

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

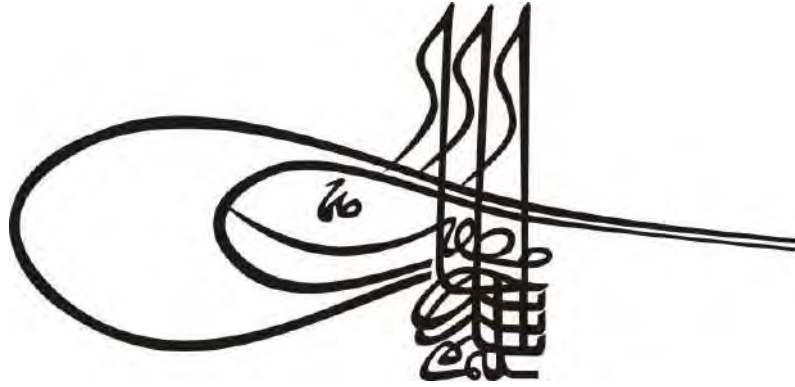
TARİH

Turkish Studies

International Periodical For The Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

TARİH SAYISI

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.turkishstudies.net'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez. Dergide yer alan yazıların dijital baskı, grafik tasarım, DOI numaralarının alınması ve uluslararası indekslere tanıtılması gibi işlemler Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketi tarafından ücret karşılığında yapılmaktadır. Dergide basım kararı alınan yazıların sahipleri yazılarının tasarım, yayın ve indeks masraflarını Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketine öderler.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System), ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 8/11 Fall 2013

TURKISH

STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Yayınevi / Publishing House

ALKO DİJİTAL BASKI MERKEZİ – GRAFİK TASARIM

Editor

Sibel ÜST

Editor Yardımcıları/Assistant Editors

Özgür AY-Ramazan BÖLÜK-Muhammet Raşit MEMİŞ-Yaşar ŞİMŞEK
Hanife ALKAN-Mehmet Burak ÇAKIN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Fatma S. KUTLAR OĞUZ - Orhan K. TAVUKÇU
Ali AKAR-Dursun Ali TÖKEL
M. Vefa NALBANT-Caner KERİMOĞLU
Ülkü ELİUZ-Mitat DURMUŞ
Yavuz BAYRAM-İsrafil BABACAN
Mehmet Dursun ERDEM – Tuncay BÜLBÜL
Cemalettin KÖMÜRCÜ

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Ahmet BURAN- Gürer GÜLSEVİN
Turgut KARABEY-Mehmet AYDIN-Ramazan KORKMAZ

Genel Koordinatör/General Coordinator

Yavuz BAYRAM

Kaynakça Sorumluları/Persons for Bibliography Process

Süleyman Kaan YALÇIN
Murat ŞENGÜL - Veysel İbrahim KARACA
Kadri H. YILMAZ

Yabancı Dil Uzmanları

Muhammet Raşit MEMİŞ - Yusuf AYDIN

Baskı Sorumluları/Persons for Print Process

Özgür AY - Önder SEZER

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Dış Temsilciler Koordinatörü/General Coordinator of Foreign Editors

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Dış Temsilciler/Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDAMOEN
England	Fikret TURAN
Albania	Xhemile ABDÛ
Central Asia	Seadet SHİKHİYEVA
Kazakhstan	Gülnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV-Osman KÖSE
Azerbaijan	Vusale MUSALİ
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt University
Prof. Dr. Han-woo CHOİ	Eurasia University
Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN	Oslo University
Prof. Dr. Robert DANKOFF	Univercity Of Chicago
Prof. Dr. Walter ANDREVS	Washington University
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞGIN	Konya Üniversitesi
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Alimcan İNAYET	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR	Karadeniz Teknik Ü.
Prof. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osmangazi Ü.
Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TURAN	Manchester University
Prof. Dr. Filiz KILIÇ	Nevşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Funda TOPRAK	Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Harun DUMAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AKAY	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice AYNUR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN	Uludağ Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. İlhan GENÇ
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN
Prof. Dr. Mehmet AYDIN
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL
Prof. Dr. Menderes COŞKUN
Prof. Dr. Metin AKKUŞ
Prof. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ
Prof. Dr. Mukim SAĞIR
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR
Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Prof. Dr. O. Kemal TAVUKÇU
Prof. Dr. Osman YILDIZ
Prof. Dr. Öcal OĞUZ
Prof. Dr. Pervin ÇAPAN
Prof. Dr. Ramazan GÜLENDAM
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. Songül TAŞ
Prof. Dr. Şener DEMİREL
Prof. Dr. Yakup ÇELİK
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR
Prof. Dr. Zeki KARAKAYA
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Ass. Prof. Yuu KURIBAYASHI

Doç. Dr. Abdullah İLGAZİ
Doç. Dr. Abdülhalim AYDIN
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Ahmet YİĞİT
Doç. Dr. Alaattin KARACA
Doç. Dr. Alparslan CEYLAN
Doç. Dr. Bahir SELÇUK
Doç. Dr. Bayram Ali KAYA
Doç. Dr. Bekir ÇINAR
Doç. Dr. Bülent BAYRAM
Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU
Doç. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU
Doç. Dr. Celal DEMİR
Doç. Dr. Ercan ALKAYA
Doç. Dr. Erdal ŞAHİN
Doç. Dr. Erdoğan ERBAY
Doç. Dr. Erhan AYDIN
Doç. Dr. Fatma AÇIK
Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR
Doç. Dr. Gül TUNÇEL

Gazi Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Dokuz Eylül Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Atatürk Üniversitesi
Karadeniz Teknik Ü.
Kırıkkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Girne Amerikan Ü.
Hacettepe Üniversitesi
Hacettepe Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Gazi Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Ankara Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Goethe University
Ege Üniversitesi
Okayama University

Dumlupınar Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Aydın Kocatepe Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Hacette Üniversitesi
Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Doç. Dr. Güray KIRPIK
Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER
Doç. Dr. Hikmet KORAS
Doç. Dr. Hüseyin GÜFTA
Doç. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK
Doç. Dr. İsmail TAŞ
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Doç. Dr. Mehmet ÇOG
Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM
Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ
Doç. Dr. Mehmet KIRBIYIK
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL
Doç. Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ
Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Doç. Dr. Mehmet ZAMAN
Doç. Dr. Metin ARIKAN
Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN
Doç. Dr. Muammer Mete TAŞLIOVA
Doç. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ
Doç. Dr. Musa ÇİFÇİ
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Mustafa ÖZSARI
Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK
Doç. Dr. Nergis BİRAY
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA
Doç. Dr. Osman GÜNDÜZ
Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU
Doç. Dr. Sami KILIÇ
Doç. Dr. Şaban DOĞAN
Doç. Dr. Şahin KÖKTÜRK
Doç. Dr. Tarık ÖZCAN
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL
Doç. Dr. Turgut TOK
Doç. Dr. Turhan ÇETİN
Doç. Dr. Ülkü ELİUZ
Doç. Dr. Ülkü GÜRİSOY
Doç. Dr. Yaşar ŞENLER
Doç. Dr. Yavuz BAYRAM
Doç. Dr. Yunus BALCI
Doç. Dr. Yusuf ÇETİNDAG
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Doç. Dr. Mustafa GENCER
Doç. Dr. Nadir İLHAN
Doç. Dr. Osman KÖSE
Doç. Dr. Serkan ŞEN

Yrd. Doç. Dr. Abdullah KÖK
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Adem İŞCAN
Yrd. Doç. Dr. Adem ÖGER
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN
Yrd. Doç. Dr. Ali Emre ÖZYILDIRIM

Gazi Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Mustafa Kemal Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Çankırı Karatekin Ü.
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Nevşehir Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Hitit Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Ü.
Uşak Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.
Fırat Üniversitesi
Nevşehir Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Karadeniz Teknik Ü.
Gazi Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Pamukkale Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Fırat Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.

Niğde Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Ü.
Nevşehir Üniversitesi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Alpaslan OKUR
Yrd. Doç. Dr. Alpay Doğan YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Alptekin YAVAŞ
Yrd. Doç. Dr. Aydın KIRMAN
Yrd. Doç. Dr. Ayfer YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Bayram ÇETİNKAYA
Yrd. Doç. Dr. Cafer GARİPER
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Cüneyt AKIN
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL
Yrd. Doç. Dr. Ebru Burcu YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Esen DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Fatih AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Fatih USLUER
Yrd. Doç. Dr. Faysal Okan ATASOY
Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. Funda KARA
Yrd. Doç. Dr. Galip GÜNER
Yrd. Doç. Dr. Gökhan ARI
Yrd. Doç. Dr. Halil ERDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Halit KARATAY
Yrd. Doç. Dr. Hasan BAKTIR
Yrd. Doç. Dr. Hilmi DEMİRKAYA
Yrd. Doç. Dr. Huriye ALTUNER
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kahraman MUTLU
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KOPAR
Yrd. Doç. Dr. İlyas YAZAR
Yrd. Doç. Dr. İsmet ŞANLI
Yrd. Doç. Dr. Kadir GÜLER
Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KANTER
Yrd. Doç. Dr. Mehmet EKİZ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
Yrd. Doç. Dr. Mesut TEKŞAN
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Murat KACIROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Musa Şamil YÜKSEL
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ERTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜSTÜNOVA
Yrd. Doç. Dr. Mutlu DEVECİ
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI
Yrd. Doç. Dr. Mücahit COŞKUN
Yrd. Doç. Dr. Nafi YALÇIN
Yrd. Doç. Dr. Nedim BAKIRCI
Yrd. Doç. Dr. Nesime CEYHAN
Yrd. Doç. Dr. Nurullah ULUTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Önder SEZER
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY

İstanbul Arel Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Ordu Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Aydın Kocatepe Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Muğla Üniversitesi
Aydın Kocatepe Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
İnönü Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Doğu Akdeniz Ü.
Fırat Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
TOBB Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Erciyes Üniversitesi
Mehmet Akif Ersoy Ü.
Niğde Üniversitesi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Aydın Kocatepe Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Ü.
Dumlupınar Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Ardahan Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gaziantep Üniversitesi
Ç. Onsekiz Mart Ü.
Kafkas Üniversitesi
Bozok Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Melikşah Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Muş Alparslan Üniversitesi
Trakya Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Uşak Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Yrd. Doç. Dr. Özlem NEMUTLU
Yrd. Doç. Dr. Refika ALTIKULAÇ DEMİRDAĞ
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan CANIM
Yrd. Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Sedat MADEN
Yrd. Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Yrd. Doç. Dr. Selma BAŞ
Yrd. Doç. Dr. Sema ÇETİN BAYCANLAR
Yrd. Doç. Dr. Sema ÖZHER KOÇ
Yrd. Doç. Dr. Serdar Uğurlu
Yrd. Doç. Dr. Seval ŞAHİN GÜMÜŞ
Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU
Yrd. Doç. Dr. Sezai COŞKUN
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST
Yrd. Doç. Dr. Soner AKPINAR
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SOLMAZ
Yrd. Doç. Dr. Şevkiye KAZAN
Yrd. Doç. Dr. Şeyma BÜYÜKKAVAS KURAN
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Tuba Işınsu İSEN-DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Tuğça Poyraz TACOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK
Yrd. Doç. Dr. Yasemin MUMCU AY
Yrd. Doç. Dr. Yunus AYATA
Yrd. Doç. Dr. Zehra GÖRE
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK

Dr. İlyas KARABIYIK
Dr. Murat ŞENGÜL
Dr. Nezir TEMUR

Celal Bayar Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Çukurova Üniversitesi
Osmaniye Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Mimar Sinan -GS Ü.
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Ü.
Eskişehir Osmangazi Ü.
Fırat Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Mehmet Akif Ersoy Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.
Atatürk Üniversitesi
TOBB Ekonomi ve Tek. Ü.
Hacettepe Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Adnan Menderes Ü.
Cumhuriyet Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi

Erzincan Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Ondokuz Mayıs Ü.
Nevşehir HBV Üniversitesi

Doç. Dr. Adem ÖLMEZ
Doç. Dr. İsmail ARSLAN
Doç. Dr. Kasım KARAMAN
Doç. Dr. Mehmet KÖÇER
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Doç. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Eyup ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Fevzi RENÇBER
Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. Halil ÇETİN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Ali KÖROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Nevzat TOPAL
Yrd. Doç. Dr. Nurullah KARTA
Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
Yrd. Doç. Dr. Savaş SERTEL
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST
Yrd. Doç. Dr. Şakir TURAN
Yrd. Doç. Dr. Tarık Tolga GÜMÜŞ
Yrd. Doç. Dr. Türkan POLATCI
Yrd. Doç. Dr. Uğur KURTARAN
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK

Muş Alparslan Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Şırnak Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Tunceli Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Mersin Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi

Dr. Bülent DURGUN

Ulş. Okl. K.lığı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Editörden...

Kıymetli Tarih Araştırmacıları,

Yeni bir tarih sayımızla okurlarımızla buluşmanın sevincini yaşamaktayız. Dergimizin 46. sayısını tarih ve tarih eğitimi ile ilgili yazılarımıza ayırdık. Bu sayımızda hakem sürecini tamamlayabilen 26 yazı yer almaktadır. Tarih bilimine 26 adet bilimsel yazı kazandırmış olmak ve tarih literatürüne katkıda bulunmak dergi ekibimizi en çok mutlu eden ve yorgunluğumuzu telafi eden bir durumdur. Her yazı editör kontrolü, İngilizce hakemi ve 2 alan hakemi onayından sonra yayımlanmıştır. Bu sebeple bu yorucu süreçte sabırlarıyla dergimize katkıda bulunan yazarlarımıza, karşılıksız bir şekilde yazıları inceleyip zamanlarını ayıran hakemlerimize ve dergi ekibimize müteşekkirim.

Son yıllarda dergimizin yaptığı kaliteli ve ilkeli yayıncılık sonucu birçok alandan yazılar gelmeye başladı. Bu sebeple dergimiz yazıların daha çok atıf alması ve diğer alanlardaki yazıların içinde kaybolmaması için alanlara göre yayın yapma kararı aldı. Bu kapsamda Türk Dili Edebiyatı, Tarih ve Sosyal Bilimler olarak dergi sayılarımızı böldük. Bir sonraki tarih sayımız 15 Mart 2014 tarihinde yayımlanacaktır. Bilim dünyasına hayırlı olması dileği ile.

Saygılarımla...

Dr. Sibel ÜST

31.12.2013, ANKARA

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

SELÇUKLU-MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ
SALJUQID-MARVANID RELATIONS

Mustafa ALİCAN

1-15

1930'LU YILLARDA KIRGIZİSTAN'DAN ÇİN'E GÖÇ HAREKETLERİ
EMIGRATION MOVEMENTS FROM KYRGYZSTAN TO CHINA IN 1930s

Zuhra ALTIMIŞOVA

17-29

TARİH VE İKTİSAT: HÂKİM SINIFIN MEŞRULAŞTIRICILARI
HISTORY AND ECONOMY: LEGITIMIZERS OF THE DOMINANT CLASS

Evren ALTINKAŞ

31-38

IĞDIRIN MİLLÎ MÜCADELEYE KATKISI: IĞDIR İSTİKLAL MADALYASI
SAHİPLERİ

*IGDIR'S CONTRIBUTION TO THE NATIONAL STRUGGLE: THE
INDEPENDENCE MEDALISTS OF IĞDIR*

Cengiz ATLI

39-53

AVRUPA'DA GELİŞEN MODERNLİK VE MODERNLEŞME ANLAYIŞLARI
VE BU ANLAYIŞLARIN TÜRKİYE'YE YANSIMALARINA TARİHİ
SOSYOLOJİK AÇIDAN BİR BAKIŞ

*MODERNITY AND MODERNIZATION UNDERSTANDINGS EMERGING IN
EUROPE AND A SOCIOLOGICAL, HISTORICAL OVERVIEW TO THE
REFLECTIONS OF THESE UNDERSTANDINGS ON TURKEY*

Murat BARAN

55-79

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013*

1595 YILINDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN OTSKHE
NAHİYESİ
THE OTSKHE REGION OF AHISKA SANJAK OF CHILDIR PROVINCE IN
1595
Shota BEKADZE
81-98

BEHİŞTİ AHMED ÇELEBİ'NİN YAZDIĞI OSMANLI TARİHİ'NİN
(VÂRİDÂT-I SÜBHÂNÎ VE FÛTÛHÂT-I OSMÂNÎ) BİLİNMEYEN EKSİK
KISMINA DAİR
ABOUT THE UNKNOWN MISSING PART OF THE OTTOMAN HISTORY
THAT BEHİSTİ AHMED CELEBİ WROTE (VÂRİDÂT-I SÜBHÂNÎ AND
FÛTÛHÂT-I OSMÂNÎ)
Müjgân ÇAKIR
Fatma KAYTAZ
99-112

CUMHURİYETİN ÖNCÜ EĞİTİMCİLERİNDEN DR. HALİL FİKRET
KANAD'IN SÜRELİ YAYINLARDA YAYIMLANAN YAZILARININ
DEĞERLENDİRİLMESİ *THE EVALUATION OF ONE OF THE LEADING*
FIGURES OF CUMHURİYET AGE DR HALİT FİKRET KANAD'S PAPERS
PUBLISHED IN JOURNALS
Mustafa GÜÇLÜ
113-129

MODERNLEŞME VE POSTMODERNİZM İÇERİSİNDE GILLES
DELEUZE'ÜN TARİH ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR İNCELEME
A STUDY OF GILLES DELEUZE'S HISTORY CONCEPTION IN MODERNITY
AND POSTMODERNITY NOTIONS
Hasan GÜRKAN
131-148

TARİH ÖĞRETMENLERİNİN DERSLERDE KULLANMIŞ OLDUKLARI
ARAÇ- GEREÇLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ (ERZURUM ÖRNEĞİ)
HISTORY TEACHERS' VIEWS ABOUT THE TOOLS AND INSTRUMENTS
USED IN THEIR LESSONS
(ERZURUM SAMPLE)
Aydın GÜVEN
Zeynep TAŞYÜREK
149-162

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

17. VE 18. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN AVRUPA İLE İKTİSADİ
İLİŞKİLERİ
*ECONOMICAL RELATIONS OF OTTOMAN EMPIRE WITH EUROPE
DURING THE 17TH AND 18TH CENTURIES*
Nurullah KARTA
163-173

İKİ TÜRK HANEDANLIĞINDA ÖZELLEŞTİRMENİN SERÜVENİ:
OSMANLI DEVLETİ'NDE VE KAÇARLAR'DA TÜTÜN İMTİYAZI VE
TEPKİLER
*ADVENTURE OF TWO TURKISH DYNASTIES PRIVATIZATION: TOBACCO
PRIVILEGES AND REACTIONS ON THE OTTOMAN EMPIRE AND KAÇAR
SULTANATE*
Erdoğan KESKİNKILIÇ
175-192

FROM MOBILE TO IMMOBILE SMOKER: CONSTITUTION OF WATER
PIPE HABITUALITY IN THE OTTOMAN EMPIRE
*HAREKETLİ İÇİCİDEN HAREKETSİZ İÇİCİYE: OSMANLI
İMPARATORLUĞUNDA NARGİLE ALIŞKANLIĞININ TERKİBİ*
Mehmet KILIÇ
193-202

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE SOLİDARİST
KORPORATİZMİN TÜRK SOSYAL HAYATINA YANSIMASI
*REFLECTION OF SOLIDARIST CORPORATISM TO THE TURKISH SOCIAL
LIFE IN THE TRANSITION PERIOD FROM THE OTTOMAN STATE TO THE
REPUBLIC*
Oktay KIZILKAYA
Ahmet İLYAS
203-217

İBRAHİM PAŞA'NIN KONYA'YI İŞGALİ ESNASINDA MEHMET SAİD
HEMDEM ÇELEBİ'NİN TUTUMU
*ATTITUDE OF MEHMET SAID HEMDEM ÇELEBI DURING KONYA
OCCUPATION OF İBRAHİM PASHA*
Serdar ÖSEN
219-230

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

ÇOKMERZİMEN'DE (DÖRTYOL) ERMENİ OLAYLARI
THE ARMENIAN EVENTS IN ÇOKMERZIMEN (DÖRTYOL)

Fatih ÖZÇELİK

231-245

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK BASININDA RUSYA TÜRKLERİ
KONULU HABER VE MAKALELER BİBLİYOGRAFYASI (1908-1923)
*THE BIBLIOGRAPHY OF THE NEWS AND ARTICLES ABOUT TURKS OF
RUSSIA AT THE TURKISH PRESS FROM OTTOMAN TO REPUBLIC (1908-
1923)*

Emin ÖZDEMİR

Mehmet Yusüf ÇELİK

247-277

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK RESMİ KONUĞU AFGAN KRALI
AMANULLAH HAN'IN TÜRKİYE ZİYARETİNİN TÜRK BASININDAKİ
YANSIMALARI (1928)
*THE REFLECTIONS OF THE REPUBLIC OF TURKEY'S FIRST OFFICIAL
GUEST AFGHAN KING AMANULLAH HAN'S VISIT IN TURKISH PRESS
(1928)*

İlbeyi ÖZER

279-291

BİR SİYASİ İMGE OLARAK ÇOCUK VE SAVAŞLAR: I. DÜNYA SAVAŞI
ÖRNEĞİ
*AS A POLITICAL IMAGE CHILDREN AND WARS: EXAMPLE OF WORLD
WAR I*

Tunca ÖZGİŞİ

293-312

19. YÜZYILDA URFA'DA BİR TARİKAT ŞEYHİ: ERBİLLİ EL-HÂC
ABDÜLKÂDİR EFENDİ (Ö. 1898)
*A TARIQAT SHEIKH IN URFA IN THE 19TH CENTURY: EL-HAC
ABDULKADIR EFENDI FROM ERBIL (D. 1898)*

Yasin TAŞ

313-328

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013*

MISIR İRSALİYE HAZİNESİNİN 1751-1753 YILLARINA AİT BÜTÇESİ
*THE BUDGET OF THE TREASURY OF EGYPT FOR THE PORTE FROM
1751 TO 1753*

Özen TOK
329-347

DR. BAFRALI YANKO VE YOZGAT SEYAHATNAMESİ
DR. YANKO OF BAFRA AND HIS YOZGAT JOURNEYBOOK

Muammer ULUTÜRK
349-371

OSMANLI TARİHÇİLERİNİN (VEKAYİ'NÜVİS) GELİR KAYNAKLARI
INCOMES OF OTTOMAN HISTORIANS (VEKAYİ'NÜVİS)

Efkan UZUN
Şahin ORUÇ
373-387

BAHRİ MEMLÜKLER DÖNEMİNDE TAHT DEĞİŞİKLİĞİNDE SALTANAT
NÂİBİNİN ROLÜ
*ROLE OF THE NAIB AS-SALTANA IN SUCCESSION TO THE THRONE IN
THE BAHRI MAMLUKS PERIOD*

M. Fatih YALÇIN
389-405

FARKLI İKİ MECLİSTEN BİR PORTRE: ABDULKADİR CAMİ BEY R.1293
(1878) - 1949

*A PORTRAIT OF TWO DIFFERENT PARLIAMENTARIES: ABDULKADİR
CAMİ BEY R.1293 (1878) - 1949*

Abdulnasır YİNER
407-437

H.1259/ M.1843 TARİHLİ CİZYE DEFTERLERİNE GÖRE KAYSERİ'DE
RUM VE ERMENİLER

*THE RUMS AND THE ARMENIANS IN KAYSERİ: ACCORDING TO THE
JIZYA RECORDS DATED 1259 A.H / 1843 A.D*

Doğan YÖRÜK
439-466

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013*

SELÇUKLU-MERVÂNÎ İLİŞKİLERİ*

*Mustafa ALİCAN***

ÖZET

1040 tarihli Dandanakan Savaşı'ndan sonraki süreçte hızla yükselişe geçen ve bir süre sonra İslam aleminin siyasi liderliğini ele geçiren Selçuklular, kalabalık kitleler halinde ata topraklarından orta ve yakındoğuya akan konar-göçer Türkmenleri Anadolu coğrafyasına yönlendiriyor, onları bu bölgelerde yurt tutmaya teşvik ediyorlardı. Öte yandan bazı Selçuklu beyleri, maiyetlerindeki Türkmenlerle Anadolu'daki Bizans topraklarına gazalar düzenliyor, Azerbaycan üzerinden girdikleri yarımada da yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bölge genel anlamıyla Bizans kontrolü altında olsa da, özellikle günümüzde doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinin sınırları içerisinde bulunan sahanın önemli bir kısmı gerek Bağdat'taki Sünnî Abbâsî Halifesi'ne gerekse Mısır'daki Şii Fâtımî Halifesi'ne bağlı olan yerel Müslüman siyasi teşekküllerin kontrolü altındaydı. Dolayısıyla bölgede siyasal bir egemenlik iddiasıyla ortaya çıkmış olan Selçuklular, doğal olarak, söz konusu siyasi teşekküllerle karşılıklı ilişkilere girdiler. Selçukluların birer birer kendilerine bağlayarak tâbiyet altına aldıkları bu teşekküllerden biri, Diyârbekir bölgesinde hüküm sürmekte olan Sünnî Mervânî Emirliği idi. Selçuklular ile Mervânî Emirliği arasındaki ilişkiler ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde başlamış, temel anlamda Mervânîlerin tabiyeti biçiminde işleyen ilişkiler, Sultan Melikşah döneminde gönderilen Fahruddevle b. Cehîr komutasındaki ordu tarafından Diyârbekir bölgesinin ilhakı ve merkezden tayin edilen valiler tarafından idare edilmeye başlanmasına kadar devam edecekti. Bu çalışmada, Selçuklular ile Mervânîler arasındaki ilişkilerin tarihsel işleyişi incelenecek ve söz konusu ilişkilerin siyasal mahiyeti irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Selçuklular, Mervânîler, tâbiyet, Diyârbekir, Melikşah.*

SALJUQID-MARVANID RELATIONS

ABSTRACT

Saljuqids that were rose rapidly following process after Dandanaqan War in 1040 and seized the political leadership of the Islamic world, canalized the nomadic Turkoman groups who has come from homeland to middle and near east, to Anatolia and encouraged

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: alicanmustafa@gmail.com

them for reside to these regions. At the same time, certain Saljuqid begs organizing gazas to the Byzantine territory in Anatolia with accompanying Turkomans and putting in order raiding activities in the peninsula that were came via Azarbaijan. Although the region under rule of Byzantine Empire generally, especially the important part of the eastern and southeastern Anatolian district was governed by local Muslim political formations that were under the influence of Sunni Abbasid Khalifah in Bagdat or Shii Fatimid Khalifah in Egypt. Thereby, Saljuquids that were arose with an argument of political sovereignty, naturally, interrelated with mentioned local formations. One of these political formations is the Marvanid Emirate which governed the Diarbakr area. The early relations between Saljuquids with Marvanids began in the first Saljuqid sultan Tughril Beg and continued with the vassality of Marvanids to the Saljuqid sultans in following period. In Sultan Malikshah era, the Diarbakr region was annexed by Saljuqid army which was commanded by Fakhr ad-Davla b. Jahir and after that was governed by Saljuqid valis whom assigned by central government. In this paper, we'll examine the historical working of the mentioned relations and study its political nature.

Key Words: *Saljuquids, Marvanids, dependency, Diarbakr, Malikshah.*

Giriş

1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nın ardından bağımsızlıklarını ilan ederek devletlerini kuran Selçuklular, kısa süre içerisinde önemli bir siyasi güç haline gelmiş ve bölgenin siyaset dengelerinde belirleyici olmaya başlamışlardı. Nitekim ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (990-1063) 1055 senesinde Abbâsî Halifesi tarafından davet edildiği Bağdat'a gelerek Büveyhî hanedanının etkinliğine son vermesi ve Abbâsîleri himaye altına alarak uzun zamandır etkisiz halde bulunan Sünnî Abbâsî Hilafeti'ne hayatiyet kazandırması, Selçuklu iktidarının bir anlamda tescil edilmesini sağladı. Bu dönemden itibaren İslâm dünyasının en önemli siyasî gücü olarak görülmeye başlanan Selçuklular, bu rolü benimsemekte zorlanmadılar ve süreç içerisinde doğal olarak üstlendikleri Sünnî İslâm'ın hamiliği vazifesini başarıyla yerine getirdiler. Bu dönemlerde artık Fâtımî etkisi altına girmiş olan Suriye, Irak ve Doğu Akdeniz coğrafyasına kadar uzanan bölgelerde hâkimiyet tesis etme yönünde adımlar atıldılar. Sünnî siyaset ekseninde takip etmekte oldukları temel amaç, İslâm alemindeki en büyük rakipleri ve İslâmiyet'in geleceği açısından tehlike olarak gördükleri Fâtımîlerin siyasî gücünü tahrip etmek ve Fâtımî halifeleri tarafından desteklenen, dâiler tarafından İslâm dünyasının her bir yanına taşınan ve özellikle de Anadolu'ya kadar uzanmaya başlayan Şîî siyaset anlayışını sona erdirmektir. Nitekim siyasal anlamda Fâtımî siyasetine karşıt bir zemin üzerinde biçimlenmeye başlayan Selçuklu iktidarının temel düşman olarak Fâtımî siyasetini kabul etmesi ve erken dönemlerden itibaren söz konusu siyasî kavrayış ile mücadele etmeye soyunması da bu durumun en önemli yansımasıdır.

Selçuklular ile Fâtımîler arasında en azından siyasal yaklaşım bakımından varlığını güçlü bir biçimde hissettiren iktidar mücadelesi, örneğin Sultan Alparslan (1029-1072) döneminde beklenmedik biçimde meydana gelen Malazgirt Savaşı'ndan dolayı tamamlanamadığını bildiğimiz bir Mısır seferi olsa da,¹ temel anlamda merkez güçleri değil, merkezî iktidarın bilgi ve denetimi

¹ Mısır seferi ile ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 61-63; Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Yayınlanmamış

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

altında olup onun sağladığı destek ile ayakta kalabilen bağlı kuvvetler tarafından yürütüldü. Selçuklular, Hanoğlu Harun, Kurlu ve Atsız gibi beyler tarafından idare edilen askerî faaliyetlerle Suriye’de güçlü bir konum elde ettiler. Hatta son tahlilde başarısızlıkla nihayet bulsa da Kahire önlerine kadar uzanan bir seferin mimarı olan Sultan Melikşah’ın kardeşi Tâcuddevle Tutuş tarafından Suriye bölgesinde tahkîm edilen Selçuklu egemenliği hemen hemen Mısır coğrafyasına kadar uzandı. Öte yandan 11. yüzyılın ikinci yarısında Suriye ve Mısır coğrafyasında ortaya çıkan kıtlık, kuraklık ve açlığa dayalı uzun süreli sosyo-ekonomik çöküntü de Mısır’daki Fâtîmî Halifeliği’nin siyasal gücünü tahrip etmiş, Selçuklular karşısındaki mücadelede yıkıcı bir darbe alınmasına neden olmuştu.² Nitekim Malazgirt Savaşı’ndan sonraki dönemde Selçuklu siyasetinin bölgede hızlı bir yayılma alanı elde etmesinin bu durumla da ilişkili olduğu açıktır.

Selçukluların Fâtîmî Halifeliği ile onun siyasal uzantıları olan Şîî Arap emirliklerinde teşahhus eden Şîî siyaset ile mücadelesinin bir ayağı Suriye ve Mısır’a uzanan Doğu Akdeniz coğrafyası ise, diğeri el-Cezîre’nin kuzey kesimleri, özellikle de Anadolu’nun güneydoğusu idi. Selçuklular ya da Selçuklu sultanları ile doğrudan ya da dolaylı ilişkiler içerisinde olan Türkmen beyleri bölgeye henüz devletlerinin kurulmasından önce gelmiş, örneğin Çağrı Bey’in (990-1060) 1018 tarihinde Anadolu’ya gerçekleştirmiş olduğu bilinen ilk keşif seferinden yaklaşık on yıl sonra Arslan Yabgu Oğuzları Diyârbekir bölgesine kadar uzanan bir sefer düzenlemişlerdi.³ Yine 1030’lu yılların sonunda Meyyâfârikîn, Mardin ve Cizre’ye kadar gelerek genel olarak Diyârbekir bölgesinde hüküm süren Mervânî hanedanının egemenliği altındaki topraklarda yağma ve talan faaliyetlerinde bulunan Boğa, Anasioğlu, Mansur ve Göktaş gibi beylerin liderliğindeki Oğuzlar Musul’u ele geçirerek burayı tahrip etmiş, şehir halkına büyük zararlar vermişlerdi.⁴ Ülkesine yıkım getiren ve 1042 yılında Cezîretü İbn Ömer ile Meyyâfârikîn yakınlarında askerî birliklerini mağlup eden Oğuzlara karşı Bizanslılardan yardım isteyen Emir Nasruddevle’nin (1011-1061) oğlu Süleyman’ın komutası altındaki Mervânî kuvvetleri sözü edilen Oğuzlara karşı nispeten başarılı bir mücadele ortaya koysa da⁵ akınların ardı arkası kesilmedi.⁶ Mervânîlerin Oğuz akınlarının kendileri açısından teşkil ettiği tehlikenin üstesinden gelebilmeleri için Büyük Selçuklu Devleti’nin tam anlamıyla temâyüz etmesi ve emirliğin Tuğrul Bey’e tâbiyet arz etmesi, Selçuklular ile Fâtîmî

doktora tezi, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 137 vd.; a. mlf., *Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071*, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2013, s. 83 vd.

² Suriye ve Mısır coğrafyasında patlak veren sosyo-ekonomik çöküntü ile ilgili nispeten detaylı bilgi için bkz. Alican, *Malazgirt 1071*, s. 73 vd.

³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, 9, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 298; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, 8. Basım, İstanbul 2003, s. 119; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953, s. 4; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ’da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, Aça Yayınları, Ankara 2005, s. 88.

⁴ İbnü’l-Esir, *IX*, s. 299-300; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Bühraneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 41. Azîmî bu olaylar için 435/1043-1044 tarihini verir. Bkz. Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili bölümler: H. 430-538)*, Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1988, s. 6.

⁵ Azîmî, s. 6.

⁶ İbnü’l-Esir, *IX*, s. 298; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 40-41; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 120; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 4; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1989, s.17; a. mlf., *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, 3. Baskı, TTK, Ankara 2000, s. 45-46; a. mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara 1990, s. 2; Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul 1962., s. 114-115; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti, Siyasî Tarih*, Nobel Yayınları, Ankara 2005, s. 23; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Rusça’dan çevirenler: Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 119; Salim Cönce, “Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri,” “Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır’ın Türk Tarihindeki Yeri,” *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Editörler: Kenan Ziya Taş / Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 130; Tufantoz, *Ortaçağ’da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 91-92.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

siyaseti arasındaki egemenlik mücadelesinin somutlaşarak bölgenin siyasal yapısı üzerinde belirleyici hale gelmesi ile gerçekleşecekti. Bu süreçte Selçukluların siyasal perspektifine eklenecek olan Sünnî Mervânîler, bölgede bulunan diğer emirliklerden farklı olarak herhangi bir siyasî taviz vermeden tabi oldukları Selçuklularla yakın ilişkiler kuracak, emirliğin son dönemlerine kadar tâbî-metbû ilişkisi çerçevesinde gerek ödedikleri vergiler, gerek gönderdikleri yardımcı birliklerle Selçuklu siyasetinin destekçileri olacaklardı.

Selçuklular ve Mervânîler Arasındaki İlk İlişkiler

980'li yılların ilk yarısında el-Cezîre'nin kuzeydoğusundaki dağlık sahada meskûn bulunan Hamîdiyye⁷ ya da Harbuhtî⁸ oymağına mensup Kürtlerin reisi Bâz b. Dostık tarafından temelleri atılan ve kısa süre içerisinde Diyârbekir bölgesine yayılarak muayyen bir egemenlik alanı inşa eden Mervânîler, Hamdânîlerin ardından etkin olmaya başladıkları bu bölgede Meyyâfârikîn (Silvan) merkezli bir emirlik tesis etmişlerdi. Bâz'ın ölümünden sonra yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân tarafından teşkilatlı bir yapıya kavuşturulan emirlik, sonraki dönemlerde el-Cezîre'nin kuzey kesimlerinin önemli bir kısmına hâkim oldu. Sonraki dönemlerde Bizanslılar, Abbâsîler ve Büveyhîler ile siyasî ilişkiler tesis eden ve en parlak dönemlerini Emir Nasruddevle döneminde yaşayan Mervânîler, Selçukluların bölgeye geldiği 11. yüzyılın ikinci yarısında el-Cezîre'nin en önemli güçlerinden biriydiler.⁹

Selçuklular ve Mervânîler arasındaki ilk ilişkiler, Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Sultan Tuğrul Bey döneminde kuruldu. Emirliğin erken dönemlerinde siyasî varlığını Bizans İmparatorluğu'na bağlı olarak devam ettirdiği bilinen ve 1044-1045 yılında emirlik topraklarında Cuma hutbelerini Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr adına okutmasından anlaşıldığı kadarıyla muayyen bir süre Büveyhî egemenliğini de kabul eden Mervânî Emiri Nasruddevle,¹⁰ 1049-1050 yılında Selçuklu Sultanı'na tâbiyet arz etmiş ve Deylem hükümdarlarından birinden büyük paralar ödeyerek satın aldığı iri bir yakutu gönderdiği Tuğrul Bey'e bağlılığını sunmuştu.¹¹ Bununla birlikte, C. E. Bosworth'un Fâtımîlere tâbî olduğunu kaydettiği¹² Mervânî Emiri, 1051-1052 yılında Bizans İmparatoru'na gönderdiği hediyelere bakılırsa, İstanbul ile olan ilişkisini de bütünüyle kesmiş değildi.¹³ Mervânîler, bu şekilde bir siyasî duruş sergileyerek, muhtemelen Selçukluların siyasal anlamda elde ettikleri konumun ne derece kalıcı olduğunu ve kendileri açısından kısa ve uzun vadede ne gibi sonuçlar üreteceğini kestirmeye çalışıyorlardı.

⁷ Zâhireddîn Ruzrâverî, *Zeyl Kitâbi Tecâribi 'i-Ümem, III*, nşr. H. F. Amedroz, Kahire tarihsiz, s. 83-84; İbn Hallikân, *I*, s. 177. Kelimenin okunuşu ile ilgili farklı yaklaşımlar vardır. "Hamdâniyye" ve "Humeidiyye" biçimindeki farklı okumalar için bkz. İbnü'l-Esîr, *IX*, s. 36-37; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 135; Yinanç, "Diyarbakir," s. 610; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, İstanbul 2002, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 32.

⁸ Kürtlerle ilgili olarak bkz. V. Minorsky, "Kürtler," *İA*, 6, İstanbul 1977, ss. 1089-1114.

⁹ İbnü'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 121a. Krş. İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 49-51; İbnü'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 69. Ayrıca bkz. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 123.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *IX*, s. 400; Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehir İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî, I*, Beyrut 1996, s. 338; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1982, s. 147.

¹¹ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Mulûki ve 'l-İslâm, XVI*, Yayına Hazırlayanlar: Muhammed Abdulkâdir Attâ / Mustafa Abdulkâdir Attâ, Beyrut 1992, s. 70-71; İbnü'l-Esîr, *X*, *el-Kâmil fî 't-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi, 9*, Çeviren: Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, XII*, Tahkik: Cûde Muhammed Cûde, Kahire 2006, s. 62; Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Veseyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi 'z-Zemân, I*, Yayına Hazırlayan: İhsân Abbâs, Beyrut 1994., s. 178; Şeref Han, *Şerefname (Kürd Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2009, s. 25-26; H. F. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ocak 1903), s. 135; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 147; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 96.

¹² C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)," *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, 6. Baskı, Cambridge 2007, s. 24.

¹³ Azîmî, s. 11.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Selçuklu-Mervânî ilişkileri, Büyük Selçukluların siyasal varlıklarını tahkîm ederek İslâm dünyası içerisinde bir varlık elde etmeye çalıştıkları ve Selçuklular ile birlikte, onların açtığı yolu takiben Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Oğuzların Ermeniye ve el-Cezîre bölgelerinin uç kesimlerine kadar yayılan akınlar tertip ettikleri bir dönemde kurulmaya başlamıştı. Nitekim taraflar arasında kurulan ilk diplomatik temaslardan birinin Oğuz akınları ile ilişkili olması da bu durum ile ilgilidir. Buna göre, Mervânî Emiri Nasruddevle, hâkimiyeti altında bulunan bölgelere akınlar düzenleyerek ülkesinde sosyal ve ekonomik bir istikrarsızlığa neden olan Oğuzları şikayet etmek amacıyla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e mektup yazmış, buna karşılık, "asıl hedefleri Ermeni beldeleri olan" Oğuzlar ile birlikte hareket ederek "onlardan istifade etmesini" öğütleyen bir cevap almıştı. Yine Selçuklu Sultanı, bir "hudut emiri" olduğunun altını özenle çizdiği Mervânî Emiri'ne Oğuzlar ile iyi geçinmesini tavsiye etmiş ve onların verdiği zararlara mani olunacağı yönünde taahhütte de bulunmuştu.¹⁴ Nitekim 1054 yılında Anadolu seferine çıkan Sultan Tuğrul Bey'e kıymetli armağanlar gönderdiği bilinen Mervânî Emiri'nin askerî birliklerinin Malazgirt kuşatmasında esnasında Selçuklu ordusunda yer alması, Sultan ile Emir arasındaki ilişkilerin bu dönemde bir tâbî-metbû ilişkisi şeklinde ve Tuğrul Bey'in mektubu ile belirlenen çerçeve içerisinde işlemekte olduğunu gösterir.¹⁵

Mervânîler 1050 yılında itibaren Selçuklulara tabî bir emirlik olarak varlıklarını devam ettirseler de, özellikle Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a giderek Büveyhî iktidarına son verdiği ve Abbâsî Halifesi'ni himayesi altına aldığı 1055 yılından sonraki süreçte taraflar arasında ilk siyasî kriz çıktı. Bunun nedeni, Selçukluların İslâm dünyasındaki en güçlü rakipleri olan Fâtımîler tarafından yönlendirilen Arslan Besâsirî ile Suriye ve el-Cezîre bölgelerindeki Şîî emirliklerin hızlı bir biçimde yayılmakta olan Selçuklu iktidarına karşı yürütmeye soyundukları varolma mücadelesi idi. Belirgin bir Fâtımî desteği ile hareket eden Besâsirî, Selçuklu yükselişini sindiremeyen bölgedeki yerel emirliklerin bazılarının da desteğini alarak Sultan Tuğrul Bey'e karşı hâkimiyet savaşı başlatmış, elde ettiği birkaç kısmî başarının ardından hem mücadelesini hem de hayatını kaybetmişti. Selçuklu Sultanı, Besâsirî sorununu çözdükten sonra kuşkusuz benzer kalkışmaların olabilece olasılığını yok etmek amacıyla harekete geçti ve 1057 yılında, Şîî desteğini arkasına aldığı bilinen Besâsirî ile birlikte hareket ettikleri yönünde bir kanaat hasıl olduğu anlaşılan Sünnî Mervânîler üzerine yürüdü. Nusaybin'den geçerek¹⁶ Diyârbekir bölgesine yöneldi ve bir rivayete göre Sincar'da,¹⁷ bir başka rivayete göre ise Emirliğin başkenti olan Meyyâfârikîn yakınlarında karargâhını kurdu.¹⁸ Arslan Besâsirî ile birlikte hareket edip etmediği noktasında kesin bir bilgiye sahip olmasak da Selçukluların üzerine gelişi karşısında büyük bir endişeye kapıldığı görülen Emir Nasruddevle, kendisini korumak amacıyla evvela Sultan'ın eşi Altuncan Hatun'a kıymetli hediyeler yollamış, daha sonra da Selçuklu hükümdarına renkli elbiseler ve kıymetli atlar ile üç

¹⁴ İbnü'l-Esîr, IX, s. 301; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 42; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 113; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 8. Basım, İstanbul 2004, s. 48; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 4; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 115; Cöhce, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri," s. 131; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 93.

¹⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 130; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 148; Thomas Ripper, *Diyarbakir Merwanileri, İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s. 235.

¹⁶ İmâdeddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, I*, Tahkîk: Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997, s. 531.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, IX, s. 477-478.

¹⁸ İbnü'l-Verdî, I, s. 346; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi," *Makaleler*, 2, Yayıma Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 42-43; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 51; a. mlf., "Diyarbakir," *DİA, III*, Eskişehir 1997, s. 612; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 27; Cöhce, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri," s. 132.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

kayık dolusu yiyecek malzemesi ve değerli eşyalar göndererek af dilemişti.¹⁹ Bununla da yetinmeyen Emir, Sultan'ın üvey kardeşi İbrahim Yınal ile de bağlantı kurmuş ve Selçukluların kendilerine yönelik bu seferden vazgeçerek geri dönmeleri için girişimde bulunmasını rica etmişti. Yoğun talepler üzerine fikrini değiştiren Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsiri'yi desteklemekle itham ettiği Mervânîlerin ülkesinden ayrılarak Bağdat'a döndü.²⁰

Mervânî Emiri Nasruddevle'nin hayatını kaybettiği 1061 yılına kadar bir tâbi-metbû ilişkisi şeklinde devam eden Selçuklu-Mervânî ilişkileri, temel anlamda bu tarihten sonra da aynı vasat üzerinden işlemeyi sürdürdü. Bu bakımdan, Nasruddevle'nin ölümünden sonra Mervânîler arasında patlak veren siyasal buhranın çözülmesi için Selçukluların inisiyatif alma eğilimi içinde olması bunun bir yansıması olarak görülebilir. Şöyle ki, Nasruddevle'nin ölümünden sonra oğulları Ebû'l-Hasan Saîd el-Kebîr ile Nizâmüddîn Ebû'l-Kâsım Nasr b. Ahmed arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi başlamış, bu sırada Saîd Selçuklu Sultanı'na başvurarak yardım talebinde bulunmuştu. Sultan'ın bu yardım talebine olumlu cevap verdiğini ve Mervânî tahtına Saîd'in geçmesini temin etmek amacıyla beş bin kişiden oluşan bir süvari birliğini Diyârbekir'e gönderdiğini, fakat bu sırada Mervânîler arasında kardeşlerden birinin Meyyâfârikîn, diğerinin ise Amid'de ikamet etmesi noktasında uzlaşılması²¹ üzerine Selçuklu askerlerinin geri çekildiğini biliyoruz.²² Bununla birlikte, görünüşte kardeşi ile Selçuklular tarafından da olumlu karşılandığı anlaşılan bir anlaşma yapmış bulunan Nizâmüddîn, sonraki dönemlerde casusları vasıtasıyla onu zehirletmeye çalışacak, fakat bu girişiminde başarılı olamayacaktı.²³

Babasının ölümünden sonra iktidar mücadelesi içerisine girdiği kardeşi Saîd el-Kebîr ile anlaşarak Amid üzerindeki tasarrufunu kabullenmek kaydıyla emirliğin merkezi olan Meyyâfârikîn'deki hâkimiyeti konusunda onu ikna etmeyi başaran Nasr b. Ahmed ile Selçuklular arasında bir güven sorunu ortaya çıktı. Bu güvensizliğin temel anlamda nereden kaynaklandığı konusunda kesin bir bilgi mevcut değil, fakat bu durumun Mervânî Emiri Nizâmüddîn'in kardeşine yönelik muamelesi ile ilişkili olabileceği kanaatindeyiz. Kardeşine karşı asgarî düzeyde bir siyasî ahlak dahî göstermeyen Emir'in tutumunun Selçuklu Sultanı tarafından pek hoş karşılanmamış olması muhtemeldir. Nitekim 1061 yılında Halife'nin kızı ile evlenmek amacıyla Bağdat'a giderken Arap emiri Müslim b. Kureys'i tedip etmek üzere yöneldiği Musul güzergâhı üzerinde bulunan Meyyâfârikîn'e uğrayarak Emir Nizâmüddîn üzerinde baskı kuran Tuğrul Bey, babasından

¹⁹ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi," s. 15; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 51-52; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 31; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 99.

²⁰ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi," s. 43-46, 50. Ayrıca bkz. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, I-II (Selçuklular Tarihi)*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 22; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 52; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 134-135; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakir*, s. 116.

²¹ İbnü'l-Esîr, *X*, s. 34; İbn Şeddâd, *El-A'lâku'l-Hatîra, III/I*, Nrş. Yahya Abbâre, Dımaşk 1968, s. 217, 366-367; İbn Hallikân, *I*, s. 178; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ, I*, s. 537-538; İbnu'l-Verdî, *I*, s. 355; İbn Kesîr, *XII*, s. 62; Cemâleddîn Ebî'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira, V*, Yay. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut 1992, s. 70; Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 142; Abdulgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk / İbrahim Yılmazçelik, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 32; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 55; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 104.

²² İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, British Museum, Or. 5803, v. 143a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 180-181; İbnü'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 169. Ayrıca bkz. İbn Şeddâd, *III/I*, s. 367; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi," s. 151; Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 142; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 56; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 104-105.

²³ *el-Muntazam, XVI*, s. 84; İbnü'l-Esîr, *X*, s. 44.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

kalmış olan serveti kendisine vermesini talep etmişti.²⁴ Emir Nizâmüddîn'in Sultan'ın bu talebine nasıl bir karşılık verdiği bilinmese de, kaynaklarımız, Mervânîlerin bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra Selçuklu hükümdarı tarafından görevlendirilen Salâr-ı Horasan isimli Oğuz beyinin Anadolu içlerine düzenlediği gazâ faaliyetlerine aktif katkı sağladıkları ve bu gazâlar esnasında elde edilen esirlerin Mervânî şehirlerinde bulunan köle pazarlarında satılması hususunda kolaylıklar gösterdiklerini kaydetmektedirler. Bununla birlikte, eldeki bu verilere, her ne kadar bazı araştırmacılar bu hususun gerçekliği hususunda bazı şüpheleri dile getirmiş olsa da,²⁵ bir süre sonra Urfa havalisine güzenlenen bir gazânın ardından yanında bulunan beş bin kişilik kuvvet ile Diyârbekir'e gelen Salâr-ı Horasan'ın Mervânîler tarafından hile ile yakalanarak katledildiği bilgisini de eklememiz gerekir.²⁶

Sultan Alparslan Döneminde Selçuklu-Mervânî İlişkileri

Sultan Tuğrul Bey döneminde temelde bir tâbîlik ve metbûluk ilişkisi şeklinde işleyen Selçuklu-Mervânî ilişkileri, ondan sonra tahta çıkan Sultan Alparslan döneminde de bu temel zemin üzerinde işlemeye devam etti. Zayıf bir rivayete göre 1066 yılının Ramazan ayını Sultan Alparslan'ın yanında geçirmek üzere Nişâbur'a giden bey ve emirler arasında bulunan ya da bu etkinliğe bir adamını gönderen Mervânî Emiri Nizâmüddîn,²⁷ Malazgirt Savaşı'ndan önce Mısır seferine çıkan Selçuklu hükümdarının Diyârbekir bölgesinden geçişi esnasında ona tâbiyetini sunmuştu.²⁸ Emir, bu sefer esnasında Sultan tarafından kendisinden talep edilen ve önce halktan topladığı için Sultan Alparslan'ın hışmına maruz kalsa da daha sonra kendi hazinesinden temin ettiği 100 bin dinarı Selçuklulara teslim etmişti.²⁹

Emir Nizâmüddîn görünüşe göre yükümlü olduğu tâbîlik görevlerini yerine getirerek üzerine düşeni yapmış olsa da, Sultan Alparslan, muhtemelen Salâr-ı Horasan'a gösterdiği muameleden dolayı Mervânî Emiri'ne öfkeli olup emirlik makamına kardeşi Saîd'i getirmek arzusunda idi. Fakat Emir Nizâmüddîn'in annesi, eşi ve çocuklarının Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün huzuruna çıkarak ondan kendilerine yardımcı olması için ricada bulunmaları ve kendisini Emir'in makamında kalması için ikna etmeleri, Sultan'ın yapmak istediği taht değişikliğininin gerçekleşmesine mani oldu. Sultan'ın birkaç gün devam edecek olan bir av seyahati vesilesiyle Meyyâfârikîn'den uzaklaşmasını fırsat bilen Nizâmülmülk, Amid hâkimi Saîd'i tevkif ettirerek Hettâh Kalesi'ne hapsedirdi. Nizâmüddîn'in emirliğe devam etmesi için gerekli

²⁴ Krş. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi," s. 164.

²⁵ Cönce, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri," s. 135.

²⁶ İbnü'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 143b-144a. Krş. İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 182-185; İbnü'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 170-172. Ayrıca bkz. İbn Şeddâd, *III/I*, s. 371; Amedroz, "The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 143-144; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 61; V. Minorsky, "Meyyāfārikîn," *İA*, 8, Eskişehir 1997, s. 198 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 161; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2007, s. 31-32, 48; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 108.

²⁷ Mirhond'dan nakleden: Ripper, s. 236-237.

²⁸ Gregory (Bar Hebraeus) Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, I*, Süryânîce'den İngilizce'ye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 320; Hafız Şemseddîn Ebî Abdullah Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 236; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 69; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 7; a. mlf., *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 33; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 1992, s. 72; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 108-109.

²⁹ İbnü'l-Esir, *X*, s. 70; Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme, I*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 81-82; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 52; Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi," *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 252; Cönce, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri," s. 135; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 244; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 109.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

şartları oluşturan vezirin imzasını taşıyan bu oldu-bitti ile Mervânî Emiri'nin beklentisi yerine getirilmiş oluyordu. Bu durum avdan dönen Sultan Alparslan tarafından da kabul edildi ve Nizâmüddîn görevinde bırakıldı. Kendisine gösterilen bu teveccühü karşılıksız bırakmayan Mervânî Emiri, bu tarihten sonra tâbîlik şartlarına büyük bir titizlik ile uyacak ve bağımlılık hukukunun kendisine yüklediği bütün yükümlülükleri yerine getirecekti.³⁰

Selçuklu Sultanı'nın Mısır seferine devam etmek amacıyla Diyârbekir'den ayrılıp Urfa istikametine yönelmesinden sonra kardeşi Saîd'i mahpus bulunduğu Hettâh Kalesi'nden çıkarıp onunla bir kez daha anlaşılan Nizâmüddîn, iktidarına ortak ettiği biraderini yeniden Amid hâkimliğine getirse de bir süre sonra bu tercihten dolayı pişmanlık duymaya başladı ve görevlendirdiği bir cariyenin marifetiyle onu öldürterek Diyârbekir'in yegâne hâkimi oldu.³¹ Mervânî Emiri Nizâmüddîn ülke içerisindeki egemenliğini tahkîm etmek amacıyla kendisiyle istikrarlı bir ilişki kuramadığı görülen kardeşi ile mücadele ederken, Selçuklu Sultanı Alparslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes komutasındaki ordular Malazgirt'te karşı karşıya gelmek üzereydiler. Nizâmüddîn, tâbiyet hukuku çerçevesinde üzerine düşen yükümlülüğü yerine getirdi ve bölgedeki diğer Selçuklu tâbîleri tarafından teşekkül ettirilen 10 bin kişilik yardımcı kuvvet için askeri bir birlik gönderdi. Çağdaş kaynaklardan sayıları konusunda net bir fikir edinilemeyen Mervânî askerleri 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt'teki Rahve Ovası'nda meydana gelen büyük savaşta Selçuklular ile birlikte Bizans ordusuna karşı savaştılar.³²

Nizâmülmülk'ün desteğiyle emir olarak kalabilen Nizâmüddîn, Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nın ardından İran'a dönüp 1072 yılının sonbaharında çıktığı Mâverâunnehir seferi esnasında kendisine düzenlenen bir saldırı sonucu hayatını kaybetmesinden sonra Selçuklu hükümdarı olarak taç giyen Melikşah'ın (1055-1092) hâkimiyet döneminde de Selçuklulara olan sadakatini devam ettirdi. Fakat Nizâmüddîn'in hâkimiyet dönemi Mervânîlerin yaşadığı son istikrarlı zaman dilimi olacaktı. Onun 1079-1080 tarihinde geride Ahmed, Mansur ve Behram isimlerini taşıyan üç oğul bırakarak hayatını kaybetmesinden sonra tahta çıkacak olan oğlu Nâsiruddevle Mansur,³³ babası tarafından kendisine devredilecek olan mirasa sahip çıkma konusunda başarılı olamayacak, takip ettiği politikalar ile Selçukluların hışmını celbederek Mervânî egemenliğinin sonunu hazırlayacaktı.

³⁰ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 144a-144b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 186-188; İbnu'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 173-176. Ayrıca bkz. İbn Şeddâd, *III/I*, s. 374-375; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi," s. 259, 275-278. Ayrıca bkz. *Selçuk-Nâme*, I, s. 94; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 69, 73; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 178; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 55; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 72, 85, 161-162; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara 2007, s. 147; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 109.

³¹ İbn Şeddâd, *III/I*, s. 369-370; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi," s. 275-278. Ayrıca bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 136; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 111.

³² *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 259; Devâdârî, VI, s. 394; Ahmed b. Mahmud, I, s. 94. Krş. Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 73; Ayalon, s. 324; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 178; a. mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 55; Tufantoz, s. 110; Ripper, s. 251; Alican, *Malazgirt 1071*, s. 142-143.

³³ İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 146b-147a. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 200-201; İbnu'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 185-186. Ayrıca bkz. Abdu'l-Memlûk Ebî el-Fedâil Muhammed b. Ali el-Hamevî, *et-Târîh el-Mansûrî, Telhîs el-Keşfu'l-Beyân Fî Havâdis ez-Zaman*, nşr. Butrus Garyazniyevîç, Moskova 1963, v. 74b; İbnu'l-Esîr, X, s. 112; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ*, II, s. 6; İbnu'l-Verdî, I, s. 368; İbn Tağrıberdî, V, s. 108; Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 259. Ayrıca bkz. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146; Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, s. 33; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 136; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 112.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Diyârbekir Bölgesinin Selçuklular Tarafından İlhak Edilmesi

Emir Nizâmüddîn'in hayatını kaybetmesinden sonra Mervânî emiri olarak tahta çıkan ve kısa süre sonra hem Mervânîlerin hem de Selçukluların evvelden beri iyi ilişkiler içinde olmadığı Musul bölgesinin Arap yöneticisi Emir Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile yakınlık tesis eden Nâsirüddeve'nin ilk faaliyetlerinden biri, Selçuklu siyasetine olan meyli ile tanınan vezir Ebû Tâhir el-Enbârî'yi görevinden azlederek yerine Hristiyan tüccar Ebû Sâlim'i tayin etmek oldu.³⁴ Fakat Emirlik işlerinin Müslüman olmayan birine teslim edilmesi halk tarafından hoş karşılanmamıştı. İnsanlar arasında iyi bir isme sahip olmayan Ebû Sâlim'in bu göreve getirilmesi geniş çaplı bir hoşnutsuzluğa neden oldu ve Emir'in Hristiyanlığa ve Hristiyanlara meylettği yönünde dedikodular ortaya çıktı. Muhtemelen Mervânî idaresindeki gelişmelerden kaynaklanan bu genel hoşnutsuzluğun da etkisiyle, 1080'li yılların ortalarına doğru Selçukluların dikkati bölgeye çevrildi. Bu döneme kadar Mervânîlere karşı belirgin bir hoşgörü ve yakınlık politikası takip eden Selçuklular, Emir Nâsirüddeve'nin siyasî ekseninin değişme belirtileri göstermesi üzerine eski tutumlarını farklılaştırma yoluna gittiler. Bununla birlikte, altını çizmek gerekir ki, Selçukluların Mervânî emirliğine yönelik politikalarını değiştirmelerinde daha önce Mervânî veziri olarak görev yapmış olan Fahrüddeve b. Cehîr'in de etkisi vardı.

Emir Nasruddevle döneminde güçlü bir siyasî etkinliğe sahip olup Abbâsî Halifesi'nin daveti üzerine Bağdat'a giden, daha sonra Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün dünürü olan ve elbette Mervânî ülkesini iyi bilen muktedir vezir Fahrüddeve b. Cehîr,³⁵ anlaşıldığı kadarıyla Emir'in yeni vezirinin Mervânî ülkesinde meydana getirdiği derin hoşnutsuzluğu kendisi açısından fırsata dönüştürmenin hesaplarını yapmaya başlamıştı. Bu amaçla Selçuklu Sultanı Melikşah'a bir mektup yazarak Diyârbekir bölgesinin zenginliklerinden bahisle bölgenin ilhak edilmesi gerektiği yönünde telkinlerde bulundu ve söz konusu göreve talip olduğunu da eklemeyi unutmadı.³⁶ Sultan, gerek Ebû Tâhir el-Enbârî'nin azledilmesi gerek Musul Emiri ile kurulan ilişkiler dolayısıyla Fâtımîlere meylettğine hükmettiği³⁷ Mervânî Emiri üzerine sefer düzenlenmesi fikrini onaylamakta fazla tereddüt etmedi. Onun emriyle, Fahrüddeve'nin komutasına verilen büyük bir Selçuklu ordusu Diyârbekir bölgesine gitmek üzere harekete geçti.³⁸ Diyârbekir bölgesinde Selçuklu hâkimiyetini

³⁴ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," s. 363-364. Ayrıca bkz. Amedroz, "The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqīn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 109-110; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 113.

³⁵ *el-Muntazam*, XVI, s. 70-71; Bundârî, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-'Usra*, Nşr. M. Th. Houtsma, Türkçe'ye çeviren: Kıvameddin Burslan (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), 2. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 23, 36; İbnü'l-Esîr, *X*, s. 34, 38-39; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, Tahkik: Abdülkâdir Ahmed Tulaymât, Kahire 1963, s. 5; İbn Hallikân, *I*, s. 178, *V*, 127-128, 131; Şeref Han, s. 26; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 137; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 46; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 78.

³⁶ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," s. 363-364. Ayrıca bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 137; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 109-110; İbrahim Artuk, *Artuk Beğ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1988, s. 24; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 114.

³⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 140.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *X*, s. 122; *Târihu'l-Bâhir*, s. 5; Bundârî, s. 76-77; İbn Şeddâd, *III/I*, s. 383; İbn Hallikân, *V*, s. 131; Bar Hebraeus, *I*, s. 330; İbnü'l-Verdi, *I*, s. 369; Zehebî, s. 343; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 225-228. Krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," s. 395-396, 401-402. Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 202. Amedroz, "The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqīn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146; Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, s. 33; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 137-138; a. mlf., "Diyarbakir," s. 612; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 48, 49-50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 106, 108-109; a. mlf., "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri," *Makaleler*, 1, Yayın Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 127-159, s. 140-141; a. mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62;

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

tesis etmekle görevlendirilen ve ilginç bir şekilde, kendisine muhtar emirlere yapıldığı gibi “nevbet çalma, adına hutbe okutma ve para basma” imtiyazları gibi nisbî egemenlik hakkı verilen³⁹ ve Mükrimin Halil Yinanç’ın tabiriyle, “büyük iklimlere atanan şehzadeler gibi” davranılan⁴⁰ Fahruddevle’nin yanında, Sultan’ın özel emriyle orduya iştirak eden Artuk, Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi ileri gelen Selçuklu beyleri de vardı.⁴¹

Selçuklu ordusu Diyârbekir bölgesine doğru ilerlerken, emirliğinin ilk dönemlerinden beri ülkesinin ilhak edileceği endişesi içerisinde olduğu bilinen⁴² Mervânî Emiri de başkent Meyyâfârikîn’den ayrılarak İsfahan’a gitmiş ve ileri gelen beylerin şefaatinin araya sokarak af dilemiş, Selçuklu hükümdarından ülkesinin kendisine bağışlanmasını dilemişti. Onun bu dileğine, Diyârbekir’in merkezî şehirleri olan “Amid ve Meyyâfârikîn’in kendisinde kalması, fakat hükmettiği diğer toprakların Selçuklular ile Mervânîler arasında paylaşılması” yönünde bir talep ile karşılık verildi. Sultan’ın talebini kabul etme eğiliminde olduğu anlaşılan Nâsiruddevle, konu üzerine düşünmek maksadıyla biraz süre istemiş, fakat bu zaman zarfında bir yolunu bulup Fahruddevle’nin kuşatması altındaki Meyyâfârikîn’den kendisine bir mektup göndererek “Selçuklu muhasarasına yıllarca dayanabilecek durumda” olduklarını bildiren ve Sultan ile müzakerelerde bu hususu dikkate almasını tavsiye eden Ebû Sâlim’in telkinleri üzerine yeniden Sultan’ın huzuruna çıktı ve Sultan’ın teklifini kabul etmediğini bildirdi. Ülkesini terk etmeyecek, memleketinden ayrılmayacaktı.⁴³

Mervânî Emiri, Ebû Sâlim’in gönderdiği moral verici haberlerle rahatlamış, Sultan ile ipleri kopararak aralarındaki diplomatik zemini iptal etmişti. Fakat durum tam olarak vezirin yansıttığı gibi değildi. Oğlu Zaîmuddevle’yi Amid’i ele geçirmekle vazifelendirerek kendisi de Meyyâfârikîn’e yönelen Fahruddevle liderliğinde Diyârbekir bölgesine gelen ve içlerinde Kürt

Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 78-79; Artuk, *Artuk Beğ*, s. 24-25; Tufantoz, *Ortaçağ’da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 114.

³⁹ Selçuklu Sultanı’nın Diyârbekir valiliğine tayin ettiği Fahruddevle b. Cehîr’e tanıdığı imtiyazlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Bondârî, s. 76-77; Bar Hebraeus, *I*, s. 330; Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin ‘Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan’ Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi,” s. 395-396, 401-402. Ayrıca bkz. Münecimbaşı, *I*, s. 55; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 138; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 49-50; Sevim, “İbnü’l-Cevzî’nin ‘El-Muntazam’ Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, (H. 430-485=1038-1092),” s. 567; a. mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 59-62; a. mlf., *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 105-106, 108-109; Artuk, *Artuk Beğ*, s. 24-25; Tufantoz, *Ortaçağ’da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 114.

⁴⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 137-138.

⁴¹ Bundârî, s. 76-77; Bar Hebraeus, *I*, s. 330; İbn Hallikân, *V*, s. 128; Ebû’l-Fidâ, *Târîhu Ebî’l-Fidâ, II*, s. 7; İbnü’l-Verdî, *I*, s. 369; İbn Kesir, *XII*, s. 95; Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin ‘Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan’ Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi,” s. 363-364, 401-402. Ayrıca bkz. Münecimbaşı, *I*, s. 55; Amedroz, “The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.,” s. 146; Bulduk, *El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi*, s. 33; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 138; a. mlf., “Diyarbakir,” s. 612; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 202-203; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 42; a. mlf., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 49-50; Sevim, “Artukluların Soy ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri,” s. 142; a. mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60, 62; a. mlf., *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 106; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 78-79; Artuk, *Artuk Beğ*, s. 25; Tufantoz, *Ortaçağ’da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 115.

⁴² İbn Münkiz, *Üsâme, İbretler Kitabı (Kitab el-İ’tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992, s. 130-131.

⁴³ İbnü’l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 147b-148a. Krş. İbnü’l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 208-211; İbnü’l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 191-192. Ayrıca bkz. Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin ‘Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Âyan’ Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi,” s. 363-364. Ayrıca bkz. İbn Şeddâd, *III/I*, s. 384; Amedroz, “The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.,” s. 146-147; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 142-143; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 203; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 52-53; Sevim, “Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi,” s. 109-110; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 79; Artuk, *Artuk Beğ*, s. 28; Tufantoz, *Ortaçağ’da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 115.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

askerler de bulunan⁴⁴ Selçuklular, bu şehirleri bir çırpıda ele geçirememiş olsalar da bırakıp gidecek gibi değildiler. 1085 yılındaki söz konusu kuşatmalar aylarca devam etti. Fakat Selçukluların kararlılığında herhangi bir azalma olmamıştı. Öyle ki, havaların soğuması dolayısıyla Meyyâfârikîn'den ayrılarak kış aylarını geçirmek üzere Siirt'e giden Fahruddevle, geri döndüğünde kuşatmanın daha da sıkılaştırılması emrini verdi. Öte yandan kuşatmanın uzaması münasebetiyle Sultan tarafından gönderilen Kuhbârî kumandasındaki yardımcı okçu birliği de kuşatmacılara iştirak etmiş ve ekonomik zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalan Meyyâfârikînîliler artık nefes alamaz hale gelmişlerdi. Nitekim son hücumlar esnasında yıkılan Rabad Burcu'ndan şehre giren Selçuklular, Amid'in düşmesinden üç ay sonra Meyyâfârikîn'i ele geçirdiler.⁴⁵ Mervânîlerin başkenti olan Meyyâfârikîn'in ele geçirilmesinin üzerinden fazla zaman geçmeden emirliğe ait diğer şehir ve kaleler de ele geçirildi. Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından Fahruddevle'nin idaresine verilen Diyârbekir bölgesi bu şekilde Selçuklu arazisine ilhak edilmiş oluyor, İbnü'l-Cevzî'nin ifadeleriyle, Emir Nâsiruddevle'nin "çadırsız, yiyeceksiz ve tek bir dirhem dahi alamadan Meyyâfârikîn'den çıkarılması,"⁴⁶ 10. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Diyârbekir bölgesine egemen olan Mervânîlerin siyasal anlamda tarih sahnesinden çekildikleri anlamına geliyordu.

Sonuç

1055 yılında geldikleri Bağdat'ta Sünnî İslâm dünyasının siyasal liderliğini üstlenen Selçukluların Fâtımî Halifeliği'nin Şîî siyaset perspektifine karşı Sünnî anlayışın yeniden tahkîm edilmesi sürecindeki belirleyici katkıları iki hat üzerinden işlemişti. İlki Suriye ve Doğu Akdeniz sahil şeridi üzerinden Mısır'a uzanan bu hatların ikincisi, el-Cezîre'in kuzey kesimlerini içine alan Diyârbekir, Diyârrebîa ve Diyârmudâr bölgelerinin siyasal organizasyonu bağlamında iş görüyordu. Bahsetmiş olduğumuz ikinci hattın işlediği bölgede, en azından Selçukluların yükselme dönemlerinde Fâtımîlerle organik ilişkileri olan emirlikler bulunuyordu. Bu emirliklerin önemli bir kısmı, Fâtımî etkisinin doğrudan ya da dolaylı olarak bu bölgelere uzanmış olmasından dolayı minberlerde Şîî-Fâtımîler adına hutbe okutuyor, bir anlamda Şîî siyaset perspektifine hizmet ediyordu. Fakat söz konusu emirliklerden biri olan Mervânîler, belli bir dönem Fâtımî ya da Şîî siyaset perspektifine eklenmiş oldukları yönünde kanıtlar olsa da, genel anlamıyla Sünnî İslâm anlayışının temsilcisi idiler. Bu bakımdan, Selçuklular ile Mervânîler arasındaki ilişkiler, Sünnî İslâm'ın ana siyasal arterini belirlemeye soyunan Selçukluların Mervânî emirlerine yönelik bakışı dolayısıyla başka bir siyasal çerçeve içerisinde zemin buldu. Selçuklular, en azından Sultan Melikşah dönemine kadar Mervânîlerin siyasal etkinliğini sona erdirmeyi ya da emirlik topraklarını ilhak etmeyi düşünmediler.

Diplomatik anlamda Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde başlayan Selçuklular ile Mervânîler arasındaki ilişkiler, en başından beri hukukî olarak bir tabilik ve metbûluk zemini üzerine inşa edilmişti. Ancak taraflar arasındaki ilişkilerin gidişatında zaman zaman bazı sapmalar da yaşanıyordu. Temelde birbirlerine aynı siyasal perspektifin temsilcisi olarak bakan Selçuklular ile Mervânîler, zaman zaman birbirlerine karşı şüphe duyabiliyor, aralarındaki ilişkide güven sorunu ortaya çıkabiliyordu. Nitekim Tuğrul Bey dönemindeki ilk siyasal krizin bu husus ile ilişkili

⁴⁴ İbn Hallikân, *V*, s. 128.

⁴⁵ İbnü'l-Ezrak, *British Museum, Or.* 5803, v. 147b-148b. Krş. İbnü'l-Ezrak, *Avad nşr.*, s. 208-212; İbnü'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 191, 193; *el-Muntazam*, XVI, s. 140; İbnü'l-Esîr, *X*, s. 125-126, 132; İbn Şeddâd, *III/I*, s. 218; İbn Hallikân, *V*, s. 128; Ebû'l-Fidâ, *Târihu Ebî'l-Fidâ*, II, s. 9; İbnü'l-Verdi, *I*, s. 370; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 139 vd.; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 42; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60-63; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, s. 118-119; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakır, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 115 vd.

⁴⁶ Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," s. 412-413. Ayrıca bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 147; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 203; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 52-53; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 110-111; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 79.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Sünnî İslâm'ın en güçlü siyasal temsilcisi ve hâmisî olarak temâyüz eden Selçuklu iktidarının Sünnî olan Mervânîlere yönelik bakışı, söz konusu şüpheli süreçleri bir kenara bırakacak olursak, erken dönemlerde son derece netti. Bu bakış, Suriye ve Irak bölgelerinde hüküm süren ve ağırlıklı olarak Arap olan Şîî emirliklere karşı sürdürülen politikanın aksine, himâyeci bir nitelikte olup emirliğe siyasî anlamda bir muhtariyet zemini tanıyordu. Nitekim daha sonra Suriye Selçuklu Meliki olacak olan Sultan Melikşah'ın kardeşi Tâcuddevle Tutuş'un Suriye'ye yolunda 1077 yılında bölgeden geçerken son derece iyi karşılanması ve bu dönemde Müslüman ülkelerinin Selçuklu hâkimiyetine alınmasına dönük güçlü bir politik eğilim olduğu halde Mervânî ülkesi için bu anlamda herhangi bir girişimde bulunulmaması da bu gerçeğin ifadesidir. Öte yandan, Bizans İmparatoru VII. Mikhael Dukas'ın Sultan ile anlaşmak için kendisine aracılık yapmasını istediği Mervânî Emiri Nasruddevle ile oğlu Nizâmüddîn Selçuklu payitahtında muteber kimselerdi. Sultan Melikşah dönemine kadar, Selçuklular ile Mervânîler arasındaki ilişkiler klasik tabi-metbû ilişkisi ve hukuku çerçevesi içerisinde cereyân etmiş, Cuma hutbelerini Selçuklu sultanları adına okutan ve vergilerini düzenli olarak ödeyen Mervânîler gerektiği zaman Selçuklu ordusuna askeri anlamda katkı da sağlamışlardı.⁴⁷

Selçukluların Diyârbekir bölgesini ilhak etme kararı, İbnu'l-Ezrak'ın naklettiği bir haberde Fahruddevle b. Cehîr tarafından, önce Sultan Alparslan'ın, daha sonra ise Sultan Melikşah'ın Mervânî Emiri'nden kendisine göndermesini istediği kıymetli taşlardan mamul bir tespih ile ilişkilendirilse de,⁴⁸ asıl nedenin, bir yandan Mervânî Emiri'nin siyasî duruşunda meydana gelen değişim, diğer yandan ise Sultan Melikşah döneminde Selçuklu siyasal iktidarının merkezileşme eğilimleri sergilemeye başlaması ile ilişkili olduğu açıktır. Selçuklular, erken dönemlerden itibaren sorunsuz bir ilişki tesis ettikleri Mervânîlerin, esasında bu ilişkinin üzerine kurulu olduğu Sünnî siyasete sırt çevirme eğilimleri sergilemeye başlamaları ve taraflar arasındaki yakınlığın zeminini iptal eden bir siyasî tavra savrulmalarına karşılık yeni bir tutum geliştirmiş, daha doğru bir ifadeyle, Sünnî siyaset alanının dışında kalan siyasî iradelere yönelik tutumlarını onlara karşı da uygulama kararı almışlardır. Dolayısıyla, Selçukluların Diyârbekir bölgesini ilhak etme kararını, Mervânîlerin Sünnî siyaset zeminini kaybedişlerine bağlamak yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, bu döneme kadar Mervânî varlığını muhafaza eden Selçukluların, Suriye'deki diğer emirliklerin hâkim olduğu alanlara dönük politikası ile kıyaslandığında, Diyârbekir ile ilgili farklı bir uygulama ortaya koyduklarını da not etmek gerekir. Şöyle ki; Selçuklular, bölgedeki Şîî emirliklerin topraklarını doğrudan ilhak ederek buraların yönetimine sadık Türk beylerini vali olarak tayin ederken,⁴⁹ Diyârbekir bölgesinde bu politika uygulanmamış, buranın idaresi ile görevlendirilen ve bir Türk beyi olmayan Fahruddevle'ye, olağan valilere verilmeyen imtiyazlar ile belirli ölçüde bir muhtariyet verilmiştir. Tabir yerindeyse, Mervânîlerin siyasî varlığının sona ermesi ile bölgedeki idarî yapılanma sona ermemiş, yalnızca başka bir siyaset zeminine meyleden hanedan görevden alınmış ve yerine benzer yetkilere sahip bir yönetici atanmıştır. Bununla birlikte, Sultan tarafından Fahruddevle'ye verilen muhtariyetin mutlak olmadığını, Mervânî Emirliği'nde olduğu gibi nisbî bir bağımsızlık alanına sahip bulunmadığını da unutmamak gerekir. Fahruddevle'ye verilen muhtariyet, pratikte hiçbir zaman işlerlik kazanmamıştır. Nitekim iki yıl süren bir idari görevin ardından yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle Diyârbekir valiliğinden azledilmesi de bu durumun açık bir göstergesi olarak görülmelidir.

⁴⁷ Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 134; M. Canard, / Cl. Cahen, "Diyâr Bakr," *The Encyclopedia of Islam*, XI, E. J. Brill, Leiden 1965, s. 344.

⁴⁸ Bundârî, s. 77; İbnu'l-Ezrak, *British Museum, Or. 5803*, v. 149b. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Avad ngr.*, s. 217; İbnu'l-Ezrak, *Bozarslan çev.*, s. 197.

⁴⁹ Ripper, s. 284-285.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi, I*, Süryânîce'den İngilizce'ye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, Rusça'dan çevirenler: Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-Nâme, I-II*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.
- ALİCAN, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Yayınlanmamış doktora tezi, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.
- ALİCAN, Mustafa, *Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071*, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2013.
- AMEDROZ, H. F., "The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqīn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ocak 1903), ss. 123-154.
- Artuk, İbrahim, *Artuk Beğ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili bölümler: H. 430-538)*, Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1988.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul 1962.
- BUNDÂRÎ, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-'Usra*, Nşr. M. Th. Houtsma, Türkçe'ye çeviren: Kıvameddin Burslan (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), 2. Baskı, TTK, Ankara 1999.
- BOSWORTH, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)," *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle, 6. Baskı, Cambridge 2007, ss. 1-202.
- BULDUK, Abdulgani, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk / İbrahim Yılmazçelik, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- CANARD, M., / Cl. Cahen, "Diyâr Bakr," *The Encyclopedia of Islam, XI*, E. J. Brill, Leiden 1965, ss. 343-345.
- CÖHCE, Salim, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri," "Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır'ın Türk Tarihindeki Yeri," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Editörler: Kenan Ziya Taş / Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, ss. 125-136.
- ÇEVİK, Adnan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyârbekir Bölgesi Tarihi*, İstanbul 2002, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Ebû'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, I-II*, Tahkîk: Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.
- El-Abdu'l-Memlûk Ebî el-Fedâil Muhammed b. Ali el-Hamevî, *Et-Târih el-Mansûrî, Telhîs el-Keşfu'l-Beyân Fî Havâdis ez-Zaman*, nşr. Butrus Garyazniyevîç, Moskova 1963.
- ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2007.
- ERSAN, Mehmet, Alican, Mustafa, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Hallikân, Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân, I-V*, Yayına Hazırlayan: İhsân Abbâs, Beyrut 1994.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, IX, XI, XII, XIII, Tahkîk: Cûde Muhammed Cûde, Kahire 2006.
- İbn Münkız, Üsâme, *İbretler Kitabı (Kitab el-İ'tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Şeddâd, *El-A'lâku'l-Hatîra*, III/I, Nrş. Yahya Abbâre, Dimaşk 1968.
- İbn Tağrîberdî el-Atâbekî, Cemâleddîn Ebî'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, III, IV, V, VI, VII, Yay. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beyrut 1992.
- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-İslâm*, XII-XVIII, Yayına Hazırlayanlar: Muhammed Abdulkâdir Attâ / Mustafa Abdulkâdir Attâ, Beyrut 1992.
- İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atâbekiyye*, Tahkik: Abdülkâdir Ahmed Tulaymât, Kahire 1963.
- İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, British Museum, Or. 5803; *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, British Museum, Or. 6310; Mervâniler kısmının neşri: *Târîh el-Fârikî*, nşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Beyrut 1974; Mervâniler kısmının Avad neşriden yapılan Türkçe çevirisi: *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1990.
- İbnu'l-Verdî, Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr, *Târîhu İbnu'l-Verdî*, I-II, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, C. 9-11, (Çeviren: Abdülkerim Özaydın), C. 12, (Çevirenler: Abdülkerim Özaydın / Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1982.
- KÖYMEN, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 1992.
- MERÇİL, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti, Siyasî Tarih*, Nobel Yayınları, Ankara 2005.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara 2007.
- MİNORSKY, V., "Mayyâfârikîn," *The Encyclopedia of Islam*, VI, E. J. Brill, Leiden 1991, ss. 928-929.
- MİNORSKY, V., "Meyyâfârikîn," *İA*, 8, Eskişehir 1997, ss. 196-201.
- MİNORSKY, V., "Kürtler," *İA*, 6, İstanbul 1977, ss. 1089-1114.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I-II (*Selçuklular Tarihi*), Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- RİPPER, Thomas, *Diyarbakir Merwanileri, İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1989.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, 3. Baskı, TTK, Ankara 2000.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK, Ankara 1990.
- SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi," *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 3-185.
- SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi," *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 187-285.
- SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin 'Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," *Makaleler*, 2, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 287-435.
- SEVİM, Ali, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri," *Makaleler*, 1, Yayına Hazırlayanlar: E. Semih Yalçın / Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, ss. 127-159.
- Şeref Han, *Şerefname (Kürd Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2009.
- TUFANTOZ, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, Aça Yayınları, Ankara 2005.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 8. Basım, İstanbul 2003.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 8. Basım, İstanbul 2004.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.
- YİNANÇ, Mükrimin H., "Diyarbakir," *DİA*, III, Eskişehir 1997, ss. 605-626.
- Zehebî, Hafız Şemseddin Ebî Abdullah, *Duvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

1930'LU YILLARDA KIRGIZİSTAN'DAN ÇİN'E GÖÇ HAREKETLERİ*

Zuhra ALTIMIŞOVA**

ÖZET

1916 yılında Türkistan'da Rus Çarlığı'nın sömürgeci siyasetine karşı büyük isyan patlak vermiş, bu olay sırasında Kırgızların bir kısmının Çin'e sığınmak zorunda kaldığı görülür. Sovyet rejimi kurulduktan sonra 1916'da Çin'e göç eden Kırgızları vatanına tekrar döndürme ve yerleştirme faaliyetleri başlatılmış, hatta bu işi üstlenecek Özel Komisyon dahi kurulur. Sovyet yönetimi bu faaliyeti hayata geçirmek için bütçe ayırmış, vatanına tekrar dönen Kırgızlara maddi yardımlarda bulunmuştur. Buna rağmen 1930'lu yıllara gelindiğinde Sovyet hükümetinden memnun olmayan, çoğunlukla Kırgızistan'ın sınır bölgelerindeki ilçelerde yaşayan halkın kendi isteğiyle Çin'e göç hareketlerine arşiv belgelerinde rastlandığı dikkati çeker.

1920-1930'lu yıllarda Kırgızistan'da "sınıf mücadelesinin" güçlendirilmesi, varlıklı kimselere uygulanan ağır siyasi ve ekonomik tedbirler, zorla kolhozlaştırma cereyanı, varlıklı kesimi Kırgızistan dışına sürgün hareketi, sınır bölgelerine tüketim mallarının kötü ulaştırılması gibi temel sebepler dış ülkeye yani SSCB sınırından Çin'e sığınma hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Basmacı Hareketi de göç hareketine etki etmiştir. Bazen bazı yerli Sovyet makamlarında çalışan memurların veya Komünist Parti üyelerinin göç hareketine yardım ettikleri hatta kendilerinin Çin'e göç edenlere katıldıkları ortaya çıkmaktadır. Dış ülkeye gittiği tespit edilen ailelerin Kırgızistan'da kalan hayvanları, mülkleri devlet tarafından hemen müsadere edilerek kolhozlara teslim edilmiştir. Çalışmada 1930'lu yıllarda Kırgızistan'dan Çin'e göç hareketleri ele alınmış olup, Çin'e göç hareketini doğrudan etkileyen sebepler üzerinde durulmuştur. Makalede, 1920-1930 yılları arasında göç hareketini meydana getiren siyasi ve sosyal olaylar hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kırgızistan, Çin, Sovyet yönetimi, Basmacı Hareketi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: zuhraaltymyshova@gmail.com

EMIGRATION MOVEMENTS FROM KYRGYZSTAN TO CHINA IN 1930s

ABSTRACT

A large rebellion broke out against the colonial policy of the Tsarist Russia in 1916 in Turkestan, the fact that during this event a part of the Kyrgyzs had to take refuge in China can be seen. After the establishment of Soviet regime, activities as returning Kyrgyz's who migrated in 1916 to their home country and their placement started even the Special Commission to undertake the work was established. Soviet government allocated budget and financial assistance the Kyrgyzs returned to their home country to implement this activity. However, the fact that the archive documents where the people who weren't satisfied with the Soviet government in 1930s and who lived in the border regions voluntarily migrated to China draw attention.

The main reasons as strengthening "class struggle" in 1920 and 1930s in Kyrgyzstan, economic and political measures applied to wealthy people, the process collectivization by force, exile movement wealthy segment to outside of Kyrgyzstan, poor delivery of consumer goods to border regions brought out asylum movements to China from the USSR. Also, Basmachy Movement had an effect on the migration. The fact some civil servants working in local offices of the Soviet or members of Communist Party helped migrants and sometimes they participated in migration to China themselves, too. Animals and properties left from the families who departed to foreign country were confiscated by the state and handed to collective farm. Migration activities from Kyrgyzstan to China in 1930s and reasons that affected the migration to China directly have been considered in this work. Information about political and social events caused migration movement in 1920-1930s will be given in this article.

Key Words: Emigration, Kyrgyzstan, China, Soviet government, Basmachy Movement.

Giriş

Tarihte muhtelif sebeplerden dolayı çeşitli milletler tarafından sık sık göç hareketine başvurulmuştur. Bazen küçük zümrelerin göç ettiklerini görürüz; bazen de kavimlerin gruplar halinde göçlerini rastlarız. Geçmişte göçebe Türk boyları sulak, otlakları geniş ve elverişli yerleri tespit edip göç etmişlerdir. Hunların Batıya ve Oğuz boylarının 1071 Malazgirt Zaferine kadar Anadolu'nun sınır boylarına göçleri bu minvalde değerlendirilebilir. Türklerin önemli boylarından biri olan Kırgızlar da tarihin farklı dönemlerinde bulundukları yerleri terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir. Ortaçağlarda Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızların daha sonra bugünkü Kırgızistan topraklarına göç ettikleri ileri sürülmektedir.

1635'te Merkezî Asya'da Moğol asıllı Cungan Hanlığı kurulur. XVII-XVIII. yüzyıllarda Kalmuklar (veya Cungarlar, Oyratlar), Batı Moğolistan'dan Orta Asya ve Doğu Türkistan'a devamlı akınlarda düzenlediler. Kırgızlar, Orta Asya Türk halklarından olan Kazak, Özbek ve Uygurlarla beraber Kalmuk işgaline karşı direnmişlerdir. Kalmuklar, XVIII. yüzyılın ilk yarısında günümüz Kırgızistan'ın kuzeyini ele geçirdiler; Kalmuklarla yaşanan çeşitli savaşlardan sonra Çüy, Narın,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Isık-Göl ve Talas bölgelerinde yaşayan Kırgız boylarında güneye, Fergana, Alay ve Tacikistan'ın Gissar, Kulyab bölgelerine göç etmek durumunda kaldılar.

XX. yüzyılın başlarında, 1916 yılında, Türkistan'da Rus Çarlığı'nın sömürgeci baskıcı idaresine karşı büyük bir isyan gerçekleşmiştir. Kırgızların da katıldığı bu isyan, Kırgız tarihinde *Ürkün* (Kaçış) olarak bilinir. 1916 isyanında, ağır silâhlarla teçhiz edilen Rus ordusuna mukavemet edemeyen yaklaşık 300.000 Kırgız, komşu Çin'in idaresi altında bulunan Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kırgızlar, isyan sırasında çok ağır kayıplara uğramışlardır. Çin'e göç sırasında yüksek dağ geçitlerini aşarken pek çok insan hayatını kaybetmiş, sayısız hayvan telef olmuştur. Çin'e kaçan Kırgızların orada çok ağır şartlarda yaşadıkları, aşırı geçim sıkıntısı çektikleri bilinmektedir. *Ürkün* olayı, Kırgızların Çin'deki durumlarına doğrudan şahit olan dönemin Kırgız şair ve yazarlarının eserlerinde canlı bir şekilde yansıtılır.

Bilindiği gibi, 1917 Ekim İhtilali'nden sonra Kırgızistan bölgesine Sovyet rejimi hâkim olmuştur. Sovyet yönetimi tarafından 1916 yılında Çin'e göç eden Kırgızların tekrar vatanlarına döndürme faaliyetleri başlatılmış ve bunu gerçekleştirmek amacıyla Türkistan Merkezî İcra Komitesi kararıyla 2 Şubat 1920'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezî İcra Komitesi'ne bağlı, mültecilerin dönüşünü veyerleştirilmesini yürütecek Özel Komisyon kurulmuştur. Söz konusu komisyon, 1916 isyanında Çin'e kaçan Kırgızların tekrar vatanlarına dönebilmeleri için Çin yönetimi ile görüşmeler yapmıştır. Sovyet yönetimi, bu işlerin yürütülmesi için 150 milyon ruble bütçe ayırmıştır. Bu çalışmalar sonunda söz konusu mültecilerin büyük kısmı tekrar vatanlarına dönmüşlerdir. Bu suretle geri dönen Kırgızlar, Özel Komisyon tarafından eski topraklarına yerleştirilmiş; bunların isyan sırasında Rus köylüler tarafından işgal edilen toprakları, evleri, hayvanları, mülkleri kendilerine iade edilmiş; ayrıca para, yiyecek-ıçecek, inşaat malzemeleri şeklinde maddî yardımlarda bulunulmuştur. Bu yolla, bazı yerleşim yerlerinin nüfusunun artması sağlanmıştır. Meselâ, 1920'de Kırgızistan'ın Karakol bölgesinin nüfusu %195'e, Narın bölgesinin nüfusu ise %45'e yükselmiştir. Özel Komisyon'un verilerine göre, 1920 yılının Nisan ayına doğru 300.000 Kırgız ve Kazak Yedi-Su'ya dönmüştür.¹

Kırgızların menfaatine olan bu çalışma, Sovyet hükûmetinin olumlu bir faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Ancak 1930'lu yıllara gelindiğinde, dönemin arşiv belgeleri ve topladığımız sözlü kaynaklar karşımıza farklı bir tablo çıkarır. Bu defa, genellikle sınır bölgelerinde yaşayan ve Sovyet hükûmetinden memnun olmayan Kırgızlar, kendi istekleriyle Çin'e göç etmeye başlamışlardır. Burada akla şöyle bir soru geliyor: 1930'larda bazı Kırgızların kendi vatanlarını bırakıp, dönemin terimiyle, "yabancı ülkeye"² gitmelerinin sebep veya sebepleri neler olabilir?

Bu sorunun cevabını Sovyet idaresinin 1920'li yılların sonundan itibaren hayata geçirdiği bazı uygulamalarda buluruz. 1920'li yılların sonu ile 1930'lu yıllarda ülkede kolhozlaştırmanın hızlandırılması, göçebe halkın zorla yerleşik hayata geçirilmesi, toplumda "sınıf mücadelesinin" tahrik edilmesi yani zengin kesimleri bertaraf etmek ve *kulakları*³ sınıf olarak ortadan kaldırmak amacıyla varlıklı kesimindeki Sovyet Cumhuriyetlerine sürülmesi kampanyaları yüzünden, Kırgızistan'ın her tarafında ülkeyi terk hareketleri başlamıştır. Aynı dönemde, çoğunlukla güney bölgelerde olmak üzere, Basmacı Hareketi de tekrar canlanmış ve ciddi asayiş problemleri ortaya

¹ Cunuşaliyev, C. **Kırgızstan: Preobrazovatelniye Protsessi 20-30h Godov, (İstoriçeskiy Analiz Problem Sozidaniya i Tragediy)**, Avtoreferat Dissertatsii Doktora İstoriçeskih Nauk, Bişkek, 1993, s. 33.

² Bir çok Sovyet Cumhuriyetinden oluşan birleşik SSCB döneminde Çin yabancı ülke sayılıyordu.

³ Rusça *kulak* kelimesinin esas anlamı yumruktur. Sovyetler Birliği döneminde 1920-1930 yıllarda kullanılan siyasî bir terim olarak yoksul köylüleri çalıştıran, tam anlamıyla "yumruğunun altında tutan" zengin bir köylü manasında kullanılmıştır. Genellikle kolhozlaştırmaya karşı olanlar *kulak* olarak adlandırılmışlardır. Sosyal bir sınıf olarak ortadan kaldırma siyaseti kapsamında kulaklar, Kırgızistan'da çeşitli yıllarda vatandaşlık haklarından mahrum edilmiş; üretim araçlarına, topraklarına, hayvanlarına, evlerine, eşyalarına elkonulmuş vebu mülkler kolhozların temelini oluşturulmuştur.

çıkıştır.⁴Dolayısıyla 1930'lu yıllarda gözlenen Kırgızistan'dan Çin'e yönelik göçleri bu çerçevede değerlendirmek durumundayız. Aşağıda busebepleri ayrı ayrı gözden geçirerek analiz etmeye çalışacağız.

1. 1920-1930'lu yıllarda Kırgızistan'da "sınıf mücadelesinin" güçlendirilmesi, varlıklı kimselere (bay-manaplara) yönelikağır siyasî ve ekonomik tedbirler

Bilindiği gibi Sovyet yönetimi, özel mülkiyeti tamamen ortadan kaldırarak yerine devlet mülkiyetini ikame etmeyi hedeflemişti. Bu bağlamda,Kırgız toplumu da *zengin-fakir* olarak iki sınıfa ayrılmış ve varlıklı kimseler "*yabancı unsurlar*"(yani zenginler, bunlar Sovyet sistemine karşı olarak kabul ediliyordu) kategorisine eklenmiştir. Devlet tarafından varlıklı kesimi siyasî ve ekonomik yönden kısıtlama siyaseti yürütülmüştür. Dünün zengin insanlarıekin ekme, tahıl üretip devlete teslim etme, hayvan yetiştirme, yün hazırlamagibi ağır görevleri yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ürettikleri tahılı zamanında teslim etmeyenlere, teslim etmesi gereken ürün miktarının 4-5 katını ödemeye zorlama gibi cezalarverilmiştir. Ayrıca zengin sayılan aileler,aşırı miktarda vergi ödemeye zorlanmışlardır.

Bu tür varlıklı kimseler oy verme hakkından da mahrum bırakılmışlardır. Bu durumdaki kişilerin sayısı her seçim döneminde artmıştır. Meselâ, 1925-1926 yıllarında Kırgızistan'ın Calal-Abad bölgesinde seçimde oy veremeyen kişi sayısı 193 iken, 1926-1927'de bu sayı 2237'ye ulaşmıştır. Frunze bölgesinde ise, 1925-1926 yıllarında oy verme hakkından mahrum edilen kişi sayısı 1652 olmasına rağmen, 1926-1927'de 2161'e çıkmıştır.⁵

Sovyet hükümetinin Kırgızistan'da zengin kesime, yâni*bay-manaplara*⁶uyguladığı sert tedbirler, bazı Kırgızların ülke dışına göçünü doğrudan etkilemiştir. Meselâ, 1930'da Çüy ilçesinden 30 ailenin Çin'e gitmesinin sebeplerini araştıran hükûmet komisyonu raporunda,*bay-manaplara* uygulanan ekonomik ve cezaî tedbirlerin, Çon Kemin bölgesindeki kolhozlarda kolхозcular arasında etkili siyasî propaganda yapılmamasının, hayvancılıkla uğraşan ailelere ekin ekme ve tahıl üretip devlete teslim etme mecburiyeti getirilmesinin, kolhozlarda "*yabancı unsurların*" bulunmasınınbu insanları göç etmeye zorladığı belirtilmektedir. Zenginlerle yakın akrabalık ilişkileri olan fakir ve orta halli insanların da göç edenlerle birlikte Çin'e gittikleri anlaşılmıştır. Aynı raporda yer alan bilgilere göre, Çin'e kaçma hazırlıklarıilkbaharda başlamıştır; kaçış organize edenler ise, Molla Alihak-Törö ile kendileri de birer *bay-manap*olan Nazarkul Kalimbetov ve Cunus Baycanov olarak belirlenmiştir.⁷Şubat 1931'de Isık-Göl bölgesinin Balıkçı ilçesinde *kulak*ve *bay-manaplara* ağır görevler yüklenmesi vekulakların OGPU⁸makamları tarafından tutuklanmasından dolayı,*bay-manaplar* halkın Çin'e gitmesi yönünde propaganda

⁴ Orta Asya'da Sovyet yönetimine karşı Basmacı Hareketinin mücadelesi 1917 yılı sonlarında başlamıştır; 1923-1924 yıllarında basmacıların büyük bölümü ortadan kaldırılmıştır. Bu yıllar Sovyet Dönemi literatüründe *Sivil Savaş* dönemi olarak adlandırılır.

⁵ Çokuşov.B., *Klassovaya Borba v Kirgizskih Ailah v Pervye Godı Sotsialisticheskikh Preobrazovaniy (1918-1924)*, Фрунзе 1970, s.76.

⁶ *Bay*, Kırgızistan'da 1917 Ekim İhtilali'ne kadar hayvanları, toprağı, kışlası, yaylası olan varlıklı sosyal tabakaya verilen addır. *Manap* ise,XVII. yüzyıldan Sovyet yönetimine kadar geçen süre içerisinde Kırgızistan'ın kuzeyinde halkı yöneten boy reislerinin unvanlarıdır. Manaplar, toplumdaki itibarları ve soylarına göre, *Çon (Büyük) Manap*, *Orto (Orta) Manap* ve *Çala (Acemi) Manap* olarak üçe ayrılmaktaydılar. Kuzey Kırgızistan'da bütün Kırgız boylarını *Çon Manap* yönetmiş, *Orto*ve *Çala* manaplar ise Çon Manapa itaat etmişlerdir. Kırgızistan'ın güneyinde *Manap* unvanı kullanılmamıştır. Bu iki kelime veya unvan, Sovyet döneminde literatürde sınıf düşmanları olarak görülen zengin kesim anlamında *Bay-Manap*şeklinde birleşik olarak kullanılmıştır.

⁷ *Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasî Belgeler Merkez Devlet Arşivi*, (bundan sonra *KC SB MDA*), fon.10, liste.1, dosya.268, s. 151.

⁸ *OGPU*, 1922-1934 yıllarında SSCB Halk Komiserler Sovyeti'ne bağlı Birleşmiş Devlet Siyasî Başkanlığı'nın kısaltılmış şeklidir. Siyasî gizli servis niteliğinde olan OGPU'nun görevleri, devlet karşıtı siyasî ve ekonomik faaliyetleri önlemek, bastırmak, devlet güvenliğini sağlamak; kaçakçılıkla ve izinsiz sınırları geçenlerle mücadele etmektir.

faaliyetleri yürütmüşler ve göçeteşebbüs etmişlerdir. 1931 Mart ayının başlarına doğru Çin'e göç eden 56 bayaailesinden 16'sı geri dönmüştür. Diğerleri ise Kırgızistan'ın başka ilçelerine kaçarak izlerini kaybettirmeye çalışmışlardır. OGPU'nun istihbarî bilgilerine göre, Balıkçı ve Isık-Göl ilçelerinin sınır boylarındaki Kök-Oyrok yaylasında yaklaşık 220 aile mülteci grubu bulunduğu, bunlardan 90'ını Kırgızların, geri kalanları ise Kazak ve az sayıda Rusların oluşturdukları ortaya çıkmıştır.⁹

Dönemin ünlü siyaset ve devlet adamı Cusup Abdrahmanov,¹⁰ 28 Ocak 1931'de kaleme aldığı günlüğünde, Karakol ilçesinden bir köylü ile Isık-Göl ilçesi İcra Komitesi başkanının, Kırgızların aynı yılın bahar aylarında topluca Çin'e göç edeceği yönünde kendisine bilgi verdiklerini yazar. Cusup Abdrahmanov, kendisine ulaşan bilgiyi dönemin Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi¹¹ Kırgızistan Vilayet Komitesi birinci sekreteri Aleksandr Şahray'a aktardığını, fakat Aleksandr Şahray'ın konuya iyimser baktığını belirtir. Abdrahmanov günlüğünde, Sovyet yönetimi zamanında Kırgızların Çin'e kaçmalarını düşünmenin zor, ama mümkün olduğunu belirterek, yabancı bir ülkeye sığınma hareketinin temel sebebinin tahıl üretip devlete teslim etme mecburiyetine bağlar ve bunu çok sert bir uygulama olarak görür.¹²

2. Zorla kolhozlaştırma

Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Türkistan bölgesinde sosyal ve ekonomik alanda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu çerçevede Haziran 1920'de, Bolşevik Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, "Bolşevik Rusya Komünist Partisi'nin Türkistan'daki Esas Görevleri" başlıklı kararnamesinde, toprak meselesini köklü şekilde çözmeyi temel görevi olarak belirlemiştir. Eylül 1920'de toplanan Türkistan Komünist Partisi V. Kongresi, Bolşevik Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin söz konusu kararını gerçekleştirmek amacıyla, *toprak-su reformunu* ilk olarak Yedi-Su bölgesinde uygulamak kararı aldı. Reformun hedefi, bölgeye 1917 Ekim Devriminden önce gelen Rus köylüleriyle yerli halkın toprak ve sudan eşit şekilde yararlanmasını sağlamak; zenginlerin ellerinde bulunan fazla toprakları alıp fakirlere dağıtmak şeklinde belirlenmişti. Bu reform, Kırgızistan'daki safhada gerçekleştirilmiştir. 1921-1922 yıllarında ülkenin kuzeyinde uygulanan söz konusu reform, güneyde-Basmacı Hareketinin devam etmesi sebebiyle-daha sonra, ancak 1927-1928 yıllarında hayata geçirilebilmiştir. Ülkenin kuzeyinde Rus *kulakların* ellerinde bulunan fazla topraklar, hayvanlar ve tarım aletleri müsadere edilerek topraksız köylülere dağıtılmıştır. Aynı uygulama, güneyde de hayata geçirilmiş, ayrıca burada zenginlere ait küçük fabrikalara ve tüccarlara ait ticarethanelere de elkonulmuştur. Böylece bu reform yoluyla *kulak* ve zenginlerin ekonomik güçlerisi sınırlandırılmış, elkonulan malları ise ileride gerçekleştirilecek olan kolhozlaştırmaya zemin hazırlamıştır.

1930'lar doğru ise, daha radikal bir uygulama devreye sokulmuş ve tarıma elverişli bütün toprakları kolhozlaştırma faaliyetine başlatılmıştır. 1928-1932 yılları arasında SSCB'de hızlı bir şekilde gerçekleştirilen toprak kolhozlaştırma faaliyetine paralel olarak, *kulaklar* sınıfı da tamamen ortadan kaldırılmıştır. SSCB'ni oluşturan diğer ülkelerde olduğu gibi, Kırgızistan'ın çeşitli

⁹ KC SB MDA , fon.10, liste.1, dosya.363, s.43-44.

¹⁰ Cusup Abdrahmanov (d.1901-ö.1938.), 1920'li ve 1930'lu yıllarda etkili olmuş bir Kırgız siyaset ve devlet adamıdır; kendisi bir çok Sovyet üst makamında çalışmış, 1927-1933 yılları arasında Kırgızistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Halk Komiserler Kurulu'nun başkanlığını yapmıştır. 1924'te Kırgız Sovyet Devleti'nin kurulmasına büyük emeği geçmiş, Kırgızların menfaatini savunduğu, hatta bu konuda bizzat J. Stalin'e de mektuplar yazdığı bilinmektedir. *Stalin döneminde*, 1938'de "Büyük Terör" adı verilen çoğunlukla üst yöneticilerin ve aydın kesimin kurşuna dizildiği, *Repressiya* (baskı, zulüm) döneminde hapse atılarak öldürülmüştür; gömüldüğü yer 1991'de ortaya çıkmıştır.

¹¹ Orijinal metinde Rusça kısaltılmış şekli **VKP (b)** olarak geçmektedir.

¹² Abdrahmanov. Y. 1916. *Dnevnik. Pisma k Stalinu*. (Giriş yazarları C.Cunuşaliyev, İ.Semenov), Frunze, 1991, s. 153.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

bölgelerinde gerçekleştirilen kolhozlaştırma sırasında da, uygulamaya karşı çıkan köylülerin şiddet kullanılarak yola getirildikleri; halkı toplu ekonomiye çekme hususunda yerli Sovyet memurlarının köylüleri korkutup sindirmeyi yöntemine başvurduklarını biliyoruz. Meselâ, Özgen ilçesinin Kızıl-Too köyünde, Sovyet memuru durumundaki köy muhtarı, herkesin gözleri önünde köylüleri kırbaça dövmeyi, sıradan bir uygulama olarak kullanmıştır. Keza, Stalin ilçesinde “Koçkorka” adlı sovhozun müdürü ve diğer yöneticiler, köylüleri sürekli dövmüşler; üstelik bazı durumlarda, ortaçağlarda rastlanan bir işkence türüne başvurarak dövülen köylülerin ellerini ipe bağlamışlardır. Bu tür uygulamalar yüzünden, 1933 yılında sadece Ketmen-Töbö ilçesinden 805 aile Çin’e göç etmiştir.¹³

Kolhozlar oluşturulurken, köylülerin sadece üretim araçlarına değil, özel eşyalarına da el konulmuştur. Yine Komünist Partisi Kırgızistan yerel komitesinin 3 Aralık 1932 tarihli, “Kolhozları *kulak* ve *bay-manap* unsurlardan temizlemeyi yürütme hakkında” başlıklı kararına istinaden, 1933 yılından itibaren bunları kolhoz üyeliğinden çıkarma yoluna gidilmiş ve bu çerçevede 2461 *kulak* ve *bay-manap* ailesinin üyeliği iptal edilmiştir.¹⁴ Bu uygulamaya ek olarak, incelenen dönemde aynı boya mensup kimselerin aynı kolhoza üye olmalarına, yani Rusça ifadesiyle *rodovoy* kolhozları kurmaya da izin verilmemiştir.

Böylece Kırgızistan’daki kolhozlaştırma uygulaması yıllarında, uygulamadan zarar görenlerin büyük kitleler hâlinde yollara döküldükleri vesnır muhafızlarıyla çarpışmayı da göze alarak Çin sınırını geçmeye kalkıştıkları bir gerçektir.¹⁵

Resim 1: 1929 yılında Kırgızistan’ın güneyinde kolhoz oluşumu

(kaynak *İstoriya Kirgizskoy SSR, cilt.3, Frunze 1986.*)

¹³Cunuşaliyev. C. *Vremya Sozidaniya i Tragediy 20-30-e Gody XX veka*, Bışkek 2003, s. 164-165.

¹⁴Cunuşaliyev. C. *Aynı eser*, s. 160.

¹⁵Aşnin. F., Alpatov. V., Nasilov. D., *Repressirovannaya Turkologiya*, Moskova, 2002, s.252.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

3. Yerleşik hayata geçirmede yapılan hatalar

Sovyet yönetimi kurulduktan sonra ekonomiyi yeniden düzenlemek ve gelişmeyi hızlandırmak için göçebe ve yarı göçebe halkı yerleşik hayata geçirme zarurieti doğdu. Ne var ki, 1920'li yılların başlarında göçebe halkı kitle halinde yerleşik hayata geçirmeyi mümkün kılacak şartlar yoktu. 1927 yılında 145.114 Kırgız ailesinin %62'si göçebe ve yarı göçebeydi.¹⁶ Sovyet plânına göre, göçebeleri yerleşik hayata geçirme, kolhozlaştırmayı güvence altına alacaktı. Kolhozlaştırma çerçevesinde Kırgızistan'da göçebeleri kitle hâlinde yerleşik hayata geçirme uygulaması, 1931 yılından itibaren başlatıldı. Bu uygulamayla göçebe olup hayvancılıkla geçinen ilçelerde göçebe-yarı göçebe 85.000 Kırgız ailesi yerleşik hayata geçirildi.¹⁷ Göçebeleri yerleştirme faaliyetine SSCBRusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) ve Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bütçesinden para ayrılmıştır. Yerleşik hayata geçen halkın bizzat kendisi de maddî katkıda bulunmuştur. Yerleşik hayata geçecek ailelere, evlerini yapmaları için inşaat malzemeleri desteği sağlanmıştır. Yerleşik hayata geçen göçebeler, 1933'ten itibaren iki sene süreyle vergilerden muaf tutulmuşlardır. Göçebeleri yerleştirme sayesinde yeni kasabalar, köyler ortaya çıkmış; buralara devlet tarafından okul ve hastaneler yapılmış, Kırgızistan kolhozlarında hayvanların sayısı artmıştır. Bunlar, 1930'larda Kırgızlar ve Kırgızistan tarihi için olumlu gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Ne var ki, halkı yerleşik hayata geçirme sırasında bir çok yerde ciddi hatalar yapılmıştır. Nitekim bazen yeni yerleşim yerlerinin seçiminde doğru yapılamamış, bunun sonucu olarak meselâ Alay ve At-Başı gibi dağlık bölgelerde yeni kurulan bir çok kasabaya-insanların yaşamalarına elverişli olmadıkları için- kimse yerleşmemiştir. Kezâ, göçebe aileleri iskan faaliyeti sırasında, aynı boydan kişilerin aynı köyde oturmalarına da izin verilmemiştir.

Yerleştirme siyaseti, kolhozlaştırma faaliyetine paralel olarak yürütülmüştür. Plânlı bir şekilde yerleşik hayata geçirilen göçebe Kırgızlar, 1931-1934 yıllarında kitle halinde kolhozlara girmeye mecbur tutulmuşlardır. Bazı ilçelerde yerleşik hayata geçirme plânı hızlı yürütülmüş, uygulamaya karşı çıkanlar ise kolхозlardan atılarak çeşitli eziyetlere maruz bırakılmışlardır. Sırf bu sebeple Çin'e gitmeyi tercih edenler de olmuştur. Meselâ 1930 yılı başında Alay vadisinden 300 göçebe aile Çin'e göç etmiştir. Kezâ, Narın'ın At-Başı ilçesine bağlı Tuyuk ve Boogaçtı köyleri sakinlerinin bir kısmı 30 bin koyun ve 15 bin büyük baş hayvanlarıyla birlikte Çin'e göç etmişlerdir.¹⁸

4. Varlıklı kesimin Kırgızistan dışına sürülmesi

Sıradan halk ve Sovyet devlet makamları üzerindeki siyasi ve ekonomik etkilerini ortadan kaldırmak ve kendilerinin Kırgızistan şartlarında boylar içindeki sosyal nüfuzlarını yok etmek için, varlıklı insanları diğer Sovyet cumhuriyetlerine zorla göçürme metodu da uygulanmıştır. Kırgızistan'da bu tür sürgün işlemine önce *bay-manaplar* maruz kalmışlardır; bunların toplu halde Kırgızistan dışına sürülmeleri ilk defa 1927 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu tarihte Kırgızistan'ın Çüy, Narın ve Isık-Göl bölgelerinden *bay* ve *manap* olan 21 kişi, Moskova yakınındaki Kirov vilayetine nakledilmiştir. Bir sonraki sürgün ise 1929 yılında gerçekleştirilmiş ve bu çerçevede Narın, Isık-Göl, Talas ve Oş bölgesinden 44 kişi aileleriyle birlikte topluca Rusya'nın Orenburg şehrine sürülmüştür.

1929'dan itibaren Sovyetler Birliği'nin tamamında tarım alanlarını toptan kolhozlaştırma faaliyeti çerçevesinde, *kulaklar* sosyal bir sınıf olarak bütünüyle ortadan kaldırma siyaseti

¹⁶ Cunuşaliyev. C. Aynı eser, s.125-126.

¹⁷ *İz İstorii Perehoda Kirgizskogo Krestyanstva k Osedlosti i Sotsialisticheskimi Sposobam Hozyastvovaniya*, Frunze, 1971, s.60.

¹⁸ Baktıgulov. C. "Kollektivizatsiya Kirgizskogo Aila: Noviy Vzglyad", *Kommunist Kirgizstana dergisi*, Sayı.3, 1990, s.88-89.

uygulanmıştır. Kolhozlaştırma uygulamasının esas hedefi, özel mülkiyeti kaldırıp yerine devlet mülkiyetini ikame etmek suretiyle varlıklı kesimlerin toplum içindeki ekonomik nüfuzlarını ortadan kaldırmak ve böylece sosyo-ekonomik durumu eşit bir toplum oluşturmaktır.

Hızlı kolhozlaştırma sırasında, bütün Kırgızistan'da, varlıklı insanlar kitleler hâlinde *kulaklık*la suçlanarak kara listeler oluşturulmuştur. Diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, burada da insanların *kulaklık*la suçlanması, mevcut yasalar dahi çiğnenerek yapılmıştır. Kulaklar, kolhoz bölgelerinin dışına, farklı yerlere veya yaşadıkları ilçelerden başka ilçelere yahut SSCB'nin diğer cumhuriyetlerine zorla göç ettirilmişlerdir. 1931 yılı yaz aylarında Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Orta Asya Bürosu, Orta Asya Sovyet Cumhuriyetleri'nden Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'ya 6.000 kulak ailesini göçürme kararı almıştı. Kırgızistan'da *kulak* olarak suçlanıp söz konusu 6.000 kişilik listeye kaydedilen 700 kişi, aileleriyle birlikte Ukrayna'ya sürgün edilmiştir.

Çeşitli yıllarda Kırgızistan dışına sürülenlerin evleri, toprakları, bahçeleri, ağaçları, hayvanları, tarım aletleri, küçük fabrikaları müsadere edilerek kolhozlara aktarılmıştır. Kulakları sosyal bir sınıf olarak bütünüyle ortadan kaldırmak politikası sırasında aşırılığa kaçılması sonucu sadece *kulaklar* değil, pek çok orta hâlli insan, hatta fakirler bile, mülkleri müsadere edilerek, Kırgızistan dışına sürgün edilmişlerdir.

Sovyetler yönetiminin boy hedefi hâline gelen *bay-manaplar*, devlet tarafından yürütülen sürgünlere karşı çıkmışlar, ailelerini ve hayvanlarını da yanlarına alarak Çin'e bağlı topraklara geçmeye çalışmışlardır. 12 Şubat 1929'da, Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kırgızistan Vilayet Komitesi'nin –1929 yılındaki sürgüne hazırlık işlerinin görüşüldüğü– kapalı oturumunda, sürgün listesine alınan *manapların* bir kısmının *dış ülkeye*, yani Çin'e kaçmaya hazırlandıkları dile getirilmiştir.¹⁹ Bu sebeple OGPU başkanı Severgin, sürgün edilecek *bay-manapların* Çin'e kaçabileceklerini belirterek, kendilerinin OGPU makamları aracılığıyla idarî yolla ve zorla göçürülmesi talimatı vermiş ve bu direktif onaylanmıştır.²⁰

1929 yılına ait arşiv belgesine göre, o sene Oş bölgesinden sürgün edilmeden önce hapsedilmeleri plânlanan 7 kişiden biri–Bektaş Kıdırşayev– Çin'e kaçmıştır.²¹ Yine aynı sene baharında Rusya'ya sürülecekler listesine alınan Kıdırşayev adlı kişinin “dış ülkede” (yani Çin'de) bulunduğu anlaşılmıştır.²²

Bu tür sürgünler sırasında, insanların büyük felâketlere mâruz kaldıkları; âilelerin parçalandığı ve derin acılar yaşandığı bilinmektedir. Bir örnek vermek gerekirse: 1929'da Isık-Göl bölgesinden ailesiyle birlikte Rusya'nın Orenburg şehrine sürülen Baygazi İsabekov, bir sene sonra orada vefat eder. Sürgüne babasıyla birlikte giden en büyük oğlu Çerik Baygaziyeve, babasının ölümü üzerine ailesini yanına alarak Kırgızistan'a kaçar. Ancak rejim tarafından takip edilme endişesiyle Kırgızistan'da fazla kalamaz; 1933'te ailesiyle birlikte Çin'e kaçmaya mecbur kalır. Kardeşi Aşıya Baygaziyeve'dan aldığımız bilgiye göre, Çerik Baygaziyeve Çin'de vefat etmiştir; bir oğlundan torunları şimdi Çin'de yaşamaktadırlar.

Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kırgızistan Vilayet Komitesi'nin 11 Mart 1929 tarihli oturumunda, Çin'le Kırgızistan'ı birleştiren yüksek dağ geçitlerinin geçiş elverişli duruma gelmesiyle birlikte Kırgızistan'dan Rusya'ya sürgün edilecekleri endişesi taşıyan insanların sınırı geçmeye çalışacakları, bu tür kaçışları engellemek için “Sovyet yönetiminin çok kötü niyetli düşmanları sürgüne gönderildiği ve bundan böyle kimsenin sürgün edilmeyeceği” yönünde, halk

¹⁹ Malabayev.D., *Borba Kirgizskoy Partorganizatsii za Ukrepneniye Sovetov*, Frunze 1962, s.37.

²⁰ KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.200, s.107; dosya.205, s.18.

²¹ KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.201, s.32.

²² KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.200, s.107, dosya.205, s.18.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

arasında yaygın bir propaganda yapılması zaruri ve uygun bulunmuştur.²³ Bu propagandaya rağmen, Haziran 1929'da Narın bölgesinde, *bay-manap*ların tamamının, hatta varlıklı hayvan yetiştiricilerin bile topluca Kırgızistan dışına zorla göçürüleceği yönündededikodular yayılmış ve tam bir panik havası oluşmuştur. Bu sebeple, bölgedeki *bay-manap*lar hayvanlarıyla Çin'e geçmeye çalışmışlardır. Soruşturma sonunda, bölgede Sovyet yönetimine karşı propaganda yürüttükleri düşünülenler mahkeme önüne çıkarılıp cezalandırılmışlardır. Sovyet yönetimi, sükûneti sağlamak için, bölge halkı arasında hükûmet lehine tekrar propaganda faaliyetlerini başlatmak zorunda kalmıştır.²⁴

1931'deki sürgün kampanyasına hazırlıklar sırasında o sene yaz aylarında sınır bölgelerdeki Narın ve At-Başı ilçelerinde yaşayansıradan halkın Çin'e göç hareketi görülmüştür. Bu durum Kırgızistan Vilayet Komitesi Bürosu oturumunda görüşülmüş ve bölgede *bay-manap*lara uygulanan ağır baskıların, Komünist parti ve Sovyet örgütleri içindeki "*anti-Sovyet unsurların*" boy nüfuzlarını –özellikle *Çerik* boyunun nüfuzunu– kullanarak halkta hoşnutsuzluk yaratmalarının Sovyet yönetimi aleyhine ağır bir durum ortaya çıkardığı belirtilmiştir. Halkın sempatisini kazanmak amacıyla ilgili makamlara, Narın ve At-Başı ilçelerine gönderilecek tüketim mallarını artırma ve bunları köylerdeki dükkanlara ulaştırma problemini çözme, smz konusu ilçelerde hayvancılık sovhozları kurma imkânları üzerinde çalışma görevi verilmiştir.²⁵

5. Basmacı hareketinin göçetkisi

1930'lara doğru Kırgızistan'da ülke dışına göç hareketiyle birlikte ülkenin güney bölgelerinde Basmacı gruplarının faaliyetleri de güçlenmiştir. Bilindiği gibi Basmacı Hareketi, Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Bolşeviklerin tek taraflı diktatörlük siyasetine karşı ortaya çıkmıştır. Bolşeviklerin dine karşı amansız mücadeleyi öngören ateist siyaseti, Kırgızistan'ın güneyinde 1928-1929'larda gerçekleştirilen toprak-su reformu gerekçesiyle özel toprakların devletleştirilmesi ve zorla kolhozlaştırma gibi sürüp giden baskılar, 1929-1930'da Orta Asya'da Basmacıların silâhlı direnişine, eski bir geçmişi bulunan Basmacı Hareketi'nin yeniden canlanmasına yol açmıştır. 1930-1931'de *bay-banap vekulak*lara hayvan yetiştirme, yün hazırlama, ekin ekmegibi ağır yükümlülüklerin getirilmesi, oy kullanma hakkından mahrum bırakma, vergi ve ceza miktarının aşırılığı,²⁶ zorla kolhozlara sokma, bütün mescidleri kapatma gibi devlet uygulamaları yüzünden, sadece *bay-manap*lar değil, bazı orta halli ve fakir insanlar da Basmacı gruplarına katılmışlardır. Zengin kesimleri Kırgızistan dışına zorla göçürme politikası uygulanırken orta hâlli insanların da aynı uygulamaya mâruz kalmaları halk arasında memnuniyetsizlik yaratmış, bu da sıradan insanların bile kendi istekleriyle Basmacı gruplarına katılmalarına yol açmıştır.

1929'da Oş bölgesinde Basmacı kolları çoğalarak aktif şekilde faaliyete geçmişlerdir. Bu sebeple Oş'a bağlı bütün yerleşim yerlerinde devlet tarafından 1929-1930'da olağanüstü hâl ilan edilmiştir.²⁷ Basmacıların halkın desteğini kazanması, Sovyet yönetimi açısından ciddi bir siyasî durum ortaya çıkarmıştır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, Basmacı Hareketi'nin halk içinde büyük destek görmesi, Sovyet yönetimini çok endişelendirmiştir. Bu sebeple hükûmet askerî, siyasî, ideolojik, ekonomik ve kültürel bir takım tedbirler alarak, bunları kısa süre içinde gerçekleştirmek zorunda kalmıştır.

²³ KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.201, s.30; dosya.205, s.42.

²⁴ Aynı yerde, fon.10, liste.1, dosya.202, s.29.

²⁵ KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.307, s.144-145.

²⁶ Oş Vilayeti Devlet Arşivi, fon.79, liste 1, dosya.14, s.63-67. KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.253, s.194.

²⁷ Oş Vilayeti Devlet Arşivi, fon.1, liste 1, dosya.298, s.11. KC SB MDA, fon.6, liste.1, dosya. 30, s.24. fon.10, liste.1, dosya.229, s.134.

İbragimbek gibi Orta Asya'dan kaçarak SSCB dışına sığınan Basmacı yöneticileri iyi bilinmektedir. Kırgızistan'da Basmacı Hareketine katılanların bazıları da dış ülkeye sığınmak zorunda kalmışlardır. 1930'lu yıllarda Pamir Alay dağlık bölgelerinde yaşayan Kırgızlar, yeni Sovyet yönetiminin özel mülkiyeti kısıtlama, hayvan ve mülkleri devletleştirme gibi sert siyaseti ile uzlaşmamış ve Basmacı Hareketine katılmışlardır. Neticede, Sovyet yönetimini kabul etmeyen bazı Kırgızlar, Bolşeviklerden kaçarak kurtulmak umuduyla liderlerinin öncülüğünde Çin'e geçmişlerdir.

Kırgızistan'dan ülke dışına sığınan basmacı liderlerinden biri de Canıbek Kazı'dır.²⁸ Canıbek Kazı Sagımbay Uulu (Oğlu), 1869'da Oş vilayetine bağlı Özgön ilçesinin Köldük köyünde doğmuştur. Canıbek Kazı, Ekim İhtilali'ne kadar Türkistan eyaletine bağlı Fergana vilayeti Oş uezdi²⁹, Ak-Car volostunun³⁰ yöneticisi idi; aynı zamanda kadılık görevi de yapmıştı. Canıbek Kazı, halk içinde itibarı yüksek, cesur, milletini ve vatanını seven bir insandı. Böyle bir zâtın değirmeni, dükkânları, evleri, kervansarayları, bahçeleri, tarlaları, küçük ve büyükbaş hayvanları, arılığ olmak üzere bütün varlığına Sovyet yönetimi tarafından elkonulmuştu. Halkı *zengin* ve *fakir* olarak iki sınıfa ayıran Sovyet idaresine karşı çıkan Canıbek Kazı, Kırgızistan'ın güneyinde kimillî bağımsızlık hareketini yönetmiştir. Onun başkanlık ettiği silâhlı Basmacı kolu, Kırgızistan'ın güneyinde faaliyet gösteren en büyük ve en güçlü kollardan biriydi. Canıbek Kazı, kendi askerleriyle yaklaşık on yıl Sovyet yönetimi ile mücadele etmiştir. Onun taraftarları, Sovyet yönetimini çok uğraştırmıştır. Kendisi, en sonunda 1931 yılında sınırı geçerek Çin'e gitmiştir. Canıbek Kazı daha sonra Afganistan'a geçmiş, bilâhare Pakistan'a sığınmış ve orada 1933 yılında vefat etmiştir. Günümüzde Canıbek Kazı'nın soyundan gelenler Almanya, Türkiye, Pakistan, Çin ve İngiltere'de yaşıyorlar.

En son basmacı gruplarının 1940'lı yıllara kadar mücadeleye devam ettikleri bilinmektedir. Sovyet dönemi boyunca "Basmacılar" kavramı negatif anlamda kullanılmıştır. Günümüzde Basmacıların mücadeleleri farklı şekilde değerlendirilmektedir.

Resim 2: 1921. Fergana'da basmacı liderlerle görüşmeler. (kaynak wikipedia.org)

²⁸ Kırgız Türkçesindeki *Kazı* kelimesi, *Kadı* anlamındadır.

²⁹ *Uezd*-Rus Çarlığı döneminde vilayete bağlı idari yapı.

³⁰ *Volost*-Kırgızcası *boluştuk*, Rus Çarlığı döneminde ve Sovyet döneminin ilk yıllarında kullanılan uezdden sonra en alt idari birim.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

6. Başka sebepler

Sovyet idâresinin ilk dönemlerinde, tüketim malları zaman zaman merkezden uzak sınır bölgelerine yeterince ulaştırılamıyordu. Tabiatıyla bu durum da kıtlığa sebep oluyordu. Kırgızistan'dan Çin'e yönelen göç hareketinin sebepleri arasına bunu da dahil etmek gerekir. 1932 yılı Mart ayı başlarında Karakol sınır bölgesinden Komünist Partisi'nin Isık-Göl ilçe komitesi memuru İ. Menkin'e ulaştırılan bir bilgi notunda, Isık-Göl ilçesinin doğu kısmında, özellikle Sartologoy, Kensuu, Cilbulak, Kara Çunkur, Toguzbay, Talısu köylerinde Çin'e göç hareketi teşebbüslerinin gözlemlendiği belirtilmiştir. Verilen bilgiye göre bu durum, tüketim malları, özellikle kumaş kıtlığı yüzünden ortaya çıkmıştır. İ. Menkin, 14 Nisan 1932'de merkeze, yani Komünist Partisi Kırgızistan Vilayet Komitesi'ne gizli bir rapor gönderir. Raporda, göç hareketlerini önlemek için bölgeye propagandacı gönderilmesi ve söz konusu yerlerin tüketim malları açısından güçlendirilmesi rica edilmiştir. Menkin, göç meselesinin özellikle mal teminindeki zorluklardan kaynaklandığını, halkın “*bizim elimizden her şeyi alıyorlar, hiç bir şey vermiyorlar, en iyisi Kulca'ya* (Çin'deki şehir) *kaçalım*” düşüncesinin bu konuda etkili olduğunu özellikle vurgulamaktadır.³¹

20 Temmuz 1933'te Kırgızistan Vilayet Komitesi ikinci sekreteri Bayalı İsakeev,³² Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Orta Asya Bürosu sekreteri K. Bauman'a³³ bir mektup gönderir. Mektupta Alay-Gülçö ilçesine bağlı sınır bölgesindeki 5 köy konseyinde-Kapçıgay, Laytalin, Alay-Köl, Oytal ve Erkeştam- ülke dışına göç hareketinden söz edilir. Bu eylemi, kolhozdan çıkartılmış, yaşadıkları yerlerden başka bölgeye sürülmüş veya yargılanıp hapisten kaçarak kurtulmuş *bay-manap*ların yahut onlarla ilişkisi olan kolhoz başkanlarının (Kırgızca *başkarma*) ve sekreter olarak çalışan “*yalancı aktivistler*”in organize ettikleri belirtilir. Bayalı İsakeev, göç hareketini yöneten bu tür aktivistlerin bazılarının isimlerini dezikredip özelliklerini de sayar. Bunlar daha önce Sovyet yönetimine karşı Basmacı Hareketine katılan Coro Saipov, Düüşö Monciyev, Cumabay Alımkulov ve kolhoz hayvancılığına zarar veren Tokombay Moldotaşev, Makambay Turdubayev idiler. İsakeev, uzak sınır bölgelerindeki köylerde kolhozcu-çiftçilere yönelik siyasî aydınlatma işlerinin yeterli derecede yürütülmemesi yüzünden, kışkırtma hareketlerinin göç eyleminde etkili olduğunu belirtir. Yine halk arasında, “*bütün tahıl kolhozların ambarına dökülmektedir, kimseye tahıl verilmemektedir*”, “*halkın ulaşım için kullandığı hayvanlar ellerinden alınarak kolhozların işinde, Kızıl Orduda ve yük taşımada kullanılacak, ondan sonra tüm kolhozcuları köylelere zorla sürerek aynı kazandan yemek verecekler*” şeklinde veya “*Çin'in Sincan eyaletinde Müslüman hükûmeti kurulacağı ve Alay-Gülçö ilçesinin bu hükûmetin yönetimine geçeceği*” hakkında dedikodular yayılmıştır. Neticede kaçmaya hazırlanan yaklaşık 200 ailenin 159'u Temmuz ayının başlarında Çin'e göç etmiş, bunlardan 68'i sınır bölgesinde tutuklanmıştır.³⁴

Daha da önemlisi, yerli Sovyet makamlarında çalışan memurlardan göç hareketlerini destekleyenler, hatta kendi isteği ile bunlara katılanlar da olmuştur. Bazen Çin'e kaçışlara yerli Sovyet memurlarının yardım ettikleri de kaydedilir. Hatta Çin'e kaçanların arasına Komünist ve Komsomolların³⁵ kendileri de katılmışlardır. Meselâ, 1930 Temmuz'unun ilk yarısında

³¹ KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.436, s.18-22.

³² Bayalı İsakeev (1897-1937) – siyaset ve devlet adamı, 1930-1933 yıllarında Bolşeviklerin Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Kırgızistan Vilayet Komitesinin ikinci sekreteri, 1933-1937'te Kırgızistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserler Kurulu başkanı; 1937'de repressiyaya uğramıştır.

³³ K. Bauman (1892-1937) -1931-1934'te Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Orta Asya Bürosu sekreteri, aynı zamanda 1929-1934'te Bolşevik Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri olarak çalışmıştır.

³⁴ KC SB MDA, fon.10, liste.1, dosya.506, s.50-51.

³⁵ Komsomol-Rusçadan *Kommunistichesky Soyuz Molodyozhi* kelimesinin kısaltmasıdır. Rusça tam adı VLKSM, yani *Vsesoyuzny Leninskiy Kommunistichesky Soyuz Molodyozhi* -Sovyetler Birliği Komünist Partisi Gençlik Örgütü'nün adı ve komsomol bu örgüte üye olan kişi.

Kırgızistan'ın güneyindeki Nookat ilçesinden 50 aile Çin'e bağlı topraklara göç etmiş,göçenler arasında Komünist ve Komsomolların da bulundukları tespit edilmiştir. Bu durum, Nookat ilçesinden başka ilçelerde de görülmüştür.³⁶ 26 Kasım 1931'deki devlet kontrolü sırasında, Ceti-Ögüz ilçesine bağlı Ak-Terek köyünde yerel parti örgütünün sekreteri Barın Baişev'in *bay-manap*ların Çin'e kaçmalarına yardım ettiği, Çin'e kaçan *bay* Kasım Moldobayev ile sıkı ilişki içinde olduğu, kendisine gerekli eşyaları sağladığı veSovyet yönetiminden gizlenmesine yardımcı olduğuanlaşılmıştır.³⁷

Ülke dışına kaçışlara yardım eden yerelSovyet memurları sert cezalara çarptırılmış, bazıları Komünist Partisi üyeliğinden çıkarılmıştır. 1933 yılına ait bir belgeye göre, Aravan-Bura ilçesi icra komitesinin başkanı ve parti üyesi Zulpu Orozov, daha önce mahkûm edilen *kulakvebay* Sadık Atakulov'u 1 numaralı Tölöykön köy konseyinin başkanlığı görevine getirmiştir. Sadık Atakulov ise bir kaç ailenin Çin'e kaçmasını organize etmiş, onlarla beraber kendisi de Çin'e kaçmıştır. Sadık Atakulov'un daha önce mahkûm edilen bir *kulak bay* olduğunu bildiği hâlde, kendisini yönetici görevine getirdiği, böylece *kulakları* savunduğu, onlarla ilişki içinde olduğu gerekçesiyle Zulpu Orozov'un parti üyeliğinden çıkarılması kararı onaylanmıştır.³⁸

Sonuç

Yabancı bir ülkeye (yani Çin'e) sığınma hareketleri çoğunlukla Kırgızistan'ın sınır bölgelerindeki yerleşim yerlerinde görülmüştür. *Dış ülkeye* gittiği tespit edilen ailelerin Kırgızistan'da kalan hayvanları, mülkleri devlet tarafından hemen müsadere edilerek kolhozlara teslim edilmiştir.³⁹

Dönemin resmî hükûmet belgelerinde, kollektifleştirme faaliyetinden dolayı *bay-manap* ve *kulaklara* baskı yapılmasının göç hareketlerine yol açtığı kabul edilmektedir.Öte yandan, sosyalizm yönünde propaganda faaliyetlerinin yetersiz kaldığı veya bazı yerlerde bu yönde hiç bir faaliyetin bulunmadığı; halk arasındaki boy ilişkilerinin niteliği gibi sebepler de göçlerin faktörleri arasında belirtilmektedir. Çin'e gidenlerin, akrabalarını, dost ve tanıdıklarını dayanlarına gelmeleri yönündeteşvik ettikleri de etkili olduğu arşiv kayıtlarında belirtilmektedir.⁴⁰ Zaman zaman ferdî göçler de gerçekleşmiştir. Örneğin,1875 doğumlu,“*Muhtasar Tarih-iKırgızıya*” ve “*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*” adlı eserlerinin yazarı, ilk Kırgız tarihçisi ve araştırmacısıOsmonalı Sıdıkov,sebepsiz yere “halk düşmanı” ilan edilip 1930'lu yılların başında ailesini bırakıp Çin'e gitmek zorunda kalmış, orada vefat etmiştir.

Arşiv belgelerinden görüldüğü üzere,1920-1930'lu yıllarda Kırgızistan'da sınıf mücadelesinin kışkırtılması, geniş kitlelerin seçme ve seçilme hakkından mahrum bırakılması, toprak-su reformu sonucu varlıklı kesimin mülklerinin ellerinden alınması, *bay manap*lara, *kulaklara*,hatta orta sınıfa uygulanan ağır vergiler, sert siyasî ve ekonomik tedbirler, kolhozlaştırma faaliyeti, orta hâlli köylülerin *kulak* olarak suçlanması, bu tür suçlamalar sırasında yasaların çiğnenmesi ve aşırılığa kaçılması halkın tepkisini çekmiştir. Sonuçta sınır bölgelerde yaşayan Kırgızistan halkının bir kısmıSovyet yönetiminin bu tür uygulamalarını protesto ederek, kendi istekleriyle, ailelerini de yanlarına alarak Çin'e göçü veya Basmacı hareketine katılmayı tercih etmiştir.

³⁶KC SB MDA,fon.10, liste.1, dosya.281, s.115.

³⁷KC SB MDA,fon.10, liste.1, dosya.361, s.116.

³⁸KC SB MDA,fon.10, liste.1, dosya.470, s.160

³⁹Oş Vilayeti Devlet Arşivi,fon.1, liste 1, 318.dosya, s.11.

⁴⁰KC SB MDA,fon.10, liste.1, dosya.268, s.151; dosya.307, s.144-145; dosya.363, s.43; dosya.436, s.18; dosya.506, s.50-52.

Göç hareketinin Kırgızistan'ın çeşitli yerlerinde 1930'lu yıllar boyunca devam ettiğini söyleyebiliriz. Göçler sebebiyle sınır bölgelerinde ciddi bir siyasî krizin ortaya çıktığı; bu durumu önlemek için Sovyet hükûmetinin göç görülen bölgelerde siyasî propaganda faaliyetlerine öncelik verdiği; aynı zamanda siyasî, ekonomik, mali problemleri çözmek için bir takım tedbirler aldığı görülmektedir. 1920-1930'lu yıllarda Çin'e göç eden Kırgızların tam sayıları ve bu ülkedeki durumları ile sonraki yıllardaki hayatları hakkında şimdilik maalesef yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ele aldığımız dönem ve konu, gelecekte araştırılması gereken güncel meselelerden biri olarak durmaktadır.

KAYNAKÇA

a. Arşiv belgeleri

Kırgızistan Cumhuriyeti Siyasi Belgeler Merkez Devlet Arşivi, (KCSB MDA), fon.10, liste.1, 200, 201, 202, 205, 229, 253, 268, 281, 307, 361, 363, 436, 470, 506 numaralı dosyalar.

KCSB MDA, fon.6, liste.1, 30 numaralı dosya.

Oş Vilayet Devlet Arşivi, fon.1, liste 1, 298, 318 numaralı dosyalar.

Oş Vilayet Devlet Arşivi, fon.79, liste 1, 14 numaralı dosya.

b. Eserler

ABDRAHMANOV, Y. 1916. Dnevnik. Pisma k Stalinu (Giriş yazarları C. Cunuşaliyev, İ. Semenov), Frunze 1991.

BAKTIGULOV, C. "Kollektivizatsiya Kirgizskogo Aila: Noviy Vzglyad", *Kommunist Kirgizstana Dergisi*, Sayı.3. 1990.

CUNUŞALİYEV, C. Vremya Sozidaniya i Tragediy 20-30-e Godı XX veka, Bışkek 2003.

CUNUŞALİYEV, C. *Kirgızstan: Preobrazovatelniye Protsessi 20-30h Godov, (İstoriçeskiy Analiz Problem Sozidaniya i Tragediy)*, Avtoreferat Dissertatsii Doktora İstoriçeskih Nauk, Bışkek 1993.

ÇOKUŞOV, B. Klassovaya Borba v Kirgizskih Ailah v Pervıye Godı Sotsialisticheskikh Preobrazovaniy (1918-1924), Frunze 1970.

İz İstorii Perekhoda Kirgizskogo Krestyanstva k Osedlosti i Sotsialistiçeskim Sposobam Hozyastvovaniya, Frunze 1971.

MALABAYEV, D. Borba Kirgizskoy Partorganizatsii za Ukrepleniye Sovetov, Frunze 1962.

TARİH VE İKTİSAT: HÂKİM SINIFIN MEŞRULAŞTIRICILARI*

*Evren ALTINKAŞ***

ÖZET

İktisat ve tarih, birbirine sıkı sıkıya bağlı iki bilimdir. Bazı tarihçiler, iktisadi gelişim olmadan tarihin de ilerleyemeyeceğini iddia ederler. Gerçekten de, dünya tarihinin gelişiminde iktisatın belirleyici rolü gözardı edilemez. Antik çağlarda gelişmiş olan uygarlıkların özelliklerine baktığımızda hepsinin ticaret yolları üzerinde olduklarını görürüz. Aynı şekilde, gerek Ortaçağ'dan çıkış gerekse Sanayi Devrimi sonrası iktisadi gelişim süreçlerinde de, üretim seviyeleri en yüksek olan devletlerin başat güçler olduklarını görürüz. Bu da bize, iktisat bilimi ile tarih bilimi arasındaki etkileşimin boyutları konusunda önemli ipuçları vermektedir. İlkçağ filozoflarının iktisatla ilgili görüşlerine baktığımızda, genelde toplumu yönetecek sınıfların maddi olarak da üstün olmaları gerektiği fikrini savunmalarının altında, bu sayede siyasi yozlaşmanın önüne geçilebileceği ideali yatmaktadır diyebiliriz. Orta Çağ ile birlikte dini kurumların, özellikle Kilise'nin toprak sahibi olarak gelişmesiyle beraber iktisadi düzen de sömürüye dönüşür. Krallıklarla beraber merkantilizmin egemen hale gelmesi, deniz aşırı istilalar sonucu hazinede biriken altın ve gümüş miktarının egemenlik anlamına gelmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim, çalışmamızın tarihsel sınırı olarak koyduğumuz Fizyokrasi'ye bakıldığında da dönemin aristokrat sınıflarının fiziki imkanların önemine atıf yaparak geliştirdikleri bu iktisadi doktrinin, toprak egemenliğini esas alan bir tarihsel yapı içinde daha anlaşılır hale geldiği görülür. Bu çalışmada, sosyal bilimlerin geçirdiği aşamalar da dikkate alınarak; tarih ve iktisat bilimlerinin birbirleri ile nasıl bir etkileşim içinde bulundukları ve evrensel düşünce sisteminin gelişimi üzerindeki etkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, İktisat, Hegemonya, Meşruiyet

HISTORY AND ECONOMY: LEGITIMIZERS OF THE DOMINANT CLASS

ABSTRACT

History and economy are two interconnected sciences. Some historians claim that history cannot proceed without economic development. The role of economy cannot be underestimated in the progress of world history. When we look at the more developed civilizations during the Antiquity, we see that those civilizations were at

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Siyaset Bilimi, El-mek: evren.altinkas@gmail.com

the crossroads of trade routes. Also, we can see that the states with more production levels are the ones which led the developments after Middle Ages and during/after Industrial Revolution. This gives us hints about the extent of the relationship between history and economy. When we look at the ideas of Ancient philosophers, we can see that the reason they claim that the rulers of a society must be chosen from the economically well developed classes is the fact that those who have more wealth are less likely to be corrupted. With Middle Ages, as the religious institutions, Church the most dominant one, appear to be land owners; we witness the transformation of economic order into the exploitation of people's beliefs. As mercantilism became the dominant economic idea with the development of overseas monarchies, a state was considered more powerful by counting the amount of gold and silver bullions in its treasure. Finally, when we look at Physiocracy, the historical time limit of this work, we see the economic doctrine of 18th century developed by the dominant aristocrat classes which puts the land ownership as the most important characteristic of richness. This work will analyze the effects of the interconnected sciences of history and economy on the development of universal ideas.

Key Words: History, Economy, Hegemony, Legitimacy

Giriş:

Her çağda etkin ve güçlü olan sınıf kendi iktisat ideolojisini yaratmış; bu da tarihin devinimi içinde modern iktisat biliminin oluşmasına neden olmuştur. Tarih ile iktisat bilimlerinin belli bir etkileşim sürecinden geçerek gelişikleri kabulü altında, sosyal bilimlerin evrimini de üç temel aşamadan geçirerek anlatabiliriz. **İlk aşama**, mantık temelinde yürütülen spekülative ve soyut düşünce olarak toplum felsefesinin geliştirildiği Antik Yunan'dır. **İkinci aşama**, teolojik ve metafizik de diyebileceğimiz, kutsal kitaplardan yola çıkılarak dünyadaki her şeyin aslında bu kitaplarda anlatılanların bir yansıması olduğu görüşünün hakim olduğu Ortaçağ'dır. **Üçüncü aşama** ise, bir pozitif bilim olarak sosyal bilimin hayata geçtiği Aydınlanma dönemi aşamasıdır.

İnsanoğlunun geçirdiği süreçleri, karşılaştığı zorlukları ve verdiği mücadele sonucunda doğaya hakim oluşunu ayrıntılarıyla anlatan ve konulara farklı açılardan yaklaşan bilim dalları vardır. Bunların arasında tarih ve iktisatın önemi; “*insanın eylemlerini açıkladıkları ve dünyanın nasıl şekillendiğini anlattıkları için*” fazladır. (Joseph Schumpeter, 1954: 26) Bu yüzden, insanoğlunu anlamak için tarihin ve iktisadın gelişimini ve etkileşimini anlamamız gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki, gerek maddi gerekse manevi düşünce sistemlerinin oluşumunda tarih ve iktisat arasındaki etkileşim çok hayati bir rol oynamıştır. Tarihin gelişiminde etkili olan devletler ya da düşünce sistemlerinde, iktisadi paylaşımdan pay alıyor olmanın büyük bir önemi vardır. Eğer bir devlet ya da o devletin düşünce sistemi dünya üzerinde güçlüyse, o devlet iktisadi anlamda da güçlü demektir ve bu da, sözkonusu devletin tarihi yazacağını, biçimlendireceğini bizlere gösterir. İnsanoğlunun günümüzü daha iyi anlaması için geçmişte olanları değerlendirmesi sadece tarih bilimi vasıtasıyla değil, aynı zamanda tarihin gelişimini etkileyen iktisadi ilişkilerin gösterdikleri gelişim süreciyle de alakalıdır. Bu nedenle, tarih ve iktisat bilimleri önemlidir ve bunların etkileşiminden “*iktisat tarihi*” ortaya çıkmıştır.

İlk Çağ Uygarlıklarında İktisat ve Tarih Etkileşimi: İnsanoğlunun doğayı kontrolü altına alma çabası, İlk Çağ uygarlıkları ile beraber ortaya çıkmıştır. “*Kuraklık yüzünden çoraklaşan topraktan ayrılan insanlar, Nil Vadisi'ne inip, oralara yerleştiler ve toprakları sulayarak, bentler yaparak ve kanallar açarak suların yükselmesini engellediler.*” (Recep Kök, 1999: 5) İşte bu çaba,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

zamanla iktisadın gelişmesini ve ilk çağ toplumlarında artan verim ve ürünün köle-özgür halk ve soylular gibi bir sınıfsal ayrımı ortaya çıkarmasına neden olmuştur. Tarihin, Marx'a göre sınıflararası bir çatışmanın ürünü olduğu tezini de dikkate alırsak, ilk sınıfların ilk uygarlıklarla beraber ortaya çıkması bize tarihin sürekli devinimi hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Adam Smith'in şu cümleleri bize tarih ile iktisat arasındaki derin etkileşim hakkında önemli açılımlar sağlamaktadır: “İnsanoğlunu ne kadar bencil kabul edersek edelim; doğasında başkalarının çıkarlarına ilgi göstermesine yolaçan birtakım güdüler vardır.” (Adam Smith, 1997 : 47) İşte bu başkalarının çıkarlarına ilgi gösterme güdüler, İlk çağ ekonomilerinin ortak özellikleri olarak sıralayabileceğimiz; “kölelik, kapalı aile ekonomisi, tarıma dayalı ekonomi, adil olmayan bölüşüm” (Recep Kök, 1999: 6) gibi nitelikleri ön plana çıkarmıştır. İlk çağ toplumlarının doğaya karşı gösterdikleri mücadele, zamanla birbirlerine karşı verdikleri bir mücadeleye dönüşmüş ve tarih biliminin de katkısıyla günümüzde ilk çağ uygarlıklarının en önemlileri olarak kabul edilen Mısır ve Mezopotamya'nın neden ilerlediğini anlamamız daha da kolay bir hale gelmiştir.

Eski Yunan'da iktisadi düşüncenin evrimi; coğrafi koşullar, siyasi reformlar ve filozofların etkisiyle şekillenmiştir. Coğrafi olarak dağlık alanların etkisi ve deniz ticaret yollarında bulunmasıyla Antik Yunan'da sosyal yapı “küçük ve bağımsız Site devletlerinin oluşumunu” (Recep Kök, 1999 : 7) beraberinde getirmiştir. Bunun ötesinde, siyasi anlamda bu Site devletlerini yöneten liderlerin daha çok genişlemek ve güçlenmek amacıyla zaman zaman çıkardıkları yasalar da, iktisadın gelişimine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Örneğin; Solon Dönemi'nde yapılan reformlarla ekonomik faaliyetler için bir anayasa oluşturulmuş, Peisistratos Dönemi'nde yapılan bazı reformlarla da sosyal sınıflar arası ayrılık giderilerek iç ve dış ticaretin arttırılması hedeflenmiştir. (Coşkun Can Aktan, 2000 : 34) Filozofların Antik Yunan'daki iktisat bilimine etkileri sadece o dönemle sınırlı kalmamış, modern dönemde gelişen ve klasik iktisat adını verdiğimiz bilim üzerinde de derin etkiler bırakmıştır.

Bu filozofların en başında kuşkusuz Aristo gelmektedir: “Aristo, mal ya da servet edinme konusundaki her türlü etkinliği Eski Yunanca'da zenginlik anlamına gelen Krematistik sözcüğü ile tanımlar (..) İki krematistik biçimi vardır: Birincisi ihtiyaçları karşılamak için mal edinmeye dayanır. (..) İkincisi ise ticaret etkinliğine dayanır.” (Recep Kök, 1999: 10) Aristo'nun yaptığı bu ayrıma göre ticaret sadece kendine yetecek kadar yapıldığı hal ve durumlarda meşruiyet, amaç kar edinmeye döndüğü andan itibaren insanoğlunun kendi zincirleri kendisi tarafından vurulmuş olmaktadır. İkinci tür krematistikler, ticaretle beraber dış ticaretin, tekelin, faizciliğin ve ücretli çalışmanın da gelişmesi için girişimlerde bulunabilirler. Ve Aristo'ya göre bu, tehlikeli ve erdemsizdir. Aristo'nun bu düşüncelerinin neden ortaya çıkmış olabileceğini düşündüğümüzde karşımıza çalışmamızın giriş kısmında iddia ettiğimiz koşullar çıkmaktadır: “Etkin ve güçlü olan sınıfın yarattığı iktisat ideolojisi”. Antik Yunan'da düşüncenin ve felsefenin en önemli eylemler olduğuna inanan bir insan tipinin egemen olduğunu biliyoruz. Aristo gibi çağının en önemli filozoflarından birinin azla yetinmeyi kutsaması ve birikimi erdemsizlik olarak nitelendirmesi, kuşkusuz ki içinde yaşadığı çağın egemen ideolojisinin dışında gelişmiş bir fikirler bütünü değildir. Köleliğin doğal kabul edildiği, soyluların/asillerin Site'leri istedikleri gibi yönettiği bir dönemde herkesin yapabileceği bir eylem olan ticaretin ve ticaretten kar elde etme güdüsünün toplumdaki tüm sınıflar için eşit derecede geçerli hale gelmesi, yani Aristo'nun dedikleriyle çelişir bir halde birikimin erdemsizlik olarak değerlendirilmemesi, varolan toplumsal yapıyı kökten değiştirebilirdi. Bu yüzden, Antik Yunan devletleri, diğer uygarlıklardan kendi topraklarına gelen yabancı tüccarları aşağılamakta ve onlara “barbar” demektedirler: “O barbarlar, bizim gibi ticaret yapıyorlar belki ama o kadar cahiller ki, daha şarabın nasıl üretildiğini bile bilmiyorlar” (Aristoteles: 145).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Platon ise, Aristo'ya yakın bir şekilde servete karşıdır ve ticaretin haksız kazancı beraberinde getirdiğini söyler: “Platon’a göre tüccarlar fizyolojik olarak zayıf kişiler arasından seçilmeli ve sayıları fazla arttırılmamalıdır. Platon ayrıca, tüccar seçilecek kişilerin karakterli ve ahlaklı olmaları gerektiğine işaret etmiştir. Çünkü O aşırı servet sahibi olmanın insanın erdemine zarar vereceğine inanır.” (Recep Kök, 1999 : 9) Platon’un da ideal toplumunda soylular, koruyucular ve her çeşit üreticiler, köylüler ve işçiler gibi sınıfların olduğunu dikkate alırsak, yine güçlü sınıfın gücünü yitirmemek adına iktisadın temel döngüsü olan ticaretin kontrolünü sadece kendi ellerinde tutmak için nasıl meşru bir zemin yarattıklarını görürüz. İnsanlık tarihinin temel belirleyicisi olan “*kaynakların nasıl paylaşılacağı*” sorununun Antik Yunan’da nasıl işlendiğini görmek, kuşkusuz ki sonraki dönemler için bizlere önemli bir ışık tutmaktadır. Çalışmamızın başında vurguladığımız ilk dönem olan “*soyut aşama*”nın bile aslında reel gerçeklerden yola çıkarak yaratıldığını görmüş bulunmaktayız.

Eski Roma dönemini, başta söylediğimiz soyut aşamayla teolojik aşama arasında bir geçiş dönemi olarak nitelendirebiliriz. İlk dönemlerde Stoacı görüşün etkilerini gözlemleyebileceğimiz Roma’da “*tabiata hakim olmak değil, bağlı olmak gerekir*” (Recep Kök, 1999: 14) felsefesinin etkilerini iktisadi açılımlarda da görmemiz mümkündür. Roma Hukuku’nun gelişmesinde büyük etkisi olan Doğal Hukuk görüşü, ilk dönemlere damgasını vurmuş ve insanın doğal hukuk kurallarının dışına çıkamayacağı, dolayısıyla iktisadi faaliyetlerin de belli bir noktada kalması gerektiği fikri bir paradigma olarak hakim olmuştur. Bu noktada, Stoacılık her ne kadar bireyin mutluluğunu koruma ve önemseme felsefesi olarak kabul edilse de, temelde “*bireyin kendi yaşamından haz alması çok kazanmasıyla ilgili bir durum değildir*” görüşleri esas alınmalıdır. (W.T. Jones, 2006: 138) Demek ki, Roma İmparatorluğu’nun güçlenmeye başladığı ve çoktanrıçı inanın hakim olduğu ilk yüzyıllarda, iktisadi faaliyetin getireceği mutluluk ya da hazlara çok fazla önem verilmemekle beraber, birikim dediğimiz olgunun devlet işleri için kullanılmasının kabul edildiği bir sisteme rastlamaktayız.

Roma Hukuku’nun hayata geçirilmesi ve Hristiyanlık dininin ortaya çıkmasıyla beraber, iktisadi anlayışta bazı değişiklikler olmuştur. “*Roma Hukuku, bir yurttaşlık ve aile statüsüne bağlı olarak bilinen Eski Yunan geleneğinden gelen mülkiyet anlayışına, bir şeyin sadece zilyetliğinden türeyen, dolayısıyla da her bireye açık olan mülkiyet anlayışını eklemekle, kapitalistleşme sürecinin ilk basamağının oluşumuna katkı sağlamıştır*”. (Recep Kök, 1999 : 15) Roma Hukuku sayesinde gelişen ve yaygınlaşan ticaret ve özel mülkiyetin tanıma zarar vermemesine de dikkat edilmiştir. İmparator Diocletian’ın “*bir malın gerçek fiyatının o mal üretiminin geleneksel maliyetine dayandırılmasını*” şart koşması; gerçek fiyatla geleneksel maliyet arasında kurulan ilişki bakımından modern iktisat bilimi için de yol gösterici bir özellik taşımaktadır.

Hristiyanlığın “*paylaşım ve bölüşüm*” yönündeki emirleriyle, Roma Hukuku’nun düzenlemeleri neticesinde soylular için üreten bir plepler sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu sınıf üretimi soylular için yapmakta ve Hristiyanlık felsefesi gereği azla yetinmeyi bir erdem olarak görüyordu. Antik Yunan’ın soyut toplum projelerinde de azla yetinmenin bir erdem olarak gösterildiği hatırlanırsa, artık soyuttan metafizik boyuta çekilmiş olan yeni iktisadi düzenin “*kanaat*”i bir dini öğretisi olarak ortaya koyması, Ortaçağ Avrupası’nda hakim olacak “*asiller ve serfler*” ayrımının temellerini de atmaktaydı. Yine de, Roma Hukuku’nun ve genel olarak Roma döneminin “*serbest piyasa ekonomisinin kurumlarından olan özel mülkiyet, sözleşme hukuku, ferdietçilik ve müdahalecilik ilkelerinin ortaya çıkması*”nda (Recep Kök, 1999: 18) etkili olduğu gerçeği de yadsınmamalıdır.

Ortaçağ ve İslam Uygarlığı: Roma İmparatorluğu’nun çöküşüyle birlikte bir kaosa sürüklenen Avrupa’da kurumsallaşma uzun ve zor bir süreç şeklinde gelişmiştir. Bu dönemde İslam uygarlığının gerek Avrupa’ya öğrettikleri, gerekse ortaya çıkışındaki iktisat anlayışı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

günümüz iktisadının oluşumunda önemli bir role sahiptir. “Endülüs’te gelişen para, kredi, ortaklık, piyasa ve piyasa kuvvetleri, piyasa düzenlemesi, riba karşıtı görüşler ve değer teorisi alanlarında bir çok kavramlar ve diğer fikirler, Aristoteles düşüncesinin İslam ilahiyatıyla sentezinden oluşan türevsel demetler halinde Skolastiklerin eline geçmeye başlamıştı”. (Recep Kök, 1999: 19) Bu noktada, İslam’ın nasıl olup da bu kadar etkili bir iktisat doktrinine sahip olduğuyla ilgili Ülgener’in tespitlerine bakmak yerinde olacaktır. “İslam; kirli ve günahkar bir varlık olarak dünyayı dışta, yani eşyanın maddesinde değil; içte arar. (...) Eldeki belgeler, İslam’ın ülkelerarası ticaretin geliştiği şehirleşmiş bir çevrede doğduğunu gösterir. Kur’an-ı Kerim’in pek çok ayeti, yoğun bir alışverişin hüküm sürdüğü bir ortamda anlaşılabilir kelime ve cümle yapısına sahiptir. (...) İslam, bir şehirli dinidir ve şehirle çölün üstün taraflarını biraraya getirip kaynaştırmaya çalışmıştır.” (Sabri F. Ülgener, 1981: 55-72)

Görüldüğü üzere, bir şehirli dini olarak ortaya çıkan İslam’da fetihçi anlayışın hakim olmasıyla beraber Avrupa kıtasına doğru yayılan Müslümanlar, özellikle Endülüs’te kurulan şehirlerle beraber, hem kapitalistleşmeye devam etmişler hem de birtakım iktisadi kurumların ortaya çıkmasında başat rol oynamışlardır. Zekat, riba (mali faizin yasaklanması) ve miras hukukuyla ilgili pek çok düzenleme, İslam’ın iktisadi düşünceye katkıları olarak değerlendirilmektedir. (Recep Kök, 1999: 20-21) Yine, İslam’ın gerekli zamanlarda devletin piyasa ekonomisine müdahalesini meşru görmesi de, sosyal devlet ve sosyal iktisat teorileri açısından önemli bir katkı sağlamaktadır.

Önemli İslam alimlerinden İbn Haldun’a göre “artan nüfus, artan işbölümü ve ihtisaslaşma, artan refah ve şehirleşme demektir”. (Recep Kök, 1999: 26) İbn Haldun, siyasi baskının insanın iktisadi gelişim arzusunu körelttiğini düşünür ve bu yüzden otoriter yönetimlere de karşıdır. Lüks yaşamaya, yandaşlarını korumaya ve haksız kazanç sağlamaya alışan yöneticiler, kaynaklar azaldığında halka ağır vergiler uygularlar. Hatta, mal ve kaynaklara el koyarlar. Bu, halkın çalışma güdüsünü köreltir. Gelecekte biriktireceği kaynaklara da devlet tarafından el konacağını düşünen halkın çalışma isteği azalır, bitkin, çalışmayan ve iktisadi anlamda gelişmemiş toplumlar da böyle ortaya çıkar. İbn Haldun’un bu görüşleri, İslam dünyasının ekonomik baskıcılığa ve otoriteye karşı geliştirdiği iktisadi anlayışın önemli bir örneğidir. Bu da bize, İslam’ın ideolojik temellerinin zamanla Batı Avrupa’da hakim olacak ve “çok çalışmayı kutsayan” mezhep ve görüşler üzerinde etkisinin görüldüğü sonucunu gösterir.

Ortaçağ Batı Avrupa Uygarlığı: Ortaçağ Avrupası’nda toprağın kullanım biçiminde görülen kurumsal değişiklikler, belli bir hiyerarşinin de gelişmesine neden olmuştur. “Rakip tanımayan, prestij ve güç sahibi feodal Derebeylerin tasarrufunda olan ve giderek artan artı değer/parasal sermaye; ticarileşme süreciyle birlikte şövalye-köylü katmanından, kapitalist-işçi katmanına geçişi hızlandırmış ve burjuva karakterli bir sınıfın doğmasına neden olmuştu.” (Recep Kök, 1999: 29) Bu dönemde Hristiyanlık temelli gelişen iktisat anlayışına göre, özellikle St. Thomas’ın görüşleri çerçevesinde ortaya çıkan iktisadi faaliyetlerden güdülen ana amacın fayda yaratmak ve yaratılan faydayı arttırmak olduğu sonucuna ulaşabiliriz. St. Thomas, Aristo’nun görüşlerine dini bir boyut katarak; ticaretin toplumun zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek ölçüde sınırlandırılmasını, ticaretle zenginleşen yabancı tüccarların sayısının arttırılmaması gerektiğini, ticaretle ölçünün kaçırılması durumunda hilekarlığın artacağını ve gerektiğinden fazla yapılan ticaretin huzursuzluklara neden olabileceğini belirtmiştir. (Recep Kök, 1999: 32) Skolastik düşünce ve Kilise’nin hakim olduğu Ortaçağ Batı uygarlığında da, aynı Antik Yunan döneminde olduğu gibi, tüccarlara ve ticarete yönelik bir olumsuzlamanın varlığı göze çarpmaktadır. Hem sermayeyi elinde tutan asiller, hem de toprağı ve üretimi kontrol eden ruhban sınıfının bu paylaşımdan diğer sınıflara birşeyler kaptırmama hevesi, beraberinde gittikçe içe kapanan bir ekonomi anlayışını da getirmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Reformlar ve Merkantilizm: Luther, Hristiyanlığa yeni bir yorum getirdi. Özellikle Kilise'nin yozlaşmış yapısını hedef alan Luther “*çalışmayı insanın Allah'ın rızasını kazanması için bir vesile olarak değerlendirmiş ve çalışma hayatını teşvik etmiştir*”. (Recep Kök, 1999: 36) Aslında Luther'in ve sonrasında onun düşüncelerine yakın bir şekilde ortaya çıkan Calvin'in doktrinleri; zayıf olanın zayıf olmaya devam etmesi, yani çalışanın daha çok çalışarak sürekli zengine hizmet etmesi mantığını aşılacaktır. Weber'e göre Calvin ve Luther'in etkileri, rasyonel-disiplinli bir iş ve meslek tutumunu Allah'ın katında seçkin kul sayılmanın nişanesi olarak kabul ettikleri için, geçiş döneminde üretici sınıfın, yöneten sınıf için üretimini daha büyük sadakatle devam ettirmesi için de meşru bir zemin hazırlamaktaydı. (Max Weber, 1997: 59-61) Kısacası, iktisat tarihi açısından baktığımızda, ilk çağdan kapitalizme geçiş dönemine kadar olan süreçte yöntem açısından farklılıklar olmasına rağmen, amaç bakımından ciddi bir farklılık göremeyiz: yönetici sınıf değişmiştir, ama yönetilenler yine aynıdır ve onlar yönetenler için üretmeye devam etmektedirler.

Merkantilizm, 1450-1750 yılları arasında, yani Ortaçağ ve Fizyokrazi arasındaki dönemde gelişen iktisadi düşüncelerin bütünüdür. (Coşkun Can Aktan, 2000: 56) Merkantilizmin esası devlet idaresine dayanır ve iktisat politikası, iktisat ile devletin birarada büyümesini ve güçlenmesini sağlayan bir araç olarak görülmektedir. “*Merkantilizm, iktisat politikası bakımından, parayı ve değerli madenleri tek zenginlik kaynağı olarak görenlerin; dolayısıyla da, bir devletin zenginliğinin, her şeyden önce değerli madenlere sahip olmaya bağlı olduğunu ve hükümlerlik gücünün sömürü politikasına dayandığını ileri sürenlerin ve bu madenleri elde etme yollarını araştıranların öğretisi olarak bilinir.*” (Recep Kök, 1999: 40) Kuşkusuz ki, merkantilizmin ortaya çıktığı dönem aynı zamanda coğrafi keşiflerin yapıldığı dönemdir. Dolayısıyla, yeni bölgelere gidip oralarındaki değerli madenleri keşfeden ülkelerin ne kadar çok altına sahip olurlarsa o kadar zenginleşecekleri fikri, tamamen sözkonusu coğrafi keşiflerin meşrulaştırılması ve gittikleri bölgelerdeki yerli halka uyguladıkları zulmün sağlam temellere dayandırılması girişimi olarak da nitelendirilebilir. İspanyol ve Portekizli denizcilerin dönüşte ülkelerindeki Kral ve kraliçelerine anlattıkları ve kayıt altına alınan şu ifadeler, merkantilizm için genel bir meşruluk gerekçesi verebilir: “*Üstlerinde giysi yok, çıplaklar. Gemilerimizi canavar zannediyorlar. (...) Ve düşünün ki Majestem, sizin sarayınızdan kat kat daha büyük evler ve binalar saf altından yapılmış. (...) Heryerde altın var, gümüş var. Sokaklarda bir kenarda duruyor altınlar. (...) Bu ilkeller bu zenginliği haketmiyorlar.*” (David A. Brading, 1993: 75-81) İşte bu mantıkla hareket eden sömürgeci ülkeler, altın ve gümüş stoklarını arttırma mücadelesine giriştiler.

Merkantilizmin bir diğer boyutu ise, devletin ekonomisinin sürekli olarak güçlü tutulması gereğidir. İhracatın desteklenmesi, ithalatın ise en alt seviyeye çekilmesi felsefesi üzerine kuruludur. Özellikle burjuvazinin güçlenmesi ve devletlerin meydana çıkmasının beraberinde getirdiği bir süreç olarak da değerlendirebileceğimiz merkantilizm; Colbert'a göre dışta sömürgecilik, içte ise yeni bir sanayi politikasının geliştirilmesi demektir. (Recep Kök, 1999: 43) İngiltere'de ortaya çıkan merkantilizm ise, İngiltere'nin deniz sömürgeciliğini güçlendirmek ve deniz gücünü daha da arttırmak için ticarete büyük önem vermeye başlaması ile ticari merkantilizm şeklinde gelişmiştir. Almanya'da ise; milliyetçi, himayeci ve müdahaleci bir merkantilizm anlayışı görülür.

“*Merkantilist doktrin üç temel faktöre dayalı olarak açıklanabilir: Bunlardan birincisi; milli ve güçlü devlet ilkesidir. İkincisi kazanç tutkusu ve kıymetli madenlere sahip olma tutkusudur. Üçüncüsü ise dış ticaretin gerekliliğidir. Ancak bu üç ilke birbirinden bağımsız değil, tam aksine birbirine bağlı olarak dikkate alınması gereken ilkelerdir. Bunun için kuvvetli bir ordu ve donanmaya güçlü ve büyük bir ticaret filosuna da ihtiyaç vardı. Bunu başarabilen ülkeler daha çok koloniye sahip olabilecek deniz ticaret yollarını ellerinde tutabilecek ve rakiplerine karşı üstünlük sağlayabilecektir.*” (Muammer Tekelioğlu, 1993: 18) Görüldüğü üzere; her ülkenin kendi özgün

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

koşullarına ve ihtiyaçlarına göre farklı bir şekil almış olan merkantilizm, temel ilkesi ulusal ekonomiyi güçlendirmek olan bir iktisadi düşünce sistemidir. Güçlü ülkelerin daha da güçlenmek, sömürgeci ülkelerin daha çok sömürmek, yeni kurulan ülkelerin de gelişmek için bir metod olarak kullandıkları merkantilizm sonuç olarak, protestan düşünce yapısının da etkisiyle beraber şekillenmiş ve Kapitalist Batı toplumlarının güçlenerek ortaya çıkmalarına neden olmuştur diyebiliriz.

Bu noktada, **William Petty**'nin görüşlerine bakmak yerinde olacaktır. Bazı görüşleriyle merkantilist sayılan Petty, aynı zamanda liberal iktisada öncülük etmiştir. Objektif değer kavramının temellerini atmış, değeri oluşturan unsurlar arasında emeğin yanında toprağın da bulunduğunu savunmuş, rant kavramını ortaya atmıştır. Petty'e göre rant; işçinin geçimi için gerekli harcamanın üretim maliyetinden çıkarılmasından sonra kalan fazlalıktır. Petty; emeğin fiyatın temeli olduğunu söyler ve ona göre emek "*gerçek fiyat*"tır. "*Öte yandan Petty, bir ihtiyacını karşılayabilecek iken parayı elinde bulundurmanın belli bir zaman bu parayı kullanmaktan vazgeçmesini telafi edecek bir bedelin (faiz) olması gerektiğini açık bir şekilde belirtmişti*". (Recep Kök, 1999: 49) Petty'nin iktisat tarihine en önemli katkıları; dışsal konjonktürün ve diğer kavramların sabit kalması koşullarıdır. Petty, bu açıdan, tarihin döngüsüne ve koşulların sürekli değişebilme potansiyellerine vurgu yaparak, modern iktisat biliminin gelişimine büyük katkıda bulunmuştur diyebiliriz.

Fizyokrasi: Kelime olarak tabiatın egemenliği veya doğal düzen anlamına gelen fizyokrasi, Fransa'da tarımın gelişmemiş olması ve buna karşı çıkan tepkilerin bir yansıması olarak doğmuştur. Merkantilist politikanın sanayiye bir dış ticaret aracı olarak geliştirmiş olmasına rağmen, ülke içinde tarıma dayalı ekonominin ihmal edilmiş olması, Fransa'da üretim artışının az olmasına neden olmuştu: "*Köylüler, bir yandan yollarda angaryaya koşulur iken, diğer yandan da kiliseye ve feodal lordlara vergi ödemek zorundaydılar*." (Recep Kök, 1999: 57) Bu koşullar ve ortamın beraberinde getirdiği sıkıntılar, 18. yüzyılın ikinci yarısında Quesnay'ın "*Fizyokratik*" iktisadi düşüncesini doğurmuştur. Ahlaki ve tabii kanunlar sistemi üzerine kurulu bir teori olan Fizyokrasi; "*tabii kanunun, toprak ve taşınabilir mallarda özel mülkiyeti, sözleşme özgürlüğünü, iktisadi girişim özgürlüğünü, ticaretin her türlü engelden uzak olmasını gerektirir. Bütün bireyler için eşit özgürlük, karşılıklı hak ve görev, toplumsal mutluluk için gerekli şart olup faydacı felsefenin ilkeleriyle birlikte düşünülmektedir*." (Recep Kök, 1999: 60-61) Görüldüğü üzere fizyokratlar, tarım mülkiyetinden genel mülkiyet hakkına geçerek, iktisat tarihi için önemli bir açılım sağlamışlardır.

Fizyokratlara göre tek verimli faaliyet tarımdır. Hammadesini tarımdan alan sanayi ve tarım sınıfı dışındaki sınıflar kısır sınıflar olarak değerlendirilmişlerdir. Quesnay'a göre; "*çiftçiler arı gibi çalışmalı, ürünleri piyasa fiyatının altında satılmamalı ve bu kapitalist çiftçi-girişimciler için ucuz ve bol sermaye bulunmalıdır*". (Recep Kök, 1999: 63) Fizyokrasiyi, üretimin temelde dayandığı sınıfın çiftçi sınıfı olduğu bir dönemde ortaya çıkmış sorunlara çözüm arayışı içinde olan bir "*çiftçi sınıfı iktisadi ideolojisi*" olarak nitelendirmemiz yanlış olmayacaktır. Bireyin ve birey haklarının ön plana çıkartıldığı Fizyokrasi sayesinde modern iktisat biliminin temelleri de yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır. İktisadi olaylarda bir nedensellik ve düzenlilik arayışı, yani bir paradigma yaratma süreci diyebileceğimiz Fizyokrasi sayesinde iktisadi paradigma oluşumlarının da başladığını söyleyebiliriz.

SONUÇ

İlk Çağ uygarlıklarından başlayıp, Fizyokrasiye kadar getirdiğimiz süreçte tarih ve iktisat bilimleri arasındaki etkileşimin incelendiği bu çalışmada varılan sonuç; tarih boyunca değişen üretim ilişkilerinin beraberinde yeni iktisadi açılımlar getirmiş olduğu ve iktidarda olan sınıfın iktidatlarını sağlamlaştırmak, ya da memnun olmayan sınıfların memnuniyetsizliğini kısmen de

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

olsa azaltarak, iktidarın meşruluğunu sağlamlaştırıp devam ettirmek yolunda sözkonusu iktisadi doktrinlerin önemli bir rol oynadıkları gerçeğidir.

İlk çağ uygarlıklarının ticarete daha etkin olmak ve asiller sınıfının çıkarlarını korumak adına geliştirdikleri soyut toplum projelerinde iktisada ve üretici sınıflara biçtikleri rol, az kazanmak ve devamlı üretmek üzerine kuruluydu. Aynı şekilde gerek Roma'da, gerekse Ortaçağ Batı uygarlığında yönetici sınıfların çıkarlarının korunmasının bir devamı olarak üretici sınıfların azla yetinmeye devam etmeleri, kanaat ve memnuniyetsiz olmamaları için de, Hristiyanlık doktrininin iktisadi öğretileri ne şekilde kullandıklarını görürüz. Oysa, İslam uygarlığında iktisadi faaliyete verilen önem ve İslam'ın modern iktisat bilimine katkıları gözönüne alındığında, daha liberal ve özgürlükçü bir yaklaşımla karşılaşırız. Hristiyanlıktaki reform çabalarında da, her ne kadar çalışmaya çok önem verilmiş olsa da, değişen iktisadi gücün burjuvalaşmaya kayışı ve kapitalizmin güçlenişinin meşru zeminlerinin yine dini bir söyleme dayandığını görmek zor değildir. Benzer bir durum merkantilizm için de geçerlidir. Devleti ve iç ekonomiyi güçlendirmek için doğan merkantilist akım, zengin daha zengin olmasını ve devletlerin güçlenmesini sağlamıştır. Fizyokrazi ise, değişen üretim ve iktidar ilişkileri çerçevesinde memnuniyetsiz olan çiftçi ve tarım sınıfının çıkarlarını korumak için ortaya çıkmış olup, modern iktisadın kurulmasında bir paradigma geliştirmiş olma özelliğiyle önemli bir rol oynamaktadır. İktisat ve tarih, birbirinden kopuk değerlendirilemeyecek iki disiplindir ve ikisini birbirinden ayrı düşünmek, yüzeysel yanılsamalara neden olabilir.

KAYNAKÇA

- AKTAN**, Coşkun Can. *Politik İktisat*. Anadolu Matbaacılık, 2000.
- ARISTOTELES**. *Politics*. Project Gutenberg
(<http://www.gutenberg.org/dirs/etext04/tgovt10.txt>).
- BRADING**, David A. *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State, 1492-1867*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- JONES**, W.T. *Batı Felsefesi Tarihi*. Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006.
- KÖK**, Recep. *İktisadi Düşünce: Kavramların Analitik Evrimi*. Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1999.
- SCHUMPETER**, Joseph. *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 1954.
- SMITH**, Adam. *Ulusların Zenginliği*. Alan Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- TEKELİOĞLU**, Muammer. *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Çukurova Üniversitesi Basımevi, Adana, 1993.
- ÜLGENER**, Sabri F. *İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. Der Yayınları, İstanbul, 1981.
- WEBER**, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Hil Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

İĞDIRIN MİLLİ MÜCADELEYE KATKISI: İĞDIR İSTİKLAL MADALYASI SAHİPLERİ*

*Cengiz ATLI***

ÖZET

İstiklal madalyası, 15 Mayıs 1919 tarihinden 9 Eylül 1922 tarihine kadar Kurtuluş Savaşı'nda kahramanlık gösteren kişilere verilmiştir. 29 Kasım 1920'de bu durum, TBMM'de kanun olarak kabul edilerek cephede savaşan veya geri hizmette çalışan herkese hiçbir ayırım gözetilmeksizin bu madalya verilmiştir. Dolayısıyla milli mücadeleye katkının en önemli göstergelerinden birisidir. Mezkûr zaman zarfında toplam 95.261 kişiye İstiklal Madalyası verilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonar Elviye-i Selâse'de Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti kurulduğu zaman, Iğdır bu hükümet sınırları içerisindeydi. 1920'ye kadar işgal altında yaşayan Iğdır, Kazım Karabekir'in "ileri doğu hareketi" sonrasında 14 Kasım 1920'de Anadolu'ya katıldı. Hem kendi bölgelerinin hem de ülke savunmasında önemli görevler üstlenen Iğdır halkından 270 kişi İstiklal Madalyası aldı. Ayrıca bu kişiler, sadece doğu ve güneydoğu cephesinde değil, yoğun mücadelelerin yaşandığı batı cephesinde de görev almışlardır. Bu nedenle milli mücadeleye katkılarının oldukça fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Iğdır'ın 1927 nüfus sayımında, şehrin merkez nüfusu 3716'dır. Bu sayının 1391'i kadın, 2325'i ise erkektir. Şehre bağlı köylerde nüfus, 5330'u kadın 5606'sı erkek olmak üzere toplam 10.936'dır. Toplam nüfus içerisinde, kadın ve çocuk nüfusu bir yana bırakılıp Iğdır'da 270 kişinin istiklal madalyası sahibi olduğu düşünüldüğünde Iğdır halkının milli mücadeleye katkısının ne derece fazla olduğu anlaşılabacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstiklal Madalyası, Türk Milli Bağımsızlık Savaşı, Iğdır, TürkiyeBüyük Millet Meclis

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: cengiz3636@hotmail.com

IGDIR'S CONTRIBUTION TO THE NATIONAL STRUGGLE: THE INDEPENDENCE MEDALISTS OF IGDIR

ABSTRACT

Independence medals were given from 15 May 1919 to 9 September 1922 to those who showed heroism in the Turkish National Struggle for Independence. This was accepted and legislated in the Turkish Grand National Assembly on 29 November 1920 and the medals were given to those regardless of any distinction whether they served in the military front or behind the front line. Therefore Independence medal is one of the most significant signs of the contribution to the National Struggle. During the period referred above, total 95.261 Independence medals were given to the right holders.

When the South-West Government (Cenubigarbi) was established in the Three Cities (Elviye-i Selase) after the end of the First World War, Igdir was in the borders of this government. Igdir, where was under the military occupation until 1920, was annexed into the lands of Anatolia on 14 October 1920 after the "pro-east movement" led by Kazım Karabekir Pasha. From Igdir's folk who undertook crucial duties both for the rescue of their vicinity and for the defense of the country 270 people took independence medals. Moreover these people not only served in the east and southeastern frontline but also they fought in the west front line where intense combats were experienced. For this reason, it is possible to argue that their contribution to the National Struggle was great.

Igdir's total centrum population was 3716 in the 1927 census. Women constituted the 1391 of this population and men's number was 2325. In the villages, women constituted the 5330 of the population, while men's number was 5606, which corresponded to 10.936 in total population. When the population of woman and children are put aside out of the total population and when 270 people, who had the Independence medals, are taken into consideration, it can be understood how much Igdir's folk contributed to the National Struggle.

Key Words: The Independence Medal, the Turkish National Struggle for Independence, Igdir, the Turkish Grand National Assembly

Giriş

Bu çalışmanın dikkat çekmek istediği nokta İstiklal Madalyası'nın tanımını yapılarak Igdir ve çevresinde İstiklal Madalyası almaya hak kazanan insanları tanıtmaktır. Çalışmada Askerlik Şubesinden elde edilen orjinal arşiv belgeleri ışığında tarama yöntemi kullanılmıştır. Aynı zamanda TBMM ZC, Resmi Gazete ve dönemi aydınlatan kitap ve makalelerden de yararlanılmıştır.

Madalya sözcüğü İtalyanca "Madaglia" kelimesinden gelmektedir. Günümüzde sözlük anlamı ise savaşlarda başarı ve kahramanlık gösterenlere, yarışlarda ve sergilerde derece alanlara ödül, bazen de önemli bir olay dolayısıyla ilgililere hatıra olarak verilen nişandır¹. Madalyalar çıkarılma nedeninin etkinliğine göre altın, gümüş, bakır gibi madenlerden yapılır. Genellikle göğse

¹ Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 2009, s.1321

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

takılmaları nedeniyle yuvarlak, elips veya oval şeklinde yapılır². Madalya almaya hak kazananlara madalya ne zaman, ne maksatla ve kime verildiğini belirten “Berat” adındaki belge ile verilir. Berat rütbe, nişan ve imtiyaz verildiğini bildiren ferman anlamındadır³. Madalya, Türk İslam dünyasına 1730 yılından sonra girdi. İlk madalya dikdörtgen şeklinde olup I.Mahmut zamanında çıkarıldı. Altın olan bu madalya “Ferahi” adını taşıyordu. Daha sonraki tarihlerde III. Osman, I. Abdülhamit, Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamitve V.Mehmed (Sultan Reşad) döneminde de farklı madalyalar çıkarıldı⁴.

Türk tarihindeki en önemli madalyalardan birisi 29 Kasım 1920’de TBMM’nde kabul edilen ve 4 Nisan 1921 tarihinde 66 kanun numarasıyla Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren “İstiklal Madalyasıdır”⁵, İstiklal Madalyasının ön yüzünde üstte Ankara şehri ortada TBMM’nin resmi vardır. Arka kısımda ise zafer ve barışa işaret eden güneş ışınları görülmektedir. Meclis binasının sağında 23 Nisan solunda ise 1336 (1920) tarihi vardır. Meclis binasının altında bulunan dünya haritası bilgiyi, orak ve tırpanlar tarıma önem verileceğini iki taraftaki meşalelerde barışı anlatır. En altta kağısıyla birlikte bir köylü kadını Milli Mücadelede Türk kadınının gösterdiği kahramanlığı anlatmaktadır. Madalyanın ön yüzünde ayrıca ay yıldızla çevrilmiş olarak Misak-ı Milli sınırlarını gösteren Türk haritası vardır. Bu harita üzerindeki tek yıldız Ankara şehrini işaret etmekte yıldızlardan çıkan ışıklardan birisi Kars’a kadar uzanmaktadır. Madalyanın en altında ise yapılış tarihi olan 1 Teşrinisani 1338 (1Kasım 1922) tarihi bulunmaktadır. Madalyanın çapı 35x55 mm.; ağırlığı ise 15.55 gramdır. İstiklal Madalyası malzeme olarak pirinçten yapılmıştır.

Milletvekillerine verilen madalyanın şeridi yeşil, cephede bulunanların kırmızı, cephe gerisinde bulunanların beyazdır. Cephede görev almış milletvekillerinin madalya şeritleri yarı kırmızı yarı yeşildir.30 Mayıs tarihinde 869 sayılı kanun ile İstiklal Madalyası şeritlerinin kırmızı renkte olması kararı alındı⁶. İstiklal Madalyası sağ göğüs üzerinde taşınır⁷. Medeni haklarını kaybedenlerle cinayet suçundan hüküm giyenler İstiklal Madalyasını taşıma hakkını kaybederler⁸.

İstiklal Madalyası 15 Mayıs 1919 tarihinden 9 Eylül 1922 tarihine kadar süren Kurtuluş Savaşında cephede veya cephe gerisinde kahramanlık ve fedakârlık gösteren kişilere verildi. Milli Mücadelede gösterilen başarıdan dolayı Mustafa Kemal Paşa ülkenin düşman işgalinden kurtarılmasında emeği olan kişileri manevi anlamda ödüllendirmek amacıyla İstiklal Madalyası hazırlanması için bir komisyon oluşturdu. Saruhan (Manisa) Milletvekili Mustafa Necati (Uğural) BeyİstiklalMadalyasıyasatasarısınıhazırlamaklagörevlendirildi. Beş maddeden oluşturulan tasarı 2 Ağustos 1920 tarihinde hazırlandı. Tasarı 12 Ağustos 1920’de Tasarı Komisyonuna gönderildi⁹.6 Eylül 1920’de meclis görüşmelerinde tasarı komisyonu tutanağı okundu. Yapılan seçimle tasarı Milli Müdafaa Komisyonuna gönderildi. 2 Ekim 1920’de Milli Müdafaa Komisyonunda tasarı incelenerek meclise gönderildi. 29 Kasım 1920’de 92 üyenin katıldığı görüşmeler sonucunda 54 kabul, 36 ret ve 2 çekimser oyla tasarı kabul edildi. Kanun tasarısı 4 Nisan 1921 tarihinde 64 sayılı kanun ile resmi gazetede yer alarak resmileşti¹⁰. İstiklal Madalyası’nın şeklinin belirlenmesi için darphane tarafından tasarım yarışması yapıldı. 9 Ocak 1923’de yarışmayı Mesrur İzzet Bey’in

²İstiklal Madalyası Tarihçesi ve Tanıtımı, İstiklal Madalyası Varisleri Derneği, Ankara, 1996, s.17

³ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara, 2000, s.85

⁴ T. Nejat Eralp, “Osmanlılarda Nişan ve Madalya”,*Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Ankara, 2002, s.1231-1236

⁵*Resmî Gazete*, 4 Nisan 1921, S.9; *Düstur*, 3/1, s. 111; *TBMMZC*, 3/43, s. 75.512; *TBMMZC*, 5/90, s. 191; *TBMMZC*, 6/104, s. 102.137.

⁶*Resmî Gazete* 20 Haziran 1936 No: 403; *TBMMZC*, 25/100, s.153 244 597 635-639

⁷Cihat, Göktepe, *İstiklalMadalyası AlanKarşılar*, Atatürk Dergisi, C.3, S.4, Erzurum, 2003, s.92.

⁸*Millî Savunma Bakanlığı Askere Alma Daire Başkanlığı Arşiv Bilgileri*

⁹*TBMMZC*, 3/43, s.75 512; *TBMMZC*, 5/90, s.191; *TBMMZC*, 6/104, s.102

¹⁰*Resmî Gazete*, 4 Nisan 1921, No: 9; *Kanunlar Dergisi* C.1; *TBMMZC*, 3/43,s. 75. 512. 514; *TBMMZC*, 5/90 s.191; *TBMMZC*, 6/104, s. 102. 111. 119. 137

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

(Ahmet Mesrur Durum) yaptığı tasarı kazandı¹¹.

12 Ocak 1923'de 381 sayılı yasa çıkarılarak İstiklal Madalyası'nın İzmir'in işgal tarihi olan 15 Mayıs 1919'dan savaşın bitiş tarihi olan 1 Kasım 1923 tarihine kadar geçen zamanda yapılan hizmetlere karşılık verilmesi hükme bağlandı¹². 21 Kasım 1923'de meclisin 65. toplantısında Mustafa Kemal Paşa ve 23 arkadaşına 66 sayılı kanunun 2.ve 5. maddelerine dayanılarak İstiklal Madalyası verildi¹³. Belirlenen kişiler 23 Mart 1925'de göğüslerine İstiklal Madalyası takarak meclis çalışmalarını sürdürdü.

Çıkarılan Kanuna göre Kırmızı ve yeşil şeritli İstiklal Madalyası alan kişiler şunlardır:

- 1-Gazi Mustafa Kemal Paşa (Ankara)
- 2-Fevzi Çakmak (Kozan)
- 3-İsmet İnönü (Edirne)
- 4-Ali Fuat Cebesoy(Ankara)
- 5-Kazım Karabekir (Karesi)
- 6-Refet Bele (İzmir)
- 7-Fahrettin Altay (Mersin)
- 8-Ali Çetinkaya (KarahisarıSahip)
- 9-Avni Zaimler (Saruhan)
- 10-Hüsrev Gerede (Trabzon)
- 11-Cavit Erdel (Kars)
- 12-Cafer Tayyar Eğilmez (Edirne)
- 13- Hacı Şükrü Aydınlı (Diyarbakır)
- 14-Mahmut Esat İleri (Aydın)
- 15-Memduh Necdet Erbek (KarahisarıŞarki)
- 16-Ömer Lütfi Argeşo (KarahisarıSahip)
- 17-Selahattin Köseoğlu (Mersin)
- 18-Celal Bayar (Saruhan)
- 19-Mustafa Necati Uğural (Saruhan)

¹¹ Mesrur İzzet Bey (d. 1873- ö. 1952), Türk heykeltıraş, ressam, para, pul ve madalya modelcisi. İlk Türk heykeltıraşlarındandır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk madeni paralarının, pek çok pulun ve Türkiye tarihi için büyük anlamı olan İstiklal Madalyası'nın tasarımlarını yapmış sanatçıdır. 1873 yılında babasının görev yapmakta olduğu Bosna'da doğdu. 1909 yılında kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Sanayi Nefise Mektebi Heykel bölümünün ilk öğrencilerinden birisiydi, okulu 1914 öncesinde birincilikle bitirdi. Bu başarısı üzerine devlet tarafından Paris'e eğitim amacıyla gönderilme hakkı kazandı ama annesinin vefatı üzerine bu tasarımı gerçekleştiremedi. 1912- 1915 yılları arasında Yıldız Çini fabrikasında görev yapan Mesrur İzzet Bey fabrika müdürlüğüne kadar yükselmişti. Darphane'de modelcilik de yapan sanatçı, cumhuriyetin ilk madenin paralarının, bir çok pulun ve İstiklal Madalyası'nın tasarımını yapmıştır. İzzet Bey'in yapıtları arasında heykeller, resimler, porselen vazolar bulunur. Hayatının bir kısmını Kapalıçarşı'da antikacılık yaparak geçirdi. Bilgili bir antikacı ve koleksiyoncu olan İzzet Bey, eski eserlerin restorasyonunda ustaydı. 1952 yılında hayatını kaybetti. Celal Ender, Orhan Akay, *Mesrur İzzet Bey*, Türk Nümiizmatik Derneği Yayınları, İstanbul, 2002.

¹² TBMMZC, 2/19, s. 111; TBMMZC, 4/63, s. 102-103; TBMMZC, 4/66, s. 176-177.

¹³ TBMMZC, 3/52, s.347; TBMMZC, 3/54, s.416; TBMMZC, 3/55, S.450

20-Reşat Kayalı (Saruhan)

21-Mehmet Vehbi Bolak (Karesi)

22-OsmanzadeHamdiAksoy (Ertuğrul)

23-Hüseyin Gökçeklik (Elazığ)

24-Rıza Koton (Muş)

9 Nisan 1924'de TBMM kanalıyla İnebolu İlçesi, kayıkçılarının Milli mücadeledeki gösterdiği gayretleri ve başarıları nedeniyle beyaz şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi.¹⁴ İstiklal Madalyası'nın kimler tarafından taşınacağı bu şahıs hayatta değilse kime ve nasıl geçeceği hususunu açıklığa kavuşturmak için 4 Aralık 1924'de 525 sayılı yasa çıkarıldı¹⁵.

5 Nisan 1925'de Kahramanmaraş, İnebolu ilçesinden sonra İstiklal Madalyasını alan ikinci şehrimiz oldu. Kahramanmaraş, 21 Ocak 1920-11 Şubat 1920 tarihlerinde kurtuluş mücadelesinde, şehri Fransız işgalinden kurtararak gösterdiği kahramanlık sebebiyle kırmızı şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi. Kurtuluş savaşı sonrasında Meclisten gelen yazıda kurtuluş savaşına katılanların isimlerinin bildirilmesi istendi. Maraş halkı "Maraş'ta Milli Mücadeleye katılmayan tek bir fert yoktur" şeklindeki cevabı üzerine TBMM İstiklal Madalyası'nı kişilere değil bütün şehir halkına verme kararı aldı¹⁶.

8 Nisan 1925'de çıkarılan 607 sayılı yasa ile İstiklal Madalyası sağ göğüs üzerinde ve her gün takılabileceği hükmü getirildi¹⁷. 30 Mayıs 1926'da 869 sayılı yasa ile kurtuluş savaşının bitiş tarihi 9 Eylül 1922 olarak değiştirildi. Ayrıca bu yasa ile madalyanın kimlere ve ne suretle verileceği konusunda yeni hükümler getirildi. Şeritlerinin kırmızı olması ve İstiklal Madalyası'nın TBMM yerine Milli Savunma Bakanlığı'na verilmesi kararı alındı¹⁸.

15 Ocak 1927 tarih ve 958 sayılı kanunla İstiklal Madalyası sahibinin ölümü halinde madalya kalan kişinin madalyası varsa, sırada kimvarsanokakırşeklindedir¹⁹. 26 Şubat 1927'de 977 sayılı kanun ile müracaatların Kasım 1926'ya kadar olanların kabul edileceği milis harekâtına katılanların madalyalarını Milli Savunma Bakanlığı'na verileceği hükme bağlandı²⁰. 5 Aralık 1934 tarihinde 2597 sayılı kanun ile madalya sahibi olup da ölmüş olanların madalyalarının varislerine geçiş işlemlerinin Milli Savunma Bakanlığı'na yapılacağı ifade edildi²¹. 26 Ocak 1939'da 3579 sayılı kanunla Kurtuluş Savaşına katılmış olan alay sancaklarına İstiklal Madalyası verildi²². 24 Şubat 1968 tarihinde ise 1005 sayılı kanunla İstiklal Madalyası verilmiş bulunanlara vatana hizmet tertibinden şeref aylığı bağlandı²³.

20 Kasım 1920 tarihinden itibaren 1926 yılına kadar milletvekili, Kuvayımiliyecisi, PTT memuru, mülki amir ve askerlerden oluşan 6920 kişi TBMM tarafından İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi²⁴. Kanunun çıktığı tarihten 1968 yılına kadar 47 yıllık süre içinde 17557

¹⁴ İsmail Habip Sevik, "İnebolu ve Kayıkçıları", *Cumhuriyet*, 16 İkinci Teşrin (Aralık) 1936.; Yılmaz Tezcan, *İstiklâl Savaşı ve Kastamonu*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1996, s. 285.

¹⁵ TBMMZC, 10/7, s. 238-244; TBMMZC, 10/8, s. 287-288; TBMMZC, 10/16, s. 458-460

¹⁶ *İstiklal Madalyası Tarihçesi ve Tanıtımı*..., s. 119-124

¹⁷ *Resmi Gazete*, 14 Nisan 1925 No: 92, TBMMZC, 17/97, s. 169 171: 173

¹⁸ *Resmi Gazete*, 20 Haziran 1926, No: 403; TBMMZC, 25/100, s. 153 244 597 635-639

¹⁹ *Resmi Gazete* 24 Ocak 1927, No: 551; TBMMZC, 28/14, s. 48 128 168 227 250-251

²⁰ *Resmi Gazete*, 8 Mart 1927 No: 572; TBMMZC, 28/19, s. 166 399 422-425; TBMMZC, 29/33, s. 16 88 112.

²¹ *Resmi Gazete*, 11 Aralık 1934 No: 2877; TBMMZC, 25/8, s. 40; TBMMZC, 25/9, s. 56; TBMMZC, 25/12, s. 56

²² *Resmi Gazete*, 7 Şubat 1939 No: 4126; TBMMZC, 29/23, s. 86; TBMMZC, 29/26, s. 142; TBMMZC, 29/27, s. 173 177-178

²³ *Resmi Gazete* 24 Şubat 1968 :S.12835; Düstur, 5/7, S. 649

²⁴ BCA, 30.10.194.326.6; BCA, 30.10.194.326.17; BCA, 30.10.194.326.18; BCA, 30.10.194.326.21; BCA, 30.10.195.337.9

subay, 77.704 erbaş ve er olmak üzere toplam 95.261 kişiye İstiklal Madalyası beraatı verildi²⁵.

İğdır'da İstiklal Madalyası Sahipleri

TC Milli Savunma Bakanlığı İğdır Askerlik Şubesinde İstiklal Madalyası kayıt defteri üzerinde yapılan çalışmada, İğdır ve çevresinde 270 kişinin İstiklal Madalyası almaya hak kazandıkları tespit edilmiştir. Askerlik şubesinden elde edilen belge 14 sayfadan oluşmaktadır. Sayfalar 20 satıra ayrılmıştır. Satırlarda madalya numarası, ismi, baba ismi, lakap, doğum tarihi, şube adı, köyü mahallesi, sınıfı, rütbe, sicil ve birlik bilgilerine yer verilmektedir. Gerek defter kayıtlarında gerekse yakınlarıyla yapılan görüşmelerde, halen hayatta olan İstiklal Madalyası sahibinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Askerlik Şubesinden alınan kayıtlara göre İğdır'da İstiklal Madalyası alanların doğum yerleri ve madalya alanların yerleşim yerlerine göre dağılımı aşağıda sunulmuştur.

İĞDIR:

Merkez:7

Melekli:7

Kuzugüden:1

Karakunzun²⁶:14

Kazancı:3

Karaağaç Mahallesi:1

Halfeli:2

Yukarı Çarıkcı:1

Toplam: 35

ARALIK İLÇESİ

Ortakent (Ortaköy):19

Aratan:2

Aşağı Çiftlik:3

Yukarı Çiftlik:3

Başkent (Aralık Merkez):34

Toplam:61

KARAKOYUNLU İLÇESİ:

Bayatdoğanşali:2

Cennetabad:4

Dize (Koçkiran):3

Zülfikar:2

²⁵İstiklal Madalyası Tarihçesi ve Tanıtım..., s.154

²⁶Yapılan araştırmada İğdır ve çevresinde bu köyün ismine rastlanmamıştır. .Bu köyün ismi Karakoyunlu veya Karakuyu ya da Tuzluca ilçesine bağlı Karakancalı Köyü olabilir. Ayrıntılı bilgi için: Nihat Çetinkaya İğdır Tarihi (Tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine) İstanbul, 1996

Koçardoğanşalı:1
Gökçeli:1
Karakoyunlu Merkez:1
Toplam:14
TUZLUCA İLÇESİ
Ekerek:30
Oğruca:1
Akdiz:7
Elmalık:2
Pırsak:1
Pernavit (Gaziler):23
Tekaltı:10
Turabi:2
Çıraklı:3
Perçenis:1
Süku:11
Aliköse:5
Kamışlı:15
Kalaca:2
Karataş:2
Kılıçlı:3
Kuruağaç:2
Kırkbulak:1
Karacaören:1
Kağın:8
Kirempe:14
Yukarı Sami:2
Yukarı Aktaş:5
Dırsah:3
BağlaraltıMah:1
Aşağı Mahalle: 1
Uğruca: 1

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Mirzahan²⁷:2

Toplam:270

Milli Mücadelede gösterdiği başarıdan dolayı Iğdır'dan İstiklal Madalyası almış olanların doğum tarihleri ve sayıları da şu şekildedir:

1300 (1884):4

1301 (1885):1

1303 (1887):1

1304 (1888):1

1305 (1889):6

1306(1890):11

1307(1891):13

1308(1892):19

1309 (1893): 8

1310 (1894):36

1311 (1895):31

1312 (1896): 27

1313 (1897):17

1314 (1898):20

1315 (1899):20

1316 (1900):37

1317 (1901):16

2 Kişi Tarihsiz

TOPLAM:270 Kişi

Madalya alan kişilerin rütbelerine bakıldığında içlerinde subay rütbesinden sadece bir kişi vardır. Bu kişi, Batı Cephesinde görev yapan Ali Rıza Tosun'dur. Yukarı Çiftlik köyünden Bayram Yılmaz, Uşakta bulunan 2.Tümen 1. Alay 2.Tabur 7.Bölükte onbaşı olarak görev yapmıştır. Kalan 268 kişi ise erdir. Anadolu'nun değişik illerinde görev yapan madalya sahiplerinin büyük çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindedir²⁸. Görev alanların görev bölgeleri şu şekildedir:

33. Hudut Alayı, Van Hudut Taburu,7.Tümen, 11.Tümen, 17.Alay, KaraköseŞubesi, 18.Alay, Erciş Şubesi, 73.Alay, 60 Alay, Iğdır Hudut Taburu, 34. Hudut Alayı, 29.Alay, IğdırDeposu, KaraköseŞubesi, 1.Hudut Taburu, Iğdır Şubesi, 60.Alay, 7.Alay, 3.Alay, 9.Tümen, 1.Alay, 75.Alay, 13.Tümen, 19.Alay, Jandarma, Iğdır Ambarı, 1.Hudut Taburu, Kars Hayvan Hastanesi, İnşaatTaburu, Van Jandarması, Kulp (Tuzluca) JandarmaBölüğü, KaraköseKalemi, ŞarkHudut 1.Tabur, Cephe Amale Taburu, Sarıkamış Şubesi, 3.Hudut Taburu, 35.Alay, 18.Alay, Iğdır Şubesi, Iğdır Jandarması, Van Şubesi, 9.Topçu Alayı, 4.Tümen, 2.Tümen, Van Hudut Alayı,

²⁷Mirzahanismiylebugünanılan bu köy Günümüzde Taşlıçay sınırları içerisinde.

²⁸ Milli Savunma Bakanlığı Bilgi Sistemi, Iğdır Memleketi Madalya Listesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Beyazıt Vilayet Jandarma Alayı, Garp Cephesi, İğdır. 5.Hudut Alayı, 9.Kolordu, Beyazıt Jandarma Kıtası Takip Bölüğü²⁹.

1826 yılına kadar İran'a bağlı olarak yaşayan İğdır, 1826 Türkmençay Anlaşması'yla Rusya'ya bırakıldı. Rusya'nın elde ettiği bu bölge, 1850'lere kadar Ermeni Oblastı (Askeri valilerin yönettiği vilayet) hâkimiyeti altında; 1850'lerden 1920 yılına kadar ise Erivan Guberniyası (Sivillerin yönettiği normal vilayet) idaresi altında yaşamıştır³⁰. 1920'den itibaren Anadolu'ya katılan İğdır, 1927-1934 yılları arasında Doğubeyazıt'a; 1991 yılına kadar ise Kars'a bağlıdır.

1920'de Anadolu'ya katılan İğdır, Milli Mücadelede üzerine düşen görevi fazlasıyla yapmıştır. Mücadeleye katılanların yaş oranlarına bakıldığında en küçüğü 18, en büyüğü ise 36 yaşındadır. Türkiye Cumhuriyetinde ilk defa yapılan 1927 seçimlerinde İğdır merkez nüfusunun 3716³¹ olduğu düşünüldüğünde, Milli mücadeleye katılımın ne kadar fazla olduğu dikkat çekicidir³². İğdır'da İstiklal Madalyası almayan bazı köylerde ise bu durumun nedeni, 1918-1920 yılında yaşanan Ermeni olaylarıdır. Taşnak Ermenileri budönemde ismi anılmayan bu köylerde birçok İğdırlı vatandaş şehit olduklarından dolayı Milli Mücadele'ye katılım olmamasıdır³³.

SONUÇ

Kurtuluş Savaşı, Türk milletinin genç-ihtiyar kadın-erkek düşmanlara karşı yürüttüğü bir ölüm kalım mücadelesidir. Bu savaş daima hür yaşamış, tarihi şan ve şerefle dolu olan Türk milletinin asla esir edilemeyeceğinin bir kere daha yüksek sesle cihana haykırılışıdır. Kurtuluş Savaşı içinde yer alan binlerce insan, hem Milli Mücadele'nin kazanılmasında hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atılmasında çok büyük katkıları bulunmaktadır. Milli Mücadeleye katılımın en önemli göstergesi 29 Kasım 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen ve 4 Nisan 1921 tarihinde 66 kanun numarası ile Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren İstiklal Madalyası'dır. İstiklal Madalyası, 15 Mayıs 1919 tarihinden 9 Eylül 1922 tarihine kadar Kurtuluş Savaşı'nda cephe veya cephe gerisinde kahramanlık gösteren kişilere verilmiştir. Bu zaman diliminde toplam 95.261 kişiye İstiklal Madalyası verilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk cephe savaşan geri hizmetlerde çalışan ve bu savaşa yardım edenlere hiçbir ayırım gözetilmeden tek tip madalya vermiştir İğdır ilinde de Milli Mücadeleye katılarak İstiklal Madalyası alan kişilerin sayısı 270'dir. Bu kişilerin yaşları 18 ile 36 arasındadır. Kendilerine verilen vatan savunması görevlerini gerçekleştirmek için ülkenin değişik bölgelerinde görev almışlardır. İğdır'ın, 1828'den 1917 yılına kadar Rus işgalinde; 1918 ile 1920 arası da, Ermeni işgalinde kaldığı düşünüldüğünde, bu katılım daha çok önem arz etmektedir. İğdır ve köyleri 1915-1920 yıllarında Ermeni katliamlarına en yoğun maruz kalan bölgelerden biridir. O dönemde İğdır halkının büyük bir kısmı (seksen binden fazla) katledilmiş, sağ kalanlar ise kendi yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. İğdır'ın yukarıda isimleri belirtilmeyen köylerinde Milli Mücadeleye katılımın gerçekleşmemesi, Ermenilerin yaptığı katliamlardan dolayıdır.

1968'e kadar madalyalarını gururla taşıyan madalya sahipleri, maddi anlamda da

²⁹ Askeri görev bölgeleri hakkında ayrıntılı bilgi için, Bkz, İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara, 1992

³⁰ Candan Badem *Çarlık Rusya'sı Döneminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010, s.9-10.

³¹ Çalışmamıza esas olan İğdır'a gelince şu sonuçları görmek mümkündür: İğdır şehir nüfusu 3716'dır. Bu sayının 1391'i kadın, 2325'i ise erkek nüfustan ibarettir. Şehre bağlı köylerde nüfusun 5330'u kadın, 5606'sı ise erkek olmak üzere toplam 10.936 kişiydi. 31 Sair nahiye ve köylerin nüfusu ile birlikte kazanın toplam nüfusu; 11.825 kadın 13.384 erkek olmak üzere 25.209 idi. Erdal Aydoğan, *Cumhuriyet Döneminde İğdır'da Nüfus Hareketleri (1927-1960)*, 1. Uluslararası İğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı, (19-21 Nisan 2012), İğdır, s.609

³² E. Aydoğan, *Cumhuriyet Döneminde İğdır'da Nüfus Hareketleri* ..., s.609.

³³ Bu konudataylı bilgi için bkz, Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1970; Eşref Uzundere, *İğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, Ankara, 2002

ödüllendirilmek için 20 Şubat 1968 yılında 1005 sayılı kanunla kendilerine maaş bağlanmıştır. 1970 yılında ise tren ve diğer ulaşım taşıtlarından serbest ulaşım kartı verilmiştir. Bugün günümüzde yaşayan istiklal madalyası sahibi yoktur. Fakat bazı istiklal madalyası sahiplerinin varisleri kanunun kendilerine verdiği hakla bu madalyayı gururla taşımaktadırlar.

KAYNAKÇA

- AYDOĞAN, Erdal, *Cumhuriyet Döneminde Iğdır'da Nüfus Hareketleri (1927-1960)*, 1.Uluslararası Iğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı, (19-21 Nisan 2012), Iğdır.
- BADEM, Candan, *Çarlık Rusya'sı Döneminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010, s.9-10. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri*.
- ÇETİNKAYA, Nihat, *Iğdır Tarihi* (Tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine), İstanbul, 1996.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara, 2000. *Düstur*.
- ENDER, Celal, AKAY, Orhan, *Mesrur İzzet Bey*, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul, 2002.
- ERALP, T. Nejat, "Osmanlılarda Nişan ve Madalya", *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Ankara, 2002.
- GÖKTEPE, Cihat, "İstiklal Madalyası Alan Karşılar", *Atatürk Dergisi*, C.3, S.4, Erzurum, 2003
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara, 1992
- İstiklal Madalyası Tarihçesi ve Tanıtımı*, İstiklal Madalyası Varisleri Derneği, Ankara, 1996
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1970.
- Milli Savunma Bakanlığı Askere Alma Daire Başkanlığı Arşiv Bilgileri*.
- Milli Savunma Bakanlığı Bilgi Sistemi, Iğdır Memleketi Madalya Listesi*.
- Resmi Gazete*.
- SEVÜK, İsmail Habip, "İnebolu ve Kayıkçıları", *Cumhuriyet*, 16 İkinci Teşrin (Aralık) 1936.
- TEZCAN, Yılmaz, *İstiklâl Savaşı ve Kastamonu*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1996.
- TBMMZC*.
- Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 2009.
- UZUNDERE, Eşref, *Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, Ankara, 2002.

EKLER

- EK 1-2-3: 1310 Tuzluca (Kulp) doğumlu İstiklal Madalyası sahibi Emin ATLI'ya ait maaş hesabı
- EK: 4 Emin Atlı'ya ait İstiklal Madalyası Vesikası
- EK:5 İstiklal Madalyası'nın arkadan ve önden görünüşü
- EK:6 Emin Atlı'ya ait tren serbest gezi kartı

T.C.
MALİYE BAKANLIĞI
Emekli İşleri Müdürlüğü

Ankara, 25.6.1968

Sayı: 64263 - 5481

Ek: 1 18793

Kars

Valiliğine

Kağızman Mal.

Müdürlüğüne

A y l ı k S a h i b i n i n

Memuriyeti

Soyadı

Sicil No.sı

Çaksu Hudut Al. Er.

Atlı

(Ali Oğlu)

İçer Sıra No.sı

Maaşın
başlangıç tarihi

Sayıştayın Tescil

No.sı

Tarihi

1.3.1968

V.H. 5997

20.6.1968

Adı: Emin Atlı

Adı: _____

Adı: _____

M a a ş ı Lira Kr.

Ash: Maaşı 300 00

Toplam

M a a ş ı Lira Kr.

Ash: _____

Not:6 ereği için mahalline

Bilgi için maaş sahibine

Toplam

M a a ş ı Lira Kr.

Ash: _____

Toplam

Emin Atlı'ya

bağlanan maaş yukarıda gösterilmiştir. Maaş defterine

rapılan aylık ödenmesi 4056 sayılı

kanun gereğince aylık kimlik cüzdanına işaret olunması

ve nüfus kütüğüne de kayıt ettirilerek

gönderilmesi rica olunur.

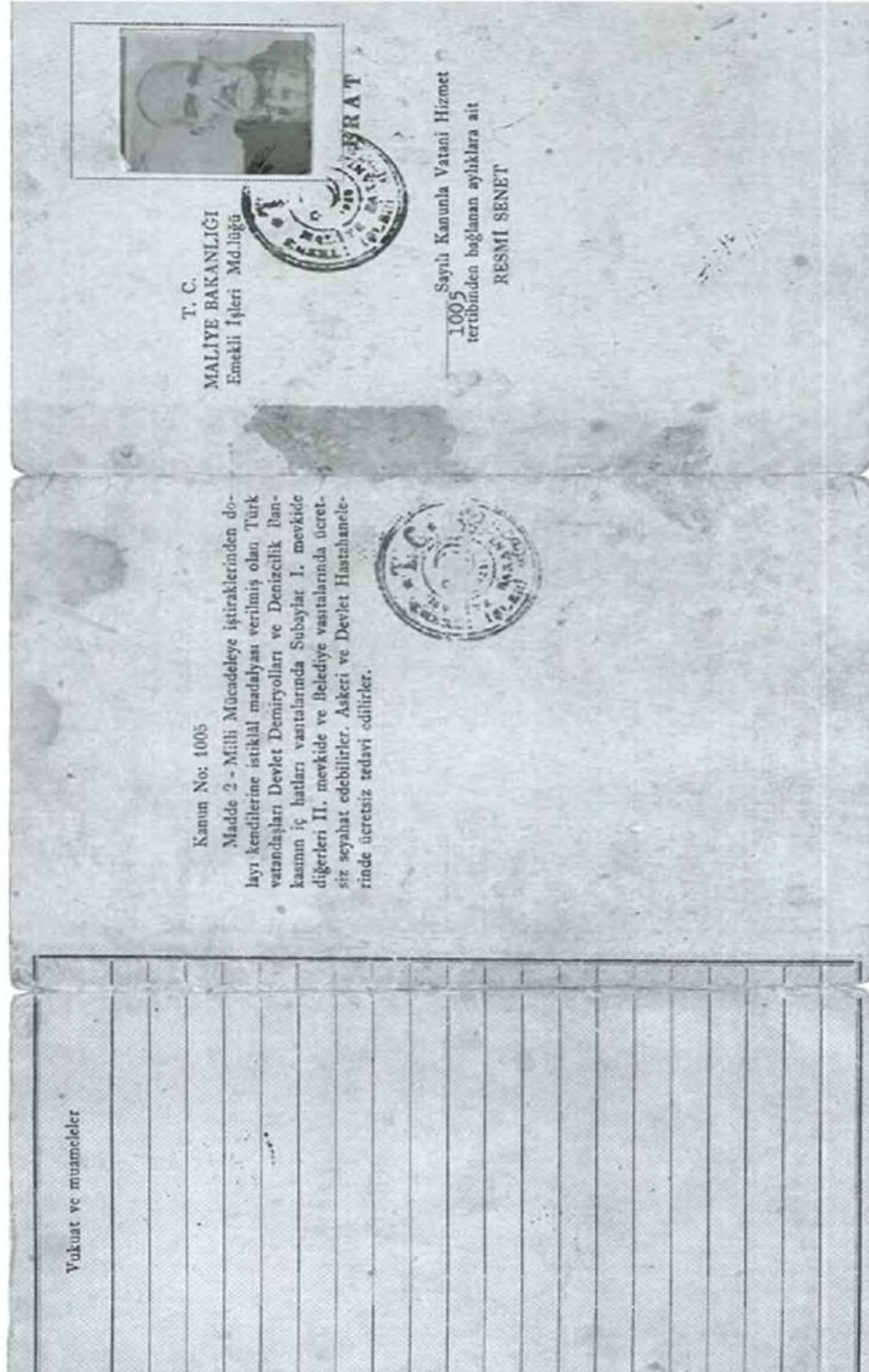
Adres: Emin Atlı

Bağlaraltı Mahl. Kağızman/Kars

Maliye Bakanı Y.

Y/8

EK 1,1310 Tuzluca (Kulp) doğumlu Emin Atlıya ait Maaş Hesabı

Ek 2: EminAtlı'ya ait Maaş Kartı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Kesintiler		Maaşın tutarı	
Lira	K.	Lira	K.
Gelir vergisi		Eski tahsis ise maaş, tahsisat ve zamlarla tutarı	*
		Yeni tahsis ise zamlarla birlikte maaş miktarı	300 -
		Hizmeti şbire zammı	
		Harp malûllüğü zammı	
		Bir aylık maaş tutarı	
		Vergi kesintileri	700 -
		Geri kalan	
Vergi kesintileri yekûnu		Bir aylık istihkak tutarı	700 -
		Çeyrek aylık istihkak tutarı	
		Pul	
		İhss	

T. C.
Maliye Vekâleti
Emekli İşleri U. Müdürlüğü

Nö 900285

Askerî
~~Yoktur~~

Tekadüt
Yetim maaşlarının ödenmesine mahsus cüzdan

Maaşın verildiği yer	Kaza sıra N° sı	Maaşın nev'i	Maaş sahibinin mühür veya imzası
Kağızman		Eski tahsis	
Malsmudürlüğü		Yeni tahsis	
		Maaş sahibinin adı, soyadı	Emin Atlı

Ek 3:EminAtlı'ya ait Maaş Kartının iç yüzü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Ek 4: Emin Atlı'ya ait İstiklal madalyası vesikası

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Ek 5: İstiklal madalyası Arka ve ön yüzü

Ek 6: Emin Atlı'ya ait tren serbest gezi kartı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

AVRUPA'DA GELİŞEN MODERNLİK VE MODERNLEŞME ANLAYIŞLARI VE BU ANLAYIŞLARIN TÜRKİYE'YE YANSIMALARINA TARİHİ SOSYOLOJİK AÇIDAN BİR BAKIŞ*

*Murat BARAN***

ÖZET

Modernleşme, özünde bir toplumsal kültür değişmesi süreci ve sorunudur. Modernleşme süreci ve bu süreçte karşılaşılan sorunların tespiti ve çözümü, büyük oranda modernleşme olgusunun nasıl anlaşıldığına ve bu olguya bağlı kavramların nasıl tanımlandığına göre çeşitlilik arz etmektedir. Her dönemin tarihî koşullarından etkilenen 'Modernlik' ve 'Modernleşme'ye yönelik çeşitli yaklaşımlar, konuyla ilgili farklı toplum kuramlarının oluşmasına neden olmuştur. Sonuçta modernleşme sürecinin etkileriyle, düşünce hayatımızı da şekillendiren birbirinden farklı modernlik algılamaları ortaya çıkmıştır. Ayrıca, modernleşme sürecinin çözülmesine yönelik ortaya atılan bu kuram ve yaklaşımlar, büyük oranda ortaya çıktığı dönemin siyasî ve sosyal şartlarından beslenen hâkim ideolojilerin etkisi altında, zihinsel bir işleyişle geliştirilmiştir. Bu nedenle çalışmamızın amacı, birbirine karıştırılan modernleşme, modernite ve modernizm gibi kavramların anlamını doğru şekilde tespit etmek ve bunlarla ilgili farklı fikir ve okumalara dayanan çeşitli modernlik anlayışlarını tartışmaktır. Avrupa da ortaya atılan modernleşme kuram ve yaklaşımlarının Türkiye de ki zihinsel yansımalarını ancak bu şekilde nesnel olarak anlayıp açıklayabiliriz. Böylece yaşanan tarihten elde edeceğimiz doğru bilgilerle, ortaya atılan bu yaklaşımların karşılaştırması yapılarak, geçerlilikleri bilimsel anlamda tespit edilebilecektir. Bu araştırmada bize yol gösteren temel ölçütler, 'Bilimsel Tarih Perspektifi' ve 'Sosyoloji Bilimi'dir. Avrupa Birliği'nin kendi kimliğini yeniden inşa etme sürecinde, kültürlerarası etkileşimi ve karşılıklı anlayışı esas alan günümüz tarihçiliğinin, bilimsel bir perspektifle geçmiş değerlendirerek, sağlam bir geleceğe zemin hazırlayacağı muhakkaktır. Modernleşme ve modernite yaklaşımlarıyla ilgili kavram kargaşasını bir nebze olsun azaltmak ve türlü bakış açılarından yola çıkarak daha genel geçer yaklaşımlara kapı aralamak, ancak bu bilimsel bakış açısıyla mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Bilimsel Tarih Perspektifi, Modernite, Hümanizm, Kuram, İdeoloji

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Uzm. Öğretmen, MEB, Çukurova Piri Reis Anadolu Lisesi, Adana, El-mek: baranmurat74@hotmail.com

MODERNITY AND MODERNIZATION UNDERSTANDINGS EMERGING IN EUROPE AND A SOCIOLOGICAL, HISTORICAL OVERVIEW TO THE REFLECTIONS OF THESE UNDERSTANDINGS ON TURKEY

ABSTRACT

Modernization fundamentally is a process and a matter of common cultural change. The process of modernization and the identification and resolution of problems encountered in this process is varied largely due to the understanding of the modernization phenomenon and how the concepts of this phenomenon are defined. Various approaches on 'Modernity' and 'Modernization', which are affected by historical conditions in all eras, has led to different social doctrines occur. Ultimately several modernity perceptions has occurred which affect our life of thinking by the impacts of the modernization process. Furthermore the approaches and the doctrines, which are proposed for the analysis of the modernization process, are mostly developed under the influence of the prevailing ideologies, which are nourished by the political and social conditions of the era they occurred. Thus the purpose of our study to determine the meanings of terms, which are confused to each other, like modernization, modernity and modernism and related to these terms, based on different ideas and readings to argue a variety of understandings of modernity. Only this way we can understand and explain objectively the mental reflections of modernization theories and approaches that have been raised in Europe on Turkey. Thus the validity of these approaches can be determined scientifically by comparing them to the correct information that we would gain through the existent history. In this study, the main criteria guide us are 'Perspective of Scientific History' and 'Science of Sociology'. In the process of reconstruction of The European Union's own identity it is indisputable that today's historiography, which grounds on cross-cultural interaction and mutual understanding, would set ground for a solid future by assessing the past with a scientific perspective. It would only be possible by this scientific perspective to reduce the contradiction in terms about Modernization and Modernity approaches to some extent and to open a door for more common approaches based upon various perspectives.

Key Words: Modernization, Perspective of Scientific History, Modernity, Humanism, Doctrine, Ideology

Giriş

Türkiye de modernleşme olgusunun iki yüz yıldır devleti ve toplumu meşgul ettiği tarihî bir gerçektir. Bu konuda yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından popüler ve akademik düzeyde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu makalede, Batı Avrupa kökenli modernleşmenin, tarihî süreç içerisinde ki değişen farklı algılamalarının ve buna dayanan kuram ve yaklaşımların sosyolojik, tarihî bir perspektifle değerlendirmesi yapılacaktır. Çalışmamızın amacı, bu konuyu modernite ve modernleşme ile ilgili kavramlara ve kuramlara dayalı olarak çözümlemeye çalışmaktır. Şüphesiz bunun için, modernleşme olgusu ve bu olgu ile ilgili kavramların ne anlama geldiğinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bunun yanında, konuyla ilgili çalışmalar yapan bilim adamı ve düşünürlerin

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

görüşlerinden yararlanarak bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Süreç içinde oluşmuş sorunlar yumağının, bilimsel tarih perspektifinden yararlanarak her türlü ideolojiden uzak biçimde, tespit edilmesi ve çözümlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle, öncelikle Bilimsel Tarih Perspektifi ve İdeoloji kavramlarından ne kastettiğimizi açıklayalım.

1. 'Tarih' ve 'Bilimsel Tarih Perspektifi' Nedir?

İnsanın ürünü olan varlıklar dünyasının bütünü Tarih kelimesiyle ifade edebiliriz. Bu yaşanmış "Tarihî Gerçekliğin" sistemli, metotlu bir tarzda sorgulanmasıyla "Bilgi Tarih" alanına geçilmiş olur. Tarihçilik, yaşanan tarihin doğru bilgisine ulaşma sanatıdır. Bu amaca ulaşmak için üretilen kültür değerlerinin bütün unsurlarıyla eleştirilip, açıklanması gerekmektedir.¹ Bilimsel tarih, geçmişi doğru bilgiye dayanarak yeniden yoğurma araçlarından biridir. Tarihçi, 'Anakronizm' denilen tarihi yanlışlara düşmemek için öncelikle incelenen zamanın koşullarını iyi tespit etmek, değerlendirmek, anlamak zorundadır.² Böyle bir çaba, ideoloji ve ütopyalardan sıyrılmış olmayı da gerektirir. Bizim bu çalışmamızda dile getirdiğimiz "Bilimsel Tarih Perspektifi" budur. Geçmişin eleştirel bir biçimde yeniden inşası ve insanlığın gelişim süreci ancak bu perspektifle doğru analiz edilebilir. Şüphesiz ki bilimsel perspektife sahip bir tarihçinin bu noktada beliren iki sorumluluğu vardır: Tarihçi, bir yandan toplumun hikâye ve mitlerle dolmuş hafızasının deformasyonundan kendini korurken aynı zamanda topluma yeni bir tarihi bellek oluşturma gayreti içinde olacaktır.³ Bu durum, değişim süreci içerisinde ki bir toplumda var olan her türlü dogmatik tarih yazılımlarıyla hesaplaşmayı da kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca, tarihte incelenen olay ve olguların birçok boyutu vardır. Hiçbir olayın ve olgunun sadece ekonomik, sadece siyasi ya da sosyal bakış açılarıyla açıklanamayacağı, açıklansa bile bunun tek yönlü ve yetersiz bir açıklama olacağı bilinmektedir. Ancak yaşananları birbirine bağlı, etkileşim halinde bir bütün olarak görüp açıklamak bize yarar sağlar. Tarihi olay ve olguların doğru anlaşılması, bilimler arası bütünsel bir bakış açısı ve sistematik açıklamalarla mümkün olabilmektedir.

Bugün, değiştiğimiz gibi bilimsel bir bilinç geliştirerek geleceğe yönelen yeni tarihçiliğin kültürlerarası etkileşimi ve karşılıklı anlayışı esas alan çalışmaları, Avrupa Birliği'nin kendi kimliğini yeniden inşa etme sürecinde önemli bir işlev görmektedir. Bu da yeni bir kültür oluşumu sürecidir.⁴ Bu süreçte, bizleri insanî hedeften saptırarak, yeni ideolojiler üretecek tarihsel derinlikten ve analitik düşünceden uzak yaklaşımlardan kaçınmak gerekmektedir.

2. 'İdeoloji' Nedir?

İdeoloji, Ortaçağlar'ın Skolastik Felsefe'si gibi, "düşüncenin yüceltilerek inanç kalıbı haline getirilen öğretisidir". Siyasi ve sosyal temellere dayandığı gibi, onları yönlendirme etkisine de sahiptir. Hatta düşünce, inanç ve görüşlere toplumsal yapı içinde örgütlenme modeli sunar. Böylece yaşamı algılama biçimini belirleyebilir.⁵ Burada konumuz açısından, bir bilim ideolojisi olan Pozitivizm'in, ilerlemeci modernleşme kuramının oluşturulmasında gördüğü işlevi ve 19. yüzyıldaki tartışılmaz konumunu örnek verebiliriz. Hâlbuki bilimsel kuramlar sürekli yeniden açıklanmaya muhtaçtır. Bilimsel sorgulamalarla yeni kuramlar, yaklaşımlar oluşmalıdır.

¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı'nın Açılış Konuşması", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu -Bildiriler-*, Ankara, 18-20 Mart 2010, Ed. Mehmet Öz, T.T.K. Ank. 2011, s. XXI-XXIII

² Bahaeddin Yediyıldız, (Çev.), *Tarihler ve Yorumları*, T.T.K., Ankara 2003, s. 83-84

³ François Bedarida, (Der.), *Tarihçinin Toplumsal Sorumluluğu*, Çev. A. Tartanoğlu ve Suavi Aydın, İmge Kit.1.bas. Ankara, Ağustos 2001 s.10-11

⁴ Salih Yılmaz, "21. Yüzyılda Avrupa Birliği'nde Yeni Tarih Anlayışı ve Türkiye'ye Yansımaları", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu -Bildiriler-*, Ankara, 18-20 Mart 2010, Ed. Mehmet Öz, T.T.K. Ank. 2011, s. 877

⁵ Kemal Arı, "Tarih Yazımında İdeolojiler, Mitler, ve Önyargılar", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu -Bildiriler-* (Ankara, 18-20 Mart 2010), Ed. Mehmet Öz, T.T.K. Ank. 2011, s. 852-853

Pozitivizm'in kurduğu rasyonel dünya düzeninde bu, o zamanlar mümkün olmamıştı. Ancak, I. Dünya savaşı ve sonrasında yaşanan yıkımlar, insanlık üzerinde oldukça etkili oldu. Bu nedenle eski rasyonel değerler sarsılınca Pozitivizm ve Modernizm yeniden sorgulanmaya başlandı. İşte buradan, anti pozitivizm ve post modernizm gibi yeni düşünce akımları doğdu. Elbette bu yeni akımları da birer ideoloji olarak zikretmek durumundayız.

Bu tür kalıpsal ideolojilerin yanında, toplumun içinde yüzyıllarca yaşayan ideolojilerde vardır. Şerif Mardin, bu türden ideolojileri 'Yumuşak İdeolojiler' olarak adlandırmaktadır. Şerif Mardin İdeolojiyi, 'insanlara istikâmet vermeye yarayan anlam kümesi, birer harita' olarak tanımladığından, bir anlamda halkın içinde yaşayan İslâm anlayışını da (Volk İslâmı) bu tanıma göre, yumuşak ideolojiler içinde değerlendirmiştir. Mardin'e göre " 'Sert' ideoloji, sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik eserlere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, muhtevası kuvvetli bir yapıdır. 'Yumuşak' ideoloji ise, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilişsel (cognitive) sistemlerini ifade eder".⁶ Mardin, yumuşak ideolojilerin, hem belli bir dünya görüşü karşısında vaziyet alışların (attitude) toplandığı sürekli bir değişken hem de insan eylemine yön veren iç yapılar olduğunu vurgular. Böylece İslamiyet'in 'Volk İslam' şeklinin Türkiye'de tarihi gelişmeler sonucunda bir "yumuşak ideoloji" haline geldiğini ve bugün dahi halk arasında dünya görüşünü şekillendirdiğini savunur. Demek ki İdeoloji hangi şekliyle olursa olsun, kendinden zorlukla kurtulunan bir düşünce kalıbıdır. Özellikle yumuşak ideolojilerin etkileri ve iç tutarlılıkları oldukça uzun süreçlidir.⁷

Modernleşme sorununda bir merkezi-kurumsal ideolojik boyutun, bir de toplumsal ideolojik boyutun bulunduğunu düşünecek olursak, yapılan tarihî sorgulamalarda, incelenen çağa damgasını vurmuş sert veya yumuşak ideolojilerin ve gelecek ütopyalarının etkisi altında kalmamak için olay ve olgulara 'Bilimsel Tarih Perspektifi'nden bakma gerekliliği daha bir önem kazanmaktadır.

Sonuçta bu çalışmamız, modernitenin nasıl anlaşılması gerektiğini ve temellerini bize gösterebilecek bir ön çalışma özelliği de taşımaktadır. Çalışmamızın ana çerçevesini, yöntemini, niteliğini ve amacını bu şekilde belirttikten sonra, sırasıyla modernleşme ile ilgili kavramların tanımına, modernleşme ile ilgili ortaya atılan kuramlara ve bunların Türkiye'ye yansımalarına göz atabiliriz.

I- Modernleşme Kavramı ve Olgusu:

A-Modernleşme, Modernite, Modernizm, Postmodernite ve Batılılaşma Kavramları

Günümüzde yeni bir dünya görüşü olarak anlaşılan 'Modernite' ile onun ideolojisi diyebileceğimiz 'Modernizm'in birbirine karıştırılarak, iç içe anlamlar ifade edecek biçimde kullanıldığını görüyoruz. Bu kavram kargaşasını gidermek için, konuya Modernleşme olgusu ve Modernleşme ile ilgili kavramları tanımlayarak başlamayı gerekli buluyorum.

a. Modernleşme

Sözlük anlamı itibariyle; çağdaşlaşma, asrileşme ve yenileşme gibi anlamlara gelen modernleşme,⁸ geri kalmış bir medeniyetin kendinden ileri seviyedeki bir medeniyete erişebilmek için gösterdiği çabaların ortak adıdır.⁹ Bu yönüyle bakıldığında modernleşme, kendiliğinden veya dış etkenlerin zorlamasıyla ortaya çıkan geniş kapsamlı bir toplumsal değişme sürecidir. Toplumsal

⁶ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, (Bütün Eserleri 2), İletişim yay. 9. bas. İst. 2000, s.14-15; 25;143-156

⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.166-167 <http://www.altiniczdiklerim.com/ozetler/Din%20ve%20ideoloji-erif%20Mardin.pdf>, s.33 (Erişim tarihi: 11.5.2013, Sa.16:55)

⁸ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz yay. 11.Bas., Ekim 1996, s.780

⁹ Halil İnalçık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Belleten*, c.LII /63, s.986

değişmeyi, 'toplumsal yapıyı oluşturan ilişkiler ağının ve bu ilişkileri belirleyen kurumların değişmesi' olarak tanımlayabiliriz. Toplamların sosyo-ekonomik değişimleri de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Çünkü 'toplumsal yapı', birçok kurumsal alanı bünyesinde barındırdığı için, değişme ister istemez bütün alanlara bir şekilde etki edecektir. İşte bu tarihî değişimin mahiyeti, tarzı ve alıntılama biçimi tartışma konusudur. Her toplumda kurumlar ve ilişkiler zaten sürekli değişme süreci içerisinde. Fakat modernleşme, daha gelişmiş toplumlara eşitlenme süreci olarak görülmektedir.¹⁰ Bu durum, Avrupa'nın kendi içinde de geçerlidir. Evrensel anlamda, farklı medeniyetler arasında birbirini etkileyen, karşılıklı ya da tek taraflı alış-verişler söz konusu olduğundan; modernleşmeyi, 'kültür değişmesi' olarak tanımlayanlar da vardır.¹¹ Kültür Değişmesi, 'bir toplumun maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe dönüştüren süreç' olarak tanımlandığına göre¹² toplumun birçok alanına, değişik oranlarda ve şekillerde etki etmesi kaçınılmazdır. O halde modernleşme geçici bir alıntılama değil, 'toplumda etkili olan ve kalıcı iz bırakan kültür değişimleri' olarak tanımlanabilir.

Mümtaz Turhan'a göre, "bugün dünyada ve Türkiye'de -özellikle Avrupalı devletlerin yaptıkları müdahaleler neticesinde- eşi bulunmaz bir genişlik ve şiddetle kültür değişimleri meydana gelmektedir. Bu nedenle kültür değişiminde hangi safhaya vardığımızı, bu sürecin bize ne kazandırıp ne kaybettiğini tespit etmek ve bunların sonuçlarını dünyanın diğer kısımlarında meydana gelen kültür değişimlerinin sonuçlarıyla karşılaştırmak gereklidir. Bunun için bütün ilim dallarında ortaklaşa, sistemli çalışmalar ve araştırmalar yapmak gerekmektedir".¹³

Öyleyse modernleşme, bütün boyutlarıyla ele alındığında, birbiriyle etkileşim halinde bulunan birçok etkenin karşılıklı dönüşümü, değişimi sorunudur.

Kısacası modernleşme, toplumsal bir kültür değişimi demektir. Ancak 'kültür değişimi' ile 'kültür elemanlarının aktarılması' aynı süreçler değildir. Örneğin, Osmanlı Devleti Batıdan evrensel değerler anlamında kültür alıntılarını yapmıştır. Ancak toptan veya parça parça alıntılar, kültürün değer sistemiyle ilgili olan sübjektif alanlarında zamanla değerler çatışmasına neden olmuştur. Yani tam anlamıyla bütünsel bir kültürleşme mümkün olamamıştır. Bu nedenle Türkiye bugün, Tanzimat Dönemi'nde olduğundan çok daha büyük bir kültürleşme bunalımı yaşamaktadır'.¹⁴ Sağlıklı bir kültürleşmenin nasıl olması gerektiği konusunda tartışmalar günümüzde de sürmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, toplumsal değişimin süreci, niteliği, yönü ve geleceği konusunda ortaya atılan birbirinden farklı tarih felsefelerine dayalı toplumsal kuram ve yaklaşımlara da değineceğiz.

b. Modernite (Hümanist Öz, Süreç ve Yeni Durum)

M.S. 5. Yüzyılda Hristiyanlığı resmen kabul eden Roma'nın yeni durumunu, eski Pagan döneminden ayırmak için kullanılan 'Modern' kelimesi, köken olarak Latince 'Modernus'dan gelmektedir.¹⁵ Sonrasında Ortaçağlardan, Yeniçağlara geçiş yapan Avrupa'nın yepyeni bir anlayışla yeni baştan doğuşu sürecini ifade etmek için kullanılan 'Modern' kavramı, Batı'nın tarihsel süreç içerisinde kendine has gelişim tecrübesini ifade etmiştir. İlk kez Hegel tarafında kullanılan modern sözcüğünün, mekân olarak yalnızca 'Avrupa Kıtası'nı kapsamaması bunun bir göstergesidir. İşte bu 'özel modern'den' türetilen 'modernite' terimi, Avrupa'da belli bir tarihi

¹⁰ Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi kit. 6. bas. İst.1995, s.227;230;304;315-342, Ahmet Eşkıncı, "Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946", *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, Cilt 19(2) 2003, s.15

¹¹ Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken yay. 5. Bas. İst. 1989, s. 9-18

¹² Mümtaz Turhan, Kültür Değişimleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, Çamlıca yay. 5. Bas. İst. Mart 2006, s.49 -B. Malinowski'nin tanımı-

¹³ Turhan, a.g.e., s. 32-33; 131-32

¹⁴ Halil İnalçık, Doğu Batı -Makaleler I-, Doğu Batı yay., 4.bas., Ank. Ocak 2009, s. 291-96;313-18

¹⁵ Ergün Yıldırım, Hayali Modernlik: Türk Modernliğinin İcadı, Doğu Kit., 2. Bas., İst. Haz. 2012, s. 15

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

dönemde yaşanan büyük ve köklü değişimlere karşılık gelir ve bu dönemin farklılığını belirlemek için kullanılır.¹⁶ Denilebilir ki, Modernite bu anlamıyla sadece Batı Avrupa’da, düşünce ve anlayışta beliren yeni bir hayat anlayışı, düşünsel planda yaratılan bir değişim zihniyetidir.¹⁷ Özellikle Rönesans’ın ve onu doğuran Hümanizm’in, Avrupa Modernitesi’nin temelini oluşturduğu bilinen bir gerçektir.¹⁸ Rönesans, bir bütün olarak birey kavramını öne çıkaran, insanı sonsuz evrenin merkezine yerleştirerek her değerın ölçüsü haline getiren bir akımdır. ‘Rönesans Hümanizmi’ derken, 15. ve 16. yüzyıllarda antik düşünceye veya insana dair çalışmalar yapan hümanistlerin faaliyetlerini kastediyoruz. Hümanistler 13. yy.’dan beri, eski el yazmalarına yönelik yapılan eleştirel analizlerle, Antikçağ kaynaklarının aslına uygun şekilde yeniden canlandırılmasını sağlıyorlardı. Bu aklı girişim, insanın yaşamsal güçlere yeniden dönüşünü ifade etmekteydi. İnsan düşüncesini ve irade özgürlüğünü öne çıkaran bu hareket, yepyeni bir dönemin kapısını aralamıştır.¹⁹ İşte modernite, bu köklü değişimler ve gelişmeler sonucunda ortaya çıkan ‘yeni durum’dur. Görüldüğü gibi, Batı’nın kendi tarihî sürecinde tıpkı ‘Hümanizm’ gibi birçok ‘Modern’i yani ‘yeni durum’u olmuştur. İçerikleri sürekli değişse de, ‘modern’ terimi hep, kendini eski’den yeni’ye bir geçişin sonucu olarak görmüş, antik çağla kendisi arasında bir ilişki kuran dönemlerin bilincini dile getirmiştir.²⁰ Modernite, ‘eski’ye göre yeni bir dönemin başladığının bilincine varıldığında gündeme gelmiştir. O halde ‘5. yüzyıldan itibaren her çağın, tarihsel birikimlerle bilincine varılan yeni bir modernitesi olmuştur’ diyebiliriz. Modernitenin, her çağda yeni farkındalıklarla ortaya çıkan ve değişen bir durum olması, bu fenomen anlayışın, modernleşme dediğimiz tarihî, kültürel değişim süreçleriyle karıştırılmasına neden olmuştur. Yani modernite, daha sonra ortaya çıkan kendine bağlı değişimleri de kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bu bakış açısı, modernitenin aslında dinamik, sürekli yenileşen bir medeniyet anlayışı olduğunu bizlere gösterir. Böylece modernlik, öz bilinç olarak evrensellik iddiasını içinde barındırır. Bu noktada yapılan en büyük yanlış, modernite bilincini 17. ve 18. Yüzyıllarda ki aklı ve bilimsel köklü değişimlerden yola çıkarak yeniden biçimlendiren modernizm ideolojisi ile karıştırmak olmuştur. Hâlbuki zaman içinde kurumsallaşan akla dayalı modern bilim anlayışı, seçkin bir üst kültür oluşturup yaşam dünyasından koparılmış özerk, otoriter alanlar durumuna getirilmiştir. Böylece modernliğin farklı algılamalarına dayanan ideolojiler, kuramlar ve sistemler tartışılmaz bir niteliğe büründürülmüş, bireysel nitelikler bu sistemler içinde önemsizleştirilmiştir. Bu nedenle hümanizm temelli asıl modernite anlayışı ön plana çıkamamıştır.²¹ İşte biz bu modernliğin sonradan geliştirilen kurumsallaştırılmış projesine ‘modernizm’ diyor ve onu moderniteden bu yönüyle ayırıyoruz. Bu ayrımı yapmak zorundayız. Aksi takdirde modernliğin tarihî değişim anlayışına dayanan özgürlükçü yönü ile bu değişimi disipline ederek donduran kurumsal yönünün çelişkilerini bağdaştıramayız.

Kısacası, Yeniçağda beliren Hümanizme dayalı öz modernite anlayışının, tarihî koşullar altında dönüşerek gelişimi sonucunda her çağın yeni bir modernitesi olmuştur. Bu açıdan modernite anlayışının ‘öz’, ‘süreç’ ve ‘yeni durum’ anlamında gelişimini bütünsel anlamda değerlendirmek daha yerinde olur. Fakat modernitenin kendisini, onunla ilgili geliştirilen proje ve

¹⁶ Şeyhmus Demir, Mutlu Sesli, Veysel Yılmaz, “Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış” *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*- 2, 2008 s.78;77-90

¹⁷ Gönül Pultar, (Der.), Türk Bilim Adamlarının Bakış Açısından İslâm ve Modernite, Remzi Kit. 1.Bas.İst.2007 s.23;42

¹⁸ Halil İnalçık, Rönesans Avrupası : Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci, Türkiye İş Bankası Kültür yay. 1.bas. İst. Nisan 2011, s.55-57, Oral Sander, Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e, İmge Kit. 17.bas. Ank. Eylül 2008, s.82-83

¹⁹ Jacqueline Russ, Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi, Çev. Özcan Doğan, Doğu-Batı yay. 1. Bas. Ank. Mart 2011, s. 113-117, Anthony Grafton, Yeni Dünyalar Eski Metinler: Geleneğin Gücü ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık, Çev. Füsun Savcı, Kitap yay. 1. Bas. İst. Ocak 2004, s. 28-36; 44-46; 56-60

²⁰ Jürgen Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, *Dipnot*, Nisan-Mayıs-Haziran, Sayı 1(2010), s. 29-42, http://www.halksahnesi.org/incelemler/habermas_modernlik/habermas_modernlik.htm, (Erişim tar. 1.5.2013, sa. 13:25)

²¹ Nesrin Kale, “Modernizm’den Postmodernist Söylemlere Doğru”, *Doğu Batı*, Yıl: 5/Sayı: 19,(2002), s. 30-32

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

teorilerden ayrı düşünmek gerekir. Kavram kargaşasını gidermek için, bu tür tanımlamalarda bazen niteliksel ve tarihî ayrımlara gitmek daha doğrudur.

Modernitenin sosyal bilimciler arasında süregelen tartışmalarda kullanılan anlam ve içeriğine bakılacak olursa, bugün bile bu konuda net bir uzlaşma sağlandığı söylenemez.²² Ancak moderniteden bir 'öz' olarak, bir de tarihî süreçleri kapsayacak anlamda bir fenomen olarak bahseden düşünürler vardır. Meselâ, Anthony Giddens, modernlik kavramını '17. yüzyılda Batı Avrupa'da başlayıp, zamanla bütün dünyaya yayılan, yaşantı ve örgütlenme de ortaya çıkan yeni durum' diye tanımlarken²³, Eisenstadt'ın modernleşme tanımına yaklaşıp.²⁴ Giddens'e göre modernlik, süreç içinde gelişen yeni bir durumdur. Eisenstadt ise modernleşmeyi tanımlarken bu duruma değil, değişimin sürecine ve sonuçlarına vurgu yapmıştır. J. Habermas'a göre ise 'modernlik, hep yeni bir dönemin bilincini yansıttığı için tarih dışı ya da tarih üstü bir nitelik taşır. 18. yüzyıl'da Aydınlanma filozofları tarafından yeniden formüle edilmiştir. Bu ise modernliğin kurgulamasıdır'.²⁵ Habermas'ın görüşleri bizim modernlik açıklamalarımızla daha bir uyumaktadır. Habermas, modernliğin tarihî koşullarda kendisini yeniden var etme imkânına sahip olduğunu vurgulayan "özcü" bir yaklaşıma sahiptir. Modernlik, Giddens gibi, fenomen bir durum olarak görülse bile kendini sürekli yeniden yorumlayarak aşan bir özelliğe de sahiptir. O halde modernlik, bir yandan kendi içinde sürekli dönüşürken, bir yandan da toplumdaki topluma farklılıklar arz eden yeni yorumlamalara uğrayabilmektedir. Bu düşünceler, günümüzde birçok modernlik biçiminden bahsedebileceğimiz, 'Çoğul Modernlikler' yaklaşımını doğurmuştur. Böylece günümüzde modernlik, Doğu toplumlarının kendine özgü koşulları tarafından yeniden üretilmesini de içeren bir anlayışa dönüşmüştür.²⁶ Bu yeni durum da modernliğin doğal yapısı olarak görülmektedir. Öyleyse modernliğin bir özne birde nesnel yönü vardır. Modernlik bu yönüyle, özünü Batı'dan alarak gelişen ve toplumdaki topluma farklı süreçlerle işlenen yeni bir bilinç, kültür ve medeniyet anlayışıdır. Batı, 'Hümanizm' ve 'Bilimsel Akılcılık' gibi öz anlayışlardan yola çıkarak toplumsal gelişme süreçlerini yani modernleşmeyi yaşamıştır. Batı'nın dışındaki toplumlar ise, bu süreci kendi tecrübe ve tarihî birikimlerinin etkisi altında işleyerek geliştirecektir. Yani modernitenin özünde nesnel yönleri vardır, ama onun gelişim süreci her toplumda özeldir. Bu durum, modernleşme süreçleri için de geçerlidir. Örneğin, Göran Therborn, 'Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar' başlıklı makalesinde, modernliği, 'daha önce hiç ziyaret edilmemiş, ulaşılabilir ve tasarlanabilir bir geleceğin keşfi' olarak tanımlar. Şimdinin, önceden tasarlanmamış bir geleceğe açılması yeni bir kültür üretimi demektir. Modernlik'te, ufuk açıcı yeni bir farkındalık durumu söz konusudur. Modernleşmenin gelişimi ve modernizm bu öz anlayışın ardından gelir. Therborn'a göre 'modernliğin birbirine benzemeyen gelişim süreçleri vardır'. Bu dört büyük yolun ilki, özne 'Avrupalı devrim ya da reform kapısı'; ikincisi, 'Amerika'nın Yeni Dünyalar'; üçüncüsü, 'dışsal tehdit olarak ortaya çıkan, savunmaya yönelik modernlik çabaları' ve son olarak 'işgal ve boyun eğdirme yoluyla gelişen kolonici modernlik yolu'dur. Bu sınıflandırmada Osmanlı'nın modernleşme çabaları 'üçüncü yol kategorisinde ele alınmaktadır'.²⁷ Tarihçi Carter V. Findley'de, 'çeşitli halkların modernliğe giderken izlediği yolları' Therborn'dan alıntı yaparak aktarır. Ancak Findley'e göre Batı dışındaki coğrafyalarda bu kültürel

²² Huri İslamoğlu, (Der.), Neden Avrupa Tarihi?, Çev. S. Coşar, Ö. Gökmen ve Y. Kırgöz, İletişim yay. 1. bas. İst.1997, s.152-172

²³ Anthony Giddens, Modernliğin Sonuçları, Çev. E. Kuşdil, Ayrıntı yay. 4. Bas. İst. 2010, s. 9

²⁴ S.N Eisenstadt, Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim, Çev. Ufuk Coşkun, Doğu-Batı yay. Ank. Eylül 2007, s.11-13

²⁵ Habermas, a.g.m., *Dipnot*, Nisan-Mayıs-Haziran, Sayı 1(2010), s.29-42, http://www.halksahnesi.org/incelemeler/habermas_modernlik/habermas_modernlik.htm (son erişim tarihi, 1.5.2013, sa.13:25), Ergün Yıldırım, Hayali Modernlik: Türk Modernliğinin İcadı, Doğu Kit., 2. Bas., İst. Haz. 2012, s. 31-32

²⁶ Yıldırım, a.g.e. s. 32-33

²⁷ Göran Therborn, "Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar", Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm, Der. A. Topçuoğlu, Y. Aktay, Vadi yay. 2. bas. Ank. Eylül 1999, s. 62-04;70-04

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

değişimler, mevcut toplulukların ve mekânların yeniden tasavvur edilmeleriyle gerçekleşmiştir.²⁸ Görüldüğü gibi burada, modernite ve modernleşme bu yönüyle daha çok batıya has bir zihniyetin ve yeni bir anlayışın dış dünyaya değişik yollarla aktarılması şeklinde karşımıza çıkıyor.

Jacqueline Russ'a göre, insana ve evrene dair yeni bir tasavvur olan modernitenin temel özellikleri, bilimsel bir akıl ve insanı bütün değerlerin kaynağı ve ölçüsü olarak gören hümanizm anlayışıdır.²⁹ Kanaatimize göre bu anlayış, hem bir 'düşünsel öz'ü hem de 'insanın etkinliğinde sürekli gelişmeyi' içinde barındırmaktadır. Modernleşme ise insana ait bu değişim zihniyetinin, tarihsel gelişme sürecidir. Modernitenin böyle zamanla evrenselleşen bir anlayış olduğunu düşünsek bile, farklı uygarlık çevreleri arasındaki kültür alışverişlerinde, modernleşme süreci içinde farklı yapıların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Çünkü her kültür çevresi, modernleşme de Batı'nın vesayeti söz konusu olsa bile, farklı geleneksel yapılardan gelen bir gelişim süreci izlemektedir.

c. Modernizm (Modernite ve Modernleşmenin bilimsel ideolojisi)

Modernizm, modernite'ye ve modernleşmeye dayanarak gelişimin bilincine varan ve geleceğe yönelik amaçlar belirleyen fikrî dönüşümü ve projeyi ifade eder. Modernizm, Batılı modernite anlayışını içinde taşıyarak, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürekli gelişen, akla dayalı kuramsal bir ideolojidir. Modernizm bu yönüyle, modernliğin ve modernleşme sürecinin pozitivist bir kuramıdır. Bu modernizm ideolojisi, ileri sürülen Batı tipi modernleşme kuramlarına da doğrudan etki etmiştir. Öyleyse, 'Modernizm'in, modernleşme süreci içerisinde, toplumu ve bireyi denetleyip, örgütleyen kurumsal bir ideoloji olduğu düşünülebilir. Modernizm bu anlamıyla bazı düşünürlere göre yeni bir düzen kurmak için toplum mühendisliğine soyunmuş bir ideolojidir ve özgür bireyi ezerek, kurumsal iktidarlar yararına, yurttaş-kullar yaratmıştır.³⁰ Kısacası bu ideolojinin 17. yüzyıl akıl çağına belirmeye başladığını, 1789 Fransız İhtilâli'nden sonra da siyasi bir erke dönüşerek Moderniteyi dondurduğunu ileri sürebiliriz. 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan evrimci ve işlevselci toplumsal değişim kuramlarının bu altyapı temelinde geliştiklerini görüyoruz.

d. Postmodernizm, Postmodernite ve Modernliğin 'Düşünümsellik' Karakteri

Postmodernizm, modernite anlayışını, modernleşme sürecinde işleyerek değerlendiren etkin akla sahip insanın değer üretiminin bir parçası ve devamıdır. Modernist değerlerin çöktüğü belirsizlik çağında, özeleştiriyeye imkân sağlayan postmodernizm akımı yeni bir kimlik arayışına girerek insanlığa umut aşılamıştır.

20. yy.'ın başlarında klasik modernizme bir tepki olarak doğan Postmodernizm akımı, bilim alanında Einstein'ın ortaya attığı, 'Özel Görecelik'(1905) ve 'Genel Görecelik'(1915) kuramlarının etkisi altında gelişen yeni anlayışlardan ve iki büyük dünya savaşının yıkıntılarından beslenerek, 1950'lerden sonra ön plâna çıkan bir söylemdir.³¹ Batı'nın Pozitivist ve determinist bilim anlayışına, toplum mühendisliğine girişen ilerlemeci yaklaşımlarına, insan öznesini geri plana iten sistemci yapılanmalarına karşı çıkan postmodernizm söylemine göre, evrende kozmos değil bir kaos vardır. Felsefesini bu belirsizlik üzerine kuran söylem, 'Modernist Rasyonalite' üzerine inşa edilen önceki bütün tasavvurları 'kurgulama' olarak nitelendirmiştir. Oysaki Postmodernizm'in kendisinde yeni bir kurgulama değildir. Modernliğe inancını yitirmiş, kaygılar içinde kıvranan

²⁸ Carter V. Findley, Dünya Tarihinde Türkler, Çev: Ayşen Anadol, Timaş yay. 3. Bas., İst. Ekim 2012, s.185-187

²⁹ Jacqueline Russ, Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi, s. 395-096; 398

³⁰ Hasan Bülent Kahraman, Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye, Everest yay. 2. Bas. İst. 2004, s. 1-6

³¹ Cemal Yıldırım, Bilimin Öncüleri, Tubitak, 16. Bas. Ank. 2001, s.192-098, Nesrin Kale, a.g.m., *Doğu Batı*, s. 32-08 vd., Özel ve Genel Görecelik (Görelilik) Teorisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bknz: A. Adnan Adıvar, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kit., 6.Bas. İstanbul, Şubat 2000, s. 401-018

insanoğlunun yeni bir alternatifi olarak, etnik ve bireysel özgürleşmeyi ön plana çıkaran bu akım, aslında modernitenin yeni bir uzantısıdır. Çünkü modernitenin özünü reddetmediği gibi, yeni yüzyılın sorunlarına çözümler getiren farklı bir sonuca da ulaşamamıştır. Fakat savunusu yapılan 'Özne İnsan'ı, yani modernitenin unutulmuş hümanizm'ini daha bir radikalleştirerek yeniden çağırıştır. Bu açıdan bakıldığında, 'Postmodernizm', modernitenin yeniden farklı bir tarzda türetilmesi çabasıdır. Bu akım, 'Modernizm'i eleştirerek, insan doğasına, akıl ve iradesine öncelik veren 16. yüzyıl modernitesine farklı bir bakışla yeniden dönmeyi amaçlamıştır. Özne böylece, tekrar nesnenin 'üstüne' yerleştirilmek istenmiştir. Eğer postmodernizm'in ortaya çıkardığı veya sürecinden etkilendiği bir postmodernite var ise, bu oluşum modernitenin dönüşümünü sağlayan öğelerin toplamı olan yeni bir süreçtir. Zaten, ortaya atılan birçok postmodernizm yaklaşımı içinde Anthony Giddens ve Ulrich Beck'in, modernliğe atfettikleri 'düşünümsellik' özelliği, modern insanların geliştirdikleri bilim kurumları sayesinde kendi eylem ve düşüncelerini denetleyebilen yeteneklerine atıfta bulunabilmektedir. Bu ise modern Avrupalı insanın yaptığı bir iştir. Böylece bütün olumlu veya olumsuz yeni kavramsallaştırmalar, modernliğin bu 'düşünümsellik karakteri' sayesinde mümkün olmaktadır. Hatta, modernliğe yöneltilen her türlü eleştiri, modernliği biraz daha radikalleştirilen bir hâl almaktadır. Postmodern söylem, bu koşullarda modernliğin düşünümsel dönüşüm zırhına çarparak dağılmaktadır. Habermas'a göre, 'bugün postmodernlik adı altında savunulan idealler, 'Aydınlanma'nın projesi olarak modernliğin söyleminde gösterildiği için bu ideallerin realizasyonu, daha fazla modernlikle, daha fazla akıl, rasyonellik ve aydınlanmayla olabilecek bir şeydir'.³² Kısacası modernlik, kendi karıştını bile içinde barındıran değişken ve daha radikal bir sürece dönüştüğünden, bütün muhalefet çırpınılarını da kendine eklemleyebilmektedir. Örneğin postmodern küreselleşme sürecinde, bireyselleşme ve metâlaşma ile kültürel olarak manipüle edilen geleneksel değerlerin büyüsunü kaybedip önemsizleşmesi, yeni bir tür sekülerleşme süreci ile karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Bu yeni tür sekülerleşme, dinî ve millî değerleri inkara yeltenmiyor fakat bu değerleri kendine özgü, küresel fenomen bir süreç içerisinde anlamsızlaştırıyor.³³ Kanaatimize göre bu postmodern süreç, moderniteye ait bütün değerlerin özeleştirisi yoluyla, onu yeniden üreterek daha da güçlendirmektedir.

e. Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Medenileşme Yaklaşımları

Batılılaşma, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikrî bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşımdır. Bu nedenle, modernleşme olgusu ülkemiz de, örnek alınan Batı medeniyetinin adından dolayı 'Batılılaşma' diye de adlandırılmıştır. Batılılaşmak, Batıya her yönüyle benzeşmek yani Batı merkezli bir medeniyet anlayışına göre kendini yeniden yapılandırmak demektir. Ancak bu tutum, Lâle Devrinden başlayarak tepkilere yol açmıştır.³⁴ Modernleşme olgusu ile batılılaşma aslında aynı şey değildir. Bu iki kavramın iç içe düşünülmesi kanaatimize göre, yanlış anlayış ve tutumların bir sonucudur. Burada, örnek modelin Batı olması ülkemize has bir durumdur. Bu, modernleşmede tek örneğin Avrupa olacağı anlamına da gelmez. Nitekim bugün artık kabul edilen gerçek, iç gelişme ve dış örneklemelerde her milletin farklı kültürel özelliklere sahip olmalarından dolayı, birbirinden ayrı bir gelişme seyri izliyor olmasıdır. Avrupa'nın oluşturduğu modernizm formülü, yine o coğrafyanın yaşadığı modernite ve modernleşmenin bir sonucudur. Zaten tarihî, sosyal ve kültürel gerçeklerini yadsıyarak, sadece doğurduğu sonuçlara göre bir medeniyeti örnek almanın sonucu, kültür çatışması ve modernleşmemek olmuştur. Bu konuda İlber Ortaylı'nın şu tespiti doğru görünüyor: 'Batılılaşma,

³²Abdullah Topçuoğlu ve Yasin Aktay,(Der.), Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm, Vadi yay. 2. bas. Ank. Eylül 1999, s. 14-18, H. Bülent Kahraman, Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye, s. 21-29, Anthony Giddens, Modernliğin Sonuçları, s. 39-46

³³Abdullah Topçuoğlu ve Yasin Aktay,(Der.), a.g.e., s. 19-24, Bryan S. Turner, "Oryantalizm, Postmodernizm ve Din", Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm, Der. A. Topçuoğlu, Y. Aktay, Vadi yay. 2. bas. Ank. Eylül 1999, s. 44-45;51;54-56

³⁴Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, (Makaleler 4), İletişim yay. 1. Baskı İst. 1991, s.11-13

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

batının tahribatına karşı, onu tanıma ve ona uyma zorunluluğundan doğmuş, bir hesaplaşma-didişme meselesi, var olma refleksidir. Hâlbuki, modernleşme sadece bu değil, her milletin kendine has bir özelliğe sahip olan kültürleşme problemini çözme sürecidir.³⁵ Bu görüşlere, Batılılaşmanın belli bir medeniyet dayatması olduğu gerçeğini de ekleyebiliriz. Fakat bu zorunlu görülen ve dayatmalarla ilerleyen Batı merkezci kültürleşme süreci başarıya ulaşamamıştır. Çünkü her medeniyet, kendi gelişim sürecine göre ilerler. Oysa biz Osmanlı'da modernleşmenin faydacı bir bakış açısıyla başlatıldığını, Batı'nın bu amaçla örnek alındığını görüyoruz. Bu bir acil tedbirdir. Çünkü hiçbir devlet, kısa vadeli problemlerine çözüm üretmeden ayakta kalmayı başaramaz. Biz bu çözümlerin, Osmanlı'dan itibaren taklit yoluyla Batı'dan alınarak, gelişmenin yeniden sağlanabileceği ümidiyle hareket edildiğini görmekteyiz. Bu yöntemle Batılılaşmaya çalışmak, modernleşmek anlamına gelmez.

Modernleşme sürecinde ortaya çıkan ve modernleşme ile aynı anlama gelen çağdaşlaşma kavramı, günümüz de geçerli olan değerlerin benimsenmesi ve yaşayış tarzına uyum³⁶ olarak tanımlanmaktadır. Yani çağdaşlaşma, modernleşme sürecinde kazanılmaya çalışılan tutum ve davranışların bütünüdür. Bu da hümanist anlayışa dayalı bir modernite sürecini çağrıştırmaktadır. Nitekim klasik sosyolojide, bilimsel aklın gelişimi ve ilerleme çağdaşlığın ön şartları gibi görülmektedir. Batı'da uygarlaşma ya da medenileşmeyi karşılayan bu kavram, 'Civilisation' kavramıdır.³⁷ 18. yüzyılın başlarında Fransa'da kullanılmaya başlanan bu kavram, çoğunlukla 'barbar dünyanın medenileştirilmesi' anlamında düşünülmüştür. Çünkü Avrupa, bu yüzyılda teknik ve bilimle ilerlemesini hızlandırarak, sömürgecilik faaliyetine girişmişti.³⁸ Osmanlıya 'Tanzimât Dönemi'nde giren bu kavram, 'zaman içinde ulaşılan sosyal bir merhale' olarak tanımlanmıştır. Dikkati çeken nokta, Osmanlı'nın bu kavramı, 'İnsan Hakları', 'Özgürlük', 'Halk Yönetimi' gibi hümanist yönleriyle ülkemize aktarmasıdır.³⁹ O zaman Osmanlı'da Civilisation, bir milletin özel kişiliği olan kültür gibi sübjektif değil, genelde objektif, evrensel özelliğe sahip bir değer gibi görülmüş olmalıdır. Ama bu medeniyetin, değerler alanına giren yani objektif olmayan yanları da vardır. Bu objektif olmayan yanlar, din ve inanışlar alanında kendini göstermektedir. Örneğin Avrupa; medenileşme derken, kendi düşünsel çatışmasından modernite olarak doğan ve süreç içerisinde daha da olgunlaşıp gelişen bir bilinci kastetmektedir. Yani Avrupa, kendi modernitesini, hümanizmini, düşünce tarihini değerlendirerek bu bilince ulaşmıştır. 18. yüzyılda, bu bilince sahip olmayan halklar, Avrupalılara göre uygar olarak görülmemişlerdir. Bu, Batı'nın kendi tarihî koşullarından doğmuş öznel bir bakış açısı olup, medeniliğin böyle bir batılılaştırma amacını değer olarak içinde taşıdığını gösterir. Bu bakış açısı, 19. ve 20. yüzyılda modernleşme ile ilgili geliştirilen ilerlemeci kuram ve yaklaşımları büyük oranda etkileyecektir. İşte Civilisation kavramının bu içeriği, İslâm dünyasına göre evrensel değildir. Bu nedenle değerler alanına giren buna benzer kavram, tutum ve davranışlar, gözle görülen dış kalıplar örnek alınarak kazanılmaya çalışıldığında, toplumda 'yabancı unsur' hissi uyandırarak genelde tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁰ Türkiye, Batı'dan örnekleme konusunda, kendi tarihî sürecinden kopuk ve geç kalınmış alıntılar yaptığı için uyumda sorunlar yaşamıştır.

³⁵ İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Turhan Kitabevi, 1. Bas. Ank. 2007 s.110-011; 183-085

³⁶ Ercüment Kuran, 'Türkiyenin Batılılaşması ve Milli Meseleler', T.D.V. Yay. 2. Bas., Ank.1997, s. 99

³⁷ Nurgün Koç, " 'Kültür' ve 'Medeniyet' Kavramları Etrafındaki Tartışmalar", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011) s. 107, https://dosya.sakarya.edu.tr/Dokumanlar/2013/264/334883719_kultur_ve_medeniyet_kavramlari_etrarindaki_tartismalar.pdf (Son erişim: 12.5.2013, sa. 21:18)

³⁸ Tuncer Baykara, "Medeniyet Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* V, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1990, s. 2-4

³⁹ Ercüment Kuran, *Türk İslâm Kültürüne Dâir*, Ocak yay. Ank. Haz. 2000, s. 121-022, Niyazi Berkes, *Türkiye de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, YKY, 16. bas. İst. Ocak 2011, s. 201-02

⁴⁰ Erol Güngör, a.g.e., s. 55-56

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Şimdi, toplumsal değişme süreçlerini açıklamaya çalışan medenilik ve modernleşme ile ilgili kuram ve yaklaşımlara göz atabiliriz.

II- Modernleşme Kuramı, Toplumsal Değişme Modelleri ve Yaklaşımları:

A-Kuram, Model ve Toplumsal Değişme Kuramları

Bu çalışmamızda modernleşmeyi yani diğer bir deyişle toplumsal değişmeyi; siyasal yapıyı, ekonomiyi ve kültürü içeren geniş bir anlamda ele alıyoruz. Bu toplumsal değişimi açıklayan kuramlar ve modeller, tarihî süreç içerisinde şekillenmiş ve ortaya atılmıştır.

Kuramlar, bir olguyu açıklamak için bilimsel, sistematik gözlemler sonucunda elde edilen, mantıksal temellere dayalı çıkarımlardır.⁴¹ Model ise gerçekliği anlamak amacıyla onu basitleştiren düşünsel bir yapıdır.⁴² Modeller, Toplumsal kuramları somutlaştırarak açıklama işlevini görürler.

Aslında kuramsal sınıflamalar, toplumbilimcilerin konuya yaklaşımına ve amacına göre çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle modernleşmenin niçin ve nasıl olduğu ile ilgili süreci etkileyen iç ve dış faktörler konusunda yürütülen çeşitli bilimsel çalışmalar, kuramlara dayalı değişik modernleşme modellerinin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu modernleşme modellerinden kimi doğrusal kimi de döngüsel özelliklere sahiptir. Toplumsal değişim sürecine esas itibarıyla içerden bir gelişme olarak bakan evrimci modeller olduğu gibi, değişimde dış etkenleri esas alarak, 'ödünç alma' ve 'yayılma' terimlerini öne çıkaran devrimci modellerde vardır.⁴³ Modernleşmenin tanımları da bu kuramlar ve modellere uygun olarak çeşitlilik arz etmektedir. Bu açıdan modernleşme olgusuna yönelik farklı yaklaşımlar, konu üzerinde yapılan araştırmaların mahiyetini büyük oranda etkilemektedir.

Biz bu çalışma da özellikle toplumsal değişmeyi açıklamaya yönelik büyük boy kuramlardan yola çıkacağız. Sosyolog Emre Kongar, bahsedilen büyük boy kuramları, 'Organizmacı', 'Evrimsel' ve 'Diyalektik Kuram' olmak üzere üç başlıkta inceler. Kongar, bütün insanlığın değişme kanunlarını, tarihsel izlenimlere dayanarak, varsayımlar yoluyla ortaya koymaya çalışan bu kuramların, konuya bakış açılarını ve yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirir.⁴⁴ Modernleşme olgusunu ve kültürleşme süreçlerini açıklama açısından bu kuramların ilk ikisi etkinliğini sürdürmektedir. Özellikle kültür temelli organizmacı kuram ve yaklaşıma sahip N. Danilevski, O. Spengler ve A.J. Toynbee gibi düşünürler, Batı modernleşme kuramına temel olan Evrimci-İşlevselci Kuram'dan ayrı bir başlık altında incelenir. Pitirim A. Sorokin'in 'Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri' başlıklı eserinde bu düşünürlerin tarih felsefeleri açıklanarak eleştirel bir gözle değerlendirilmiştir.⁴⁵ Her bir kültür-uygarlık çevresini ayrı bir dünya olarak ele alan ve medeniyetlerin tek yönlü ve doğrusal bir gelişim seyri izlemediğini savunan bu düşünürlerden Danilevski'ye göre, 'Avrupa evrensel bir insan uygarlığı değildir. Her toplumun kendine has farklı gelişim seyri ve kültür tipi vardır. Bir Uygarlığın temel ilkeleri, belli bir kültür tipinden başka bir kültür tipine aktarılamaz. Bir uygarlık, başka bir uygarlık tarafından bütün olarak alınamaz. Her özgün uygarlık seçici bir organizmadır. Kendisine uyanı alır. Uygarlıklar insanlar gibi doğar, büyür ve yok olurlar'.⁴⁶ Fakat Danilevski'nin Avrupa ile Rusya arasındaki kültür zıtlığına dayanan bu görüşlerini, döneminin Panslavizm ideolojisi etkisi altında ve Kırım Savaşı'nın yarattığı düşmanlık havası içinde geliştirdiğini unutmamak gerekir.

⁴¹ http://bote.hacettepe.edu.tr/wiki/index.php/Kuram_ve_Model_Hakk%C4%B1nda (Son erişim: 24.4.2013,sa.23:40)

⁴² Peter Burke, Tarih ve Toplumsal Kuram, Tarih Vakfı Yurt Yay. 2. Baskı, İst. 2000 s. 26

⁴³ Burke, a.g.e., s.127-141

⁴⁴ Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları, Remzi kit. 6. bas. İst. 1995, s. 57-149

⁴⁵ Pitirim A. Sorokin, Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri, Çev. Mete Tunçay, Salyangoz yay. 1. Bas. İst. 2008, s. 73-157

⁴⁶ Sorokin, a.g.e., s. 78-91

Bir başka düşünür Oswald Spengler'e göre, 'dünya da birbirinden farklı, değişik kültür sistemleri, her ulusun ve şehrin ayrı bir ruhu vardır. Bir kültürün iç özellikleri, dış etkilerle değiştirilemez. Her kültür sistemi biriciktir. Yabancı kültürlerden toptan alıntı yerine kısmî alıntılar yapar. Ödünç aldığı bu yabancı unsuru da özümleyerek yani kendine uydurarak alır. Batı Uygarlığı çökmektedir. Bir kültürün ölümü, yeni bir kültürün doğumuna işaret eder'.⁴⁷

Bu görüşlerin yanında, medeniyetler arasındaki çatışma noktalarını ortadan kaldırıp, işbirliğini sağlamak ve kültürel zenginliği geliştirmek için formüller geliştiren F.S.C. Northrop'un şu görüşü de dikkate değerdir: 'Her toplum, kendine uygun bir felsefe ve kuram ortaya çıkarır. Ayrıca her toplumun kültür sisteminde göreceli olarak çok geniş kültür sistemlerinin var olduğu görülür. Her kültürde temel kuramsal kurucu öğeler, birbirine benzer. Kurucu öğeleri farklı olan Batı ve Doğu'da bile bu böyledir. Başat olan ayrı unsurlar da, bazı ortak yönler bulunur.'⁴⁸ Burada, İslâm da ki 'Tevhit' anlayışı ile Batı'da ki Hristiyanlık temelli 13. yy. 'Hümanizm' anlayışında birbirinin zıddı olarak görülen 'İnsanlık' düşüncesinin bile bazı ortak noktalarda senteze ulaşabileceği aklımıza gelmektedir.⁴⁹

Toplumsal değişimin sadece bir yönü olan modernleşme ile ilgili gördüğümüz bu genel kapsamlı toplum felsefelerinden sonra, şimdi Avrupa ve Amerika'da etkili olan 'Batılı Modernleşme Kuramı'na göz atabiliriz.

B-Batılı Modernleşme Kuramı ve Modelleri

Akıl ve Aydınlanma Çağı'ndan itibaren bilim adamları, toplumsal değişmeyi en doğru şekilde açıklayacak bir modernleşme kuramının arayışı içinde olmuştur. Toplum bilimlerinin, doğa bilimlerinin yöntemlerine göre şekillendiği pozitivist bir bilim anlayışıyla yapılan bu çalışmalar, 19. yüzyılda yaygınlık kazanarak, toplumsal değişme konusunda, Avrupa merkezci düşünceleri ön plana çıkarmıştır. Özellikle Auguste Comte'nin, zamanının ilk toplumsal tarih verilerinden yararlanarak geliştirdiği "Toplumun Evrim Yasaları Kuramı", fizik ve biyolojiden esinlenen alternatif kuram ve modelleri de beraberinde getirmiştir. Evrim, genellikle iyiye doğru bir değişim olarak görülmüştür. Herbert Spencer'in, toplumun evrimine dair doğal tarihinin yazılması konusundaki istemi ise toplumsal tarihin doğmasına neden olmuştur. Emile Durkheim'in "Karşılaştırmalı Sosyoloji" çalışmaları ile başlayan uygarlıkların ayırıcı özellikleri üzerindeki incelemeler, "özellemeci" ve "genellemeci" yaklaşımları öne çıkarmıştır.⁵⁰

Bu tecrübelerden beslenen Amerikan Batı tipi Modernleşme kuramı II. Dünya Savaşı sonrasında Batı'da yeni siyasi ve ekonomik gelişmelerin ortaya çıkardığı ihtiyaçlara karşılık olarak, dönemin sosyal bilimcilerince geliştirilmiştir. Kuram, Batılı toplumların kendi gelişim seyrinin zirvesine ulaştığını öngörmekteydi. Batı dışında yer alan toplumlar ise geri durumdaydılar. Bu açıdan kuram, Batı'nın kendi dışında kalan toplumlara bakışını da yansıtmaktadır. Doğu toplumları için geri kalmışlığın çözümü Batı'da bulunmaktadır. Sonuçta evrensel tek geçerli sistemin Batı olduğu bu yapıya, Doğu eklenmek zorunda olan bir dünya olarak kabul edilmiştir.⁵¹

1950'li yılların bilim dünyasına hakim olan bu klasik modernleşme kuramı, savaş sonrası dünyaya yeniden düzen verme çabası içinde, evrimci ve işlevselci gelişme kuramlarının etkileri

⁴⁷ Sorokin, a.g.e., s.101-146

⁴⁸ Sorokin, a.g.e., s. 181-195

⁴⁹ 13. yy.'da Chartres zihniyeti'nin savunduğu akıl ile imanın faal birlikteliğine dayanan 'Dünya, insan için yaratılmıştır' düşüncesi ile İslâm'da ki akıl ve irade sahibi halife-insan anlayışı, dinî hümanizm'in köküdür. Bknz. Jacques Le Goff, Ortaçağda Entelektüeller, Çev. M. Ali Kılıçbay, Ayrıntı yay., 2. Bas. İst. 2006, s.79-81

⁵⁰ Peter Burke, Tarih ve Toplumsal Kuram, Tarih Vakfı Yurt Yay. 2. Baskı, İst. 2000, s. 3-13;21-22

⁵¹ İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", (1989), *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 1, s.289-293;295, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/sosyoloji/index> (Son erişim tarihi: 25.4.2013)

altında geliştirilmişti. Ancak Soğuk Savaşın etkisini kaybetmeye başladığı 1960'ların yumuşama döneminde, Amerikan deneyiminden kaynaklanan, denge ve düzene dayalı klâsik işlevselci bakış açısı, yerini toplumsal değişmeye dayalı yeni bir genişleme stratejisine bırakmıştır. Bu strateji ile sadece Batıyı değil, Batı dışında kalan diğer toplumları da açıklayan daha liberal bir kuramın geliştirilmesine çalışılmıştır. Bu aşamada 'Organizmacı Toplumsal Değişim Kuramı'na olan ilgi de artmıştır. Çünkü Batılı olmayan kültürlerin farkına varılmasıyla, bir toplumun değişiminde izleyebileceği farklı yolları hesaba katan karşılaştırmalı çözümlemeler yaygınlık kazanmıştır.⁵²

Sosyal bilimci Anthony D. Smith'in 'bugün için en genel geçer ve kapsamlı kuram' diye belirttiği 'Neo-evrimci, işlevselci kuram', işte bu koşullarda geliştirilmiştir. Smith'e göre, bu kuram'ın üç temel yaklaşımı vardır:

1. Genel niteliksel modernleşme yaklaşımı –ki evrenseldir- (Örnek: Türk Modernleşmesi)
2. Değişmenin tarihî niteliklerine, geçiş süreçlerine vurgu yapan yaklaşım -Rönesans, Aydınlanma Çağı gibi- (Örnek: Avrupa Modernleşmesi)
3. Yenilikçi önderleri politikalarını ve eylem plânlarını esas alan ve bu değişimi ilerleme olarak gören yaklaşım.⁵³

Smith, birinci yaklaşımın, 'olgunlaşma', 'farklılaşma' ve 'özümseme' gibi modelleriyle ilgili de bilgiler verir.⁵⁴ Kısacası Batılı evrimci kuram ve modeller, insanlığın doğrusal bir çizgide ekonomik ve siyasî açıdan ilerlediği fikrini savunarak, toplumun gelecekte alacağı şekli kestirmeye çalışmaktadır. Bu kuramın evrensellik iddiası vardır. Hatta, geleneksel toplumların zamanla, modern Batı toplumuna deneyimler yoluyla uyum sağlaması kaçınılmaz olarak görülür. Bu ise, rasyonelleşme ve olgunlaşma ile mümkündür. Fakat, iki dünya arasında ortak koşullara sahip olunmaması ve buna bağlı geleneksel kültürel tepkilerin gözardı edilmesi; süreçte kopukluklar, düzensizlikler, eşitsizlikler gibi önceden öngörülemeyen farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır.⁵⁵ Ziya Gökalp bu durumu daha yaşadığı dönemde tespit etmiştir. Ziya Gökalp'in bu tespitlerine aşağıda yer vereceğiz. Ama önce, bu ekole bağlı bazı bilim adamlarının görüşlerine yer vererek, modernleşmenin bu düşünürlerce nasıl anlaşıldığını görelim.

Peter Burke'nin, 'Spencer tarzı, modernleşme kuramı' ekolüne mensup gördüğü S.N.Eisenstadt⁵⁶ modernleşmeyi, 'on yedinci yüzyıldan, on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve sonra diğer Avrupa ülkelerine ve dünyanın diğer kıtalarına yayılan bir süreç' olarak tanımlar. Aynı zamanda 'Modernleşme, toplumların gittikçe farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreçtir'. Batı tarzı modernleşme kuramına göre yapılan bu tanımlamaya rağmen Eisenstadt, toplumların modernleşme süreçlerinin, gelişim düzeyleri açısından kendi tarihlerinden gelen farklı başlangıç noktaları bulunduğunu, bu nedenle karşılaşılan sorunların çözüm yollarının değişik tarzlarda olduğunu kabul etmektedir.⁵⁷ Bu son görüş, 1960'larda ki kuramsal genişlemenin bir etkisidir. Klasik olan yönü Eisenstadt'ın modernleşmeyi, Batı Avrupa'da sekülerleşme ve sanayileşme yoluyla ortaya çıkan ve gelişen bir ilerleme süreci olarak ele almasıdır. Burada söz konusu edilen modernleşme anlayışında, doğrusal ve ilerlemeci bir bakış açısı vardır. Ancak yeni bakış açıları da sunulmakta ve bilimsel anlamda sürecin tahlili yapılmaktadır. Burada göze çarpan temel yanlışlardan biri, Eisenstadt'ın yapmış olduğu bu

⁵² Burke, a.g.e., s. 25

⁵³ Anthony D. Smith, Toplumsal Değişme Anlayışı, Çev. Ülgen Oskay, Gündoğan yay. 2. Bas. Ank. 1996, s.13-28; 88-90

⁵⁴ Smith, a.g.e., s. 92-116

⁵⁵ Smith, a.g.e., s. 94-101

⁵⁶ Peter Burke, Tarih ve Toplumsal Kuram, s.127-162; 133

⁵⁷ S.N. Eisenstadt, Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim, s.11-13

modernleşme tanımının, modernite ve modernizm kavramlarına karşılık gelecek şekilde de kullanılmasıdır. Bu kavramların, modernleşmeden farklı anlamlara geldiğini yukarıda açıklamıştık.

Öyleyse, hâkim bir medeniyetin penceresinden bakıldığında modernleşme, geri kalmış toplumların yaşaması zorunlu olan kültürel bir özümseme sürecidir. Bu Batı'nın modernleşme ile ilgili, evrensel olduğunu iddia ettiği iç algısıdır. Örneğin Eisenstadt, "Modernleşme" eserinde, dönüşüm sürecinden "özümseme" diye bahseder. Bu açıklamalarında Eisenstadt Batı dışı modernleşmeyi, 'Batı'nın dış etkileriyle evrilen bir yapı olarak' değerlendirmektedir. Yani süreçte, modernleşme etkisi aracılığıyla başka bir toplumun yeniden organize olması ve dönüşümü söz konusudur. Bu da Batı'nın dışarıya yönelik algısıdır. Fakat, 'Herhangi bir toplum sisteminin istikrarı üzerine yeni bir değer inşa edildiği insanlığın bu ilk devriminin, kalıcı dönüşümün meydana getirildiği ve özümsemiği bir dayanma kapasitesini gerektirdiği' de vurgulanır.⁵⁸ Belli ki burada, Batı Avrupa modelinin örnek alınması ve özümsemiği yoluyla sürekli gelişen dinamik bir dönüşümden bahsedilmektedir. Fakat bu dönüşüm, tarihsel arka plânları birbirinden farklı toplumlar ve kültürlerde cereyan ettiği için, modernleşme sürecinde farklı modeller gelişmiş, fakat toplumların farklı özümseme yöntemleri yüzünden, önceden öngörülemeyen sonuçlar ortaya çıkmıştır.⁵⁹

Kısacası modernleşme, süreç anlamında Batılı modernleşmeyi örnek alma, örnek gösterme çabası olarak görülebilir. Çünkü hâkim görüşe göre modernlik denilen anlayış, Batı'da doğmuştur ve Batı'ya has bir medeniyet anlayışıdır.

Batılı modernleşme tarzını, doğrusal değil ama döngüsel bir değişim olarak savunan kuramcılarda vardır. Yukarı da adını andığımız ünlü tarihçi Arnold Toynbee'nin görüşleri döngüsel kurama örnektir. Medeniyetlerin; İnsanların iradesiyle gelişen tarihin kendisi olduğunu dile getiren Toynbee, 'Challenge and Response' yani meydan okuma-karşılık verme veya etkiye tepki teorisinde, tarihî gelişmenin medeniyetler arasında ki karşılaşma ve çarpışma sonucunda ortaya çıktığını savunur. Buna göre, dışarıdan gelen bir meydan okumaya karşı, başarılı bir karşılık veren medeniyet, varlığını devam ettirir ve gelişir. Bu konuda başarısız olan medeniyetler zamanla çözülmüşe doğru giderler. Bu tür kültür eksenli tarihi mücadelelere Toynbee, kültür, medeniyet mücadeleleri adını vermektedir. Yine aynı düşünür'e göre 'Batılıların, yaşayan bütün uygarlıkların üstüne çıktığı ve dünyayı tek bir toplum durumunda birleştirdiği teknolojik devrim sayesinde gelişen Batılılaşma, bütün insanlığı içine alan bir akım halini almıştır. Batı Uygarlığı'nın şiddetli etkisinin yol açtığı sarsıntıyla yaşanmış olan bu yararlı şok dalgası, Doğu'yu Batı'dan gerekli dersleri almaya itmıştır. İnsanlık bugün, Vasco da Gama sonrasında ki Batı işçiliği sayesinde birleşmiş durumdadır. Bu birleştirici işçilikte en etkili faktör teknolojidir. Bu gelişmeler sonucunda yakın bir gelecekte -bin, iki bin yıl gibi zaman aralıkları-, bütün insanlık tek bir toplum haline dönüşecek ve tek bir tarih yaşamaya başlayacaktır'.⁶⁰ Bu da, Fukuyama ve Huntington'un iddia ettikleri gibi, insanlığın sosyal ve siyasi evriminin sona ermesi, yani "tarihin sonu" olarak adlandırılmaktadır.⁶¹ Burada Toynbee, teknolojik Batı Medeniyeti'ne doğru evrilen bir dünyada, zamanla 'ortak bir insanlık medeniyetinin' oluşacağını öngörmektedir. Fakat doğrusal yönde ilerleyen Batı tarzı bir modernleşmenin amacına ulaşamayarak farklı sonuçlar vermesi, döngüsel

⁵⁸ Eisenstadt, Modernleşme, s. 70; 66-74

⁵⁹ Yani modernleşme sürecindeki bir toplumun ne kadar gelişeceğini ve nereye doğru evrileceğini kestirmek mümkün olamamaktadır. Bknz. Eisenstadt, a.g.e., s. 108-09; 224-025

⁶⁰ A.J. Toynbee, Uygarlık Yargılanıyor, Örgün yay. 2.bas. İst. 2011, s. 14-17; 59-80; 88; 91-94; 172; 181-186, Halil İnalcık, Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci, s. 335-337; 343-344, Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları, s. 79-83

⁶¹ İnsanlığı tarihi ilerlemeye yöneltten kabul görme mücadelesinin sona ermesi anlamında kullanılan 'Tarihin Sonu' ile ilgili tartışmalar için bkn. Christopher Bertram, Andrew Chitty, (Der.), Tarihin Sonu Mu? : Fukuyama.Marx.Modernite, Çev. Kâmil Kurtul, İmge Kit. 1. bas. Ank. Şubat 2006, s. 9;13

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

olarak yeni bir medeniyetler arası çatışmaya neden olabilir. Çünkü Toynbee, uygarlıkların tarihsel bir döngü içerisinde varlığını devam ettirirken, sırasıyla 'bozgun, yükselme ve yeniden bozgun' kasılmalarıyla sarsılarak parçalanma sürecine girdiklerine inanmaktadır. O halde, 'bu tarihsel döngüden kurtulmak için son uygarlık atılımının Batı öncülüğünde mutlaka gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Tarihin tekrarlanmasını beklemeden, ona kendi çabamızla yeni ve görülmemiş bir yön vermelidir. Bir daha yeni medeniyetler, parça parça deneyimler yaratmak zorunda kalmadan, evrensel işbirliğini ve ortak insanlık medeniyetini oluşturmalıdır'.⁶² Burada ezici gücüyle Batı Uygarlığı, ortak dünya medeniyetinin oluşturulmasında son ve biricik etken olarak sunulmaktadır. Aslında yıkılan Batı Roma toprakları üzerinde, günümüz Avrupa Uygarlığı'nın doğması ve 1648'de temelleri atılan Avrupa Birliği'nin, iki büyük dünya savaşına rağmen gerçek olması, Toynbee'nin döngüsel tarih anlayışına uygun bir gelişme süreciymiş gibi görünüyor. Yine bu açıdan bakılacak olursa, çözülme süreci içerisinde bulunan İslâm coğrafyasında gelecekte tekrar büyük bir uygarlığın doğma ihtimali de bulunmaktadır. Bu, farklı uygarlıklar arasında yeni bir çarpışma doğurabilir. Gerçi Toynbee, Batı sömürgeciliğinin dünya da yaratmış olduğu ruhsal boşluğu doldurma konusunda İslâm'ın, barışçı yönüyle başarılı bir rol üstlenebileceğini düşünmektedir. Fakat diğer yandan, uykuda olan Panislamizm'in(Zealotçuluk) tekrar canlanmasından endişe etmektedir.⁶³ Toynbee, yeni bir kültürel çarpışma durumu yaşanmasın diye yukarıda ki görüşlerini ileri sürmüştür. Ancak, insanlığın ortaya çıkardığı uygarlık çevreleri arasında var olan kültürel farklar da Batı Uygarlığı'nın lehine göz ardı edilmektedir. İster doğrusal, ister döngüsel olsun Batı tipi modernleşme sürecinin sıkıntılı olmasının nedeni bu yanlış anlayış ve öngörüdür. Batı, teknik üstünlüğünün bir gün ortadan kalkması durumunda, bütün insanlığı birbirine bağlayacak ve ortak bir medeniyet yaratacak değerler sistemine sahip midir? İşin aslı, bu insanî değerler alanında ki boşluğun doldurulamaması, bugün Batılı düşünce adamlarını endişeye sevk etmektedir. Bu konuda, 'Medeniyetler Çatışması' kitabıyla ünlenen Samuel P. Huntington'un şu görüşleri kayda değerdir: 'Modernleşme ile Batılılaşma aynı şey değildir. Modernleşme yolunda yürüyen Doğu ülkelerinin Avrupalı değerleri kabul ederek Batılılaşamayacağı görülmektedir. Dünya da bu gün yaşayan, değişik medeniyet çevreleri arasında anlayış farkları bulunmaktadır. Avrupa'nın, Batı Uygarlığı değerlerini evrensel değerler olarak gösterip kibirle kabul ettirme çabası, Doğu ve İslâm ülkelerinde batıya karşı tepkileri daha da artırmaktadır. Batı Uygarlığı mevcut üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Batı'nın bu durum karşısında yapması gereken şey, evrensel bir medeniyet yaratma iddiasını terk etmesi ve kendisini yeniden canlanarak güçlenmekte olan yabancı medeniyetlere karşı koruma altına almasıdır. Çünkü, 'Soğuk Savaş' sonrası dönemde ortaya çıkan gerçek durum, değerlerin(dinî, kültürel kimlikler) ön plana çıktığı 'Medeniyetler Çatışması'dır'.⁶⁴

Kısacası, Batı'nın sağlamaya çalıştığı, 'Evrensel İnsanlık Medeniyeti'nin oluşması', ortak bir vicdânî ve manevî bağlılık duygusundan yoksun olduğu için mümkün görülmemektedir. Doğulu ülkelerin modernleşme çabaları da klasik batılılaşma anlamına gelmez. Bu nedenle, 'Durumdan memnun olmayanların tarihi yeniden başlatma olasılığı her zaman mümkündür. Varılacak son durakta, İnsanlığın yeni, uzak ve maceralı bir yolculuğa tekrar çıkıp çıkmama ihtimalini tahmin etmek güçtür'.⁶⁵

Şimdi, Batılı modernleşme süreciyle ilgili geliştirilen bu kuram, model ve yaklaşımlardan hareket ederek şu sonuçları çıkarabiliriz:

⁶² A.J. Toynbee, a.g.e., s. 18-19;34-41

⁶³ Toynbee, a.g.e., s. 76-77;176-177; 179

⁶⁴ Samuel P. Huntington, Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, Çev: M.Turhan, Okuyan Us yay. 9. Bas. İst. Eylül 2011, s. 23-28, Batı'nın gerileyişi ile ilgili endişelerini Toynbee'de dile getirmiştir. Bknz: a.g.e., s. 87; 97-110

⁶⁵ Bu sözler Fukuyama'ya aittir. Bknz. Christopher Bertram, Andrew Chitty, (Der.), Tarihin Sonu Mu? : Fukuyama.Marx.Modernite, Çev. Kâmil Kurtul, İmge Kit. 1. bas. Ank. Şubat 2006, s. 32

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

‘Batılı modernleşme, Batı Avrupa’da ki olgusal gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni bir insan ve medeniyet anlayışından-moderniteden- doğarak yayılan bir süreçtir. Bu nedenle, modernleşme kuram ve modelleri, Batı’nın yaşadığı tarihî sürecin olgusal gerçeklerine ve Batı merkezli bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Bu yönüyle kültür ve medeniyet açısından birbirinden farklılıklar gösteren toplumların gelişim süreçlerini, öznel bir batı ölçütüne ve dış tesirlere göre anlayıp açıklamanın imkânı yoktur. Bununla birlikte Batılı modernleşme kuramı, değişen tarihî koşullara göre kendisini yenilemiş, evrensellik iddiasından uzaklaşmıştır. ‘Çok kültürlü bir dünyanın dayanışması’ anlayışı bunu ispatlamaktadır. Ancak Avrupa Uygarlığı’nın 15. ve 16. yüzyıllarına ait Hümanizm anlayışında, evrensel algılanabilecek ortak bazı değerler de bulunmaktadır. İşte bu öz modernite anlayışından hareketle yeni moderniteler geliştirilebilir. Buradaki yöntemsel sorunun iki kaynağı; hem tarihî gelişim süreçlerinde hem de manevî kültür alanına giren zihniyetler dünyasında görülen farklılıklardır. O halde öncelikle yapılması gereken, modernleşme çabası içine giren her toplumun, kendi tarihî gelişim sürecinin resmini çıkarmasıdır. Olgusal temellere dayalı bir sürecin farkına varmayan ve buna dayalı bir medeniyet anlayışını zihinlerde somutlaştıramayan bir toplumun, yaşadığı süreçle ilgili sosyal bir kuram geliştirebilmesi düşünülemez. Bu durumda her kültür, ya Batı tipi bir modeli örnek alarak evrilmek zorunda kalacak ya da dışarıdan aldığı örneği kendine has gelişim modeline uyarlayarak ilerleyecektir. Bu ikinci yol, ortak insanlık değerlerinde uzlaşmayı sağlasa da ortaya birbirinden farklı modernlikler çıkaracaktır. Biz buna ‘Çoğul Modernlikler’ diyoruz. Fakat günümüz dünyasında olan, Batı modernliğinin geleneksel yapılarla olduğu gibi uyarlanmasıdır. Bu tutum, Batıyla benzeşme çabasını beraberinde getirdiği için, kültürel ve zihinsel uyuma süreçlerinde büyük sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Ancak küreselleşmeyle birlikte, modernliğin yaşadığı dönüşümler ve buna bağlı yeni yaklaşımlar, çoğul bir okumayla ‘geleniğin yeniden icadı’ ve ‘Batı dışı Modernleşme’ anlayışlarını geliştirmiştir.⁶⁶

C-Türkiye’de, Farklı Algılamalara Dayalı Olarak Gelişen Bazı Modernlik Yaklaşımları:

a. Zihniyet Dünyasında Yeniden İcat Edilen Modernlik (Çoğul Modernlikler ve Hayali Modernlik Kavramları)

Modernleşme, değerler çatışmasını da içinde barındıran bir kültürleşme olduğu için, zihniyet değişimini de zorunlu kılmaktadır. Bu zihniyet değişiminin niçin, nasıl ve ne yönde gerçekleşmesi gerektiği konusunda ki tartışmalar bizi, sorunun daha derin temellerine inmeye zorlamaktadır. Çünkü modernlik, Türkiye’de Batı’nın yaşadığı tarihsel koşullardan ve toplumun kendi gerçekliğinden uzak bir şekilde, Modernizm anlayışı örnek alınarak, yeniden icat edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu altyapısız ve tarihî birikimden kopuk girişimin, esaslı bir zihniyet değişimini sağlamaktan ne kadar uzak olduğu da tecrübe edilmiştir. Şimdi bu tecrübeler ışığında modernleşme sorununa Türkiye’nin içinden farklı açılarla bakan bilim adamı ve düşünürlerin görüşlerine yer vereceğiz. Böylece modernleşme olgusuyla ilgili kuram ve yaklaşımların Türkiye’deki yansımalarını görebiliriz.

a.a. Birinci Görüş: ‘Modernlik Evrenseldir Fakat Modernleşme çok güzergâhlıdır’ (Geleniğin Yeniden İcadı; Çoğul ve Alternatif Modernlikler)

Bu sorun çerçevesinde ilk değineceğimiz çoğul ya da yerel modernlikler yaklaşımı, yorum ve kavramsallaştırmasını Batı-dışı modernlik anlayışına dayandırarak geliştirir. Burada, kendini yeni şartlara uyduran Batı tipi modernleşme kuramından ve her medeniyetin ayrı bir dünya olduğu anlayışını savunan ‘Organizmacı Kuram’dan referans alabiliriz. Soğuk Savaş sonrasında dünyada etkisi artan Postmodernizm akımı ve Küreselleşmeyi de göz önünde bulundurmalıyız. Çünkü bu süreçte, Modernlik teorisinin nasıl yeni bir içerik kazanarak dönüştüğünü de görebilmekteyiz.

⁶⁶ Ergün Yıldırım, Hayali Modernlik: Türk Modernliğinin İcadı, Doğu Kit. 2. Bas. İst. Haziran 2012, s. 10-12; 49-51

'Çoğul Modernlik' yaklaşımının öncülerinden Nilüfer Göle'ye göre 'Modernlik, evrenselliği içermektedir. Modernleşme ise, farklı ülkelerin tarih ve kültürlerinden yola çıkarak çizdikleri güzergâhın adıdır. Başka bir deyişle, modernleşme zaten kendi içinde çoğuldur. Bu nedenle Fransa'nın Jakoben sanayi modernleşmesi ile İngiltere'nin piyasa ekonomisine dayalı liberal modernleşme modelleri farklılık taşımaktadır. Modernlik evrenseldir ama modernleşme daha yerel bir dokuya sahiptir'.⁶⁷ Öyleyse Göle; tek güzergâhlı, kültür dışı klasik modernleşme anlatımına karşı, çok güzergâhlı ve kültür-bağımlı yeni bir modernleşme okumasını getirmektedir. Hatta bu görüşe göre, çoğul modernlik kavramsallaştırması, modernliği farklı kültürel havzalardan hareketle zenginleştirmektedir. Ama bu şekilde ortaya çıkan 'alternatif modernlik' de Batı modernliğini referans almakta, fakat aynı zamanda Batı modernliği dışında yeni bir modernleşme anlayışı olabileceği varsayımını da ileri sürmektedir. 'Alternatif modernlik', modernliğin tanımını değiştirebilecek olan yeni modernlik deneyimlerinin varlığını varsaymaktadır. Üstelik alternatif modernlik, farklı kültürel güzergâhlarla yetinmeyip, var olan modernlik modelini aşma sorusunu gündeme getirmektedir.⁶⁸ Görüşün, radikal olan tarafı bizce bu son kısmıdır. Çünkü 'alternatif modernlik', kendi içinde topyekûn farklı bir değişme isteğine sebep olabilecek potansiyeli taşımaktadır. O halde her medeniyet, kendine has bir modernlik anlayışından yola çıkmak zorundadır. Burada modernliği, insanî bilimlere dayalı yeni bir dünya görüşü, modernleşmeyi ise onun tarihî tecrübelerle ilerleyen süreci olarak değerlendiriyoruz. İlki, özünde bir evrensellik taşıyor. İkincisi ise her kültüre göre öznel bir değişim çizgisi izleyerek günümüz modernliğine ulaşıyor.

Batı-dışı modernlik kavramı, Batı'nın dışında kalmışlığı değil, modernliğin içinde ama Batı'dan farklı bir perspektifi içermektedir. Yani Batı-dışı modernlik, hem Batı'yı referans almış hem de Batı'dan bağımsız bir gelişme modeli olarak değerlendirilmiştir. Hatta referans alınan bu Batılı modernite anlayışının gelişimi, Batı dışı bir modernleşmeyi bile doğurabilir. Çünkü Göle, modernliği gelenekten bağımsız olarak düşünmez. Onun anlayışına göre 'Modernlik, geleneklerin yitirilmesi değil, zamana yeniden uyarlanabilmesidir'.⁶⁹

Peki ya ama geleneği bu zamana uyarlama nasıl olacaktır? Bu konuda modernleşmeyi, süreç içinde değerlendirerek kültür temelli bu soruna çözümler bulmaya çalışan Ziya Gökalp'in görüşlerine de yer vermek gerekiyor. Çünkü sistemci bir kafaya, sentezci ve eleştirici bir karaktere sahip olan Gökalp'in, konuyla ilgili tespitleri sanki günümüzde ki "Kültür Değişmesi" sorununa işaret etmektedir. Ziya Gökalp, "yeni hayatı ortaya çıkaracak sosyal devrim, ancak organik bir evrimle mümkün olabilir" derken, radikal değil ama evrimci bir modernleşme anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.⁷⁰ Ancak onun daha o günlerde dikkat çektiği asıl nokta, değerler çatışması ve kültürleşme sorunu olmuştur.

Sosyolojik anlamda Ziya Gökalp, Kültürleşme olgusuyla ilgili şu görüşleri ileri sürmektedir: 'Her medeniyet kendine has bir sisteme mensuptur. Osmanlı gibi her medeniyet dairesi, birbirinden farklı hayat görüşlerine sahip olduğu için evrimleri de ayrı ayrıdır. Birbirine zıt medeniyetler, aynı toplum içerisinde yan yana yaşayamazlar. Bu nedenle de Türkiye'de topyekûn bir batılılaşma yani kültürleşme (acculturation) söz konusu olamaz'.⁷¹ Gökalp, burada 'Batılı

⁶⁷ İbrahim Yücedağ, "Nilüfer Göle'de Batı-Dışı Modernliği Anlamak", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: III Nisan 2010, s. 70, <http://e-sarkiyat.com/makaleler/3.sayi/ibrahimyucedag.pdf> (son erişim tarihi: 3.5.2013, sa. 23:05)

⁶⁸ Yücedağ, "a.g.m.", s. 69-71

⁶⁹ Yücedağ, "a.g.m.", s. 75-80

⁷⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken yay. 7. bas. İst. 1999, s. 309;332

⁷¹ Kültürleşme karşılıklı alış verişlerle ve özümleme yoluyla olmalıydı. Ya da özümseme, yabancı değerlerin, hars'a mâl edilmesiyle olmalıydı. Buna karşın, tek taraflı bir özümsemeyle gelişen bir batılılaşmayı eleştiren ve bu hâli "Radikal Herodianlık" olarak tanımlayan Toynbee'nin, Batı ve Türkiye ile ilgili tespitleri de ilginçtir. Bknz. Toynbee, a.g.e. s. 167-170

Modernleşme Kuramı'nın tek yanlı ve eksik olan bir yönüne işaret etmekte, kültürel değerlerin göz ardı edilemeyeceğini söylemektedir. Çünkü 'Kültür, toplumun özel kişiliğidir. Kendine özgü, kendi içinde gelişen doğal bir evrimi vardır. Dışarıdan zorla değiştirilemez. Mâ'serî vicdânın tepkisi, dışarıdan geleni kendi yapısına uydurarak, sindirerek alır'.⁷² Gökalp'in bu görüşleri, Organizmacı sosyal değişim kuramının bazı yönleriyle de örtüşmektedir. Ancak kültürleşme ile ilgili bu görüşlerin, 'Atatürk Dönemi'nde yürütülen çağdaşlaşma politikasının yöntemiyle uyumadığı görülür. Gökalp, kültür değişimi konusunda, medeniyet alanına giren bilim, teknoloji gibi evrensel değerlerde alıntılama yapmanın sorun oluşturmayacağını ama toplumun millî kimliği olan harsî değerler alanında sorunlar yaşanacağını dile getirmiştir. Nitekim Cumhuriyet İnkılaplarında, değerler alanında bu uyumsuzluk yaşanmıştır.⁷³ Zannedirim bu konunun daha iyi anlaşılması için Ziya Gökalp'in Sosyoloji dilinde, 'Hars', 'Kültür' ve 'Sosyal değişme' gibi kavramların ne anlama geldiğini de açıklamak gerekmektedir.

Ziya Gökalp'e göre 'Hars, bir milletin sosyal alanlarında görülen ahenkli bir sistemdir. Kültür ise bu sistemin sadece içeriğini, harcını oluşturur. Hars, samimi duygulardan oluşan bir seciyedir. Bir millet başka bir milletin duygularını taklit edemez. Medeniyet ise metoda dayanan bilgi ve kişisel iradeyle oluşan zihin dünyasıdır. Dışarıdan alınan yabancı medeniyet unsurları hars'a mâledilemezse, toplumda kültürel ikilikler doğar. Çünkü, yabancı kültürlerden gelen unsurların, ya içine girdikleri unsurları bertaraf etmesi veya yerli kültür unsurlarının, yeni unsurları etkisiz bırakmaya çalışması, çatışmalara yol açar. Böylece harsın ahengi bozulur. Bu da sosyal düzensizliğe neden olur. Şâyet, sistemler arasında dengeli bir durum varsa sosyal düzensizlik olmaz. Ancak, işleyiş ve kapsam açısından bir denge yoksa kültürde bozulma ve düzensizlik oluşur. Öyleyse bir milletin bozulmadan değişmesi için önce harsının ahenkli olarak değişmesi yani yabancı bir medeniyet unsurunun kültürel bünyeye aşılama yapılması gereklidir. Aşılama, yabancı unsurların sosyal bünye de emilip hazmedilmeleriyle (asimilasyon) mümkün olabilir'.⁷⁴ Erol Güngör, bu kültürel aşılama olayını 'Özümlenme' diye de adlandırmaktadır.⁷⁵ Burada Batı'nın toptan özümseşmesinin mümkün olamayacağı, ama medeniyet alanına giren hümanist bilimler ve teknik alıntılar gibi bazı evrensel değerlerde millî hars'a daha kolay aşılama yapılabileceği savunulmaktadır. Kültürleşme ancak böyle bir yolla sağlanabilecektir. Hatta Gökalp, bilimi ve tekniği ancak kendisi üreten bir milletin modern olabileceğini savunur.⁷⁶ Gökalp, kültür ikiliğinden bahsederken de, sanki Türkiye'nin bu günlerini, kendi zamanının tecrübelerinden yararlanarak anlatmaktadır. Öyleyse, toplumsal kültür değişmesinde 'Geleneğin yeniden icadı' bu şekilde bir aşılama ile olabilmektedir. Mümtaz Turhan'a göre de 'bir kültür, diğerinden alıntılama bulduğu zaman her yabancı fikir ya da aracın özü ve şekli esaslı olarak değiştirilir. Yani 'yeniden icat edilir'.⁷⁷ Toplumun bir kültürel tipten başka bir kültürel tipe dönüşümü ancak bu şekilde kalıcı iz bırakan bir değişim ile olabilmektedir. Şüphesiz Gökalp ve Turhan burada kültürel bir özümlemeden bahsetmektedir. O halde, Gökalp'in sosyal determinizme dayanan evrimci modernleşmesi, kültürleşme anlamında, başka uygarlığa benzeşmekten çok, 'özümleyerek olgunlaşmak', anlamlarına gelmektedir. Bir millet bu yolla ancak bağımsız ve modern bir kültüre sahip olur.⁷⁸

⁷² Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken yay. 5. Bas. İst. 1989 s.15; 24 vd., Halil İncalcık, Rönesans Avrupası, s. 338-041

⁷³ Halil İncalcık,(2009), Doğu Batı, (Makaleler I), s. 115;344;366-067

⁷⁴ Nihat Nirun, Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp, Kültür Bakanlığı Yay.1.Bas. İst. Haziran1981, s. 136-042; 213-021

⁷⁵ Erol Güngör, a.g.e., s. 24

⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 321

⁷⁷ Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, s. 227-028

⁷⁸ Ülken, a.g.e., s. 318

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Bu görüşlerden anlaşılıyor ki, hümanist bilimlere dayanan bir modernite anlayışı yani medeniyet tasavvuru çoğunlukla evrenselidir. Ancak kültürler arasında birbiriyle kaynaşamaz bazı aykırılıklar, zihniyetler dünyasında ise çatışmalar vardır. Gökalp, Batı tarzı reformların ciddi anlamda yeni ve çetrefilli sonuçlarını vermeye başladığı Tanzimat Dönemi'nden beri toplumsal vicdânın tatmin edilemediğini düşündüğü için bilimsel anlamda, mâ'şerî vicdâna hâkim olan bir akımın arayışı içinde olmuştur. Bu arayışı sonuç verirse, o güne kadar bir türlü başarılamayan kültürel özümleme sorunu halledilmiş olacaktır.

Modernleşmenin Batı'dan sadece bilim ve teknik olarak gerçekleşmeyeceğini, bunun zamanla kültürün diğer alanlarına da etki edeceğini, yani bir medeniyete girmenin, onu bütünüyle almayı gerektirdiğini savunan düşünürlerde vardır. Geleneği inkâr ederek, radikal bir Batılılaşmayı savunan Batıcıları saymazsak, bu görüşü savunan çok az düşünür vardır. Bunlardan biri Hüseyinzâde Ali'dir. O, klasik batılılaşmacılar gibi geleneği inkâr etmez. Değerler çatışmasının farkındadır. Bununla birlikte Hüseyinzâde, 'Türklerin Doğu ve Batı hümanizmi arasında yaşayan bir millet olduğunu, eski medeniyetten yeni medeniyete geçerken, her iki hümanizmde köklerine inerek sentez yapılabileceğini' savunmaktadır.⁷⁹ Avrupa kültüründe 'din ve milliyete değil, bütün insanlığa özgü esaslara' dikkat çeken Hüseyinzâde Ali'de, insan hukukunu savunmayı temel amaç edinen bir anlayış sistemi vardır.⁸⁰

a.b. İkinci Görüş: 'Modernlik Batıya Özgüdür' (Batıya Uyarlanma ve Modernleşme Mümkün Değildir)

Bu görüşlerin aksine, Endüstri Devriminin yaşanmadığı ve Aydınlanma geleneğinin olmadığı Batı dışı toplumlarda, modernliğin gerçekleşmeyeceğini savunan düşünürler de vardır. Örneğin Ergün Yıldırım, konuyla ilgili yukarıda ki görüşlerin aksine, "Hayali Modernlik" adlı eserinde şu tespitlerde bulunmaktadır:

'Modernlik, Batı dışı toplumlarda özgün tarihî koşulların bir ürünü olmadığı için, aydın ve yöneticilerin önderliğinde geliştirilen bir muhayyile halini almıştır. Biz tahayyülde projelendirilen bu modernliğe 'Hayâlî modernlik' diyoruz'.⁸¹

Görüldüğü üzere burada, Batının öznel tarihi koşullarından mahrum olan bir modernlik anlayışının olamayacağı savunulmakta ve bunun bir sonucu olarak, kafalarda idealize edilen bir modernlik projesinin, ütopyadan ideolojiye dönüştürülerek hayata geçirilmeye çalışıldığı dile getirilmektedir. Bu bakımdan, burada bahsi geçen 'Hayâlî Modernlik', sadece Batıyı örnek alma anlamında kullanılan Batıya has bir modernlikse, bizim yukarıda Modernizm diye tanımladığımız Batılı ilerleme ideolojisini esas almaktadır. İnkılâpçılar tarafından evrensel olduğu düşünüldüğü için bu ideolojinin, Avrupa da yaşanan sürece benzer şekilde, ülkemize uyarlanması durumunda, modernleşmenin gerçekleşebileceğine inanılmıştır. Hâlbuki Yıldırım, bu modernlik anlayışını Batıya has, öznel anlamıyla düşünüp değerlendirmekte, bu tür bir modernleşmenin başka bir ülkede gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını, ancak hayâlî olarak yeniden tasarlanabileceğini savunmaktadır. Öyleyse bu şekilde 'gelecekte tahayyül edilen ideal bir toplum yapısına erişmek için, Batı modernliğinden -bize göre modernizminden- ilhâm alınarak bazı elit icraatlara girişilmiştir' denilebilir. Yıldırım'a göre, 'toplum da Batıya uygun yeni bir bilinç yaratma sürecinde, zaten geleneğinden adım adım uzaklaşmakta olan eski bir bilinç dünyasının, gerçekte olmayan yarı ütöpik bilgilerle çarpıtılarak yeniden inşâ edilmesine çalışılmıştır'. Yıldırım, bu

⁷⁹ Ülken, a.g.e., s. 271;326

⁸⁰ Sevil Garaşova, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde'nin Yeri", s. 311 <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s16/garasova.pdf>, (Son erişim: 16.07.2013, sa.12:30)

⁸¹ Ergün Yıldırım, a.g.e., s. 41 vd.

noktada Sosyoloji, Siyaset, Tarih ve Antropoloji gibi bilim dalları sayesinde geliştirilen kuramlarla, Türk Modernleşmesinin yönünün çizilmeye çalışıldığını da vurgulamaktadır.⁸²

Ancak Yıldırım'a göre, yukarıda değindiğimiz küreselleşme sürecinde gelişen 'Çoğul Modernlikler' yaklaşımı içerisinde yer alan bütün modernlik okumaları da 'Hayâlî Modernlik' kapsamına girmektedir. Yani İslamcı, Milliyetçi, Ruhanî, Seküler, modernlik okumalarının bütünü, Batı'nın modernite anlayışının etkisi altında, geleneksel din, millet ve bilim anlayışlarını yeniden işlevselleştiren yenileşme yaklaşımlarıdır. Genellikle Sosyoloji çalışmaları temelinde canlandırılan bu Türk modernlik tasarımlarının, günümüz dünya koşullarında yeniden okunarak değerlendirilmesi de gerekmektedir. Bu modernlik tasavvurlarının, bir yandan Batı modernliğine alternatif olma, diğer yandan da kendileri arasında rekabete girişme gibi özelliklerinin olduğunu da unutmamak gerekir. Yani dünyada ve Türkiye de, birbirine alternatif olan modernliklerin karşılıklı rekabeti söz konusudur'.⁸³

Şüphesiz bu görüşlerde haklılık payı bulunmaktadır. Fakat Yıldırım, aslında geleneksel bir toplumun tek tip bir modernleşme modelini örnek alarak evrilmeye çalıştığı günümüz dünyasında ki başarısız durumu resmetmektedir. Burada, dışarıdan aldığı örneği özümleyerek ve kendine has gelişim modeline uyarlayarak ilerleyen bir toplum söz konusu değildir. Hatta modernlik, Doğu'nun kendini Batıya göre uyarlamak zorunda olduğu, sadece Batıya has bir anlayış olarak görülmektedir.

a.c. Bir Sentez ve Değerlendirme (Kültür ve Bilim Temelli Modernleşme)

Batılılaşma ile modernleşmenin aynı şeyler olmadığını, toplumlar arasında geleneksel farklar bulunduğunu, her toplumun ayrı gelişim süreçlerine sahip olduğunu hatırlayacak olursak, ya 'Bir toplumun Batı'dan aldığı örnekler yoluyla gelişmesinin mümkün olamayacağını' ya da 'modernliğin evrensel bir anlayış ve gelişme kapasitesine sahip olduğunu' düşünürüz. Ama kültür farklarına rağmen modernleşmenin sağlanabilmesi için de Batı'dan alınan bazı örneklerin evrensel niteliğe sahip olması gereklidir. Daha önce Batının Hümanizm anlayışında böyle bir öz bulunduğunu belirtmiştik. Hatta Avrupa'da, evrensel insanlık anlayışını içinde barındıran birçok hümanizma gelişmiştir. Örneğin; Hristiyan inancını ve yaşam biçimini yeniden gündeme getirme, Erasmus'da dinsel bir Hümanizmin sonucudur. Erasmus'un, yaratıcı tarafından yaratılana bahsedilen özgürlüğe vurgu yaptığı bu dinsel hümanizmi, İslâm inancında 'akıl ve irade sahibi insana yüklenen ilâhî sorumluluk anlamında' Tevhit anlayışına bağlı olarak kendisini gösterir.⁸⁴ Bu durumda, hümanist bir bakış açısıyla hareket edildiğinde, Batılılaşma yine mümkün olmayacak ama modernleşme sağlanacaktır. Burada Batılılaşmadan değil, kültür temelli özümleme yoluyla gerçekleşecek bir modernleşmeden bahsediyoruz. Sözgelimi Türkiye, Batı'nın yaşadığı, modernliği önceleyen tarihi koşulları yaşamamıştır. Ama bu durum, etkileşim sürecinde ve öncesinde ülkenin kendine has bir gelişim seyri izlemediği anlamına gelmez. Bu gelişim seyrinin, yine her halükarda bilimsel yollarla tespit edilmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Her milletin, kendi gelişim seyrine uygun bir öz medeniyet anlayışı vardır. Bu hayat ve insanlık anlayışının kuramsal açıklamaları, Batı'dan farklı özellikler de taşıyabilir. Hatta bu gelenek, varlığı ve mahiyeti icabı hâlâ toplumu her yönüyle etkileyen bir konumdaysa, rasyonel ve tarihî bir özelliğe sahiptir. Bu yüzden onun, nesnel olarak bütün unsurlarıyla araştırılıp, doğru bir şekilde açıklanması ve Batılı modern ile karşılaşmasının sonuçlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Böylece manevî kültür değerlerine aşılanabilecek evrensel değerlerin özümlemesi sağlanabilir. Kültürel özümleme bu şekilde gerçekleşecektir. Fakat bu zihniyet değişimiyle ortaya çıkan yeni ürün, yine de Batı hümanizmi ile

⁸² Yıldırım, Hayali Modernlik, s. 42-43;45;85

⁸³ Yıldırım, a.g.e., s. 10-12; 51-55; 64-66

⁸⁴ Jacqueline Russ, Avrupa Düşüncesinin Serüveni: Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi, s. 116, İsmâil Râcî El-Fârûkî ve Luis Lâmia, İslâm Kültür Atlası, Çev. M.Okan Kibaroglu, Z. Kibaroglu, İnk. yay. 3. bas. İst. Aralık 1999, s. 89-106

birebir aynı olmayabilir. Ama toplum, kendi gelişim sürecinden gelen donuklaşmış değerleri işleyerek harekete geçirmiş olacaktır. Örneğin, 10.-12. yüzyıllar arasında yaşamış olan İslâm düşünürlerinin, antik Yunan eserlerinden yararlanarak ortaya koyduğu ve Batıyı etkileyerek Rönesans'ın doğuşuna katkı sağladığı çalışmaların gelişme sürecini kesintisiz olarak bugünlere taşımak mümkündür. Ancak, bu oldukça güç ve uzun soluklu bilimsel çalışmaları gerektirmektedir. Bunun için hem zihinsel hem de kurumsal yeniden bir yapılanma gerekmektedir. Bu koşullar sağlandıktan sonra, modern bilim anlayışı ve metoduyla yapılacak güncellemeler, İslâmî bilim dallarını zamanla kendini üreten yepyeni bir sürece kavuşturacaktır. İşte böyle bir yenilik, bizim modernitemizi oluşturabilir. Konumuz açısından, görüşlerimizi destekler mahiyette olan değerli tarih araştırmacısı Ahmet Yaşar Ocak'ın şu fikirlerini sizlerle paylaşmayı gerekli görüyorum:

'İslâm ve modernizm söz konusu olduğu zaman, eğer Müslümanların modernleşme gibi, devasa ve hayati bir sorunları varsa, bu konuda ki ilk açılımların İslâmî Bilimler sahasında olması gerektiğini tarihsel olguya dayanarak söyleyebileceğime inanıyorum. Bugün temel problem, İslâmî bilimlerin ve İslâmî düşüncenin yeniden üretilmesidir. Sosyal Antropoloji, Sosyal Psikoloji, Felsefe, özellikle de Sosyal Tarih alanında ki yöntem ve yaklaşımların, İslâmî Bilimlerin bu açılımına katkı sağlayabileceğini düşünüyorum.'⁸⁵

Konuyla ilgili diğer çarpıcı örnek, Pakistanlı düşünür Fazlur Rahman'a aittir. Ünlü İslâm düşünürü, 'İslâmî Yenilenme' adlı eserinde, İslâmî ilimlerde yöntem sorununa değinmekte ve bu konuda bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Ona göre, 'yeni fikhî çıkarımlarda izlenen en dürüst ve sağlıklı yöntem, tarihsel eleştiriye başvuran yöntemdir. Kur'ân, Fıkıh ve Sünnet, geçmişten bugüne değin tarihsel koşullar göz önüne alınarak yeniden bir incelemeye tabi tutulmalıdır.'⁸⁶ Bu değerlendirmeyi yapacak olanlar, 15. Yüzyıldaki gibi hümanist bilimlerde uzmanlaşmış, hür akla ve iradeye sahip insanlar olabilir.

Ünlü İslâm Felsefecisi Hüseyin Atay, İslâm'ın üç temel bilgi kaynağını Vahiy, Akıl ve Tecrübe olarak ele aldığı 'İslâm'ı Yeniden Anlama' adlı eserinde, konuyla ilgili şu görüşleri dile getirmektedir:

'İslâm'ın getirdiği düşünce sistemine göre, gerçek ilim Allah'ın ilmidir(Vahiy). Ancak, İnsanlar aklın ilkelerine dayanarak doğru bilgiyi elde ederler. Akıllı kullanarak yapılan her türlü zihni çalışmaya içtihat denir. İslâm, zaman ve mekândan bağımsız, yani evrensel olduğu için, her asrın gereği ve şartlarına göre kendini yenileme esasına sahiptir. Bugün de akıl ve düşünce yoluyla klasik bilgileri, modern bilgilere göre yeniden açıklayarak, yeni bir İslâm anlayışına ulaşmak mümkündür. İslâm da yeni bir anlayışın ortaya çıkabilmesi için dini, bu din kültüründen ayırmak mecburiyeti vardır.'⁸⁷ Burada, insanı ve akıllı etkin biçimde merkeze alan hümanist bir anlayış söz konusudur. Belki bu anlayışta tek çatışma noktası, seküler konular olabilir.

Görülen o ki, eskinin bilimsel anlamda yeniden gözden geçirilmesi, bize ait bir modernitenin gelişmesi için şarttır. Kanaatimize göre, Batı modernitesinin evrensel yönü de budur.

III- Sonuç

Bu çalışmamızda Avrupa'da gelişen modernite ve modernleşme anlayışlarıyla ilgili kavram ve kuramlara dayalı tarihî ve sosyolojik çözümlemelerde bulunduk. Modernite ve modernleşmeyle ilgili çalışmalar yapan bilim adamı ve düşünürlerin görüşlerini bu ana kavramlar ve kuramlar etrafında değerlendirdik.

⁸⁵ Gönül Pultar, (Der.), Türk Bilim Adamlarının Bakış Açısından İslâm ve Modernite, Remzi Kit. 1.Bas. İst. 2007, s. 48;52

⁸⁶ Fazlur Rahman, İslâmî Yenilenme,(Makaleler IV), Der. ve Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu yay. 1. Bas. Ank. Ocak 2003, s. 76;79-83;84-86

⁸⁷ Hüseyin Atay, İslâmî Yeniden Anlama, Atay yay. 2. bas. Ank. Tem. 2011, s. 23-53;58-60; 81-87; 88-98; 271-090

Modernleşme olgusu, özünde değerler alanına giren, kültürleşme süreçlerinin de yer aldığı çok yönlü, çok boyutlu ve dinamik bir sürekliliktir. Modernleşme süreci, her dönemin özel koşullarında ortaya çıkan fikir akımı ve ideolojilerin izlerini de üzerinde taşır. Bu nedenle, modernleşme ile ilgili kavramlar, kuram ve olgular açıklanırken, takip edilecek metot ve konuya yaklaşım tarzı da oldukça önemlidir. Modernleşme olgusuyla ilgili araştırmalarda, konuyu doğru anlayabilmek ve açıklayabilmek için izlenecek metodun, kendisini geliştirebilen ve yenileyebilen bir bilimselliğe sahip olması gerekmektedir. Hatta, modernleşme çok yönlü ve çeşitli boyutlara sahip olduğu için, sorunla ilgili bütünsel bir resim, ancak bilim dalları arasında sistematik bir işbirliğiyle ortaya çıkarılabilir.

Modernite, Avrupa da her çağda yeniden üretilen, özünde yine Batı kaynaklı hümanist bir hayat görüşüdür. Keşiflerle beliren yeni dünyaya uyum sağlama çabası içinde, eski bilgileri yeniden yorumlayan hümanist bir faaliyetle⁸⁸ gelişen Avrupa modernitesi, her çağın koşullarına göre değişen ve yenilenen bir anlayış olarak bugünlere taşınmıştır. Bilimsel faaliyetlerin gelişmesiyle bu yeni durumu anlamaya ve açıklamaya yönelik modernleşme kuramları geliştirilmiştir. Her kuram ve model, zamanının şartlarından ve ideolojik akımlarından beslenen farklı bakış açılarıyla modernliği ve modernleşmeyi açıklamıştır. Batı merkezli ve Batı-dışı modernleşme kuramları bu koşullar göz önüne alınarak, birlikte değerlendirilmelidir.

Sözü edilen modernleşme kuramları, ortaya çıktıkları günden bu günlere kadar modernleşme çabası içinde ki Türkiye'yi her anlamda etkilemiştir. Hatta Ziya Gökalp'in toplumsal gelişme yaklaşımlarının aksine, cumhuriyet dönemi inkılapları, büyük oranda Batı tarzı evrimci modernleşme kuramının bakış açısıyla yapılmıştır. Fakat Batı tipi modernleşmenin Türkiye'de ve Batı dışındaki bütün toplumlarda Batılılaşmaya neden olmadığı sonradan anlaşılmıştır. Çünkü, modernleşmenin kültürleşme sürecinde, değerler alanında oluşan çatışmalar, yeniliklerin özümsemesini engellemiştir. Yabancı kültür değerlerinin özümsemeden alınması, toplumda kalıcı bir değişimin gerçekleşmesini engellemiştir. O halde, yeni değerlerin özümsemesi için, toplumlar arasında var olan farklı medeniyet anlayışlarını tanımak ve ona göre kültürleşme sorununa çareler aramak gerekmektedir. Biz değerler alanında meydana gelen çatışmayı önemseyerek, bu konuda çözümler üreten Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan ve Hüseyinzâde Ali gibi düşünürlerin görüşlerine yer verdik. Bu görüşler, Postmodernizm ve Küreselleşme sürecinde yeniden önem kazanmıştır. Çünkü klasik modernlik teorisi, 1960'lardan itibaren değişen toplumsal koşulların etkisiyle yeni bakış açılarına yelken açmış, modernleşme kuram ve yaklaşımları çok kültürlülük ekseninde kendisini yenilemiştir. Aslında bu değişim sürecinde modernlik, aralıksız olarak kendisini yenileyen bir hayat görüşü olarak karşımıza çıkar. Türkiye'de de modernlik anlayışı yeniden ele alınmış ve sorgulanmıştır. Bu noktada, modernitenin ve modernleşmenin evrenselliği konusunda birbirine zıt görüşler ve bu görüşlere dayalı yeni modernlik yaklaşımları gelişmiştir. Bu farklı görüşleri ele alırken, özellikle 'Modernite' ve 'Hümanizm' anlayışları etrafında farklı algılamalar ve anlayışlar geliştiğini görüyoruz.

Modernite anlayışının temelinde, insanı bütün değerlerin ölçütü olarak gören 'Hümanizm' yer almaktadır. 'Hümanizm'den esas olarak ne anlaşılması gerektiğini açıklamıştık. İnsan, bu sürecin her aşamasında zihinsel işleyişe sahip bir varlık olarak etkili olmuştur. Biz bu anlayışın evrensel olduğunu belirttik. Çünkü Avrupa da yeni hayat anlayışının ortaya çıkmasında doğu ve batı dünyasının ortak fikrîsel katkıları ve modernitenin her çağın özel koşullarıyla oluşan yeni algılamaları bulunmaktadır. Bizler, bugünlere taşınan modernite mirasını nesnel olarak anlamak ve bu evrensel anlayışı özüne uygun şekilde yeniden yorumlamak zorundayız. Şüphesiz bu

⁸⁸ Anthony Grafton, Yeni Dünyalar Eski Metinler: Geleneğin Gücü ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık, Çev. Füsün Savcı, Kitap yay. 1. Bas. İst. Ocak 2004, s. 28-36

modernliğin evrenselliği, inancı ve gelenekleri ilgilendiren subjektif alanlar için değil, akla dayalı bilimsel düşünce ve insanı bütün değerlerin temel ölçütü olarak gören 'Hümanizm' için geçerlidir. Ancak, 'Aydınlanma çağı'ndan itibaren ortaya çıkan bazı modernlik çarpıtmalarını dikkate alarak, modernitenin nesnel yönlerinden hareketle, her milletin kendine özgü gelişim sürecini işler hâle getirip yeni değerler üretmesi mümkündür. Belki de böylelikle Batıya özgü gibi görünen modernite, evrensel değerler seviyesine yükselme imkânı bulacaktır. İşin bu yönü oldukça önemlidir. Çünkü, peşin hükümlerden ve önyargılardan arındırılmış evrensel bir insanlık anlayışının, günümüz dünyasına sağlayacağı fayda tartışılmayacak kadar büyüktür.

KAYNAKÇA

1. Makaleler

- ARI, Kemal, "Tarih Yazımında İdeolojiler, Mitler, ve Önyargılar", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu -Bildiriler-* (Ankara, 18-20 Mart 2010), (Ed. Mehmet Öz), T.T.K., Ank. 2011, s. 849-863
- BAYKARA, Tuncer, "Medeniyet Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* V, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1990, s.1-14
- COŞKUN, İsmail, "Modernleşme Kuramı Üzerine", (1989), *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 1, s. 289-295
- DEMİR, Şeyhmus, Mutlu SESLİ, Veysel YILMAZ, "Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*- 2, 2008, s. 77-90
- ESKİCUMALI, Ahmet, "Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye'nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946", *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, Cilt 19(2) 2003, s.15-29
- HABERMAS, Jürgen, "Modernlik: 'Tamamlanmamış Bir Proje', *Dipnot*, Nisan-Mayıs-Haziran, Sayı 1(2010), s. 29-42
- GARAŞOVA, Sevil, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde'nin Yeri", <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s16/garasova.pdf>, s.297-314 (Son erişim: 16.07.2013, sa.12:30)
- İNALCIK, Halil, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Belleten*, c.LII /63, s. 985-992
- KALE, Nesrin, "Modernizm'den Postmodernist Söylemlere Doğru", *Doğu Batı*, Yıl: 5/Sayı: 19,(2002), s. 29-49
- KOÇ, Nurgün, "'Kültür' ve 'Medeniyet' Kavramları Etrafındaki Tartışmalar", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011) s.104-122
- THERBORN, Göran, "Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar", *Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm*, Der. A. Topçuoğlu, Y. Aktay, Vadi yay., 2. bas., Ank., Eylül 1999, s. 58-81
- TURNER, B.S, "Oryantalizm, Postmodernizm ve Din", *Postmodernizm ve İslâm, Küreselleşme ve Oryantalizm*, Der. A. Topçuoğlu, Y. Aktay, Vadi yay., 2. bas., Ank., Eylül 1999, s. 44-56
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, "Osmanlılar da Islahat ve Teceddüt", *Osmanlı Ansiklopedisi:Tarih, Medeniyet, Kültür*, c. 6, İz yay. İst. 1996, s. 7-145
- YILMAZ, Salih, "21. Yüzyılda Avrupa Birliği'nde Yeni Tarih Anlayışı ve Türkiye'ye Yansımaları", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu -Bildiriler-* (Ankara, 18-20 Mart 2010), Ed. Mehmet Öz, T.T.K., Ank. 2011, s. 877-892

YÜCEDAĞ, İbrahim, “Nilüfer Gölü'nde Batı-Dışı Modernliği Anlamak” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: III Nisan 2010, s. 69-80

2. Kitaplar

- ADIVAR, A. Adnan, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kit., 6.Bas. İstanbul, Şubat 2000
- ATAY, Hüseyin, İslâmı Yeniden Anlama, Atay yay. 2. bas. Ank. Tem 2011
- BEDARİDA, François, (Der.), Tarihçinin Toplumsal Sorumluluğu, Çev: A.Tartanoğlu,Suavi Aydın, İmge Kit.1.bas. Ankara, Ağustos 2001
- BERKES, Niyazi, Türkiye de Çağdaşlaşma, yay. haz. Ahmet Kuyaş, YKY, 16. bas. İst. Ocak 2011
- BERTRAM, C. CHİTTY, A., (Der.), Tarihin Sonu Mu? ‘Fukuyama.Marx.Modernite’, Çev. Kâmil Kurtul, İmge Kit. 1.bas. Ank., Şubat 2006
- BURKE, Peter, Tarih ve Toplumsal Kuram, Tarih Vakfı Yurt Yay. 2. Baskı, İst. 2000
- EİSENSTADT, S.N, Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim, Çev. Ufuk Coşkun, Doğu-Batı yay. Ank. Eylül 2007
- EL-FÂRÛKÎ, İsmâil Râcî., ve Luis Lâmia, İslâm Kültür Atlası, Çev. M.Okan Kibaroğlu, Z. Kibaroğlu, İnk. yay. 3. bas. İst. Aralık 1999, s. 89-106
- FİNDLEY, Carter, V., Dünya Tarihinde Türkler, Çev. Ayşen Anadol, Timaş yay. 3. Bas. İst. Ekim 2012
- GİDDENS, Anthony, Modernliğin Sonuçları, Çev. E. Kuşdil, Ayrıntı yay. 4.Bas. İst. 2010
- GRAFTON, Anthony, Yeni Dünyalar Eski Metinler: Geleneğin Gücü ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık, Çev. Füsun Savcı, Kitap yay. 1. Bas. İst. Ocak 2004
- GÜNGÖR, Erol, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ötüken yay. 5. Bas. İst. 1989
- HUNTINGTON, Samuel, P., Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, Çev. M. Turhan, Okuyan Us yay. 9. Bas. İst. Eylül 2011
- İNALCIK, Halil, Doğu Batı (Makaleler I), Doğu Batı yay. 4.bas. Ank. Ocak 2009
- _____, Rönesans Avrupası : Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci, Türkiye İş Bankası Kültür yay. 1.bas. İst. Nisan 2011
- İSLAMOĞLU, Huri,(Der.), Neden Avrupa Tarihi?, Çev. S. Coşar, Ö. Gökmen, Y. Kırgöz, İletişim yay. 1. bas. İst. 1997
- KAHRAMAN, H. Bülent, Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye, Everest yay. 2. Bas. İst. 2004
- KONGAR, Emre, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi kit. 6. bas. İst. 1995
- KURAN, Ercüment, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, T.D.V. Yay. 2. Baskı, Ank. 1997
- _____, Türk İslâm Kültürüne Dâir, Ocak yay. Ank. Haz. 2000
- LE GOFF, Jacques, Ortaçağda Entelektüeller, Çev. M. Ali Kılıçbay, Haz. Işık Ergüden, Ali Berkay, Ayrıntı yay., 2. Bas. İst. 2006

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- MARDİN, Şerif, Din Ve İdeoloji, (Bütün Eserleri 2), İletişim yay. 9. bas. İst. 2000
- _____, Türk Modernleşmesi, (Makaleler 4), İletişim yay. 1. Baskı, İst. 1991
- NİRÜN, Nihat, Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp, Kültür Bakanlığı Yay. 1. Bas. İst. Haz. 1981
- ORTAYLI, İlber, Avrupa ve Biz, Turhan Kitabevi, 1. Bas. Ank. 2007
- PULTAR, Gönül (Der.), Türk Bilim Adamlarının Bakış Açısından İslâm ve Modernite, Remzi Kit. 1.Bas. İst. 2007
- RAHMAN, Fazlur, İslâmî Yenilenme,(Makaleler IV), Der. Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu yay. 1. Bas. Ank. Ocak 2003
- RUSS, Jacqueline, Avrupa Düşüncesinin Serüveni : Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi, Çev. Özcan Doğan, Doğu-Batı yay. 1. Bas. Ank. Mart 2011
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih : İlkçağlardan 1918’e, İmge Kit. 17. bas. Ank. Eylül 2008
- SMİTH, Anthony, D., Toplumsal Değişme Anlayışı, Çev. Ülgen Oskay, Gündoğan yay. 2. Bas. Ank.1996
- SOROKİN, Pitirim, A. Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri, Çev. Mete Tunçay, Salyangoz yay. 1. Bas. İst. 2008
- TOYNBEE, A.J. Uygarlık Yargılanıyor, Örgün yay. 2. bas. İst. 2011
- TURHAN, Mümtaz, Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, Çamlıca yay. 5.Bas. İst. Mart 2006
- ÜLKEN, Hilmi, Ziya. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken yay. 7. bas. İst. 1999
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (Çev.), Târihler ve Yorumları, Avrupa Konseyi Parlamento Asamblesi, T.T.K. Ank. 2003
- YILDIRIM, Cemal, Bilimin Öncüleri, Tubitak, 16. Bas. Ank. 2001
- YILDIRIM, Ergün, Hayali Modernlik : Türk Modernliğinin İcadı, Doğu Kit. 2. Bas. İst. Haz. 2012

3. İnternet Siteleri

- Bote’,http://bote.hacettepe.edu.tr/wiki/index.php/Kuram_ve_Model_Hakk%C4%B1nda(Son erişim: 24.4.2013, sa. 23:40)
- <http://e-sarkiyat.com/makaleler/3.sayi/ibrahimyucedag.pdf> (Son erişim tarihi: 3.5.2013, sa: 23:05)
- <http://www.journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/sosyoloji/index> (Son erişim tarihi: 25.4.2013)
- https://dosya.sakarya.edu.tr/Dokumanlar/2013/264/334883719_kultur_ve_medeniyet_kavramlari_e_trafindaki_tartismalar.pdf (Son erişim: 12.5.2013, sa: 21:18)

1595 YILINDA ÇILDIR EYALETİ AHISKA SANCAĞI'NIN OTSKHE NAHİYESİ*

Shota BEKADZE**

ÖZET

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Birleşmiş Milletler kapsamında sürgün olunmuş halkların tarihi, etnografyası, dili ve kültürlerinin öğrenilmesine önem verilmiştir. Gürcistan'ın Samtskhe-Javakheti Bölgesi'nden Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün olunan Ahıska veya Meskheti Türkleri olarak bilinen Müslüman halk da Birleşmiş Milletler kapsamında önem verilenler içerisinde yer almaktadır. Ahıskalılar hakkında çok sayıda yazılar yazılsa da, XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine dayalı çalışmalar bulunmamaktadır.

Bu çalışmada, 1595 tarihli "Defter-i Mufasssal Vilayet-i Gürcistan" Tahrir Defteri ışığında Ahıska Sancağı Otskhe Nahiyesi onomastiği ve sosyal-ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur.

250 yıl (1579-1829) Osmanlı Devleti'nin Çıldır Eyaleti sınırları içerisinde yer alan Otskhe Nahiyesi, günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti Samtskhe-Javakheti Bölgesi'nin Adigün Belediyesi'ne bağlı bulunmaktadır. Otskhe Nahiyesi toprakları 9 Ağustos 1578 Çıldır Meydan Savaşı sonrasında Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve 1828-1829 Rus-Türk Savaşı sonucu Edirne Antlaşması gereğince Ruslara tazminat olarak bırakılmıştır.

Otskhe Nahiyesi'nin merkezi, Otskhe Rabat Kale'si olup, Çıldır Beylerbeyliği'nin en önemli tarihi kalelerinden idi. Otskhe Rabat Kale'sinde Enzersminda mahallesi ve Kurtkaletuban ve Kanuban mezraları bulunmakta idi. Kalede yaşayan tahmini nüfus 386 kişi olmuştur.

Nahiye olarak ise 1595 yılında 2 Rabat Kale, 23 köy, 2 mezra, 1 mahalle, 3 çayır, 1 yayla ve 2 çiftlik bulunmaktadır. Köylerin toplam tahmini nüfusu 1.752 kişidir. Çalışmada, Otskhe, Nomaskerd Rabat Kaleleri ve köylerinin nüfusu ele alınmıştır. Ayrıca, nahiyenin ekonomik durumu, zirai alanları, hayvancılık, hububat, bakliyat üretimi, vergiler ve küçük işletmecilik konuları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Çıldır Eyaleti, Ahıska Sancağı, Otskhe Nahiyesi, Gürcistan Cumhuriyeti.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Ankara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi, El-mek: ahiskali86@hotmail.com

THE OTSKHE REGION OF AHISKA SANJAK¹ OF CHILDIR PROVINCE IN 1595

ABSTRACT

After the collapse of the Soviet Union, a great attention was given to the study of the history, ethnography, language and culture of the deported nations within the scope of United Nations. The deported Muslim nations known as Ahiska or Meskhetian Turks were exiled to the central Asia and Kazakhstan from the Samtskhe-Javakheti region of Georgia are one of those who got attention within the scope of United Nations. There are numerous articles written About Ahiska, but there is not any studies based on the Ottoman State Recordings dated XVI century.

In this study we focused on onomastics of Ahiska Sanjak of Otskhe region and its socio-economic structure by using the State Recordings "Defter-i Mufasssal Vilayet-i Gürcistan" dated 1595.

The Otskhe region that was located within the border of Chidir province of Ottoman State for 250 year (1579-1829), nowadays is connected to the Adigeni municipality of Samtskhe-Javakheti region of the republic of Georgia. The Otskhe region became the part of Ottoman state after the battle of Childir on 9th August, 1578 and it was given to Russia as reparations according to the Edirne Treaty after Russian-Turkish war result in 1828-1829.

The Rabati Castle of Otskhe was the centre of Otskhe region and was the most important historical castle of Childir beylerbeyi². The Enzersminda district, Kurtkaletuban and Kanuban hamlets were located in the Rabati Castle of Otskhe. The polulation lived in the castle was about 386.

In 1595 there were 2 Rabati Castles, 23 villages, 2 hamlets, 1 district, 3 meadows, 1 plateau and 2 farmsteads in the region. The total population of the villages was about 1.752. In this study we discussed the populations of the Otskhe, Nomaskerd Rabati Castles and the villages. In addition, we focused on the economic situation, agricultural fields, livestock, cereals, pulses production, taxes and small businesses of the region.

Key Words: Ottoman State, Childir Province, Ahiska Sanjak, Otskhe Region, The Republic Of Georgia.

1.1. TARIHTEN GÜNÜMÜZE OTSKHE

1.1.1. Otskhe'nin Coğrafi Konumu ve Etimolojisi

Otskhe, Ahıska'nın kuzeybatısında yerleşmekteydi. Otskhe Gürcüce iki kelimenin: "Otsi" ve "Khe" birleşmesinden meydana gelmiştir. "Otsi" (ოცი) yirmi, "Khe" (ხე) ağaç demek olup "Yirmi Ağaç" anlamına gelmektedir. Otskhe defterde "Rabat Kale-i Otskhe Me'a Mahalle-i

¹ Sanjaks were an administration divisions of Ottoman Empire

² Beylerbeyi, Eyalet meant the province in Ottoman State

Enrosmında ve Mezra-i Kurdgeletuban ve Kanubar Tabi-i Mezbur" şeklinde tanımlanmaktaydı (Cikia, 1947: 9, 118; Cikia, 1941: 11, 121). 1595 yılında Otskhe Rabat Kalesi (mahalle ve mezarları dahil) 42 hane olup vergi miktarı 19.000 akçe idi. Otskhe; Kale ve Rabat'ı olan bir coğrafi birimdir. Otskhe'nin günümüzdeki Abastuban Sağlık Yurdu arazisinde olduğu düşünülmektedir (Cikia, 1958: 162). Çok eskiden daha XII. Yüzyılda Tamara'nın zamanında Odzrhe şehri vardı. Odzrhe, Otskhe, Çermük, Abastuban bunların tümünün aynı coğrafi birim olduğu bilinmektedir (Cikia, 1958: 163). Odzrhe Abastuban deresinde çok eskiden bilinen şehir ve kaledir. Eskiden Abastuban Deresi, Otskhe Deresi olarak bilinmekte idi. Çermük adı XVII. Yüzyılda verilmiş olup oranın sakinleri bu adı biliyorlardı (Cikia, 1958: 163).

1.1.2. Defterde Adı Geçen Tarihi Şahsiyetler

Hızır Miralay: 1595 Tarihli Tahrir Defteri'nde Hızır Miralay Otskhe Livası Miralayı olarak kaydolunmuştur (Cikia, 1947: 128; Cikia, 1941: 130). Ahıska bölgesi 1578 yılında fethedildiği ilk yıllarda Çıldır Beylerbeyliği'nde 9 sancak vardı. Ahıska'nın kuzeybatısında yerleşen Otskhe ayrı bir sancak olup Sancakbeyi Ahmed Beğ idi (Kırzioğlu, 1998: 294).

2. XVI. YÜZYIL SONLARINDA OTSKHE NAHİYESİ

2.1. Otskhe Nahiyesi'nin Onomastiği

XVI. Yüzyıl ve XVII. Yüzyılın başları için Mufassal Tahrir Defterleri, Onomastik için birer hazine değerinde kaynaklardır (İnalcık, 1956: 226). Bu bağlamda Osmanlılar tarafından düzenlenen 1595 Tarihli "Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan" tahrir defterinin düzenlenmesinde asıl amaç eyalette toplanan vergilerin çeşitleri, miktarları, eyaletin sosyal hayatı ve benzerleri hakkında bilgi vermek olsa da onomastik için değerli bir hazinedir.

Tahrir defterinde onomastik birimlerin incelenmesi önemli alanlardandır. Onomastik yunanca "onomastikos" kelimesinden gelmektedir. Onoma ad, isim demektir. Onomastik özel isimlerin kökeni ve anlamları ile uğraşan dilbilim dalıdır (www.turkcebilgi.com, 2012).

Onomastik başlıca olarak antroponim (insan adları), toponim (yer adları) ve hidronim diye üç kısma ayrılır.

2.1.1. Antroponim

Antroponimika onomastiğin en geniş alanı olup, lengüistikte "insan adları hakkında bilim" anlamına gelmektedir. Antroponimika insan adlarının türemesini, onların gelişmesini ve çağdaş durumunu öğrenmektedir. İnsanları çağırmak, onları birbirinden farklı kılmak için isimler ve değişik adlar meydana gelmiştir (Zelinskiy, 1889: 165; Ahundov, 1961: 576). Çağdaş antrponomik sistem şöyledir: İsim, soyadı ve baba adı şeklinde devam etmektedir. XVI. Yüzyıl defterlerini incelediğimiz zaman bu sistem ad ve baba adı olarak bilinmekte idi.

1595 Tarihli "Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan" tahrir defteri kayıtlarında Otskhe Nahiyesi'nde vergi mükellefi olan 271 hane reisi bulunmaktadır. Bu isimleri onomastik bakımından incelediğimiz zaman şu hususları görmekteyiz;

1. Günümüze kadar gelen ve şu anda da kullanılan isimler: Mamuka, Giorgi, İvane, Simon, Revaza, Nikoloz, Davit, Sultan, Cemşid, Yusib, Taniel, Goça, Grigol, Bejan, Novruz vb. (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

2. Unutulmuş ve günümüzde kullanılmayan isimler: Batata, Laşkara, Maharabel, Ğvinia, Varzel, Saba, Matara, Bereka, Abuda, İmarindo, Abiyatar, Emhakude, Cira, Ğarmle, Yordan, Mirata, Garsevan, Zesela, Margvel, Masasa, Ağdgomel, Mamisar, Kemaza, Sorazan, Marindo, Parsa, Kvirika, Kudure vb. (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

3. İki kelimenin birleşmesinden türeyen isimler: Elalmaz, Elyazar, Amirgöl, Mirzegöl, Durali vb. (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

4. “Göl” ve “şah” sözcükleri ile oluşturulanlar Amirgöl, Mirzegöl, Varazgöl, Şahnavaz (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

5. Defterde şahıs isimlerinin yanı sıra baba adları da verilmiştir. Örnek: Varzel Grigol oğlu, Tandila Giorgi oğlu, Elalmaz Ahalkatsi oğlu, Novruz Kumen oğlu, Varzel Yordan oğlu, Şalaber Sultana oğlu, Bereke Sumbat oğlu, Aleksa Cemşid oğlu, Yordan Grigol oğlu, Yason Asvatur oğlu, Nikoloz İvane oğlu, Cemşid Ağurli oğlu, Simon Basila oğlu vb. (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

6. Defterde bazen baba adları kullanılmayıp, “onun kardeşi”, “onun oğlu”, “onun torunu” şeklinde kullanılmıştır: Grigol onun kardeşi, Hahuta onun kardeşi, Papuna onun kardeşi, Daniel onun kardeşi, Popia’nın torunu, Zakara onun oğlu, Gogina onun oğlu, Papuna’nın torunu, Şüşe’nin torunu, Tariela’nın torunu, Natena’nın torunu, Elia onun kardeşi vb. (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

7. Defterde yalnız, ismi ile kaydedilen hane reisleri de vardır. Örnek: Varasel isimli-Karcuvar Köyü’nde vb (Cikia, 1947: 19-171; Cikia, 1941: 22-171).

8. Defterde bazı kişi isimleri yaptığı görevle birlikte kaydolunmuştur. Örnek: Saba Keşiş (Cikia, 1947: 123; Cikia, 1941: 125).

9. XVI. Yüzyılda soyadları kullanılmamakta idi. Genelde baba adı “oğlu” sözcüğü ile birlikte kullanılıyordu. Ahıskalılarda daha sonralar isme “-gil” ve “-lar” eklerini eklemekle sülale bildiriliyordu. Otskhe Nahiyesi’nin köylerinden bir kaç örnek vermek gerekirse;

Abastuban Köyü: Kuradzegil, Hacıgil, Eyyubağgil, Didebulgil, Mehrgil, Puşolar, Çiftçiler, Saracgil, Gahgil, Abdigil, Seferdedegil, Hurşidağgil, Hüsigil, Cebecgil vb.

Kikinet Köyü: Eyyubgil, Toromangil, Çobangil, İsmayilemgi, Aliemgil, Goryagil, Musagil, İstanbulligiller, Mahmudgiller, Yetimgiller, Ehmedgiller, Qozikgiller, Eligiller, Recebdegil, Muradgil, Koriyagil, Kurdogil, Hayatgil, Nidaligil vb.

Sahan Köyü: Puşukgil, Dahmacgil, Hutsişvili, Mollaemgil, Coşgungil, Durahgil, Momoçgil, Küçükmollagil, Macalligil, Cuvaneligil, Qerogil, Muklegil, Quluosmangil, Bekgil, Mollaaligil, Ampagil, Selehocagil, Çançurgil, Abutgil, Hacolagil, Meşengil, Ciyangil, Dursingil, Çavuşgil vb.

Tsahaniskaro Köyü: Goçaligil, Sanyelgil, Dursogil, Tairgil vb.

Kharcam Köyü: Parkigil, Pipogil, Dabahgil, Ferhedgil, Gülligil vb.

Yukarıda verdiğimiz örnekler 14 Kasım 1944 yılında sürgün olunmuş Ahıskalı sülale isimleridir.

Otskhe Nahiyesi’ndeki antroponimlerin Türk, Gürcü, Fars, Arap, İbrani, Rum-Yunan menşeli olduğu tespit edilmiştir (Bekadze, 2013: 853-855).

2.1.2. Toponimler

Onomastik biliminin ikinci kolu olan toponimler onomastiğin en eski alanlarından olup yer isimlerinden bahseden bilim dalıdır. Yunanca topos (yer) ve onoma (ad) sözcüklerinden meydana gelmiştir. Otskhe Nahiyesi’nde 2 Rabat Kale, 23 köy, 2 mezra, 1 mahalle, 3 çayır, 1 yayla ve 2 çiftlik toponiminin olduğu bilinmektedir (Bekadze: 2013: 856). Otskhe Nahiyesi ile ilgili defter kayıtlarındaki toponimleri fiziki coğrafi özelliklerine göre şöyle gruplandırabiliriz;

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

2.1.2.1. Oykonimler

Oykonim yunanca “oykos” (mesken), “onuma” (ad) olup toponimin bir çeşididir. Oykonim “şehir”, “kasaba”, “köy” tipli yerleşim birimlerini içine almaktadır (Podolskaya, 1988: 192). İlk ve orta çağlarda halkın yaşam tarzının bir parçası olan mezra, yayla ve çiftlikleri de oykonim olarak değerlendirmek mümkündür.

2.1.2.2. Rabat- Kale Tipli Oykonim

2.1.2.2.1. Rabat Kelimesinin Anlamı

Rabat Arapça Ri'bat kelimesinden türetilmiş olup “Güçlendirilmiş”, “Güçlendirilmiş Kale” anlamına gelmektedir (www.moeimja.kz, 2013). Ribat devletlerin kara ve deniz sınırlarındaki, önemli noktalarda bulunan sınır karakolu niteliğinde müstahkem yapılardır. İlk ribat, Hazreti Ömer'in halifeliği zamanında Ukbe bin Nâfi tarafından kuruldu. Zamanla Semerkant'tan Kurtuba'ya, Yemen'den Kırım'a uzandı. Buralardaki ribatlarda oturan evliyâ zâtlar, mücâhit gâzilere ilim ve edep öğretip, cihat ruhunu ayakta tuttular. Ribatlarda günlük hayat; askerî talimler, ilim, ibadet, sohbet, Kur'ân-ı Kerîm okumak ve cihatla geçirdi. Ribatlar, devlete malını feda eden zenginlerin büyük vakıflarıyla beslenirdi. Türkiye Selçuklularında da görülen ribatlar, Osmanlı Devleti'nde yerlerini şehirlerde ve yol güzergâhlarında hanlar ve kervansaraylara bıraktı (www.turkcebilgi.com, 2013).

Orta Asya ve İran şehirlerinde VII. ve VIII. yüzyıllarda şehirlerin Rabat kısmında sanatkârlar ve ticaretçiler bulunuyorlardı. IX ve X yüzyıllarda Doğu ülke şehirlerinde Rabat ekonomi ve politik bir merkez idi. Ahıska'nın Rabat kısmı da ekonomi, ticari, siyasi ve idari bir merkez idi (Çabaşvili, 1989: 600). XVI. Yüzyıla “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defterinde Ahıska'dan başka o bölgede 20'den fazla yaşayış birimlerinde Rabat'ın ismi geçmektedir. Onlardan Ahıska, Ude, Azğur, Altunkale, Otskhe, Aspinza, Çeçerek, Hertvis, Tmogvi, Çıldır, Cak ve diğerlerini göstermek olur.

2.1.2.2.2. Otskhe Rabat Kalesi

Otskhe Nahiyesi'nin fiziki özelliğini oluşturan en önemli yapısı onun kaleleridir.

Otskhe Kalesi 1578 yılında Osmanlı-Safevi Savaşı sonucu Osmanlı topraklarına katılmış ve Otskhe Nahiyesi'nin merkezi haline gelmiştir.

1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defterinde “Rabat Kale-i Otskhe Maa Mahalle-i Enzersminda ve Mezra-i Kurtkaletuban ve Kanuban Tabi-im” şeklinde tanımlanmakta olan Otskhe (Cikia, 1947: 118; Cikia, 1941: 120) çok eski yerleşim birimi olup 42 haneden oluşmaktaydı. Bilindiği gibi, şehrin muhtelif tanımları vardır. Onlardan biri de yerleşim yerinin bir kalesinin bulunmasıdır (Weber, 2003: 105). Burada da kale olduğundan nüfusu az da olsa şehir gibi değerlendirebiliriz. İспенç ve resm-i hınzır vergilerinden de belli oluyor ki, nüfus genellikle gayrimüslimden ibarettir.

2.1.2.2.3. Nomaskerd Rabat Kalesi

Otskhe Nahiyesi'nin ikinci önemli kalesi Nomaskerd Kalesi'dir. Nomaskerd Kalesi de eski yerleşim birimlerinden olup 10 hanelik bir nüfusa sahip olmuştur. 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan” tahrir defterinde Nomaskerd “Karye-i Rabat Kale-i Nomaskerd Tabi-im” şeklinde tanımlanmaktadır (Cikia, 1947: 122; Cikia, 1941: 124).

2.1.2.3. Karye (Köy) Tipli Oykonimler

Nahiyeleri teşkil eden ve tahrir defterlerinde “karye” olarak bilinen köyler tüm çalışmaları tarım ve hayvancılık olan ve sınırları belli edilmiş yerleşim birimlerdir (İnalçık, 1987: XXVIII).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Karye kasaba anlamında da kullanılmakta olup büyüklük bildiren sıfatla yan yana kullanılmadığı takdirde büyük bir şehir manasını bildirmezdi (Haig, 1967: 372).

Otskhe Nahiyesi'ndeki köy toponimleri şunlardır: Gorcuvar, Çurçuto, Gora, Tsahan, Herhem, Abastuban, Maholu, Karcuvar, Harcam, Kikinet, Tutacuvar, Untsa, Tsahnitskaro, Zaden, Çihel, Sahudara, Cuvatuban, Bodoklde, Tatvet, Monastr, Gorgatuban (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130) köyleridir.

2.1.2.4. Mezra Tipli Oykonimler

Mezra Arapça kelime olup şu anlamları taşımaktadır: 1. Ekime elverişli tarla veya yer; 2. En küçük yerleşim birimi (Türkçe Sözlük, 1998: 1556).

Otskhe Nahiyesi'nde ismi geçen mezralar şunlardır: Kurdgeletuban, Kanubar. Bu iki mezra Otskhe Rabat Kalesi'ne bağlı bulunmaktadır (Cikia, 1947: 118; Cikia, 1941: 120).

2.1.2.5. Ktematonimler

Ktematonim yunanca “ktematos” (eşya) ve “onuma” (ad) kelimelerinden oluşmuştur. Buraya cami, mescit, vakıflar, dükkan, değirmen, bezirhane vb dahildir (Bekadze, 2013: 860). Otskhe Nahiyesi'nde değirmen tipli ktematonim kayıt altına alınmıştır. Bu ktematonimlerin özel adı olmasa bile onları, sahibinin ve bulunduğu köylerin adı ile adlandırmak mümkündür. Otskhe Nahiyesi'nde değirmen tipli ktematonimler şunlardır: Otskhe Rabat Kalesi Değirmeni, Gorcuvar Köyü Değirmeni, Gora Köyü Değirmeni, Tsahan Köyü Değirmeni, Herhem Köyü Değirmeni, Abastuban Köyü Değirmeni, Nomaskerd Rabat Kalesi Değirmeni, Maholu Köyü Değirmeni, Untsa Köyü Değirmeni, Lal Meraval'ın Değirmeni.

2.1.2.6. Oronimler

Oronim yunanca “oros” (dağ) anlamında olup sıradağları, vadileri, tepeleri, çayırları, tarlaları, bağları, bahçeleri vb içerir (Bekadze, 2013: 860).

2.1.2.6.1. Çayır Oronimleri

Otskhe Nahiyesi Çayır Tipli Oronimleri şunlardır: Meydan Çayırı, Ömer ve Osman'ın Tasarrufundaki Çiftlik Çayırı.

2.1.2.6.2. Tarla Oronimleri

Otskhe Nahiyesi Tarla Oronimleri şunlardır: Yuran Zimninin Zemin Tarlası (Cikia, 1947: 124; Cikia, 1941: 126).

2.1.2.6.3. Bağ Oronimleri

Otskhe Nahiyesi Bağ Oronimleri şunlardır: Hüseyin Zaimin Tasarrufundaki Bağ, Maksime Keşiş'in Bağı, Lal Meraval'ın Bağı (Cikia, 1947: 125-126; Cikia, 1941: 126-127).

2.1.2.6.4. Yayla Oronimleri

Otskhe Nahiyesi'nde Maholu Köyü'nde Ral Kemar'ın Yaylası defter kayıtlarında vardır. Bu yayla Maholu Köyü halkının kullanımında idi (Cikia, 1947: 123; Cikia, 1941: 124-125).

2.1.2.7. Urbanonimler

Urbanonim yunanca “urbanus” (şehir) ve “onuma” (ad) kelimelerinden oluşmuş mahalleleri, sokakları, meydanları vb içermektedir (Bekadze, 2013: 862).

Otskhe Nahiyesi'nin Rabat Kalesi'nde Enzersminda mahallesinin ismi geçmektedir (Cikia, 1947: 118; Cikia, 1941: 120).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

2.1.2.8. Fitonimler

Fitonimler onomastik birimlerden olup her türlü ağaç ve bitki adlarını içermektedir 1595 Tarihli Tahrir Defteri'ndeki hinta (buğday), şa'ir (arpa), çavdar, erzen (darı), nohut, mercimek ve bakla birer fitonimlerdir (Bekadze, 2013: 862).

2.1.2.9. Hidronimler

Hidronim doğada mevcut olan ve insanlar tarafından düzenlenen okyanus, nehir, göl, deniz, körfez, boğaz, kana, baraj, çağlayan gibi su kaynaklarını bildirir (Yatsenko, 1999). Kayıtlarda Otskhe Nahiyesi hidronimleri bulunmamaktadır.

3. OTSKHE NAHİYESİ'NİN SOSYAL DURUMU

3.1. Rabat Kale Nüfusu

3.1.1. Otskhe Rabat Kale Nüfusu

Vergi ve asker amacıyla yapılan tahrirler, demografik bakımdan da önemli kaynak durumundadır (Barkan, 1941: 26). 1595 yılı tahrir defteri çok titizlikle hazırlansa da tam nüfus hakkında herhangi bir kayıta rastlamıyoruz. Ama vergi ödeyecek yaşa gelen şehirli, köylü, evli, bekâr, dul, göçebe her aile reisi adı ve babasının adı ile yazılmış ve “hane” olarak kabul edilmektedir. Hane deyimi Osmanlılarda nüfus ve vergi birimidir. Vergi için düzenlenen bu hane deyiminin kaç kişilik aile olduğu tartışma konusudur (Göyünç, 1997: 552).

Nüfus hesaplanmasında araştırmacılar genel olarak Ömer Lütfü Barkan'ın kabul ettiği “5 kat sayısı” ile çarparak toplam nüfusu bulmaktalar (Dalgıç, 2008: 27). Bazı araştırmacılar da bu sayıyı az bulup onu 7 olarak kabul etmekte (Göyünç, 1979: 332). Ama biz 7 sayıyı da Ahıska Eyaleti'ne ait etmekte zorlanıyoruz. Zira Ahıska Vilayeti sakinlerinin aile büyüklüğü 5-8 çocuk arasındadır. Bunu Osmanlı hâkimiyeti sonrası yapılan resmi 1870 (Zisserman, 1870: 1-34) ve 1886 (Svod Statisticheskikh Dannikh o naseleniye Zakavkazskogo Kraya, 1893) nüfus sayımlarında da görmekteyiz. Resmi olan sayımlardaki nüfus ortalaması her hane için 8 kişi olan rakamı nüfus sayı hesaplamalarında kullanılması doğru bulmaktayız. Bu durumda; nüfusu = hane x 8 şeklinde olur.

Nahiye merkezi olan Otskhe'de 42 hane olduğu görülmektedir. Resm-i İспенç ve Resm-i Hinzır vergi ödemelerinden şu görülmüyor ki, nüfusun çoğu gayrimüslimdir. 42 haneyi 8 katsayı ile çarptığımızda yaklaşık nüfusun 336 kişi olduğunu görmekteyiz. Bu rakam bile kale nüfus hesaplanmasında eksik sayılmaktadır. Çünkü tahrir defterlerinde kale idari yöneticileri, koruyucuları ve hizmetçiler kayıta alınmamaktadır. Bu yüzden kale nüfusu genelde tahrir defterlerindeki kadar fazladır. Kentlerde kesin sayısı bilinmeyen yukarıdaki zümreler için nüfusun % 15'i kadar bir sayı eklenmektedir (Emecen, 1989: 57). Bunu kalelere de ait edebiliriz. Bu durumda sayısı bilinmeyen zümreleri % 15 (50 kişi) eklediğimiz zaman Otskhe Rabat Kalesi'nin nüfusu 386 kişiyi bulmaktadır.

3.1.2. Nomaskerd Rabat Kale Nüfusu

Otskhe Nahiyesi'nin ikinci kalesi olan Nomaskerd defter kayıtlarında 10 hane olarak görülmektedir. Kayıtlara göre Kale nüfusu 80 kişidir. Buna % 15'i (12) artırsak kalenin toplam nüfusunun 92 kişi olduğunu bulmuş oluruz.

3.2. Kırsal Nüfus

XVI. Yüzyılda tüm Osmanlı nahiyelerinde olduğu gibi Ahıska Sancağı Otskhe Nahiyesi'nde de sosyal ekonomik hayatın ağırlık merkezini karyeler (köyler) teşkil etmekte idi. Köyler ekonominin tek vericisi idi (Akdağ, 1979: 50).

Kırsal nüfus köy, mezra ve mahalledeki hane reislerinin sayını 8 katsayı ile çarparak bulabiliriz. Tahrir defterinde Otskhe Nahiyesi'nde iki Rabat Kale'nin hane sayısını nahiyenin toplam hane sayısından düşersek köylerdeki toplam hane sayısı $271 - 52 = 219$ haneden oluşmaktadır. Bunu da 8 katsayı ile çarptığımızda kırsal nüfusu bulmuş oluyoruz. Yani $219 \times 8 = 1.752$ kişi.

Otskhe Nahiyesi nüfusu nahiyede bulunan coğrafi birimlerin tümünden ibarettir. Şöyle ki;

Otskhe ve Nomaskerd Rabat Kale'lerinin nüfusu: 478 kişi,

Kırsal Nüfus: 1.752 kişi,

Otskhe Nahiyesi'nin toplam nüfusu: 2.230 kişi.

3.3. Yerleştirme

Otskhe Nahiyesi 1595 yılında Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyaleti Ahıska Sancağı'na bağlı olup nüfusu hakkında tam bilgi verilmemekte ve yalnız hane reislerinin isimleri ve baba adları yazılmaktadır. 9.000 akçe ödeyen reayasız 4 köyün nüfusunun neden olmadığı hakkında elimizde tam bilgi bulunmamaktadır. Diğer 2 Rabat Kale ve 19 köyde ise 271 hane bulunmakta idi. Otskhe Nahiyesi'nin tahririne Otskhe Rabat Kalesi ile başlanmış olup iki hanelik Gorgatuban, nam-ı diğer Gorget Sihe ile bitmiştir. Otskhe Nahiyesi tahririnin incelediğimizde görüyoruz ki, burada hane reislerinin isim ve baba adları, onların ödedikleri ispenç, marhasiye, bad-i heva, tarım ürünlerinin miktarları ve onların tahrir kıymetleri, hayvancılık, bostancılık ve diğer ticari faaliyetlerden alınan vergilerin haricinde her hangi bir nüfus kaydı bulunmamaktadır.

4. XVI. YÜZYILDA OTSKHE NAHİYESİ'NİN EKONOMİK DURUMU

Osmanlı Devleti'nin her yerinde olduğu gibi Otskhe Nahiyesi'nde de tarım ve hayvancılık ekonominin temelini teşkil ediyordu. Ekincilik, bağcılık ve hayvancılık hem halkın başlıca meşguliyeti, hem de geçim kaynağı idi.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısına dikkat ettiğimizde çok gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Bu dönemin ekonomik yapısını daha iyi incelemek için gereken en önemli kaynak tapu-tahrir defterleridir. Biz de 1595 Tarihli "Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan" tahrir defteri ışığında Otskhe Nahiyesi'nin ekonomik yapısını incelediğimiz zaman şunu görüyoruz ki, nahiye XVI. Yüzyılda tarım, hayvancılık ve bağcılığın yoğun yapıldığı bir yerdir.

4.1. Otskhe Nahiyesi'nde Toprağın Tasarruf Şekli ve Taksimatı

Osmanlı Devleti'nde toprak; miri, mülk ve vakıf olmak üzere üç ana bölümden oluşmakta idi. Miri arazinin rakabesi (kuru mülkiyeti) ve tasarruf hakkı doğrudan doğruya devlete ait idi (Cin ve Akgündüz, 1980: 255). Devlet bu toprakları kamu yararına işletebilir ve belli bir görev karşılığı şahıslara has, zeamet ve timar olarak tevcih ederdi (Barkan, 1980: 253). Mülk ve Vakıf arazilerinin kuru mülkiyet hakkı ise vakıf ve mülk sahiplerine aitti. Bu durum Çıldır Eyaleti'nde de geçerli idi. 1595 Tarihli Tahrir Defteri kayıtlarında Otskhe Nahiyesi'nde toprağın taksimatı şöyledir;

Tsahan Köyü'nde: Zaim Ahmed Çelebi'nin Tasarrufundaki Ahmed Beg ve Ali kardeşlerinin Çiftliği (Cikia, 1947: 120-121; Cikia, 1941: 122);

Karcuvar Köyü'nde: Ömer ve Osman'ın Tasarrufundaki Çiftlik Çayırı (Cikia, 1947: 123-124; Cikia, 1941: 125); Ali Kethudanın Tasarrufundaki Yuran Zimminin Zemin Tarlası (Cikia, 1947: 124; Cikia, 1941: 126);

Untsa Köyü'nde: Hüseyin Zaimin Tasarrufundaki Bağ; Ardahan Miralayı Fuad'ın Tasarrufundaki Maksime Keşiş'in Bağ, Azaria Grigol oğlunun Tasarrufundaki Lal Meraval'ın Zemin Bağ (Cikia, 1947: 125-126; Cikia, 1941: 126-127);

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Tsahnitskaro Köyü'nde: Ömer ve Osman'ın Tasarrufundaki Çiftlik Çayırı;

Nomaskerd Rabat Kale'de: Otskhe Livası Miralayı Hızır'ın Çiftliği.

Yukarıdaki taksimattan da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Ahıska'da Malikane-Divani Toprak Sistemi uygulamıştı. Bu sisteme göre toprağı tasarruf eden Şer'i mahkeme hükümleri gereğince belirlenmiş bir ödenek yapmakta idiler. Geri kalan kısmından ise diğer vergiler ödenmekte idi.

4.1. Otskhe Nahiyesi'nde Yetiştirilen Hububat Çeşitleri

Otskhe Nahiyesi'nde "hınta" (buğday), "şa'ir" (arpa), "çavdar" ve "erzen" (darı, mısır) olmak üzere dört tür üründen hububat öşrü alınmıştır. Defter kayıtlarına göre onları ayrıca inceleyelim:

4.1.1. Hınta (Buğday) Öşrü

Hınta buğday demektir (Parlatır, 2011: 628). Otskhe Nahiyesi'nde buğday, tarım ürünlerinin ilk sırasında bulunmakta idi. Buğdayın vatanı Mezopotamya'dır. Buradan tüm dünyaya yayılarak Kolumb'un karavallı ile Amerika kıyılarına kadar ulaşmıştır (Evstigneev, 1972: 8). Buğday temel gıda maddesi olduğundan Otskhe Nahiyesi'nde bu ürünün üretimine çok önem verilmekte olup nahiyenin tahrir dökümü verilmiş tüm köylerinde ve iki Rabat Kale'si topraklarında yetiştirilmekte idi. Defterde bu verginin ismi "hınta" olarak geçmektedir. Otskhe Nahiyesi'nden toplam 8.020 kile buğday vergisi alınıyordu ki (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130), bunun da tahrir değeri 96.240 akçe idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Gürcistan Kanunnamesi gereğince halktan 1/5 vergi alındığına göre toplam üretimin 40.100 kile olduğunu görmekteyiz. Genel olarak kişi başına 18 kile buğday düşmektedir. Tahrir defterinden belli olduğuna göre 1 kile buğdayın fiyatı 12 akçedir. Bu durumda 1 kg buğdayın fiyatı 0.47 akçeye denk gelmektedir.

4.1.2. Şa'ir (Arpa) Öşrü

Şa'ir Arapça arpa demektir (Parlatır, 2011: 1554) . Arpa Otskhe Nahiyesi'nde buğdaydan sonra ikinci sırada idi. Arpanın vatanı Arabistan, Sinay ve Kafkasya'dır. Kafkasya'dan Avrupa'ya yayılmış ve XVI. Yüzyılda Avrupa'nın en önemli tahıl ürünlerinden biri olmuştur (Evstigneev, 1972: 8).

Bu bitki çok dayanıklı olup buğdayın ekilmediği yerlerde de ekilip ürün verebilir. Daha çok hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Defterde arpa "şa'ir" olarak adlandırılmaktadır. Arpa vergisinin miktarı 7.540 kile, tahrir kıymeti ise 75.400 akçedir. Kilenin Gürcistan Kanunnamesi'nde miktarı gösterilmediğinden biz İstanbul kilesini baz almayı uygun buluyoruz. Zira o zamanlar İstanbul başkent idi ve çok yerde İstanbul kilesi ölçü olarak baz alınmakta idi. 1 kile 25,656 kg'a denk gelmekte idi (İnalıcık, 2000: 444). Tahrir defteri bilgilerine göre arpanın bir kilesinin kıymeti 10 akçedir. Gürcistan Kanunnamesi'ne gereğince 1/5 vergi alındığına göre Otskhe Nahiyesi'ndeki üretim 37.700 kile olmaktadır. Kişi başına arpa üretimi yaklaşık 17 kiledir. Kilesi 10 akçe olan arpanın 1 kg fiyatı 0,39 akçe olmaktadır.

4.1.3. Çavdar Öşrü

Buğday ve arpadan sonra üretim olarak üçüncü sırayı çavdar almaktadır. Çavdarın tarihi çok eski olup vatanı Çin'dir. Çin kültür anıtları ülkede 5000 yıl önce çavdar yetiştirilmesini kanıtlamaktadır (Evstigneev, 1972: 8). Çavdar serin yayla iklimini sever. Hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Çavdardan alınan vergi miktarı 1.030 kile olup onun da tahrir kıymeti 10.300 akçedir. Otskhe Nahiyesi'nde çavdarın üretimi 5.150 kiledir. Kişi Başına üretim 2.3 kiledir. Çavdarın bir kilesinin fiyatı 10 akçedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

4.1.4. Erzen Öşrü

Otskhe Nahiyesi'nde üretimi yapılan bir diğer ürün de erzen başlığı altında vergi tahsil edilen dardır. Mısırın tarihi M.Ö birkaç bin yıl öncelere ait olup vatanı Güney Amerika'da Peru, Şili ve Boliviya'dır (bazılarına göre ise Ekvador ve Kolumbiya'dır). Hindular daha sonra Orta Amerika ve Meksika'ya getirmişlerdir (Evstigneev, 1972: 13). Avrupalılardan mısırla ilk tanışan Kristof Kolomb olmuştur. O, mısır bitkisini 1492 yılında Küba adasında görmüş ve şöyle demiştir: "Ben Mais isminde bitki gördüm" (Evstigneev, 1972: 13).

Buğdaygillerden olan darı insan gıdası olarak kullanıldığı gibi hayvan yemi olarak da kullanılmaktaydı. Darı olarak bilinen bu ürün günümüz Türkçesinde kullanılan mısırdır. Ahıskalılar buna "Lazut" derlerdi. Mısırın "lazut" olarak tanımlanması 1486 tarihli kayıtlarda Trabzon Sancağı'nda da rastlanmaktadır (Bostan, 2002: 490). Mısır anlamına gelen darı kelimesi günümüzde Azerbaycan resmi dilinde hala da kullanılmaktadır. Otskhe Nahiyesi'nde erzen vergisi 768 kile olup bunun da tahrir kıymeti 7.680 akçedir. Tahrir kıymetinden de görüldüğü gibi erzenin 1 kilesinin fiyatı 10 akçedir. Yani 1 kg erzen 0,39 akçeyi bulmaktadır. Erzenin üretim miktarı 3.840 kiledir. Kişi başına üretim 1.7 kiledir.

Böylelikle, Otskhe Nahiyesi'nde kişi başına düşen üretim miktarı buğday 18 kile, arpa 17, çavdar 2.3 kile, erzen 1.7 kile olmuştur.

5. OTSKHE NAHİYESİ'NDE YETİŞTİRİLEN HAYVANLAR VE BUNLARLA İLGİLİ VERGİLER. ARICILIK

5.1. Adet-i Ağnam

XVI. Yüzyıl sonlarında zirai ürünlerden sonra en büyük gelir kaynağı hayvancılık idi. Otskhe Nahiyesi köylerinde meskun bulunan halk koyun, keçi beslemekte idi. Ahalisi gayrimüslim olan nahiyede domuzculuk da gelişmişti. Mufassal Defterde adet-i ağnam adı ile kaydolunan koyunculuk, hayvancılıkta ilk sırada yer almakta idi. Ondandır alınan vergiye de adet-i ağnam denirdi. Fakat bu verginin keçilerden de alındığı bilinmektedir (Ünal, 2002: 155). Adı geçen vergi koyun ve keçiden Nisan-Mayıs aylarında alınırdı. Çünkü bu aylarda keçi ve koyunlar yavruyardı. Gürcistan Kanunnamesi gereğince 2 koyuna 1 akçe (Akgündüz, 1994:580) alınması kanunlaştırılmıştı. Otskhe Nahiyesi'nden toplam 1.130 akçe ağnam (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130) vergisi alınırdı. Kanun gereğince 2 koyuna ve 2 koyunlu kuzuya 1 akçe alındığından bu nahiyede toplam 2.260 küçükbaş hayvan vardı. Nahiyede her hane ortalama 11 koyun yetiştirilmekte idi. Nahiyede küçükbaş hayvancılıkla hem orda mukim ahali, hem de göçebeler uğraşırdı. Otskhe Nahiyesi'nin Tsahnitskaro ve Monastr köyleri 200 akçelik vergileriyle ilk sırada iken Maholu Köyü 30 akçelik vergisiyle sonuncu sırada yer almaktadır. Nahiyenin Otskhe, Nomaskerd Rabat Kalelerinde, Gorcyvar, Çurçuta, Gora, Tsahan, Abastuban, Maholu, Harcam köylerinde ise koyunculuk yetiştirilmiyordu (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

5.2. Resm-i Hınzır

XVI. Yüzyıl sonlarında Otskhe Nahiyesi'nde yaşayan Hristiyanlar hınzır (domuz) beslemekteydi. Koyunculuktan farklı olarak domuzculuk, nahiyenin tahriri yapılmış iki Rabat kalesinde ve tüm köylerinde yetiştirilmekte idi. Nahiyeden "Resm-i hınzır" adı ile toplanan domuz vergisinin miktarı 1.520 akçe idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Kanunname'ye göre her domuzdan bir akçe alındığından nahiyedeki domuz sayısının 1.520 baş olduğu kayıtlardan belli olmaktadır.

5.3. Arıcılık

Arıcılığın tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Arıların ürettiği bal, içinde olan vitaminlerle insanlar için tarih boyunca şifa niteliğinde olmuştur. Arıcılık kutsal sayılan bir meslek olmuş, arı ve arı ürünlerine bütün dinlerde itibar edilmiştir. Kur'an'da bu konuya dikkat çekilmiştir. Kur'an'ı Kerim'in 16. suresi olan Nahl suresinin 68, 69. ayetlerinde şöyle buyrulmaktadır: "Rabbin bal arısına şöyle ilham verdi: Dağlardan, ağaçlardan ve kuracakları köşklere göz göz evler edin. Onların karınlarından çeşitli renklerde bir içecek çıkar, onda insanlara şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünecek bir topluluk için bir ders ve ibret vardır" (Elmalılı, 2012: 273).

Matematiğin babası Pisagor yazıyordu ki, 90 yaşına gelmesine sebep sürekli bal yediği içindir (Evstigneev, 1972: 72).

İbni Sina uzun ömürlülük için balın yenilmesini öneriyordu. O diyordu ki, eğer gençliğinizi korumak istiyorsanız bal yiyiniz. İbni Sina 45 yaş üzerinde olanların sürekli bal yemelerinin gerektiğini söylemekteydi (Evstigneev, 1972: 72-73).

Kanunnamelerde "kovan resmi", "resm-i küvare, "zenbur resmi" ve "öşr-i petek" adı altında kayıt olunan bu vergi bazı yerlerde bal, bazı yerlerde para olarak tahsil edilirdi (Çağatay, 1947: 508). Gürcistan Vilayeti Kanunnamesi'ne göre "resm-i küvare öşr'i aselden bedel olarak her kovandan ikişer akçe alınır" şeklinde bal öşrünün kovan başına akçe olarak tahsil edildiği yazılmaktadır (Akgündüz, 1994: 580). Defterde resm-i küvare olarak vergi çeşidinin bulunması bu bölgede arıcılığın olması ve balcılık yapıldığını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde olduğu gibi, Çıldır, nam-i diğer Ahıska olan eyalette de arıcılığa önem verilmişti. Zaten Ahıska Sancağı'nın coğrafi konumu arıcılık için son derece uygun koşullara sahip idi. Otskhe Nahiyesi'nde arıcılık, tahrir dökümü verilmiş iki Rabat kalede ve tüm köylerinde yetiştirilmekte idi. Resm-i küvare adı altında alınan verginin miktarı 2.125 akçedir (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

5.3. Resm-i Yonca ve Giyah, Resm-i Yaylak, Resm-i Yatak

Otskhe Nahiyesi'nde hayvanların yiyecek ihtiyacını karşılamak için çayırliklar ve yoncalıklar bulunuyordu. Hayvancılıkla ilgili vergilerden olan yonca, giyah, yaylak ve yatak vergileri Otskhe Nahiyesi'nden alınmakta idi. Bu nahiyeden alınan yonca ve giyah vergisi olarak 3.657 akçe, yaylak vergisi olarak 1.038 akçe, yatak vergisi olarak da 422 akçe alınmakta idi.

Yaylak, köy halkının yaz mevsimini geçirmek ve iktisadi hayatlarını idame etmek için kullandıkları yüksek yerlerdir (Cin&Akgündüz, 1990: 4). Resm-i yaylak dışarıdan gelen halkın hayvanlarının, özellikle koyunlarının kışlamasından alınan vergidir. Yatak resmi, kanunnamelerde, otlak resmi, resm-i mera, yaylak resmi olarak geçmektedir. Defterde bazen resm-i yaylak ve resm-i yatak olarak, bazen de ikisi bir arada vergilendirilmiştir. Otskhe Nahiyesi'nin Abastuban, Nomaskerd Rabat Kale, Maholu, Sahtitskaro ve Zaden köylerinde yaylak ve yatak vergisi bir arada kayıtlara alınmıştır. Otskhe Rabat Kale, Gorgucvar, Çurçuta, Gora, Tsahan, Herhem, Karcuvar, Harcam, Kikinet, Çihel, Hevatuban, Monastr köylerinde ise yaylak ve yatak vergisi ayrı olarak vergilendirilmiştir. Otskhe Nahiyesi'nin Untsa Köyü'nden bilinmeyen sebeplerden dolayı yaylak ve yatak vergisi alınmıyordu (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

Tahrir defterinde Otskhe Nahiyesi'nin Maholu köyünde Ral Kemal yaylasının isimi geçmektedir (Cikia, 1947: 123; Cikia, 1941: 125).Yaylak vergisi sürülerini başka bir tımar da ve miri yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ve konar-göçer raiyetten yılda bir defaya mahsus alınan vergidir. Gürcistan Kanunnamesi'ne göre kışlayan her sürüden 1 koyun alınması uygun görülmüştür (Akgündüz, 1994: 580). Sürü az olduğu zaman 10 koyuna 1 akçe alınması kanun gereği olmuştur.

6. OTSKHE NAHİYESİ'NDE YETİŞTİRİLEN BAKLİYAT

Araştırma kaynağımız olan tahrir defterine göre bakliyat türleri şunlardır: nohut, mercimek ve bakla. Bunların üretimi Otskhe Nahiyesi'nde yok denecek kadar idi. Nahiyenin merkezi Otskhe Rabat Kale'de (bakla hariç) ve Herhem Köyü'nde yetiştirilmekte idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

6.1. Nohut

Nohut farsça nehud kelimesinden olup yemeklik bitkidir (Eyüboğlu, 2004: 496). Otskhe Nahiyesi'nde nohudun vergi miktarı 5 kile olup, onun da tahrir değeri 150 akçedir (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Bu da 1 kile nohudun 30 akçe olduğunu göstermektedir. Nohut Otskhe Nahiyesi'nin Otskhe Rabat Kalesi'nde ve Herhem Köyünde yetiştirilmekte idi.

6.2. Mercimek

İnsanların yiyecek maddesi olarak kullanılan mercimek Otskhe Nahiyesi köylerinde az da olsa üretilmekte idi. Mercimek, Fars dilinde olan merdümek (adamcık, gözbebeği) kelimesinden türemiştir (Eyüboğlu, 2004: 481). Bunun üretimi aynı nohut gibi yok derecesinde idi. Mercimek Otskhe Rabat Kale'de ve Herhem Köyü'nde yetiştirilmekte olup vergi miktarı 5 kile, onun tahrir kıymeti ise 100 akçedir (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Otskhe Nahiyesi'nde 1 kile mercimeğin fiyatı 20 akçe olarak belirlenmişti.

6.3. Bakla

Otskhe Nahiyesi'nde yetiştirilen 3. bakliyat türü bakladır. Bu nahiyeden bakladan alınan vergi miktarı 3 kile olup onun da tahrir kıymeti 45 akçedir. 1 kile baklanın fiyatı 15 akçedir. Bakla nahiyenin yalnız Herhem Köyü'nde yetiştirilmekte idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

7. OTSKHE NAHİYESİ'NDE BAĞCILIK, BOSTANCILIK VE ŞIRA

1595 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Otskhe Nahiyesi'nde hububat ve bakliyat üretiminin yanında bağcılık ve meyvecilik de yapılmaktaydı. Bağcılık ve meyvecilikle ilgili vergi çeşitleri resm-i meyve, resm-i bostan ve şıra adı altında kayıt olunmuştur.

7.1. Meyve

Meyve fars dilinde, mive kelimesinden türemiş olup yemiş anlamını taşımaktadır (Eyüboğlu, 2004: 483). Türkçede ise anlamını değiştirerek elma, armut ve diğer ürünlerin ortak adı şeklinde kullanılmış ve şu anda da kullanılmaktadır. Otskhe Nahiyesi'nden resm-i meyve adı altında 50 akçe vergi alınıyordu (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Meyve vergisi nahiyenin yalnız Untsa Köyü'nden alınmakta idi. Vergisi alınan meyvelerin çeşit ve miktarları hakkında bilgi edinemiyoruz. Çünkü meyve öşrü kayıt olunurken yalnız verginin bedeli akçe olarak yazılmıştı.

7.2. Ceviz

Arapça bir kelime olup kalın gövdeli, uzun ömürlü ve ahşabı değerli olan bir bitki ve onun “koz” denilen meyvesidir (Parlatır, 2011: 250). Ahıska bölgesi her zaman cevizi ile ünlü olsa da ne yazık ki, Otskhe Nahiyesi'nde bu çeşit ürün hakkında hiçbir bilgi yoktur (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

7.3. Bostan

Bostan, Fars dilinde bu, buy, yani koku ve stan, yer, ülke, yöre anlamlarını veren iki kelimeden teşkil olunmuştur. Bostan, güzel kokulu çiçeklerin bulunduğu yer anlamını taşımaktadır

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

(Eyüboğlu, 2004: 96). Tabii Türkçede bu anlamı değişmiş ve yemeklik yeşil bitkilerin yetiştirildiği yer anlamını benimsemiştir. Defterde resm-i bostan adı altında hangi ürünlerin olduğu ayrıntılı yazılmamıştır. Bostanın aynı zamanda kavun-karpuzun ortak adı olduğunu bildiğimizden Otskhe Nahiyesi'nde bostan vergisi adı altında kavun, karpuz gibi ürünlerin olduğu muhakkaktır. Tahrir dökümünden de görüldüğü gibi Otskhe Nahiyesi'nde bostancılık çok gelişmiş olup resm-i bostan adı altında 1.711 akçe vergi alınıyordu. Bostan nahiyenin iki Rabat kalesinde ve tahrir dökümü verilmiş tüm köylerinde yetiştirilmekte idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

7.4. Şıra

Şıra farsça şire kelimesinden alınıp bunun da kökü Latinceye dayanmaktadır. Latincenin *siraeum* kelimesi üzüm suyu anlamına gelmektedir (Eyüboğlu, 2004: 483). Budin ve Ahıska gibi Ortodoks inancında olanların yaşadığı eyaletlerde şıra, şarap anlamında kullanılmakta idi. Şıra üretimi Ahıska bölgesinde çok eskiden yapılmakta idi. En eski şarapçılık örneği 8000 yıl öncesine ait olup, bunun da Gürcistan'da olduğu keşfedilmiştir (Belluck, 2003: 728).

Şıra üzümünden elde edilmektedir. Üzüm yetiştirme, Ahıska Sancağı'nda en önemli ekin alanlarından biridir. Ahıska Sancağı yalnız Osmanlı Devleti'nde değil bütün dünyada yüksek alanda ve dağlık yerlerde üzüm yetiştirilen tek bir bölgedir. Ahıska Eyaleti'nde en kaliteli üzüm çeşitleri yetiştirilmekteydi.

Genelde üzüm bağları Kür, Posof ve Kvabliyan nehirlerinin Güney, Güney-Doğu ve Güney-Batı kısımlarında daha iyi yetişmekte idi. Buranın üzümlerinden alınan şıra, Ahıska'nın teraslar üzerinde yetiştirilen üzüm şirasından daha kaliteli idi.

Otskhe Nahiyesi'nden şıradan alınan vergi miktarı ağırlık olarak 50 menn ve onun da tahrir değeri 400 akçe idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Şıra yalnız Otskhe Nahiyesi'nin Untsa Köyü'nde yetiştirilmekte idi. Gürcistan coğrafyasında "menn" ağırlık ölçüsü olarak şıra ölçümlerinde kullanılmıştır (Cikia, 1947: 19-171; Cikia, 1941: 22-171). Halil İncalcık'a göre menn 12 okka, yani 15,388 kg olmak üzere ağır ve 6 okka, yani 7,694 kg olmak üzere hafif olarak ikiye ayrılır (İncalcık, 2003: 248). Ayrıca bölgeye yakın olan Erzincan'da 1 menn'in değeri 6,157 kg., Harput'ta 5.773 kg. ve Diyarbakır'da ise 5.067 kg.'a denk gelmekteydi (Walter, 1990: 26). "Defter-i Mufasssal Vilayet-i Gürcistan" Tahrir Defteri vergi değerlerinden anlaşıldığı gibi 1 menn 8 akçedir (Cikia, 1947: 19-171; Cikia, 1941: 22-171). Şarapçılık Gürcistan'da en eski tarihten mevcuttur. M.Ö. öncesi III. Yüzyılda Gürcistan'da üzüm bağları mevcut idi (Evstigneev, 1972: 87). XII. Yüzyıl Maddi Medeniyet anıtları Gürcistan'da üzümcülük ve şarapçılığın çok geliştiğini göstermektedir.

8. OTSKHE NAHİYESİ'NDE REAYADAN ALINAN ŞAHSA AİT VERGİLER

8.1. Bennak Vergisi

Bennak, çiftliği olmayan, evli ra'yyete denilmektedir. Bennaklar iki kısma ayrılır. Birinci kısım bennaklar nim (yarım) çiftten az yer tasarruf eden Müslüman re'ayadır (Barkan, 1943: 47). Bunlara ekünlü bennak adı verilmişti. İkinci kısım bennaklar ise hiç toprağı olmayanlardır. Bunlar defterde sadece "bennak" olarak kayıt altına alınmıştır. Bu kısım bennaklar "caba bennak" olarak bilinmektedir (İncalcık, 1959: 589). Bennak vergisi, toprakta çalışsa da, çalışmasa da her evli Müslüman re'ayadan alınmakta idi. Bennak resmi, Otskhe Nahiyesi'nde 18 akçe idi. Nahiyenin Tsahnitskaro köyünde Mustafa Abdullah oğlunun 18 akçe bennak vergisi ödediği kayıtlarda görülmektedir (Cikia, 1947: 126; Cikia, 1941: 127). Bir başka deyişle, bennak resmi bir nevi baş vergisidir (Emecen, 1992: 458). Otskhe Nahiyesi'nde yalnız bir bennak bulunmaktadır.

8.2. İспенç Vergisi

1595 yılında tahrir kayıtları yapılırken Otskhe Nahiyesi halkı gayrimüslim idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim nüfus 16. Yüzyılın ortalarına kadar çift resmi vergilerini ödemekte idiler. 16. Yüzyılın ikinci yarısında bu statü değiştirilerek, çift resminin gayrimüslimler için karşılığı olarak ispenç ödeme kanunlaştırılmıştır (Acun, 2006: 75; Barkan, 1993: 393). Otskhe Nahiyesi'nin Osmanlılar tarafından alınması 16. Yüzyılın son çeyreğinde olduğundan buranın gayrimüslimleri ispenç ödemekle yükümlü olmuşlardır. Bu yüzden onlar ispenç vergisini ödemeye tabi tutulmuşlardı. İспенç topraklı, topraksız, evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın, buluş çağına erişmiş, köylü göçebe, şehir ve kasabada oturan her gayrimüslim erkekten alınan örfi bir baş vergisidir (Barkan & Meriçli: 1988: 393). Tarımla uğraşan gayrimüslimlerden alınan bir çeşit örfi vergi olan ispenç çift resminin karşılığı baş vergisi özelliğini taşımaktadır (Yılmaz, 2010: 286).

XVIII. yüzyılda ispenç cizyeden sonra ikinci bir baş vergisi olarak öne sürüldü. Ancak Osmanlı hukukçuları ispençi çift resmine kıyasla şer'ileştirdiler (Taşkın, 2013: 61).

Osmanlı fethettiği yerlerde ziraatı artırmak için reayaya maksimum kolaylık sağlanırdı. Ahıska Eyaleti taşlık ve verimsiz olduğundan tarımla uğraşan Hristiyan halktan ancak ispenç olarak 25 akçe alınırdı (Akgündüz, 1994: 578). Onlardan Gürcistan Kanunnamesi gereğince çift vergisi, dönüm vergisi ve yarım vergi alınmazdı. Otskhe Nahiyesi'nde tarım ve hayvancılıkla uğraşan 270 nefer gayrimüslim hane reisinden toplam 6.750 akçe ispenç vergisi alınmakta idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Bu vergi Balkanlarda da alınmakta idi. Koğan (Macaristan) Sancağı'nda bu vergi "resm-i kapu" adlandırılmakta olup miktarı 50 akçe idi (Çoban, 2005: 61-84).

8.3. Bad-i Heva ve Resm-i Arus

Arus resmi, cürm ve cinayet resmi, dühan resmi, adeti daştebani, zemin ve dönüm resmi gibi vergi kalemleri bad-i hava türündendir (Miroğlu, 1990: 183).

1595 tarihli tahrir defterinde bad-i heva ve resm-i arus birlikte kaydolunmuştur. Otskhe Nahiyesi'nde arizi vergilerden olan bad-i hava ve resm-i arus hep birlikte belirtilmiştir. Şahsa ait vergi çeşitlerinden olan bad-i hava, gelirlerinin bir kısmını sancakbeyi, diğer kısmını da tımar sahibi sipahi aldığı için bazen nısf-ı bad-i hava olarak kaydedilmiştir (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

Resm-i arus, bad-i heva grubuna dâhil vergilerdendir. Gürcistan Kanunnamesi gereğince arusiye (gelin) vergisi beylerbeyi, sancakbeyi ve tımar sahipleri arazilerinde evlenen bakire kızlardan altmışar akçe, dul kadınlardan otuz akçe alınması uygun görülmüştü (Akgündüz, 1994: 580). Bakire kızın gelin vergisi babası kimin vergi mükellefi ise ona verilirdi. Dul hanımlar kimin toprağında yaşıyorsa vergisini ona veriyordu. Ama büyük tımar sahipleri, avcı kızları, kale muhafızları ve bekârların gelir vergisi padişaha kaydolunuyordu. Defterde bad-i heva ve resm-i arus adı altında Otskhe Nahiyesi'nden toplanan verginin miktarı 4.900 akçedir (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

8.4. Resm-i Tapu ve Daştebani

Otskhe Nahiyesi'nde bu vergi çeşidi "Resm-i Tapu ve Daştebani" olarak kayıt altına alınmış olup sancak beyi hassına aittir.

Resm-i tapu şehir, köy ve mezralarda yapılan evler için üzerinde olan toprağın öşrünü karşılamak amacıyla alınmakta idi. Bu da toprağın değerine göre tapu vergisi alınmakta idi. Genelde ürün vermeyen veya az ürün veren topraklarda evler yapılırdı. Bu yüzden verginin az

ödenmesini sağlıyordu. Ayrıca o bölge halkı verimli toprakları ancak ekin için kullanmaya özen gösteriyorlardı.

Daştebani koruma, kır bekçisi anlamına gelmektedir. Daştebaninin görevi ekinleri, bağ ve bahçeleri korumak idi.

Otskhe Nahiyesi'nde "Tapu ve Daştebani" vergisi olarak 3.892 akçe alınmakta idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Bu vergi çeşidi sancak beyi hassına ait idi. Daştebani vergisi önceleri zuhurata bağlı vergi olup daha sonralar düzenli vergilerden olmuştur (Yediyıldız, 1985: s. 122).

8.5. Resm-i Marhasiye

Defter'de resm-i marhasiye adı altında kayıt olan bu vergi çeşidi Ahıska Sancağı'nda kilise vakıfları ve piskoposlara ait arazilerde, piskoposun yararına ödenen vergi idi. Halkın yükünü azaltmak amacı ile Defter-i Cedid-i Hakani'de kaydolunduğu gibi bu verginin miktarı hane başına ikişer akçe (Akgündüz, 1994: 581) idi. Fazla alınması uygun görülüyordu. Otskhe Nahiyesi'nde marhasiye vergisi olarak toplam 492 akçe alınmakta idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Nahiyenin yalnız Zaden Köyü'nden marhasiye vergisi alınmazdı (Cikia, 1947: 126-127; Cikia, 1941: 128).

9. GÜNEY NAHİYESİ'NDE KETEN ÜRETİMİ- ZEKEREK

XVI. Yüzyılda Ahıska Sancağı'nda sanayi bitkisi olarak kendir önemli yer tutmakta idi. Kendir mutedil iklimde yetişmekte idi. Bu bitki Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında Samsun ve Ordu'da, Ege'de, Güneydoğu'da (Gürçay, 1969: 11) ve Doğu'da Çıldır Eyaleti'nde de yetiştirilmekte idi. Onun tohumları % 40-45 yağ içermektedir. Bu yağ "Bezir yağı" olarak bilinmektedir. Ketenden yemeklik yağ alındığı gibi boyacılıkta kullanılan keten tohumu yağı da alınmakta idi (Güneş, 1994: 160). Yağı alındıktan sonra tohumların geri kalan atığı hayvan yemi olarak kullanılmakta idi. Tahrir defterinde bu verginin adı "zekerek" olarak geçmektedir. Nedense Otskhe Nahiyesi'nde Zekerek yetiştirilmesine önem verilmemişti. Zekerek yalnız Otskhe Rabat Kale'de ve Herhem Köyü'nde yetiştirilmekte idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Otskhe Nahiyesi'nde üretilen zekerekten 15 kile vergi alınmaktaydı ki, bunun da o zamanki tahrir değeri 150 akçe idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130). Zekerekle ilgili tahrir dökümüne baktığımızda 1 kile zekerekin fiyatı 10 akçeye denk gelmektedir.

10. OTSKHE NAHİYESİ'NDE KÜÇÜK İŞLETMECELİK: DEĞİRMENCİLİK

XVI. Yüzyıl sonlarında Ahıska Eyaleti'nde bulunan işletmelerin başında değirmenler geliyordu. Değirmenlerden alınan vergi Mufassal defterde "Resm-i Asiyab" olarak kaydedilmiş reayadan alınan vergiler içerisinde (Çağatay, 1947: 503). Değirmenler çalışma süresine göre vergilendiriliyordu. Değirmen vergisi olarak her çalıştırılan değirmen için ayda 5 akçe alınırdı. Yani yıl boyu çalıştırılrsa 60 akçe, 6 ay çalıştırılrsa 30 akçe alınması uygun görülmüştü. Gürcistan Kanunnamesi'nde değirmen vergisi için defterde kaydolunduğu kadar alınsın diye yazılmıştı. Yeni yapılan değirmenler de eski değirmenler kadar vergiye tabi idi. Otskhe Nahiyesi'nde 13 adet değirmen olduğu kayıtlardan belli olmaktadır. Bu değirmenlerden 4 adedi yıl boyu, 9 adedi ise 6 ay çalışmakta idi. Nahiyenin Gora Köyü'nde 1 adet değirmen harap durumunda idi. Otskhe Nahiyesi'nden Asiyab vergisi olarak toplam 510 akçe vergi alınmakta idi (Cikia, 1947: 118-128; Cikia, 1941: 120-130).

SONUÇ

"XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Otskhe Nahiyesi" konulu çalışmamız bize aşağıdaki sonuçları vermiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

1. Otskhe Nahiyesi, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın nahiyelerinden olup Osmanlı İdari Teşkilatı'na göre kurulmuş ve yönetilmiştir.
2. XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde çok ilerlemiş hukuk düzeni vardı. Bu da Ahıska bölgesinden düzenli vergi toplanmasını sağlıyordu. Amerika'nın Princeton Üniversitesi Osmanlı Tarihi Hocası Prof. Heath Lowry'nin dediğı gibi "Osmanlılar'ı 600 yıl ayakta tutan vergi sistemi ve adalet" olmuştur.
3. Otskhe Nahiyesi ışığında Kafkaslarda Osmanlı hâkimiyeti yıllarını araştırmak, tanımak, bilmek ve öğrenmek hem Türkiye için, hem Gürcistan ve hem de Kafkas tarihçiliğı için büyük önem taşımaktadır.
4. Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyaleti'nin XVI. Yüzyıl sosyal ve ekonomik durumu tahrir defterleri ışığında incelenmemiştir. Otskhe Nahiyesi hakkında olan bu çalışmamız bu konuda gelecekte yapılacak geniş kapsamlı araştırmalar için ileriye doğru atılmış adımlardan olacaktır.
5. Onomastik bakımından zengin bilgilerle dolu olan bu tahrir defteri dil, tarih ve coğrafya bilim adamları için değerli bir kaynaktır.
6. XVI. Yüzyıl Osmanlı Devlet'nin taşrasını oluşturan yerleşim birimlerinden bir olan Ahıska Sancağı Otskhe Nahiyesi gibi araştırmalar Osmanlı taşra idaresini çeşitli yönleri ile aydınlatacaktır.
7. Otskhe Nahiyesi hakkında "Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan" tahrir defteri verilerine bakılarak hem Ahıska'nın, hem de Osmanlı Devleti'nin XVI. Yüzyıl sonlarında diğer bölgelerinin sosyal ve ekonomik durumu hakkında fikir sahibi olunacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ACUN, F. (2006). "Karahisar-i Şarki ve Köylühisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569).Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- AHUNDOV M. F.(1961). Eserleri. 3 cildde, II c, Az.. SSR EA basımevi, Bakı.
- AKDAĞ, M. (1979). Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarih, C. II. İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, A. (1994). Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 7/1. Kitap, Kanuni Devri Kanunnameleri (IV); 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnameleri, VI. Bölüm: Gürcistan Eyaleti Kanunnameleri. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- BARKAN, Ö. L. (1941). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, II/I. İstanbul.
- BARKAN, Ö.L. (1980). "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller; İmparatorluk Devrinde Toprak, Mülk ve Vakıfların Hususiyeti I. Toplu Eserler I. İstanbul.
- BARKAN, Ömer Lütü-MERİÇLİ, Enver (1988). "Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri", TTK Yayınları, Ankara.
- BELLUCK, Ram 728. Aralık 2003. Now that's what you call a real vintage: professor unearths 8.000-year-old wine The Independ (Londra).
- BOSTAN, Hanefi. M. (2002). "XV-XVI. Asırkarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat", TTK Basımevi, Ankara.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- CİKİA, S. (1947). Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan. I. Kitap. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- CİKİA, S. (1941). Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan. II. Kitap. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- CİKİA, S. (1958). Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan. III. Kitap. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- CİN, H. ve AKGÜNDÜZ, A. (1990). "Türk-İslam Hukuk tarihi", Timaş Yayınları, İstanbul.
- ÇOBAN, E. (2005). Koğan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmes Üzerine. OTAM. Sayı 17. S. 61-84. Ankara.
- ELMALILI, M. Hamdi Yazır (2012). Bilgisayar Hat'lı 5'li Kur'an-ı Kerim ve Meali. Aktif Dağıtım Yay. İstanbul.
- EMECEN, F. M. (1989). XVI. Asırda Manisa Kazası. TTK Yayınları, Ankara.
- EVSTİGNEEV, G. M., LİVŞİTS Y. A. ve SİNGAEVSKİY, O. N. (1972). "Taymı produktov pitaniya", "Pişevaya Promışlennost" Yayınları, Moskova.
- İNALCIK, H. (1987). "Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid". TTK, Ankara.
- İNALCIK, H. (2000). "Ağırlıklar ve Ölçüler". Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi, Cilt I: 1300-1600. Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. F., (1998). Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590), 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara.
- MİROĞLU, İsmet (1990). Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), TTK Yayınevi, Ankara.
- Svod Statisticheskikh Dannıkh o Naseleniya Zakavkazskogo Kraya. (1893). Tiflis.
- ÜNAL, Mehmet Ali, (2002). Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- YEDİYILDIZ, B. (1985). Ordu Kazası Sosyal Tarihi, T.C. Kültür Yayınları, Ankara.
- ZİSSERMAN, K. (1870). Sbornik Materialov dlya Opisanıya Tiflisskoy Gubernii, Tiflis.

Çeviri Kitaplar

- İNALCIK, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600, Çeviren Ruşen Sezer, İstanbul.
- Max WEBER. (2003). Şehir: Modern Kentin Oluşumu, (Çeviren Musa Ceylan). İstanbul.
- WALTER, Hinz (1990). İslamda Ölçü Sistemleri (trc. Acar Sevim), İstanbul.

Sözlük ve Ansiklopediler

- BARKAN, Ö. L. (1993). "Çiftlik", İ. A., c.3. M. E. B. Basımevi, İstanbul.
- ÇABAŞVİLİ, M., (1989). "Utskho Sitlvta Leksikoni", Ganatleba Basım evi, Tiflis.
- EYÜBOĞLU, İ. Z. (2004). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- GÖYÜNÇ, N. (1997). "Hane". İslam Ansiklopedisi, C. XVI, ss. 552-553. Türkiye Diyanet Valfi Yayınları, İstanbul.
- PARLATIR, İ. (2011). Osmanlı Türkçesi sözlüğü, TDK. Yargı Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- PODOLSKAYA, N. V. (1988). Slovar Russkoy Onomastiçeskoy Terminalogii. Akademi Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya. İzdatelstvo "Nauka", Moskva.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- TDK (1998), Türkçe Sözlük, I-II. (9. Baskı). Ankara.
- YATSENKO, N. E. (1999). Tolkoviy Slovar Obçesevovedçeskikh Terminov. İzdatelstvo "Lan", Sankt-Petersburg.
- YILMAZ, F. (2010). Osmanlı Tarih Sözlüğü. Gökkuşbu. İstanbul.
- ZELİNSKIY, S. L.(1889). “Obyasnitelny Slovar Tatarskikh, Gruzinskikh i Armyanskikh Slov”. Tiflis.

Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

- DALGALI, F. (2008). 45 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- GÜNEŞ, A. (1994). “XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Makaleler

- BARKAN, Ö. Lütfi (1943). “Osmanlılar’da Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları”: Kanunlar, I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- BEKADZE, Shota. (2013). “XVI. Yüzyılda Osmanlı Kaynaklarında Ahıska Çevresi ile Bağlı Antroponim ve Toponimlerin Lengüistik Özellikleri”, International Symposium on Language and Communication: Exploring Novelties, June 17-19, 2013, s. 851-864. İzmir.
- ÇAĞATAY, N. (1947). “Osmanlı İmparatorlu’nda Re’ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, A.Ü.D.T.C.F.D., Cilt V, Sa. 5. ss. 483-511, Ankara.
- EMECEN, F. (1992). “Bennak”, T.D.V.İ.A., C. 5, s. 458. İstanbul.
- GÖYÜNÇ, N. (1979). “Hane deyimi Hakkında”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 32, ss. 331-348.
- GÜRÇAY, H. (1969). “Urgan ve Urgancılık”, TED. Sayı: XI. Ankara.
- HAİĞ, T. W., (1967). “Karye”, İA, C. 6. İstanbul.
- İNALCIK, H. “V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi”, V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi (Salamanca, 12-15 Nisan) .TTT Kurumu, Ankara1956, s. 226.
- İNALCIK, H. (1959). “Osmanlılar’da Ra’iyyet Rüşumu”, Belleten, c. XXII/92, s.589. Ankara.
- TAŞKIN, Ü. (2013). "Rüşum-i Örfiye", Tarih Okulu İlkbahar-Yaz, Sayı XIV, s. 61). İzmir.

Elektronik Kaynaklar

- Onomastik Hakkında Ansiklopedik Bilgi. <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/onomastik>. ErişimTarihi: 10 Ekim 2012).
- Ribat. <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/ribat> (Erişim Tarihi: 15.01.2013).
- Ribat. <http://www.moeimja.kz/muzhskie-imena/rabat.html> (Erişim Tarihi: 15.01.2013).
- Heath Lowry, “Osmanlılar’ı 600 Yıl Ayakta Tutan Vergi Sistemi ve Adalettir”, http://www.dilbilimi.net/lowry_osmanli_adaleti.pdf (Erişim Tarihi: 05.10.2012).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

BEHİŞTÎ AHMED ÇELEBİ’NİN YAZDIĞI OSMANLI TARİHİ’NİN (VÂRİDÂT-I SÜBHÂNÎ VE FÛTÛHÂT-I OSMÂNÎ) BİLİNMEYEN EKSİK KISMINA DAİR*

Müjgân ÇAKIR**

Fatma KAYTAZ***

ÖZET

16. yüzyıl şair ve tarihçilerinden olan Behiştî Ahmed Çelebi II. Bâyezîd’in sarayında yetişmiş, bizzat bu padişahın hizmetinde bulunmuştur. Ahmed Çelebi Türk Edebiyatı tarihinde ilk Türkçe hamse yazan şair olarak tanınmaktadır. Hamsesi *Leylâ vü Mecnûn*, *Mahzenü’l-esrâr*, *Mihr ü Müşterî*, *İskendernâme* ve *Heft Peyker* mesnevilerinden oluşan Behiştî’nin divânı da bulunmaktadır. Daha çok edebî kişiliğiyle tanınan Behiştî aynı zamanda iyi bir tarihçidir. Yazar Osmanlı devletinin kuruluşundan II. Bâyezîd’in hakimiyetinin ortalarına kadar gelen bir tarih metni kaleme almıştır. Her padişah için bir sifr (cilt) tayin edilen bu eser, sekiz bölümden oluşmaktadır. Fakat bu tarih metninin şimdiye kadar yalnızca Yıldırım Bâyezîd’den II. Bâyezîd’e kadar olan dört padişaha ait kısmı bilinmekteydi, Osman Gazi, Orhan Gazi ve Murad Han dönemlerine ait bölümlerin nüshasına ulaşılammıştı. Nihayet son araştırmalarla Behiştî’nin eserinin eksik kısmına dair bir nüshasını tespit etmiş bulunmaktayız. Söz konusu nüsha Behiştî’nin tarihinin bu güne kadar eksik kalan kısmını tamamlaması bakımından büyük bir önemi haizdir. Ayrıca Osman Gazi dönemine ait bölümde yazarın hayatı ve eseri hakkında farklı malumatlar vermesi açısından da dikkate değerdir. Bu makalede öncelikle yazarın tarihinin yeni bulunan bu nüshası tanıtılacaktır. Daha sonra da söz konusu nüshada müverrihin hayatı ve tarihî eseri hakkında yer alan orijinal bilgiler üzerinde durularak metnin tarihî ve edebî değeri konusunda tespitlerde bulunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Behiştî Ahmed Çelebi, Osmanlı tarihi, Vâridât-ı Sübhânî ve Fûtûhât-ı Osmânî, tarihçi, şair.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: mjgan.cakir@gmail.com

*** Dr. El-mek: fatmakaytaz@gmail.com

**ABOUT THE UNKNOWN MISSING PART OF THE OTTOMAN
HISTORY THAT BEHİSTİ AHMED CELEBİ WROTE (VÂRIDÂT-I
SÜBHÂNÎ AND FÛTÛHÂT-I OSMÂNÎ)**

ABSTRACT

Behistî Ahmed Celebi, who is among the poets and historians of the 16. century, was brought up in the palace of the II. Bâyezîd and he served the sultan. In Turkish literature Behistî is known as a poet who wrote the first Turkish khamse. His khamse is composed of *Leyla ve Mecnûn*, *Mahzenü'l-esrâr*, *Mihr u Musterî*, *İskendernâme* and *Heft Peyker* mathnawis. The author also has a divân. He is more well-known with literary personality but Behistî is also a good historian. He wrote a historical text from beginning of the Ottoman state to mid reign of Sultan Bâyezîd II. There is a separate section for each sultan in his historical text. So his Ottoman history consists of eight sections. We have a copy of Behistî's history covering Yıldırım Bâyezîd, Celebi Mehmed, II. Murad, Fatih Sultan Mehmed and II. Bâyezîd parts. But until recently a copy of the first part of the work including the first three sultans time could not be found. Finally with the last research we have identified a copy of the missing part of the work. This copy is very important in terms of it completing the missing part of Behistî's history. Osman Gazi's section of history is especially notable because it has new information about the author's life and work. In this article firstly we are going to give information about that new copy. After that original information about the authors life and his work, which can be found in the new copy, will be examined. Finally we will try to evaluate the text in terms of historical and literary value.

Key Words: Behiştî Ahmed Celebi, Ottoman history, Vâridât-ı Sübhânî and Fûtûhât-ı Osmânî, historian, poet.

II. Murad döneminde ilerlemeye başlayan Osmanlı tarihçiliği II. Mehmed zamanında padişahın ve ileri gelen devlet adamlarının da teşvikiyle daha da gelişmiştir.¹ II. Bâyezîd döneminde ise bizzat bu padişahın emriyle İdrîs-i Bitlisî, İbn Kemâl gibi tarihçiler Osmanlı tarihini konu edinen eserleri kaleme almaya başlamışlar, böylelikle bu dönemde hem edebî hem de tarihî değeri yüksek metinler ortaya çıkmıştır.

Bu dönem şair ve müverrihlerinden olan Behiştî Ahmed Çelebi, Osmanlı edebiyatında ilk Türkçe hamseyi yazan şair olarak tanınır. Yazarın hamsesini oluşturan mesnevîleri *Leylâ vü Mecnûn*, *Mahzenü'l-esrâr*, *Mihr ü Müştêrî*, *İskendernâme* ve *Heft Peyker* olarak tespit edilmiştir.² Bu eserlerin bir kısmı üzerinde akademik çalışmalar tamamlanmışken, bir kısmı ise hâlen

¹ Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, C. XXXV, S. 137-140, 1971, s. 657; Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul, 2007, s. 28; Victor L. Ménage, "Osmanlı Tarih yazıcılığının İlk Dönemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Der. Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara, 2000, s. 73-91.

² Behiştî'nin *Hamse*'sindeki mesnevîlerin tamamını içeren nüshanın tavsifi için bkz. Ersen Ersoy, "II. Bâyezîd Devri Şairlerinden Behiştî'nin Hamsesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.9, S. 2, 2011, s. 254-261. (http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/ee_behisti_hamse.htm erişim: 03.09.2013).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

çalışılmaktadır.³Behiştî Ahmed ayı zamanda dîvânı olan bir şairdir. Nitekim *Dîvân*'ının bir nüshası son zamanlarda yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir.⁴ Bu eserler dışında yazarın Süleymaniye Kütüphanesi'nde Molla Câmi'nin muammasına yaptığı şerhleri ve Edirneli Nazmî ile Pervane Bey mecmualarında gazelleri bulunmaktadır.⁵

Behiştî'nin tarih muhtevalıyegane eseri *Tevârih-i Âl-i Osmân* daha yaygın şekliyle Behiştî Târîhi yada Târîh-i Behiştî isimleriyle adlandırılan metindir. Tarih ve edebiyat araştırmacıları tarafından 1888 yılında yayımlanan Rieu kataloğundaki bilgilerle tanınan *Behiştî Târîhi*'nin bu güne kadar bilinen nüshalarından birisi Londra British Museum,nu. 7869'da bulunmaktadır.⁶Fakat bu eser Behiştî'nin tarihinin tamamı olmayıp Yıldırım Bâyezîd'den Fatih'e kadar olan dört Osmanlı padişahının dönemini içermektedir. Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murad ile II. Bâyezîd dönemlerine ait kısımlar bu nüshada bulunmamaktadır. Tarihçinin II. Bâyezîd devrine ait metnin bir nüshası ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan,nu.1270'de bulunmaktadır.⁷Bunlar haricinde Londra British Museum,nu. 24.955'deBehiştî'nin tarihine benzeyen bir metin daha bulunmaktadır ki üzerinde yapılan inceleme neticesinde bu metnin Behiştî tarihinin müstakil bir nüshasından ziyade farklı kaynaklara başvurulmuş meydana getirilmiş derleme bir eser özelliği gösterdiği tespit edilmiştir.⁸Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi,nu.2410'da Osmanlı'nın kuruluşuna ait bir sayfalık özeti ihtiva eden bir nüsha daha bulunmaktadır. Bugüne kadarBehiştî'nin eserinin eksik olan ilk üç padişah dönemine dair Atsız tarafından tespit edilen bu bir sayfalık özet dışında başka bir şey de bilinmemekteydi.⁹

Vâridât-ı Sübhânîve Fütûhât-ı Osmânî

Yukarıda bahsedildiği üzere şairlik vasfının yanında önemli bir müverrih de olan Behiştî'nin tarih eseri şimdiye kadar tamamıyla elimizde bulunmamaktaydı. Fakat II. Bâyezîd'in sarayında yetişen bu müverrihin eserinin Osman Gazi'den I. Murad devri sonuna kadar olan eksik bölümü tespit edilmiş bulunmaktadır. Eser tam olarak Osman Gazi, Orhan Gazi ve I. Murad dönemlerini içermektedir. İstanbul AraştırmalarıEnstisüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları,nu. 23'te bulunan yazmanın sırtında 421 numarası kayıtlıdır. Eserin kapağına bilmediğimiz biri tarafından Behiştî Ramazan Efendi'nin *Süleymannâmesi* olduğu ve kısmen mensur kısmen manzum yazıldığı kaydı düşülmüştür. Metin 222 yapraktan oluşmaktadır ve kendi içinde üç bölüme ayrılmakta, ikinci ve üçüncü bölüm serlevhalarında“sifrü's-sânî, sifrü's-sâlis” başlıkları yer almaktadır.¹⁰ İlk bölüm

³ Bunlardan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsi üzerinde bkz. Zeynel Abidin Aygün, *Behiştî'nin Leyla vü Mecnun Mesnevîsi (İnceleme-Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana, 1999. *Mihr ü Müşteri ve İskendernâme* üzerinde de Marmara Üniversitesi'nde doktora tezi çalışması yapılmaktadır. Behiştî'nin *Heft Peyker*'i hakkında Şener Demirel (*Behiştî'nin Heft Peyker Mesnevîsi*, www.kulturturizm.gov.tr, erişim: 02.06.2010) bir inceleme gerçekleştirmiştir. Aynı araştırmacı şairin *Mahzenü'l-Esrâr* isimli mesnevîsi üzerinde de bir bildiri bulunmaktadır. “Yeni Bir Mevlid Metni: Behiştî Sinan Çelebi'nin Mahzenü'l-Esrâr adlı Mesnevîsi”, İstanbul Üniversitesi VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (http://edebiyat.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/07/genel_liste.pdf);Behiştî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Fatma Kaytaç, *Behiştî Tarihi*, (791-907 / 1389-1502), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. XXIII-XXVI.

⁴Behiştî'nin *Dîvân*'ının yurt dışındaki bir kütüphanede bulunan nüshası Yaşar Aydemir tarafından çalışılmaktadır.

⁵*Behiştî Tarihi*, s. XXV.

⁶ Charles Rieu, *Catalogue Of The Turkish Manuscript In The British Museum*, London, 1888, s. 44.

⁷ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, C. I, İstanbul, 1961, s. 236.

⁸ Nüshanın tavsifi ve üzerinde yapılan inceleme için bkz. *Behiştî Tarihi*, s. XXII-XLI.

⁹ Atsız, “İstanbul Kütüphanelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 'nin VI. cilt, 1-2. sayısından ayrı basım, Ankara, 1957, s. 52.

¹⁰ Daha önce de bahsettiğimiz gibi Behiştî her padişah dönemini farklı bölümler altında kaleme almaktadır. Ancak bugüne kadar yazarın bu bölümlere bir isim verip vermediği hususunda kesin bir bilgiye sahip değildik. Eserde Orhan Gazi dönemine ait başlıkta “sifrü's-sânî”, I. Murad dönemini içeren başlıkta “sifrü's-sâlis” ifadeleri yer almaktadır. Bu durum yazarın her padişah dönemini ifade etmek için “sifr” kelimesini kullandığını düşündürmektedir. Bu kelimeye sözlükte, “yazılı şey; kitap, cüz; mektup ve Tevrat'ın beş kitabından her biri” gibi anlamlar verilmektedir. Bilindiği gibi Behiştî'ye çağdaş yazarlardan İbn Kemal bu bölümler için “defter”, İdris-i Bitlisî ise “ketibe” ifadesini kullanmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

1b-94b, ikinci bölüm 95b-133a, üçüncü bölüm 134b-218b arasında bulunmaktadır. Birinci bölüm Osman Gazi'ye, ikinci bölüm Orhan Gazi'ye, üçüncü bölüm ise I. Murad'a ayrılmış olup, eser I. Murad'ın savaş alanında şehid edilmesi hadisesiyle neticelenmektedir.

Elimizde bulunan yazmaya genel manada baktığımızda bu nüshanın Behiştî'nin tarihinin bir kısmını ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Daha önce de ifade edildiği üzere yazarın tarihi her padişaha bir bölüm tahsis edilerek yazılmıştır.¹¹ Her ne kadar her bölüm kendi içinde bir bütünlük ve paralellik arz ediyorsa da, eserin mukaddimesini de ihtiva eden asıl giriş kısmının Osman Gazi dönemine ait "sıfı"de bulunduğunu ifade edebiliriz. Böyle olunca giriş kısmında klasik olarak yer alan bölümleri de bu kısımda görmek mümkün olmaktadır. Özellikle bu tarz metinlerde yer alan besmele, hamdele, salvele, tevhid, münâcât, na't, medh-i çehâr-yâr-ı güzîn, sebab-i te'lîf gibi kısımlardan bazıları da Behiştî'nin *Vâridât*'ında dikkat çekmektedir. Besmelenin faziletleri ve harflerindeki hikmetin anlatıldığı manzum kısım, ardından Allah'ın isimlerinden bahseden, peygamber övgüsü yapılan kısımlar, sebab-i te'lîf bu kısımlardandır. Yazar eserinde Sultan Bâyezîd'in övgüsüne oldukça hacimli bir bölümde yer vermekte, padişahın adaleti, cömertliği, yardımseverliği, veliliği gibi özellikleri üzerinde durmakta, onun zamanında halkın refah içinde olduğu, padişahın eski âdetleri ve yüksek vergileri kaldırdığı ve yeni vergi icad etmediği gibi hususiyetleri ön plana çıkarmaktadır.¹² Bu bölüm özellikle Farsça, Türkçe beyitlerle süslenmiştir. Manzum kısımların birinde

İyhilâfetmesnedinüñzîveri
 Cümle 'âlemşehleritâc-ı seri
 Gerçi kim 'âlemdeçokşâhib-serîr
 'Adl ü dâditmekdeyoксаñanaazîr
 Şıyt-ı 'adlünîşidüpiy ser-fîrâz
 Penbeyeâteş elin itmez dırâz
 Dâneyeğürmendemûr itmez nazâr
 Görse zenbûr eylemez meyl-i şeker
 Vehm ider şu almağa deryâdan ebr
 Gürbenün yalar ayağını hizebr
 Gerçi kim 'âdil idi Nûşinrevân
 Kâtredür deryâ katında ol hemân
 Olalı günden berü âfâka şâh
 İtmedi senden kimesne hîç âh

¹¹ Yukarıda bahsettiğimiz gibi Behiştî sultanlara ayırdığı ve "sıfı" başlığını koyduğu bölümleri de kendi içinde tutarlı ve belli bir düzene sahip metinler şeklinde tertip etmiştir. Her üç bölümün de besmele ve faziletlerine dair metinlerle başlaması ve II. Bâyezîd için övgü bölümlerinin bulunması müverrihin bilinçli tercihinin bir neticesi olarak görülmelidir.

¹² Behiştî, *Vâridât*, bk. 12a-16a.

Bunca müddetdür kim olduñ şâh-ı Rûm

İtmedüñ hergiz ne bid'at ne rûsûm (yk. 14b)

ifadeleriyle padişahın övüldüğü görülmektedir.

Manzum-mensur karışık bir Osmanlı tarihi yazan müverrihin adıyla ilk kez 5a sonundaki

'Işk yolında nedür baş-ıla cân

İy Behiştî çün olur bâr-ı girân

beytinde karşılaşılmaktadır. Burada akla şöyle bir soru gelmektedir. Peki mahlasını bu şekilde kullanan şair yazmanın başında not alındığı gibi Behiştî Ramazan olabilir mi? Behiştî Ramazan'ın Osmanlı padişahları tarihine dair bir eseri olmadığı için bu kayıt doğru değildir. Bu eser Behiştî Ramazan yerine II. Bâyezîd dönemi tarihçisi Behiştî Ahmed Çelebi'ye aittir. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nün yeni hazırlanan dijital kataloğunda da eser Behiştî Sinan Çelebi'ye ait olarak gösterilmiştir.¹³ Üstelik Behiştî Ramazan Çelebi Kanunî Sultan Süleyman zamanında yaşamıştır. Bu eser ise yukarıda bahsedilen övgü bölümlerinden ve metnin 11b yaprağında yer alan “‘Ale'l-huşûş mihr-i sipihr-i saltanat u şehriyârî ve Keyvân-ı âsumân-ı celâlet ü cihândârî fâris-i meydân-ı şecâ'at u 'adâlet mubâriz-i ma'ârik-i şehâmet ü celâlet mehebb-i şimâl-i 'inâyet-i ezeli maşabb-ı sicâl-i ifâzet-i lemyezeli miftâh-ı mağâlîk-ı melik mişbâh-ı meţâlib-i emel halîfe-i zemîn ü zamân zamîn-i emn ü emân tâc-bağş u mülksitân cemîlü's-şân celîlü'l-burhân Süleymân-ı zekâ ma'dilet-i İskenderî 'Ufârid-menzilet şehsüvâr-ı meyâdîn-i dîn fermân-fermâ-yı ceys-i müslimîn Ferîdûn-fer Kûbâd-dâd Dârâ-dârât gerdûn-serîr neyyir-naẓîr Müşterî-i âsumân-ı iyâlet ve Zuhal-i felek-i celâlet encüm-haşem hürşîd-'alem gerdûn-penâh Keyvân-dergâh Behrâm-âyîn Mirrîh-kîn ğıyâşü'l-İslâm ve'l-müslimîn kehfü'l-mülûk ve's-selâtin es-sultânü'l-a'zam el-muţâ' vâcibü'l-itbâ' sultân ibn-i sultân Sultân Bâyezîd bin Mehemmed Hân halleda'llâhu mülkehu ve sultânehu ve evzağa 'ale'l-'âlemîn birrehu ve ihsânehu.” şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere II. Bâyezîd döneminde yazılmıştır. Bu sebeple de Ramazan Efendi'ye ait olması ihtimal dâhilinde değildir. Ayrıca yazarın tarih metninin daha önce elde bulunan kısımlarıyla bu bölümler arasında bir çok ortak kullanıma rastlanıyor olması bu kanaatin güçlenmesine sebep olmaktadır. Mesela, Osman Gazi döneminden Orhan Gazi dönemine geçiş yaparken

Kitâbını'Oşmân'un itdüm tamâm

Kılayım bu cilde dağı ihtimâm(yk. 120b)

şeklinde yazdığı beytin Yıldırım Bâyezîd Han dönemine geçiş yaparken de çok benzer ifadelerle

Çükıldum şehinşâh-ı devre du'â

Kılayum bu cilde dağı ibtidâ

Kılup Yıldırım Hân kitâbın tamâm

¹³ Söz konusu yazar eserlerde Behiştî Ahmed Çelebi, Behiştî Sinan Çelebi, Behiştî Ahmed Sinan Çelebi gibi değişik isimlerle adlandırılmaktadır. Ancak son incelemeler Behiştî'nin asıl isminin Ahmed olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Behiştî Tarihi*, s. XV-XVI.

İdem her ğazâsında biñ ihtimâm¹⁴

şeklindekarşımıza çıktığı görülmektedir. Behiştî Orhan Gazi dönemine mahsus cildde II. Bâyezîd için dua ederken,

Sâye-i SübhânSulţânBâyezîd

Devlet ü ‘ömri ola dâyim mezîd(yk. 137a)

şeklinde yazdığı beyti Yıldırım Bâyezîd dönemini içeren kısımda da çok benzer olarak

Şehinşâh-ı âfâk Şeh Bâyezîd

Ola devleti ömri yâ Rab mezîd¹⁵

şeklinde tekrar ifade etmiştir. *Behiştî Tarihi*’nin daha önceden varlığı bilinen kısımlarla yeni bulunan bu bölümler arasındaki benzerlikleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bunların tamamını göstermek bu makalenin sınırlarını aşacağı için birkaç örnekle yetinilmiştir. *Behiştî Tarihi*’nin daha önce bilinen kısımlarında ismiyle ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Bu sebeple şimdiye kadar genel olarak Osmanlı tarihleri gibi “Tevârih-i Âl-i Osmân”, “Behiştî Târîhi” veya “Târîh-i Behiştî” isimleriyle adlandırılmıştır. Elimizdeki yazmanın ilk sayfasına da eski yazıyla “Târîh-i Âl-i ‘Osmân-ı Behiştî” kaydı düşülmüştür. Yazmanın 1b yaprağında serlevhadayazılı olan eserin asıl adı ise metnin bütününde büyük bir problem teşkil eden altın yapraklı yazıların tahrip olması dolayısıyla okunamaz durumdadır. Behiştî bizi bu sıkıntıdan metnin içinde adını tekrar zikrederek kurtarmaktadır. 19b yaprağındaki “Mâhazâ bu dûdemân-ı şerîfûneyledüġihavârîk-ı ‘âdâtıdan bu *Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı ‘Osmânî*’debiñde biri tahrîrolınmamışdur.” şeklinde olan ifadeler eserin adının *Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî* olduğunu ortaya koymaktadır. Serlevhada okunabilen harfler de eserin bu olduğu konusundaki kanaatimizi teyit etmiştir. Burada Behiştî’nin eserine bilinen başlıkların dışında hatta klasik Osmanlı tarihlerinden de farklı bir isim verdiği görülmektedir.

Sıradışı bir isimle eserini adlandıran Behiştî tarih eseri yazmasının gerekliliğini şu ifadelerle belirtiyor. “Sünen-i seniyye-i fuşahâ ve rûsûm-ı merâsim-i bülegâ oldur ki şahâyif-i edvân meġâsin-i âşârlarıyla muġeşşâ ve müzeyyen iderler ve şafâyî-ı elmâs-ı zebânların medâyih-i cihânânlar cevâhiriyle mücellâ ve rûşen kıılurlar. ‘Ale’l-ġuşûş ki bir şâhib-kırân-ı zamânuñ bedâyi’-i veġâyî’i ve bir dûdemân şerîf-i ‘âlî-şânuñ şânâyî’-i bedâyi’ ola. Zîrâ her ħarnuñ dîbâcesi şâhib-kırânların vaşf-ı şerîfiyle müşerrefdür ve her devrûñ ‘unvânı ħânedân-ı felek-âsîtanlar zıkr-i cemîliyle mu’anvendür ve ġuş-ı zamân selâţîn-i cihân cevâhir-i me’âşirleri ġuşvârıyla ârâste olmaz. Mâdâm ki silk-i pervîn-vâr leâlî-i âbdârı-y-ıla manzûm ve manzûd olmaya ve ezyâl-i ħıla’-işühûr u a’vâm mefâġir-i zevâhirleriyle muţarrâ vü muţarraz olmaz. Mâdâm ki tırâz-ı ‘alem-i iġtidârı evc-i ma’ârif pîrâste olmayınca ve mızâm-ı melâġat mubârizlerine ki ġûy-ı feşâġat ubelâġat şavlecân-ı ħudret ve müknetlerine müdâm râmdur. Kemâl-i şehâmet ve muntelhâ-yı şecâ’at oldur ki

¹⁴*Behiştî Tarihi*, s. 6.

¹⁵*Behiştî Tarihi*, s. 5.

cevlângâhları meydân-ı vasî'-i rûy-ı zemîn olup seyrângâhları fezâ-yı fasîh-i çarh-ı berîn ola. Eger olmasa ma'lûmdur ki himmeti dûn ve şab'ı zebûndur."¹⁶

II. Bâyezîd devri Osmanlı tarihçiliği açısından atlama taşıdır. Zira bu dönemde bizzat padişahın emriyle, farklı tarzda ve bundan sonraki tarihçilere örnek teşkil edecek eserler meydana getirilmeye başlanmıştır. Nitekim İbn Kemal ve İdris-i Bitlisî de meşhur tarihlerini bu dönemde ve padişahın emriyle yazmaya başlamışlardır. II. Bâyezîd döneminde eserini meydana getiren ve onun yakınında bulunan Behiştî acaba eserini çağdaşı bu iki mühim tarihçi gibi hünkarın emriyle mi yoksa bir in'âma nâil olabilmek için kendi arzusuyla mı kaleme almaya başlamıştır? Behiştî Tarihi'nin daha önce elimizde bulunan kısımlarında bu konuyla ilgili bir bilgi bulunmadığı için yazılanlar tahminden öteye gidememiştir. Müverrih elimizdeki yazmada bu hususu açıklığa kavuşturmakta ve eserini bizzat II. Bâyezîd'in emri ile kaleme almaya başladığını ifade etmektedir. Yazar eserinde tarihini yazmaya başlama sürecini bazen nazım bazen de nesirle uzun uzadıya anlatmaktadır:

İderkenşuğl oldum nazma mâ'il
 Sehelmüddetdeitdüm anı hâşıl
 Münakkaheyledüm şöyle kelâmı
 Görinmez gözüme nazm-ı Nizâmî
 Mükemmel olduğum-ıçun bu fende
 Şehûn adına yazdumhamse ben de
 Diledüm kim uramFirdevsi'ye dest
 Didürdümbesañakadrınkılampesht
 Sikender-nâme'degörmişdüm anı
 Gelürdisüstbâzumagümânı
 Velîkin 'âlemünşâhib-kırânı
 Süleymân-ı zamân Cemşîd-i şânî
 Bañaemr eylemiş kim idem inşâ
 Pür oldıbesdimâğuma bu sevdâ
 Çünitdihusrev-i âfâk rağbet
 Kılâyın ben de bu inşâya himmet
 Kala bu fende dahıyâdigârum
 Biline ehli yanında şî'ârum

¹⁶ Behiştî, *Vâridât*, yk. 16b-17a.

...

Hemîşe yigirekdür çünki meydân
 Ümîdüm bu inâyet ide Yezdân
 Beni kılmaya a‘dâ içre mağlûb
 Kitâbum ola her maḥfilde mergûb
 Diyeler kim bu fende daḥı fâyık
 Ola âşâruma her kişı ‘âşık
 Olan kimse fûnûn içinde mâhir
 ‘Acebmi olsa yâ münşî yâ şâ‘ir¹⁷
 Tamâm olsun hele bu sıfır-i menşûr
 Kılâyum nazm-ıla tekrâr ma‘mûr
 Biline ḳadr-i Firdevsî cihânda
 Tezekkürölümicaḳ her zamânda
 Giremanuñ-ıla meydâna tekrâr
 Temâşâ iden ide fazla iḳrâr¹⁸

Yukarıda metinden alıntıladığımız kısımdan yazara bir eser yazma emrinin hamseyi bitirdikten sonra verildiği anlaşılmaktadır. Behiştî hamsesinin son mesnevîsi olan *Heft Peyker*’de de

Urayım şevk ile Şeh-nâme’ye dest
 Hasım ol kaldı idem anı da pest
 Yazayum Târih-i ‘Osmânî’yi ben
 Kıssası râstdur[ur] nazmı hasen
 Anun efsâneleri oldu dūrûg
 Yok cürâ’ında dūrügunda fūrûg¹⁹

Beyitleriyle tarih eseri yazma düşüncesini ifade etmektedir. Üzerinde çalıştığımız metinde ise “Bu emr-i meşkûrla me‘mûr olmazdan evvel dâyimâhâtır-ı ḥaṭîreḥuṭûr iderdi ki bu ḥıdmetde istifşâ olınaydı ammâ el-umûru merhûnetün bi-evḳâtihâ terâdüf-i mevânî‘-i şûrî ve tevârüd-i medâfî‘-i

¹⁷Behiştî, *Vâridât*, bk. 17a-18b.

¹⁸Behiştî, *Vâridât*, bk. 18a-b.

¹⁹Demirel, “Behiştî’nin Heft Peyker Mesnevîsi”, s. 109-110. (Metindeki bir takım tasarruflar bize aittir).

ma'nevî mûcib-i te'hîr olup mâni'-i tahrîr oldu."²⁰İfadeleriylebu göreve getirilme arzusunda olduğunu söylemektedir. Behiştî'nin hamsede yer alan söz konusu beyitler vasıtasıyla bu isteğini padişaha ilettiği ve Osmanlı padişahları tarihini yazma görevine nâil olduğu düşünülebilir. Şair-müverrihyukarıdaki beyitlerde hamseyi bitirdikten sonra manzum bir tarih metni yazarak Firdevsî'yi alt etmek istediğini belirtmektedir. Ancak padişahın yazardan özellikle mensur bir tarih yazmasını istemesi üzerine, fazla meyl etmemesine rağmen bu alana yöneldiğini söyleyen yazarın, mensur eser oluşturmada da maharet göstereceğine güveni tamdır.Ama diğer taraftan nazım ile nesiri karşılaştırmaktan ve eserin inşasını bitirdikten sonra nazm ile mamur ederek tekrar yazma düşüncesini ifade etmekten de kendini alamamıştır. Bu durum o dönemde nazımın nesre üstün görüldüğünü göstermektedir ki şair de,

Buña meyl itmemiş idüm ziyâde
Ki zerdür nazm u inşâ sîm-i sâde
Şebîh ola mı Kevşer ta'mı mâya
Şüreyyâ kıdri beñzer mi Sühâ'ya
Kaçan hem-seng ola elmâs billûr
Beyâz-ı sâdeye beñzer mi tâ nûr²¹

beyitleriyle bunu ifade etmektedir. Diğer taraftan tarihçi: “Çün ol emîrû'l-mü'minîn ve hâlfî-i hulefâi'r-râşidîn sedd-i dîn murâd idindi ki abâ-i kirâmınıñ ve ecdâd-ı ızâmınıñ ictihâ[d]-ı cihâdî neslen-be-neslen ne cihetle vâkı' olduysa bigayri ziyâdetin ve nokşanın yazup ol leâlî-i menşûr silk-i intizâmda musammat ü manzûd ola. Ammâ içinde münşiyâne tîmât ve şâ'irâne mübâlağât olmaya hemân vâkı' olan kaşıyyeler bi'aynihi taşvîr ve tahrîr olına ahsen-i te'lif ve etemm-i tertîb-ile tâ ki ekşer zıkr olan vaqâyi' mübâlağa mütevehhim olup şanâyî'a mahmûl olmaya. Mâhazâ bu dûdemân-ı şerîfuñ eyledügi havârık-ı âdâtıdan bu *Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî*'de biñde biri tahrîr olunmamışdur sâbıkan tafsîl ile takrîr olunmadügi sebebden.”²²İfadeleriylepadişahın kendisinden sade dille, içinde “münşiyâne tîmât ve şâ'irâne mübâlağât” olmayan ayrıntılı ve gerçeklere dayalı bir Osmanlı tarihi yazmasını talep ettiğini belirtmektedir. Padişah her ne kadar sade ve münşiyâne söylenmemiş bir eser olmasını istemişse de müverrih bu emre pek uymamış gibidir. Nitekim eserin içi birçok yerde mübalağalı anlatımla doludur.

Üzerinde çalıştığımız yazmada yazarın hayatı hakkında eski bilgileri destekleyen kayıtlar yer aldığı gibi yeni ve orijinal malumata darastlanılmaktadır. Behiştî daha önceki çalışmalardan da bilindiği gibi II. Bâyezîd'in sarayında yetişmiş ve yakın hizmetinde bulunmuştur.²³ Yazar burada da çok küçük yaşta iken II. Bâyezîd'le görüşüğünü ve hizmetine girmeye vâsıl olduğunu şu şekilde

²⁰ Behiştî, *Vâridât*, yk. 18a.

²¹ Behiştî, *Vâridât*, yk. 17b.

²² Behiştî, *Vâridât*, yk. 19b.

²³ Yazarın *Leylâ vü Mecnûn* adlı mesnevîsinde yer alan,

Sinnüm on üçinde idi iy Şâh

Sevķ itdi ki hizmetüñe Allâh

beytinden henüz on üç yaşında iken II. Bâyezîd'in hizmetine girdiği anlaşılmaktadır. Aygün, *Behiştî'nin Leyla vü Mecnûn Mesnevîsi*, s. 403. Hayatı hakkında bilgi için ayrıca bkz. *Behiştî Tarihi*, s. XIV-XXV.

belirtir: “İttifâk dâ‘ıye-i devâ‘-ı devlet reh-nümûn ve mu‘iddât-ı sa‘âdet hâdî-yi hümayûn olup hadâset-i sinde belki evân-ı ‘ışmetde iken hıdmet-i hâlıfe-i zemîn ü zamân imâm-ı ehl-i imân ü İslâm sultân-ı hürşîd-eşer Bercis-naazar sultânımız Sultân Bâyezîd Hân zâda’llâhü nuķûdehu ömrihî ilâ yevmi’l-mîzân hâzretinüñ cevher-i hâk-i pâ-yi kîmyâ-ı hâşiyetine ki sürme-i dîde-i a‘yân-ı ulu’l-ebşârdur yüz sürmek naşib olup.....müdâvemet-i hıdmetile ki maṭraḥ-ı şu‘a-ı ikbâl ve maṭmaḥ-ı nazar-ı âmâldür müstes‘ad olmak müyesser oldı.”²⁴

Ayrıca yazar eserinde kendisi “evân-ı ‘ışmetde” yani masumluk ve günahsızlık çağında iken II. Bâyezîd’in cülusu sırasında yanında olduğunu ve olaylara bizzat şahitlik ettiğini “Ḥalîfetü’r-raḥmân sultânımız Sultân Bâyezîd Hân hâlede’llâhü te‘âlâ devlet ü sa‘âdetle serîr-i salṭanata cülûs idicek getürdiler ziyâret eyleyüp mübâlağa in‘âm ü ihsân eyledi fakîrû’l-hakîr dahî ol hinde evân-ı ‘ışmetde hıdmetde yüz sürürdüm, temâşâ eyledüm”²⁵ şeklinde belirtmektedir.²⁶

Behiştî’nin Sultan Bâyezîd’in hizmetkarlarından birisi olduğu eskiden beri bilinmekteydi.²⁷ Ancak ne gibi görevlerde bulunduğu hakkında bir malumat söz konusu değildi. Tarihçi burada “çün ol mihr-i burc-ı devletüñ meyâmin-i işrâkı bu zerre-i sergeşteyi hâzîz-i derekât-ı bu‘uddan evc-i derecât-ı merâkî-i kurba irişdürdi.”²⁸ ve “Çün ol bârigâh-ı a‘lâya ve dergâh-ı vâlâya yüz sürmek muḳadder oldı niçe müddet ferrâşlıkda bâd-ı şabâdan ve âb-efşânlıkda sakḳâ-yı şehâbdan sebḳat eyledüm. Cebînüm cârû ve ‘arîḳ-ı cebînüm şü olup gülâb-efşânlık idüp cârû-keş oldum. Hâliyâ şehâyib-i mevâhib bârân-ı hâzân gibi mütevâliyen müteḳâtır olup müdâm mütevâsıl olur”²⁹ diyerek padişahın kapısına yüz sürdüğünü sanatlı bir şekilde söylerken carukeş, ferraş ve sakalık yaptığını ifade eder. Bu ifadelerden şair-müverrihin böyle vazifelerde bulunduğu ve tarihini yazdığı sırada padişahın ihsanına nail olmaya devam ettiği hükmü de çıkarılabilir.

Behiştî eserinde birçok vesileyle padişahın himmetine vasıl olduğunu vurgulamakta ve minnetini belirtmektedir. Mesela aşağıdaki şu beyitlerde de

Çün hem bendeyem hem bende-zâde³⁰

Kılayın farz olan kârı ‘ibâda

Eger olmasa-y-ıdî şâh ‘Oşmân

Hudâ bilür kim öldürdi müsülmân

‘Inâyet kılmasa Şeh Bâyezîd Hân

Çalurdum zulmet-i cehl içre nâdân

²⁴ Behiştî, *Vâridât*, bk. 18b-19a.

²⁵ Behiştî, *Vâridât*, bk. 45a.

²⁶ Gerçekten Behiştî’nin tarihinin II. Bâyezîd dönemine ait sifrinde bu padişahın cülusuyla ilgili verdiği bilgiler çok canlı tasvir edilmiştir ve bir görgü şahidinin izlenimlerini aksettirir niteliktedir. Konu için bkz. *Behiştî Tarihi*, s. 293-297.

²⁷ Bkz. dipnot 23.

²⁸ Behiştî, *Vâridât*, bk. 19a.

²⁹ A.g.e.

³⁰ Misra’ın vezni problemlidir.

Oğutdı hıdmetinde kıldı hâşıl

Bihamdi'llâh dirler ehl üfâzıl

Toludur ni'met-ile üstüh'ânım

Nice say' itmesün hıdmetde cânım³¹

şeklinde Bâyezîd'e olan minnetini ifade eder. Yazarın burada bir mısra da “Çün hem bendeyem hem bende-zâde” şeklinde bir ifade kullanması dikkat çekmektedir. Bu ifade yazarın babası Karıştıran Süleyman Bey'in devşirme olduğunu düşündürmektedir. Ancak Süleyman Bey'in³² Edirne'deki bir vakıf kaydında, Ali Bey bin Hamza Subaşı vakfının varislerinden birisi olarak gözükmesi onun devşirme olmaktan ziyade Osmanlı ordusunda hizmet eden köklü bir aileden geldiği ihtimalini güçlendirmektedir. Behiştî'nin burada “bende-zâde” tabiriyle babasının yıllarca Osmanlı hizmetinde görev yapmış birisi olduğunu vurgulamış ve bunu genel anlamda kullanmış olması ihtimal dahilindedir. Ancak diğer taraftan Karıştıran Süleyman Bey hakkında bilgi veren diğer kaynakların da onu anlatırken kul tabirini kullanması ilginçtir.³³ Bu durumda Behiştî'nin II. Bâyezîd'in sarayına ne şekilde girdiği de bir muamma olarak kalmaktadır. Bir takım varsayımlara göre Behiştî babası vasıtasıyla saraya dahil olmuş olabilir. Behiştî'nin babası Süleyman Bey yıllarca Osmanlı padişahlarının hizmetinde bulunmuş saygın bir komutandır. Fatih'in Akkoyunlu seferi (1473) sırasında yaşlıdır ve sefere katılmayarak İstanbul'da kalmıştır.³⁴ Behiştî (d. 1467-68)³⁵ ise bu sıralarda daha beş altı yaşlarındadır. İyice yaşlanmış olan Süleyman Bey'in isteğiyle küçük yaştaki oğlu saraya alınmış olabilir. Bir başka ihtimal ise babasını küçük yaşta kaybeden Behiştî'nin yine babasının hizmetleri göz önünde bulundurularak saraya dahil edilmiş olmasıdır. Nitekim babası sıradan birisi değildir, Osmanlı ordusunda önemli hizmetler eda etmiştir. Ancak bu konuda söylediklerimiz yeni bilgiler ortaya çıkmadığı müddetçe şimdilik tahminden öteye gidememektedir.

Behiştî'nin yeni yazması hayatı ve eseri hakkında olduğu gibi tarihi malzeme olarak da dikkat çekici bilgiler içermektedir. Mesela yazar, bazı kroniklerde zikredilen Süleyman Şah'ın Fırat nehrinde boğulması olayına eserinde yer vermez. O Süleyman Şah'ın Ahlat'ta vefat ettiğini ifade

³¹ Behiştî, *Vâridât*, bk. 18a.

³² “Murad döneminde Vize beyliğinde bulunan Karıştıran Süleyman aynı zamanda sınır boylarında muhafızlık yapmış, Fatih zamanında İstanbul'un muhasarasında ve fethinde bulunmuş ve bu sırada İstanbul surlarına ilk o çıkmıştır. Bu savaş esnasında gösterdiği başarılar dolayısıyla II. Mehmed tarafından fetihten sonra şehri imar etmek üzere subaşılık görevine atanmıştır. Yazarımızın eserinden II. Mehmed tarafından bir süre sancak beyliğinden azledildiği anlaşılan Süleyman Bey'e bu görevi, Belgrad kuşatmasında maiyetindeki 200 kişiyle gösterdiği cesaret ve fedakârlık neticesinde tekrar iade edilmiştir. II. Murad ve II. Mehmed döneminin sınır beylerinden birisi olan Karıştıran Süleyman Bey adına, Bursa'da geliri değişik alanlarda kullanılmak üzere bir vakıf kaydı ve onun adına yaptırılmış çeşme gibi hayır eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Edirne'deki bir vakıf kaydında, Ali Bey bin Hamza Subaşı vakfının varislerinden birisi olarak gözükmektedir. Son zamanlarını Bursa'da geçirdiği ve orada vefat ettiği anlaşılan Süleyman Bey'in türbesi bu şehirde bulunmaktadır.” *Behiştî Tarihi*, s. XVII-XVIII.

³³ “Şehrin ta'mirini hem-hâbe-i zamîr-i münîri olup Karıştıran Süleyman Beg dimekle ma'rûf bir yarar ve mu'temed kulunu şubası nasb eyleyüp buyurdu.....” Tacizâde Cafer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*, TOEM İlavesi, 1231, s. 24; “Sultan İstanbul'u teshîr ve sûr u bârûsunu ta'mir ittikte Süleymân Beg nâm kulunu İstanbul subaşı ta'yin ile ta'mir-i şehri ana tefvîz eyledi.....” Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, C. II, İstanbul 1280, s. 247; “Sultan Mehmed Han Gazi kim İstanbul'u feth etti, Subaşılığını kulu Süleyman Bege verdi.” Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Atsız, İstanbul, 1949, s. 196.

³⁴ Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İngilizce baskısından çev. Dost Körpe, Ankara, 2003, 171; (Robert Anhegger, “Fatih Devrinde Yazılmış Farsça Manzum Bir Eser, Mu'âli'nin Hünkârname'si”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/1, İstanbul, 1949, 154.

³⁵ *Behiştî Tarihi*, s. XV.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

ederek diğer Türkçe kaynaklardan ayrılır.³⁶ Behiştî, Osman Bey'in amcası Dünder Bey'in nerede ve ne zaman öldüğü hakkında da farklı bilgiler vermektedir.³⁷ *Vâridât* bugüne kadar bilinen kroniklerde yer almadığı ifade edilen³⁸ ve yabancı kaynaklar esas alınarak yorumlanan Orhan Bey tarafından İznik'in fethinden önce gerçekleştirilen Palekanon Savaşı'nın³⁹ da farklı bir varyantını ihtiva etmektedir.⁴⁰ Yazarın eseri askerî teşkilata dair de farklı malumatlar barındırmaktadır. Mesela Behiştî, Orhan Gazi döneminde kapukulları ile sair hadem ve haşeme kızıl börk tayin edildiğini, beylerin ise üsküf üstüne mu'akkad dülbendler sarındıklarını yazar. Bu usûlün Yıldırım Bâyezîd zamanına kadar devam ettiğini onun zamanında kapu halkı sair ecnaddan mümtaz olsun diye ak börkün onlara mahsus olduğunu ifade eder. Ayrıca yazar, yaya yazma fikrinin Süleyman Paşa'ya ait olduğunu teşkilatın sistemli bir şekilde kurulmasının ise Mevlana Halil tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.⁴¹

Behiştî'nin *Vâridât*'ı sadece ihtiva ettiği tarihi malzeme açısından dikkat çekici değildir. Döneminde iyi bir şair olan Behiştî bu kabiliyetini tarihinde de göstermekte ve eserinin bazı yerlerinde tarihçi olma vasfından uzaklaşarak tam manasıyla romantik bir şair hüviyetine bürünmektedir. Bu kısımlar onun eserine tarihî olmasının yanı sıra edebî bir hava kazandırmaktadır ve eserin akıcı bir şekilde okunmasını sağlamaktadır.⁴²

³⁶ Bu rivayeti kaynaklardan sadece İdris-i Bitlisî'nin *Heşt Bihişt*'inde (Vural Genç, *İdris-i Bitlisî, Heşt Bihişt Osman Gazi Dönemi Tahlil ve Tercüme*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 95) görüyoruz ki Behiştî'nin ondan nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

³⁷ Behiştî'ye (*Vâridât*, bk. 68b) göre Köprühisar savaşı esnasında kalenin muhasara edilmesine herkesin onay vermesine karşın Dünder Bey'in karşı çıkması onun öldürülmesine sebep olmuştur. Mezarı Köprübaşındadır. Bu konudaki diğer rivayetler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, C. I, Ankara, 2003, s. 104.

³⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2010, s. 339.

³⁹ İnalçık, a.g.e., s. 43-44; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 119-120. VI. Mırmıroğlu, "Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi", *Belleten*, C. XIII, S. 50, Nisan, 1949, s. 309- 321.

⁴⁰ Behiştî, *Vâridât*, bk. 111a-116a.

⁴¹ Behiştî, *Vâridât*, bk. 109b-110a.

⁴² Mesela Nilüfer Hatun ismi verilen Yarhisar tekurunun kızı ile Orhan Gazi'nin düğününün anlatıldığı aşağıdaki şiir buna misaldir.

Gelüp dest-bûs itdi çün dil-sitân
Yüzün açdı öpdî lebin pehlevân
Göricek yüzün şâh-ı şâhib-nazar
Geçüp kendüzinden olur bî-haber
Ayıtdı melek mi bu yâhûd perî
Ki 'adnûn bunun gibi yok dilberi
Boyı serv ü ruhsârı lâle gibi
Leâtâfette gül üzre jâle gibi
İder zeyn kâfûrî müşk-i siyâh
'İzârî şehâb içre mânend-i mâh
'İzâr-ı laîfînde 'anber 'ades
Konupdur şan âyîne üzre mekes
Yañağındaki zülf-i 'anber-feşân
Şuda tâze sünbül gibidür hemân
Boyı nîze kirpikleri tîrdür
Kaşı yâydur zülfî zencîrdür
Miyânı çü müdür saçı hemçü mâr
Cebîni vü ruhsârı nûr-ıla nâr
Çeküp yanına anı şâh-ı cihân

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Behiştî eserinde ayrıntıları da ihmal etmemiştir. Mesela Sultan Murad'ın oğlu Yıldırım Bâyezîd ile Germiyanoglu Yakup'un kız kardeşinin evlenmesi metinde uzun uzadıya anlatılmaktadır. Bu düğün

İder bir sûr kim bu pîr-i 'âlem

Nazîrin görmemiş çeşn-i mu'azzam

beytinde Behiştî'nin de ifade ettiği gibi muhteşem bir törendir. Şair-müverrih Behiştî düğün hazırlıkları, kurulan çadırlar, ikram edilen yemekler, gelen misafirler vb. unsurları ayrıntılarıyla veriyor. Misafirlerin her bir zümresi için övgü dolu ifadelerle başvurur, mesela düğüne gelen ve şiirler okuyan şairleri anlatırken bile “Ve erbâb-ı belâgat ve aşhâb-ı feşâhat şî'r-i 'izâm ve bülegâ-yı kirâm ki her biri Nizâmî-i vâkt u Câmî-i devrân ve Hâfız-ı 'ahd u Selmân-ı zamân idi.”⁴³ gibi biraz da mübalağalı bir anlatım tarzı kullanır.

Sonuç olarak Behiştî'nin üzerinde çalışmakta olduğumuz tarihi, hayatı ve eseri hakkında daha önce bildiklerimizi desteklediği gibi eserine hangi ismi verdiği, nasıl ve ne şekilde tarih yazmaya başladığı, tarih eserini yazarken nasıl bir sistem uygulayacağı, sarayda ne gibi hizmetler eda ettiği gibi bu güne kadar cevaplarını bilmediğimiz bir takım soruların yanıtlanması bakımından önemlidir. Ayrıca daha önce üzerinde inceleme yapılan kısımlarında da ifade edildiği gibi Behiştî *Vâridât*'ı yazarken çok sayıda kaynaktan istifade etmiştir ve bunları karşılaştırmalı kullanarak en doğru bilgi verme ihtimali olanları kendisine kaynak seçmiştir.⁴⁴ Bu açıdan tarihçinin eseri dikkate şayandır. Ek olarak yukarıda verdiğimiz sınırlı örneklerden de anlaşılacağı gibi eser Osmanlı tarihi açısından farklı ve detaylı bilgiler içermektedir. Bu bakımdan bundan sonra özellikle Osmanlı'nın ilk dönemine dair yapılacak incelemelerde ve kıyaslamalarda Behiştî'nin eserinin oynayacağı rolün öneminde kuşku yoktur. Zira eser gerek siyasi ve kültürel tarih gerekse teşkilat tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca yeni bulunan yazmanın harekeli olması yer isimlerinin okunması konusunda karşılaşılan bir takım problemlerin kısmen çözülmesinde de faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul, 2007.

ANHEGGER, Robert, “Fatih Devrinde Yazılmış Farsça Manzum Bir Eser, Mu'âlî'nin Hünkârname'si”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/1, İstanbul, 1949, s. 145-166.

Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Atsız, İstanbul, 1949.

ATSIZ, “İstanbul Kütüphanelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni'nin VI. cilt, 1-2. sayısından ayrı basım*, Ankara, 1957.

Öpüp bağına başdı mânend-i cân

Çözüp müydan şâh fi'l-hâl bend

Şoyar câme vü pîrehenden çü kând

Görüp cismini başdan ayağa cân

Şarar sîneye cânı gibi hemân(yk. 65a-b)

⁴³ Behiştî, *Vâridât*, yk. 168b.

⁴⁴ Behiştî'nin kaynakları için bkz. *Behiştî Tarihi*, s. XLI-LXX.

- AYGÜN, Zeynel Abidin, *Behiştî'nin Leyla vü Mecnun Mesnevisi (İnceleme-Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana, 1999.
- BABİNGER, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, İngilizce baskısından Çev. Dost Körpe, Ankara, 2003.
- DEMİREL, Şener, “Yeni Bir Mevlid Metni: Behiştî Sinan Çelebi'nin Mahzenü'l-Esrâr adlı Mesnevisi”, İstanbul Üniversitesi VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, (http://edebiyat.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/07/genel_liste.pdf).
- DEMİREL, Şener, *Behiştî'nin Heft Peyker Mesnevisi*, www. kulturturizm.gov.tr., (erişim: 02.06.2010).
- ERSOY, Ersen, “II. Bâyezîd Devri Şairlerinden Behiştî'nin Hamsesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 2, 2011, s. 254-261, (http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/ee_behisti_hamse.htm erişim: 03.09.2013).
- GENÇ, Vural, *İdris-i Bitlisî, Heşt Bihişt Osman Gazi Dönemi Tahlil ve Tercüme*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, C. II, İstanbul, 1280.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2010.
- KARATAY, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, C. I, İstanbul, 1961.
- KAYTAZ, Fatma, *Behiştî Tarihi, (791-907/1389-1502)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- MENAGE, Victor L., “Osmanlı Tarihyazıcılığının İlk Dönemleri”, *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Der. Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara, 2000, s. 73-91.
- MIRMIROĞLU, VI., “Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekano Muharebesi”, *Belleten*, C. 13, S. 50, Nisan 1949, s. 309- 321.
- RIEU, Charles, *Catalogue Of The Turkish Manuscript In The British Museum*, London, 1888.
- Tâcîzâde Cafer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*, TOEM İlavesi, 1231.
- TEKİNDAG, Şehabettin, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Belleten*, C. XXXV, S. 137-140, 1971, s. 655-663.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, C. I, Ankara, 2003.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

CUMHURİYETİN ÖNCÜ EĞİTİMCİLERİNDEN DR. HALİL FİKRET KANAD'IN SÜRELİ YAYINLARDA YAYIMLANAN YAZILARININ DEĞERLENDİRİLMESİ*

*Mustafa GÜÇLÜ***

ÖZET

Makedonya'da Manastır ilinin Serfice kasabasında 1892 yılında dünyaya gelen Halil Fikret Kanad, eğitim alanında yurt dışında ilk doktora yapan kişi olması nedeniyle Türk eğitim tarihinde önemli bir yer tutar. Onun eğitim tarihimizde önemli bir tutması, sadece yurt dışında eğitim alanında ilk doktora yapan kişi olmasından dolayı değildir. O, aynı zamanda Türkiye'de eğitim düşüncesinin gelişmesinde önemli katkılar ortaya koyması, çağdaş öğretim ilke ve yöntemleri konusunda öncü olması nedeniyle de önemli bir eğitimcimizdir. Kanad'ın eğitim hakkında ortaya koyduğu ve öncü olduğu düşüncelere yer verdiği alanlardan birisi de süreli yayınlardır. Bu araştırmada, Dr. Halil Fikret Kanad tarafından kaleme alınmış ve Cumhuriyet dönemi süreli yayınlarda yayımlanmış yazılarının genel bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde internet ve kütüphane ortamında yapılan araştırmalarda Dr. Halil Fikret Kanad'a ait olan yazılar içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu inceleme sürecinde kategorik teknik kullanılmış, benzer özellikteki yazılar belli başlıklar altında incelenmiştir. Araştırma sonunda Kanad'ın yazılarında; genel eğitim hakkındaki düşünceleri yanında, eğitimin psikolojik temelleri, eğitimin felsefi temelleri, yükseköğretim, öğretmenlik mesleği ve eğitim programları gibi konulara yer verildiği görülmüştür. Kanad, genel eğitim ile ilgili yazılarında; eğitimde teori ve pratik konusu, eğitimde millilik, eğitimin amaçları ve demokratik eğitim gibi konuları ele alırken eğitimin psikolojik temelleri ile ilgili yazılarında da; eğitim ve psikoloji arasındaki ilişki, psikoloji akımları, normal ve problemlili çocuklar sorunu ve öğrenme psikolojisi ile ilgili konuları incelemiştir. Eğitimin felsefi temellerinde Sokrat, Eflatun ve Aristo'nun felsefe ve eğitim alanında düşünceleri yanında Pestalozzi'nin eğitim görüşlerine yer veren Kanad, yükseköğretimle ilgili olarak da; özerklik ve üniversiteye giremeyen gençler sorununu ele almış, eğitim programları ve öğretim alanında da; programların yoğunluğu, okul dışında eğitim ve modern okul gibi konulara yer vermiştir. Onun, yazılarında en fazla önem verdiği öğretmenlik mesleği hakkında da; öğretmen yetiştiren kurumlar ve öğretmen yetiştiren kurumların programları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halil Fikret Kanad, pedagoji, süreli yayın, cumhuriyet dönemi

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, El-mek: mguculu@erciyes.edu.tr

**THE EVALUATION OF ONE OF THE LEADING FIGURES
OF CUMHURİYET AGE DR HALİT FİKRET KANAD'S PAPERS
PUBLISHED IN JOURNALS**

ABSTRACT

Born in 1892 in a town called Service of Monastery, Macedonia, Halil Fikret Kanad is a leading figure in our history known as the first person having his doctorate degree on education abroad. He is not only prominent for his having an Education Doctorate abroad, he is also a leader in his thoughts helping the mentality of education develop in our country. He was an important figure for modern teaching methods and techniques. One of the ways he disseminated his ideas was journals. In this paper it is objected to evaluate some articles written by Halit Fikret and published in Cumhuriyet Age journals. For this aim some articles of Halit Fikret were analysed in library and internet settings via content analysis method. In this analysis categorical technique is used, the articles having the similar contents piled up under the same titles. At the end of the research, Kanad's articles were found to be related to general education, education's psychological bases, education's philosophical bases, higher education, education curriculums, and teaching profession. Kanad has investigated in his educational writings oversome to pics like; theory on education, nationality in education, the aims of education and democratic education. Additionally he was dealing on some of other writings on educations psychological bases with some other topics like education and psychology relationships, psychological theories, normal and problematic children problems, learning psychology. In educations philosophical bases he dealt with Socrates, Platon and Aristoteles' opinios of education and philosophy and also Pestalozzi. At the same time related to university, he dealt with autonomy, and the issue of the students who were not allowed to go into the university. In the field of education curriculum he discussed school program's essentiality, education out of school and modern school issues. About the teaching profession which he gives the top importance here is the institutions education curriculums' ad their programs' are discussed.

Key Words: Halil Fikret Kanad, pedagogy, journals, Cumhuriyet Age

1. GİRİŞ

Toplumsal olgu ve olayların yorumlanması, anlaşılması ve sosyal gerçekliğin bütün yönleriyle bilinmesi için tarihi verilerden yararlanılması gerekir. Tarihi verilerden yararlanması gereken alanlardan birisi de eğitimidir. Sosyal, kültürel, politik ve bireysel yönleri olan eğitim; bireylerin toplumun standartlarını, inançlarını ve yaşama yollarını kazanmasında etkili olan tüm sosyal süreçleri kapsamaktadır.

Dünyadaki tüm ülkeler eğitim anlayış ve uygulamalarını oluştururken geçmişte ortaya çıkmış bilgi birikiminden, kendi toplumlarında var olan eğitimcilerinden yararlanmaktadırlar. Bu konuda özellikle 20. yüzyılın ilk yarısı, son derece önemli eğitim hareketlerinin ortaya çıktığı bir dönem olması bakımından dikkat çekmektedir. Türkiye'de de eğitim anlayışının oluşmasında 20.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

yüzyılın ilk yarısı etkili olmuştur. Bu dönemde Türkiye'de eğitim düşüncesinin oluşmasında büyük etkiler yapmış eğitimcilerimiz yetişmiştir. Bu eğitimcilerimizden birisi de Dr. Halil Fikret Kanad'dır.

5 Ocak 1892 tarihinde Makedonya'da Manastır ilinin Serfice kasabasında dünyaya gelen Kanad, ilkokulu Serfice İlkokulu'nda tamamladıktan sonra Manastır şehrinde bulunan Sanayi Mektebine devam etmiştir. Burada dört yıl eğitim gördükten sonra ise Manastır İdadisinde okumuştur. 1910 yılında her vilayetten iki idadi mezununun yapılan sınavla Avrupa'ya gönderileceği bilgisi üzerine sınava girmiş ve bu sınavda başarılı olarak Almanya'ya gönderilmiştir. 1910-1912 yılları arasında Almanya'da Almanca öğrenmiş, 15 Nisan 1912'de Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde eğitime başlamış ve burada üç dönem eğitim almıştır. 1913-1914 eğitim-öğretim yılı kış döneminde Leipzig Üniversitesi'nde pedagoji eğitimine başlamış ve Profesör Eduard Spranger'in öğrencisi olmuştur. Burada "Pestalozzi'nin Umumî Mektepçiliğe Karşı Vaziyeti (1809'a kadar)" konulu doktora çalışmasını yapmıştır. Kanad, 1917 yılında tamamladığı bu çalışma ile Türkiye'de pedagoji alanında yurt dışında ilk doktora yapan kişi olarak eğitim tarihimizdeki yerini almış ve aynı yıl Türkiye'ye dönmüştür.

Yurda döndükten sonra Maarif Nezareti bünyesinde Maarif Nezareti Müşavirlik Kitabesi ve Tercümanı olarak görev yapmış, değişik okullarda "Fenn-i Terbiye ve Malumat-ı Ahlakiye" dersi öğretmenliği yapmıştır. 1923-1926 yılları arasında Bakü Üniversitesinde üç yıl Pedagoji dersleri okutan Kanad, 1927 yılında Gazi Terbiye Enstitüsünde Pedagoji Bölümünü kurmuş ve bu bölümün uzun yıllar başkanlığı yaparak çok sayıda eğitimcinin yetişmesinde rol oynamıştır. 1936-1939 yılları arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğinde de bulunmuş ve 1956 yılında emekliye ayrılmıştır. Kanad, 1974 yılında Ankara'da vefat etmiştir.

Türkiye'ye çağdaş eğitimin ilke ve yöntemlerini tanıtan eğitimcilerden birisi olan Dr. Halil Fikret Kanad, öğrenimini Almanya'da tamamlaması nedeniyle bu ülke eğitim anlayışının etkisi altında kalmış, eserlerinde daha çok Almanca eserlerini kaynak göstermiştir. O, cumhuriyet döneminin ruhuna uygun öğretmen tipinin yetiştirilmesinde, çağdaş eğitim ve öğretim ilkelerinin ülkemizde yer edinmesinde öncü olmuş bir eğitimcimizdir.

Yapılan bu araştırmada ülkemiz eğitim anlayışının gelişmesinde önemli katkıları olan Dr. Halil Fikret Kanad'ın süreli yayınlarda yayımlanan yazılarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde farklı dergilerde yayımlanmış çok sayıda yazısına ulaşılmıştır. Bu yazılar içerik analizi yönteminin kategorik tekniği çerçevesinde incelenmiş ve yazılar; genel eğitim hakkındaki düşünceleri, eğitimin psikolojik temelleri, öğretmenlik mesleği ve eğitim programları başlıkları altında incelenmiştir.

2. Halil Fikret Kanad'ın Yazılarında Yer Verdiği Düşünceler

2.1. Genel Eğitim Hakkındaki Düşünceleri

Bu başlık altında Kanad'ın eğitimde teori ve pratik konusu, eğitimde millilik, eğitimin amaçları ve demokratik eğitim hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

Eğitimde amaçlar konusu, Kanad'ın yazılarında yer verdiği konulardan birisidir. İnsanların hayatlarının maddi temayüllerle dolu olduğunu ifade eden Kanad (1938a), insanların bunlardan kendilerini kurtaramadıklarını, eğitimin en büyük amaçlarından birisinin de insanları bu maddi temayüllerden kurtararak serbest hale getirmek olduğunu söylemektedir. Ona göre eğitim aracılığıyla insan, maddi temayüllerin esiri değil, yönlendiricisi durumuna yükselmektedir. Hürriyet idealinin herkesin her şeyi yapması anlamına gelmediğini ifade eden Kanad, böyle bir hürriyetin toplumda kargaşaya, intizamsızlığa neden olacağını belirtmektedir. Hürriyet ancak her bireyin toplum içinde kendi haklarını kullanabilme imkânının yaratılması bakımından önemlidir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Eğitimde hürriyet prensinin önemli olduğunu ifade eden Kanad, insanların hürriyetlerini kullanmayı öğrenmeden hayata atılmaları halinde içinde bulundukları cemiyete zarar vereceklerini belirtmektedir. O, insanların hürriyetlerini kullanmada en uygun ortamın okul ortamı olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre ancak eğitimle çocuk maddi temayüllerin esir olmaktan çıkarılır ve yavaş yavaş ahlaki serbest şahsiyete yükselir.

Kanad'ın eğitimde amaçlar konusunun yanın da ele aldığı bir diğer konu da demokrasi eğitimidir. Okullarda demokrasi ruhu aşılacak ve çağdaş bir karakter kazandırmak için önemli imkânlar bulunduğunu belirten Kanad (1947), bu konuda bazı öneriler getirmektedir. Sınıf işlerinden bazılarının sınıfta seçilen mümessillere yaptırılması, sınıf tartışmalarında öğrencilere söz verilmesi bu önerilerden birkaçını oluşturmaktadır.

Kanad (1956a), eğitimde teori ve pratik konusunu ele aldığı makalesinde farklı bilim adamlarının konuya ilişkin düşüncelerine yer vermiş, bu iki alanın birbirini tamamladığını dile getirmiştir. Ona göre her bilim dalında olduğu gibi pedagojinin de eğitim-öğretime dair nazari ve ameli meseleleri mevcut olup bunlardan hangisinin önemli olduğunu düşünmek anlamsızdır. Bütün pedagojik faaliyetlerde bu iki alanın birbirini tamamlaması zorunluluktur. Pedagoji teorilerinin asıl önemi, öğretmenlere sorumluluk yüklemesi ve onları gelişigüzel kontrolsüz hareketlerden uzak tutmasıdır. Teorik mülahaza ve bilgiler insanların yaptıklarının hesabını vermeye, tartışma ve eleştirilerde hoşgörölü olmaya, kendi kendimizi tenkit etmemize yardım etmekte, böylelikle her yaptığımızı kontrolden geçirmek zorunda bırakmaktadır. Amerika, İngiltere, Fransa ve Almanya'da teorik ve pratiğin nasıl işlediğine de yer veren Kanad, 1949 yılında Amerikan ve Alman pedagogların birlikte yapmış oldukları 2,5 aylık çalışmada teori ve pratikten herhangi birine ağırlık vermektense ikisi arasında bir dengenin bulunması gerektiği gibi bir sonuca ulaştıklarını belirtmektedir.

Kalkınma ve eğitim arasındaki bağa dikkat çeken Kanad (1933), bu konuda milli terbiyenin önemini vurgulamaktadır. Cumhuriyet devri ile Türkiye'de genel bir kalkınmanın başladığını ifade eden Kanad, Türk yurdunun rengi ve şeklinin bayındırlık işleri ile değiştiğini belirtmektedir. Ona göre dış yönden daha önemli olan bir değişiklik daha vardır ki, o da iç kültürdür. O, ancak Türk milletinin iç kültür yönünden eksiklikleri giderilirse hem medenileşme, hem de kültürleşme yönünden önemli mesafeler alabileceğini vurgulamaktadır. Bunun da en önemli anahtarı milli terbiyedir. Ona göre milli terbiyede şu hususlar gözden uzak tutulmamalıdır:

- Gençlere kuru bilgi yerine hayatla bağlantılı bilgiler verilmeli,
- İyi bir karakterin tüm meziyetlerini gençlere kazandırmalıdır,
- Her Türk genci doğrulukla iftihar etmelidir,
- Eğitimde "Türkler disiplini ve itaati sever", "Türkler son derece dayanışmacı bir anlayış içindedir", "Tevazu ve demokrasi Türklerin en önemli meziyetlerindendir" ilkeleri gözetilmelidir.

Kanad (1934b; 1945; 1974) milli terbiyede dikkate alınması gerekenleri sıraladıktan sonra bu konuda ailelere düşen görevlere dikkat çekmektedir. Sosyal ve mili terbiyenin okul hayatında başladığı düşüncesinin büyük bir yanığı olduğunu ifade eden Kanad, bu konuda aileye önemli görevler düştüğünü ifade etmektedir. O, ailenin sosyal ve milli ruhu kendi bünyesinde yaşatmayı başarabilirse çocukların terbiyesine önemli tesirler yapabileceğini, aksi takdirde çocuğun bozulup ve kendini toplamada zorlanacağını anlatır.

Anne ve babaların çocuk eğitimlerinde göz önünde bulundurmaları gereken hususlar konusuna değinen Kanad (1938b; 1938 f), bunların başında irade terbiyesinin geldiğini belirtmekte ve sağlam bir iradenin oluşturulmasında işin önemini vurgulamaktadır. Ona göre çocukların hayatta başarılı olmaları, millete yararlı birer insan olabilmeleri için kuvvetli bir irade ve karakter sahibi olarak yetiştirilmeleri gerekmektedir. İrade; bir işi, bir hareketi düşünerek, emek harcayarak

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

yapmak anlamına gelmektedir. Bizler hayatta birçok iyi iş yaparak ve başladığımız işleri sona erdirerek irademizi kuvvetlendiririz. Kanad, irade kabiliyetinin çocuklarda geliştirilmesi için bazı öneriler de getirmektedir. Ona göre öncelikle anne-babaların iradeli ve sabırlı olmaları gerekmektedir. Aksi halde çocuk, karşısındaki insanın acziyetini anlar ve iradeli birey olması zorlaşır. İkinci olarak anne-babalar çocukların yaptıkları her hata karşısında kızıp bağırmmamalıdır. Üçüncü olarak da çocuklar ceza ile korkutulmamalıdır. Ceza korkusu ile iş yaptırmak, çocukta irade zayıflığına neden olur. Kanad (1938c), irade terbiyesinde çocukların gözlerinin korkutulmamasının öncelikle onların cesur ve yiğitlik gibi kişilik özelliklerini kazandırdığını belirtmektedir. Fakat Kanad (1938d), çocukların irade terbiyesinde tamamen başıboş bırakılmalarının da yanlış olduğunu belirtmektedir. Ona göre çocuklara belirli değer ve alışkanlıklar kazandırılmalı, eğitime önem verilmelidir. Kanad, burada eğitim sürecinde cezanın da gerekli olduğuna inanmakta, cezayı bir eğitim vasıtası olarak görmektedir. Çocuk yapılmaması gerekenleri tekrar tekrar yaparsa onu durdurmak, ona yol göstermek, doğru alışkanlıklar kazandırmak amacıyla bazı tedbirler düşünülmelidir ki O, buna ceza demektedir. Fakat bu ceza her bakımdan adil olmalıdır. Kanad (1938e), cezanın adil olmasının yanında mutedil ve ölçülü olmasının da çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Sık olarak cezaya çarptırılan öğrencilerde kin duygusu ortaya çıkabildiği gibi zamanla cezaya karşı kayıtsızlıkta ortaya çıkabilmektedir. Çocuk ayrıca mürebbisinden de soğumaya başlar.

Kanad, Türkiye'de eğitim hayatının gelişimini tarihsel olarak ele almış, Türk eğitim tarihini İslamiyet öncesi ve sonrası olarak iki aşamada incelemiştir. Her bilimin bir tarihi olduğu gibi eğitimin de bir tarihi olduğunu ifade eden Kanad (1939a; 1939b), bugünkü durumun anlaşılabilmesi, yarının ihtiyaçlarına uygun okul teşkilatının kurulması ve eğitim prensiplerinin tespit edilebilmesi için eğitim tarihinin dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre vaktiyle Orta Asya'da bulunan Türklerin belli bir eğitim anlayışları vardı. Acaba bu şehirlerde ne gibi eğitim kurumları vardı? Ev terbiyesi ve içinde bulunan çevreden başka eğitim anlayışı var mıydı? Kanad, bu sorulara karşılık Orta Asya'da göllerin kurduğunu, iklimdeki değişiklikler nedeniyle yüzlerce şehrin kumlar altında kaldığını ve bu nedenle çocukların terbiyesi ile ilgili yeteli materyal elde edilemediğini belirtmektedir. O, makalesinde Türklerin İslamiyet öncesinde yaygın eğitim anlayışları hakkında bilgiler verirken öncelikle Türklerin karakter ve toplumsal meziyetleri hakkında bilgilerin verilmesini gerekli görmektedir. Türklerin sözünün eri, dürüst olmaları, dayanışmayı sevmeleri, kuvvetli ve cesur olmaları, mütevazı olmaları, halkçı ve demokrat olmaları, töreye riayet duygusunun yerleşmiş olması, teşkilatçı ve idareci bir millet olmaları bu bilgilerdendir. Kanad (1939c), tarihi hatıraların, dedelerin temiz ve büyük karakterlerinin, törelerin, cemaat arasında yerleşmiş olan örf ve adetlerin İslamiyet öncesi eğitimin gerçek kaynakları olduğunu belirtmektedir.

Kanad (1939c), İslamiyet sonrası Türk eğitim anlayışını konu edindiği makalesinde eski Türklerde dinin eğitim üzerinde büyük tesirler göstermediğini, ümmet ülküsünden ziyade millet ülküsünün önemli olduğunu belirtmektedir. Ona göre dil birliği, kültür birliği ve nihayet toplumsal hayatta ülkü birliği eğitime daha fazla tesir etmiştir. Kanad, İslamiyet'in ilk dönemlerinde olmasa da ilerleyen yıllarda dinin Türklerin eğitim anlayışında daha büyük tesirler gösterdiğini vurgulamaktadır.

2.2. Eğitimin Psikolojik Temelleri İle İlgili Düşünceleri

Halil Fikret Kanad'ın eğitimin psikolojik temelleri ile ilgili yazıları incelendiğinde bu yazılarda genel olarak eğitim ve psikoloji arasındaki ilişki, psikoloji akımları, normal ve problemli çocuklar sorunu, örnek çocuklar meselesi ve öğrenme psikolojisi konularının ele alındığı görülmektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Pedagojiyi; eğitim ve öğretim ilmi, çocukların bütün istidat ve kabiliyetlerinin belirli bir amaç doğrultusunda geliştirme ve olgunlaştırma ilmi olarak tanımlayan Kanad (1953a), pedagoji ve eğitim psikolojisi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Son elli yılda psikolojin farklı dallarının gelişme gösterdiğini belirten Kanad, özellikle çocukluk ve gençlik psikolojisi üzerinde deneysel araştırmalara geniş yer ayrılmasının, zekânın, istidat ve kabiliyetlerin değişik metotlarla ortaya çıkarılmasının, öğrenme kanunları ve metotları üzerinde yeni ufuklar açılmasının daha önce pedagojinin çalışma alanı içinde bulunan bu konuların eğitim psikolojisi kapsamında ele alınmasını gerekli hale getirdiğini dile getirmektedir. Ona göre pedagoji, eğitim psikolojisi alanında yapılan araştırma sonuçlarından yararlanarak çocuk eğitimini daha sağlam esaslara bağlamaktadır. Kanad, bu durumun eğitim psikolojisinin pedagojiyi inkar değil, araştırmalarına destek vermesi anlamına geldiğini belirtmektedir. Kanad'a (1953c) göre pedagoji müstakil bir ilim olmakla beraber eğitim psikolojisi ancak yardımcı bir bilim olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Kanad (1959e), öğrenciyi anlamak, onun özelilerine uygun öğretim yapabilmek ve iyi eğitim verebilmek için öğretmenlerin mutlaka psikoloji öğrenmesi gerektiğinden de söz etmektedir.

Kanad'ın yazılarında psikoloji akımları hakkında bilgiler de verilmektedir. Bu akımlardan birisi de Psikanalizdir. Psikanalizin tarihi gelişimi ve eğitim ile ilişkileri hakkında bilgiler veren Kanad (1971a), bu akımın öncelikle tıp alanında ortaya çıktığını, burada elde edilen bilgi ve birikimlerin daha sonra psikologlarca kullanıldığını dile getirmektedir. Freud'un farklı eserlerinde yer alan psikanalizle ilgili bilgilerin aktarıldığı bu çalışmada bilinçaltının önemi vurgulanmaktadır. Freud'a göre hayaller ve fanteziler ilk çocukluğa ait gerçekleşmemiş bir arzusun ifadesidir. Bu nedenle hasta üzerinde yapılan tahlilleri ilk çocukluğa kadar götürmek mümkün olursa hastalıkların asıl sebebi bulunabilir. Kanad, bu çalışmada Freud'a göre psikanalist olmak isteyenlerde bulunması gereken vasıflar hakkında da bilgiler vermektedir. Buna göre ciddi anlamda psikanalist olacak birisi öncelikle kendisini tahlil etmelidir. Çünkü ancak baskı altındaki komplekslerinden kurtulan birisi başkalarının kompleksleriyle meşgul olabilir. Ayrıca psikanaliz alanında yetişen bir uzman tahlillere başlamadan önce 2 yıl kadar araştırma yapmalı, yetişmiş bir uzmanın gözetimi altında uygulama yapmalıdır.

Süreli yayınlarda yayınlanan konuya ilişkin yazılarda ele alınan bir diğer psikoloji akımı da GestaltPsikoloji'dir. Kanad (1973a), GestaltPsikolojisi'ni ele aldığı yazısında "Gestalt" kavramı ve bu psikoloji akımının öğrenmeye kazandırdıkları konular üzerinde durmaktadır. Ona göre bu akım; ruhsal hayatın ruh unsurlarından, parçalarından oluştuğu gerçeğinden hareket eden AtomistikPsikoloji'ye tepki olarak ortaya çıkmıştır. Oysa Gestaltçılar ruhsal olayların daha çok bütünlüğüne önem vermektedirler. Atomistik ve Gestalt Psikoloji akımlarının ortak noktalarının daha çok algı üzerinde durmaları olduğu ifade edilen bu çalışmada Gestalt psikologlarının algı ile ilgili yapmış oldukları deneylere yer verilmektedir. Gestalt kanunları hakkında da bilgiler veren Kanad (1973b) bu akımın öğrenmeye kazandırdıkları hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Gestaltçılar öğrenmede kavrayışa (insight) oldukça önem vermektedirler. Onlara göre öğretimde ceza veya ödül yerine çocuğun ele aldığı konuya içten ilgi duyması daha doğrudur.

Gestalt Psikolojisi yanında bireysel psikoloji akımını da inceleyen Kanad (1972c), Adler'i (1870-1937) ele aldığı makalesinde onun psikoloji ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. O bu yazısında, aynı zamanda Freud'un da öğrencisi olan Adler'in çocuklarda görülen aşağılık duygusunun bazı nedenleri bulunduğu fikrine yer vermektedir. Çocuklardaki fiziksel sakatlıklar ve fonksiyon bozuklukları zayıflık duygusunu daha da derinleştirerek büyüklüklere karşı aşağılık duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanında Adler'e göre yanlış ve sert eğitim, kötü muameleler, ailede kardeşler arasında çocuğa gösterilen umursamazlık, fakirlik ve cinsiyet hakkında verilen yanlış ve eksik bilgiler de çocuklarda aşağılık duygusunu ortaya çıkarabilmektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Psikoloji akımlarından Davranışçılığı ele alan Kanad (1972d), bu makalesinde Davranışçılığın kurucuları ve akımın özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Kanad bu makalesinde ayrıca Davranışçılığa getirilen eleştirilere de değinmektedir.

Kanad'ın eğitimin psikolojik temelleri ile ilgili yer verdiği konulardan birisi de davranış bozukluğu olan çocuklardır. Bu konuda normal ve çetin çocuklar sorununu ele alan yazısında Kanad (1957c), normal çocukları "muayyen bir istidat ve kabiliyetle dünyaya gelen ve yetiştirilmesinde belli başlı bir engele uğramadan gelişen çocuklar" olarak tanımlarken, çetin çocukların ise normal olarak dünyaya gelmelerine rağmen yetiştirilme ve terbiye tarzlarının bozukluğu nedeniyle ortaya çıktığını dile getirmektedir. Buradan hareketle Kanad, doğuşlarında çocukların ne iyi nede kötü olduklarını belirtir. Ona göre iyilik ve kötülük; a) Belirli istidat ve kabiliyetlerin bazı çocuklarda daha kuvvetli olması ve çabuk gelişmeye elverişli olması, b) Ailenin, yakın veya uzak çevrenin iyi veya kötü tesirlerinden ve terbiye tarzından ileri gelmektedir. Çetin çocuk zamanla iyi ellerde zamanla normalleşebildiği halde, normal olan bir çocukta kötü ellerde çetin çocuk haline gelebilir. O, çocukların müstakil, aynı zamanda da sosyal ve kollektif bir varlık olduklarını ifade etmektedir.

Kanad, çevrenin çocukların davranışları üzerindeki olumsuz etkilerinin sık sık övme, örnek gösterme gibi durumlarda da görülebildiğini ifade etmektedir. İçinde yaşadığı çevre tarafından sürekli övülen, sık sık takdir edilen ve başkalarına örnek gösterilen çocukları konu edinen makalesinde Kanad (1957d), bu örnek çocuklar için yaşanacak olumsuzluklar hakkında bilgiler vermektedir. Bir anne babanın çocuğunun örnek çocuk olarak gösterilmesinin heves edilecek bir durum olmadığını dile getiren Kanad, bu durumun bazı tehlikeleri bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre örnek çocuklarda bencillik ve egoistlik temayülü abartılı bir şekilde sivrilir. Kibir, gurur, çalışır görünmek, her şeyde haklı olmak, her şeyi başkalarından daha iyi bilmek hevesi, başarısızlık halinde tahammülsüzlük örnek gösterilen çocukların belli başlı kusurlardır. Bu çocukların başarısızlık karşısında cesaretlerinin çabuk kırıldığını ve iradelerinin zayıflayarak ruhi bunalıma girdiklerini belirten Kanad, yaş ilerledikçe tehlikelerin de artacağını söylemektedir. Bunlar meslek hayatında ve diğer insanlarla ilişkilerinde ürkek davranırlar.

Ruh sağlığı ve şifa pedagojisini yazısında konu edinen Kanad (1956b), öğretmenlik mesleği ile doğrudan ya da dolaylı olan bazı kavramların yanlış anlaşıldığını belirtmektedir. Konu hakkında örnekler de veren Kanad, ruh sağlığını psikiyatriden veya şifa pedagojisinden ayıramayanlar olduğu gibi anormal bireylerle ilgili çeşitli kavram, hastalık ve konuların hangi bilime ait olduğunun bilinemediğini ifade etmektedir. Yine aynı şekilde eğitim psikolojisini pedagojiden, davranış psikolojisini de deneysel psikolojiden ayıramayanlar bulunmaktadır. Ona göre bu durumun bazı nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle bu durumu nedeni olarak üniversitelerin şifa pedagojisi gibi farklı psikoloji dallarını hala programlarda yer vermemeleridir. Kanad, Amerika ve Avrupa'da eğitim görenlerin kendi alanlarında olgunlaşamamaları ve derinleşememelerinin de bu durumun ikinci nedeni olduğunu ifade etmekte, Mithat Enç'in yazmış olduğu "Ruh Sağlığı Bilgisi" kitabının da karışıklığın diğer bir nedeni olarak göstermektedir. Yine Kanad, bu yazısında ruh sağlığı ve şifa pedagojisinin ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı konularında da bilgiler vermektedir.

Kanad, eğitim psikolojisini bir kolu olarak da değerlendirilen öğrenme psikolojisini yazılarında yer vermiştir. Öğrenme psikolojisinin öğretim sürecindeki öneminden hareket eden Kanad (1951b), eğitim ve öğretimde bazı prensipler bulunduğunu ve bunların öğretim sürecinde mutlaka dikkate alınması gerektiğine değinmiştir. Bütünlük, aktüalite ve çocuğa yönelik, bireysellik, otorite, hürriyet, aktiflik ve sosyallik bu prensiplerin başta gelenleridir.

Kanad' (1954a)'ın öğrenme psikolojisi ile ilgili yazılarında yer verdiği konulardan birisi de öğretimde transfer meselesidir. O bu yazısında, 1951 yılında yazılmış "Handbuch der Psychologie"

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

adlı eserde Richard Lindahl'ın yazmış olduğu öğretimde transfer bölümünden alıntılar yapmıştır. Öğretimde transferi bir faaliyetin diğer bir faaliyet üzerine olumlu ya da olumsuz tesir yapması olarak tanımlandığı bu çalışmada transferin gerçekleşip gerçekleşmemesine yönelik farklı deneylere yer verilmiş, Lindahl'ın konuya ilişkin değerlendirmeleri ele alınmıştır. Lindahl'a göre öğretim transfer fikri ile çalışılırsa transferin dikkat çekici bir şekilde artacağı kesindir. Aksi halde transfer tam olarak görünmez. Ona göre öğretim ve uygulama arasında doğrudan, uygun bir dengenin sağlanması en iyi yol olarak görünmektedir. Kanad'a göre Lindahl'ın bilginin uygulanması ve öğretmenin kullandığı yöntemlerin transfere etkileri bu konuya yeni bir bakış açısı getirmektedir.

2.3.Eğitimin Felsefi Temelleri İle İlgili Yazıları

Kanad, eğitim felsefesi ile ilgili yazılarında felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olan; Sokrat, Eflatun ve Aristo gibi kişileri konu edinmiş, onların eğitim ve felsefe alanındaki düşüncelerine değinmiştir. Kanad, ayrıca Pestalozzi'yi de yazılarında yer vermiş, onun özellikle hayatı ve eğitim hakkındaki düşünceleri hakkında bilgiler vermiştir.

Kanad (1971b), bir filozof ve pedagog olarak Sokrat'ı anlattığı yazısında öncelikle Sokrat'ın içinde yetiştiği ortamdan ve Yunanistan'ın genel durumundan söz etmektedir. Yoksul bir Atinalı olarak dünyaya gelen Sokrat'ın gençliği devletin en parlak zamanını yaşadığı, Sofist'lerin Yunan hayatına girdiği döneme rastlar. Kanad, onun bir filozof ve pedagog olarak etkili olmaya başladığı dönemin Peleponnez Savaşları döneminde olduğunu belirtmektedir. Ona göre Sokrat bu dönemde iki tarafa karşı bir tavır almak zorunda kalmıştır. Bunlar; öğrenmeyi bir kandırma sanatı olarak gören Sofistler ve eski adet, ahlak ve din taraftarlarıdır. Sokrat bir gerçek, bir hakikat olduğuna inanmayan Sofistlerin bu tezlerine karşı hakikatin mutlaka bulunulacağına ve mutlaka buldurulmasına gerektiğini belirtmiş, aksi halde tanrı tarafından kendisine yüklenen öğretmenlik görevinin bir anlam ifade etmeyeceğine inanmıştır. Sokrat gençlerle yapılan düşündürmeye yönelik etkinliklerde hazır bilgi vermekten çekinmiş, daima "Ben bir şey bilmiyorum. Diğer insanlardan farkım bir şey bilmediğimi, bilmemdir." demiştir. Ona göre hakikat, müşterek araştırma yolu ile bulunmaktadır.

Araştırmalarında Eflatun'un hayatı, felsefesi ve pedagoji görüşlerini inceleyen Kanad (1971c) hocası Sokrat'ın onun üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Henüz 28 yaşında iken hocasının baldıran zehri içerek ölmesi Eflatun'un demokrasiye, kaba kuvvete ve halka karşı düşmanlığını çoğaltmıştır. O, bunu sadece aristokrat bir aileden geldiği için değil demokrasinin çok kötü bir şey olduğunu gördüğü için düşünmüştür. Kanad'a göre Ütopya, Kanunlar ve Devlet gibi eserleri incelendiğinde Eflatun'da modernlik havası bulunmaktadır. Komünizm, sosyalizm, feminizm, doğum kontrolü gibi neslin ıslahı ve aristokrasi hakkındaki düşünceleriyle Nitsche'yi, tabiata dönüş ve özgür eğitim düşüncesiyle Rousseau'yu ve bazı fikirleriyle de Bergson'u andırmaktadır. Ona göre "Eflatun felsefedir ve felsefe de Eflatun'dur" diyenlere hak vermek gerekmektedir. Eflatun, sorunlara hocası Sokrat'a benzer yöntemle çözüm aramış, Devlet adlı eserinde kendi iki kardeşi ve bir de sofist ile karşılıklı konuşmalara yer vermiştir. Ona göre devlet hayatında psikoloji oldukça önemlidir. İnsanlar siyasetle uğraşırlar. Siyaset insanların tabiatlarına değer verir. Bu nedenle psikoloji bilmek gerekmektedir. Kanad (1971d), Eflatun'un eğitim görüşleri hakkında da bilgiler verir. Eflatun'a göre çocukları iyi eğitmeye çalışmak yetmez. Onların seçkin ve sağlıklı ailelerin çocukları olması da önemlidir. Kanunlar adlı eserinde eğitimin doğmadan önce başlaması gerektiğini belirtmiştir. Kız ve erkek evlenmeden önce mutlaka sağlık raporu almalı, erkekler 30-40 yaş, kadınlar ise 20-30 yaşları arasında evlenmelidir. 35 yaşına gelip de evlenmeyenlere ağır vergiler getirilmelidir. Nesillerin soysuzlaşmaması için akraba evliliği engellenmeli, asiller kendi aralarında, alt tabakadaki erkekler ise kendi tabakalarındaki kadınlarla evlenmelidir. Ona göre asillerin çocukları eğitime tabi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

tutulmalı, diğerlerin çocukları ihmal edilebilir. Ancak böylelikle topluluğu asilleştirmek mümkündür. Kanad (1972a), Eflatun'un eğitim işlerinin devletin kontrolünde olması gerektiğini belirtmektedir. Eflatun'a göre muhafazakar eğitim vermenin noktası gençliğin anayasa ve kanunlara uygun olarak eğitilmesidir. Her vatandaş doğduğu yerin anayasasına uygun bir eğitim almalıdır.

Aristo'nun eserleri hakkında da bilgiler veren Kanad (1971e), onun psikoloji, ahlak, saadet ve siyaset konularındaki düşünceleri yanında eğitim hakkındaki düşüncelerine de yer vermiştir. Ona göre Aristo, kendi zamanına göre çok sayıda yeni bilimsel kelime ortaya koymuş ve bunları eserlerinde kullanmıştır. Maksim kategori, enerji, motif, aktüalite, gaye, form vs. Aristo'nun bulduğu bilimsel kelimelerden bazılarıdır. Kanad'a (1972b) göre Aristo'nun eğitim hakkındaki düşünceleri ahlak dersi veren bir öğretmeni andırmaktadır. Ahlak hakkındaki fikirleri, adeta "muaşeret adabı" lügati gibidir. Aristo'nun ahlak ve siyaset hakkındaki düşüncelerinin yüzyıllarca İngiliz üniversitelerinde okutulduğunu dile getiren Kanad, onun bu kadar sevilmesinin nedeni olarak soğuk ve sert ödev telakkilerinin muhafazakâr İngilizler tarafından sevilmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Aristo'nun fikirlerinden ve mantığından sadece İngilizler değil tüm Avrupa faydalanmıştır. Kanad'a göre Aristo 1000 yıl kadar Avrupa'nın bir numaralı ismi olmuştur.

Kanad (1958a; 1959a; 1959b), Pestalozzi'yi konu edindiği yazılarında onun hayatı hakkında bilgiler vermekte, yaşamından bazı örnek kesitler sunmakta, eğitim hakkındaki düşüncelerini aktarmaktadır. Pestalozzi ve Rousseau'nun fikirleri arasında benzerlik ve farklılıklar üzerinde de duran Kanad, özellikle tabiatın iyi bir mürebbi olduğu, çocukların hiç bir şeyden menedilmemesi gibi konularda büyük benzerlikler bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre Pestalozzi, özellikle çocuğun "kullanışlı bir vatandaş" olarak yetiştirilmesi, çocuğun zaman zaman yanılabilmesi halinde öğretmenler tarafından bazı emirlerin verilmesi gibi konularda Rousseau'dan ayrılmaktadır. Kanad, Pestalozzi'nin çocuk eğitiminde, öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişkiye özel bir önem verdiğini vurgulamakta ve onun şu sözünü aktarmaktadır: "Çocuğun kalbini bana veriniz; ondan her şey yaparım!"

2.4. Yükseköğretim İle İlgili Düşünceleri

Kanad'ın yükseköğretimle ilgili yazılarında ele alınan başlıca konular; üniversite eğitiminden yararlanamayan gençler, bu gençlerin ortaya çıkardığı kişisel ve sosyal sorunlar ile özerklik olmuştur.

Üniversite okumak isteyip bu şansı yakalayamayan onbinlerce gencin sorunlarını ele alan Kanad (1968), bu gençlerin sadece kendilerinin psikolojik olarak yıpranmadığı aynı zamanda toplumsal sorunlara da neden olacağını dile getirmektedir. Ona göre ülke olarak kalkınmada gençlerin yükseköğrenim yapması engellenmemeli, ikinci plana bırakılmamalıdır. Çünkü kalkınmanın temeli, manevi kalkınmadır. Fakat Kanad'a göre kalkınma hamlelerinde manevi kalkınma ikinci planda kalmakta, kalkınma planlarında bu konuya yer verilmemektedir. Mazeret olarak parasızlığın gösterilemeyeceğini belirten Kanad (1969), Kurtuluş Savaşı'nda çok çetin zorlukları yenmek için varını yoğunu ortaya koyan bir milletin yüz kat daha varlıklı olduğu bir dönemde bu sorunun da altından kalkabileceğini belirtmektedir. Ona göre bu soruna yönelik olarak çok düşük maaşla çalışan ücretli kesime dokunmamak kaydıyla büyük kazançlar sağlayanlardan gerekli sermaye elde edilmelidir.

Onun yükseköğretimle ilgili ele aldığı konulardan birisi de özerklik meselesidir. Özerkliğin dar anlamda anlaşıldığını ifade eden Kanad (1956c), Türkiye'de özerkliğin daha çok bazı konularda hürriyete sahip olmak anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Ona göre aslında gerçek özerklik; bazı konularda hürriyete sahip olmanın yanında dünyadaki eğilimleri anlamak ve bu eğilimleri ülkenin ihtiyaçlarına uydurmak olarak anlaşılmalıdır. Buradan hareketle Kanad'ın özerklik anlayışının aynı zamanda ilerlemeye dair ülke vazifelerini de içine alan bir kavram olarak

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

karşımıza çıktığı görülmektedir. Ona göre üniversitelerimiz özerkliği bu çerçevede ele almamakta, dünyadaki gelişmeleri ve bu gelişmelerden ülkemiz ihtiyaçları çerçevesinde yararlanmayı ihmal etmektedirler. Örneğin üniversitelerimizde felsefe fakültelerinde çeşitli felsefe cereyanlarına fazla yer verilmemektedir.

2.5. Eğitim Programları ve Öğretim İle İlgili Düşünceleri

Kanad, eğitim programları ve öğretim ile ilgili yazılarında; programların yoğunluğu, ahlak derslerinin yeri ve önemi, geleneksel ve modern okulların özellikleri, programlarda değişikliğin gerekliliği, ev eğitiminde anne-babanın önemi ve eğitimde okul dışı faktörleri ele almıştır.

Cumhuriyet döneminde ahlak derslerinin kaldırılmasının tesadüfi mi yoksa mantıklı ve sistemli bir düşüncenin ürünü mü olup olmadığını inceleyen Kanad (1950), kıymet sistemlerinin erinlik çağına kadar çocuklarda kavranmadığını ve benimsenemediğini dile getirmektedir. Ona göre çocuklara hiçbir şekilde ahlak ve toplum kıymetleri söz ya da fikirle anlatılamaz. Aile ve okul hayatında ahlak eğitimi bakımından yapılması gereken en önemli konu, iyi ve kötü davranışların uzun uzun muhakemesi yapılmadan sadece iyi alışkanlıklar kazandırmaktır. Çünkü Kanad'a göre alışkanlıklar olmadan ahlaki fikirlerin ruhlarda kökleşmesi yerleşmesi mümkün değildir. Ona göre yakın bir zamana kadar Türkiye'deki okullar üzerinde Fransa'nın etkisi bulunmakta iken artık bu durum değişmiştir. Fransız okullarının son zamanlara kadar en karakteristik özelliği her şeyin kuru bilgilerle öğretilebileceğidir. Oysa Amerika ve İngiltere'de fikirlerden önce alışkanlıklar kazandırılır.

Kanad (1959d), son zamanlarda ahlaki değerlere verilen önemin azalması, her kesin maddi menfaatler peşinde koşması, gençler arasında kötü huyların ortaya çıkması gibi çok sayıda şikâyetlerin bulunduğunu ve bu şikâyetlerden okulun sorumlu tutulduğunu dile getirmektedir. Ona göre bu konuda okulu tek sorumlu olarak kabul etmek hatadır. Genç neslin yetiştirilmesinde okulun öneminin azımsanamayacağını ifade eden Kanad, okul dışında da gençlerin ahlak ve şahsiyetlerine etki eden oldukça önemli faktörlerin bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre bu faktörler; aile, sokak, sinema, okunan kitaplar, yetişkinlerin hayat anlayışları, yaşayış tarzları ve kanunların uygulama biçimleridir. Eğer okul ve okul dışı tesirler birbirine uymazsa, eğer okulda işitilenlerle hayatta yapılanlar arasında büyük zıtlıklar bulunursa gençlerin istenen meziyetleri kazanması zordur.

Kanad (1957a) okul eğitiminde öğretmenin rolüne ilişkin ele almış olduğu makalesinde okullarda eğitim ve öğretim işlerinin ahenkli bir şekilde yürümediğini belirtmektedir. Ona göre öğretmenler kendilerine verilen programı yetiştirme gayesiyle derslere yoğunlaşmakta, eğitim işlerine yeterince zaman ayırmamaktadırlar. Türkiye'de bulunan okulların ancak yüzde yirmisinin eğitsel karakter taşıdığını belirten Kanad, öğretim işlerine daha fazla zaman ayrıldığını dile getirmekte, öğretmenlere eğitim işlerinde başarılı olabilmeleri için bazı öneriler getirmektedir. Öğretim ve eğitimi dengeli bir şekilde götürme, çocuklar tarafından sevilme ve onların gözlerini korkutmama, çocukların ahlaki ve sosyal gelişimlerine dikkat etme, çocukları bir bütün olarak görüp onlarla ilgili tedbirleri bu bütünlüğe göre alma getirilen bu önerilerden bazılarıdır.

Çocukların eğitim işlerinde öğretmen kadar anne babaya da önemli görevler düştüğünü dile getiren Kanad (1935a; 1936a; 1936b; 1936c), çocuk eğitiminin sanıldığı kadar kolay olmadığını söylemekte ve ev terbiyesinde model olmanın önemine işaret etmektedir. Buna göre anne ve baba çocuklarının yanında söz ve davranışlarına dikkat etmelidir. Kanad'a göre eğitim işinde model olmanın genel kuralı, çocuklarını iyi meziyetli ve temiz ahlaklı olmasını isteyenlerin aynı meziyetleri önce kendilerinin göstermeleridir. Ona göre ev hayatında bu kurala dikkat edenlerin sayısı oldukça azdır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Kanad (1956e), okullarda uygulanmakta programların içinde bulunan koşullara göre yeniden ele alınması, gün şartlarına uydurulmasının önemini anlattığı makalesinde programın özellikle içerik ögesine işaret etmekte ve bu ögenin toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmesi ve çağdaşlık özelliğini taşıması gerektiğini belirtmektedir.

İş okullarının geleneksel öğrenme okullarına karşı olarak ortaya çıktığını ifade eden Kanad (1960, 1961a), bu okulların hızlı bir şekilde yayılmasından söz etmektedir. Ona göre geleneksel okullarda eğitim-öğretim faaliyetleri pasif olup, çocuklar öğretilenleri olduğu gibi alıp, okul kurallarına boyun eğmektedirler. Geleneksel okullar pasif metotlarla iyi kalpli insanlar yetiştirebilirler, fakat kolay kolay aktif karakterli bireyler yetiştiremezler. Oysa iş okullarında el işleri, atölye ve laboratuvar işleri ön planda tutulmaktadır. Bu okullarda çocuğa öğretilen konuları yaparak yaşayarak öğretmek esastır. Fakat Kanad, iş prensibini okullarda uygularken aşırılıktan kaçınılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre moda haline aktif öğretim hakkında öğretmenler yeterince bilgi sahibi değillerdir.

2.6.Öğretmenlik Mesleği İle İlgili Yazıları

Kanad'ın öğretmenlik mesleği ile ilgili yazıları incelendiğinde bu yazıların öğretmen eğitimi ve öğretmenlik mesleğinin sorunlarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu yazılarda; öğretmen yetiştiren kurumlar, öğretmen yetiştiren kurumların programları, çocukların gözünde öğretmen, psikolojinin öğretmen eğitimindeki önemi ve mesleğe yeni başlayan öğretmenlere öğütler gibi konular ele alınmıştır.

Öğretmen okullarında pedagojiden psikolojiye teorik ve uygulamalı olarak birçok derste alınan bilgilere rağmen öğretmenlerin okullarda çocuklarla yüz yüze geldiklerinde çok sayıda problemlerle karşılaştıklarını dile getiren Kanad (1957b), kazanılan bilgilerin bu problemleri çözmede yeterli gelmediğini ifade etmektedir. Ona göre öğretimle ilgili eksik kalan bilgiler zamanla tamamlanabilse de daha sonra eğitimsel açıdan ortaya çıkabilecek eksiklikleri gidermek zordur. Çünkü bilgi eksikliği birinci derecede ferde, oysa eğitimsel eksiklik ise topluma zarar vermektedir. Okullarımızda öğretmenlerin büyük bir kısmının hala çocuklara belli konuları öğretmekle yetindiğini dile getiren Kanad (1963), müfettişlerin okulları teftiş ederken öğretmenlerin daha çok ne şekilde ders verdiğini düşündüklerini, nasıl ders verildiğini, izlenen yöntemlerin çocukta duygu, irade ve ahlak gelişimine elverişli olup olmadıklarıyla ilgilenmediklerini vurgulamaktadır. Oysa bir öğretmenin çok iyi ders vermesinin eğitim açısından bir anlamı olmayabilir. Ona göre önemli olan çocukların olumlu etkiler altında kalmasıdır.

Okullarda eğitimden ziyade öğretime ağırlık verildiğini belirten Kanad (1957b), bu sorunun nedenlerinden birisinin de okuma alışkanlığı olmayan öğretmenler olduğunu ifade etmektedir. Ona göre okullarımızın %80'inde öğretim yapılırken ancak %20'sinde eğitim yapılmaktadır. Okullarımızın kuruluş şeklinin daha çok öğrenmeye, bilgi edinmeye yöneldiğini belirten Kanad, okullarda duvarların boyanması, mürekkebin masalara boşaltılması, tertemiz sıra ve masaların çakıllarla çizilmesi gibi olayların temelinde bu etkenin yer aldığı belirtmektedir. O, okul eğitiminde öğretmenin önemini işlediği bu makalesinde okullarımızda eğitimin ikinci planda kaldığını, özellikle kışlayı andıran kalabalık okullarda eğitim vermenin daha güç olduğunu dile getirmiştir. Kalabalık okulların yanında öğretmenlik mesleğiyle bağdaşmayan, eğitim bilgisi eksik kişilerin çocuklar üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Kanad'a göre sınıflar kalabalık olsun ya da olmasın, öğretmen kendisini hazırlamaması halinde çocuklar üzerinde faydalı olmasının zor olduğu belirtmektedir (Kanad, 1957e).

Mesleğine yeni başlayan öğretmenlere tavsiyelerini anlattığı makalesinde Kanad (1935b), öğrencilere olumlu davranışlar kazandırmada öğretmen davranışlarının oldukça önemli olduğunu vurgulamakta ve yanlış öğretmen davranışlardan söz etmektedir. Ona göre genç neslin karakterini

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

oluşturma işini üzerine almış öğretmenlerin en büyük emeli, öğrenci üzerinde etkili olmak olup, yetiştirilmek istenen insan karakteri düzenli ve demokratik okullarda gerçekleşmektedir. O, okulların düzensizliğinin öğrenci karakterine zarar verdiğini ifade etmekte, iyi bir düzeni de; kuralların uyulduğu, hiçbir çocuğa ayrıcalık tanınmadığı adaletli bir ortam olarak tanımlamaktadır. Kanad (1935c) öğrencilerine örnek olması gereken öğretmenlerin sabırlı, nefesine hâkim olmaları gerektiğini vurgulamakta, derslere hazırlıklı gelmenin ve öğrenci karşısında kendinden emin bir şekilde duruş sergilemenin öneminden söz etmektedir.

Kanad (1938g) köy okulu ve köy öğretmeni sorununu ele aldığı makalesinde daha çok genç öğretmenlerin köylere gönderildiğini ifade etmekte ve onlara bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Ona göre köylerde görev alan öğretmenler; köyü sevdiğini köylüye göstermeli, köyde sevilen bireylerle iyi geçinmeli, köylüyle iyi geçinmeli, köy kadınlarına kötü gözle bakmamalı, gerektiğinde köylünün yardımına koşmalı ve köyde ortaya çıkan hastalıkların tedavilerinde elinden geleni yapmalıdır.

Eğitmen kursları ve köyler üzerindeki etkilerini makalesine konu edinen Kanad (1937), bu kursların çok yararlı sonuçlar verdiğini belirtmektedir. O, eskisi gibi çalışıldığında 35 bin Türk köyünün öğretmen açığının kapatılmasının en az 150 yılı bulabileceğini, oysa çavuş kursları ve öğretmen okulu mezunlarıyla bu açığın 15-20 yılda kapatılabileceğini ifade etmektedir. Ona göre köylünün kalkınması sadece Türkiye'nin büyümesinde değil aynı zamanda Cumhuriyet ilkelerinin kökleşmesine yardım edeceğini belirtmektedir.

Kanad'ın köy eğitimi yanında ele aldığı bir diğer konuda öğretmenlik mesleğinde psikoloji biliminin yeri ve önemi ile ilgilidir. Geleceğin öğretmen okullarında psikolojinin rolünü incelediği makalesinde Kanad (1959c), çocuğu anlamak, onun özelliklerine uygun öğretim yapmak ve iyi eğitim vermek için yardımcı bir bilim olarak psikolojiye ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre psikoloji insanın iç dünyası, gelişimi ve hayattaki durumu hakkında pedagojiye önemli görüşler kazandırmaktadır. Her çocuğun kendine mahsus özellikler taşıdığını ifade eden Kanad, onların başkalarıyla mukayese edilemeyen varlıklar olduklarını belirtmektedir. Çocuğun ferdi özelliklerini ve tekâmülünü bilmek, kendisine ona göre muamele etmek ve hatalı genellemelerden sakınmak gerekmektedir. Ona göre öğretmen okullarında verilecek psikoloji eğitiminde; çocuklara sevgi ile yaklaşılması ve himaye edici bir tutum takınılması, çocukları anlamaya yönelik psikoloji ekollerinden yararlanılması, öğretmenin daha çok normal çocuklarla ilgilenmeleri nedeniyle normal çocukların yapısına uygun olması gibi ilkeler bulunmalıdır.

Kanad (1961b; 1961c), çocukların hayallerindeki öğretmeni anlattığı yazısında P. Witty, R. B. Aibauer ve Piaget'in yapmış olduğu araştırma sonuçlarından yararlanmıştır. Bu araştırmalarda çocukların hayallerindeki öğretmenlerin yaşa bağlı olarak değiştiğini ifade eden Kanad, ergenlik döneminde öğretmenlerin daha çok adaletli olması istenirken; anlayış, güven ve şahsi münasebetlerin de bu dönemde istenen diğer özellikler olduğunu söylemektedir. En sevilmeyen öğretmen özellikleri ise her şeyde kusur bulmak ve çocuklara bol bol ahlaki nasihatlerde bulunmak olarak ifade edilmiştir.

Onun öğretmen eğitiminde dikkat çektiği konulardan birisi de bu okullarda uygulanan programlarla ilgilidir. Kanad (1953b; 1954d; 1956d; 1956f; 1956h), Türkiye'de öğretmen yetiştirme programlarındaki değişmelerin dünyadaki gelişmelerden bağımsız olarak, bilinçsiz bir şekilde gerçekleştirildiğine değinmektedir. Bu konuda; yapılan düzenlemelerin deneme amaçlı olarak birkaç okulda dahi denenmemesi, programları kaleme alanların Amerikan taklitçisi olarak vasıflandırılması belli başlı eleştiriler arasında yer almaktadır. Ona göre Avrupa'da öğretmen okullarının programlarında yer alan Pedagoji, Pedagoji Tarihi gibi dersleri programdan çıkarıp yerine Psikolojinin bir dalı olan Pedagojik Psikoloji ve Eğitim Sosyolojisi derslerini öğretmen yetiştiren kurumlarımızın programlarına alınması, Amerikan taklitçiliğinin işaretleri olarak

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

değerlendirilebilir. Çünkü Amerika'da Pedagoji bilimi diye bir bilim yoktur, sadece Pedagojik Psikoloji vardır.

O, yazılarında yurt dışı seyahatlerinde yapmış olduğu gözlemler hakkında bilgiler aktarmaktadır. Kanad (1930) Odenwald Mektebi'ni anlattığı makalesinde bu okuldaki izlenimlerinden söz etmektedir. Okuldaki yaşamdan örnekler veren Kanad, okulun çiftlik hayatından ve öğrencilerin bu işlerde çalıştırılmasından söz etmektedir. Başlangıçta bu durumu eleştiren Kanad, bir süre sonra öğrencilerin toplumun işlerini kendi işlerini gibi görmeleri üzerine kendisini eleştirmiştir.

Yüksek Öğretmen Okulu hakkındaki düşüncelerini açıklayan Kanad (1956g), içinde bulunulan şartlar nedeniyle bu okulun açılabilmesi için en az 15-20 yıl gibi bir zamanın geçmesi gerektiğini belirtmekte, bunun yerine İlk Öğretmen Okullarının devam ettirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre nitelikli öğretmen yetiştirmek için İlk Öğretmen okul teşkilatının ve özellikle de meslek derslerinin daha iyi hale getirilmesi gerektiğini belirtmektedir. O, Yüksek Öğretmen Okulunu daha iyi nasıl kurulabileceği ile ilgili olarak; üniversite eğitimi içinde lise öğretmeni yetiştirme ve üniversiteyi tamamladıktan sonra en az bir yıllık müstakil bir yüksekokul kurmak suretiyle öğretmeni yetiştirme gibi önerilere de yer vermiştir.

Kanad (1958b), "Yarının Öğretmen Okulu" adlı makalesinde 1949 yılında Württemberg-Baden Maarif Vekilinin tavsiyesi ve Amerika işgal birimi kumandanlığının onayı üzerine 16 Amerikalı profesör ile Almanya, Hollanda, Fransa ve İsviçre'den gelen çok sayıda profesörlerin katılımıyla iki buçuk aylık müşterek çalışma sonunda yayımlanan raporu aktarmış, her düzeyde öğretmen yetiştirme konusunda yirmi maddelik öneri getirmiştir.

Kanad (1951a), Gazi Eğitim Enstitüsü'nde bursluluk sisteminin kaldırılarak bunu yerine yatılılık sistemine geçiş nedeniyle ele aldığı yazısında eleştirilerini dile getirmiştir. Ona göre burslu olarak dışarıda, hayatın içinde yetişen öğretmenler daha iradeli olarak yetişirken yatılı okullarda öğrencilere ancak iyi niyet aşılanmaktadır. Oysa iyi niyet aşılacak, iyi insan olmak için yeterli değildir. O, iyi niyetli fakat karakterli zayıf yetişen bireyleri Donkişot'tan farksız görmektedir.

Kanad (1953d), "Üniversitelerde Psikolojinin Sefaleti" adlı yazısında Türkiye'de öğretmen yetiştiren kurumların tarihsel gelişimleri hakkında bilgiler vermiş, mevcut okulların eğitim anlayışını eleştirmiştir. Ona göre okullardaki öğretmen ve öğrenci sayısı her geçen yıl artmakta, fakat buna rağmen çocuklarımızı hayata hazırlayamamakta, onlara iyi bir karakter kazandırmamaktayız. O, bu nedenle eğitimde en büyük davalardan birisinin nitelikli öğretmen yetiştirmek olduğunu söylemektedir. Kanad'a (1934a) göre okullarımız öğrenme ve öğretme merkezi olmaktan bir türlü kurtulamamıştır.

3. Sonuç

Türk eğitim tarihimizde eğitim alanında yurt dışında doktora yapan ilk kişi olarak önemli bir yer edinen Halil Fikret Kanad, Türk eğitim sisteminin çeşitli sorunları ile ilgilenmiştir. O, Türk toplumunun istenen seviyeye getirilebilmesi için; eğitim psikolojisi, eğitim felsefesi, eğitimde program geliştirme ve öğretmen yetiştirme gibi birçok alanda önemli çalışmalar yapmış, bu çalışmalarında sadece eleştiri değil aynı zamanda çözüm önerileri de ortaya koymuştur.

Yazılarında terbiye, ahlaki karakter, milliyet ideali ve milli eğitim gibi kavramları sık olarak kullanan Kanad, eğitimin irade, ahlak ve karakteri geliştirmede önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle öğretmenlerin sadece bilgi veren kişiler olarak değil aynı zamanda çocukların karakterlerini kuvvetlendiren kişiler olarak da görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Fakat Kanad, okullarda eğitimden ziyade öğretime ağırlık verildiğini ifade ederek aynı zamanda günümüz eğitimindeki önemli bir soruna işaret etmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

İnsanların ruh olgunluğuna sahip olabilmeleri için eğitimin önemli görevler üstlendiğini ifade eden Kanad, insanların hayatlarını maddi temayüllerin esaretinden kurtarabilmesi için eğitimin şart olduğunu vurgulamıştır.

Kanad'ın bu gün hala geçerliliğini koruyan önemli düşünceler ortaya koyduğu görülmektedir. Onun; eğitim ve öğretimle ilgili olarak yazılarında yer verdiği eğitim-öğretimin prensipleri, eğitimin sosyal ve milli olması, geleneksel eğitime alternatif olarak ortaya koyduğu yeni okul düşüncesi ve demokrasi eğitimi gibi konularla ilgili ele aldığı yazılar günümüzde düşünce eğitimi dersi, demokrasi ve okul meclisleri projesi, yapılandırmacı eğitim, aktif öğretim kapsamı çerçevesinde uygulandığı görülmektedir.

Kanad, eğitimi diğer bilimlerin bulgularından yararlanması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu konuda öğretmen eğitiminde psikolojinin yeri ve önemi hakkında bilgiler veren Kanad, ayrıca eğitimin, eğitim psikolojisi alanında yapılan araştırma sonuçlarından yararlanması gerektiğini belirtmiştir.

Çocukların istenmedik davranışlara sahip olmalarında çevrenin etkisine işaret eden Kanad, çevrenin çocukları yanlış yönlendirmesi ve onları sık olarak övme, örnek gösterme gibi nedenlerle olumsuz etkiler gösterebildiğini ifade etmiştir.

Kanad'ın yazılarında yer verdiği konulardan birisi de yükseköğretimdir. O, bu konuda özellikle üniversiteye devam edemeyen çocukların aynı zamanda toplum açısından da bazı olumsuzluklara neden olabileceğini belirtmiştir. Kanad, ayrıca üniversitelerde özerkliğin yanlış anlaşıldığına da değinmiştir.

Öğretmenlik mesleği ile ilgili yazıları da bulunan Kanad, bu yazılarında öğretmenlik mesleğinin sorunları yanında öneriler de getirmiştir. O, öğretmen okullarında verilen eğitimin yetersiz kaldığını, öğretmen adaylarının öğretmenliğe başladıklarında almış oldukları eğitimin yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Ona göre eğitim alanında yaşanan problemlerin nedenlerinden birisi de nitelikli öğretmen yetiştirilememesidir. Mesleğe yeni başlayan öğretmenlere bazı öğütler de getiren Kanad, köyde görev yapan öğretmen konusuna da yer vererek köy eğitimine ne kadar önem verdiğini göstermiştir. O, bunun yanında yurt dışında edinmiş olduğu tecrübeler de yazılarında yer vermiş, bunlardan Türk eğitim sisteminden yararlanılmasının yolunu açmıştır.

KAYNAKÇA

- Kanad, H. F. (1930). Odenwald mektebi, *Terbiye*, (5), ss. 17-36.
- Kanad, H. F. (1933). Kalkınma terbiyesi, *Fikirler*, (133), ss. 4-5.
- Kanad, H. F. (1934a). Nereye gidiyoruz?, *Fikirler*, Şubat Sayısı, ss. 4-5.
- Kanad, H. F. (1934b). Şeniyet ve hakikatler, *Fikirler*, Mayıs Sayısı, ss. 1-2.
- Kanad, H. F. (1935a). Ev terbiyesi I, *Çığır*, (31), ss. 11-12.
- Kanad, H. F. (1935b). Genç muallimlere tavsiyeler, *Fikirler*, (123), ss. 2-3.
- Kanad, H. F. (1935b). Genç muallimlere tavsiyeler, *Fikirler*, (124), ss. 2-4.
- Kanad, H. F. (1936a). Ev terbiyesi II, *Çığır*, (34), ss. 54.
- Kanad, H. F. (1936b). Ev terbiyesi III, *Çığır*, (35), ss. 76-77.
- Kanad, H. F. (1936c). Ev terbiyesi IV, *Çığır*, (36), ss. 89-90.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Kanad, H. F. (1937). Ankara köylerinde kültür hareketleri, *Kültür Bakanlığı Dergisi*, (36), ss. 145-152.
- Kanad, H. F. (1938a). Terbiyede hürriyet prensibi, *Varlık*, (127), ss. 102-103.
- Kanad, H. F. (1938b). Çocuğun ev terbiyesinden irade terbiyesi, *Kalem*, (3), ss.81-85.
- Kanad, H. F. (1938c). Çocuğun ev terbiyesinden irade terbiyesi, *Kalem*, (4), ss.143-147.
- Kanad, H. F. (1938d). Çocuğun ev terbiyesinden: Çocuklara ceza verelim mi? Nasıl , *Kalem*, (5), ss.188-191.
- Kanad, H. F. (1938e). Çocuğun ev terbiyesinden: Çocuklara ceza verelim mi? Nasıl verelim?,*Kalem*, (6), ss.228-233.
- Kanad, H. F. (1938f). Çocuğun ev terbiyesinden iş ve saadet, *Kalem*, (7), ss.6-9.
- Kanad, H. F. (1938g). Köy okulu ve köy öğretmeni, *Varlık*, Mart Sayısı, 629-631.
- Kanad, H. F. (1939a). Türk terbiyesi I İslamiyet'ten önce, *Oluş, Edebiyat, Fikirler*, (11), ss. 89-90.
- Kanad, H. F. (1939b). Türk terbiyesi II İslamiyet'ten önce, *Oluş, Edebiyat, Fikirler*, (13), ss. 194-196.
- Kanad, H. F. (1939c). Türk terbiyesi III İslamiyet'ten sonra, *Oluş, Edebiyat, Fikirler*, (19), ss. 179-181.
- Kanad, H. F. (1945). Ailede yanlış eğitim, *Ülkü*, Kasım Sayısı, ss. 10-11.
- Kanad, H. F. (1947). Demokrasi eğitimi, *eğitim-Öğretim*, Mayıs Sayısı, ss. 149-152.
- Kanad, H. F. (1950). Okullarımıza ahlak dersleri konmalı mı?,*Yeni Okul*, (1), ss. 3-5.
- Kanad, H. F. (1951a). Acı bir dönüş, *Yeni Okul*, (4), ss. 25-26.
- Kanad, H. F. (1953a). Pedagojinin ehemmiyeti ve eğitim psikolojisi ile münasebeti, *Yeni Okul*, (23), ss. 2-7.
- Kanad, H. F. (1953b). Öğretmen okullarında pedagoji ve pedagoji tarihi derslerinin kaldırılması doğru mudur?,*Bilgi*, Ocak Sayısı, ss. 69.
- Kanad, H. F. (1953c). Bilgisizlik kurbanı pedagoji, *Bilgi*, ss. (3)ss. 3-7.
- Kanad, H. F. (1953d). Üniversitelerimizde psikolojinin sefaleti, *Yeni Okul*, (3), ss. 4-7.
- Kanad, H. F. (1954a). Pedagojide transfer meselesi, *Yeni Okul*, (33), ss. 5-8.
- Kanad, H. F. (1954b). Pedagoji müstakil bir bilim değil midir?,*Yeni Okul*, (3), ss. 4-6.
- Kanad, H. F. (1956a). Pedagojide teori ve pratik, *Eğitim Hareketleri*, (15), ss. 6-9.
- Kanad, H. F. (1956b). Ruh sağlığı ve şifa pedagojisi, *Köy ve eğitim*, (25), ss. 6-9.
- Kanad, H. F. (1956c). Yüksek öğretmen okuluna hasret I, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (18-19), 22-24.
- Kanad, H. F. (1956d). Öğretmen okulları programları için, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, Sayı:14, 16.
- Kanad, H. F. (1956e). Psikoloji ve pedagoji davası, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, Sayı:23, 7-11.
- Kanad, H. F. (1956f). İlk öğretmen okullarının meslek dersleri hakkında bir cevap, *Köy ve Eğitim*, (3), ss. 11-15.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- Kanad, H. F. (1956g). Yüksek öğretmen okuluna hasret II, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (20-21), ss.11-12.
- Kanad, H. F. (1956h). Terbiye işlerimizde ilme aykırı hareketler ve Amerika hayranlığı, *Köy ve Eğitim*, Şubat Sayısı, ss.6-10.
- Kanad, H. F. (1957a). Okul eğitiminde öğretmenin rolü, *Eğitim Hareketleri*, (29), ss. 3-5.
- Kanad, H. F. (1957b). Öğretmenin kendini olgunlaştırması, *Eğitim Hareketleri*, (26), ss. 3-5.
- Kanad, H. F. (1957c). Normal çocuk ve çetin çocuk, *Eğitim Hareketleri*, (27), ss. 4-6.
- Kanad, H. F. (1957d). Örnek çocuklar meselesi, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (36), ss. 4-7.
- Kanad, H. F. (1957b). Okul eğitiminde öğretmenin rolü, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, Sayı: 29, 3-5.
- Kanad, H. F. (1958a). Pestalozzi I, *Karınca*, (263-367), ss. 13-15.
- Kanad, H. F. (1958b). Yarının öğretmen okulu, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, (69-70), ss. 3-11.
- Kanad, H. F. (1959a). Pestalozzi II, *Karınca*, (269), ss. 23-26.
- Kanad, H. F. (1959b). Pestalozzi III, *Karınca*, (272), ss. 15-19.
- Kanad, H. F. (1959c). Psikoloji tahsili, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, (75), ss. 11-13.
- Kanad, H. F. (1959d). Okul terbiyesinden bir yaprak, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, (79), ss. 5-7.
- Kanad, H. F. (1959e). Psikoloji tahsili, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, Mayıs Sayısı, ss.11-12.
- Kanad, H. F. (1960). İş okulunda öğretim metodu, *Bilgi*, (157-159), ss. 10-11.
- Kanad, H. F. (1961a). İş okulunda öğretim metodu, *Terbiye*, (7), ss. 6-8.
- Kanad, H. F. (1961b). Çocuk öğretmenin nasıl olmasını ister? *Bilgi*, (168-169), ss. 4-5.
- Kanad, H. F. (1961c). Çocuk öğretmenin nasıl olmasını ister? *Emekli Öğretmen*, (27), ss. 3-4.
- Kanad, H. F. (1963). Eğitsel öğretim, *Eğitim*, (4), ss. 81-84.
- Kanad, H. F. (1968). Kültür seferberliği ve gençlik I., *Ülkücü Öğretmen*, (115), ss. 18-19.
- Kanad, H. K. (1969). Kültür seferberliği ve gençlik II., *Ülkücü Öğretmen*, (116), ss. 17-18.
- Kanad, H. F. (1971a). Psikanalizin tarihi gelişimi ve eğitimle ilişkisi, *Eğitim Hareketleri*, (192-193), ss. 4-11.
- Kanad, H. F. (1971b). Sokrat-Eflatun-Aristo, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (192-193), ss. 5-12.
- Kanad, H. F. (1971c). Eflatun, hayatı, felsefesi ve pedagoji görüşleri I, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, 17(196-197), ss. 12-19.
- Kanad, H. F. (1971d). Eflatun, hayatı, felsefesi ve pedagoji görüşleri II, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, 17(198-199), ss. 8-15.
- Kanad (1971e). Aristo, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (200-201), ss. 15-19.
- Kanad, H. F. (1972a). Eflatun'un eğitim görüşleri, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (208-209), ss. 7-10.
- Kanad, H. F. (1972b). Aristo'nun felsefesi ve eğitim görüşleri, *Eğitim Hareketleri Dergisi*, (208-209), ss. 5-6.
- Kanad, H. F. (1972c). Adler, *Eğitim Hareketleri*, (204-205), ss. 6-9.

- Kanad, H. F. (1972d). Behaviorizm, *Eğitim Hareketleri*, (210-211), ss. 6-12.
- Kanad, H. F. (1973a). Gestalt Psikoloji I, *Eğitim Hareketleri*, (212-213), ss. 7-12.
- Kanad, H. F. (1973b). Gestalt Psikoloji II, *Eğitim Hareketleri*, (218-219), ss. 23-32.
- Kanad, H. F. (1974). Milli ve sosyal eğitim, *Pedagoji*, Mayıs-Haziran Sayısı, 32-34.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

MODERNLEŞME VE POSTMODERNİZM İÇERİSİNDE GILLES DELEUZE'ÜN TARİH ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

*Hasan GÜRKAN***

ÖZET

Bu çalışmada amaç, 20. yüzyılın önemli filozoflarından biri olan Gilles Deleuze'ün modernleşme ve postmodernizm bağlamında tarih anlayışını ortaya koymaktır. Düşüncelerini sistemleştirirken dilbilim, antropoloji, siyaset felsefesi ve psikoloji gibi birçok çağdaş disiplinden faydalanan Deleuze'ü anlamak güzümüz modern dünyasının anlaşılmasında önem taşır. Deleuze; özneyi, imgeleri, olguları ve modern dünyanın bizlere aşıladığı birtakım kavramları sorgulayarak onları yapısöküme uğratmıştır. Deleuze, modern dünyayı modernliğin kavramlarıyla açıklamak yerine yeni bir kavram dünyası yaratmıştır. Aksi taktirde modern dünya üzerine yapılan tüm yorumlar modernliğin şekillendirdiği bir düşünce sisteminin doğmasına neden olacaktı. Deleuze'ün, kavramları alışla gelindiğinden farklı şekilde ele alması modern dünyanın temsillerinin ve verili olanın iflası anlamına gelmektedir. Çünkü Deleuze modern dünyanın ve tarihin, çeşitli üst-anlatılarla açıklanamayacağını göstermiştir. Bu doğrultuda ne standart bir özne (birey) ne standart bir tarih ne de standart bir toplum vardır. Ona göre gerçek tarih, arzusunun ürettiği tarihtir. "Zaman ve süre geçmişten bağımsız değildir. Şimdi, geçmişi içinde taşır. Şimdinin bir ucu geçmişe, diğer ucu ise geleceğe bölünmüştür." Deleuze, aydınlanmanın bütünlükçü ve mutlak gerçek olarak kabul ettiği, tarihteki (veya doğadaki) ilerlemeci anlayışa karşı çıkmaktadır. Ona göre, tarih ve zaman ilerleyen bir süreç değildir. Deleuze'e göre "olay", tarih fikrini krize sokmaktadır. Ona göre, gelecekte ne geçmiş, ne gelecek, ne şimdiki zaman hatta ne de "tarih" diye bir şey olacaktır. Deleuze, bu düşünceleriyle tarihe yeni bir bakış açısı getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gilles Deleuze, Modernleşme, Postmodernizm, Tarih.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

**Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, El-mek: hasangurkan74@hotmail.com

A STUDY OF GILLES DELEUZE'S HISTORY CONCEPTION IN MODERNITY AND POSTMODERNITY NOTIONS

ABSTRACT

In this study, the aim is to put forward history conception of Gilles Deleuze, one of the important philosophers of 20th century, in modernity and postmodernity notions. Understanding Deleuze, who used linguistics, anthropology, political philosophy and psychology while systematizing his thoughts, is important for understanding modern world. Deleuze questioned and deconstructed the subject, images, facts and several concepts that modern world indoctrinated us. He created a new conceptual world instead of explaining the modern world with modern concepts. Otherwise all of his comments on the modern world would have resulted in the birth of a thought system shaped by the modernity. That Deleuze handled the concepts differently than common means the collapse of the representation of modern world and the presented because Deleuze showed the fact that modern world and history cannot be explained through some metanarratives. Accordingly, there is not a standard subject (individual) nor a standard history or a society. To him, real history is the history that has been produced by desire. "Time and duration is not independent from the past. The present bears the past inside. The present is divided into the past and the future." Deleuze objected the progressive understanding of history (or nature) that the enlightenment thought accepted as the holistic and definite fact. According to him, history and time is not a progressive period. In his point of view, "the event" puts history notion into a crisis. To him, there will be no past, future, present or even "history" in the future. He brought a new point of view to history with these thoughts.

Key Words: Gilles Deleuze, Modernity, Postmodernity, History.

GİRİŞ

Gilles Deleuze (1925-1995)¹ 20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli filozoflarından. "Kendi düşüncesini oluştururken Spinoza, Leibniz, Kant, Nietzsche, Bergson okumaları yapmış ve özgün yorumlar getirmiştir. Gerek kişisel çalışmalarında gerek 1969'da tanışıp uzun süre beraber çalıştığı psikanalist Félix Guattari ile birlikte yaygın düşünce hatlarının dışında özgün bir siyaset felsefesi ve etik ortaya koymuştur. *Fark ve Yineleme* (1968), yayımlandığı dönemde büyük yankılar uyandıran *Anlamın Mantığı* (1969), Guattari ile birlikte kaleme aldıkları çalışmalardan *Anti-Oedipus* (1972) ve *Bin Yayla* (1980) başlıklarıyla iki cilt halinde yayınladıkları *Kapitalizm ve Şizofreni*; psikanaliz, ekonomi, dilbilim, antropoloji, ontoloji, siyaset felsefesi gibi çok geniş bir yelpazeye yayılan argümanları ve referanslarıyla 20. yüzyılın en önemli çalışmaları arasında sayılabilir."² Deleuze'un ayrıca Guattari ile *Felsefe Nedir?*, Claire Parnet ile *Diyaloglar* gibi eserlerinin yanında *Kant'ın Eleştiri Felsefesi*, *Kant Üzerine Dört Ders*, *Leibniz Üzerine Beş Ders*, *Spinoza Üzerine On*

¹ Gilles Deleuze; Claire Parnet, *Diyaloglar*, Çev.: Ali Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990, *Gilles Deleuze -Life and Works*, <http://plato.stanford.edu/entries/deleuze/> Erişim Tarihi: 21.06.2013.

² François Zourabichvili, *Deleuze Sözlüğü*, Çev.: Aziz Ufuk Kılıç, Say Yayınları, İstanbul, 2001.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Bir Ders, Nietzsche and Philosophy, Ampirizm ve Öznellik, Proust ve Gölgeleler ve Müzakereler gibi eserleri bulunmaktadır.

Gilles Deleuze'ün fikirleri bizi modern dünyanın sorgulanması ve verili olanın yıkılıp yeniden inşasına götürmektedir. Zihnimizdeki tarih anlayışı, uzun yıllar modernitenin çerçevesini çizdiği tarih anlayışı tarafından şekillendirilmiştir. Postmodernite bunun karşısına farklı argümanlarla dikilmektedir.

Postmodernizm içerisinde postmodernizme kazandırdığı özgün söylemlerle Deleuze ile karşılaşırız. Dolayısıyla tarih anlayışımıza yeni bir bakış açısı getirecek, yüzlerce yıllık kalıpları yerinden oynatacak hatta bu kalıpları kaldırıp atacak anlayışı gözler önüne sermemiz gerekecektir. Bu nedenle Deleuze'ü “modernleşme” ve “postmodernizm”den yola çıkarak tarihsel bağlamda ele almak zorunlu görülmektedir.

1.1. Modernleşmenin Kökenleri ve Boyutları

Terim ve fikir olarak modernizm ve postmodernizm, geleneksel beklentinin aksine zamanın kültürel sisteminin merkezine yerine uzak bir çevrede Avrupa ya da Birleşik Devletler’de değil Hispanic Amerika’da doğmuştur. Örneğin “modernizm” kavramını, Nikaragualı şair Rubén Darío’nun “modernismo” adını alan akıma 1890’daki öncülüğüne borçluyuz.³ Ancak bu fikrin teorisinin ve pratiğinin gelişimi kıta Avrupası’nda gerçekleşmiştir. Modernleşme fikri, batılı toplum bilimciler tarafından, bütün gelişmekte olan toplumların, batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuş bir kavramdır.⁴ Etimolojik olarak modern, Latince biçimi ile “modernus”, ilk defa M.S. 5. yüzyılın sonuna doğru Roma’nın putperestlik geçmişini o sırada Hristiyanlığın resmen kabul edildiği dönemden ayırmak için kullanılmıştır.⁵ Kongar ise, modernus’un eski Latince’de “hemen şimdi” anlamına geldiğini, buradan hareketle de modern toplumun günümüzdeki toplum demek olduğunu belirtmektedir.⁶

Modernizm’in kökleri Antik Çağ felsefesine kadar uzanırken o en başta eleştirel düşünceyle anılmaktadır. Diğer bir deyişle modernizm; akılcı, ilerlemeci, olgucu bir bakış açısı taşımakta ve bu yönüyle “Aydınlanma felsefesi” ile bütünleşmektedir.⁷ Çünkü Kant’ın ifade ettiği gibi aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Yani Sapare Aude’dir (Kendi aklını kullanma cesaretini göster!).⁸

Modernizm, üç temel görüş üzerinde temellenir: Bunlar; aydınlanma, rasyonalizm ve pozitivistizmdir. Modernizm; bir yandan gelenekselliği ve feodaliteyi tarihe gömmeye çabasını başlatıp feodalite yerini kapitalist ilişkilere bırakırken, bir yandan da altyapısına uygun düşünsel üst yapısını hızla oturtmaya çalışmıştır. Böylelikle bilim, bilgi, değerler ve inançlar; ortak insani değerler, kesin doğrular ve evrensel değerler modernizmi karakterize eden unsurlar olmuşlardır.⁹ Bir süreç olarak modernlik, en gelişmiş kapitalist Batı toplumlarını karakterize eder. Eş deyişle Batılılar, modernliği zaten gerçekleştirmiş olduklarından modernleşme onların sorunu ya da gündemleri değildir. Bu nedenle modernleşme, Batılı olmayan toplumların sorunu ve gündemi olarak ele alınmalıdır.¹⁰

³ Perry Anderson, *The Origins of Postmodernity*, Verso, London, 2006, s. 3.

⁴ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 227.

⁵ Ahmet Özkiraz, *Modernleşme Teorileri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s. 14.

⁶ Kongar, a.g.e., s. 228.

⁷ Murat Yıldırım, Modernizm, Postmodernizm ve Kamu Yönetimi, *Uluslar arası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2009, C. 6, Sayı 2, s. 382.

⁸ *Aydınlanma Nedir? (1784)*, <http://edergi.sdu.edu.tr/index.php/gsfdsd/article/view/1962/1815>, Erişim Tarihi: 21.06.2013.

⁹ Sibel Karaduman, Modernizm’den Postmodernizm’e Kimliğin Yapısal Dönüşümü, *Journal of Yaşar University*, 2010, 17 (5), s. 2889.

¹⁰ Özkiraz, a.g.e., s. 10.

Tekeli'ye göre modernleşmenin ekonomik (iktisadi), metodolojik (bilgiye, ahlaka ve sanata yaklaşım), özgür bireyin doğuşu ve gelişen kurumsal yapı olmak üzere dört boyutu vardır: Modernleşmenin ekonomik yüzü, kapitalist ilişkiler içinde fosil yakıtlardan elde edilen enerjiye dayanarak üretim yapan sanayileşmiş toplumlardır. Metodolojik yönü; birbirine indirgenemeyen otonom alanlar olarak kabul edilen bilgiye, sanata ve ahlaka yaklaşımdır. Üçüncü yönü, geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendi aklıyla kendini yönlendiren bireyin doğmasıdır. Dördüncü yönü ise, bahsedilen tarzda bireylerden oluşmuş olan yeni örgütlenme biçimleridir.¹¹

18. yüzyıl aydınlanma filozofları tarafından ortaya atılan modernlik, insana kendi potansiyelinin gösterdiği gibi insanın gelenek ve Tanrı gibi kendi dışındaki otoritelerden kurtulmasının da önünü açmıştır. Modernlikle beraber insan adeta yeniden keşfedilmiştir.¹² Bu keşfetme süreci insanın toplumda özgür birey olarak ortaya çıkmasıyla anlam kazanmıştır. Moderniteyle birlikte grup bağları yeni sosyal ve politik yapılar yoluyla azalırken yeni bir bireysellik kavramı ortaya çıkmıştır. Çünkü modernliğin söylemi en sağlam şekilde özgürlük ve özerklik düşüncesine dayanmaktadır.¹³

Foucault'ya göre ise modernlik sorunu; daha klasik kültürde, iki kutuplu, antikçağ kutbu ile modernlik kutbunun var olduğu bir eksenle ortaya atılmış; ayrıca ya kabul edilecek veya reddedilecek bir otorite (Hangi otoriteyi kabul etmeliyiz? Hangi modele uymalıyız? vb) çerçevesinde ya da karşılaştırmalı bir değer biçme (Antikçağlılar modernlerden üstün müdür? Bir gerileme vb. döneminde mi yaşıyoruz?) şeklinde formüle edilmiştir.¹⁴

Giddens modernliği; modern toplumu ve endüstriyel uygarlığı aynı anda anlatan temsili bir kavram olarak açıklamaktadır. Bu kavram, dünyaya karşı yerleşik tutumları, insanın müdahalesiyle şekil almaya açık bir dünya fikrini; ekonomik kurumların karmaşık bir bileşimini, özellikle endüstriyel üretim ve pazar ekonomisini; ulus-devlet ve kitle demokrasisi dâhil olmak üzere belirli siyasi kurumları göstermektedir.¹⁵

1.2. Modernleşmenin Temel Ayrımı: Geleneksel Olan ile Modern Olan

Modernleşme teorilerinin odak noktasını geleneksel toplumdan modern topluma geçiş oluşturur ve “geleneksel” ile “modern” gibi ikili bir ayrım modernleşme teorilerine ait bir kavramlaştırmadır.¹⁶

Modernleşmeye ışık tutan bütün düşünürler, toplumsal evrimin devamlılık gösterdiği gerçeğinden yola çıkarak bu devamlılığın iki ucundaki toplumlara ilişkin çeşitli tipolojiler¹⁷ geliştirmişlerdir. Bu tipolojiler her ne kadar farklı sınıflamalar içerseler de hepsi temelde aynı ölçüte, insan ilişkilerine dayanmışlardır. Kongar bunları aşağıdaki gibi tablolastırmıştır.¹⁸

¹¹ İlhan Tekeli, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 19-20.

¹² Özkiraz, a.g.e., s. 15

¹³ Karaduman, a.g.m., s. 2889.

¹⁴ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, Çev.: Işık Ergüden, Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 164-165.

¹⁵ Anthony Giddens; Christopher Pierson, *Modernliği Anlamlandırmak*, Türkçesi: S. Uyurkulak; M. Sağlam, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 83.

¹⁶ Özkiraz, a.g.e., s. 49.

¹⁷ Sosyal bilimlerdeki sınıflandırma ve tipolojiler için bkz. Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev.: Ünsal Oskay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, ss. 224-233.

¹⁸ Kongar, a.g.e., s. 240-241.

Tablo 1. Bazı Düşünürler ve Toplumsal Devamlılığa Ait Tipolojileri		
Düşünür	Toplumsal Değişken	Tip
Toennies	İlişkilerin duygusal ya da akılcı oluşu	Gemeinschaft-Gesellschaft
Durkheim	Dayanışma	Mekanik dayanışma-organik dayanışma
Marx	Üretim ve mülkiyet ilişkileri	Feodal toplum-kapitalist toplum-sosyalist toplum
Cooley	Grup içi ilişkiler	Birincil gruplara dayalı toplum-ikincil gruplara dayalı toplum
Parsons	Rol davranışlarının kalıp değişkenleri	Topluluk-Toplum
Lerner	Empati ve fikir düzeyi	Geleneksel toplum-modern toplum
Levy	Yapısal farklılaşma	Geleneksel toplum-modern toplum

Tablo 1'e göre, düşünürler toplumsal ilerlemeyi ele alırken insanı temel ölçüt almanın yanında, toplumsal devamlılığın iki ucu olduğunu kabul etmekte ve modernlik sürecini de tarihsel ilerlemeyle eş değer tutmaktadırlar.¹⁹ Bunun şüphesiz birçok temel nedeni bulunmaktadır. Özbaran'ın tarihsel yorumu bu nedeni açıklamaktadır:

“Ortaçağ'da tarihçiliğin temsilcileri, diğer kültür dallarında olduğu gibi, kilise adamlarıydı; tarihçiliğin ürünleri de bunların yazdığı kroniklerdi. Bu durum Hümanizm dönemine kadar on iki yüzyıl devam etmiş, “Kutsal” ile “kutsal olmayan” kesin çizgilerle belirlenmişti... Ortaçağ düşünürleri, dünyanın tanrı buyruğu ile kaçınılmaz bir biçimde, kıyamet gününe doğru uzandığını sanıyorlardı; dolayısıyla bu doktriner/doğmatik yaklaşım, tarihsel eylemleri seküler herhangi bir tasarım içinde benimsemiyordu.”²⁰

Orta ve yeniçağlarda, pek çok tarihçi işlevini dünyada Tanrı'nın amaçlarını ortaya koyuşunun kaydedilmesi olarak görüyordu, çünkü son tahlilde “Tanrı” öyle olmasını istiyordu.²¹ Ortaçağ, insanlara her şeyin tanrı tarafından belirlendiği bir dünya tablosu sunmuştu. Her şey tanrısal öngörü egemendi ve insan bu dünya tablosu içinde edilgindi.²² Ancak 16. yüzyıl sonrası dünya yeni bir dönemece girdi. Özlem bu durumu şu şekilde açıklar:

“16. ve 17. yüzyıllarda doğa bilimleri büyük gelişmeler gösterdi ve bu bilimlerin teknik buluşlar yoluyla toplumsal yaşama sağladığı katkılar, özellikle 18. yüzyılda Avrupa toplumlarına ilerleme (Fortschritt, Progressus) inancı getirdi. Öyle ki, Aydınlanmacı insan, doğa kadar toplumun da tam bir ilerleme içinde olduğuna yürekten inanmaktaydı. Bu ilerleme inancı içindeki insanların üyesi oldukları toplumlar ise, aynı sıralarda bir uluslaşma süreci içindeydiler. Ortaçağın dinsel bir dünya devleti ülküsü altında eritmeye çalıştığı ulusal farklılıklar, bireyci hümanizma ve Aydınlanma akımları içinde yeniden yeşertildi ve Avrupa toplumları, kendilerini ülkeleri, dilleri, kültürleri ve tarihleri bakımından farklı uluslar olarak görmeye başladılar. Gerçekten de “ulus” kavramı, giderek, ülkesi, dili, kültürü ve tarihi ortak insan topluluklarını tanımlayan bir anlam içeriği kazandı. Böylece tüm yüzyıla yayılan ilerleme inancı, bir yandan tüm Avrupa uluslarınca paylaşılan bir inanç olurken, öbür yandan, uluslar, bu inanç altında kendi tarihlerini bir ‘ulusal bilinç’le ele almaya başladılar. İşte, doğa kadar toplumların (ulusların) da bir ilerleme içerisinde oldukları inancı tarihte de bir ilerleme olduğu inancını getirmiştir.”²³

¹⁹ Benzer şekilde, Nietzsche de her ne kadar zinciri ile yürüyor olsa da insanın ileriye doğru yürüdüğünü ve hızla akıp geçen olaylarla bağlı olduğunu söylemektedir. Ona göre “an” bir hayal gibi yeniden gelir ve daha sonraki bir an'ın rahatını kaçırmaz. Friedrich Nietzsche, *Tarih Üzerine*, Çev.: Nejat Bozkurt, Say Yayınları, İstanbul, 2002, s. 67.

²⁰ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 65.

²¹ Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 23.

²² Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 45.

²³ Özlem, a.g.e, s. 58.

Tarihte ilerleme olduğu düşüncesine tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş yol açmıştır. Bu geçişle birlikte toplumda belirgin bir farklılaşma ve uzmanlaşmayı beraberinde getiren modernleşme, toplumun eski değerlerinden soyutlanıp yeniden dizayn edilmesi anlamına gelmektedir.²⁴

II. Postmodernizm

Modernleşme fikrine dair ilk eleştiriler veya kaygılar gerçekte posmodernistler tarafından yapılmamıştır. Örneğin aydınlanma fikrine önemli katkılar sunmuş Goethe, Faust adlı eserinde modernleşmeyi ve ona yönelik kaygılarını sergilemiştir. Faust'un Mefisto'ya "Zavallı şeytan! Ulvî iştiyaklar içinde kıvranan ruhumu tatmin edecek ne verebilirsin? Eğer bir gün, gerçekten beni bana değerlendirebilir, arzu ettiklerime kavuşturabilirsen ve artık tadacağım bir zevk kalmadığını söyler de memnuniyetimi ifade edersem; o gün benim son günüm olsun! Bu hususta bahse girebilirim" diyerek Mefisto'nun kabul ettiği ve Faust'un "Eğer ben o âna dur gitme, aman ne güzelsin! dersem, sen de beni zincire vurabilirsin. O vakit seninle cehenneme gitmeye razıyım!"²⁵ demesi adeta modernliği simgelemektedir. Faust'un o "ân"ı, tam bir modernliktir.

Faust ruhunu şeytan Mefisto'ya satıp karşılığında büyük bir güç ve ölümsüzlük elde etmiştir. Faust da insanları nihai özgürlüğe kavuşturacak bir "master plan" yaparak bunu uygulamaya kalkmıştır. Ancak yaşlı ve masum insanları planın uygulanmasını engelledikleri ve karşı çıktıkları gerekçesiyle Faust'un Mefisto aracılığıyla yok etmek durumunda kalması, insanları yüceltmeyi amaçlayan bu aydınlanma projesinin, buna katılmayanlar için adeta bir karabasana dönebildiğini göstermektedir.²⁶ Böylelikle Goethe'nin aydınlanma ve modernleşmeye dair kaygıları ortaya çıkmaktadır.

Marshall Berman da Goethe'ye paralel şekilde, modernleşmeyi salt bir dert ve modernizmi, tümüyle sorunlardan arınmış bir modern toplum sunma eğilimi olarak gören düşüncüyü doğru bulmamaktadır.²⁷

Modernleşme fikrine karşı çıkan düşünürler, postmodernizmi açıklamaya çalışırken sıkı bir modernizm eleştirisine girmektedirler. Harvey, şu düşünceleri ileri sürmektedir:

"Şayet modern hayat, gelip geçici, anlık, parçalanmış ve olumsal olanla gerçekten bu derece iç içe geçmişse, bundan bir dizi önemli sonuç doğar. Her şeyden önce, modernitenin, biralalım modern-öncesi toplumsal düzenleri, kendi geçmişine bile saygı göstermesi mümkün değildir. Her şeyin geçiciliği, bir tarihsel süreklilik duygusunu korumayı güçleştirir. Eğer tarihin bir anlamı varsa, bu anlam tartışılan şeyin yanı sıra tartışmanın terimlerini de etkileyen bir değişim girdabının içinden keşfedilmek ve tanımlanmak zorundadır. Dolayısıyla modernite yalnızca kendinden önceki tarihsel durumların her biriyle ya da hepsiyle acımasız bir kopuş gerektirmez; aynı zamanda kendi içinde bitmek bilmeyen bir iç kopuşlar ve bölünmeler süreci yaşar."²⁸

Harvey'nin moderniteye eleştirileri; tarihsel sürecin, özellikle de 20. yüzyılda yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmelerin hem nedeni hem de bir sonucudur. Buna en büyük gerekçe 20.

²⁴ Seyfettin Aslan; Abdullah Yılmaz, "Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm", *Modernite'den Postmodernite'ye Değişim*, Coşkun Can Aktan (Ed.), Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s. 76.

²⁵ Goethe, *Faust*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002, s. 49.

²⁶ Gencay Şaylan, *Postmodernizm*, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 53.

²⁷ Berman'a göre, "sokakları sakın ve huzurlu kılmak adına, modern kültürü sokaklardan uzak tutmak, üniversite dersliklerine, kütüphanelere ve modern sanat müzelerine kapatmaya çalışmak büyük bir yanıltır. Bunun aksini düşünmek, Baudelaire, Joyce, Mayakovski, Leger gibi sokaklardaki gerçek dertlerden güç alan, sokakların gürültü ve kargaşasını güzelliklere ve hakikate dönüştüren büyük düşünürleri hatırlamamak demektir." bkz. Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev.: Ü. Altuğ, B. Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 50.

²⁸ Harvey, a.g.e., s. 24, 25.

yüzyılın getirdiği büyük yıkım olarak gösterilebilir. 20. yüzyıl büyük siyasal ve toplumsal değişmelere gebe bir çağ olarak ortaya çıktı. Birinci dünya savaşı sonrası modern dünyanın yeniden yapılanma çabaları değişimin hızını artırmakla kalmadı aynı zamanda zihinleri, inançları, ahlakî ve toplumsal kuralları temelden sarstı. Toplumlar da meydana gelen bu sarsıntılar ve dalgalanmalar, mimarî, resim, sanat, edebiyat, din, ahlak, felsefe, hukuk, siyaset gibi alanları da etkisi altına aldı. İşte bu sarsıntılı duruma Postmodern durum adı verildi.²⁹ Bu akımın öncüsü Jean Francois Lyotard Türkçe'ye "Postmodern Durum" olarak çevrilen eserinde bu akımın esaslarını belirlemiştir.³⁰ Lyotard'a göre postmodern, modernin parçasıdır ve postmodernizm, amacında modernizm değildir, oluşumunda modernizmdir ve bu oluşum süreklidir.³¹

Yukarıda bahsedilen hızlı toplumsal değişme, insanlık tarihinde bugüne kadar rastlanmayan toplumsal ve psikolojik şartlar oluşturmaktadır. Bunlar; devingenlik, geçicilik, köksüzlük, kimlik yitirme, iş endişesi, tüketici fetişizmi, anomik yurtsuzluk, insandan kopukluk vb eğilimlerdir.³² Modern toplumun çoğulculuğu kişiyi her gün biraz daha göçmen, sürekli hareketli bir varlık haline getirmiştir.³³ Modern bir toplumda insanlar sürekli olarak yerlerinden yurtlarından edilmekle kalmazlar aynı zamanda kendilerine yer yurt edinecek bir köşe de bulamazlar.³⁴ Çünkü Berman'ın da ifade ettiği gibi; modern olmak; kişisel ve toplumsal yaşamı bir girdap deneyimi gibi yaşamak, insanın kendini ve dünyasını sürekli bir çözülüş, yenilenme, sıkıntı, kaygı, belirsizlik ve çelişki içinde bulması demektir. Kısaca, katı olan her şeyin ergiyip havaya karıştığı bir evrenin parçaları olmak!³⁵

Giddens'in "modernizmin radikalleşmesi"³⁶ olarak nitelediği postmodernizm içerisinde de bu durum önemli bir eleştiri alanı olarak yer tutmaktadır. Postmodernizm, Baudelaire'in modernite anlayışının yarısını oluşturan gelip geçicilik, parçalanma, süreksizlik ve kargaşayı bütünüyle benimser. Ama bu gerçekliği çok özgül bir biçime karşılar. Onu ne aşmaya, ne ona karşı durmaya, hatta ne de içinde bulunabilecek olan "sonsuz ve değişmez" unsurları tanımlamaya çaba gösterir. Hatta postmodernizm, sanki dünyada başka hiçbir şey yokmuşçasına, değişimin parçalanmış ve kaotik akıntıları içinde yüzer.³⁷

Postmodernizm'le birlikte, sanki modern aklın aynasının içinden geçiyor gibi oluruz. Bunu yaparken de görünüşte güvenilir olan kavramsal ayrımlar bütünüyle tersyüz olmakta veya geçersiz hale gelmektedir.³⁸ Çünkü postmodernizmde gerçekliğin basit temsili imkânsızdır.³⁹ Kirshan Kumar'ın ifadesiyle, postmodernlik fikri, toplumdaki politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel ayrım çizgilerini adeta çökertir.⁴⁰ Modernizm tarafından kutsanan her şey, postmodernizm tarafından sorgulanmakta ve parçalanmışlık, bölünmüşlük, farklılık ve özgünlük yüceltilmektedir.⁴¹ Postmodernizm'deki post ön eki, çoğunlukla, kendisini öncelemiş olan aktif bir kopuşu göstermektedir. Bu kopuş olumlu bir tarzda eski kısıtlayıcı ve baskıcı koşullardan bir özgürleşme

²⁹ Süleyman Hayri Bolay, "Postmodernizm", *Modernite'den Postmodernite'ye Değişim*, Coşkun Can Aktan (Ed.), Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s. 63.

³⁰ Bolay, *a.g.e.*, s. 66.

³¹ Jean Francois Lyotard, *Postmodern Durum*, Çev.: Ahmet Çiğdem, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 80.

³² Özkiraz, *a.g.e.*, s. 88.

³³ Peter L. Berger, *Modernleşme ve Bilinç*, Çev.: Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985'ten akt. Özkiraz, *a.g.e.*, s. 91.

³⁴ Özkiraz, *a.g.e.*, s. 91.

³⁵ Berman, *a.g.e.*, s. 460.

³⁶ Giddens, Pierson, *a.g.e.*, s. 108.

³⁷ Harvey, *a.g.e.*, s. 60.

³⁸ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998, s. 259.

³⁹ John W. Murphy, *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*, Türkçesi: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 54.

⁴⁰ Kirshan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 127.

⁴¹ Karaduman, *a.g.m.*, s. 2894.

olarak ve yeni gelişmelerin bir onaylanması, yeni bölgelere doğru yapılan bir hamle, yeni söylemlerin ve düşüncelerin işlenerek geliştirilmesi olarak yorumlanabilmektedir.⁴² Şu halde postmodern kültür yeni bir toplum biçimiyle, diğer bir deyişle “sanayi sonrası” toplum biçimiyle adlandırılır. Dolayısıyla postmodernizm sanayi sonrası toplumun kültürüdür.⁴³

Postmodernizm’in önemli bir özelliği modernleşme düşünürlerinin “büyük anlatı” veya “üst-anlatı”larına karşı çıkmasıdır. Postmodern düşünürler, bu nedenle Marx’ın tarihi maddeciliği, Freud’un Psikanalitiği ve Liberalizm gibi üst-anlatıları eleştirilerinin merkezine oturtmuşlardır. Bu aynı zamanda Aydınlanmanın bütünlükçülüğüne ve onun yarattığı mutlak gerçekliğe toptan bir karşı çıkıştır.⁴⁴ Foucault ve Lyotard gibi yazarlar da, her şeyin birbirine bağlanmasını ya da temsil edilmesini sağlayacak bir üst-dil, üst-anlatı ya da üst-teori olabileceği fikrini tamamen reddederler.⁴⁵ Bu nedenle postmodern sanatçı veya yazarın yazdığı metin, ürettiği çalışma ilke olarak daha önceden yerleşmiş kurallar tarafından yönetilemez.⁴⁶ Buradan da anlaşılacağı gibi, postyapısalcılar (ya da postmodernistler), yapısalcılar (ya da modernistler) gibi hayatı kapalı sistemlerde incelemek yerine sistemlerin açılımına, aşırılığına veya değişkenliğine; dillerin organizmaların, kültürlerin ve politik sistemlerin kaçınılmaz olarak değişim geçirme ve oluş şekline bakmışlardır.⁴⁷ Postmodernizm kavramına gelen en büyük eleştiriler, onun neo-liberal ekonomiyle aynı döneme denk gelmesi ile ilgilidir. Bu nedenle, postmodernizmle piyasa ekonomisi yan yana anılır olmuştur. Bu durum, postmodernizmin şanssızlığı olarak nitelenmiştir.⁴⁸

III. Foucault’nun Gözünden Deleuze

Felsefe tarihinin özel bir okumasını gerçekleştiren, farklılık, ayrılık, kopma ve oluş gibi postmodern anlayışın belirli temaları üzerinden birçok filozofu ve modern dünyanın temsillerini ele alan Deleuze bu çalışmaları sayesinde postyapısalcı geleneğin en önemli temsilcileri arasında yer almaktadır.⁴⁹ Deleuze; arzulayan makineler, köksap, kaçış çizgisi, savaş makinesi, yersiz yurtsuzlaşma, antioedipus gibi birtakım kavram ve söylemlerle felsefe tarihinin en özgün filozofları arasında yerini almıştır.

Deleuze, Michel Foucault’ya “Gün gelecek, 20. yüzyıl belki de Deleuze’cü bir yüzyıl olarak hatırlanacaktır.” gibi iddialı bir söz söyletecek kadar özgün ve özel bir filozof olmuştur.⁵⁰ Deleuze, Foucault’nun bu iddialı sözlerine şöyle karşılık verir:

“Foucault’nun ne demek istediğini bilmiyorum, ona hiç sormadım. Şeytansı bir espri anlayışı vardı. Belki de bizim neslimizin filozofları içinde en naifi olduğumu söylemek istiyordu. Hepimizde, çokluk, fark, tekrar gibi temalara rastlanıyor. Ama diğerleri daha fazla dolayımlla çalışırken ben hemen hemen ham olan kavramlar öneriyorum. Metafiziğin aşılmasından ya da felsefenin ölmesinden ve Tüm’den, Bir’den, özmeden vazgeçilmesinden asla etkilenmedim, bunu asla bir dram haline getirmedi. Kavramları doğrudan sergileyen bir tür ampirizmden kopmadım. Yapıdan, dilbilimden ya da psikanalizden, bilimden ya da tarihten bile geçmedim çünkü felsefe, bu diğer disiplinlerle bu denli kaçınılmaz dış ilişkiler içine girmesine izin veren kendi ham malzemesine sahiptir. Foucault’nun söylemek istediği belki de şuydu: En iyisi değil,

⁴² Yıldırım, *a.g.e.*, s. 388.

⁴³ Kumar, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁴ Şaylan, *a.g.e.*, s. 145-147.

⁴⁵ Harvey, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁶ Lyotard, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁷ Claire Colebrook, *Gilles Deleuze*, Çev.: Cem Soydemir, Doğubatu Yayınları, 2009, s. 12.

⁴⁸ Ali Akay, *Postmodernizmin ABC’si*, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s. 48.

⁴⁹ Şevket Ercan Kızılay, *Şizoanalizin Kavramsal Donanımına Genel Bir Bakış*, *Sosyoloji Notları*, 2009, Sayı 7, s. 31.

⁵⁰ Gilles Deleuze, *Müzakereler*, Norgunk Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 12.

en naifiydim, adeta bir çeşit art brut' tüm; en derini değil, en masumuydum (felsefe yapma suçluluğundan en masum olanı)."⁵¹

IV. Deleuze'ün Kavramlarının İnşası ve Kaynakları

Deleuze'ün yukarıdaki satırları bizlere bazı ipuçları sunar. Bu ipuçlarını eserlerinde değindiği konuları incelediğimizde daha açık bir şekilde görebiliriz. Deleuze her ne kadar "Benim için çok önemli bir yanı yok."⁵² dese de eserlerinde dilbilime önemli bir yer ayırmış ve dilbilimden faydalanmıştır. Bunu şu ifadelerinden anlayabiliriz:

"Felsefe her zaman kavramlarla ilgilenmiştir, felsefe yapmak kavramlar icat etmeye ya da yaratmaya çalışmaktır."⁵³ Onun için filozof da, kavramlar düzeninde bu çok özel yaratımlarla ilgilenendir.⁵⁴ Deleuze burada olağanüstü postmodern bir yorum yapmaktadır. Çünkü Murphy'nin Guattari'ye attığı gibi, postmodernizm, bir toplumun "egemen anlamlarının" gerçeklikle özdeş oldukları ve bu nedenle doğruya götürecekleri inancının temelini kazar. Böylelikle olgular yapısalcıların aksine bütünüyle oluşturulmuş, seleflerden ve çağdaşlardan ödünç alınan bir şey olamaz.⁵⁵ Postmodernistlere göre dil yalnızca araç değil, insanların dünyayı anlamalarını sağlayan biricik çerçevedir ve gerçekliği güzelleştirmek yerine her şeyi kuşatır. Gerçeklik önemli ölçüde dilsel bir alışkanlıktır.⁵⁶ Deleuze, bu nedenle dilbilim ve anlamın mantığı üzerine akıl yürütür. Dilin, kuşatıcı etkisini görür ve düşüncelerini yeni bir dilsel zeminde kurar. Aksi taktirde üretilecek her düşünce moderniteci bir yorum doğuracaktır.

Deleuze özne imgesi ile dünyanın imgelemin ürünleri olduğunu ileri sürerken, felsefeyi yaratıcı olarak yorumlama ve bizatihi hayatın kendisinde bir yaratma eğilimi olarak saymış ve bu eğilimi rasyonel akıl veya özne imgesi gibi insan hayatının kendi imgelerini oluşturma eğilimi olarak görmüştür.⁵⁷ Bu, modern dönemin felsefi rasyonalizmi içinde de aynı çizgidedir. Gerçekten de modern dönemin felsefi rasyonalizmi; kendi inançları, değerleri ve kararlarından insan akli ya da özneliğinin sorumlu olduğuna inanır. İnsan akli hakikat, iyilik ve adaletin biricik ve yeterli yargıcı olarak görülür.⁵⁸ Bu düşünce Kant'ta da mevcuttur. Hatta Deleuze'ün de vurguladığı üzere Kant, aklın kendi ilgilerinin tek yargıcı olduğunu söylemektedir.⁵⁹ Bunun yanında Deleuze'ün düşüncesi ve felsefesi; matematik, sanat, edebiyat, tarih, politika ve evrim kuramına dair bilim dallarıyla da kesişir.⁶⁰ Ayrıca o; Fernand Braudel'den faydalanmış, tarihin yanında coğrafyaya ve mekâna ayrıcalık tanımış ve oluşlara önem vermiştir. Bununla da kalmamış modern devlet aygıtlarını yer yurt, toprak ve yersiz yurtsuzlaştırma gibi belirlemelere bağlamıştır.⁶¹

V. Deleuze'ün Guattari'yle Tanışması: Modern Dünyanın ve Tarihin Sorgulanması

Deleuze'ün, Félix Guattari ile tanışması onun kişisel tarihi açısından önemli bir dönemeçtir. Guattari ile karşılaşma Deleuze üzerinde başlatıcı ve düşünceyi kurgusal etmenlerden gerçek olaylara, toplumsal yapıyı sarsan siyasi eğilimlere ve bulunan kurumsal çerçevedeki deliliğin edimsel alanına doğru yer değiştiren bir fûnye etkisi yapar.⁶²

⁵¹ Deleuze, *Müzakereler*, s. 103.

⁵² Deleuze, *Müzakereler*, s. 37.

⁵³ Deleuze, *Müzakereler*, s.34.

⁵⁴ Deleuze, *Müzakereler*, s.35.

⁵⁵ Murphy, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁶ Murphy, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁷ Colebrook, *a.g.e.*, s. 12.

⁵⁸ West, *a.g.e.*, s. 214.

⁵⁹ Gilles Deleuze, *Kant'ın Eleştiri Felsefesi*, Çev.: Hüsen Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 9.

⁶⁰ Deleuze, *Kant'ın Eleştiri Felsefesi*, s. 15,16.

⁶¹ *a.g.e.*, s. 39.

⁶² Anne Sauvagnargues, *Deleuze ve Sanat*, Çev.: Nurten Sarıca, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2010, s. 23.

Deleuze, Guattari ile tanışmasını şöyle açıklar: “*Félix Guattari ile karşılaştım ve birbirimizle anlaştık, birbirimizi bütünledik, birbirimizin içinde kişiliklerimizi yitirdik, birbirimizle ayıksılaştık, kısacası birbirimizi sevdik. Bu Anti-Oedipus ’u verdi ve bu yeni bir ilerlemedir.*”

Guattari, psikanalist eğitimi almış politik bir militan ve komünisttir. Toplumsal alanın birçok noktasında işlemekte olan erk mekanizmalarını çökertmeye çalışmıştır. Aile, cinsiyet ve kimlik gibi modern yaşamın temel kategorilerinin nasıl iktidar teknolojisiyle çalıştığını gözler önüne sererek kapitalist modernleşmenin oluşturduğu bu kurumsallaşmış kimliklerin arkasındaki hegemonik durumu birlikte analiz etmişlerdir.⁶³

Deleuze ve Guattari; yeni düşünce, yazma, öznellik ve politik formları oluşturmaya çabalayan postmodern maceralara birlikte girişmişlerdir. Postmodern akımı benimsemezlerken ve hatta Guattari buna yeni bir olumsuzculuk ve tutuculuk dalgası olarak karşı çıkarken günlük hayatta ve politikada, teorideki çeşitlilik ve farklılığın karşı ilkelerini yüceltmişlerdir. Postmodern durumların birlik, hiyerarşi, aidiyet, kurumlar, öznellik ve gösterimdeki modern inançları kaldırmadaki çabalarının temsil edici örnekleri olmuşlardır.⁶⁴

Deleuze ve Guattari “Kapitalizm ve Şizofreni” ile “Antioedipus”u birlikte kaleme almışlardır. Bu iki eserde çoğu zaman görüşlerin kime ait olduğunu bilememek Deleuze’ün yukarıda ifade ettiği gibi Guattari ile birbirlerini bütünlemeleri, birbirleri içinde kişiliklerini yitirmelerinden kaynaklanmaktadır.

Deleuze ve Guattari’nin Anti-Oedipus’u, devrim hareketlerini bile uğraştıran faşist öznellikleri çoğaltan ve arzuları bastıran modernite söylemleri ve kurumların provakatif bir eleştirisidir. Deleuze ve Guattari, bir özgürlük arzusuyla radikal değişimi hızlandıracak olan mikropolitika arzusunun en coşkulu savunucusu ve politik militanları olmuşlardır. Bu nedenle bireylerin baskıcı modern aidiyet formlarının üstesinden geldiği ve sürekli oluş ve dönüşüm sürecinde hareketsizliğin arzulu bir göçebe olmasında yeni postmodern varlık modunun olasılığını tahmin ederler.⁶⁵

Deleuze ve Guattari, modern psikolojinin önemli kuramcısı Sigmund Freud’un psikanalizine adeta savaş açmışlardır. Bu doğrultuda Deleuze, “Gerçekte, psikanaliz her şeyi nevrozlaştırır ve bu nevrozlaştırmayla, yalnızca tekdüze tedavi nevrozlular üretmeye değil, psikozluyu Oidipusçulaştırılmaya karşı koyan olarak yansıtmaya da katkıda bulunur. Ama doğrudan bir şizofreni anlayışını atlıyor. Cinselliğin bilinçdışı doğasını da bir o kadar atlıyor.” demektedirler.⁶⁶

Deleuze ve Guattari “psişe” diye bir şeyin var olduğu fikrine meydan okurlar; çünkü onlar, incelemenin nesnesi veya terapinin hedefi olabilecek standart bir birey, kişi veya benlik kabul etmezler. Bu nedenle “şizoanaliz” terimini yaratmışlardır.⁶⁷ Deleuze ve Guattari psikanalize karşı

⁶³ Kızılay, a.g.m., s. 31.

⁶⁴ Chapter 3: Deleuze and Guattari: Schizos, Nomads, Rhizomes, http://www.uta.edu/huma/pom_theory/ch3.html Erişim Tarihi: 21.06.2013.

⁶⁵ Chapter 3: Deleuze and Guattari: Schizos, Nomads, Rhizomes, http://www.uta.edu/huma/pomo_theory/ch3.html Erişim Tarihi: 21.06.2013.

⁶⁶ Deleuze, Parnet le birlikte kaleme aldıkları *Diyaloglar*’ında Psikanaliz’e karşı şu eleştirileri yapmaktadırlar: “Psikanalize karşı yalnız iki şey söyledik: o bütün arzu üretimini kırmaktadır; tüm söylenen oluşumları ezmektedir. Böylece de kolektif anlatım düzenlemesini, arzusunun makinasal düzenlemesini kırıp parçalamaktadır. Olgu şudur ki psikanaliz hep bilinçdışından bahseder; bilinçdışını bulan da odur. Ama bu pratikte hem bilinçdışını indirgemek hem de onu mahvetmek, ona küfür etmek içindir. Bilinçdışı olumsuz bir şey olarak kabul edilir, o bir düşmandır.” bkz. Deleuze, Parnet, a.g.e., s. 111.

⁶⁷ Colebrook, a.g.e., s. 15.

Şizoanaliz'i önerirler.⁶⁸ Paranoyak insana karşı Şizo'yu yüceltirler.⁶⁹ Bu nedenle şizoanaliz⁷⁰ postmodernistlerin geliştirdikleri bir metodoloji olarak kabul edilir.⁷¹

Deleuze ve Guattari toplumsal alana dair, bilinç öncesi çıkar kuşatmaları ve bilinçdışı arzu kuşatmaları olmak üzere iki tür kuşatma ayırt ederler. Çıkar kuşatmaları gerçekten devrimci olabilirler ama yine de devrimci olmayan ya da faşist bile olabilen bilinçdışı arzu kuşatmalarının varlıklarını sürdürmelerine izin verebilir. Onlara göre şizoanaliz; militan, libido-ekonomik, libido-siyasal bir analizdir ve iki toplumsal kuşatma tipini karşılaştırırken, lüks romantik fenomen olarak arzuyu, yalnızca ekonomik ve siyasal olabilecek çıkarların karşısına koymazlar. Tersine, çıkarların her zaman arzunun önceden belirlediği yerde bulunduğu ve düzenlediğine inanırlar. Eğer arzunun kendisi, bizzat bilinçdışının oluşumlarını bağlayan devrimci bir tavır almadıysa, ezilen sınıfların çıkarlarına uygun devrim de olmaz. Çünkü arzu, her şekilde altyapıya⁷² bağlıdır.⁷³

Deleuze ve Guattari'nin psikanalizi yetersiz olarak görmeleri; psikanalizin şizofreniyi bilmemesi ve şizofrenin kapitalist topluma ait olmasından ileri gelir. Hatta psikanaliz kapitalizm gibidir, sınırı pekâlâ şizofrenidir, ama durmadan sınırı geri itip onu önlemeye çalışır. Deleuze ve Guattari'ye göre şizofren, kodları çözülmüş yersiz yurtsuz biridir. Deleuze ve Guattari, kapitalizmle psikanaliz arasında, diğer yandan devrimci hareketlerle şizoanaliz arasında sıkı ilişkiyi ortaya koymuşlardır. Fakat buradan devrimcinin şizofren olduğunun anlaşılmaması gerektiği konusunda da uyarırlar.⁷⁴

Deleuze ve Guattari'ye göre, Kapitalizm ve Şizofreni arasındaki bağ şu şekilde açıklanabilir: "Psikanaliz de Kapitalizm de bunalımların sistemidir. Bunalımlar sayesinde yaşarlar, bunalımlar sayesinde yaşamını sürdürürler. Sistemin dışında kalan ise şizofrenidir"⁷⁵ Marx'ın Komünist Manifesto'daki "katı olan her şey buharlaşıyor" sloganı şizofreni sürecinin ortaya çıkmasının arkasındaki toplumsal-politik nedenlerin varlığına işaret eder. Şizofreni toplumsal alandaki bütün gerçekliklerin unla buz olmasını yansıtır.⁷⁶

"Akımların kod çözümü ve sociusun yersizyurtsuzlaşması kapitalizmin en temel eğilimini tesis eder. Durmaksızın kendi sınırına doğru yaklaşır ki, bu hakikaten de şizofrenik bir sınırdır. Bütün kuvvetiyle, organsız beden üzerinde kodu çözülmüş akımların öznesi olan şizoyu üretmeye meyleder- kapitalistten daha kapitalist, proleterden daha proleterdir. Bu eğilim hep daha öteye, tüm akımlarıyla birlikte kapitalizmin kendisini aya yollayacağı bir noktaya kadar taşınır: gerçekten de henüz bir şey görmedik. Şizofreninin hastalığımız, çağımızın hastalığı

⁶⁸ Deleuze, Müzakereler, s. 27-29.

⁶⁹ Colebrook, a.g.e., s. 15.

⁷⁰ Deleuze ve Guattari şizoanalizi şu şekilde açıklar: "Şizoanaliz sav basittir: arzu makinedir, makinelerin sentezidir, makinesel düzenlemedir- arzulama-makineleri. Arzu, üretim düzenidir, her üretim aynı anda arzulama üretimi ve toplumsal üretimdir. Psikanalizi işte bu yüzden, üretimin bu düzenini çiğnemiş olduğu, onu temsile çevirmiş olduğu için suçluyoruz. Psikanalizin atılganlığı olması şöyle dursun, bu bilinçdışı temsil fikri başından itibaren onun iflasına ya da feragatine işaret eder: artık üretmeyen, ama inanmaktan memnun olan bir bilinçdışı..." bkz. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, Çev.: Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan, Mustafa Yiğitalp, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, s. 390.

⁷¹ Murphy, a.g.e., s. 66.

⁷² Bu ifadede Deleuze'ün Marx ve Engels'in altyapı kavramına dayandığının görmekteyiz. Marx ve Engels tarafından kullanılan altyapı (temel) kavramı toplumun ekonomik yapısı anlamına gelir. Toplumun üst yapısı ise devlet ve toplumsal bilinçtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tom Bottomore (Ed.), Laurence Harris vd., Çev.: Mete Tunçay, *Marxist Düşünce Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 558; Gerald A. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, Çev.: Ahmet Fethi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 249.

⁷³ Deleuze, Müzakereler, s. 27, 28.

⁷⁴ Colebrook, a.g.e., s. 29-33.

⁷⁵ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebim İncelemesi: Savaş Makinesi*, Çev.: Ali Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990, s. 7.

⁷⁶ Şevket Ercan Kızılay, Deleuze ve Guattari'de Şizoanaliz ve Arzu, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Afyonkarahisar, 2008, s. 6.

olduğunu söylediğimizde, kastettiğimiz sadece modern yaşamın insanları delirttiği değildir. Söz konusu olan bir yaşam tarzı değildir, üretim sürecidir.”⁷⁷

Deleuze ve Guattari, Marx’ın toplumsal sürekliliği sağlayan üretimin yanına, arzu üretimini koyarlar. “Tarihi yapan da arzu üretimidir. Hatta nesnenin gerçekliği, arzuyla üretildiği süreç psişik bir gerçekliktir. Arzu üretiyorsa gerçeği üretir. Gerçekte toplumsal üretim, yalnızca belirli koşullar altındaki arzulama-üretimidir.”⁷⁸ Dolayısıyla gerçek tarih, arzunun tarihidir.⁷⁹ Deleuze bu olguyu bilinçdışı ile ilişkilendirerek açıklar ve bu düşüncesinin temeline arzu makinalarını koyar:

“Biz bilinçdışının bir tiyatro değil, daha ziyade bir fabrika olduğunu düşünüyoruz... Bilinçdışının ‘ürettiğini’ söylemek, onun başka mekanizmalar üreten bir tür mekanizma olduğunu söylemektir. Bize göre bilinçdışı teatral bir temsille değil, ‘arzulayan makinalar’ olarak adlandırabileceğimiz bir şeyle ilgilidir.”⁸⁰

“Tam anlamıyla arzulamak demek, kesimler yapmak, kimi akışları akmaya bırakmak, akışlardan parçalar almak, akışlara bağlanan zincirleri kesmek. Akan, kesen, akmaya bırakan bilinçdışının ya da arzunun tüm bu sistemi, harfiyen anlamak gereken bu bilinçdışı sistemi, geleneksel psikanalizin düşündüğünün tam tersine, hiçbir anlama gelmez. Anlam yoktur, yapılacak hiçbir yorum yoktur, bu hiçbir şey demek istemek. Problem, bilinçdışının nasıl işlediğidir. Bu bir makine kullanımı, ‘arzu makinalarının’ işleyişi problemidir.”⁸¹

Deleuze ve Guattari’nin, yeni psikanaliz ve şizofreni yorumu ile modern psikolojinin temel bir savını eleştiri odaklarına aldıkları görülmektedir.

Deleuze, tasarımının/düşüncesinin merkezine sermaye sorununu-kapitalist toplumsal makinenin yaşam akışlarını planlayıp düzenleme tarzlarını- yerleştirir.⁸² Deleuze ve Guattari, modern kapitalist toplumun insanı yalnızlaştırdığı ve bireyselleştirdiği bir düzeni reddederek, yardımlaşmayı, dostluk kurmayı, ötekine açılmayı, ötekini fark etmeyi öngören bir hareketle, gündelik yaşam içinde iktidar tekniklerinin onaylanmasını, meşrulaşmasını sağlayan tüm ideolojilere ve yaşam tarzlarına radikal düzeyde karşı çıkmışlardır.⁸³ Bu doğrultuda hem modern devlet (ve aygıtları) hem de modern toplumlar doğrudan ilgi alanları olmuşlardır:

“Devlet egemenlik demektir. Ama egemenlik içine aldığı, üzerinde yerel olarak kendine edindiği ölçüde hüküm sürebilir. Hem evrensel devlet yoktur hem de devletlerin dışarısı “dış politikaya” indirgenemez, yani devletlerarası ilişkilere indirgenemez. Dışarısı aynı anda iki yönde durur: devletlere nazaran çok geniş bir özerklik sahibi olan ve belli bir anda tüm oecumene’ e (evrensel- dini anlamda-) dağılmış olan büyük dünyasal makinalar (örneğin “büyük ticaret şirketleri” tipindeki örgütler, peygambercilik vb. gibi hareketler, İslamiyet, Hristiyanlık gibi dini oluşumlar); ama aynı zamanda çetelerin, kenarda kalanların, devletin iktidar organlarına karşı parça parça toplumların haklarını doğrulamaya devam eden azınlıkların yerel mekanizmaları. Çağdaş dünya bu iki yönde, özellikle gelişmekte olan imgeleri bugün, hem evrensel-dinsel

⁷⁷ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, s. 53.

⁷⁸ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, s. 43-47.

⁷⁹ Gilles Deleuze, “Kapitalizm ve Arzu Üzerine”, *İssız Ada ve Diğer Metinler, Metinler ve Söyleşiler 1953-1974*, Yay. Haz.: David Lapoujade, Çev.: Ferhat Taylan, Hakan Yücefer, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 406.

⁸⁰ Gilles Deleuze, “Kapitalizm ve Şizofreni”, *İssız Ada ve Diğer Metinler, Metinler ve Söyleşiler 1953-1974*, Yay. Haz.: David Lapoujade, Çev.: Ferhat Taylan, Hakan Yücefer, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 362.

⁸¹ Deleuze, “Kapitalizm ve Şizofreni”, s. 362, 363.

⁸² Nicholas Thoburn, *Deleuze, Marx ve Politika*, Çev.: Ali Utku, Mukadder, Erkan, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 17., s.

⁸³ Kızılay, *a.g.m.*, s. 31.

dünyevi makinaların yanında, hem de Mac Luhan'ın betimlemiş olduğu gibi klancı bir toplumun yeni-ilkeliğinde bize sunar.”⁸⁴

Deleuze ve Guattari insan-doğa, doğa-sanayi, toplum-doğa gibi karşıtlıkları birbirinden bağımsız özerklikler olarak görürler ve bunlar üretim, tüketim ve dağıtım adlarını alırlar. Bunlar birbirinden ayrı ele alınamazlar, hatta bunların bedenleri birbirlerine geçen, karşılıklı ilişkisi olan birer karışımıdır.⁸⁵

Deleuze, toplumları ele alırken Fernand Braudel'den faydalanmıştır. Braudel, tarih anlayışının ve pratiğinin merkezine coğrafyayı ve mekânı oturtmuştu. Deleuze de mekâna ve coğrafyaya öncelik tanıdı. “İssiz ada” veya “çöl” metaforunu kullanması bu yüzdendir. Bu bağlamda Deleuze ve Guattari, toplumları yerleşikler ve göçebeler olarak ele almışlardır:

“Yerleşiklerin mekânı duvarlarla, çitlerle, çitler arasındaki yollarla çevrilidir, mekânı pürüklüdür, hâlbuki göçebenin mekânı yalnızca çizgilerle işaretlenmiş kaygan bir mekândır... Göçebenin bir noktası, yolu olmadığı gibi tabii ki bir alanı olsa da toprağı yoktur. Eğer göçebeye yersizyurdsuz denilirse, yeniden yerineyurduna dönmenin göçmende olduğu gibi sonradan veya yerleşikte olduğu gibi başka bir yer üzerine yapılmadığındandır.”⁸⁶

İşte göçebe, göçmenden farklı olarak, yer değiştirmelerinden ziyade kaygan bir mekânda (çöl ya da bozkır) ikâmet etmesiyle tanımlanır ve kaygan mekân; içkinlik düzlemi⁸⁷ ya da varlığın tek sesliliğidir.⁸⁸

Deleuze, aydınlanmacı-ilerlemeci tarih anlayışının önceli olan çizgisel tarih anlayışına karşıdır. Çünkü “tarihin ileriye doğru akışı”, Marksizm ya da liberalizm gibi aydınlanma çağı modernist projelerinin ürünüdür.⁸⁹ “Tarihte ilerleme vardır” ifadesi ile anlatılmak istenen şey, tarihsel her olayın bir kezlik oluşu ve bu olaylar sürekliliğinin birbiri ardı sıra çizgisel olarak geleceğe doğru akıyor olmasıdır. Bu akış, sonul bir amacı gerçekleştirmek üzere, belirli bir hedefe doğru olabileceği gibi, böyle bir hedeften bağımsız da olabilir. Burada ilerleme, belli bir süreç içinde, o sürecin kendisini gösterdiği evreler içinde ortaya çıkan gelişmeye karşılık gelir.⁹⁰

19. yüzyılda tarihe yeni bir yorum getiren (Deleuze'ün de sık sık faydalandığı) ve tarihi ilerlemeciliğin temsilcilerinden biri olan Marx'a göre tarih çeşitli aşamalardan oluşmaktadır. Ona göre, tarihte itici olan güç sınıf mücadelesidir. Sınıfları da belirli grupların üretim koşullarına dayalı ilişkiler tayin eder, gelişimin temel dayanakları sosyal ve ekonomik gerilimlerde aranmalıdır.⁹¹

İlerleme kavramı modernite için bir temel oluşturmuştur. Çünkü iki yüz yıl boyunca batı efsanesinin tanımı ve aynı zamanda hem kültürel bir kendine güvenin hem de batının dünyanın geri kalanıyla ilişkisindeki açıkça görülen üstünlüğünün kaynağıydı.⁹²

İlerlemecilik kavramına Collingwood farklı bir açıdan yaklaşır. Collingwood, şunları söylemektedir:

⁸⁴ Deleuze, Guattari, *a.g.e.*, s. 41,42.

⁸⁵ Akay, *a.g.e.*, s. 67.

⁸⁶ *a.g.e.*, s. 83.

⁸⁷ Deleuze ve Guattari'ye göre içkinlik düzlemi; düşünülmüş ya da düşünülebilir bir kavram değil, düşüncenin imgesidir; düşünenin, düşünceyi kullanmanın, düşüncede yönünü bulmanın ne anlama geldiğine ilişkin düşüncenin kendine verdiği imgedir. G. Deleuze, F. Guattari, *Felsefe Nedir?*, Çev.: Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 40.

⁸⁸ Zourabichvili, *a.g.e.*, s. 62.

⁸⁹ Şaylan, *a.g.e.*, s. 145.

⁹⁰ Kubilay Aysever, E. Müge Barutca, *Tarih Felsefesi*, Cem yayınevi, İstanbul, 2003, s. 31.

⁹¹ Özbaran, *a.g.e.*, s. 71.

⁹² John Tosh, *The Pursuit of History*, Longman-Pearson, United Kingdom, 2010, s. 19.

“On dokuzuncu yüzyılda kullanılan ve herkesin ağzında dolaşan ‘ilerleme’ sözcüğü, birbirinden ayrılması yerinde olacak iki şeyi kapsar: Tarihte ilerleme ve doğada ilerleme... Bir anlamda, bir doğal sürece evrimsel demek ilerleyici demekle aynı şeydir. Çünkü kendine özgü belli bir biçim ancak daha önceki yerleşik bir biçimin başkalaşması olarak ortaya çıkabilir, belli bir biçimin yerleşikliği onun başkalaşması olan şeyin ön koşuludur ve bu böyle sürer gider.”⁹³

Deleuze tarihteki (veya doğadaki) bu çizgisel ve ilerlemeci anlayışa karşı çıkmaktadır. Ona göre tarih ve zaman ilerleyen bir süreç değildir. Deleuze burada “süre” kavramını kullanır. Zamanın hareketi, bir uzay ölçüsü olmak yerine bilinçli ilgideki değişimleri temsil eder ve ona göre zaman, bir çizgiden çok bir önemli dönemler kolajından ibarettir. Hatta bütün bu anlar “genişleyen şimdi” diye adlandırılacak şeyde varlık kazanırlar.⁹⁴

Deleuze, “süre” kavramını Bergson’dan ödünç almıştır. “Tüm özellikleriyle süre, aslında bir bellektir, çünkü geçmişi şimdide devam ettirir. Geçmişin ne psikolojik olarak ne de beynimizde fizyolojik olarak varlığını sürdürmesi gereklidir, çünkü o var olmayı bırakmamıştır, yalnızca yararlı olmayı bırakmıştır, geçmiş vardır, kendinde varlığını sürdürür... Geçmiş şimdi olduktan sonra kurulmaz, o, şimdi olarak kendisiyle bir arada var olur.”⁹⁵

“...Süre en alt, en gevşek derecesi olarak sonsuzca genişlemiş bir geçmiş olarak maddeyi içermekte, aşırı ölçüde toplanmış, gerilmiş bir şimdi şeklinde sıkışarak ise kendi kendini içermektedir... Dereceler sürede bir arada var olsalar da sürenin her an farklılaşmakta olduğunu, sürenin geçmişe ve şimdiye farklılaştığını, ya da başka bir ifadeyle şimdinin biri geçmişe diğeri geleceğe doğru giden iki yöne bölündüğünü gösterir.”⁹⁶

Deleuze ve Guattari’nin kullandıkları kavramlardan biri de “süreç”tir. Süreç’in iki anlamı vardır ve ikisi birbirinin içindedir: “Doğada şeytani olanın metafiziksel üretimi olarak süreç ve tarihte arzulama-makinelerinin toplumsal üretimi olarak süreç.”⁹⁷

“Evrensel tarih zorunluluklar değil ama tesadüfler tarihidir; süreklilikler değil ama kesilmeler ve sınırlar. Çünkü akımların kodlamadan kaçması, yine de kapitalist socius olarak belirlenebilen yeni bir makineyi tesis etmek amacıyla kaçması için büyük rastlantılar, ve başka bir yerde, daha önce meydana gelebilecek, ya da hiç meydana gelmemiş olabilecek inanılmaz karşılaşmalar zorunludur... Özetle evrensel tarih sadece geriye dönük değil, tekil, ironik ve eleştireldir. Yeryüzü arzu ve üretimin ilkel, yabancı birliğidir.”⁹⁸

Deleuze, “İssız ada”dan hareketle oluşan şeyin, yaratma değil, yeniden-yaratma, başlangıç değil, yeniden-başlangıç olduğunu söyler: “İkinci evre, birincinin ardından gelen evre değil, diğer evrelerin döngüsü tamamlandığında, birincinin yeniden ortaya çıkmasıdır.” Deleuze bu izleği “tufan mitos” ile açıklar:

“Nuh’un gemisi, yeryüzünde sular altında kalmamış tek yerde durur, dünyanın yeniden başladığı döngüsel ve kutsal yerde. Bu, bir ada ya da dağdır, her ikisidir de, ada denizin dağıdır; dağ henüz kuru bir adadır. İşte ilk yaratım, okyanusun ortasındaki kutsal toprakta yoğunlaşan bir yeniden-yaratımda kapsanır.”⁹⁹

⁹³ R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Doğubay yayımları, Ankara, 2010, s. 412-413.

⁹⁴ Murphy, a.g.e., s. 147.

⁹⁵ Gilles Deleuze, “Bergson, 1859-1941”, *İssız Ada ve Diğer Metinler, Metinler ve Söyleşiler 1953-1974*, Yay. Haz.: David Lapoujade, Çev.: Ferhat Taylan, Hakan Yücefer, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 46, 47.

⁹⁶ Gilles Deleuze, “Bergson, 1859-1941”, s. 51.

⁹⁷ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, s. 71.

⁹⁸ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, s. 188, 189.

⁹⁹ Gilles Deleuze, “İssız Adalar”, *İssız Ada ve Diğer Metinler, Metinler ve Söyleşiler 1953-1974*, Yay. Haz.: David Lapoujade, Çev.: Ferhat Taylan, Hakan Yücefer, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 23, 24.

Deleuze bu düşünceleriyle özellikle İbni Haldun ve Vico ile anılan, uygarlıkların ve tarihsel sürecin kendini yineleyen bir yapıda olduğunu ileri süren döngüsel tarih anlayışına yaklaşıyor. Deleuze ve Guattari'nin "Her şey geri döner ya da tekrar vuku bulur, devletler, vatanlar, aileler."¹⁰⁰ demesi bunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

Deleuze, ilkel toplumların tarihi olmadığı düşüncesini reddeder. Buradan yola çıkarak tarihin tanımını yapar ve tarihin sonunda olan şeyin gerçekte ne olduğunu açıklar:

"İlkel toplumların tarihi olmadığına, orada arketiplerin ve onların tekrarının hâkim olduğuna dair fikir özellikle zayıf ve yetersizdir. Bu fikir etnologlarda değil, ama tarihin "icadı" için takdir edilmeyi dilemiş olan, trajik Yahudi-Hristiyan şuura sıkı sıkıya bağlı ideologlarda doğmuştur. Eğer tarih olarak adlandırılan şey hareketli ve açık, işlevsel bir dengesizlik veya salınan bir denge halindeki, kararsız ve her zaman tazmin edilen, sadece yerleşik çelişkileri değil, ama değişimleri, isyanları, kırılmaları ve yarılmaları doğuran çelişkileri de kapsayan toplumsal bir gerçeklik ise o zaman ilkel toplumlar tarihin bütünüyle içindedir... İlkel toplumlar tarihin dışında değildir, tarihin sonunda olan kapitalizmdir, beklenmedik olayların ve tesadüflerin uzun bir tarihi sonucunda meydana gelen ve bu sonu ortaya çıkaran şey kapitalizmdir."¹⁰¹

Deleuze "olay" ile "son" fikri arasında aslında hiçbir mantıklı ilişki görmez. Modern sorun da zaten buradadır: Bir son bir olay yapmaya, bizi olayın içine atmaya yetmez; bir çağ ancak bir başkası daha şimdiden başlamışsa sonlanır. Son, bir beliriverişin tepkisel gölgesidir, olaya ilişkin ters anlamların en âlâsıdır.¹⁰²

Demek ki olay, tarih fikrini krize sokmaktadır. Olup biten şey, olup bittiği ölçüde, tarihe ait değildir ve onun tarafından açıklanamaz.¹⁰³ Deleuze daha da ileri giderek gelecekte ne geçmiş, ne gelecek, ne şimdiki zaman hatta ne de "tarih" diye bir şeyin olacağını iddia etmektedir:

"Bir yolda, bir çizgide önemli olan daima ortasıdır, ne başı ne sonu önemlidir... Her şeye rağmen ya tohumdaki ön-oluştan itibaren ya da devamlı sıralanan yapıların işlevine göre bu gelişmekte olan embriyon temasıdır. Fakat, embriyon, evrim, bunlar güzel şeyler değildir. Gelecek onlardan geçmemektedir, gelecekte ne geçmiş, ne gelecek ne de şimdiki zaman vardır, tarih de yoktur. Gelecekte önemli olan nekahat (involuer) devresidir: bu ne gerilemektir, ne ilerlemektir. Oluş, gittikçe daha basit daha kanaatkâr, daha çöl biçiminde olmak ve o sayede dopdolu olmaktır."¹⁰⁴

SONUÇ

Deleuze düşüncelerini çağdaş disiplinlerden faydalanarak gerçekleştirmiştir. Moderniteci yazarların bazı fikirlerinden faydalanması, onun modernleşme ve modernite gerçeğini reddetmediğini ancak onların yöntemini, örneğin tarihi çeşitli üst-anlatılarla idealize etmeleri gibi çeşitli metodlarına karşı çıktığını gösterir. Deleuze, aydınlanmacı idealin tarih anlayışına eleştirel yaklaşarak zamanın çizgiselliğini ve ilerlemeciliğini reddederek yerine oluşu ve iç içeliği vurgulamıştır. Determinizm yerine tesadüfü ön plana çıkarmıştır.

Deleuze ile birlikte tarih, tekdüze ve kalıplaştırılmış bir yorumdan kurtulmuştur. Modernitenin fabrikasyon ürün gibi ürettiği tarih yorumu yeni bir soluk kazanmıştır. Böylelikle aydınlanmanın bütünlükçü ve mutlak gerçek olarak kabul edilen tarih anlayışının kabuğu kırılmıştır.

¹⁰⁰ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, s. 53.

¹⁰¹ Gilles Deleuze; Félix Guattari, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni 1*, s. 202-206.

¹⁰² François Zourabichvili, *Deleuze: Bir Olay Felsefesi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 35.

¹⁰³ *Diyaloglar ve Felsefe Nedir?* den akt. François Zourabichvili, *Deleuze: Bir Olay Felsefesi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 36.

¹⁰⁴ Deleuze; Parnet, *a.g.e.*, s. 48.

Deleuze ile birlikte özne, imge ve bunların var olduğu kapitalist sistem içinde insanın yeniden sorgulanması gereksinimi ortaya çıkmıştır. Çünkü modern insan, kapitalist sistemden doğrudan etkilenmiştir. Deleuze Marx'tan hem faydalanarak hem de onun tarihi maddeciliğinin temellerinden biri olan alt-yapı kavramının yanına "arzu"yu koyarak toplumsal sürekliliğe yeni bir yorum getirmiştir. Deleuze bunu yaparken de şizofreniden yola çıkmıştır.

Deleuze'ün bir başka yönü modern dünyayı modernliğin kavramlarıyla açıklamaya çalışmak yerine yeni bir kelimeler dizgesi ve kavram dünyası yaratmaya çalışmasıdır. Deleuze'ün temel hedefi bu yaratım olmasa da o, düşüncelerini açıklamak için en önemli araç olarak bunu görmektedir. Bu durum, modernizm sonrası dönem olarak adlandırılan postmodern dönemin havasına ve gerçeğine tamamen uymaktadır. Böylelikle Deleuze her ne kadar (birçok postmodernistin de kabul etmediği gibi) postmodernizmi benimsemediğini ifade etmiş olsa da düşünceleri postmodern teorisinin içerisinde yer almaktadır. Modern dünya ve onun kuşattığı bir sistem içerisinde postmodernist yaklaşımları onun düşünsel zenginliği ve birikiminin bir sonucudur.

Deleuze modern dünyanın verili olan hemen hemen tüm yapılarını kendi eleştiri alanı içerisine sokarak 20. yüzyılın düşünce tarihi ve postmodern tarih teorisi içerisinde kendine özgün bir yer edinmesi açısından bir değer taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAY, Ali, *Postmodernizmin ABC'si*, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- ANDERSON, Perry, *The Origins of Postmodernity*, Verso, London, 2006.
- ASLAN, Seyfettin; Yılmaz, "Abdullah, Modernizm'e Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm", *Modernite'den Postmodernite'ye Değişim*, Coşkun Can Aktan (Ed.), Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, ss. 75-95.
- Aydınlanma Nedir? (1784), <http://edergi.sdu.edu.tr/index.php/gsfds/article/view/1962/1815> Erişim Tarihi: 21.06.2013.
- AYSEVENER, Kubilay; Barutca, E. Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003.
- BERMAN, Marshall, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev: Ü. Altuğ, B. Peker, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- BOLAY, Süleyman Hayri, "Postmodernizm", *Modernite'den Postmodernite'ye Değişim*, Coşkun Can Aktan (Ed.), Çizgi Kitabevi, Konya, 2006, ss. 63-73.
- BOTTOMORE, Tom (Ed.), Harris, Laurence vd., *Marxist Düşünce Sözlüğü*, Çev.: Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- CHAPTER 3: Deleuze and Guattari: Schizos, Nomads, Rhizomes, http://www.uta.edu/huma/pom_theory/ch3.html, Erişim Tarihi: 21.06.2013.
- COHEN, Gerald A., *Karl Marx'ın Tarih Teorisi*, Çev.: Ahmet Fethi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.
- COLEBROOK, Claire; *Gilles Deleuze*, Çev.: Cem Soydemir, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2009.
- COLLINGWOOD, Robin George, *Tarih Tasarımı*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2010.
- DELEUZE, Gilles, *Kant'ın Eleştiri Felsefesi*, Çev.: Hüsen Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- DELEUZE, Gilles; Parnet, Claire, *Diyaloglar*, Çev.: Ali Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.
- DELEUZE, Gilles; Guattari, Félix, *Kapitalizm ve Şizofreni I Göçebim İncelemesi: Savaş Makinesi*, Çev.: Ali Akay, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.
- DELEUZE, Gilles; Guattari, Félix, *Felsefe Nedir?*, Çev.: Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
- DELEUZE, Gilles, *İssız Ada ve Diğer Metinler, Metinler ve Söyleşiler 1953-1974*, Yay. Haz.: David Lapoujade, Çev.: Ferhat Taylan, Hakan Yücefer, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- DELEUZE, Gilles, *Müzakereler*, Norgunk Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- DELEUZE, Gilles; Guattari, Félix, *Anti Ödipus Kapitalizm ve Şizofreni I*, Çev.: Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan, Mustafa Yiğitalp, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2012.
- DUVERGER, Maurice, *Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev.: Ünsal Oskay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.
- EVANS, Richard J., *Tarihin Savunusu*, Çev.: Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- FOUCAULT, Michel, *Özne ve İktidar*, Çev.: Işık Ergüden; Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- GIDDENS, Anthony; Pierson, Christopher, *Modernliği Anlamlandırmak*, Çev.: S. Uyurkulak, M. Sağlam, Alfa Yayınları, İstanbul, Alfa Yayınları, 2001.
- GILLES Deleuze-Life and Works, <http://plato.stanford.edu/entries/deleuze/> Erişim Tarihi: 21.06.2013.
- GOETHE, *Faust*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002.
- KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- KARADUMAN, Sibel, "Modernizm'den Postmodernizm'e Kimliğin Yapısal Dönüşümü", *Journal of Yaşar University*, 17 (5), (2010), ss. 2886-2899.
- KIZILAY, Şevket Ercan, Deleuze ve Guattari'de Şizoanaliz ve Arzu, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Afyonkarahisar, 2008.
- KIZILAY, Şevket Ercan, "Şizoanalizin Kavramsal Donanımına Genel Bir Bakış", *Sosyoloji Notları*, Sayı 7, (2009), ss. 31-48
- KUMAR, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- LYOTARD, Jean-François, *Postmodern Durum*, Çev.: Ahmet Çiğdem, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- MURPHY, John W., *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*, Türkçesi: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.
- NIETZSCHE, Friedrich, *Tarih Üzerine*, Çev.: Nejat Bozkurt, Say Yayınları, İstanbul, 2002.
- ÖZBARAN, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.
- ÖZKİRAZ, Ahmet, *Modernleşme Teorileri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.
- ÖZLEM, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001.

- SAUVAGNARGUES, Anne, *Deleuze ve Sanat*, Çev.: Nurten Sarıca, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2010.
- ŞAYLAN, Gencay, *Postmodernizm*, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.
- TEKELİ, İlhan, “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, (2002), ss. 19-42.
- THOBURN, Nicholas, *Deleuze, Marx ve Politika*, Çev.: Ali Utku, Mukadder, Erkan, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- TOSH, John, *The Pursuit of History*, Longman-Pearson, United Kingdom, 2010.
- WEST, David, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev.: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998.
- YILDIRIM, Murat, “Modernizm, Postmodernizm ve Kamu Yönetimi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 6, Sayı 2, (2009), ss. 380-397.
- ZOURABİCHVİLİ, François, *Deleuze Sözlüğü*, Çev.: Aziz Ufuk Kılıç, Say Yayınları, İstanbul, 2001.
- ZOURABİCHVİLİ, François, *Deleuze: Bir Olay Felsefesi*, Çev.: Aziz Ufuk Kılıç, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

TARİH ÖĞRETMENLERİNİN DERSLERDE KULLANMIŞ OLDUKLARI ARAÇ- GEREÇLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ (ERZURUM ÖRNEĞİ)*

*Aydın GÜVEN***

*Zeynep TAŞYÜREK****

ÖZET

Araştırma ile, tarih öğretmenlerinin derslerde kullanmış oldukları araç-gereçlerle ilgili görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda öğretmenlerin; lisans ve hizmet içi eğitimlerinde bilgisayar ve öğretim teknolojileri ile ilgili ders alma durumları, derslerde kullanmaktan zevk aldıkları araç gereçlerin neler olduğu, derslerde araç gereç kullanmalarının faydaları, bunları kullanım sırasında karşılaşılan sıkıntılar, okullarda bulunmasını istedikleri araç gereçlerle ilgili alt problemlere dair görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma betimsel tarama modelinde tasarlanmış olup nitel yaklaşım ile yürütülmüştür. Araştırmanın evrenini Erzurum'da görev yapan tarih öğretmenleri, örneklemi ise, bu evrenden tesadüfi yöntemle seçilmiş 30 tarih öğretmeni oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Elde edilen verilerle ilgilitalbolar hazırlanmıştır. Bu tablolarda öğretmen görüşleri frekans ve yüzdeleri ile verilmiştir. Tabloları açıklamak amacı ile yararlanılan öğretmen görüşlerinde naynen alıntılar yapılmıştır. Alıntılarda öğretmenlerin gerçek ismi yerine takma isimler kullanılmıştır.

Araştırmada, tarih öğretmenlerinin yarıdan fazlasının lisans döneminde bilgisayar ve öğretim teknolojileri dersini almadıkları, alanların ise bunu yeterli görmediği, yine hizmet içi eğitimlerde bu dersleri alanların oranının almayanlardan fazla olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmada öğretmenlerin derslerde görsel araç gereçleri kullanmaktan daha çok hoşlandıkları, araçgereç kullanmalarının derslere katkı sağladığına inandıkları ve bunları kullanım konusunda hizmet içi eğitim almak istedikleri sonuçlarına ulaşılmıştır. Tarih öğretmenleri, müfredatlarının yoğun olmasını, alt yapının ve okullarda bulunan araç gereçlerin yetersizliğini, bunların sık sık arızalanması ve tamirindeki güçlükleri, karşılaşılan sıkıntılar olarak ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Araç gereç, tarih öğretmeni, tarih dersi, okul, materyal

* Bu çalışma, Aydın GÜVEN'in danışmanlığında Zeynep TAŞYÜREK tarafından hazırlanan "Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Kullanmış Oldukları Araç-Gereçler Hakkındaki Görüşleri (Erzurum Örneği)" adlı yüksek lisans tezinin verilerine dayalı olarak hazırlanmıştır.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, El-mek: aydinguven@atauni.edu.tr

*** Tarih Eğitimi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

HISTORY TEACHERS' VIEWS ABOUT THE TOOLS AND INSTRUMENTS USED IN THEIR LESSONS

(ERZURUM SAMPLE)

ABSTRACT

The aim of the research is to reveal the history teachers' views about the tools and instruments they used in their lessons. In this regard the views of teachers about the followings sub- problems were tried to be explored: taking computer and education technologies courses during their undergraduate and in-service training studies, which instruments they like using in their lessons, the benefits of using tools and instruments in lessons and the problems they encounter while using them, and the tools and instruments they would like to have in the schools. The research was designed in descriptive survey model and it was carried out with qualitative approach. The population of the study comprised history teachers working in Erzurum and 30 history teachers chosen randomly amongst them comprised the sampling of the study. Semi-structured interviews were used as a data collection tool. The data was analysed with content analysis and the data obtained was presented in tables. The teachers' views were presented in frequencies and percentages in tables. The quotations from the teachers' views were also given. Nicknames were used in place of teachers' real names in quotations.

It was discovered in the research that more than half of the history teachers did not take computer and education technologies course during their graduate studies and the ones who took the course stated that it was inadequate. Moreover, it was found that the number of teachers who took the course in in-service training were more than the ones who did not take it. It was also revealed in the study that teachers liked using visual instruments more and they believed that using tools and instruments made contributions to the lessons and they wanted to take in-service training about how to use them. Among the problems history teachers encountered were intensive curriculum, lack of substructure, tools and instruments in schools and their frequently failures and obstacles to get them repaired.

Key Words: Tools and Instruments, History teacher, History lesson, School, Material

1. Giriş

Toplumlar, gelecekleri olan genç nesilleri, zamana veya mekâna göre değişiklik gösteren farklı şekiller ve yapılar içerisinde hayata hazırlamakta ve onları eğitmektedirler. Bu farklılıkların oluşmasını sağlayan en önemli faktörlerden birisi, kuşkusuz toplumların ekonomik yaşam koşulları ve düzenleri olmuştur. İnsanoğlunun avcılık-toplayıcılık diye adlandırılan ekonomik düzeninden itibaren, içinde bulunduğumuz dönemde dahil, toplumların bireyleri hayata hazırlamadaki en başat amacı, onları bilgiye ulaşmalarını/edinmelerini sağlamak olmuştur. Yaşam serüveni içerisinde, başlangıçta sınırlı bilgi ve kaynakları varken, günümüzde hızlı bir şekilde üretilen, paylaşılan, çok çeşitli şekillerde/türlerde karşımıza çıkan bir bilgi ve kaynaklarının olduğunu görmekteyiz. Bu

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

durum bireyleri hayata hazırlama ve eğitim uğraşlarının, toplumlar ve bireyler için daha önemli bir hale gelmesine sebep olmuştur.

Yaşadığımız zaman diliminde bilgi boyutundaki bu baş döndürücü gelişmeler, toplum hayatlarını derinden etkilemiş, değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda yansımaları gördüğümüz bu süreçten, eğitim kurumları ve okullar da kendi paylarına düşen nasıpları almışlardır. Bu değişimin doğal bir sonucu olarak, okul programlarının, ders konularının ve öğretim materyallerinin sürekli yenilenmesi, öğrenci ve öğretmenlere, üretilen bilgilerin hızlı ve etkin biçimde ulaştırılması durumu (Alkan, 1998, 3), üzerinde düşünülmesi gereken bir konu haline gelmiştir.

Bilginin ve bilgiyi kullanmanın en etkili silah olarak kabul edildiği bu dönemde, cevabı aranan önemli soru, bilginin etkili bir şekilde nasıl öğretileceği ve kullanılacağı olmuştur (Köseoğlu ve Soran, 2006, 159). Toplumun üyesi olacak genç bireyleri yetiştirme, onları hayata hazırlama işini üstlenen okulların, bu amaç doğrultusundaki kendilerini hazırlamaları gerekmektedir. Öğretmenler, değişim süreci ve beraberinde getirdikleri sonuçların, öğrenciler tarafından anlaşılmasını, buna uyum gösterebilecek kişiler olarak yetiştirme imkanlarını oluşturacak en önemli kişilerdir. Bu süreçte öğretmenlerin yeri ve önemi asla göz ardı edilmemelidir. Çünkü toplumun bilgi toplumu haline gelmesinde en büyük etkenin öğretmenler olduğu ifade edilmektedir (Uşun, 2006, 52). 21. Yüzyılın bireylerini yetiştiren öğretmenlerin bu çabalarında, faydalandıkları öğretim teknolojileri ve öğretim materyallerinin yeri ve öneminin yadsınamaz bir gerçek olduğu belirtilir (Şahin Yanparve Yıldırım, 1).

21. Yüzyılda, hem teknolojiye meydana gelen gelişmeler hem de yapılandırmacı anlayışın programlarda kendisine yer bulması, derslerde araç-gereç kullanımını gerekli kılmıştır (Taşkaya ve Bal, 2010, 2). Bilgi toplumunda eğitimin amacı; bilgiye ulaşma yollarını bilen, onu kullanabilen, karşılaşılan problemlerde bilgiyi kullanarak problemin çözüm yollarını arayan bireyler yetiştirmektir (Kuzu ve Yeşilyurt, 2008, 177). Öğrencilere bilgiye ulaşma yollarını öğretebilmek, ancak derslerde etkili araç-gereç kullanımı ile gerçekleştirilebilir (Köseoğlu ve Soran, 2006, 159).

Sınıfta bulunan öğrenciler farklı gelişim ve öğrenme stillerine sahiptirler. Öğretmenler, öğrenme ve öğretme süreçlerinde bu hususlara dikkat etmelidirler. Öğrencilerin hedef davranışları kazanabilmelerindeki en önemli etken, bireysel farklılıklara göre hazırlanmış ortamlardır. Öğretme etkinlikleri öğrencilerin ne kadar çok duyu organlarına yönelik olursa öğrenmenin kalıcı izli olacağı ve öğrenilenin daha geç unutulacağı ifade edilmektedir (Demirel, Seferoğlu ve Yağcı, 2004, 79; Paykoç, 1991, 93). Yapılan araştırmalar da bu durumu destekler niteliktedir. Araştırma sonuçlarına göre insanlar:

- Okuduklarının %10'unu
- İşittiklerinin %20'sini
- Gördüklerinin %30'unu
- Söylediklerinin %70'ini
- Görüp işittiklerinin %50'sini
- Yapıp söylediklerinin %90'nını hatırlamaktadırlar (Demirel, Seferoğlu ve Yağcı, 2004, 79).

Bireysel farklılıklar doğrultusunda iyi hazırlanmış olan araç-gereç ve materyallerin kullanılması, eğitim ortamının zenginleşmesini sağlayarak öğrenmeyi artırır (Yalın, 2007, 82; Avcıoğlu, 2012, 119; Dönmez ve Yazıcı, 2008, 243). Öğrencilerin, öğrendiklerinden zevk almalarını, etkinliklere katılmalarını, öğrenilenin içselleştirilmesini ve ortamda bulunmaktan

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

haz almalarını da araç-gereç ve materyaller sağlayabilirler. Öğretmenler, öğrenmeyi somut hale getirmek, kalıcılığı sağlamak ve öğretme etkinliklerinin kalitesini arttırabilmek için araç ve gereçlerden faydalanmalıdır (Zaman, Günal ve Zaman,2011,206).

Öğrencilerin bilgiye ulaşma yollarını öğrenmesi ve onu kendi amaçları doğrultusunda etkili bir şekilde kullanmasında öğretmenler önemli bir yere sahiptir. Bu süreçte öğretmenlerin öğretim teknolojilerini etkili bir şekilde kullanmaları ve bununla ilgili bilgi ve beceriye sahip olmaları gerekir (Adıgüzel,2010,3). Öğretmenlerin derslerde kullanacakları harita, tepegöz, projeksiyon, film, belgesel, şekil, şema, grafik, birinci elden kaynaklar, resim vb. gibi araç gereçler konusunda yeterince bilgi sahibi olması gerekir. Gerek lisans eğitimleri sırasında, gerekse hizmet içi seminerlerinde bu materyallerin derslerde nasıl kullanılacağına dönük uygulamalarla yüz yüze gelinmesi, bu bilgi ve becerilerin öğrenilmesinde çok etkili olmaktadır. Roblyer ve Edwards (2005) öğretmenlerin, öğretme-öğrenme sürecinde öğretim teknolojilerini kullanmalarının gerekliliğini beş önemli gerekçeyle açıklamıştır.

- Motivasyon
- Öğretimsel yetenekler
- Öğretmen niteliği ve verimliliği
- Bilgi çağının gerekliliği
- Öğretim yöntem ve tekniklerini desteklemek (Akt: Adıgüzel,2010,2).

Avcıoğlu2012’de yapmış olduğu çalışmada, öğretmenlerin derslerde araç gereç kullanmalarının eğitim öğretim açısından faydalarına yönelik düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Öğretmenler derslerde araç gereç kullanımının; görsel açıdan eğitimi desteklediğini, konuları somutlaştırdığını, yaparak yaşayarak öğrenmeye imkan sağladığını, öğrencilerin dikkatlerini çektiğinden derslere ilgi ve dikkat uyandırdığını ve aktif katılmalarını sağladığını, çocukların daha az sıkıldığını ve buna bağlı olarak problem davranışların oluşmasını önlediğini, öğrenmeyi kolay ve zevkli hale getirdiğini, öğrenci başarısını artırdığını, öğrenmelerin daha kalıcı ve uzun süreli olmasını sağladığını ve öğretmenin yükünü hafıflettiğini belirtmişlerdir (Avcıoğlu,2012,127).

Tarih doğası gereği geçmiş zamanda insanların, zaman ve mekan ile ilişkisinden ortaya çıkmış olan olay ve olguları inceler. Bu durumun bir sonucu olarak öğrenciler, gözleyemedikleri ve tanık olmadıkları geçmiş dönemlere ait birçok olaylarla karşı karşıya kalırlar (Paykoç,1991,93). Bu özelliği nedeniyle öğrenciler tarafından anlaşılması zor, soyut bir alan olarak görülmektedir. Bundan dolayı öğrencilerin yeterince dikkatlerini çekmemektedir (Yahşi ve Keleş,2013,695). Öğrenciler tarih derslerini, çoğu zaman kavramları ezberlemek durumunda oldukları bir ders olarak görmektedirler (Gardner, Demirtaş ve Doğanay,3.8) Şimşek (2003), tarih dersinin bütün öğretim basamaklarında sevilmemesini ve ezber dersi olarak algılanmasının sebebini, tarihte sözel ve soyut semboller kullanılması ile açıklamıştır (144). Öztaş, öğrencilerin tarih derslerine yönelik olumsuz tutum geliştirmelerinde, öğrencilerin tarih derslerinden ileriye yönelik fazla yarar beklememeleri, tarih derslerini sıkıcı ve monoton bir ders olarak algılamaları ve aynı tarih konularının değişik öğrenim basamaklarında tekrar gibi durumların etkili olduğunu belirtmektedir (Öztaş,2008,544). Bu istenilmeyen durumun tarih dersi lehine çevrilebilmesi için, öğrencilerin farklı duyu organlarına

hitap eden ve öğretim teknolojilerinin kullanıldığı ortamlar onlara sunulmalı, böylece kalıcı ve istendik davranış değişikliklerin oluşması sağlanmalıdır (Demircioğlu,2007,77-78).

Uygulanmakta olan ortaöğretim tarih ders programlarında, derslerde araç-gereç ve materyal kullanımının zenginleştiği ifadeler mevcuttur. Örneğin 9.Sınıf Tarih Ders Programında; öğrencilerin çeşitli kazanım ve becerileri benimsemesi için derslerde, harita, tepegöz, slayt, bilgisayar, televizyon vs. gibi materyal ve araç gereçlerin etkin bir şekilde kullanılması gerektiği belirtilmiştir (MEB,2007,5-6). Yine 11.Sınıf Tarih Ders Programında; öğrencilerin tarihsel kavrama becerisini kazanmalarında, *tarih haritalarında sunulan veriler, çeşitli grafiklerde verilen görsel, matematiksel bilgiler ve tarihsel fotoğraflar, siyasi karikatürler, temsili resimler ve mimari çizimler gibi farklı görsel materyaller üzerinde çalışmanın* faydalı olacağından bahsedilmektedir (MEB,2011,9). Öğrencilerin tarihsel sorgulamaya dayalı becerilerini geliştirmek için kullanılabilecek kaynaklar olarak *tarihsel dokümanlar, tanıkların anlatıları, mektuplar, günlükler, buluntular, fotoğraflar, tarihi mekanlar, sanat eseri, mimari eserler, kütüphane ve müze koleksiyonları, gazeteler, dergiler, belgesel filmler, nüfus sayım sonuçları, vergi kayıtları, istatistiksel derlemeler, ekonomik göstergeler* gibi araç gereçleri ifade edilmiştir. (MEB,2011,15).

Bu çalışmada tarih öğretmenlerinin derslerde kullandıkları araç-gereçlerle ilgili görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Tarih Öğretmenlerinin Lisans ve Hizmet İçi Eğitiminde, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Derslerini Alma Durumları Nedir?
2. Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Kullanmaktan Zevk Aldıkları Araç-Gereçler Nelerdir?
3. Tarih Öğretmenlerinin Tarih Dersinde Araç-Gereç Kullanmanın Genel Olarak Sağladığı Faydaları Hakkındaki Görüşleri Nelerdir?
4. Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Araç-Gereç Kullanımında Karşılaştıkları Sıkıntılar Nelerdir?
5. Tarih Öğretmenlerinin Okullarında Bulunmasını İstedikleri Araç-gereçler Nelerdir?

2.Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, tarih derslerinde araç-gereç kullanımıyla ilgili tarih öğretmenlerinin görüşlerini, araç-gereç kullanımının sınıf içinde uygulanma durumlarını belirlemeyi amaçlamaktadır.

3. Yöntem

3.1.Araştırma Modeli

Araştırma betimsel tarama modelinde tasarlanmış olup nitel yaklaşım ile yürütülmüştür. Nitel araştırma; “*gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir*” (Yıldırım ve Şimşek,2011,39). Araştırmada öğretmen görüşlerini ortaya koyabilmek için görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşme yöntemi “*insanların gerçekliğe ilişkin algılarına, anlamlarına, tanımlamalarına ve gerçeği inşa edişlerine vakıf olmanın iyi bir yoludur. Aynı zamanda başkalarını anlamak için kullanılan en güçlü yöntemlerdendir*” (Punch, 2005,165-166).

3.2.Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Erzurum il merkezinde görev yapan tarih öğretmenleri oluşturmaktadır. Bu evrenden tesadüfi (seçkisiz) olarak seçilmiş 30 tarih öğretmeni ise araştırmanın

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

örneklemini oluşturmaktadır. Örnekleme oluşturan 30 tarih öğretmeninin 25'i erkek, 5'i ise bayandır.

3.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak, tarih öğretmenlerinin araç-gereçlerle ilgili düşünce ve görüşlerini ortaya koymak için yarı-yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Konu ile ilgili alanyazın gözden geçirilerek bir form hazırlanmış ve konu alanı uzmanlarının görüşlerine başvurulmuştur. Pilot uygulaması 2011 Şubat ayında yapılan mülakat formu, yapılan gerekli değişikliklerle, uygulamaya hazır hale getirilmiştir. 2011 Nisan ayında ise görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

3.4. Verilerin Analizi

Araştırma sonucunda elde edilen veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Veriler incelendikten sonra kategoriler ve kodlar oluşturulmuş ve öğretmen görüşleri frekans ve yüzdelere olarak tabloya dökülmüştür.

4. Bulgular Ve Yorumlar

4.1. Tarih Öğretmenlerinin Lisans ve Hizmet İçi Eğitiminde, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Derslerini Alma Durumları

Görüşme yapılan 30 tarih öğretmenine, öncelikle lisans eğitimleri sırasında bilgisayar ve öğretim teknolojileri dersleriyle ilgili olarak herhangi bir eğitim alıp almadıkları sorulmuş ve elde edilen bulgular, frekans ve yüzdeleri ile aşağıda tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: *Tarih Öğretmenlerinin Lisans Eğitimindeki Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Alma Durumları.*

Görüşler	f	%
Her iki dersi de almadım	17	57
Sadece bilgisayar dersini aldım	7	23
Sadece öğretim teknolojileri dersini aldım	3	10
Her iki dersi de aldım	3	10
Toplam	30	100

Tablo 1'de görüldüğü gibi, görüşme yapılan tarih öğretmenlerinden 17'si lisans eğitimleri sırasında bilgisayar ve öğretim teknolojileriyle ilgili herhangi bir eğitim almadıklarını belirtirken, 7 öğretmen lisans eğitimleri sırasında sadece bilgisayar dersini ve 3 öğretmen ise sadece öğretim teknolojileri dersini aldıklarını belirtmişlerdir. 3 öğretmen ise lisans eğitiminde hem bilgisayar hem de öğretim teknolojileri dersini aldıklarını ifade etmişlerdir. Öğretmenler içinden gerek sadece bilgisayar dersi alan 7 tarih öğretmeni gerekse sadece öğretim teknolojileri dersi alan 3 tarih öğretmeni aldıkları eğitimin basit olduğundan dolayı yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Her iki dersi alan öğretmenlerde aynı ifadede bulunmuşlardır.

Tablo 2: Tarih Öğretmenlerinin Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileriyle İlgili Hizmet İçi Eğitim Alma Durumları

Görüşler	F	%
Sadece bilgisayar aldım	17	57
Her iki dersi de almadım	10	33
Her iki dersi de aldım	3	10
Toplam	30	100

Tablo 2’den anlaşılabacağı üzere, bilgisayar ve öğretim teknolojileriyle ilgili olarak hizmet içi eğitim alıp almadıklarıyla ilgili, tarih öğretmenleriyle yapılan görüşmede 17’si sadece bilgisayar aldıklarını ifade etmiş, 10 tarih öğretmeni de bilgisayar ve öğretim teknolojileriyle ilgili hizmet içi eğitimi almadıklarını belirtmişlerdir. Bu 10 tarih öğretmenine bilgisayar ve öğretim teknolojileriyle ilgili hizmet içi eğitimi almak istemeleriyle ilgili görüşleri sorulmuş ve 10 tarih öğretmeni de bilgisayar ve öğretim teknolojisiyle ilgili hizmet içi eğitim almak istediklerini belirtmişlerdir.

4.2.Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Kullanmaktan Zevk Aldıkları Araç-Gereçler

Görüşme yapılan 30 tarih öğretmenine derslerde kullanmaktan zevk aldıkları araç-gereçler ile ilgili sorular sorulmuş ve elde edilen bulgular tablo 3’de frekans ve yüzdeleri ile gösterilmiştir.

Tablo 3: Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Kullanmaktan Zevk Aldıkları Araç-Gereçler

Görüşler	f	%
Bilgisayar ve Projeksiyon (Slâyt, Film, Belgesel)	27	36
Harita	22	30
Resim, Fotoğraf, Grafik	5	7
Kaynak ve Yardımcı Kitaplar	5	7
Ders Kitabı	3	4
Tepegöz	3	4
Tahta	3	4
Gazete ve Dergi	3	4
Birinci Elden Kaynak (ferman, berat) Örnekleri	2	3
Gerçek Nesne (para)	1	1
Toplam	74	100

Tablo 3’den de anlaşılabacağı üzere, görüşme yapılan tarih öğretmenlerinin derslerde kullanmaktan zevk aldıkları materyaller arasında en sık kullanılanın, bilgisayar ve projeksiyon olduğu görülmüştür. Bu görüşte olan **Alpan** öğretmen “*Derslerimde belgesel kullanıyorum. Bu da öğrencilerim için çok faydalı oluyor ve yazılıda iyi dönütler alıyorum*” demiştir. **Levent** öğretmen ise “*Derslerimde görsellik ön plana çıktığı için projeksiyon kullanıyorum bu da öğrencilerimin dikkatini çekiyor*” diye ifade etmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Elde edilen bulgulara tarih öğretmenlerinin derslerde zevk alarak kullandıkları materyaller arasında harita ikinci sıradadır. **Zafer** öğretmen “*Harita kullanmak çok hoşuma gidiyor ve haritasız derse girdiğim zaman eksiklik hissediyorum*” demiştir. Benzer görüşü benimseyen **Mert** öğretmen ise “*Derste anlatacağım konuyu kolaylaştırması açısından harita kullanmaktan zevk alıyorum*” demiştir.

Tarih öğretmenlerinin derslerde zevk alarak kullandıkları materyaller arasında üçüncü sırada resim, fotoğraf ve grafik çıkmıştır. Bu düşüncüyü benimseyenlerden **Alper** öğretmen “*Derslerimde soyut bilgileri somut bilgilere dönüştürdüğüm için grafik kullanıyorum*” demiştir. Benzer görüşteki **Şeref** öğretmen ise “*Derste görselliği ön plana çıkardığı ve öğrenciyi etkilediği için derslerinde resim ve fotoğrafı kullanmaktan hoşlanıyorum*” demiştir.

Tarih öğretmenlerinin derslerde zevkle kullandığı materyaller arasında kaynak ve yardımcı kitaplar, ders kitapları, tepegöz, tahta, gazete, birinci elden kaynak ve gerçek nesne de vardır. **Efe** öğretmen “*Mesleğinin ilk yıllarında konuyu desteklemek ve konuyu daha iyi kavratmak için tepegöz kullanıyordum*” diye ifade etmiştir. Aynı görüşteki **Fatih** öğretmen de “*Dersi öğrenciye daha iyi kavratıldığı için derslerde tepegöz kullanmaktan zevk alıyorum*” demiştir. . Bu görüşe katılmayan **Ayhan** öğretmen ise “*Daha eski bir teknoloji olduğu için tepegöz kullanmıyorum. Onun yerine daha gelişmiş ve yeni teknolojik araç-gereç kullanıyorum*” diye görüşünü bildirmiştir. Aynı görüşü destekleyenlerden biri olan **Alperen** öğretmen de “*Tepegözün devri geçtiği için derslerde kullanmıyorum*” demiştir. Aynı öğretmen “*Öğrenci eskiye ait bir para gördüğü zaman tarihe dokunduğunu hissediyor. O dönem hemen öğrencinin gözünde canlanıyor. O yüzden derslerimde gerçek nesne kullanmaya önem veriyorum*” demiştir.

4.3.Tarih Öğretmenlerinin Tarih Dersinde Araç-Gereç Kullanmanın Genel Olarak Sağladığı Faydaları Hakkındaki Görüşleri

Görüşme yapılan 30 tarih öğretmenine, tarih dersinde araç-gereç kullanmanın ne gibi faydalar sağladığı sorulmuş ve elde edilen bulgular frekans ve yüzdeleri ile tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Kullandıkları Araç-Gereçlerin Sağladığı Faydaları Hakkındaki Görüşleri

Görüşler	f	%
Görsellikten dolayı konuların daha iyi öğrenilmesini ve anlaşılmasını sağlama	23	27
Öğretimde kalıcılık sağlama	17	20
Öğrencinin derse dikkatini ve ilgisini çekme	13	15
Dersi somutlaştırıp monotonluktan kurtardığı için öğrencinin dersten zevk almasını sağlama	10	12
Öğrencilerin bilgiyi hızlı bir şekilde öğrenmesini sağlama	6	7
Öğrenciyi araştırmaya sevk eder ve öğrenmeyi çekici hale getirip zenginleştirir.	5	6
Çocuklarda farklı bakış açısı ve davranışlar geliştirir.	5	6
Öğrencinin geçmiş hissetmesi ve anlamasını sağlama	3	4
Öğrencilerin derse aktif olarak katılmasını sağlama	2	2
Tarih ezberdir anlayışını silmesi açısından faydalıdır.	1	1
Toplam	85	100

Tablo 4 incelendiğinde, öğretmenlerin en çok görsellikten dolayı konuların daha iyi öğrenilmesi ve anlaşılması görüşünü ifade ettikleri görülmektedir. Bu görüşü benimseyen tarih öğretmenlerinden **Murat**; “*Tarih konularını anlatırken görsel materyal kullanılması dersin daha iyi anlaşılmasını sağlıyor*” demiştir. Benzer düşüncedeki **Ebru** öğretmen ise “*Kullanılan materyal, öğrencideki görsel zekâyı harekete geçiriyor. Dersleri zayıf olan öğrencilerimin görsel materyal kullandığımda kendini düzelttiğini gördüm. Düz anlatımdan anlamayanlar görsel materyalden*

anlıyorlar” diye ifade etmiştir. **Nur Elif** öğretmen de “Öğrencinin konuyu daha iyi öğrenmesinde faydalıdır” demiştir.

Araç-gereçlerin faydaları hakkında öğretimde kalıcılığı sağlar görüşü öğretmenler tarafından en çok ifade edilen ikinci görüştür. Bu görüşte olan **Ayhan** öğretmen “Bir belgesel, film, slâyt gibi araç-gereç kullanmak öğretimde kalıcılığı sağlıyor” ifadesini kullanırken **Zafer** öğretmen “Orhun Abidelerini görsel olarak göstermek öğrencide kalıcılığı artırıyor” demiştir.

Tarih dersinde kullanılan araç-gereçlerin faydaları hakkında, öğrencinin derse ilgisini ve dikkatini çekme görüşü tarih öğretmenleri tarafından en sık kullanılan üçüncü görüştür. Bu görüşü benimseyen **Zühre** öğretmen “Derste kullanılan materyal öğrencinin dikkatini çekerek derse ilgi çekici hale getiriyor” diye ifade ederken, aynı görüşü benimseyen **Oğuz** öğretmen de “Öğrencilerin konsantrasyonunu artırarak, derse daha ilgili hale getiriyor” demiştir.

Tarih öğretmenlerinin kullanmış olduğu araç-gereçlerin faydalarıyla ilgili diğer bir görüş ise öğrenciyi araştırmaya sevk etmesi ve öğrenmeyi çekici hale getirip zenginleştirmesidir. Bu görüşü savunan **Turgay** öğretmen “Öğrenciyi araştırmaya sevk ederek öğrenmeyi çekici hale getiriyor” şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir. **Özgür** öğretmen ise “Öğrenciyi araştırmaya sevk eder ve öğrencinin sorgulamasını geniş bakmasını sağlayarak konuyu zenginleştirir” demiştir.

Diğer bir görüş ise, öğrencilerin derse aktif olarak katılmalarını sağlamadır. Bu görüşte olan **Murat** öğretmen “Öğrenciler pasiflikten çıkarak aktif bir şekilde derse katılmaya başlıyor” diye ifade ederken, **Alpan** öğretmen “Öğrencinin anlatmasını istemiyorum. Bu şekilde hiçbir dönüt almadım. Ben anlatıyorum ve öğrenci derste sorular sorarak daha aktif oluyor” demiştir.

4.4.Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Araç-Gereç Kullanımında Karşılaştıkları Sıkıntılar

Görüşme yapılan 30 tarih öğretmenine derslerde araç-gereç kullanmakla ilgili karşılaştıkları sıkıntılar sorulmuştur. Elde edilen bulgular aşağıda tablo 5’de frekans ve yüzdeleri ile gösterilmiştir.

Tablo 5: Tarih Öğretmenlerinin Derslerde Araç-Gereç Kullanımında Karşılaştıkları Sıkıntılar

Görüşler	f	%
Bilgisayar ve projeksiyon yetersizliği	21	37
Harita ve yansıtıcı perdelerin az sayıda ve yıpranmış olmasından dolayı kullanıma elverişli olmaması	13	23
Bilgisayar ve projeksiyon makinesinde yaşanan teknik arızalar	8	14
Müfredat programının yoğun olmasından dolayı araç-gereçlere yeterince yer verememe	3	5
Öğrencilerin ders kitaplarını ve atlaslarını sınıfa getirmemeleri	2	4
Akıllı tahta için alt yapının olmaması	2	3
Materyalin ön plana çıkıp konunun dağılması ve öğrencileri derse motive etmede güçlük çekme	1	2
Çocukların teknoloji, bilgi ve beceri alt yapılarının yetersizliği	1	2
Tarih odasının başka amaçlarla da kullanılması	1	2
Bazı araç-gereçlerin öğrenci seviyesine uygun olmaması	1	2
Malzemelerin konulacağı düzenli bir yerin olmaması	1	2
Sınıf mevcudunun kalabalık olması	1	2
Toplam	57	100

Tablo 5’den de anlaşılacağı üzere, tarih öğretmenlerinin araç-gereç kullanmada karşılaştıkları en büyük sıkıntı, bilgisayar ve projeksiyon yetersizliğidir. Bu düşüncüyü savunan **Murat** öğretmen “Her sınıfta projeksiyon olmadığı için kullanmada sıkıntı yaşıyoruz. Projeksiyon

makinesinin bulunduğu sınıf ya da konferans salonunun dolu olması bizimde aksaklık yaşamamıza neden oluyor. Bu durumda gerek bizi gerekse öğrencileri hayal kırıklığına uğrattıyor” diyerek düşüncesini ifade etmiştir. **Batuhan** öğretmen ise “Her sınıfta projeksiyon makinesi olmadığından her zaman kullanamıyoruz” demiştir. **Metehan** öğretmen de “Çocukların teknolojik alt yapılarının olmaması en büyük sıkıntımızdır. Tek teknoloji sınıfımız var ve onu da istediğimiz zaman kullanamıyoruz. Herhangi bir konuyla ilgili elimizde slayt da olsa projeksiyon makinesi bir yerde olduğundan elimizdeki aracı kullanamıyoruz” demiştir.

Tarih öğretmenlerinin araç-gereç kullanımında karşılaştıkları sıkıntılar arasında harita ve yansıtıcı perdelerin yıpranmış olmasından dolayı kullanıma elverişli olmaması görüşü, en çok söylenen ikinci görüştür. Bu görüşte olan **Ahmet** öğretmen “Yeterli büyüklükte ve kalitede harita yoktur. Büyük haritalar da dayanıklı olmadığından hemen yırtılıyorlar. Ayrıca projeksiyon odasının karartması yeterli değil. Çünkü pencereler buzlu cam olduğu için karartması yeterli olmuyor ve öğrenciler net göremiyor” demiştir. **Alper** öğretmen ise “Her yıl ihtiyaç belirlenmesine rağmen konuyla ilgili haritaların yetersizliği sıkıntı oluşturuyor” diye ifade etmiştir.

Elde edilen bulgulara, tarih öğretmenlerinin en fazla karşılaştığı diğer bir sıkıntı ise bilgisayar ve projeksiyon makinesinde yaşanan teknik arızadır. Bu düşüncede olan **Ömür** öğretmen “Fiziki imkânsızlıklardan dolayı sıkıntı yaşıyoruz. Bilgisayarımız kullanıma elverişli değil. Okul idarecilerinin teknolojiye yeterince önem vermediklerini ve öğretmenlere de engel olduklarını düşünüyorum” demiştir. Benzer düşüncedeki **Merve** öğretmen ise “Bilgisayarlar çalışmıyor ve sunum odaları dolu oluyor. Ders sayısı az konu fazla olduğu için slâyt izlemeye zaman yetmiyor. Görsellik ön plana çıkınca da konuları yetiştiremiyoruz” şeklinde şikâyetlerini dile getirmiştir.

Tarih öğretmenlerinin karşılaştığı diğer bir sorun ise müfredatın yoğun olmasından dolayı araç-gereçlere yeterince yer verememeleridir. Bu fikri savunan **Alperen** öğretmen “Müfredat programında problemler oluyor. Tarih dersi sadece Osmanlıdan ibaret değil. Vatan sevgisi, millet sevgisi gibi konuları da öğrencilere aşılacak gerekiyor. Ancak müfredatın yoğunluğundan dolayı zaman problemi yaşıyoruz” diye ifade etmiştir.

4.5. Tarih Öğretmenlerinin Okullarında Bulunmasını İstedikleri Araç-Gereçler

Görüşme yapılan 30 tarih öğretmenine, okullarında bulunmasını istedikleri araç-gereçler ile ilgili sorular sorulmuştur. Elde edilen bulgular aşağıda Tablo 6’da frekans ve yüzdeleri ile gösterilmiştir.

Tablo 6: Tarih Öğretmenlerinin Okullarında Bulunmasını İstedikleri Araç-Gereçler

Görüşler	f	%
Her sınıfta projeksiyon makinesi ve bilgisayar olması	18	33
Tarih sınıfı olması	17	31
Harita koleksiyonu olması	9	16
Öğretmenlere M.E.B. tarafından görsel materyal seti ile kılavuz kitapları verilmesi	4	7
Akıllı tahta olması	3	5
Her sınıfta büyük ekran TV olması	1	2
Tarihi romanların fazla olduğu bir kütüphane olması	1	2
Her sınıfta bir tarih şeridi olması	1	2
Sınıfta sanal kütüphane ortamlarına ulaşabilme	1	2
Toplam	55	100

Tablo 6’dan görüldüğü gibi, tarih öğretmenlerinin okullarında bulunmasını istedikleri araç-gereçler arasında, her sınıfta projeksiyon makinesi ve bilgisayar olması görüşü ilk sırada yer almıştır. Bu görüşü savunan **Ayhan** öğretmen “Her sınıfta projeksiyon makinesi olması hem bizim hem de öğrenci için daha iyi olurdu” şeklinde düşüncesini ifade etmiştir. Benzer düşüncede olan

Ebru öğretmen “Projeksiyon makinesini istediğimiz zaman kullanamıyoruz. O yüzden birden fazla olsaydı daha iyi olurdu” demiştir. **Metehan** öğretmen ise “Okulumuzda bilgisayarlar yeterli değil ve bir sınıfta projeksiyon var. Onu da istediğimiz zaman kullanamıyoruz. Birden fazla projeksiyon makinesi olsaydı dersler daha verimli geçerdi” demiştir.

Tarih öğretmenlerinin okullarında bulunmasını istedikleri araç-gereçler arasında, Tarih sınıfı olması görüşü en çok söylenen ikinci görüştür. Bu görüşü benimseyen **Batuhan** öğretmen “Bir tarih sınıfımız olsa iyi olurdu. Böylece tarihle ilgili belgeleri orada bulundurabilirdik ve duvarlarına tarihi bilgi ve belge asabilirdik” derken, aynı düşüncedeki **Tarik** öğretmen ise “Güzel bir tarih sınıfımız olmasını isterdim. O sınıfı tarihi dokümanlarla süslediğimiz takdirde, öğrenci o anı yaşardı ve bilgiler daha kalıcı olurdu” demiştir.

Tarih öğretmenlerinin okullarında istedikleri araç-gereçler arasında, harita koleksiyonu olması, öğretmenlere M.E.B. tarafından görsel materyal seti ile kılavuz kitapları verilmesi, tarihi romanların fazla olduğu bir kütüphane olması diğer görüşlerdir. Harita olmasını savunan **Alperen** öğretmen “Harita koleksiyonu olmasını isterdim. Böylece öğrenciler hem harita bilgisini öğrenir hem de bilgilerini kalıcı hale getirebilirlerdi” demiştir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Görüşme yapılan tarih öğretmenlerinin yarıdan fazlasının lisans döneminde bilgisayar ve öğretim teknolojileri dersini almadıkları tespit edilmiştir. Lisans eğitimi sırasında 7 tarih öğretmeni sadece bilgisayar dersi aldıkları, 3 tarih öğretmenin ise öğretim teknolojileri dersini aldıkları belirlenmiştir. Bu öğretmenler, aldıkları eğitimlerin basit olmasından dolayı yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Akpınar’ın (2003) çalışmasında da öğretmenlerin % 32,8’si, öğretmenlik eğitimleri sırasında, almış oldukları eğitim teknolojilerini kullanma konusundaki bilgilerin yeterli olmadığını ifade etmişlerdir. Yine Karaman ve Kurfalı’nın (2008) sınıf öğretmenleri ile yaptıkları çalışmada, okullarda bulunan bilgi teknolojilerini öğretmenlerin kullanmama sebeplerinden birisini, teknolojiyi kullanmaya yönelik gerekli olan bilgi ve beceriye sahip olmamaları olarak ifade etmiştir. Benzer sonuç Demir ve diğ. (2011) çalışmasında ortaya çıkan bulgu ile benzerlik göstermektedir. Öğretmenlerin bu konu ile ilgili gerek lisans düzeyinde aldıkları eğitimlerinin yetersiz olması gerekse eğitim teknolojilerini kullanma konusundaki bilgi ve becerilerinin istenilen düzeyde olmadığına yönelik bu bulgular, üzerinde düşünülmesi gereken konulardır. Çünkü eğitim teknolojisi, materyal ve araç gereçler, etkili, verimli ve kalıcı öğrenmeler üzerinde çok etkilidir. Tarih öğretmenlerinin, yarıdan fazlasının hizmet içi eğitim seminerinde bilgisayar ve öğretim teknolojileri dersini aldıkları anlaşılmıştır.

2. Görüşme yapılan tarih öğretmenlerinin, derslerinde en fazla zevk alarak kullandıkları araç-gereçler bilgisayar ve projeksiyon (slayt, film, belgesel), harita, resim, fotoğraf ve grafik olduğu tespit edilmiştir. Kaynak ve yardımcı kitaplar, ders kitabı, tepegöz, tahta, gerçek nesne (para), gazete ve dergi, birinci elden kaynak (ferman, berat) örneklerinin, tarih öğretmenlerinin derslerde kullandıkları diğer araç-gereçler olduğu ortaya çıkmıştır. Öğretmenlerin daha çok görsel araçları kullanmaktan hoşlandıkları bulgulara ortaya çıkan bir durumdur. Büyükkasap ve diğ. (2002) çalışmalarında da öğretmenlerin derslerinde en çok görsel araçları kullanmayı tercih ettikleri görülmüştür. Araştırmada harita kullanma ile ilgili sonuç, Ulusoy ve Gülüm’ün (2009), Taşkaya ve Bal’ın (2010) ve Aydemir’in (2012) çalışmalarında ortaya çıkan bulgularla benzerlik gösterir. Araştırmada ortaya çıkan sonuçlar değerlendirildiğinde tarih öğretmenlerinin derslerinde bilgisayar ve harita başta olmak üzere farklı araç gereçleri kullandıkları görülmüştür. Karaca’nın (2011) araştırmasında da, öğretmenlerin derslerinde farklı araç gereçleri kullandıkları görülmüştür.

3. Görüşme yapılan tarih öğretmenlerinin derslerinde araç-gereç kullanmanın faydaları arasında en fazla dile getirdikleri görüşün, görsellikten dolayı konuların daha iyi öğrenilmesini ve anlaşılmasını sağlama düşüncesi olduğu anlaşılmıştır. Öğretimde kalıcılık sağlama görüşünün, tarih öğretmenleri tarafından ikinci sıklıkla dile getirilen görüş olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular Taşkaya ve Bal'ın (2010) ve Avcıoğlu'nun (2012) çalışmalarındaki ortaya konan sonuçlarla paralellik göstermektedir. Öğrencinin derse dikkatini ve ilgisini çekme, öğrenciyi araştırmaya sevk etme ve öğrenmeyi çekici hale getirip zenginleştirme, çocuklarda farklı bakış açısı ve davranışlar geliştirme, öğrencinin geçmişi hissetmesi ve anlamasını sağlama görüşlerinin de tarih öğretmenlerinin dile getirdiği diğer görüşler olduğu ortaya çıkmıştır. Bulguların tamamında, tarih öğretmenlerinin derslerinde araç-gereç kullanmanın öğrenci üzerinde kalıcı bir etki bıraktığı ve öğretime katkı sağladığı için derslerde kullanmanın faydalı olduğu görüşünü benimsedikleri anlaşılmıştır. Kuzu ve Yeşilyurt'un (2008), Ulusoy ve Gülüm'ün (2009), Büyükkasap ve diğ.'nin (2002) çalışmalarında da buna paralel sonuçlar ortaya konmuştur.

4. Görüşme yapılan tarih öğretmenlerinin, derslerde araç-gereç kullandıklarında karşılaştıkları en önemli sıkıntının, bilgisayar ve projeksiyon yetersizliği olduğu anlaşılmıştır. Tarih öğretmenlerinin, müfredat programının yoğun olmasından dolayı araç-gereçlere yeterince yer verememesi, öğrencilerin araç-gereçleri düzgün kullanmamasından dolayı idarenin öğretmeni sorumlu tutması, çocukların teknoloji bilgi ve beceri alt yapılarının yetersizliği ve bazı araç-gereçlerin öğrenci seviyesine uygun olmaması tarih öğretmenlerinin karşılaştıkları diğer sorunlar olarak tespit edilmiştir. Okul yönetimlerinin olumsuz tutumları bulgusu Adıgüzel'in (2010) çalışmasında da ortaya konan bir sonuçtur. Araç gereçlerin yetersizliği konusunda bu ortaya çıkan sonuç ile Zaman, Günel ve Zaman'ın (2011) çalışmalarındaki okullardaki harita eksikliği bulgusu birbirini destekler mahiyettedir.

5. Görüşme yapılan tarih öğretmenlerinin, okullarında bulunmasını istedikleri araç-gereçler arasında, her sınıfta projeksiyon makinesi ve bilgisayar olması görüşü en çok üzerinde durulan görüş olarak ortaya çıkmıştır. Tarih sınıfı olması, tarih öğretmenlerinin, okullarında olmasını istedikleri araç-gereçler arasında ikinci sırayı aldığı tespit edilmiştir. Tarih öğretmenlerinin, okullarında olmasını istedikleri araç-gereçler arasında harita koleksiyonu olması görüşü en çok belirtilen üçüncü görüş olduğu ortaya çıkmıştır. Bulgulardan, öğretmenlerin okullarında daha çok teknolojik araçların kullanılmasını istedikleri görüşü ortaya çıkmıştır.

Araştırmanın sonucunda şu önerilere yer verilmiştir.

1. Tarih öğretmenlerine bilgisayar ve öğretim teknolojileriyle ilgili daha verimli hizmet içi eğitim seminerleri düzenlenebilir. Elde edilen bulgulardan, tarih öğretmenlerinin özellikle bilgisayar ile ilgili hizmet içi eğitimi yeterli bulmadıklarından dolayı, bu konuyla ilgili daha kapsamlı hizmet içi eğitim semineri verilebilir. Görüşme yapılan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun öğretim teknolojileri ile ilgili hizmet içi eğitimi almadıkları ve bu eğitimi almaya istekli oldukları anlaşıldığından öğretim teknolojileri hakkında daha sık hizmet içi eğitim semineri verilebilir.

2. Öğrencilerin başarıya ulaşmasında derslerde kullanılan araç-gereçlerin çok önemli bir yeri vardır. Bu durumdan dolayı okullardaki teknolojik donanım eksikliği giderilebilir. Ayrıca okullarda her sınıfta bilgisayar, projeksiyon makinesi, akıllı tahta, gibi araç-gereçlerin ve internet ağının bulunması derslerin daha verimli geçmesini sağlayabilir.

3. Görüşme yapılan tarih öğretmenleri, okullarında bulunan bilgisayar ve projeksiyon makinelerini, meydana gelen arızalardan dolayı her derste kullanamadıklarını dile getirmişlerdir. Bu tür şikayetlerin ortadan kalkması için okullarabilgisayar ve projeksiyon makinesi gibi materyallerin teknik işlerinden anlayan görevliler atanabilir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

4. Üniversitelerde, tarih öğretmeni adaylarının öğretim materyallerini hazırlama ve uygulama noktasında yeterlilik düzeylerini arttırabilmek için ders çeşitleri ve saatleri konusunda birtakım değişikliklere gidilebilir. Öğretmen adayları aldıkları bu eğitim sayesinde göreve başladıkları zaman derslerinde, araç-gereçleri daha verimli ve etkili bir şekilde kullanabilirler.

KAYNAKÇA

- ALKAN, C. (1998) *Eğitim teknolojisi*, Ankara: Anı yayıncılık
- ADIGÜZEL, A. (2010) İlköğretim okullarında öğretim teknolojilerinin durumları ve sınıf öğretmenlerinin bu teknolojileri kullanma düzeyleri, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, 1-17
- AKPINAR, Y. (2003) Öğretmenlerin yeni bilgi teknolojileri kullanımında yükseköğretimin etkisi: İstanbul okulları örneği, *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 2(2), 79-96 <http://www.tojet.net/articles/v2i2/2211.pdf> Erişim Tarihi: 03.06.2013
- AYDEMİR, H. (2012) Sosyal bilgiler öğretmenlerinin öğretim araç-gereçleri kullanım düzeyleri, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 36(1), 163-182 <http://dergi.cumhuriyet.edu.tr/ojs/index.php/sosyalbilimler/article/view/1206> Erişim Tarihi: 29.05.2013
- AVCIOĞLU, H. (2012) Zihin engelliler sınıf öğretmenlerinin araç-gereç kullanımına ilişkin görüşleri, *International Journal of New Trend in Arts, Sports & Science Education*, 118-133 <http://www.iojpe.org/ojs/index.php/IJTASE/article/view/59/73> Erişim Tarihi: 29.05.2013
- BÜYÜKKASAP, E., SAMANCI, O., DUMLUDAĞ, C., SAĞLAM, H.İ., TÜRK, İ.C. ve HATUNOĞLU, Y. (2002) İlköğretim sosyal bilgiler dersini okutan öğretmenlerin teknolojik araç-gereçlerle ilgili görüşleri, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10(1), 125-132
- DEMİR, S., ÖZMANTAR, M.F., BİNGÖLBALİ, E. ve BOZKURT, A. (2011) Sınıf öğretmenlerinin teknoloji kullanımlarının irdelenmesi, *5th International Computer & Instructional Technologies Symposium*, 22-24 September 2011 Fırat University, <http://web.firat.edu.tr/icits2011/papers/27660.pdf> Erişim Tarihi: 24.04.2013
- DEMİRCİOĞLU, İ.H. (2007) Tarih öğretiminde filmlerin yeri ve önemi, *Bilig*, 42, 77-93 <http://www.yesevi.edu.tr/files/article/120.pdf> Erişim Tarihi: 03.06.2013
- DEMİREL, Ö., SEFEROĞLU, S.S.ve YAĞCI, E. (2004) *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*, Ankara: Pegem a yayıncılık
- DÖNMEZ, C. ve YAZICI, K. (2008) *T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük konularının öğretimi*, Ankara: Nobel yayıncılık
- GARDNER, W., DEMİRTAŞ, A. ve DOĞANAY, A. (1997) *Sosyal bilimler öğretimi*, Ankara: YÖK/Dünya Bankası Milli Eğitimi geliştirme projesi
- KARACA, F. (2011) İlköğretim öğretmenleri derslerinde ne tür öğretim araç ve gereçleri kullanmaktadırlar?, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32, 131-148
- KARAMAN, M.K. ve KURFALLI, H. (2008) Sınıf öğretmenlerinin bilgi ve iletişim teknolojilerini öğretim amaçlı kullanım düzeyleri, *Kuramsal Eğitimbilim*, 1(2), 43-56

- <https://www.pegem.net/dosyalar/dokuman/131893-2012041816418-karaman-4.pdf> Erişim Tarihi: 03.06.2013
- KÖSEOĞLU, P. ve SORAN, H. (2006) Biyoloji öğretmenlerinin araç-gereç kullanımına yönelik tutumları, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 159-165 <http://www.efdergi.hacettepe.edu.tr/200630PINAR%20K%D6SEO%D0LU.pdf> Erişim Tarihi: 12.02.2013
- KUZU, H. ve YEŞİLYURT, E. (2008) Öğretmenlerin öğretim araç gereçlerini kullanım amaçları, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 178-188
- MEB (2007) 9. Sınıf Tarih dersi programı, Ankara
- MEB (2011) Ortaöğretim 11. Sınıf Tarih dersi öğretim programı, Ankara
- ÖZTAŞ, S. (2008) Tarih öğretimi ve filmler, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 16(2), 543-556
- PAYKOÇ, F. (1991) *Tarih öğretimi*, Anadolu Üniversitesi A.Ö.F. Anadolu Üniversitesi yayın no: 408 A.Ö.F. yayın no: 167
- PUNCH, K. F. (2005). *Sosyal araştırmalara giriş, nitel ve nicel yaklaşımlar*. (çev. D.Bayrak, H. B. Arslan, Z. Akyüz). Ankara: Siyasal Kitapevi
- ŞAHİN, T.Y. ve YILDIRIM, S. *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*, Ankara: Anı yayıncılık
- ŞİMŞEK, A.(2003) Tarih öğretiminde görsel materyal kullanımı. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Dergisi*. 4(1). 143-157
- TAŞKAYA, S.M. ve BAL, T. (2010) Sınıf öğretmenlerinin sosyal bilgiler ders araç gereçlerini kullanma durumları, *Akademik Bakış Dergisi*, 22, 1-16 <http://www.akademikbakis.org/22/10.pdf> Erişim Tarihi: 22.03.2013
- ULUSOY, K. ve GÜLÜM, K. (2009) Sosyal bilgiler dersinde tarih ve coğrafya konuları işlenirken öğretmenlerin materyal kullanma durumları, *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), 85-99
- UŞUN, S. (2006) *Öğretim teknolojileri ve materyal tasarımı*, Ankara: Nobel yayıncılık
- YALIN, H.İ. (2007) *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*, Ankara: Nobel yayıncılık
- YAHŞI, İ. ve KELEŞ, H. (2013) Tarih öğretiminde gazete kullanımının çok perspektifliğe etkisi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(2), 693- 710
- YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H. (2011) *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık
- ZAMAN, S., GÜNAL, H. ve ZAMAN, N. (2011) Tarih öğretmenlerinin harita kullanımı ile ilgili düşünceleri üzerine bir araştırma: Erzurum örneği, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 205-218

17. VE 18. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN AVRUPA İLE İKTİSADİ İLİŞKİLERİ*

Nurullah KARTA**

ÖZET

18. yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti'nin dış ticareti Batılı ülkelere karşı etkin bir durumda iken, Batı'nın yeni ticari yollara hâkim olması ile başlayan ve saniyeleşme sürecini tamamlamasıyla devam eden dönem içerisinde Osmanlı ticari etkinliği giderek zayıflamaya başlamıştır. Batılı tüccarların Osmanlı topraklarında ki ticari faaliyetleri 18. yüzyılın başlarından itibaren etkili olarak sürdürdükleri görülmektedir. Bu dönemde Hollanda ve İngiltere gibi sömürge sahibi Avrupa devletleri başta olmak üzere, Avusturya, Rusya, Orta ve Doğu Avrupa devletlerinin Osmanlı dış ticaretindeki payı belirgin bir şekilde artış gösterme eğiliminde olduğu görülmektedir.

Bu dönemde Avrupa'da en önemli olay burjuvazi sınıfın ve şehirlerdeki soylu olmayan toplulukların daha güçlü hale gelerek toplumda etkin bir sınıf oluşturmalarıdır. Bu oluşumlar sosyal ve ticari hayatı hızla değiştirerek yeni ekonomik kurumların ortaya çıkmasını da hızlandırmıştır.

Batının merkantilist politikalarının etkisi Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilediği gibi Osmanlı tebaası olan gayrimüslim tüccarlar da Osmanlı Devleti içindeki ticari faaliyetlerini arttırmaya çalışmışlardır. Özellikle; Galata Bankerleri, kamu ve özel finans alanlarında bir hayli etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında yapılan ticaretle ilgili sözleşmelerde Avrupalı tüccarların lehine bir takım uygulamalar yürürlüğe sokulmuştur. Osmanlı tebaası olan gayrimüslim tüccarlar da bu yönde söz sahibi olmak için bir hayli çaba sarf etmişlerdir. Gayrimüslim tebaanın zaman içerisinde elde ettikleri bu gücü Osmanlı Devleti aleyhine kullandıkları da olmuştur. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti radikal tedbirler almak zorunda kalmıştır.

Bu çalışmada, 17. ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Batı ülkeleri arasında ki ekonomik ilişkiler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tüccarlar, Ticaret, Batı, Osmanlı Devleti, Sanayileşme.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. YYU Eğitim Fakültesi, El-mek: nurullahkarta@hotmail.com

ECONOMICAL RELATIONS OF OTTOMAN EMPIRE WITH EUROPE DURING THE 17TH AND 18TH CENTURIES

ABSTRACT

While until beginning of the 18th century the foreign trade of Ottoman Empire was better than European countries, exploration of new trade roads and completion of industrialization by Europeans caused to reduce the effectiveness of Ottoman's foreign trade. Activities of European traders in the land of Ottoman Empire were seem to increase significantly form at the beginning of 18ht century. During this time, primarily colonial countries such as Holland and England from European countries were on the way and Austria, Russia and Central and Eastern European countries increased their profits of foreign trade within Ottoman Empire.

As the Westerner' Mercantilist politics negatively influenced the Ottoman's economy, the Non-Muslim citizens of Ottoman Empire also increased their trade activities. Especially these mercantilist politics were very effective in Galata Bankers and public and pirate finance areas. Furthermore, international agreements between European countries and Ottoman Empire served to favor European countries' traders. Non-Muslim citizens of Ottoman Empire were also tried to be more powerful actor in trade sector of Ottoman Empire. At the same time, Non-Muslim citizen of Ottoman Empire used their power in trade sector against Ottoman Empire. As a result of these negative conditions, Ottoman Empire had to take radical precautions.

In this study, economical relations between European countries and Ottoman Empire during the 17th and 18th centuries will be studied.

Key Words: Merchants, trade, Europe, Ottoman Empire, Industrialization.

Giriş

17 ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

17. Yüzyıl Osmanlı toplumunda geçmiş dönemlere göre farklı ticari ve ekonomik özellikler gösteren ve olumsuz sonuçların yaşandığı bir dönem olmuştur. Zira, bir zamanlar dünyada başat güç olan Osmanlı devleti bu yüzyıla girerken rakibi olan Avrupa devletlerine karşı etkin bir pozisyonunda uzak, tam tersi savunma pozisyonuna geçmiş bir devlet durumundadır. Diğer yandan, askeri alanda modern tekniklerin yeteri kadar tatbik edilemeyişi neticesinde Osmanlı kuvvetleri savaş meydanlarında sürekli olarak mağlubiyetler almaya başlamıştır. Bundan dolayı, her defasında mağlubiyetle sonuçlanan savaşların finanse edilmesi sorunu ortaya çıkmıştır.¹ Devleti Osmaniye'de savaş meydanlarında alınan mağlubiyetlerin faturası devlete çok pahalıya mal olmuştur. Bir örnek verecek olursak Viyana Muhasarası'nın getirmiş olduğu başarısızlığı Kara Mustafa Paşa'ya fatura eden merkezi yönetim bundan dolayı Kara Mustafa Paşa'nın bütün mal varlığına el konulmuştur. Sadece buradan elde edilen gelir Osmanlı parasıyla yaklaşık olarak 225

¹ Fahrettin Tızlak, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yukarı Fırat Havzasında Eşkıyalık Hareketleri", *Belleken*, CLVII, Aralık 1993, *TTK*, Ankara 1994, s. 751-780.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

milyon akçedir. Buda dönemin devlet hazinesinin neredeyse %20'sine tekabül etmektedir.² Mağlubiyetlerin finansmanı tarım gibi klasik ve çok getirisi olmayan ekonomik gelirler ile karşılanmaya çalışılmış ise de bu yeterince etkili olamamıştır. Ayrıca buradan elde edilen gelirlerin bir kısmı silah sanayinin yapımı, bakımı ve onarımında kullanılmıştır.³

1683–1699 yılları arasında gerçekleştirilen Viyana muhasarası, Osmanlı Devletinin Avrupa'ya karşı ilk büyük mağlubiyeti olmuştur. Viyana Bozgunu (1683) ile Karlofça Antlaşması (1699) arasında üç, bazen dört cephede devam eden savaşlar, Köprülüler Dönemi'nin 1660'lardan sonra bir süre için devam ettirdiği izafi düzenlilik de ortadan kalkmıştır. 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlı Devleti çoğu eyaleti bir bütün olarak, o eyaletlerdeki bazı güçlü kesimlere ayrıcalık vermek zorunda kaldı. Bunun neticesinde, 18. yüzyıla miri, mukataa ayrıcalıklarını malikâne olarak ele geçiren güçlü kesimler, Anadolu ve Rumeli'nin çoğu bölgesinde merkeze karşı bağımsız sayılabilecek siyasi egemenlik sahaları oluşturdular.⁴

Âyan tarzı eyalet yönetimi, yerleşik nüfusun yaşadıkları bölgeyi kendilerinin yönetmesi manasına gelmesinden ötürü, büyük nüfuslu yerleşim yerlerinden kasabalara hatta köylere değin her bölgenin söz sahibi zengin ve nüfuslu kişilerin merkezi yönetimden aldıkları yetki çerçevesinde kendi aralarında hiyerarşi oluşturmaları sosyal bakımdan bir zorunluluk haline gelmişti.⁵ 17. yüzyılın son çeyreğinde görülmeye başlayan ayanlık sistemi Anadolu'nun çoğu yerinde önemli rol oynamaya başlamıştır. Ayanlık, 18. yüzyılın ortalarına doğru önce Anadolu'nun bir çok önemli sancak ve kazalarında ve 18. yüzyılın ikinci yarısında ise bütün Anadolu'da hemen hemen köylere kadar her yerde görülmeye başlamıştır.⁶ Ayanlar, Bab-ı Ali'nin veyahut sancak beyinin istediği vergileri toplarken bazen de kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli suiistimaller yapmışlardır. Bunlar "âyaniye", "âyanlık ücreti" ya da "âyan caizesi" adı ile kendileri adına haraç topladıkları gibi bazen de "tevzi defterlerine" kendileri için vergi eklemekteydiler. Bu şekilde deftere istenilenden fazla vergi yazıp aradaki farkı daha sonra kendilerine ayırıp, kendi çıkarları doğrultusunda harcadıklarından dolayı halk tarafından şikâyeteye maruz kalmaktaydılar.⁷ Nihayet 1864'de eyalet yasası çıkarılarak ayanların bağımsız davranma faaliyeti azaltılmaya çalışılmıştı.⁸

Bu yüzden merkezde, siyasal iktidar sahiplerinin değişmesine padişahlardan vezir ve paşa hane halklarına kadar yansıdı ve taşranın siyasal yaşamında önemli dönüşümler meydana geldi. Genel olarak bakıldığında 17.ve 18. yüzyıllarda taşradaki siyasal güç, faaliyetlerinde başkentten daha özerk bir yapıda olduğu görünmekteydi. Neredeyse her yerde, birçok insanın gündelik hayatında merkezi devletin önemi gözle görülür bir şekilde azalma gösterirken, tam tersine yerel gayri Müslim ailelerin etkisinde artma göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin çok geniş bölgeleri taşradaki âyanlara mensup ailelerin siyasal egemenliği altına girmiştir.⁹

Gayrimüslimlerin bir diğer dikkat çeken özelliği ise, 17. ve 18. yüzyıllarda iki-hane sisteminde mukataa sahipleri olarak toprakların denetimi mekanizmasını elinde bulundurmaları artı plantasyon benzeri çiftliklerin çoğalması ve toprak ıslahı konularında yeni bir tür "girişimci" olarak öne çıktığı görülmektedir. Hem genişleyen yabancı pazarın tesiri, hem de mültezim ve yerel askeri

² Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2003, s.23.

³ Birten Çelik "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı", **EJOS**, No. 11,2004, s. 30, 31.

⁴ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.371.

⁵ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II (1453-1559)**, Barış Kitapevi, Ankara 1999, s.53.

⁶ Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.13.

⁷ Yücel Özkaya, a.g.e., s. 147.

⁸ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s.48.

⁹ David Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev: A. Bertay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.85

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

gücün başı olarak işgal ettikleri yerlerin konumunu himaye etmek için paraya ihtiyaç duyuyor olmalarının zorunluluğu, onları ekonomik açıdan ilerlemeye iten sebeplerdir.¹⁰

17. Ve 18. Yüzyılda Avrupa’da Durum

17. ve 18. Yüzyıllarda yaşanan savaşların Avrupa devletlerine ekonomik maliyeti takriben, milyonluk sterlin ile ölçmek mümkündür.¹¹ 17. yüzyıl başlarında Avrupa devletlerinin hızla büyümesi ve akabinde artan denetimler yoluyla vergi gelirleri sayesinde, toplumda ekonomik olarak artık değer hızla artmıştır. Bu gelişme Avrupa genelinde gözlenmekle birlikte, Fransa özelinde daha da önemli bir boyut kazanmıştır. Bunun somut sayılabilecek bir örneği, düzenli ordudaki asker sayısının hızlı artışında görülmektedir. 15. yüzyılın ortalarında yaklaşık 40 bin askeri olan Fransa, 18. yüzyılın başında bu sayıyı on katına çıkarmıştı. Aynı dönemde İngiltere’deki artış ise, ancak 3,5 kat civarında kalmıştı. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nde her geçen gün artan bir bürokratikleşme ağırlık kazandığı görülmektedir.¹² Bütün bu süreçlerin altında yatan asıl temel sebep, doğrudan devlet ile ekonomi arasındaki ilişkilerin yol açtığı sebepler denilebilir. Büyüme ve merkezileşme sürecine girmiş olan merkeziyetçi rejimin en önemli kaygısı, giderlerini azaltmak, daha da önemlisi gelirlerini artırmak olmuştur. Bunun neticesinde devletin ekonomik işleyişini belirleyen, iktisadın, devlet nazarında gittikçe daha çok bir gelir kaynağı yaratma ve zenginleşme aracını ortaya çıkarmada kabul görmesidir.

Bunun en önemli unsuru ise, devletin vergi gelirlerine bakış açısı olarak sabit fikre varan bir alaka duyması ve dolayısıyla hazine gelirlerini mümkün olduğunca yüksek düzeye yükseltme (fiskalizm) politikası takip etmesidir.¹³ Diğer bir seçenek olarak borçlanma mekanizmalarını ve siyasi güçten hareketle iktisadi ilerlemeye yarayan tüm araçları katmak gerekir. Bunun da ötesinde, tıpkı Osmanlı Devleti veya İspanya/Habsburg monarşisinde olduğu gibi Fransa’da da, vergi gelirlerine ek olarak veya bu gelirleri daha hızlı bir şekilde nakde çevirmek kaygısı ve yeni önlemlerle, devletin borçlanma ve gelir elde etme olanaklarını geliştirmesidir.¹⁴ Osmanlı Devleti’nden pek de farklı olmayarak, Fransa Krallığı’nın başlıca sorunu borçların geri ödenmesinde karşılaşılan zorluklardı. Dolayısıyla az çok sistematik bir borç ertelenmesi, konsolidasyon veya doğrudan doğruya reddine varan bir eğilim baş göstermekteydi. 16. yüzyıldan itibaren gittikçe hızlanan bu süreç, 17. yüzyılın ortalarına doğru ülkeyi iflasın eşiğine getirmişti. 1640 ve 1650’lerde talan edilmiş devlet hazinesini tekrar doldurabilmek için %50’lere varan faizlerle borçlanmalara gidilmiştir.¹⁵ Avrupa devletlerindeki savaşların finansman alanı, pek çok aile veya kişi için yeni kazanç aracı olarak görülmüştür. Ancak, Osmanlılar Batıdaki gelişmelere ilgi duymaması ya da ciddiye almaması gibi güçlü olduğu dönemden itibaren hatta İslam’ın yayılmakta olduğu zamanlardan beri Hristiyan Batı’nın vereceği bir şey olmadığı ve Hristiyanlara fazla güven duyulmaması gibi sebepler esas alınarak savaş girişimciliğinden ticari girişimciliğe geçmeyi başaramamışlardır.¹⁶ Bundan ötürü, savaş girişimciliği yani yağma ve korsanlık seferleri bütün toplumlarda olan ve Avrupa’daki sermaye birikiminin de temel ögesi olmuştur. İspanyollar Güney Amerika’yı sömürürken, İngilizler de İspanyol gemilerini yağma ederek sömürülerine hız vermişlerdir. İspanyollar parayı ellerinde tutamadılar ancak Kuzeyliler bunu ticari sermayeye dönüştürmeyi başardılar. Çok uzun bir süre askeri ve ticari sermayede (özellikle

¹⁰ Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev: Z. Altok, , **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul 1998, s.24.

¹¹ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev: B.Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s.92.

¹² Edhem Eldem, “Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırılmalı Bir Bakış”, Osmanlıdan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar: **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul 1993, s. 20, 21.

¹³ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2000, s.64.

¹⁴ Eldem, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁵ Eldem, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁶ Bernard, Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğusu**, TTK, Ankara 1998, s.41.

denizlerde) aynı şeyin olduğu görülmektedir. İngiliz sermayesi ise Hindistan'ın talan edilmesi ile zirveye ulaşmış ve bu durum 18. yüzyılın sonlarında başlayan sanayi devriminin önemli ateşleyici sebeplerinden birisini teşkil etmiştir.¹⁷ Osmanlı yenilgilerinin nedenlerini açıklama daha önceki yüzyılların zaferlerini açıklamak kadar zordur. 16. yüzyılın ilk yarısında, Yeni Dünya'nın zenginlikleri Avrupa'ya akarken, yeni üretim araçları gelişti ve askeri dengeler Osmanlı Devleti'nin aleyhine döndü. Osmanlılar askeri teknoloji alanındaki üstünlüklerini kaybetmeye başladılar.

Avrupalı düşmanlarıyla önce aynı düzeyde, sonra da onlarınkilerden daha geri silahlar ve taktikler kullanarak savaşır oldular. Ayrıca, eskiden saldırı ve savunma savaşlarında askeri dengenin saldıran taraf lehine bozulması Osmanlılara avantaj sağlamış, fakat artık savunma sistemleri gelişmiş ve çok pahalılaşmıştı Saltanat dönemi pek çok zafere tanıklık etmiş; Kanuni Sultan Süleyman, Zigetvar surları önünde ölürken, tahkim edilmiş kentlere saldırmanın güçlüğü acı bir şekilde görülmüştü. Surlarla korunan şehirler, savaşlarda gittikçe daha çok rastlanan bir unsur haline almaktaydı.¹⁸

Nitekim Batı ekonomileri, yeni teknolojilerin ve savunma savaşlarının giderek yükselen maliyetlerini, Yeni Dünya'dan akan muazzam zenginliğin de yardımıyla, daha rahat karşılayabilmekteydi. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin şehirlerdeki küçük sanayi üretimi üzerindeki denetiminin zayıflaması, devletin mali istikrar sağlayamaması ve köylülerin şehirlere göçü ile uzun savaşlar neticesi harap duruma gelen şehirlerin pazar çekiciliğinin ortadan kalmasıdır.¹⁹ 18. yüzyılda Avrupa'da her zamankinden daha merkezî bir nitelik kazanmakta olan mutlak monarşiler ortaya çıktı. Osmanlılar, bir dereceye kadar bu sürecin içinde yer alırken, dünyanın diğer devletleri dışında kaldı. İran Devleti yüzyılın ilk bölümündeki kısa yükseliş sonrasında zayıflayıp çöktü ve 20. yüzyıl başına kadar herhangi bir organize güç oluşturamadı. Daha da doğuda, Moğol Devleti ve Hindistan'ın diğer bölgelerinin tamamı Fransız veya İngiliz egemenliği altına girdi.²⁰

17. yüzyıla sömürü yarışına baktığımızda sömürü yarışından en çok karla ayrılan devlet İngiltere olmuştur. Nedeni ise iyi incelendiğin de görülecektir ki, İngilizler diğer Avrupa Devletleri ve Osmanlı Devleti gibi vergilerini tarım üzerine odaklamamışlar. Tam tersine farklı alanlardan özellikle de ticaret ve ticarete dayalı vergi yöntemini geliştirmişlerdir. Birçok Avrupa ülkesinde vergileme sorunu, yetersiz gelir toplamaktan kaynaklanmamakta, sosyal otorite sorunundan ileri gelmekteydi. Britanya'da bu tür sorunlar söz konusu olmamıştır. Çünkü değişen mali ihtiyaçlar karşısında vergi yöntemleri ve uygulamaları da değiştirilmiştir. Bu anlamda Britanya'da devlet, ekonominin her alanına vergilerle müdahale etmiştir denilebilir.²¹ 17. yüzyıl sonunda ekilebilir alanlardaki komünal köylü mülkiyeti Fransa'da %50, İngiltere'de %25-30 oranındaydı. Devlet yapılarının nüfuz etme yeteneklerine göre İngiltere bireysel, Fransa kolektif vergi toplama yöntemine yönelmiştir. Özü itibarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti'nin uyguladığı vergi sistemi avarız hanelerinde olduğu gibi "kolektif vergi sistemi"dir. Devletin, ülkenin bütün altyapısal kaynaklarını kullanabilmek amacıyla saldırdığı vergiler, ilgili mahallelerin hanelerine bölüştürülerek toplanmaktaydı.²² İngiltere'de, ise vergileme açısından sosyal muafiyet yoktu. Ülkenin 17. yüzyılda artan zenginliği ticaretten ileri geldiğinden ticareti vergilemek kolaydı. 1640-1660 İngiliz Devrimi'nden sonra İngiltere'de Kilisenin vergileme yapması durdurulmuş, iltizam

¹⁷ M. Tanju Akad, *Osmanlıların Stratejik Sorunları*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1995, s. 150.

¹⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğusu*, TTK, Ankara 1998, s. 36-37.

¹⁹ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 19.

²⁰ David Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. A. Bertay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 74.

²¹ Richard Price, *British Society 1680-1880 Dynamism, Containment and Change*, Cambridge University Press, 1999 s. 135, 136.

²² Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008 s. 114-115.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

kurumu yavaş yavaş ortadan kaldırılmaya başlanmıştı. Parlamento, Krallığa gümrük, dolaylı vergiler ve arazi vergileri gibi sürekli vergiler vermiş; vergiler ulusal olarak birleştirilmiş oranlarda alınmaya ve vergilerin toplanması hazinenin kontrolü altında devlet görevlileri tarafından yapılmaya başlanmıştı. Vergi oranları, vergi mükelleflerinin temsili gücü Parlamento tarafından kabul edildiği için yüksek tutulmuştu. 1689–1717 yılları arasında vergi oranları üç misli artırılmış, İngilizler Avrupa’da en çok vergilenen halk durumuna gelmişlerdir. Vergi gelirlerindeki artış savaş maliyetlerinin artırılmasını sağlamış, böylece 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında İngiltere önemli bir askeri güç olarak görülmeye başlamıştır.²³

Osmanlı Devleti baktığımızda ise 18.yüzyılda zayıflamış, Fransa, Osmanlı yönetiminin muhafaza ve takviyesine destek vermiş ve bunun karşılığında da kendi çıkarlarını güçlendirip genişletmiştir. 1740 Kapitülasyonu bunu göstermektedir²⁴. Bu sayede Osmanlı Devleti içinde en imtiyazlı devlet olma durumunu kazanmıştır. Fransız İhtilali öncesinde Osmanlı Devleti en fazla ihracat ve ithalat yaptığı ülke Fransa idi. Osmanlı memleketlerinde oturan Fransızlar’dan haraç alınmaması ve Fransız tüccarları ile her hangi bir kimse ihtilafa düştüğünde kadı huzurunda Fransız tercümanları yok ise davalara bakılmaması şeklinde Fransız tebaasını koruyan hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca, Osmanlı memleketlerinde açık denizlerde gemiler, kadirgalar ve donanmalar Fransız gemileriyle buluştuklarında birbirlerine zarar vermeleri yönünde yine koruyucu hükümler bulunmaktaydı²⁵.

Fransız İhtilali sırasında Osmanlı Devleti, eski ve yeni rejim taraftarlarına karşı tarafsız bir tutum izlemiş ve 1795’den itibaren de ihtilal hükümetini resmen tanımıştır. Osmanlı -Fransız ilişkileri, Fransız İhtilali’nin ilk döneminde gevşemiş olmakla birlikte Napolyon’a kadar çok önemli bir değişiklik geçirmemiştir. Fakat Fransız İhtilali süreci Napolyon Bonapart’ın nüfuzu altına girdikten sonra Fransa’nın Doğu politikası da önemli ölçüde değişmiştir. Bu dönemde, Fransa dünyadaki gücünü Napolyon’un Osmanlı toprakları üzerine oluşturduğu projelerle de gerçekleştirmeye yönelmişti. Ona göre, Akdeniz’de Hint ticaret yolunun en önemli noktası Mısır’dı.

Eğer Mısır Fransızlar tarafından alınırsa Hint ticaret yolu kesilmiş olur ve rakipleri olan İngilizlere büyük bir darbe vurulur ve onlar da mücadele halinde oldukları Fransa ile barışa mecbur olurlardı. Çünkü İngiltere’yi yenmeksiz Fransa’nın istediği gibi bir barış olamazdı. Napolyon’un Doğu ile ilgili politik düşünce ve tasarıları bunlarla sınırlı olmayıp çok daha genişti. Mısır’da başarılı olduktan sonra, Filistin ve Suriye’ye hatta tüm Osmanlı Devleti’ne hükmetmeyi bile düşünebilmekteydi. Napolyon’un Mısır’ a asker çıkarmasından itibaren Osmanlı Devleti ile Fransa’nın arası açılmıştır. 18.yüzyıl sonlarında ortaya çıkan bu değişikliğin nedeni, Napolyon’un hırs ve hayalleri ile Direktuvar’ı idare edenlerin zaaf ve acizlikleriydi. Fransa’nın Doğu politikası Napolyon’un açtığı bu yeni çizgiden 19. ve 20.yüzyılda da bütünüyle ayrılamamıştır.²⁶

17 ve 18. yüzyılda Avrupa’da Meydana Gelen Gelişmelerin Osmanlı Ekonomisi’ne Etkisi:

17. Yüzyılın ilk döneminden başlayarak devam eden süreçte, Rönesans, reform, coğrafi keşifler ve yeni ticaret yollarının keşfedilmesi ve Avrupalı ulusların kontrolü altına geçmesi neticesinin bir sonucu olarak, Avrupalılar dünya ile iktisadi-malî ilişkilerinde inisiyatif kullanabilen, söz sahibi olabilen bir pozisyona yükseldiler. Avrupa’nın ekonomi alanında ilerleme kaydetmesi aynı zamanda o dönemin en büyük iktisadi-malî gücü olan Osmanlı Devleti’nin

²³ Frank Tallet, *War and Society In Early Modern Europe 1495-1715*, Routledge, London 1997, s. 209.

²⁴ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1940 s.52.

²⁵ Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti’nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981. s. 86-87.

²⁶ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.57- 61.

çöküşü; Avrupa ve Yeni Dünya'nın etkisini günümüzde bile hissettiğimiz büyük yükselişidir. Eski Dünya'nın en büyüğü olan Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlayan nedenlerin bazı unsurları bu süreç içinde saklıdır. Osmanlı'nın iktisadi yapısı ilgili çalışmalar birçok yazarın üzerinde yoğunlukla durduğu konulardandır. Örneğin McGowan Anadolu'da, Rumeli'de ve Orta Avrupa'da ticaretteki bariz farklılıklar üzerinde durmuşken,²⁷ bir başka yazar Mantran' da 17. yüzyılın Osmanlı iktisadi ve ticari hayatında bir dönüm aşaması olduğu vurgusunu yapmıştır²⁸

Ekonomisi yapısının büyük oranda tarıma dayalı olduğu bir ülkede, çoğalan nüfusla birlikte, ekilen toprakların sınırına ulaşması, eğer verimlilik artışları yoksa bir noktadan sonra, ekonomik sorunları da beraberinde getirmesi kaçınılmaz hal almaktadır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı şehirlerinin iase sorunu önemli sayılabilecek oranda artmıştır. Köy'ler şehirlerin ihtiyaçlarına neredeyse karşılık veremez duruma gelmiştir. Batılı tacirler köylerde yetişen tarımsal ürünleri, Osmanlı devletinden çok daha yüksek fiyatlara satın alıp kendi ülkelerine aktarmaktadırlar. Osmanlı Devletinin tarımdan elde edilen ürünlere getirmiş olduğu ihracat yasağı tam anlamıyla uygulama alanı bulamamıştır. Avrupa'nın da etkisiyle Osmanlı Devleti'nde fiyatlar yükselme eğilimi içindedir. Narh uygulamaları bu eğilimi ortadan kaldırmamıştır. 17. ve 18. Yüzyıllarda Batı Avrupa ekonomileri uzun dönemli bir bunalım içinde kaldılar. Pek çok ülkede üretim ve nüfusun artış hızı yavaşladığı gibi işsizlikte artmaya başladı. Bu sorunları gidermek için Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler farklı dış ticaret politikaları izleyerek ülke içinde ki altın ve gümüş miktarı artırılarak milli servetin bu şekilde sağlanmakta idi. Bir başka değişke dış ticaret fazlası vermesini savunuyorlardı.²⁹ Bu yöntemle yerli üretim artırılacak işsizlik azaltılacak ve her devlet kendi dış ticaretini ve kendi tüccarlarına ayrıcalıklar sağlayacaktı bu yöntem merkantilist politikalar olarak her kesimdeki tüccarların konumunu güçlendirmiş oluyordu.³⁰ Osmanlı tüccarları ise Avrupalı tüccar ile rekabette boy ölçüşmemekte, hammadde sıkıntısı nedeni ile de maliyetler yükselmekte, üretim gerilemekte idi. 17. yüzyıla doğru, Osmanlı ticari hayatında sadece Osmanlı akçesi değil, bunun yanında Venedik düke altını, Hollanda ve İspanya paraları gibi yabancı gümüş paralar da işlem görmektedir. Avrupalılar Yeni Dünyadan getirdikleri değerli madenleri altın ve gümüşü, Osmanlı devletine, ayarı düşürülmüş; gümüş içeriği azaltılmış para olarak sürmektedirler. Parasal (emisyonun) genişlemenin getirdiği olumsuzlukları bu şekilde aşmayı öğrenmişlerdir. Bu paraların kasıtlı olarak batılı tüccarlar tarafından Osmanlı piyasalarına sokulması, Osmanlı para düzenini altüst etmiş çok büyük oranda değer kaybına uğramasına sebep olmuştur. Buna rağmen yabancı kökenli tacirlerin Osmanlı iktisadi ve mali hayatında ne kadar önemli olsalar dahi yinede, 18. yüzyıl boyunca iç ticari hayat Müslüman Osmanlı tüccarlarının kontrolü altında olduğu görülmektedir.³¹

Ticari yollar bakımından ise Orta Doğu'dan geçen Hindistan ticaret yolu eski öneminden uzak bir duruma gelmiştir. Osmanlı'nın çağının gerisini de kalan hantal, ağır, eski gemileri karşısında, rüzgâr gücü ile gidebilen, hafif ince döneminin modern sayılabilecek gemileri ile Hint okyanusunda avantajı ve ticari gücü ellerine geçiren Avrupalılar, artık, bu ticaret yolunu Osmanlıdan bağımsız olarak Osmanlıya bağlı kalmaksızın kendi menfaatleri yönünde kullanmaktadırlar. Tarihte Birleşik Krallık olarak bilinen İngiltere ileri zamanlarda Hindistan'ı

²⁷ Bruce McGowan, "Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800", Cambridge University Press, (1994). "The Age of Ayans, 1699-1812", An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914, Halil Inalcık ve Donald Quartern (ed.), **Cambridge University Press**, Cambridge 1981, 639-758,

²⁸ Robert Mantran, "Transformation du commerce dans l'Empire ottoman au dix-huitième siècle", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff ve Roger Owen (ed.), Southern **Illinois University Press**, Feffer & Simons, Inc., London 1977, s. 217, 235.

²⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.72.

³⁰ Pamuk, a.g.e., s.72.

³¹ Charles Issawi, "Population and Resources in the Ottoman Empire", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, T. Naff and R. Owen (ed.), **Feffer and Simons Inc.**, London 1977, s. 152-164.

sömürge haline getirecek yeni ve çok güçlü bir devlet olarak Avrupa'da doğmaktadır. Hint Okyanusunda Osmanlı Devleti'nin konumu eskisi kadar güçlü değildir. Diğer yandan Osmanlı Devleti coğrafi ve siyasi açıdan en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Osmanlı eskisi gibi artık küçük devletlerle değil, büyük imparatorluklarla komşu olmuştur, buda haliyle ekonomi ve siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin genişlemesinden en çok karlı çıkan ulus ise Rumlar olmuştur. Zira 18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde faaliyetleri bakımından en fazla belirginlik gösteren gayrimüslim tüccar kesimi, ticari münasebetleri esnasında hem Orta Avrupa'ya yönelen kara ve nehir yollarını, hem de Karadeniz ve Akdeniz ticaret yollarını en fazla kullanan Rumlar teşkil etmektedir.³² Ancak 18. yüzyılda kara ve nehir güzergâhlarını kullanarak Viyana ve daha kuzeydeki Slav ve Alman şehirlerinde ticaret kolonileri oluşturan Rumlara, başta Makedonya olmak üzere Rumeli'nin değişik bölgelerinden kalkıp gelen diğer Balkan devletlerine ait tacirlerine, Ermeniler, Yahudiler ve Müslüman tüccarlar da refakat etmiştir.³³

18. yüzyılda girildiğinde görmekteyiz ki başta Rumlar olmak üzere diğer Balkan milletlerine mensup tüccarların ön plana çıkması ve Batılı dış pazara yönelik olarak yetiştirilmeye başlanan pamuk, tütün, mısır vb. zirai ürünlerini ithal edebilmek için Balkanlara daha fazla girmiştir. Bu sırada tüccarların bir aracı sınıf olarak bulundukları konumlarını güçlendirmeleri ayrıca önceki yüzyıllarda bu bölgede yoğun olarak faaliyet gösteren Venedik ve Dubrovniklilerin yerlerini almaları önemli rol oynamıştır.³⁴ Osmanlı topraklarındaki üreticilerle Avrupalı tüccarlar arasında sıkı ilişkiler kurarak, ithalat ve ihracattaki denetim mekanizmalarını arttıran bu tacirler, Rusya, Orta Avrupa ve Akdeniz ülkelerine yayılarak buralardaki ticaret faaliyetlerinde aktif biçimde yer almaya başladılar.³⁵

Yine bakıldığında görülmektedir ki 18. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Balkanlar'daki ticaret faaliyetlerinde Rumların etkinliklerinin artmasında, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan tebaasından bazılarının Avrupa topraklarına göç etmeleri önemli rol oynamıştır. Bu göç eden toplulukların başında da, Rumların Balkanlardaki en büyük rakipleri olan Yahudiler bulunmaktaydı. 17 yüzyılın başından. İtibaren Balkanlar'da Dubrovnikliler ve Yahudilerin ticarî faaliyetleri azalmış, Yahudi nüfusunda göçler yaşanmaya başlamıştı. 1600 ile 1800 yılları arasında Balkanlardaki Yahudi nüfusu azaldı. 18. yüzyıl boyunca da, sayısı net olmayan Yahudi kesimi, her biri birer ekonomi merkez durumundaki Viyana, Trieste, Livorna, Amsterdam, Londra, Hamburg gibi Avrupa şehirlerine göç ettiler.³⁶ Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla (1774) Karadeniz ve Tuna Nehri'nin uluslararası ticarete açılmasının ardından, Rum tüccarlar Viyana, Leipzig, Paris, Marsilya ve Londra gibi Avrupa'nın önemli ticaret merkezlerinde yerleşmeye başladılar.³⁷ Osmanlı Devleti ve bu merkezlerdeki Rumlar arasında aile bağlarının sürdürülmesi sebebiyle de, önceden

³² Vasilj Popovic, "Les Merchands Ottomans à Vienne en 1767, *Revue Historique du Sud-est Européen*, XVII/4-6, 1940, s. 166-187.

³³ Bruce McGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge University Press, (1994). "The Age of Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil Inalcık ve Donald Quartert (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 639-758. (1980). "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the XVII-XVIII th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 2/1, 1981. s. 57-63.

³⁴ Nikolay Todorov, "Certain Problem du developpment Urbain dans les Provinces Balkaniques de L'Empire Ottoman aux XVIe-XIXe Siècles", *Association Internationale de Sud-Est Europeenne*, 1975, s. 52.

³⁵ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s.30.

³⁶ Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Merchant", *Journal of Economic History*, 20, 1960, s. 274.

³⁷ Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s.24-25,

beri Osmanlı topraklarından mal çıkarmakta uzmanlaşan Rumların ticaret faaliyetlerine daha da hız kazandırdığı görülmektedir³⁸

18. yüzyıla girildiğinde bir diğer husus da Osmanlı Devleti'nin dış ticari piyasasında önemli yer tutan gayrimüslim tüccar kesimi arasında yer alan Ermenilerin deniz ticareti yapmadıkları görülmektedir. Fakat bununla birlikte dikkat çeken husus mücevherat sektöründe söz sahi oldukları bilinmektedir. Büyük bir kısmının Avrupa piyasasından getirilen kıymetli taşların ticaretini yapmalarıyla dikkat çektikleri görülmektedir. Avrupa'dan getirilen bu taşları kendi sanatsal marifetlerine göre şekil verip işleyerek veya Doğu kültürünün sanatsal zevkine göre yeniden şekil verip Pazar piyasasına sunan Ermeni tüccarlar pahalı mücevherat ticaretinden çok büyük paralar kazanmışlardır.³⁹ Diğer bir azınlık topluluk olan Yahudiler de deniz ticari seferlerine pek sıcak bakmamışlar, fakat Osmanlı Devleti ile beraber batıya açılmışlar Avrupa'da ekonomik bakımından ileri olan bazı şehirlerde yayılmacı politika izlemişler ve bu yerleşim merkezlerde bulunan diğer Yahudilerle ilişki içerisinde olduklarından ötürü deniz ticari sektörüne çok büyük yatırımlar yapmışlardır.⁴⁰

Batı uluslarının bu sayede Savaş teknolojisini çok hızlı bir şekilde ilerlettiği görülmektedir. Kılıcın yerini ateşli silahlar almıştır. Savaş eskiye göre daha pahalı ve maliyetli bir hal almıştır. Bunun neticesinde savaşlar bütçe açıklarına sebep olmaktadır. Osmanlı'nın düşmanları karşısında başarılı olabilmesi için, merkez (kapıkulu) ordusuna ağırlık vermesi ve tımar sistemini ihmal etmesine sebep olmuştur. Üretim şekli değişmediğinden, aynı vergi yapısından nakdi vergileme şekline başarılı bir geçiş yaması da söz konusu olamamıştır. Devlet, artan fiyatlar karşısında tımar sisteminden yeteri kadar gelir elde edemeyince, iltizam sistemi üzerinden tebaasına yönelik uygulamalar ortaya koymuş ve bunun sonucu olarak ekonomi daha da olumsuz bir yapıya dönüşmüştür.

Sonuç

17. yüzyılın başlangıcından itibaren ve takip eden dönemler kısaca ele alındığında Osmanlı Devleti ve Batılı devletleri arasındaki ticaret ilişkilerinde hem Osmanlı hem de Avrupa devletleri açısından geline aşama, taraflar arasında iktisadi sahasında olduğu kadar askerî, siyasî, bürokratik alanlarında da ipuçları vermesi bakımından da önem arz etmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın askerî, teknoloji ve endüstri sahalarında üstünlüğünü kabul ettiği bir dönem olmuştur. Bu süreçte yaşanan gelişmeler eş zamanlı olarak Osmanlı dış ticaretinde, ticari ve mali menfaatlerine hizmet etmekten uzak bir durum göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, 17.yüzyılın sonlarından 18.yüzyılın sonuna kadar Batılı devletler ile ticari ilişkilerinde meydana gelen değişimler kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür. Osmanlı Devleti, Batılı Devletler ile yapılan ticari münasebetlerinde ekseriyetle sanayi ürünleri ithal edip karşılığında ise hammadde ihraç etmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak da, Osmanlı ve Avrupa arasındaki ticaret dengesi sürekli olarak Osmanlı'nın aleyhine işlemiştir.

Avusturya ve Rusya'nın Balkanlar ve Karadeniz yolunu kullanarak Osmanlı Devleti üzerindeki gücünü artırarak, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı dış ticaretinde daha çok söz sahibi oldukları görülmektedir. Bunun neticesi olarak, sanayileri kalkınma aşamasında olan Avrupalı devletlerle boy ölçüşmekte zorlanan Osmanlı Devleti ile ortak sınırları olan ve doğrudan ticaret ilişkilerde bulunan devletler karşısındaki avantajını da kaybetmekte olduğunu görülmektedir. Osmanlı ile ortak sınıra sahip olan ve doğrudan ticaret yapılan Avusturya ve Rusya gibi devletlerin Osmanlı ticaretinde daha fazla söz sahibi olması, en fazla Batı kökenli Osmanlı

³⁸ Traian Stoianovich "The Conquering Balkan Merchant", *Journal of Economic History*, 1960. s.190,249,252.

³⁹ Nicolas V. Michoff, *Contribution a L'Histoire du Commerce de La Turquie et de La Bulgarie, III*, Rapports Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents, Svichtov, 1950, s. 60.

⁴⁰ Michoff, a.g.e., s.60.

tacirleri ve bu tacirler arasında da, farklı etnik kimliklere mensup Balkan tacirlerinin işine yaramıştır. Avrupa uluslarının Osmanlı'nın üzerindeki güçlerini arttırmasını iyi değerlendiren ve bunu fırsata dönüştüren bu tüccarlar, hem kara yolu ile hem de deniz yoluyla faaliyetlerini Avrupa içlerine yaymayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

- AKAD Mehmet Tanju, **Osmanlıların Stratejik Sorunları**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1995.
- AKÇURA Yusuf, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları. İstanbul 1940.
- AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II (1453-1559)**, Barış Kitapevi, Ankara 1999.
- ÇELİK Birten, "Osmanlı Sefer Organizasyonlarında Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı", **EJOS**, No. 11, 2004, s. 1-163.
- ELDEM Edhem, "Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırılmalı Bir Bakış", Osmanlıdan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul 1998, s. 14-32..
- GEÇ Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- KASABA Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.
- KENNEDY Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991.
- MİCHOFF Nicolas V., **Contribution a L'Histoire du Commerce de La Turquie et de La Bulgarie**, III, Rapports Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents, Svichtov 1950.
- McGOWAN Bruce, **Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800**, Cambridge University Press, (1994). "The Age of Ayans, 1699-1812", **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914**, Halil Inalcık ve Donald Quartern (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 639-758. (1980). "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the XVII-XVIII th Centuries", **International Journal of Turkish Studies**, 1981.
- ISSAWI Charles, "Population and Resources in the Ottoman Empire", **Studies in Eighteenth Century Islamic History**, T. Naff and R. Owen (ed.), **Feffer and Simons Inc.**, London, 1977, s. 152-164.
- İNALCIK Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar" **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak; çev. Altok, Z.), **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul 1998.
- KURDAKUL Necdet, **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, Döler Neşriyat, İstanbul 1981.
- LEWIS Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğusu**, TTK, Ankara 1998.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- MANTRAN Robert), "Transformation du commerce dans l'Empire ottoman au dix- huitième siècle", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff ve Roger Owen (ed.), **Southern Illinois University Press, Feffer & Simons, Inc.**, London, 1977 s. 217- 235.
- ÖZKAYA Yücel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- ÖZVAR Erol, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2003.
- PAMUK Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- POPOVİC Vasilj, "Les Merchands Ottomans à Vienne en 1767, **Revue Historique du Sud-est Européen**, XVII/4-6, 1940, s.166-187.
- PRICE Richard, **British Society 1680-1880 Dynamism, Containment and Change**, Cambridge University Pres, 1999.
- REYHAN Cenk, **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- STOIANOVICH Traian, "The Conquering Balkan Merchant", **Journal of Economic History**, 20, 1960, s. 274.
- TODOROV Nikolay, "Certain Problem du developpment Urbain dans les Provinces Balkaniques de L'Empire Ottoman aux XVIe-XIXe Siècles", **Association Internationale de Sud-Est Europeenne**, 1975. s.43-58.
- QUATAERT David, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922** çev: A. Bertay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- TALLET Frank, **War and Society In Early Modern Europe, 1495-1715**, Routledge, London 1997.
- TEZEL Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- TIZLAK Fahrettin, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Yukarı Fırat Havzası'nda Eşkıyalık Hareketleri", **Belleten**, C. LVII, Aralık 1993, S. 220 TTK, Ankara 1994, s. 751-780.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

İKİ TÜRK HANEDANLIĞINDA ÖZELLEŞTİRMENİN SERÜVENİ: OSMANLI DEVLETİ'NDE VE KAÇARLAR'DA TÜTÜN İMTİYAZI VE TEPKİLER*

*Erdoğan KESKİNKİLİÇ***

ÖZET

Avrupa Kapitalizmi, XIX. yüzyılda başta Osmanlı Devleti olmak üzere Türk Dünyasını derinden etkilemiştir. Başlangıçta alt yapı yatırım işletmeleri ile başlayıp borçlanma safhasına kadar uzanan kapitalizm, özellikle batı Türk Dünyası ekonomisinin bağımsızlığına büyük zarar vermiştir. Avrupa Kapitalizmi'nin Türk Dünyasına uzanan kollarından biri de Tütün tarımı ve işletmesinin özelleştirilmesidir. Osmanlı Devleti tütünü işletilmek üzere 1883 yılında otuz yıl süre ile Avrupalı üç ortaklı bir şirkete verildi. 1913 yılında bu süre, karşılıklı mutabakat ile 15 yıl daha uzatıldı. Fakat Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1925 yılında devlet tekeli haline getirildi. Bu özelleştirme hareketine çeşitli direnişler olsa da sistem devam etti. Çok uluslu bir yönetime sahip Reji İdaresi'nin birden fazla ulusa mensup çalışanları da vardı. Osmanlı Döneminde Reji İdaresine karşı yapılan tütün çiftçi, işçi ve esnaf direnişi emek tarihi açısından da oldukça önemlidir. İran'daki Kaçar Hanedanlığı, benzer bir şekilde ülkesindeki tütün işletme hakkını 1890 yılında on beş yıllığına bir İngiliz şirketine verdi. Bu özelleştirme ülkedeki ulemanın önderliğinde tütün tüccarı ve tütün çiftçisinden oluşan ittifakın direnmesiyle 1891 yılında iptal edildi. Bundan dolayı İngiliz şirketine yüklü miktarda tazminat ödendi. Bu makale, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki defter ve belgeler başta olmak üzere konu ile ilgili temel literatür incelenerek hazırlanmıştır. Tütünün yabancı bir şirket tarafından işletilmesi Osmanlı Devleti'nde kırk iki yıl, Kaçar Hanedanlığı'nda bir yıl devam etmesinin en önemli nedeni iki Türk Hanedanlığındaki din-devlet ilişkisi anlayışından kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kaçar, Tütün, Reji, Ulema

ADVENTURE OF TWO TURKISH DYNASTIES PRIVATIZATION: TOBACCO PRIVILEGES AND REACTIONS ON THE OTTOMAN EMPIRE AND KAÇAR SULTANATE

ABSTRACT

European capitalism influenced the Turkic Lands especially the Ottoman Empire deeply in the 19th century. The European capitalist

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, EL-mek: ekeskinkilic@fatih.edu.tr

expansion beginning with the enterprises of infra-structure and culmination in the foreign debt load had some detrimental results for the economic independence of the Western Turkic Lands. One of the channels of the European capitalist enterprise in the Turkic Lands was the privatization of the tobacco agriculture. The management of the tobacco agriculture was given to a company of three European partners for 30 years in 1883. In 1913, this period is extended by mutual agreement for another 15 years. Régie Administration (Tobacco monopoly) has a multinational management employees were members of more than one nation. Tobacco Monopoly Administration against the Ottoman Period, farmers, workers and artisans are very important for the history of the resistance effort. But it became a state monopoly in 1925 by the Republic of Turkey. Despite the popular discontent, the privatize regulation of the tobacco agriculture continued. Similarly, the Kaçar Sultanate in Iran gave the administration of the tobacco industry to an English company for 15 years in 1890. This attempt of privatization was abolished in 1891 upon the resistance of the union consisted of tobacco traders and peasants headed by the ulema (religious scholars). This paper puts forward that the relation between the state and the religion reveals the most crucial reason why foreign enterprise in tobacco agriculture lasted for 42 years in the Ottoman Empire while it was obstructed in the Turkish Sultanate in Iran.

Key Words: Ottoman, Kaçar, Tobacco, Régie, Ulema

Giriş

XVIII. yüzyıl Avrupa'sında sanayi inkılabı ile üretim maliyetleri azalmış, üretim miktarı ise artmıştır. Mamul malın miktarı Avrupa'nın tüketiminden fazla olduğundan üretilen fazla ürünün satılması için kıta Avrupa'sı dışı piyasa ve pazarlar aranmıştır. Nüfusun fazla ve üretimin el tezgâhlarına dayandığı Anadolu, Güney Asya ve Osmanlı İdaresindeki Arap coğrafyası Avrupa'nın ürettiği bu fazla ürün için bulunmaz bir pazar olmuştur. Bu coğrafyada üretilen ürün, daha ziyade el tezgâhlarına dayalı olduğundan Avrupa sanayi ürününden pahalı idi. Bu sebeplerden dolayı Avrupa sanayi ürünü, kısa zaman içinde üretildiği coğrafyanın doğusunu işgal etmiştir. Sanayi ürünlerinin Kıta Avrupa'sının dışına satılması ile kısa zamanda zenginleşen Avrupalı, zamanla sanayisini ve sanayiden kazandığı parasını da yine bu coğrafyaya pazarlamıştır. Avrupalı şirketler demiryolu, havagazı, elektrik, vapur gibi sanayi yatırımları; bankacılık, sigortacılık, tütün ve gümrük gibi hizmet sektörü işletmeciliği ile Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasına girmişlerdir. Bu sanayi ve hizmet sektörüne ilave olarak borç para vererek bu coğrafyadaki mali piyasaları ellerine geçirmişlerdir. Bu makalede, Avrupalı şirketlerin 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nde ve İran topraklarında tütün işletmeciliği ve bu işletmeciliğin oluşturduğu siyasal, sosyal ve ekonomik sonuçları tartışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde 1883 yılında başlayıp 1925 yılına kadar devam eden tütün imtiyazını yöneten üç farklı menşeden oluşan yabancı konsorsiyumdan oluşan reji şirketinin çalışmaları iki dönem halinde kırk iki yıl sürmesine rağmen, bir Türk hanedanı olan Kaçar Hanedanı yönetimindeki İran'da 1890 yılında benzer şartlarda bir İngiliz şirketine verilen tütün imtiyazı niçin bir yıl sonra dönemin Şahı Nasreddin Şah tarafından tek taraflı ve ekonomik tazminatlar ödenerek iptal edildi? Bu sorunun cevabı Anadolu'da ve İran'da iktidar olmuş iki farklı Türk hanedanının siyasal iktidar anlayışları, din-devlet ilişkileri, birey-devlet ilişkileri farklılığında bulunmaktadır. Yukarıda sayılan ilişkiler, Osmanlı Devleti ve Kaçar Hanedanı iktidarında İran'daki değişik uygulamalar genel olarak aşağıda tartışılacaktır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

A-Osmanlı Devleti'nde Tütün Rejisi ve Tepkiler

Osmanlı Devleti'nde tütün tarımı ve kullanımı XVII. yüzyılın başından beri var olduğu bilinmektedir.¹ Tütün kullanımı çeşitli yangınlara sebep olduğu ve tütün içilen kahvehanelerde siyasi dedikodular yapıldığı gerekçe ile yer yer yasaklanmıştır.² Tütünün üzerindeki yasaklar kalktıktan sonra tarım hızla yayıldı. Elde edilen ürünün önemli bir miktarı ihraç edildi. XVIII. yüzyılda Selanik ve Lazkiye XIX. yüzyılda ise Trabzon limanları önemli tütün ihraç eden limanlar arasındaydı. İhraç edilen tütünden çeşitli isimlerle vergi alınırken içeride de ilk defa 1689'da Yenice tütünün kıyyesinden 10, Kırcaali tütününden ise 8 akçe “resm-i zecriyye” isimli bir vergi alındı. Giderek miktarı artan bu vergi, 1699'da kurulan “tütün mukataacılığı” ile idare edildi. Tütünün iç piyasada kullanımının artmasıyla “bandrol” usulü uygulandı. 1860 yılında tütün ithalatının yasaklanıp ihracatın artmasıyla, devletin yıllık ihracatının önemli bir kısmını oluşturdu. Tütün iç ve dış piyasalarda devletin en önemli gelirlerinden biri olduğu için tütün tarımı ve işletmesi 18 Temmuz 1862 yılında devlet tekeli haline getirildi.³

Tütünden alınan vergi, sürekliliği ve tahsilinin kolay oluşundan dolayı devletin önemli gelir kaynaklarının arasına girmiş ve zarurî durumlarda devlet tarafından kolayca sarf edilecek bir kalem halini almıştı. Nihayet devletin iç borçlarını ödemek için ayrılan gelirlerinden biri de tütün tekeli olmuştur. Bu çerçevede tütün tekeli on yıllığına 1879 yılında kurulan Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne verilmiştir.⁴ İki yıl bu idare tarafından işletilen tütün tekeli, Osmanlı dış borçlarının miktar, şekil, süre gibi hususların da içinde bulunduğu 20 Aralık 1881'de imzalanan Muharrem Kararnamesi gereği kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır. Kararname'nin 9. Maddesi gereği İdare'nin, tütün tekeli kendi işletebileceği gibi üçüncü şahsa da ihale etme yetkisi vardı. Bu yetkiye dayanarak tütün tekeli, Osmanlı Bankası, Viyana'da bulunan Credit Anstalt ve Berlin'de bulunan Bleichröder Bankası'ndan oluşan şirketler birliğine devredildi. Bu konsorsiyum sermayesinin % 50'si Osmanlı Bankası'nın, % 30'u Credit Anstalt grubunun, % 20'di de Banker Bleichröder'in idi. Konsorsiyum, Osmanlı tütün tekeli işletmek amacıyla *Memalik-i Şâhâne Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi* isimli bir yönetim kurdu. Bu idareye, halk ve bürokrasi içinde kısaca Reji İdaresi denilmiştir.⁵ Böylece İran'daki tütün imtiyazından yedi sene önce Osmanlı tütünü üç yabancı ortaklı bir şirkete verilmiş oluyordu.

Reji İdaresi, Osmanlı Devleti'ni siyasî ve malî yönleri ile oldukça etkilemiştir. İdare, anlaşma gereği Osmanlı tütününü 1883–1913 arası otuz yıllık bir süre ile işletme hakkını elde etmişti. 1913'te dönemin Osmanlı Devleti yöneticileri ile varılan anlaşma sonucu bu süre on beş yıl daha uzatıldı. Fakat 1929 yılında bitmesi gereken tütün imtiyazı, genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti yöneticileri tarafından ikinci uzatma süresinin bitimini beklemeden 1925 yılında Türk tütünü tekrar devlet tekeli haline getirildi. Böylece kırk iki yıl Türk tütünü Reji İdaresi tarafından işletilmiştir.

¹-Osmanlı Devleti'nde 1883 yılına kadar tütünün tarihi için Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlil (1600-1883)*, İstanbul 2005, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.; Peçevî tarihinde “1601'de tütünü İstanbul'a İngiliz keferesi getirdi” kaydı bulunmaktadır. İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, Dersaadet 1283, C.1, s. 425.; Abdurrahman Vefik, “1605 yılından sonra kullanıldığını” ifade etmektedir. Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*, Dersaadet, 1328, s. 312.; Kömürcan ise “1612'de Felemenkli tüccarlar tarafından İstanbul'a getirildiğini” beyan etmektedir. Kırkor Kömürcan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, Ankara 1948, s. 78.

²-Tütün içimi yasağı için, Charles Issawi, *Economic History of the Turkey 1800-1914*, London 1980, s. 249.; Kahvehaneler için, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi 2009).

³-(BOA, İrade-i Meclis-i Mahsusa, No: 1091) Charles İssawi, Türk tütünün ilk defa 1860 yılında tekel haline getirildiğini belirtmektedir. İssawi, a.g.e., s. 249.

⁴-BOA, Y.A., Res. Maruzat, 4/70.7 Z 1296 / 23 Ekim 1879.

⁵-BOA, İrade, MM.3367.; Jacques Thobie, *Interest et Imperialisme Francais dans l'empire Ottoman (1895-1914)*, Paris 1997, s.179.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Reji İdaresi'nin oluşumu, çalışması, hukukî ve malî durumu, hükümet ve çiftçilerle ilişkileri, tütün üretiminin kontrolü, tütünün iç ve dış piyasada pazarlanması vb. hükümleri kapsayan 27 Mayıs 1883 tarihli otuz maddelik bir şartnameye göre hazırlanmıştır.⁶ Şartnameye göre şirketin merkezi İstanbul'dur. Şirket gerekli gördüğü yer ve sayıda şube ve acente açabilecekti. İdare, işlemlerini Osmanlı hukukuna uygun olarak yürütecek, çıkabilecek her türlü anlaşmazlık Osmanlı mahkemelerinde çözülecekti. Şirket, on kişiden oluşan bir idare meclisi tarafından yönetilecek, meclisin beş üyesi İstanbul'da diğer beş üyesi başka bir ülkede ikamet edebilecekti. Şirketin işletme sermayesi 4.400.000 Osmanlı lirası idi. Bu sermaye 4.000.000 İngiliz sterline eşdeğerdi. Sermaye, her biri Osmanlı lirası olmak üzere toplam 200.000 hisse senedi olarak piyasaya sürülecekti. Osmanlı Hükümeti ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin onayı olmadan şirket sermaye azaltması veya artışı yapamayacaktı. Şirket, tütün imali, tütünün muhafazası için yapılacak inşaat bina ve emlak vergisi, gelir vergisi, çıkaracağı hisse senetleri için gelir ve damga vergileri gibi vergilerden muaf tutulacaktı. Şirketin yetkili satış bayileri de elde ettikleri gelirlerden herhangi bir vergi ödemeyeceklerdi. Ancak şirket ile çalışan üçüncü şahıslar adı geçen vergileri ödemekle yükümlü idiler. Tütün üreticileri ise sadece öşür vergisini ödeyeceklerdi. Üreticinin ödeyeceği öşür, Reji İdaresi tarafından ürünler satın alınırken üreticiden tahsil edilip daha sonra idare tarafından Osmanlı Devleti'ne ödenecekti. Reji İdaresi kâr etse de etmese de Osmanlı Devletine her yıl 750.000 Osmanlı Lirası ödeyecekti. Bu ödeme dört eşit taksitle yapılacaktı. Bu miktar 1913'te başlayan ikinci dönem imtiyaz döneminde 800.000 liraya çıkartılmıştır. Şirketin tüm işletme giderleri yıllık gelirinden çıkarıldıktan sonra kalan net kâr belirli oranlarla Osmanlı hükümeti, Düyûn-ı Umumiye İdaresi ve Reji İdaresi tarafından paylaşılacaktı.⁷ Reji İdaresi'nin işlemleri hükümet komiseri tarafından kontrol edilmekle birlikte ayrıntılı periyodik denetim için ayrı bir teftiş heyeti kuruldu. Teftiş heyetinde 30 müfettiş görevliydi. Maaşı devlet tarafından verilen müfettişler şirketin merkez ve taşradaki bütün işlemlerini teftiş etmede yetkili idiler. Teftiş işi, belirlenen teftiş nizamnamesine göre yapıldı. Şirketin merkez ve taşradaki birimleri yılda en az bir defa denetlenirdi.⁸

Reji İdaresi'nin çeşitli uygulamaları devletin bazı merkez ve taşra bürokrasisi, tütün çiftçisi ve tütün tüccarı ile tütün kullanıcıları arasında problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu şikâyetlerin çoğu, devletin merkez veya taşra yöneticileri ile Reji şirketi yöneticileri arasında çözüldü. Örneğin, tütün ile ilişkisi olup şirketten zarar gördüğünü belirten toplumun çeşitli katmanlarından gelen şikâyetler 1908 yılında Meclis-i Vükela'nın bir toplantısında ele alındı. Bu toplantıda yapılan görüşmeler sonucunda tütün imtiyazına son verilebileceği, şirket değişikliğine gidilebileceği ya da tütünün eskiden olduğu gibi devlet eliyle işletilebileceği gibi radikal önlemler dile getirildi. Görüşülen bu hususların incelenmesi için, konu Şura-yı Devlet Reisi, Maliye Nazırı, Hazine-i Celile Hukuk Müşaviri ve Maliye Müsteşarı'ndan oluşan bir komisyona havale edildi.⁹ Komisyon, Reji İdaresi'nin ağır bir şekilde uyarılıp halkın şikâyetlerinin çözülmesi ve bu süreçte hükümetin yakından ve ısrarlı olarak takip etmesi kararına vardı.

Reji İdaresi hakkında benzer şikâyetler hiç kesilmeden devam etmekle birlikte, 1913 yılında imtiyaz süresinin dolmasına rağmen 15 Nisan 1914 tarihinden başlamak üzere imtiyazı içeren bazı maddelerde değişiklik yaparak on beş yıl daha uzatılmıştır.¹⁰ Reji İdaresi'nin imtiyazının ikinci dönem uzatılmasının nedeni, II. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı öncesi Avrupa'da oluşan siyasi bloklaşma, hükümetin Avrupa politikası ve devletin içinde bulunduğu mali

⁶ BOA, Y.A.HUS, 175/62. 7.S 1301 / 7 Aralık 1883.

⁷-Erdoğan Keskinkılıç, "Reji İdaresi ve Kuruluşu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 4-5, s. 657-677.

⁸-Reji İdaresini teftiş için hazırlanan "*Vezaif-i Teftişîyye Dair Nizamât, Madde:1*"

⁹-BOA, Y.A.RES, 157/2. 2 M 1326 / 5 Şubat 1908.

¹⁰-BOA. M.V, 179/32. 19 Ş 1331 / 24 Temmuz 1913.

problemler ile ilgilidir. Fakat bu imtiyazın uzatılmasının daha farklı nedenleri olmalıdır. İleride yapılacak yeni çalışmalar ve değerlendirmeler bu hususun aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Reji İdaresi'nin Osmanlı tütün tekeli işletmesi sırasında ortaya çeşitli sosyo-ekonomik problemlerin çıkmasına sebep oldu. Bu problemler öyle karışık ki tek yönlü incelemek yetersiz olacaktır. Reji-çiftçi, Reji-hükümet, hükümet-çiftçi ilişkileri iç içe girmiş durumdaydı. Reji, şirketin kurumsal ve hisse sahiplerinin çıkarları doğrultusunda çalıştı. Çiftçi ise Reji'nin uygulamalarından zarar görmüştü. Hükümet, Reji ile çiftçi arasındaki problemleri çözmek için hakem rolünü üstlenmişti. Çiftçi ve tüccar ise farklı beklentiler içine girdi. Tütün çiftçisi, önceleri tütün üretimi için yerel tüccardan yüksek faizle para alırdı. Reji ise çiftçiye faizsiz kredi verdiğinden çiftçinin ekim alanları artarken tüccarın ise tefecilikten kazancı sona ermişti. Reji'nin hukuk tanımaz tutumu, çiftçinin ve tüccarın daha fazla kazanma arzusu, tütün kaçakçılığına sebep oldu. Hızla yayılan tütün kaçakçılığı kısa bir süre içinde önü alınmaz bir tehlike haline geldi. Her ne kadar tüccarın ihracat için aldığı tütün Reji işletmesi dışında kalsa bile iç tüketimdeki tüccarın payı ortadan kalkmıştı.

Reji İdaresi'nin uygulamalarına yönelik protestolar, Reji'ye ait tütün fabrikalarındaki işçi grevleri¹¹, İranlı tütün tüccarlarının girişimleri, tütün kaçakçılığı ve din adamları önderliğindeki çiftçi direnişleri olmak üzere dört temel alanda gerçekleşmiştir.

Reji yönetimine karşı yapılan bu protestolardan “din adamları önderliğindeki direnişlerin” bölgesel ve en az etkili olması bu çalışmanın ana çatısını oluşturmaktadır.

1904 yılının sonlarına doğru İstanbul/Cibali'de bulunan Reji İdaresi'ne ait tütün fabrikasındaki işçiler, çalışma şartları ve ücretlerinin yetersiz olduğunu ileri sürerek gerekli iyileştirmelerin yapılmasını talep ettiler. İdare, çalışma şartlarının iyileştirilmesi konusuna olumlu yaklaştı. Fakat işçilerin ücret artış isteklerini *kargaşa çıkarmak* olarak değerlendirildi. Bunun üzerine tütün işçileri greve gittiler. İdare, fabrikadaki çalışma sistemini bozdukları ve diğer işçilere kötü örnek oldukları bahanesiyle greve katılan elli iki işçinin tamamını işten attı. İşçilerden beşi de grevi planladığı düşüncesi ile Zaptiye Nezareti tarafından tutuklandı.¹² Grevler, genellikle tütün fabrikalarındaki Osmanlı tebaası olmayan işçiler tarafından organize edilirdi. 24 Ekim 1904 günü Cibali Tütün Fabrikası'ndaki greve katılan bir İtalyan işçi diğer işçileri ifsada teşvik ettiği için sınır dışı edilip Osmanlı tebaası olanlar da Kayseri'ye sürgün edildiler.¹³ İşçi grevleri kimi zaman çok sert olup yaralanma ve ölüm olayları ile sonuçlanırdı. Cibali Tütün Fabrikası'ndaki benzer bir grev, şirketin işçi ücretlerine yaptığı %50 zammı yetersiz bulan işçilerin 13 Ağustos 1908 günü giriştikleri grevdi. Öte yandan aynı yılın 11 Eylül'ünde Selanik'teki tütün fabrikası işçileri, işçilerin deneyimlerine göre %10 ile %30 arasındaki işçi ücret artışına razı olmuşlardı.¹⁴ 21 Ekim 1908 günü, Samsun Reji müdürü İstanbul'da bulunan genel müdürlüğe gönderdiği uzun bir telgrafla fabrikada çıkan olayları ayrıntılı olarak bildirdi. Telgrafta, fabrikada on iki gündür grev olduğu, işçi ve bölge halkının demir parmaklıklarla çevrili fabrika binasını taşıyıp kapıyı kırdıkları, bekçi ve bazı görevlilerin ağır yaralandıkları, Reji müdür yardımcısının odasına atılan taşlarla başından yaralandığı hususlar anlatılmaktaydı. Bu büyük kargaşada Rusya, Fransa ve Almanya konsolosları fabrikada çalışan vatandaşlarının can güvenliğini sağlamak için Canik mutasarrıfı ile fabrikaya geldiler. İsyan tam teçhizatlı on beş askerin müdahalesi ile sonuçlandı. İdare, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazı ile Samsun'da çıkan olayların sorumlusunun mahalli hükümet olduğunu belirtir. Fabrika idarecilerinin olaylar başlamadan önce mutasarrıflığı bilgilendirmelerine rağmen gerekli

¹¹ Reji İdaresine karşı tütün işçi ve esnafının tepkilerini emek tarihi açısından bir değerlendireme için bkz., Can Nacar, Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict and Collective Struggle, Binghamton University, Basılmamış Doktora Tezi, Binghamton 2010, s.127-144.

¹²-BOA, Y.A.HUS, 273/60. 10 L 1310 / 27 Nisan 1893.

¹³-BOA, DH. MKT, 912/53. 23 N 1322 / 1 Aralık 1904.

¹⁴-Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri”, *Toplum ve Bilim*, S.78, s.192.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

önlemlerin alınmadığı dile getirilmiştir.¹⁵ Samsun'da bir yıl sonra benzer bir grev daha oldu. Hükümet, grev ve benzeri işçi hareketlerinin sebep olduğu kargaşayı önlemek amacıyla karakolların bulunmadığı yerlerdeki tütün fabrikalarında polis veya jandarma görevlendirdi.

İranlı tütün tüccarları için Osmanlı tütün rejisi istenmeyen bir durumdu. Kimi İranlı tüccarlar, bir taraftan İran Rejisi için mücadele ederken diğer yandan da Osmanlı Rejisi için mücadele ediyorlardı. Reji usulünden önce Türk çiftçilerinden tütün alıp kendi ülkelerinde ya da başka ülkelere satabiliyorlardı. Her ne kadar çiftçinin tüccara ihraç için tütün satması yasak değilse de, Osmanlı rejisinin tütün tekeline sahip olmasıyla İranlı tüccarların tütün ticaretine sekte vurulmuştu. İstanbul'daki İranlı tütün tüccarları, İran'daki tütün imtiyazının iptal edilmesini kutlamak ve olası Osmanlı tütün imtiyazının iptal edilmesine destek vermek amacıyla 26 Mart 1892'de dükkânlarını kapatıp yürüyüş yapmışlardı.¹⁶

İranlı tüccarlar, İran'da olduğu gibi İstanbul'da da Osmanlı rejisi aleyhinde çeşitli dinî propaganda yaptılar. İran'dan gelen Ahund Mirza ve Hacı Mehmet Ali tarafından, İstanbul'da Valide Han'daki mescitte 1309 yılı Muharrem ayında (M.1892) kıraat ve vaaz esnasında halkı Reji aleyhinde kışkırtıcı dua ve niyazda bulundular. Bu mescitte çeşitli mersiyeler ve vak'a-i kербela okuduktan sonra yaptıkları duanın içinde “ Cenab-ı Hak bu Reji belasını üzerimizden def ve ref ede” ifadeleriyle İstanbul halkını Reji'ye karşı kışkırtıyorlardı. İran'dan gelmiş bu tüccarlar Zaptiye Nezareti komiserleri tarafından takip edildi. Komiserler camide müdahale etmedi. Fakat edindikleri bu istihbarî bilgiyi Zaptiye Nezareti'ne sundular. Ahund Mirza bu faaliyetleri organize etmekteydi. Durum İran sefaretine bildirilince, sefaret tercümanı Hacı Ağa Han ve daha sonra İran elçisi Zaptiye Nazırı'nın yanına gelerek Ahund Mirza'nın beş gün içinde İran'a teslim edileceğini diğerlerinin de ikaz edileceğini bildirdi.¹⁷

İdare'nin tütün çiftçisinin ürünlerini daha düşük bir fiyata satın alması İdare-çiftçi arasındaki en önemli problemlerdendi. Çünkü İdare'nin çiftçinin ürününe düşük fiyat vermesi, çiftçinin ürünü kaçakçılara satmasına neden olmaktaydı. Reji İdaresi ise üreticilere verilecek fiyat artışını istemiyordu. Bu artışın diğer maliyetlere yansıyor bayilere kadar uzayacağından tüketiciye tütünün pahalıya mal olacağını savunarak istenilen fiyat artışı çoğu kez gerçekleşmiyordu.

Tütün Kaçakçılığı tütün çiftçisinin Reji'ye gösterdiği tepkilerden en yaygın olanıydı. 1890'da Osmanlı uyruklu bir Reji görevlisi, altı bin tona yaklaşan resmi tütün satışlarının, on iki bin ton hacmindeki yasadışı ticaretin yanında pek düşük kaldığını belirtmiştir. Kaçakçılık mütemadiyen arttığından 1896'da Reji'nin toplam tütün satışı sekiz bin ton iken kaçak tütün miktardan on bin ton idi. Reji'nin kaçakçılığı önlemek için görevlendirdiği kolcu sayısının artması da kaçakçılığın artmasının bir delilidir.¹⁸

Trabzon ve bölgesindeki tütün kaçakçıları yetmiş-seksen kişilik çeteler kurabilmişti. Önceleri tütün kaçakçılığı yapan çeteler zamanla silah kaçakçılığına da başladılar. Farklı nedenlerle dağa çıkıp çete oluşturanlar tütün kaçakçılığını öne sürerek asayiş bozdular. Trabzon ve civar bölgelerdeki posta arabalarını basıp yağmaladılar. Bu çeteler zamanla yayılarak Trabzon ve Erzurum bölgesinde etkin oldular. Gerekğinde Reji kolcularıyla hatta kimi zaman ordu mensuplarıyla da silahlı çatışmaya girdiler. Kendilerini şikâyet eden vatandaşlara da kötü muamele yaptılar.¹⁹ Samsun'dan Trabzon'a kadar Orta ve Doğu Karadeniz bölgesindeki tütün kaçakçılığı ve

¹⁵ -BOA DH. MKT, 2648/63. 10 L 1326 / 5 Kasım 1908.

¹⁶ -BOA, BEO, 1/75. 13 L 1309 / 10 Mayıs 1892.

¹⁷ -BOA. Y.MTV, 62/32. 11 L 1309 / 8 Mayıs 1892.

¹⁸ -Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, çev. Sabri Tekay, Ankara, 1987, s.30.

¹⁹ -Quataert, *Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, s. 29.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Reji Kolcuları'nın çıkarmış olduğu problemler merkezî hükümet yetkilileri ve bölgesel idarecilerle Reji yönetimi arasında yapılan görüşmeler sonucunda çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.²⁰ Fakat taşradaki Osmanlı yöneticileri ile zengin bölge eşrafının Reji İdaresi'nden doğrudan veya dolaylı ekonomik çıkarları bulunmaktaydı. Bundan dolayı tütün çiftçisi ve tüccarı Reji İdaresi'nin psikoloji baskısını üzerinde hissetmekteydi.²¹

Reji'nin çiftçiye vermiş olduğu krediler hakkında farklı sorunlar yaşanıyordu. Çiftçi, İdare'den aldığı kefalet senetlerini Reji'ye onaylattıktan sonra bölgedeki Ziraat Bankası'ndan parasını alabiliyordu. 1911 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gelen bir şikâyet yazısında İzmir ili Birgi ilçesinde bu konuda İdarenin kefalet senetlerini onaylamadığından çiftçinin Ziraat Bankası'ndan parasını alamadığı belirtilmektedir.²²

Üsküplü tütün çiftçileri 22 Aralık 1890'da Mabeyn-i Hümayun Başkitabet Dairesi'ne Reji İdaresi ile ilgili düşüncelerini altı maddelik bir rapor ile aktarmışlardı. Üsküp çiftçileri, Reji'nin daha kuruluşunda hangi tarlanın tütüne uygun olup olamayacağını Reji ve hükümet uzmanlarının birlikte kararlaştırılması, tütünün kalitesinin korunması, Reji'nin tütün çiftçisine ihtiyaç duyduğu kredinin zamanında verilmesi, Reji İdarecilerinin yabancıardan seçildiğinden yöre çiftçisiyle tütüncülük konusunda fikir teatisinde bulunamadıklarından bu idarecilerin yöre insanlarından seçilmesi, üretilen dört-beş türlü tütün olduğundan Reji genellikle tütünleri alırken ürünün kendi derecesinden bir derece düşük dereceden aldığı ve bundan dolayı çiftçiler de tütünlerini demiryolu aracılığıyla Sırbistan ve Selanik'e kaçak olarak sattıklarını belirtmişlerdir.²³

Reji İdaresi'nin uygulamalarından ortaya çıkan derin problemlerden dolayı daha 1904 yılında Reji'nin feshi ve tütün işinde tekrar bandrol usulüne dönülmesi düşünüldü. Fakat Reji İdaresi'nin feshi sonucu tütün işletmeciliği Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne verileceğinden Osmanlı Hükümeti'nin, Reji şirketini satın alması ya da işlemlerine son vermesi için Düyûn-ı Umumiye İdaresi ile anlaşması gerekliydi. Şirketin devlet tarafından satın alınması da oldukça zordu. Çünkü şirketin piyasada 200.000 hisse senedi vardı. Osmanlı Hükümeti'nin şirketi satın alacağı haberi duyulduğunda hisselerinin piyasa fiyatı artacağından en az 3.000.000 liraya ihtiyaç vardı. Bu miktarın ise hükümet tarafından peşin ödenmesi oldukça güçtü. Şirketin imtiyaz süresinin sekiz yıl sonra biteceğinden şimdilik hükümet yürürlükte olan mevzuatça tütün işinin yürütülmesine ve asayişin sağlanması için bölge askeri gücünün de gerektiğinde tütün kaçakçılığını önlemek için kullanılmasına karar verildi.²⁴

Osmanlı Rejisine karşı direniş unsurlarından biri de, bazı yerel din adamlarının önderliğinde tütün çiftçilerinin Reji'ye karşı hak arama girişimleriydi. Hem Müslüman hem de Hristiyan bazı din adamları dinî kimliklerini kullanarak tütün çiftçi ve tüccarlarının yanında yer almışlardır. Bir taraftan Reji İdaresi'nin uygulamalarını yerel ve merkezî yönetime şikâyet etmişler, öte taraftan çiftçi ve tüccarları Reji İdaresi'ne karşı kıskırtıp, İdare'yi boykot etmeye çağırmışlardır.

1887'de Samsun'da tütün çiftçileri yerel din adamları liderliğinde Reji aleyhine çeşitli gösterilerde bulundular. Durumun hükümete iletilmesi üzerine malî usullere vakıf Meclis-i Maliye üyelerinden Zühdü Bey, Samsun'daki olayları tetkik ve tahkik etmek üzere 5000 kuruş harcırahla

²⁰-Trabzon ve civarındaki Tütün kaçakçılığı ve alınan önlemler, İstanbul'da merkezi hükümet ve Trabzon valisi Kadri Bey'in bu konudaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz; Filiz Dıñoğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi: Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul 2007, s. 103-129.

²¹-Tiğince Oktar, "Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi'nin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2007, 51-53.; Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığının Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2007, 60.

²²-BOA. DH. İD, 95-1/29. 2 B 1329 / 29 Haziran 1911.

²³-BOA. YEE, 109/21. 10 Ca 1308 / 22 Aralık 1890.

²⁴-BOA. Y.A.RES, 126/59. 8 R 1322 / 22 Haziran 1904.

bölgeye gönderildi.²⁵ 1890 yılında hazırlanan raporda, Samsun ve civarı bölgenin tütün üretimi konusunda önemli bir yer olduğu vurgulanmaktaydı. Bu raporda Reji İdaresi'nin kurulmasıyla geliri azalan ve Reji'nin zulmünden bıkan Samsun'daki kimi Hristiyan halkın Rusya'ya göçtüğü ve Rusya'da tütüncülükle uğraştıkları belirtildi. Hatta bu konuda Rus hükümeti tarafından korundukları da kaydedilmiştir. Yine bu raporda, Reji İdaresi'nin halka yaptığı zulümler sıralanırken çiftçinin tütününü Reji'ye getirdiklerinde yağmurun altında bekletilip ürünlerinin yağmurdan zarar gördükleri ve yağmurdan dolayı çürüyen tütünlerin Reji tarafından ucuz fiyata alındığını da dile getiriliyordu.²⁶ Fakat devletin yetkilendirdiği yabancı bir işletmeye karşı tütün çiftçisinin direnişine Osmanlı ulemanın ilk basamağını oluşturan bölgedeki bazı camii imamlarının liderlik etmesi oldukça önemlidir.

8 Haziran 1891'de Biga ilçesinden Mabeyn-i Hümayun'a Reji'nin uygulamalarıyla ilgili bir telgraf çekildi. Telgrafta otuz üç muhtar, altı imam ve bir papazdan oluşan kırk kişinin imzası bulunmaktaydı. Bu telgrafta, Biga'da yaşayan dört-beş bin tütün çiftçisinin Reji idarecilerinin zulmü altında inlediklerini ve yörenin hükümet görevlilerinin de Reji idarecileri tarafından maddî menfaatler sağlanarak görevlerini yerine getirmedikleri belirtiliyordu.

İstanbul'dan gelen teftiş heyeti yapılan şikâyetleri yerinde inceleyip bir rapor sundu. Bu raporda Biga tütün çiftçisinin şikâyetlerinden çoğunun gerçekleşmiş olduğu belirtildi. Komisyon raporunda Reji İdaresi'nin tütün çiftçisine yaptığı baskı üzerine bölgede tütün hâsılatının azaldığını, Reji'nin ürünleri düşük fiyatla aldığından çiftçinin de ürünlerini kaçakçılara satmak mecburiyetinde kaldığı belirtildi. Kaçakçılığı önlemek bahanesiyle Reji'nin halkı telef ettiği ve bu konuda hükümetin şartnamedeki muğlâk ve Reji'nin yorumuna yol açmayacak başka bir çözüm bulması gerektiği vurgulandı.²⁷ Din adamlarının liderliğinde Reji İdaresi'ne karşı çiftçi ve tüccar ittifakı ile oluşturulmaya çalışılan toplumsal muhalefet, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi yerel kalıp yaygınlaşmamıştır. Çünkü Gayrimüslim bir konsorsiyumdan oluşan Reji Şirketi'nin genel yetki ve sorumlulukları devlet tarafından onaylanmıştır. Devlet-ulema ilişkisi bağlamında ulemanın statüsü, sistemin dışında veya muhalefetinde olmayıp devletin organlarından biridir.

a-Din ve Devlet İlişkileri bağlamında Osmanlı Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren İslamiyet'in Sünnî-Hanefî telakkisi egemendi. Henüz beylik döneminden itibaren başlayıp devletleşme sürecinde de bünyesinde kurumsal ve bürokratik düzlemde dine ve din adamlarına yer veren Osmanlılar, Padişah'tan en alt idarî birimine kadar idarî alanı dinî alan kapsamında görmüş ve kendinden önceki Müslüman devletler gibi kurumlarını İslamî esaslara göre biçimlendirmeye çalışmışlardır.²⁸ Devlet menfaatleri, siyasi irade ve devlet fikri "kuruluş devri"nin teşkilat ve icraatına kayıtsız-şartsız hâkim konumundaydı. Her şeyi şer'îleştirme kaygı ve temayülü zamanla daha da artmıştır.²⁹

Klasik dönem diye adlandırılan 1300–1600 yılları arası Osmanlı siyasî yapısı ve kurumları, esas itibarıyla İslam hukuku ve bu hukuk çerçevesinde şekillenen siyasî kurumlarına dayanmaktadır.³⁰ Bu anlayış tarihsel süreç içinde devam etmiş modern dönemlere kadar ulaşmıştır. Saltanat-ı Uzma ve Hilâfet-i Kübra olan Osmanlı Devleti'nde, kendisinden önceki İslamî siyasî geleneğe uygun olan din-devlet ikilemi mevcut değildi. Osmanlı halife-sultanı hem dinî hem de

²⁵-BOA. Y.A.HUS, 200/45. 10 C 1304 / 5 Mart 1897.

²⁶-BOA. YEE, 109/21. 10 Ca 1308 / 22 Aralık 1890.

²⁷-BOA. YEE, 109/21. 10 Ca 1308 / 22 Aralık 1890.

²⁸-Ejder Okumuş, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2005, s. 75-76.

²⁹-Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri VII*, İstanbul 1975, s. 50.

³⁰-M. Akif Aydın, "The Ottoman Legal System", *History of the Ottoman State, Society & Civilization*. ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 2001, s. 431.

siyasî bir şahsiyetti. Bu nedenle klasik Osmanlı siyaset sisteminde din ile devletin gerekli icraatları birlikte yapılmaktaydı.³¹ Padişahın yönetimdeki yetkileri, İslam hukukunun belirlediği kural, kanun ve bunların uygulayıcıları tarafından sınırlandırılmakta ve denetlenmekteydi. Bu sınırlama ve denetimden amaç, adaletin sağlanmasıydı. Osmanlı Padişahı, şeriatı tatbik ve muhafazaya mecburdu. Devlet içinde mutlak örfî hâkimiyet yetkisini hüküm, irade, ferman veya hatt-ı hümayunlarla belirtilmişti.³² Bilindiği gibi Osmanlı hukuku iki unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan biri İslâm hukuku *şer'*, *ahkâm-ı Şer'iyye* diğeri de Osmanlı padişahları tarafından koyulan hukuk kurallarına da *örf*, *kanun* ve *kavanin-i örfiyye* denilmiştir. Ferman, berat, hüküm, kanunname, siyasetname ve adaletname tarzındaki Osmanlı hukuk belgelerinde Osmanlı hukukunun bu ikili yapısı *şer'* ve kanun şeklinde devamlı birlikte anılmıştır. Örfî hukuk, devletin kuruluşundan itibaren ihtiyaç duyuldukça padişahların irade ve fermanlarıyla konulan kanun hükümlerinden oluşmuştur. İslâm hukukunun bu konuda devlet başkanlarına yetki tanıdığı göz önüne alındığında Osmanlı hukukunun İslâm hukuku etrafında şekillendiği görülmektedir.³³

Modern dönem Osmanlı yönetiminde din-devlet ilişkisi gelişen siyasî olaylar sonucu kurumsal olarak çeşitli değişikliklere uğramıştır. Bu dönem din-devlet ilişkilerinin anlaşılmasını sağlayan en önemli metinlerden biri Tanzimat Fermanı'dır. Tanzimat Fermanı'nın ilk cümlesinde “Cümleye ma'lûm olduğu üzere, Devlet-i Aliyye'mizin bidâyet-i zuhûrundan berû ahkâm-ı celîle-i Kur'aniyye ve Kavânin-i Şer'iyye'ye kemâliyle ri'âyet olunduğundan...”³⁴ denilerek Osmanlı Devleti'nin idarî sisteminin dinamikleri belirtilmektedir. Tanzimat Fermanı hakkındaki klasik genel kanaat, batı tesirinde yetişen Osmanlı bürokratlarının hazırladığı bir metindir. Bu kanata göre Mustafa Reşid Paşa, 1830'un ikinci yarısında birkaç yıllığına, kendisine Batı Avrupa'nın önde gelen devlet adamlarıyla ilişki kurma ve Avrupalı politik sistemlerin işleyişini yakından gözleme şansı veren Paris ve Londra'da Osmanlı elçisi olarak vazifede bulundu. Bundan dolayı, Reşid Paşa ve onun gibi, bu dönemde Avrupa başkentlerinde vazifede bulunan diğer Osmanlı diplomatlarının, “batının doğrudan etkisine maruz kalma fırsatı bulduklarına” inanılmıştır. Oysa Butrus Abu Manneh, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İslamî Kaynakları” isimli makalesinde Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan bürokratlarının içinde dönemin önemli İslam ulemasının olduğu ve Sultan Abdülmecid'in şehzadelik ile sultanlığı dönemlerindeki muhitinde devrin ileri gelen İslam ulemasının ve mutasavvıfların olduğunu belirtmektedir.³⁵ Modern dönem Osmanlı Devleti'nin din-devlet ilişkileri hakkında önemli bir metin olan Tanzimat Fermanı, Osmanlı sultanının görev ve sorumluluklarını belirtmesi açısından önemlidir. Tanzimat Fermanı'nın ana konusu, bireysel hak ve özgürlükler değil, devlet ve millettir. Bu Ferman, İslam hukukunda Müslüman bir hükümdarın temel görevinin şeriatın buyruklarına uygun kâmil bir yönetimin sağlamak olduğu vurgulanmıştır. Fermanın ilanından sonraki ilk on yılda kabul edilen tedbir ve uygulamaların hiç birisi şeriatla çatışmaz. Sünnî İslamî ideallerin, 19.yüzyıl Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisinin Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle zirve noktasına çıkmıştır.³⁶

23 Aralık 1876 yılında ilan edilen ve Türk anayasalarından ilki olan Kanun-ı Esasî'de de din-devlet ilişkileri ile hükümdarın bu bağlamda yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bu ilk anayasa iki asker, onaltı sivil bürokrat (üçü Hristiyan) ve on ulema olmak üzere yirmi sekiz kişiden oluşan *cemiyet-i mahsusa* tarafından hazırlanmıştır. Cemiyetin içinde bulunan ulema grubu anayasanın İslâmiliği açısından önemlidir. 11 bölüm ve 119 maddeden oluşan bu ilk anayasanın

³¹-Okumuş, a.g.e., s. 81.

³²-Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1996, s. 319-341.

³³-M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1996, s. 74-84.

³⁴-Düstur, I. Tertip, I, s. 2, 4-7.

³⁵-Butrus Abu Manneh, “Gülhane Hatt-ı Hümayun'un İslami Kaynakları”, çev. Şaban Bıyıklı, *Dergâh*, S.73, s.16.

³⁶-Abu Manneh, “Gülhane Hatt-ı Hümayun'un İslami Kaynakları”, s.18.

birinci bölümünde padişahın yetki ve sorumlulukları bulunmaktadır.³⁷ Anayasada “Devlet-i Osmaniye’nin dinî İslâm’dır” ifadesiyle İslâm dininin getirdiği inanç, akaid ve hukukun devlet eliyle yerine getirilmesi ilkesi benimsenmiştir. Padişah, “Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye ve hilafet-i Kübra-yı İslamiye’yi haizdir. Hilafe-i din-i İslâmın hamisi ve bilcümle tebaa-i Osmaniye’nin hükümdar ve padişahıdır.” Bu yetkisi ile “ahkâm-ı şer’iyye ve kanuniye’nin icrasını” sağlar. Böylece padişahın sadece Müslümanların halifesi ve sultanı değil, devlet içindeki gayrimüslimlerin de hükümdarı olduğu vurgulanmıştır. Devletin İslâm’la olan bu irtibatı da doğrudan ulema ile irtibatını gerektirmiştir.

b-Osmanlı Devletinde Ulemanın Yeri ve Fonksiyonu

Klasik Osmanlı devlet ve toplum zihniyet dünyasında “Şer’i- şerif’in bekası ilimlidir. İlmin bekası ise Ulema ile dir. İntizam-ı hâl-i Ulema, mühimmat-ı din ü devlettir”³⁸ İlmiye sınıfı da denilen ulema, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra icazet ile mezun olup, Osmanlı Devleti’nde hukuk, eğitim, başlıca dinî hizmetler ve merkezî bürokrasinin kendi sahaları ve ilgili önemli bazı makamlarını dolduran Müslüman ve çoğunlukla da Türklerden oluşan bir meslek grubudur.³⁹ Ulema, devletin kuruluşuna bizzat katılmış ve sistemin temel unsurlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti’nde kuruluş devrinde sade ve basit olarak başlayıp XV. yüzyılın ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli karar organı olan Divan-ı Hümayun’un üyeleri Fatih dönemine kadar olan sürede ulema arasından seçilmiştir. Ulema sınıfından Alâeddin Paşa, ilk Osmanlı veziridir. Onu yine aynı sınıftan, sırasıyla, Ahmed Paşa, Hacı Paşa ve Sinâeddin Yusuf Paşa takip etmiştir. Ulema sınıfı fiilen vezirlik makamının yanında veziriazamlık, kazaskerlik, defterdarlık, nişancılık gibi divan üyelikleri ve merkezî bürokrasinin önemli makamlarına atanmıştır.⁴⁰ Böylelikle Osmanlı Devleti’nde ulema, devlet ve padişahın bağımsız ayrı bir güç ve mevkide olmayıp devlete bağlı, devletin hiyerarşik yapısında padişahın emrinde veya yanında bulunan bir grubu temsil etmektedir. Bu bürokratik ulema eğitim, adalet, hukuk ve merkezî bürokrasinin ilgili alanlarını tekellerinde tutmuşlardır.⁴¹ Devletin merkezinde bulunan ulemadan başka önceleri sivil dinî liderler olarak faaliyet gösterirken zamanla devletle bütünleşmiş ve resmî bir kimlik kazanmış tarikat liderleri de vardı. Ancak resmî hüviyete girmeyip, devletin merkezî yapısı dışında kalıp faaliyetlerini sivil olarak sürdüren tarikatlar her zaman olagelmıştır.

Klasik Osmanlı döneminde bazı ulema müderrislik elde edemediğinden bürokratik mevkilere yöneldi. Bu eğilim, devlet-ulema arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirdi. Bu ilişki çerçevesinde ulema, Şer’i hukukun tali kaynaklarından “istihsân” ve “istislâh” kurumlarını kullanarak devlet ve toplumun çıkarlarına olan uygulamaları şeriata uygun yorumlarla kolaylaştırdı. Böylece devlet, ulema aracılığıyla şeriati kendi bünyesine alarak örfî hukukun alanını genişletmek suretiyle kendi pragmatik amaçlarına elverişli hale büründürmüştür.⁴²

Modern dönemlere kadar ulemanın toplumsal alanda meşruluğu ve gücü de din, hukuk ve devletle olan ilişkisine bağlıydı. Ulemanın meşruluğu devletten topluma doğru inerdi. Devletin

³⁷-Düstur, I.Tertip, s. 4-20.

³⁸-Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1994, s. 39-40.

³⁹-Mehmet İpşirli, “Ottoman State Organization”, *History of The Ottoman State, Society & Civilization*, ed. E.İhsanoğlu, İstanbul 2001, s. 251.

⁴⁰-Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986, s.70.

⁴¹-Halil İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000, s. 176-179.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1998, s. 283-285.; Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, der. M. Türköner-T.Önder, İstanbul 1992, s. 183.; İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994, s.46.; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1996, s. 319-341.

⁴²-Ahmet Yaşar Ocak, “Dinî Bilimler ve Ulema”, *Osmanlı uygarlığı I*, haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 252-253.; Halil İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2000, s.40.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

yanında ve sistemin bir parçası olan ulema, toplumsal alanda da meşruluğunu kazanırdı. Bu çerçevede sistemin bir parça olan ulemanın fikir, görüş ve tavsiyeleri toplum tarafından benimsenir ve uyulamaya değer kabul edilirdi. Böylece devletin politikası, ulema aracılığı ile toplumun değişik katmanları arasında benimsenirdi. Bu dönemde devletin benimsediği sünnî İslam inancı halkın büyük bir kısmı tarafından da paylaşıldığı için bu inanışa ters düşen ulema halkın büyük bir kısmı nazarında da meşru görülmemiş, devlet tarafından takibe uğrayan muhalif ulemanın durumuna toplum tepki göstermemiştir. Böylece toplum ve sistemin içindeki ulema ile devletin kolluk kuvvetlerinin oluşturduğu ittifak, devlet katında ve toplum tabanında meşruluk kazanamayıp muhalif kalan ulemaya karşı topyekûn mücadele etmiştir.⁴³

Modern dönemlerde Osmanlı Devleti'nde ulema-siyaset ilişkileri, Osmanlı içinde ve dışında gelişen olayların karmaşıklığı, olayların aktörlerinin çeşitliliği ve çözüm arayış yollarının farklılığından dolayı değişik bir sürece girmiştir. Siyasetin ve ulemanın, içte ve dışta oluşan yeni değerleri kendi toplumu ve sınıfının varlığına ve devamlılığına kullanma mücadelesi siyaset ve ulemanın yollarını ayırmıştır.

Modernleşme sürecinde Osmanlı Uleması'nın statü, etki ve bürokrasideki yeri çeşitli aşamalar kaydetmiştir. Öncelikle; Saray, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar ilmiye sınıfı ile ittifaklar kurma yolunu tercih etmiştir. Bundan amaç ilmiye sınıfı ile Yeniçeri Ocağı'nın saraya karşı oluşabilecek isyanlarını önlemektir. İkinci olarak; Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra Saray'ın karşısında tek dengeleyici büyük güç olan İlmiye sınıfı gerilere doğru itilmiştir. Son aşamada ise; ulema, halife-sultana karşı siyasî muhalefetin yanında yer almıştır. Böylelikle ulemanın muhalif harekete katılması ve muhalefeti meşrulaştırması kendilerinin pasif ve talî konuma itilmesine neden olmuştur. Günlük siyasetin içine giren ulema sınıfı, XIX. yüzyılda kendi tasfiyesini de hazırlamıştır.⁴⁴

B-Kaçarlar İktidarındaki İran'da Tütün İmtiyazı ve Toplumsal Muhalefet

İran'da Safavi dönemi (1501–1722) tamamlandıktan sonra Kaçar Hanedanı (1779–1925) iktidara geldi. Kaçar Hanedanı da selefleri gibi güçsüz bir merkezi idare kurdular. İran'da modern dönem, Kaçar Hanedanı ile başlamıştı. Güçlü bir merkezi otoritenin olmayışı resmi görevler, toprak kontrolü, vergi toplama hakları, yargı gücüne sahip olmak ve anlaşmazlıklarda aracılık durumlarının çoğu kabile liderlerini devletten bağımsız hale getirmişti. 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere ve Rusya İran üzerindeki baskılarını çeşitlendirerek artırdılar. Rusya, Kuzeybatı İran topraklarından başlayıp güneye doğru yayılarak orta Asya'daki İran şehirlerini ele geçirdi. Bu coğrafyada Rusya baskısına dayanamayan İran, 1856'da Herat'ta bozguna uğramış, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmış ve bazı siyasî ve ticarî tavizler vermişti. 1857'den sonra İran üzerindeki Rus ve İngiliz baskısı ekonomik alanlara odaklandı. 1872'de İran hükümeti, Baron de Router'e geniş ayrıcalıklar verdi. Bu ayrıcalıkların içinde gümrük gelirlerinin kontrolü, demiryolu, tramvay inşaatı ve işletme tekeli, maden işletmeleri, kanallar ve sulama inşaatı işletmesi, milli bir banka açılması vardı. Bu imtiyazlar gereği 1889'da İngiliz himayesi altında İran Emperyal Bankası kuruldu. Avrupalı siyasi ve ekonomik müdahaleler Kaçarlar'ı devlet aygıtını modernize etmeye ve güçlendirmeye sevk etti. Bir dizi reformlar yapıldı. Reformlar İran'ın modernleşmesini yabancı kontrolüne etkili bir şekilde karşı çıkmanın ve halk kitlelerinin yaşam koşullarının düzeltilmesi amacıyla yeni bir İslamî modernist düşünürler ve Batılılaşmış entelektüeller sınıfının oluşmasına da neden oldu.⁴⁵

⁴³-Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhitler: 15-17. Yüzyıllar*, İstanbul 1998, s. 71-135. Eserin adı zikredilen bölümünde Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetiminin muhalif ulema ve dayandığı toplumsal tabanı ile mücadelesi hakkında ayrıntılı tespitler yapılmıştır.

⁴⁴-İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkisine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan*, S. 1, s.2-23.

⁴⁵-Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1989, s. 30-39.

İngilizlere verilen imtiyazlardan biri de tütün rejisi idi. İran tütününü, 1870’li yıllarda Osmanlı, Hint ve İngiliz pazarlarında tanınmaya başlamıştı. 1870’lerin sonunda yüz tonun üzerinde tütün üretilmişti.⁴⁶ Kaçar ailesine mensup Nureddin Şah, ülkesindeki finansal krizlere ve yabancı baskılara dayanamayıp 8 Mart 1890’da İngilizlere elli yıllıkına ülke tütününün üretim, pazarlama, satış ve ihracatını içeren bir tütün imtiyazı verdi.⁴⁷ Bu İngiliz şirketinin başında Major Geralt Talbot vardı. Şirket imtiyaz gereği her yıl İran hazinesine 15.000 pound ödeyecekti. Ayrıca şirketin yıllık net kârının %25’i devlete ait olacaktı. Şirket tütün üzerinden alınan vergiyi artırmayacaktı. Tütün, sigara ve enfiye fiyatlarını kendisi belirleyecekti. Üreticinin tütün üretim miktarı devlet ile şirket tarafından tespit edilecekti. Şirket, üreticilerin parasını peşin ödeyecek, aralarında çıkan ihtilaflar tarafların kabul ettiği mahkemelerde çözümlenecekti.⁴⁸

Şah valilere göndermiş olduğu yazılı emirlerle İran tütün rejisini tanımlarını ve desteklemelerini istedi. Nisan 1890’da M. Ornstein Tütün Rejisi Müdürü olarak Tahran’a geldi. İsfahan, Meşhed ve Şiraz’da idari birim, fabrika ve depolarını kurdu. Şirketin Eylül 1891 de 266 işçisi vardı. İdarenin hedefi 18.000 işçi idi. Şirket, 25 Mart 1891 de 335.000 pound peşin para ödeyebilecek bütçeye sahipti. Bu imtiyaz, öncelikle İran tütün tüccarlarına olmak üzere tütün üreticilerine de zarar verdi. Bu durum, dinî liderler ve tütün tüccarları tarafından yolsuzluk yapıldığına inanılan kötü yönetime karşı hızlı bir şekilde protestoya ve yabancı düşmanlığına dönüştürüldü. Protestocuların şikâyeti tütünün ucuz alınıp pahalıya satılması, mevcut tütün tüccarlarının işsiz kalacakları, rejinin zorla tütünlerini alacakları, yabancıların inançlarına karşı mücadele edecekleri gibi hususlardı. Bu şikâyetler, rejinin kaldırılması için yeterli neden olduğu belirtiliyordu. Şah’ın tütün imtiyazını iptal etmemesi üzerine Ruslardan yardım talep edeceklerini de bildiriyorlardı.

Öte yandan İran’da Kaçar Hanedanı’nın iktidara gelmesiyle dinî ve ilmî merkezler Tahran’dan ve İsfahan’dan uzaklaşarak bağımsızlık sürecine girdiler. 19. ve 20. yüzyılda bir ilim merkezi olan Kum şehrindeki Şia uleması, taklit mercii rolünü üstlendi. Bu hususta Necef şehrinde de benzer çalışmalar yapılmaktaydı. Necef, Şia’nın en yüksek *taklid merciini*⁴⁹ bünyesinde barındırmaktaydı. İran, Hindistan, Afganistan, Suriye ve Lübnan’dan binlerce âlim ve talebe Necef’e geldi. İngilizlerin Irak’ı işgalinden önce Necef medreselerinde on iki bin civarında talebe bulunmaktaydı. Mithat Paşa’nın 1869’daki ıslahat hareketleri ve 1876’da ilan edilen Kanun-i Esasî’den etkilenen Necef, İran’da meşrutiyet fikirlerinin önemli merkezlerinden biri idi.⁵⁰ Necef uleması, 19. yüzyılda başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin İran’daki kapitalist sömürgeciliği ile Rusya’nın İran topraklarına yayılmacı politikalarına karşı koyamayan Kaçar Hanedanı’nın politikalarını uygun görmüyordu. Öte yandan Kaçarların, çeşitli evlilikler yoluyla ulemayı kendilerine bağlama girişimleri de olumsuzlukla sonuçlandı. Kaçarlara karşı gelişen toplumsal muhalefet ile ulema-şah arasındaki gerginlik, halk ile ulema arasında ittifaka dönüştü. Yabancı nüfuza karşı koyma, işgali reddetme, Avrupa’nın kapitalist sömürgesinden zarar gören tüccar ve sanatkârların problemleri Şah’a karşı toplumsal direncin ve çatışmanın nedeni idi.⁵¹

Necef müctehidlerinin en önemli isimlerinden biri Mirza Hasan Şirazî idi. Samarra’da yaşayan Şirazî, 10 yıl süreyle en yüksek taklid meciinde kaldı. Şirazî, mukaddes yerleri ziyareti

⁴⁶-Farshad Araghi, *The Local in the Global: Agriculture, State and Revolution in Iran*, Florida 1999, s. 115.

⁴⁷-Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-92*, London 1966, s. 3.; A. K. S. Lambton, “The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I”, *Studia Islamica*, V. 22, s.119.; Asghar Fathi, “Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910”, *International Journal of Middle East Studies*, V. XI, (1980): s.88.; Mansoor Moaddel, “The Shi’i Ulama and the State in Iran”, *Theory and Society*, V.15, s.529.

⁴⁸-Lambton, “The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 120-121.

⁴⁹-Şia mezhebine göre meşruluğunu halktan alan en yüksek dini otorite.

⁵⁰-Vecih Kevserani, *Osmanlı’da ve Safaviler’de Din-Devlet İlişkisi*, çev. Muhlis Canyürek, İstanbul, 1992, s. 191-192.

⁵¹- Kevserani, *Osmanlı’da ve Safaviler’de Din-Devlet İlişkisi*, s. 194.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

esnasında Şah'ı, Necef'te karşılamayıp kendisini ziyaret etme isteğine olumsuz cevap vermiş, gönderdiği hediyeleri kabul etmemiştir. Bu davranışlarından dolayı halk ve diğer müctehidler tarafından oldukça iyi karşılandı. Şirazi bu tavrıyla, taklid merciinin sultandan bağımsız olması gereğini vurguluyordu.⁵² Bu özellikleri Onu, Şii İrântoplumunun en gözde âlimi, toplumsal muhalefetin lideri, İngiliz kapitalizminin İran'dan ayrılmasını sağlayan dinî lider konumuna getirdi.

Yabancı düşmanlığı, kötü yönetime karşı muhalefet ve kışkırtmalarla başlayan ilk ve güçlü hareket Şiraz'da başladı. Şah, Şiraz valisinden bütün tüccarlarının isyanının sebepleri hakkında bir rapor istedi. Bu arada, isyanlar Kerbelâ'ya sıçradı ve yayıldı. Şiraz'daki ve Tebriz'deki şikâyetler bütün rejisi idarecilerinden kaynaklanmıştı. Asker ve halk arasındaki kışkırtmalar sonucu camii ve pazarlarda ayaklanmalar patlak verdi.⁵³ Dinî liderler, İslam'a destek amacıyla insanları bu protestoya çağırdılar. Fakat bu çağrının ilk zamanlarında ulema arasında ittifak yoktu. Şiraz uleması bütün tüccarı ve esnafının boykotuna destek vermedi. Kirman uleması da aynı kanaati taşımaktaydı. Tebriz'de ulema ile devlet ittifak içindeydiler. Hatta Meşhed ulemasından Şeyh Muhammed, Rahim, Muhammed Taghi ve Habibullah Hüseyinî gibi yüksek rütbeli ulema bütün isyanını bastırmak için karar verdiler. Önde gelen ulemalardan Tahran İmamı Jomeh, Şahın akrabası olduğu için isyan hareketini reddetti. Ulemanın bir bölümünün bu isyana karışmayıp, karşısında durması bütün üzerinden ulema arasında ihtilafın çıkmasına neden oldu. Bu ihtilafın sebebi, ulemanın ekonomik çıkarlarıyla doğrudan ilgiliydi. Kimi ulema bütün tüccarı, klasik küçük burjuvazi ve bütün üreticilerinin bağışlarıyla geçinirken, kimisinin de devlet ve İngiliz bütün şirketleri ile ilişkileri vardı.⁵⁴ İran'da bulunan yerli gayrimüslimler de kendilerini bu çıkar ilişkileri içinde buldular. İran'daki Ermeniler, evlerini yüksek fiyatlarla Reji çalışanlarına kiraya verdikleri için tehdit edildiler. İmtiyaza muhalif müctehidler, Ermeni rahiplerinden bu konuda cemaatlerini uyarmalarını istediler.⁵⁵

Rusya, İngilizlere verilen bütün imtiyazına karşı muhalefetini sürecin başında belirtmişti. Çünkü bu imtiyazdan Rus bütün tüccarlarının zarar göreceği dile getirildi.⁵⁶ Daha sonra da Tütün imtiyazına karşı yapılan ve başarılı isyanı Ruslar da desteklemişlerdi.⁵⁷ Bu bağlamda Rusya, imtiyaz karşıtı ve önde gelen bazı müctehidlerin koruyuculuğunu üstlendi. Rusya dışişleri bakanı, Şah'a imtiyazın kaldırılması hususunda baskı yaptı. Bu arada Rus tüccarları gereğinden fazla tütün almaktaydılar. Şayet bütün imtiyazı iptal edilmezse reji yönetiminde hak sahibi olmak istiyorlardı. İngiliz şirketi ise bu duruma asla izin vermeyeceklerini beyan etmişti.⁵⁸

Tütün imtiyazına muhalif ulema, organize ve gayretli bir şekilde çalışmaktaydı. Çeşitli şehirlerdeki ulemayı ikna etmeye ve taraftarlarının sayılarını artırmaya çalıştılar. Bu mücadele sonucunda Samarra'da ikamet eden Baş Müctehid Hacı Mirza Hasan Şirazi tarafından verilen fetva ile tütün kullanımı yasaklandı. Şirazi, İran'daki tütün rejisini "İmam-ı zamana" (Onikinci İmam) savaş olarak niteliyor ve ekonomik bir hususa dini bir boyut veriyordu. Yabancıların ülkeye müdahalelerinin sonuçları hakkında Şaha birkaç mektup yazıp sonuç almayınca tarihi fetvasını yayımladı. Fetvada "Bismillahirrahmanürrahim, bugün tütün kullanımı imam-i zamanla bir nevi muharebedir" ifadeleri bulunmaktaydı. Bu fetva kısa sürede İran'ın her tarafına ulaştı ve halkın hareketlenmesini hızlandırdı.⁵⁹ Şirazi'nin verdiği bu fetvada ve Şah'a gönderdiği mektuplarda

⁵²-Kevserani, *Osmanlı'da ve Safaviler'de Din-Devlet İlişkisi*, s.197.

⁵³-Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 124-127.

⁵⁴-Moaddel, "The Shi'i Ulama and the State in Iran", s. 530-531.

⁵⁵-Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 134.

⁵⁶-Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 124.

⁵⁷-Fathi, "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910", s. 91.

⁵⁸-Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 144.

⁵⁹-Asgar Alam Tabriz, "Aydınların Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerdeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 76-82.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Sünnî, Şii, Mezhep sahibi, Mezhepler üstü, Mason ve Babî sıfatları ile anılan; İngiltere'nin İslam dünyası üzerindeki kapitalizmine muhalif bir kimlik olan Cemaleddin Efgani'nin Şirazi'ye gönderdiği mektupların etkili olduğu belirtilmektedir.⁶⁰ Sigara yasağı başkentten diğer şehirlere hızla yayıldı. Mollalar, devletin tütün imtiyazı hakkında Molla Şirazi ile görüşmeleri sonucu yasağın kaldırılacağını duyurdular. Pazarlar (dükkânlar) kapandı. Tütün içenler sokakta sorgulandı. Tüccarların başkanı Hacı Muhammed Hasan dükkânların kapalı tutulmasından sorumlu tutulduğu için Kazvin'e sürgün edildi. Şah ve Başbakan Amin Sultan, oldukça güçsüz duruma düştüler. Durumun gerçek ustaları, bu durumu organize edenler, mollalardı. Şah, bir iç savaş çıkarsa Rus müdahalesi olasılığı ve halk hareketi sonucu iktidardan düşürüleceğinden korkmaktaydı. Başbakan Amin, 12 Aralık'ta, iç tekelin iptal edileceğini şirket yetkilisi Lascelles'e bildirdi. Şirket, Amin'in girişimine karşı olsa da, İran devleti ve Amin'in pozisyonu İngilizler için daha önemliydi. Dönemin İngiliz Başbakanı Lord Salisbury tarafından Amin desteklendi. Şah, Amin'e iç tekelin kaldırılması hususunda gayri resmi yaklaşımını ve Tütün Rejisi Müdürü Ornstein ile görüşmesi talimatını verdi. İngiltere Başbakanı'nın Şirket, ihracat ellerinde kalmak şartı ile belirli bir tazminat karşılığı iç tekelin kaldırılmasına razı idi.

Tütün yasağı fetvası devlete muhalefeti artırdı. Yerel müctehidlerden biri, 12 Ağustos 1890 günü camide yaptığı bir vaazda "Bu kâfirler tütünümüzü elimizden almak için buraya gelmiştir. Ölümleri haktır" ifadelerini kullanmıştı. Reji'ye karşı muhalefet ve nefret, Muharrem ayında toplumun geniş katmanlarında kendisini hissettirdi. 15 Ağustos 1890 günü Tebriz halkı, büyük bir açık hava toplantısı düzenledi. Şah, protestoların başladığı Tebriz valisini süreci iyi idare edemediği düşüncesiyle görevden aldı. Bunun üzerinde reji imtiyazı iptal edileceği sayıyası bütün ülkeye yayıldı. Reji şirket yetkilileri, Azerbaycan Rejisini bir Fars şirketine devretmeyi teklif etti ise de kabul edilmedi.⁶¹

Amin Sultan, reji yönetimine İngilizler tarafından bir Rus temsilci önermesini istedi. Reji yönetimindeki Rus temsilci aracılığıyla Rusya'nın desteği sağlanacaktı. Fakat bu girişim de başarısız oldu. 27 Aralık günü rejinin kaldırılması için bir bildiri hazırlandı. Kerbelâ mollalarının bu fetvasına Tahran uleması katılmadı. Çünkü onlar Şah'a saygı duyuyorlardı. Sigara bir müddet daha içildi. Nasreddin Şah'ın torunu ile evli olduğu için saltanat naibi olan Nasuriddin Mirza Hasan Ashtiani, 4 Ocak'ta Şah'a bir mesaj gönderdi. Ashtiani'nin de bu olaylara karıştığı için Şah oldukça rahatsız olmuştu. Mirza Hasan Ashtiani, Tahran'a bir mektup gönderdi. Bu mektup üzerine halk isyan etti. Olaylar sonucunda Şah, durumun ciddiyetini anladı ve tütün tekeline son verilmesi ile ilgili bir kararname yayınladı. Ashtiani bilgilendirildi. Bu girişimlerin ardından halk sakinleşti. Yabancılar verilen tütün tekeli, tramvay ve banka imtiyazlarının iptal edileceğini de bildirdi. Mollalar liderliğindeki isyan hareketi Şah'ın toplum üzerindeki etkisini zayıflatmıştı. Ashtiani, Tahran'da kaldı ve yabancılar verilen tüm imtiyazların kaldırılmasını tekrar istedi. Reji tekeli kalktıktan sonra fiyatları tütün tüccarlarının koyabileceğini belirtti. Ornstein, bu duruma gönülsüzdü. İran'daki İngiliz diplomatlarının ülkenin bir devrim içinde olduğunu söylemesi üzerine razı oldu. Sivil isyandan korkan Kaçar hükümeti, Imperial Tobacco Corporation'e 500.000 pound

⁶⁰-BOA. YEE. 38/93. 6 R 1327 / 24 Nisan 1909.; BOA. YEE. 87/86 21 Za 1313 / 4 Mayıs 1896; Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-92* s. 156.; Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Efgani" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X,s.456-466.1895-1901 yılları arasında sadrazam olan Halil Rıfat Paşa, II.Abdülhamid'e sunduğu bir arz yazısında Cemaleddin Efgani için "Babî, mason, erbab-ı fesaddan olduğu, Ermeni Komiteleri ve Jön Türklerle gizli ilişkilerde bulunduğu, Osmanlı Devleti için zararlı faaliyetlerin içinde olduğu" gibi çok ağır ithamlarda bulunmuştur.

⁶¹-Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 144.; Fathi, "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910", s. 88.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

ödeyerek Ocak 1892'de tütün imtiyazını iptal etti.⁶² Ashgar Alam Tabriz, yukarıda anılan doktora tezinde İran tütün rejisine aydın, esnaf ve ruhaniler gibi toplumsal tabakaların tepki gösterdiğini belirtmektedir. Bu tepkileri etki alanına göre liderlik, organizasyon, seferberlik ve ideoloji olarak tasnif etmiştir. Her toplumsal tabakanın etki alanlarını ayrı ayrı değerlendirildiğinde ruhaniler, hem toplumsal tabaka olarak hem de etki alanına göre liste başı olmuşlardır.⁶³

Tütün hareketi, XIX. yüzyılda İran'da yönetime karşı yapılan isyanların başlangıcını ve ilk örneğini oluşturdu. Bu isyan, müctehidlerin öncülüğünde yapıldığı için İslamcı, tütün tüccarlarının, üreticileri de kendi yanlarına alarak yabancılara karşı bir direniş olduğu için de kapitalizme karşı milliyetçi bir isyandı.⁶⁴ İsyan aynı zamanda Panislamist ve liberal bir koalisyondur.⁶⁵ İran'ın politik tarihinin ayırt edici özelliklerinden biri olan ulemanın ülkedeki politik olaylara yön vermesindeki rolünün belirlenmesi açısından tütün protestosu önemli bir olaydır.⁶⁶ Ulema, kendi dinî meşruiyetini değil aynı zamanda siyasal meşruiyetini de ispatlamıştı.⁶⁷ Tütün hareketi, XIX. yüzyılın sonlarında tüccar ve geleneksel küçük burjuvazinin birleşerek kendilerinin ortak düşmanlarına karşı oluşturduğu mücadelenin adı olmuştur. Bu hareket, sınıf çıkarlarının çatışmasının bir tezahürü idi. Bu mücadelenin bir tarafı İngiliz sermayesi diğer tarafı tütün tüccarları ve satıcıları idi. Fakat hareketin başında tütün tüccarları vardı.⁶⁸ İran'daki bu ilk protesto, toplumsal değişimle birlikte gelen modernleşme hareketlerinde geleneksel liderliğin önemini göstermektedir.⁶⁹

Sonuç

Yabancı bir şirketin ülke tütününü işletmesi için tesis edilen Reji İdaresi, 1883'te Osmanlı Devleti'nde, 1890'da İran'da kurulmuştu. Monarşinin tüccar-ulema direnişini kıramayacak kadar zayıf olduğu İran'da, tütün tekeli bu direniş karşısında çok geçmeden parçalandı. İran'daki şehirli mollalar, tütün rejisine muhalefet ederek halkın direnişine önder oldular. Öte yandan İran'da Reji muhalifleri, İngiliz denetimindeki bir tekeli desteklemeyen Rusların varlığından da yararlandılar. Osmanlı tütün rejisi ise, Trabzon ve Giresun gibi kırsal ve dar bir bölgede yerel ulemanın muhalefetine uğramışsa da etkin ve yaygın olamadı. Osmanlı uleması, kuruluşundan beri merkez siyasal otoritenin bir parçası idi. Devlet bürokrasisinin zamanla çoğalması ve karmaşıklaşmasına karşın ulema, yeni durumlara karşı İslam hukuku içerisinde yeni hukukî normlar üretmiştir. Böylelikle hem siyasal irade hem de hukuk alanı genişlemiştir. Osmanlı şehir uleması idarî, kazaî ve maarif işlerini sevk ve idare ettiğinden devletten ayrı bir güç değildir. Ulema, devletin bir parçası olmakla beraber hem devlet çarkının işlemesini sağlar hem de görevlerini belirlenmiş normlara bağlı olarak yerine getirirdi. İran'da ise, ulema devlet bürokrasisi içinde ve devlete bağlı bir organ olarak teşkil edilmesine rağmen kısa sürede devlet dışında bağımsız bir güç olmuştur. Böylece ulema ile devlet birbirinden bağımsız hareket etmiş, ulemanın Osmanlı Devletinde olduğu kadar devlet bekası endişesi taşımadığı görülmüştür. Osmanlı Sünnî toplumu ile İran'daki Şii toplumu arasındaki imamet ve din adamlığı anlayışları da farklıdır. Osmanlı toplumunda din adamlarına hürmet ve saygı gösterilirken, İran'daki Şii halkın ulemayı mutlak ruhanî lider olarak benimsemesi

⁶²-Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-92*, s.125. ; Fathi, "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910", s. 88.; Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I, s. 115-157.

⁶³- "Aydınlığın Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerdeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi", s. 89.

⁶⁴-Fathi, "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910", s. 89.

⁶⁵-Araghi, *The Local in the Global: Agriculture, State and Revolution in Iran*, s.116.

⁶⁶-Moaddel, "The Shi'i Ulama and the State in Iran", s. 519.

⁶⁷-Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-92*, s.131.

⁶⁸-Moaddel, "The Shi'i Ulama and the State in Iran", s. 529.

⁶⁹-Fathi, "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910", s. 96.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

dinî bir görevdi. Osmanlı ulemasının devlete karşı sorumluluğu olmasına rağmen, İran'daki ulema sınıfının en yüksek konumu olan merci-i taklid makamının meşruiyet kaynağı halk idi.

XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti, Kaçarlar'a göre daha sanayileşmiş ve Avrupa ekonomisinin bir parçası olmuştur. Bu bağlamda bireysel ve şirket olarak karşılıklı ekonomik ilişkiler gelişmiş, gelişen bu ekonomik ilişkiler kendi hukukunu oluşturmuştur. Bu ilişkiler sonucu ortaya çıkan problemler, yalın ve siyasi otoritenin kolayca çözeceği hususlar olmayıp karmaşık ve devletlerarası platformlarda çözülecek hale gelmiştir. İran tütün tüccarlarının çoğu Müslüman, Osmanlı tütün tüccarlarının çoğu gayrimüslim idi. Bundan dolayı Osmanlı tütün tüccar sınıfının Reji idaresine karşı dinî kökenli bir isyanından bahsedilmesi mümkün değildir. Öte yandan Osmanlı Reji'si, tüccarları kendi bölgesel faaliyetlerine katarak bu sınıfın doğrudan muhalefet etmesini önlemiştir.⁷⁰

Osmanlı entelektüel sınıfı, Kaçarlar Hanedanı'na göre daha erken oluşmuş, nitelik olarak daha yüksek ve nicelik olarak daha fazla idi. Bu sınıf, Avrupa ile geçişgenliği sağlamış ve hızlandırmıştır. Böylece yeni bir bürokratik sınıf oluşmuştur. Bu bürokratik sınıf, yeni bir yönetim dili meydana getirmiştir. Bu yönetim dili merkezi siyasi iradeyi oldukça kuvvetlendirmiş, yönetimin diğer güç odaklarını merkezi bürokrasiye bağlamıştır.

Yukarıda belirtilen din ve din adamı algıları, devlet ve millet kavramları, yönetimdeki politik görüşler, ekonomi sisteminin Avrupa ile entegrasyonu gibi hususların farklılığı Osmanlı ve Kaçar Hanedanlarındaki tütün imtiyazına verilen tepkileri belirlemiştir. Bu farklı tepkiler sonucu, 1884 yılında üçlü konsorsiyuma verilen Osmanlı tütün imtiyazının kırk iki yıl devam etmesine mukabil, 1890 yılında Kaçar Hanedanı'nda İngilizlere verilen tütün imtiyazı ancak bir yıl sürmüştür.

KAYNAKÇA

a-Arşiv Belgeleri

BOA, BEO. 1/ 75. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âlî Evrak Odası)

BOA. DH. İD. 95–1/29. (Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım)

BOA, DH. EUM. MKT. 912/ 53.(Dâhiliye Nezareti Muhaberât ve Tensikât Müdürlüğü)

BOA, İradeler, MM.3367.(Meclis-i Mahsus İradeleri)

BOA, İradeler, MM.1091.

BOA. M.V. 179/ 32. (Meclis-i Vükela Mazbataları)

BOA, Y.A.Hus. Maruzat, 273/ 60.(Yıldız Arşivi Sadaret Hususî Maruzat Evrakı)

BOA, Y.A. Res. Maruzat, 4/70. (Yıldız Arşivi Sadaret Resmî Maruzat Evrakı)

BOA. YEE. 109/21.(Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı)

BOA. Y. MTV. 62/32.(Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı)

b-Basılı Eserler

ABU MANNEH, Butrus (1996). “Gülhane Hatt-ı Hümayunun İslami Kaynakları”, (Çev. Şaban Bıyıklı), *Dergâh*, (73), 16–19.

⁷⁰-Quataert, *Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, s. 42-43.

- ARAGHİ, Farshad (1999). *The Local in the Global: Agriculture, State and Revolution in Iran*, Florida: Florida Atlantic University.
- AYDIN, M. Akif (1996). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Dağıtım.
- _____ (2001) "The Ottoman Legal System", ed. E. İhsanoğlu, *History of the Ottoman State, Society & Civilization.*, İstanbul: İrcica Yay.
- _____ (2002). "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi ", *Türkler*. Editörler. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1975). "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri VII (71): 50.Düster*, I.Tertip, C.I, 2, 4-7.
- EBÜZZİYA Tefvîk (1974). *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Sadeleştiren Ziyad Ebüzziya), İstanbul: Kervan Yayınları.
- FATHİ, Asghar (1980). "Role of the Traditional Leader in Modernization of Iran 1890-1910", *International Journal of Middle East Studies*, XI, (1), 88-120.
- İNALCIK, Halil (1973). *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- _____ (1996). *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul: Eren Yayınları.
- _____ (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yayınları.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2001). "Ottoman State Organization", (ed. E.İhsanoğlu) *History of The Ottoman State, Society & Civilization*, , İstanbul: İrcica Yayınları.
- ISSAWİ, Charles (1980). *The Economic History of the Turkey 1800- 1914*, London:
- KARA, İsmail (1994). *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- _____ (1998). "Ulema-Siyaset İlişkisine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak", *Divan*, 1998/1, 2-23.
- KARACA, Ali (2007). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığının Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", *Tütün Kitabı*. Editör. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KARAKIŞLA, Yavuz Selim (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", *Toplum ve Bilim*, (78), 187-209.
- KARAMAN, Hayreddin (1993). "Cemaleddin Efgani" *DİA*, C. (10), 456-466.
- KEDDİE, Nikki R. (1966) . *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-92*. London: Frank Cass.
- _____ (1972). *Sayyid Jamal ad-din "al-Afghani: A Political Biography*. Berkeley: University of California.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan (2000). "Reji İdaresi ve Kuruluşu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (4-5), 657-677.
- KEVSERANİ, Vecih (1992). *Osmanlı'da ve Safaviler'de Din-Devlet İlişkisi*, (Çev. Muhlis Canyürek) İstanbul: Denge Yayınları.
- Koçi Bey, (1994). *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Yılmaz Kurt) , Ankara: Ecdad Yayınları.

- LAMBTON, A. K. S. (1965). "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I", *Studia Islamica*, (22), 119–135.
- LAPIDUS, Ira Marvin (1989). *A History of Islamic Societies*, Cambridge: Cambridge University.
- MARDİN, Şerif (1992). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (Der. M. Türköne-T.Önder), İstanbul: İletişim Yayınları.
- MOADDEL, Mansoor (1986). "The Shi'i Ulama and the State in Iran", *Theory and Society*, 15 (4), 519- 529.
- MUMCU, Ahmet (1976). *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi.
- _____ (1994). *Divan-ı Hümayun*, *DİA*, (9), 430–432.
- OKTAR, Tiğınçe (2007) "Osmanlı Devleti’nde Reji Şirketi’nin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütün Kitabı*. Editör. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- OKUMUŞ, Ejder (2005). *Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- PARVUS Efendi, (1977). *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, (Çev. M. Sencer), İstanbul: May Yayınları.
- QUATAERT, Donald (1987). *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881–1908)*, (Çev. Sabri Tekay), Ankara: Yurt Yayınları.
- SHAW, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: Sermet Matbaası.
- THOBİE, Jacques (1997). *Interest et Imperrialisme Francais dans l’empire Ottoman (1895–1914)*, Paris: Harmattan.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1998). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK. Yayınları.
- VELAY, A.du (1903). *Essai sur l’histoire Financiere de la Turquie : Depuis le Regne du Sultan Mahmoud II Jusqua nos jour*, Paris: Arthur Rousseau Editeur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

FROM MOBILE TO IMMOBILE SMOKER: CONSTITUTION OF WATER PIPE HABITUALITY IN THE OTTOMAN EMPIRE*

*Mehmet KILIÇ***

ABSTRACT

This article predicts that there were two phases in the constitution of water pipe habituality in the Ottoman Empire. In the first phase, tobacco was tried to integrate with man in motion, which was realized with the usage of pipe. Thus, its usage gained a continuum in the repetition of daily motions. In spite of the prohibitions of the central authority, especially in the era of the Sultan Murad IV, this habit survived in the mentioned continuum because it was not possible to predict the exact time of where mobile smoker was to debar him from smoking pipe. For, stability in a specific space was not a necessary condition for it. Specifically this meant that survivability of such a habit was based on the mobile man because mobility was a sufficient condition in order to smoke pipe. In the second phase, water pipe after disappearance of pipe was integrated into both public and private spheres. This dual integration served as a firewall against the prohibitions and closures of coffeehouses that were naturel spaces for smoking water pipe especially in the era of Sultan Mahmud II. Further, the water pipe continued its survivability especially in the private sphere due to narrowing space of its usage in the public sphere in the period of the mentioned restrictions. The enlargement of this dual spatial distribution made the prediction of the exact point of where immobile smoker was impossible. This was why any banning implementation could not theoretically prevent the usage of water pipe. Hence, smoking water pipe acquired a continuum in the repetition of the space-based activities such backgammon and chess. In this perspective, the article seeks to explicate how the water pipe habituality constituted in the Ottoman Empire by arguing that smoking pipe left its function to smoking water pipe at the transitive axis from mobile smoker of pipe to immobile smoker of water pipe. At the end, it advocates that space was a necessary condition for smoking water pipe.

Key Words: Pipe, Water Pipe, Motion-based, Space-based, Mobile Smoker, Immobile Smoker, Habituality

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

**Arş. Gör. Fatih Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, El-mek: mehmetkilic@fatih.edu.tr

HAREKETLİ İÇİCİDEN HAREKETSİZ İÇİCİYE: OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA NARGİLE ALIŞKANLIĞININ TERKİBİ

ÖZET

Bu makale Osmanlı İmparatorluğunda nargile alışkanlığının terkiibini iki evrede inceleyecektir. Birinci evrede; tütünün hareket halindeki insanla bütünleşmesi çubuk kullanımıyla gerçekleşmiştir. Böylece; tütün kullanımı, gündelik aktivitelerin tekrarı ile süreklilik kazanmıştır. Merkezi otoritenin yasaklamalarına rağmen -özellikle Sultan IV. Murad dönemindeki-, bu alışkanlık bahsi geçen süreklilik içinde hayatıyetini sürdürmüştür. Çünkü mobil içicinin nerede olduğunun tam zamanını öngörmek mümkün olmadığından, bu içici çubuk içiminden menedilememiştir. Zira; spesifik bir mekandaki durağanlık çubuk içimi için zorunlu bir şart değildir. Özellikle bu, böyle bir alışkanlığın hayatıyetinin hareketli içiciye dayandığı anlamına geliyordu. Çünkü hareketlilik çubuk içimi gayesi için yeterli şartı sağlıyordu. İkinci evrede; çubuğun ortadan kaybolması ile, nargile hem kamusal hem de özel alana entegre olmuştur. Bu ikili entegrasyon özellikle Sultan II. Mahmud döneminde kahvehanelerin yasaklanma ve kapatılmalarına rağmen koruyucu bir duvar hizmetini ifa etmiştir. Dahası; nargile, bahsi geçen kısıtlamalar döneminde kamusal alandaki kullanım sahasının daralması dolayısıyla hayatıyetini özellikle özel alanda sürdürmüştür. Bu ikili mekânsal dağılımın genişliği hareketsiz içicinin tam olarak nerede olduğunu öngörmeyi imkânsız kılmıştır. Bunun için nazari olarak herhangi bir yasaklayıcı tasarruf nargile kullanımını önleyemezdi. Dolayısıyla; nargile kullanımı da tavla ve satranç gibi mekân temelli aktivitelerin tekrarı ile süreklilik kazanmıştır. Bu açıdan; makale, Osmanlıda nargile alışkanlığının nasıl terkip ettiğini açıklamaya çalışırken; hareketli içiciden hareketsiz içiciye geçiş ekseninde çubuğun fonksiyonunu nargileye terk ettiğini iddia edecektir. Sonuç olarak; makale, mekânın nargile içimi için zorunlu şart olduğunu savunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çubuk, Nargile, Hareket-Temelli, Mekân-Temelli, Hareketli İçici, Hareketsiz İçici, Alışkanlık.

1. Introduction

The appearance of tobacco in the Ottoman territory would lead to emergence of new habits in the Ottoman society at the end of the sixteenth century. Whether this fact was recognized or not is a crucial issue. For, the attitudes toward a newly appearing habit were keys to appreciate the survivability of such a habit. At this point, it will be important to quest how a role tobacco smokers played in enabling this habit to live. Further, if the habit is taken as reappearance of similar acts of human being, what was the role of moving human body in the survivability matter? Specifically, mobile body will be the central concern to explain the survivability and continuation of tobacco habit.

Ottomans would use to keep pipes in their hands to consume tobacco whenever they moved. Here, if mobile men smoked pipe, what would immobile men smoke? At this point, water pipe emerged as a smoking means for immobile men. It would make pipe disappear to smoke tombeki, a strong kind of tobacco. Placement of pipe with water pipe would lead to emergence of

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

immobile smokers. If smoking water pipe is defined as a new habit, how it survived and which factors played key roles in its survivability?

One of the key aspects of understanding water pipe habituality is to explain its relations with other space-based activities. Was water pipe integrated into the other activities of daily life? The answer of this question will be able to help us to understand how the water pipe habituality continued. If the place of where water pipe was smoked is determined, it will be easy to predict when it was smoked.

This article will explain how water pipe habituality constituted in the Ottoman Empire. It will also try to make the emergence of this habituality understandable by analyzing pipe habit. At the end, we will attempt to catch the signs of how the pipe habit was pregnant with the symptoms of birth of the water pipe habituality.

2. The First Phase

Different dates can be given for distinctive parts of Ottoman territory for when the Ottomans came into contact with tobacco. It was brought over the Indian trade routes into Ottoman Yemen in 1590 and then was carried over to Syrian and Egyptian territories at the end of the 1590s (Shechter 2006: 16). According to Peçevi, an Ottoman historian, Englishmen first imported it to Istanbul to be used as a remedy for illnesses stemming from humidity in 1600 (Peçevi 1283: 365). Englishmen who were active in the Indian trade routes marketed tobacco as a kind of medicine to Ottomans to increase demand. This type of advertisement contributed to spread of tobacco consumption among common people, state officials and some of the Ulama (Mustafa Ali 1978: 180-181; Peçevi 1283: 365). It is possible to perceive that the mentioned smokers consumed tobacco when they were in motion because the emphasis was not on space but on human.

On the other hand, the rapid spread of tobacco consumption encountered some resistances coming from both Ulama and central governments at the beginning of the seventeenth century. Here, the problematic point is why such resistances could not terminate tobacco consumption, why smoking continued to survive in spite of the oppositions and how survivability of smoking was related with man in motion, namely mobile smoker.

In the beginning, the Ulama felt very enthusiastic to argue about and oppose tobacco consumption. Most of them gave sermons and deliver fatwas against it. However, Katib Çelebi supports the idea that they could not develop a common attitude towards whether people should use it or not (Katib Çelebi 1972: 31). For instance, Ibrahim Effendi, one of the Ulama, held numerous discussions and gave fatwas to prevent its consumption but he was unsuccessful. People persisted in smoking in spite of the Ulama's opposition (Gökyay undated: 260). When a number of the Ulama attempted to stop people from smoking, some of them claimed that it was harmless to the health and commenced smoking (Ahmed Cevdet Paşa 1976: 76-78). Smoking was discussed among the Ulama as an invention of new habit among Muslims. It seems that the Ulama were confused about whether smoking had a detrimental effect on health or not, thinking about the tobacco marketed as a type of medicine. The centre of the discussion was not the importance of where tobacco had to be smoked.

The state also took some deterrent measures to prevent people from the consumption of tobacco beyond the Ulama's oppositions. In 1633, the real reason for the first severe tobacco prohibition was the Cibali fire in Istanbul. The fire destroyed a vast number of buildings, including baths, houses, and shops. Naima, an Ottoman historian, implies that Sultan Murad IV ordered the closure of all coffeehouses where smokers gathered in the Ottoman Empire to remove the tobacco consumption (Mustafa Naima 1280: 158-161). The closure of coffeehouses indicates that the Sultan wrongly perceived tobacco consumption as space-based at the beginning of the prohibition.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

In the days following the closure of coffeehouses, the prohibition would put tobacco addicts at the centre, for the Sultan ordered the execution of a number of smokers (Bernard Lewis 1995: 8). The Sultan disguised himself to apply the prohibition in Istanbul, and hunted smokers in the streets and busted the places that sold tobacco at night (Thévenot 1978: 152,153.). Katip Çelebi states that Murad IV increased the violence of the prohibition so that even some of his soldiers could not secure their lives (Katip Çelebi 1972: 32). Mehmed Halife, an Ottoman historian, claims that smoking brought about the death of many people and no one knew how many (Mehmed Halife, 30). The disappearance of space at the centre of the prohibition shows why the Sultan in motion started trying to find smokers in the streets because he understood that there was no exact place to consume tobacco. Here, it should be easy to perceive that smoker was a mobile one in place and the Sultan could not estimate the distance between himself and any smoker, and could not know when he would be able to run into a smoker.

In the eighteenth century, smoking became a widespread activity in the habitual practices of the Ottoman community in the daily life, beginning immediately after morning coffee and lasting until late night. The attempts of the Sultan Murad IV and his prohibition applied in specific places had not terminated the consumption of tobacco. D'Ohsson states that long tobacco pipe known as *çubuk* was the most common tool of smoking in this century. He continues stating that the Ottomans produced the pipes' handles generally from the wood of trees such as jasmine and rose, and adorned them with gold and silver. Furthermore, tobacco consumption was not constrained to male consumers. It included female consumers also. Wealthy women used pipes adorned with precious stones, whereas ordinary women were contented with simple ones (D'Ohsson, 62). Pipe started to bring aesthetic preferences of smokers in consuming tobacco. Its substance and adoration were like heralding signs of water pipe's aesthetic because the pipe was a kind of beautified medium between the lip of addict and tobacco.

D'Ohsson also indicates that the pipes were the ultimate and undisputed tools of smoking in homes, e.g., offering pipes to visitors was a tradition in Ottoman society (ibid: 63). After the meal, hosts first offered coffee and then pipes to all visitors especially in wintertime (De Tott, 57). Smokers did not leave home without their pipe and tobacco, for they smoked not only at home but also in streets, coffeehouses, and excursion spots. Especially, going to coffeehouse to smoke was a common activity among men. There, everybody started smoking his pipe joyously in the early morning (Francisco Miranda 1965: 74). Here, it is possible to observe that the importance of space started to increase in using pipe for mobile smokers. Additionally, D'Ohsson says that a Muslim who lit his pipe after having a cup of coffee sitting in meadow under a tree was the happiest man in the world (D'Ohsson, 63-64.). D'Ohsson's perception recorded the usage of pipe within a perspective. In this view, the smoker was immobile in space as if he was the harbinger of water pipe user.

3. The Second Phase

Tombeki that is a kind of tobacco used in water pipe was brought from Iran into the Ottoman territories. It was produced in the southern Farsistan and Isfahan regions of Iran (Tomara 1971: 250). The best known kinds were Şiraz, Isfahan and Keşan tombekis. Each kind had a specific taste and its own habitués in the Ottoman community (Sema 2004: 382). The Persians first invented a water pipe, known as *kalyan* in the Persian language and *nargile* in the Ottoman language, in the early seventeenth century.¹

¹ The components that make up a water pipe are as follows: a head (*ser*), a bowl for tombeki (*lüle*), an elastic tube (*marpuç*), a bottle (*şişe*), and a mouthpiece (*ağızlık*). The head assembled on the bottle is the long body of the water pipe. The bowl is filled with tombeki and ash is located on it. The elastic tube, which takes smoke from the bottle and delivers it to user's mouth, is a hose. The bottle is filled with water to cool the tombeki's smoke. The mouthpiece is affixed to the

Tombeki became the favorite matter for smokers in the second phase of the constitution of water pipe habituality. The second half of the eighteenth century was the specific period when the Ottomans commonly began to use water pipes. Then water pipes, which filtered and cooled tombeki which has a stronger taste than other tobacco varieties, became the most popular tool for smoking in the nineteenth century.

Both Arabs and Turks produced water pipes domestically, adorned them with flower and fruit motifs, and decorated them with gold and silver (Bozyiğit 2004: 394). We can interpret several features of some artistic water pipes, which Nargileci Musa Halil sold, to see the clues of their meaning for the water pipe habitué. The first one was gilded and had a silhouette like an artichoke, a silver head, a pink bottle, and a silver mouthpiece. The second one is described as a simple tulip with a silver head and it was adorned with navy blue flowers drawn on its bottle (BBA, Cevdet İktisat, 1202). Here, the shapes and adoration of water pipes reflect interesting attempts to harmonize with space by aesthetically referring the phantasms of a garden. Further, water pipes desirously endeavored to camouflage themselves with decorations and silhouettes to be imagined as a part of nature. The immanent intention in the illusionary appearance of water pipes was to increase pleasure gained from smoking tombeki. This may be why in his travel book, *Istanbul*, Edmondo de Amicis describes the usage of water pipes as the biggest pleasure of the Ottomans' bodies and souls, which revealed their nature and philosophy (De Amicis 1986: 424).

Coffeehouses commenced to become the undisputed place for smoking water pipe and for discussing political thoughts and gossips in the second half of the eighteenth century (Sarıcaoğlu 2001: 248-250).² Mary Montague narrates interesting impressions about coffeehouses. She describes that a coffeehouse typically was composed of a big saloon where there were benches and its floor was covered with carpets. She reports that habitués drank coffee and smoked water pipes sitting on the benches (Montague 1939: 11, 15). It was a place where workers, tradesmen, and travelers relaxed and chatted (BBA, C ZB 48/ 2351, C EV 408/20662). It was also a center for chatting, reading books, and poems, playing backgammon and chess (Emiroğlu 2002: 450-451). It can be meaningful to feel either that the emergence of coffeehouses as specific places for smoking water pipe integrated addicts with diverse activities or that the frequenters of coffeehouses became addicted to smoke water pipe. In brief, this circumstance indicates the diagnostic aspect of space in its smoking.

In the 1850s, both Muslim and non-Muslim opened new coffeehouses in cities, towns, and villages in different regions of the Ottoman Empire (BBA, A MKT DV 121/36, A MKT UM 500/88, A DVN 136/12). The number of such coffeehouses continued to increase especially from the 1880s to the 1890s (BBA, DH MKT 1349/87, 1499/96, 1585/25, 1577/3, 419/47, 2146/32). By building them in the gardens, employers sought to attract water pipe habitués and provide them a natural place to feel the pleasure deeply. Communal differences also had a prominent effect on the preference for coffeehouses at the beginning of the 1900s because people of the same community would gather in same coffeehouses (BBA, ZB 375/80, 634/16). The new coffeehouses established in the second half of the nineteenth century implies that water pipes like a flowerpot reached at the coherent wholeness with environment, enlarging its spatial distribution that had a particular importance for perception of addicts.

elastic tube to allow inhaling the smoke. Balıkhane Nazırı Ali Rıza states that the habitué himself put together those parts in the coffeehouse, paying attention to the most important points to derive the highest pleasure from smoking the delicious tombeki (Balıkhane Nazırı Ali Rıza undated: 71).

²Peçevi argues that there were no coffee or coffeehouses in Istanbul until 1554, when Hakem, a tradesman, who was from Aleppo, and Şems, who was from Damascus, opened stores to sell coffee in Tahtakale, and from then on the number of coffeehouses significantly increased, insomuch as some state officials and the ulama also opened coffeehouses (Peçevi 1283: 363-364; Emiroğlu 2002: 450-451).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

An event exemplifying the wholeness between space and water pipe happened. An angry dispute between Ahmed, who was a coffeehouse operator, and Yusuf Andorya, who was a Christian merchant from Beirut, gives some clues about this integrality in Tarsus in 1861. Andorya wanted Ahmed to prepare a water pipe with tombeki, but Ahmed said that Andorya could not have gotten it until he paid his debt, and then quarrel was taken to court. There was a tobacconist, a water seller, a grocer, a common day laborer, and merchants, all of whom were from different parts of the Empire, among witnesses in the coffeehouse (BBA, A MKT MVL 147/36). The use of water pipe gathered both Muslims and non-Muslims from different professions in the same place. Habitues could easily access water pipes whenever and wherever they wanted due to the wide coverage area it reached through coffeehouses in both the cities and smaller towns.

The governments' policies had important impacts on the position of coffeehouses in tombeki consumption. Though Sultan Mahmud II had outlawed many of them, later governments encouraged the building coffeehouses. Even a number of them belonged to the state. The government gave them for rent at a public auction for a year in the 1860s (BBA, A M 26/26, A MKT DV 122/14, İ MVL 585/26326, A MKT UM 500/88). To provide social control, the central governments constantly observed coffeehouses before and after the proclamation of the Second Constitution in 1908. According to them, the surveillance was the result of moral necessities both during the reign of Abdulhamit II before 1908 and in the period of the Committee of Union and Progress after 1908 (BBA, ZB 352/41, DH MKT 989/21, DH MUİ 92-1/14). It is obvious to see that the governments' arrangements would be effective on tombeki consumption based on space because usage of water pipe was directly proportional to public sphere.

Gerard de Nerval's and Pretextat Lecomte's observations also contain interesting information about the life in coffeehouses in Istanbul. Nerval went with Iranians to a coffeehouse which was at the back of Bayezit Mosque and which was especially preferred by foreign merchants. He said that the owners of coffeehouses offered water pipes to customers as soon as they sat. Meddah, a kind of storyteller, told his stories, and habitues read their newspapers. Nerval's words imply that foreigners who visited Istanbul for trade or other reasons witnessed well-defined water pipe habituality (Nerval: 1984: 95). Lecomte also says that some European habitues especially preferred Tophane and Petits-Champs coffeehouses to smoke water pipe each day in Istanbul at the end of the nineteenth century (Lecomte, 187). From Nerval's observation we can infer that water pipe smoker had to be immobile in some specific locations in realizing other activities with smoking.

The decoration of coffeehouses also had important effect on the preference of water pipe addicts because they paid attention to the comfort of coffeehouses in order to feel pleasure. Balıkhane Nazırı Ali Rıza states that some coffeehouses' floors were covered with carpets. The others were furnished with cedar on which cushions and pillows were put (Balıkhane Nazırı Ali Rıza, 69). Habitues gurgled in the water of water pipes until they became lost in sleep and until the time reached five in the morning in such places (BBA, ZB 12/110). It can be advocated that immobile smoker was a conformist man who paid special attention to the comfort of location where he used to smoke. Staying awake all night to smoke clearly shows that motionless was the basis of using water pipe.

To specify the locations of coffeehouses in cities may reveal some clues about the social groups who consumed tombeki. There were coffeehouses near mosques, monasteries and those that belonged to vaqfs. Especially, religious people preferred such places where the water pipe offered them a mystical ambience (BBA, İ DF 6/1315 Za-05, İ EV 24/1317 N-03, İ EV 53/1329 Za-03, DH TMIK S 35/90, DH MKT 2002/35, 2222/83, 2323/65, 2296112, 2356/79, 2366/33, İ AZN 27/1315 R-11, HR HMŞ İŞO 145/43, İrade Evkaf 1322. S. 17/9, 1326. B. 13/9). Dervishes also were

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

assiduous habitués of coffeehouses in the neighborhood of their convents (BBA, ZB 355/66). Members of fire brigade and stokers, for instance, went to their own coffeehouses. There were such places in Aksaray, Divanyolu, Tophane, Şehzadebaşı, Direklerarası, Galata and along Bosphorus coasts in Istanbul (Balıkhane Nazırı Ali Rıza, 146; Nerval, 79). Porters who worked in quays such as in Eyüp also preferred their coffeehouses to relax and to use water pipe (BBA, DH MKT 1257/65). Müsahipzade Celal also confirms that there were numerous such coffeehouses in Istanbul (Müsahipzade Celal 1992: 129; BBA, ZB3 75/45). Here, we can feel either that water pipe would provide a reasonable pretext for realizing other activities or that it would offer spatial adjacency to meet and chat.

Women used water pipes. Some instances are available about women who used them even if it was not possible to determine how wide the usage of water pipe spread among them. Amicis observed that women used water pipe with rosewater in their houses in Istanbul (Müsahipzade Celal 1992: 255). In his long biography in which he narrated the habits in Nablus, Muhammed Izzet Derveze said that women used water pipes in their homes with their husbands (Derveze 1993: 108). Briefly, spatial distribution of water pipe enlarged with the women who smoked water pipe in home which had a partly feminine nature with respect to masculine character of coffeehouses (Ayaş 2011: 121-128).

It is possible to find places where the most women used water pipes in the Ottoman provinces. The vicinity of Baghdad had a special place for water pipe because women constituted an important part of water pipe users there. Ali Bey feels that the use of water pipe was more prevalent than tobacco in this region. He also adds that women generally smoked water pipes, and that they carried their water pipes with them when they visited each other and went to bath or excursion spots (Ali Bey, 254-255). Abdul-Aziz Bey told that there were water pipes in houses of wealthy people to offer them to visitors who preferred to smoke tombeki. To prepare it was the duty of Tütüncübaşı Ağa (Abdülaziz Bey 2002: 181; Neave 1978: 59). It can be meaningful to say that spatial division of smoking water pipe was under the effects of gender and usage of water pipe gained a ceremonial character in the time series of daily activities in private sphere.³

4. Conclusion

The entrance of tobacco started new discussions among the Ottoman Ulama to specify whether it was detrimental to human health or not. The Ulama first could not predict that its usage would become a habit. This was why many of them became its addicts at the end. Interestingly, Sultan Murad IV prohibited smoking tobacco with closure coffeehouses by predicting that its usage was a space-based activity. Then, he saw that this prohibition had not been sufficient to terminate smoking. The final solution that he found was to violently punish smokers. However, this punishment also could not help him stop smoking because smokers were in motion. It was very hard to predict when and where tobacco was smoked. Finally, this was why tobacco consumption survived in spite of such applications in the seventeenth century.

In the eighteenth century, the Pipe started to appear a fundamental and indispensable tool to smoke tobacco. Its artistic adoration was an example for this appearance. However, it transferred its function to water pipe with the emergence of smoking tombeki. This transfer was the sign of an interesting shift from motion to space; thus, specific locations gained importance for smoking water

³ Women might have used water pipes in places such as in coffeehouses other than baths, excursion spots and their homes because we could not find enlightening information about this issue. Even if it is not known whether there were coffeehouses for females only, it is possible to find some women who owned coffeehouses in the archival documents. It is interesting because owners of coffeehouses generally were men. To specify some exceptions instances are available such as Zeyneb Hatun, Nefise Hatun, Ayşe Hanım, and Ayşe Zekiye Hanım (BBA, A MKT DV 217/12, 90/93, A MKT UM 2141/46, 251/89, DH MKT 2565/91, İ ŞE 15/1319. Ş. 02).

pipe. As a result, using water pipe took its place in the time series of daily activities, making its smoker predictable where to find.

The shapes and adoration of water pipes also harmonized with space by aesthetically referring the phantasms of landscape to be intuited as a genuine part of nature because it had to persuade smokers to become immobile for smoking. Actually, water pipe found potential immobile smokers especially in coffeehouses by integrating with other activities such as backgammon and chess realized there. Further, it would not block other space-based daily activities because water pipe used to make the direct connection between an addict and object of his act an indirect relationship. Thus, water pipe became the direct object of act; that is, it had an integral function between immobile smoker and object of his act. In the nineteenth century, the enlargement of spatial distribution of coffeehouses made it reachable for smokers. Especially, appearance of some strong addicts brought it into their home. Thus, water pipe made many women its addicts getting a feminine character with its adoration even with its rosy water.

In conclusion, this article clearly shows that smoking pipe was a motion-based habit because smoker did not need to be motionless in a specific location. That is, space was not a necessary condition for smoking pipe. This circumstance made the mobile smoker unpredictable because he could smoke whenever he wanted and wherever he went. That was why oppositions and prohibitions could not terminate smoking tobacco. On the other hand, smoking water pipe was a space-based habituality because smoker needed to become immobile to smoke. This situation made water pipe user predictable because it was obvious when and where he smoked. That is, motionless was a necessary condition. The integration of water pipe both with public and private spheres guaranteed its survivability in spite of its predictable smokers. Briefly, the pipe integrated with the body in motion and water pipe integrated with immobile body to survive. As a last word, survivability of pipe habit depended on motion when survivability of water pipe habituality was based on space.

REFERENCES

Archive Sources

Başbakanlık Arşivi (Archives of the Prime Ministry (BBA)), Istanbul

Bab-I Ali Evrak Odası Sadaret Evraki

Divan-I Hümayun Kalemi

Müteferrik Belgeler

Mektubi Kalemi, Deavi

Mektubi Kalemi, Umum Vilayat

Cevdet Tasnifi

Cevdet, İktisat

Cevdet, Zaptiye

Cevdet, Evkaf

Dahiliye Nezareti

Mektubi Kalemi

Muhaberat-I Umumiye İdaresi Belgeleri

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Dâhiliye Nezareti Tesri' -i Muamelat ve Islahat Komisyonu

Hariciye Nezareti Evrakı

Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri

Hatt-I Hümayun Tasnifi

İrade Tasnifi

İrade Adliye ve Mezahib

İrade Defter-I Hakani

İrade, Evkaf

İrade Meclis-I Vala

İrade Şehremaneti

Zabtiye Nezareti Evrakı

Books

Abdülaziz Bey. 2002. Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri, ed. Kazım Arısan-Duygy Arısan Günay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ahmed Cevdet Paşa. 1976. Tarih-i Cevdet, vol. 1, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Ali Bey. Lehçetü'l-Hakayık, trans. Şemsettin Kutlu, İstanbul: Tercüman Gazetesi.

AMICIS, Edmondo de. 1986. İstanbul, trans. Beynun Akyavaş, Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza. Bir Zamanlar İstanbul, ed. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul: Tercüman Gazetesi.

BERNARD, Lewis. 1995. The Middle East, London: Weidenfeld & Nicolson.

D'OHSSON, J. Mouradgea. XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler, trans. Zerhan Yüksel, İstanbul: Tercüman Gazetesi.

EMİROĞLU, Kudret. 2002. Gündelik Hayatımızın Tarihi, Ankara: Dost Yayınevi.

Gelibolulu Mustafa Ali. 178. Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları (Mevidü'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis), trans. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul.

GÖKYAY, Orhan. Şaik Katib Çelebi: Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İbrahim Peçevi. 1283. Peçevi Tarihi, vol. 1, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Katib Çelebi. 172. Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'i-Ehakk, trans. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KILIÇ, Mehmet. 2008. The Importation of Ottoman Tonbaku from Iran and Its Socio-Cultural Implications: 1891-1914, Unpublished MA Thesis, Boğaziçi University.

LECOMTE, Pretextat. Türkiyede Sanatlar ve Zeneatlar: Ondokuzuncu Y.Y. Sonu, trans. Ayda Düz, İstanbul : Tercüman Gazetesi.

MIRANDA, Francisco. 1965. Venezualla'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hatıratı, trans. Fuad Canım, Berksoy Matbaası.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- NEAVE, Dorina L. 1978. Eski İstanbul'da Hayat, trans. Osman Öndeş, İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- NERVAL, Gerard De. 1984. Doğuya Seyahat, trans. Muharrem Taşcıoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Mehmed Halife, Tarih-i Gılmani, trans. Ömer Karayumak, İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- MONTAGUE, Mary. 1939. 1717-1718'De Türkiye, trans. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul : Çığır Kitabevi.
- Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş Derveze. 1993. Müzekkiratu Muhammed İzzet Derveze, Vol. 1, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- Mustafa Naima. 1280. Tarih-i Naima: Ravzate'l-Hüseyn fî Hulasat Ahbare'l-Hafikeyn, vol. 3, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Müşahipzade Celal. 1992. Eski İstanbul Yaşayışı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SARICAOĞLU, Fikret. 2001. Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), İstanbul: Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- SHECHTER, Relli. 2006. Smoking, Culture, and Economy in the Middle East, London and New York: I. B. Tauris & Co. Ltd.
- THÉVENOT, Jean. 1978. 1655-1656'da Türkiye, trans. Nuray Yıldız, İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- TOTT, François Baron De. Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar (Memoires sur les Turcs et les Tartares), trans. Mehmet Reşat Uzman, İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Articles and Chapters

- AYAŞ, Tuğba. 2011. Bir Heterotopya Örneği: Osmanlı Kahvehaneleri, *Civilacademy Jurnal of Social Sciences*, Vol. 9, Winter, p. 111-132.
- BOZYIĞIT, A. Esat. 2004. "Nargile," in Fatih Tıgılı (ed.) *Ehlikeyfin Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- SEMA, Sadri. 2004. "Nargile," in Fatih Tıgılı (ed.) *Ehlikeyfin Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- TOMARA, M. L. 1971. "Tobacco and Other Cash Crops 1890s," in Charles Issawi (ed.) *the Economic History of Iran*, Chicago and London: the University of Chicago Press.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE SOLİDARİST KORPORATİZMİN TÜRK SOSYAL HAYATINA YANSIMASI*

*Oktay KIZILKAYA***

*Ahmet İLYAS****

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı/Türk aydınları, devlet ve toplum yapısında meydana gelen çöküşü durdurmak için çareler aramışlardır. Bahsi geçen çöküşü durdurmak için başvurulmuş çarelerden biri, Fransa'da ortaya çıkan, toplum ve devletin yapısı nasıl olmalıdır? Sorusuna çözüm arayan Solidarizm(Dayanışmacılık) fikir akımıdır. Bu fikir akımı Fransa'da etkili olduğu gibi Osmanlı Devleti ve birçok ülkede kendine taraftar bulmuştur. XIX. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde meydana gelen reform hareketlerinde Fransa, örnek alınan bir ülke olmuştur. Bundan dolayı Fransa'da ortaya çıkan Solidarizm kısa bir süre sonra Osmanlı/Türk aydınlarının fikri yapısını etkilemiştir.

Solidarizmin, dinsel, etnik, mezhep vb. birçok çeşidine bahsi geçen dönem dünyasında rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikri alt yapısının şekillenmesinde Solidarizmin etkisi büyük olmuştur. Kuruluş aşamasında Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri alt yapısının şekillenmesinde de Solidarizmin etkisini görmek mümkündür. Cumhuriyetin ilk yıllarında Solidarizmin ilke edindiği fikirlerin, sosyal ve devlet hayatında ihtiyacı tam olarak akımı olarak karşılamadığı anlaşıldığından, Korporatizmin(devlet ve toplum hayatında işbirliği) ilkelerine de başvurulmuştur. Böylece yeni cumhuriyetin fikrîsel alt yapısı, Solidarist Korporatizm olarak kendini göstermiştir. Bu fikrîsel alt yapı, sosyal yapı ve devletin işbirliği halinde kalkınması hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, Solidarizm ve Korporatizm fikir akımlarının, Osmanlı Devleti ve aydınları üzerinde olan etkisi açıklanmıştır. Bu akımların, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde, devlet ve sosyal yapının düzenlenmesinde yapılan anayasal çalışmalara olan katkısı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Modernleşme, Solidarizm, Korporatizm, Türkiye Cumhuriyeti, Sosyal Yapı.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: o.kizilkaya@mynet.com

*** Okt. Batman Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, El-mek: ahmetilyas@hotmail.com

REFLECTION OF SOLIDARIST CORPORATISM TO THE TURKISH SOCIAL LIFE IN THE TRANSITION PERIOD FROM THE OTTOMAN STATE TO THE REPUBLIC

ABSTRACT

As of the second half of the 19th century, Ottoman/Turkish intellectuals sought ways to stop the decadence that was taking place in the State and in the social structure. One of such remedies was the movement of idea called Solidarism which emerged in France and sought an answer to the question “How the structure of society and the State should be like?” Having been influential in France, the movement also found followers in the Ottoman State and in many other countries. France was taken as an exemplary in the reform movements that took place in the Ottoman State as of the 19th century. Therefore, Solidarism influenced the ideas of the Ottoman/Turkish intellectuals soon after its emergence in France.

Various types of Solidarism including religious, ethnical, sectarian ones etc. could be found in the mentioned period. Solidarism was also very influential in the shaping of the “intellectual infrastructure” of the *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Committee of Union and Progress) which made its mark in the last era of the Ottoman State. It is also possible to observe the same influence in the shaping of the intellectual infrastructure of the Turkish Republic in its establishment period. As it is understood in the first years of the Republic that the ideas adopted by Solidarism did not fully meet the need in the social life and in the State, the principles of Corporatism (cooperation in the State and social life) were also appealed. Thus the ideological infrastructure of the new republic expressed itself as Solidarist Corporatism. This ideological infrastructure targeted the cooperative development of the social structure and the State.

This study explains the influence of the Solidarism and Corporatism movements on the Ottoman State and its intellectuals. The study examines the contribution of these movements to the constitutional works that were carried out for organizing the State and the social structure in the first years of the Republic of Turkey.

Key Words: Ottoman State, Modernization, Solidarism, Corporatism, Republic of Turkey, Social Structure.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda rol alan kadro, Osmanlı’dan devrıldıkları toplumsal mirası çevre-merkez ilişkisi içerisinde ve Kemalist¹ anlayışla, yöneten, yönetilen ve askeri sınıf çerçevesinde somutlaştırarak devleti güçlü kılmak ve sosyal statüler arasına geçişi kolaylaştırmak, halk arasında bir iş bölümü inşa etmek ve çözölmeyi değil, daha çok birleşmeyi ortaya çıkarmak için toplum mühendisliğinin ilkelerine başvurdular. Bu toplum mühendisliğinin adı, Emile

¹ Aydın ve askerlerin hâkim olduğu güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan devlet modeli. Şerif Mardin, “19.Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 342.

Durkheim tarafından ortaya atılan ve sosyal sınıfların varlığını inkâr etmeden, sosyal tabakalar arasında dayanışma ve ortak menfaatleri ön plana alan politik bir yaklaşım olan Solidarizmdir.² Ekonomi de devlet müdahaleciliğini öneren, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, uzlaşma ve işbirliği esasına dayalı, organik dayanışmayı esas alan toplumsal bir öğretisi olan Solidarizm³, terim olarak ilk olarak, Fransa'da üçüncü cumhuriyet döneminde(1870–1940 yılları arasında uygulanan cumhuriyet yönetimi), ortaya çıkmış ve Alfred Fouillee tarafından sistematik hale getirilmiştir.⁴ İnsanlar arasındaki dayanışmayı ve kaynakların paylaşımını esas alan Solidarizm⁵, Fransa halkı arasındaki uyumu göstermesi açısından betimlenmiştir. Durkheim'in *The Division of Labour in Society* (1893) adlı eserinde, *dayanışmacılık* modelinden izler taşıyan sosyal yapılarda, sınıflar olmadığı gibi sınıf çelişkisi de bulunmamaktadır.⁶ Durkheim'in çalışmasının büyük kısmı toplumsal denge ve toplumsal sistemin istikrarına ilişkin fikir üzerine inşa edilmiştir ki⁷ Durkheim'e göre, toplum içindeki problemler ancak uzlaşma ve dayanışma yoluyla çözülebilirdi.⁸

Fransa'da, Radikal Parti içinde etkinlik kazanan Solidarizm, başlangıçta eski başbakan Leon Bourgeois olmak üzere, Alfred Fouillee, Alexandre Millerand, Charles Seignobos, Ferdinand Buisson, Charles Gide, Gustave Geffroy gibi birçok düşünürün üzerinde durduğu bir kavram olmuştur.⁹ Solidarizm, teşebbüs serbestisi ve mülkiyetin dokunulmazlığına gölge düşürmeden Liberalizm ile Sosyalizm arası bir orta yol aramayı amaçlamaktadır.

Fouillee'nin şekillendirdiği Solidarizm, XX. yüzyılın başında Fransa'da resmi ideoloji olarak kabul görmüştür.¹⁰ Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in başkanlığını yapan Léon Bourgeois kaleme aldığı *Solidarité*¹¹ adlı eserde, toplumda meydana gelmesi muhtemel (oluşabilecek) sosyal düzen hakkında bilgi vererek, toplumun bir arada dayanışma içinde sakin bir yaşam sürmesinin temelini Solidarizm'de görmektedir. Konu hakkında Léon Bourgeois'in düşüncesi, Fransız Devrimi'nin önde gelen düşünürlerinden Emmanuel Joseph Sieyès'in görüşleri ile bir paralellik gösterdiği izlenimi edinilmektedir. Sieyès'e göre; bir ulusu ayırt eden, zenginlik farkı değil, ortak çıkar farkıdır.¹²

Solidarizmin etnik, dini, sınıfsal, iktisadi vb. farklı şekillerinden söz etmek mümkündür. Konu hakkında, etnik Solidarizm örnek olarak gösterilebilir. Etnik Solidarizm bir taraftan bir etnik topluluğun yardımlaşma ve dayanışmasını anlatırken diğer taraftan politik yapılanmalara yol açabilir.

Solidarizm, sosyal bir teori olarak politik ve siyasal alanda ortaya çıkmış, önce Fransa'da daha sonra birçok ülkede etkisini göstermiştir. Bu sosyal teori, halk arasında dayanışmayı ele alarak, toplum içerisinde farklı kitlelerin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmış, bunun yanı sıra kitle halinde hareket etme kavramını devlet ve halk içerisinde nasyonal bir şekilde kendisini göstermiştir.

² Emile Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Macmillen Press, China, 1984, s. 23.

³ Emre Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 19.

⁴ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 377.

⁵ Steinar Stjernø, *Solidarity In Europe*, Cambridge University Press, New York, 2004, s. 25.

⁶ Durkheim, *The Division of Labour in Society*, s. 24.

⁷ Philip Smith, *Kültürel Kuram*, Babil Yayınları, 2005, s. 113.

⁸ Stjernø, *Solidarity In Europe*, s.34

⁹ Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", s. 377.

¹⁰ Ertan Aydın, *The Peculiarities Of Turkish Revolutionary İdeology İn The 1930s: The Ülkü Version Of Kemalism 1933–1936*, Bilkent Üniversty, the Department of Political Science and Public Administration, Ankara, 1993, Basılmamış Doktora Tezi, s. 136.

¹¹ Leon Bourgeois, *Solidarité*, Armand Colin et Cie, Paris, 1896.

¹² Joseph Emmanuel Sieyès, *Üçüncü Sınıf Nedir?*, (Çev: İsmet Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 19.

A) Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Solidarizm(Tesanütçülük)

Solidarizmin¹³ Fransa'da ortaya çıkışı ve benimsenmesinden sonra Osmanlı aydınları arasında yayılması zor olmamıştır. Çünkü Fransa, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılından başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemine kadar model ülke olmuştur. Bilhassa, Ziya Gökalp, Tekin Alp, Necmettin Sadık (Sadak), M. Zekeriya (Sertel), Yusuf Kemal Tengirşenk gibi İttihatçı çevrelerin etkisinde kalmış olan Türk aydınları aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinde etkili olduğu gibi sosyal ve siyasal alanın şekillenmesinde devletin temel dayanaklarından biri olduğu söylenebilir.¹⁴

Türkiye'de Solidarizm kavramı söz konusu olduğunda akla ilk gelen, Durkheim'in toplumsal iş bölümünden kaynaklı organik dayanışma şemasıdır.¹⁵ Bu şemanın oluşum sürecinde, XX. yüzyılın başında Fransa'da entelektüel yaşamda etkili olan Le Play ve Tarde okulları ile Durkheim, Auguste Comte, Saint Simon gibi Fransız aydınların görüşlerinin, Osmanlı aydınları arasında büyük bir etkisi olduğu söylenebilir.¹⁶

Solidarizm, Osmanlı Devleti'nde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (1908–1920) devlete hâkim olduğu dönemde ortaya çıkmış ve felsefi bir akım olarak, Osmanlı Devleti'nin, siyasal ve toplumsal hayatına yön verdiği iddia edilmektedir.¹⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) ideologları olan Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp, Rus Narodnik¹⁸ ve Fransa'da ortaya çıkan ve taraftar bulan Solidarizmi bu tasarruf içinde ele almışlardı. Bu iki kuramın en önemli özelliği toplumun beraber yaşama ve dayanışmacılığa yatkın bir kültüre sahip olmasıydı. Bu nedenle, Solidarizm anlayışının Osmanlı toplumuna uyarlanması çok zor görünmüyordu. Zira dünya toplumları arasında Osmanlı sosyal yapısı, dayanışma kültürüne en yakın toplumların başında gelmekteydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetiminde olanlar ilk dönem, Pax Ottoman kavramını topluma uyarlamayı düşünüyorlardı. Fakat İttihatçı seçkinler, hâkim olunan topraklarda çeşitli etnik grupların Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteğini görmekte başarısız oldular.¹⁹ Bu başarısızlıklarının kanıtı olan Trablusgarp ve Balkan savaşları, Osmanlı yönetimine, yönetim anlayışı ve sosyal yapı felsefesini değiştirme fırsatını sundu. Bu fırsatı değerlendiren İTC yöneticileri, modern ve düzenli toplum yapısını kurma yolunda Solidarist doktrinlerini hazırladılar. İttihatçılara göre iyi bir toplum; seküler(laik), dayanışmacı ve sınıfsız olmalıydı. İTC'nin beyin takımını bu anlayışa iten temel sebep, Osmanlı'nın heterojen toplum yapısının Fransız İhtilali'nden sonra iflas ettiğine tanık olmaları ve yeni oluşturulacak toplumun homojen bir yapıda olması gerektiğine olan inançlarıdır. Ancak bu homojen yapının, mevcut olan sosyal ve siyasal yapıya ne kadar ve hangi oranda uygulanabileceği konusunu pek tartışmamışlar yapılan tartışma da sadece hâkim unsur olan Türk etnisitesi dikkate alınarak yapılmıştı. Ülkede yaşayan diğer etnisitelerin varlığı veya onlarla olan toplumsal dayanışmanın yollarına pek vurgu yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Osmanlı aydınlarının Solidarizm anlayışının aksayan yönü olarak görülebilir. Bununla beraber, diğer etnik

¹³ Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan Solidarizm, aydınlar arasında Tesanütçülük olarak adlandırılmıştır.

¹⁴ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", s. 377.

¹⁵ Yıldız Akpolat, *Osmanlı'da Kadın Dergileri ve Sosyoloji Dergileri*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 23.

¹⁶ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)*, (Çev: Ali Berkay), YKY, İstanbul, 2009, s. 94.

¹⁷ Aydın, *The Peculiarities Of Turkish Revolutionary Ideology In the 1930s: The Ülkü Version Of Kemalism 1933–1936*, s. 168.

¹⁸ 1860 yılında Rus aydınları tarafından ortaya atılan ve Rus köylüsünün hayatını, tabiatını, ahlakını ve temayüllerini inceleyerek halk için ne yapılabileceğini araştırmışlardır. Bu araştırmaların sonucunda aydınlar Rus köylüsünün cahil ve ilkel olduğuna kanaat getirerek, halkın aydınlatılmasını amaç edinmişlerdir. Rus aydınları ile köylü arasındaki bu ilişki ağı Narodnik olarak nitelendirilmiştir. Abdullah Battal, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul, 1968, s. 86.

¹⁹ Feyzi Baban, "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", (Der: Fuat Keyman-Ahmet İçduygu), *Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Yurttaşlık*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 63.

grupların da Osmanlı'da hâkim unsur olarak görülen Türkler ile ne oranda dayanışma içinde olup olmayacakları da şüpheli bir durumdu. Bu konuda Ziya Gökalp:

“Türkler, özgürlük ve bağımsızlığı sevdikleri için, ortaklıkçı (iştirakçi-komünist) olamazlar. Fakat eşitliği sevdiklerinden bireyci de kalamazlar. Türk kültürüne en uygun olan dizge Solidarizm, yani dayanışmacılıktır(tesanütçülük)”²⁰, diyerek Solidarizme olan desteğini belirtmiştir. Bu amaçla İTC ideologlarının, Auguste Comte’un pozitivist toplum yapısıyla²¹ Emile Durkheim’in dayanışmacı(tesanütçü) toplum yapısının örnek aldıklarını belirtmek yerinde olacaktır. Comte’un ilerlemeci toplum yapısı, Türk toplum yapısına uygun olmayabilirdi; Çünkü Türk toplum yapısı bireyden genele, cemiyetten cemaate süregelen ve bireyden ziyade toplumu ele alan bir yapıya sahipti. Bu yüzden Türkler için en ideal yapı Durkheim’in dayanışmacı yani Solidarist toplum düzeniydi. Zira Türkler dayanışmayı hem kendi kültüründe, hem de İslam Dini’nin özünde bir motif olarak yaşamaktaydı. Bu sosyal yapı, onların sosyal, siyasal ve ekonomik hayatında(örnek olarak; cemaatler, lonca sistemi, dernekler, vakıflar vb.) etkili bir konumda bulunmaktaydı. Solidarizmin, Türkiye’deki temsilcilerinden Gökalp’a göre; *Sosyalizm, kapitalizmde olduğu gibi fayda kavramıyla sınıflar arası çatışma kavramına dayandığı için Türk Milletinin kalkınma sorununa faydası olacak bir ideoloji değildir*. Bu yüzden Ziya Gökalp, Sosyalizme alternatif olarak Durkheim’den aldığı Solidarizm ideolojisini ileri sürmektedir.²² Gökalp, dayanışmacılığın “içtimai halkçılık” olduğunu belirterek, buna göre dayanışmacılık, siyasal demokrasinin sosyal alanda gerçekleştirdiği eşitliği, ekonomik alanda uygulamaya çalışmakta, ekonomik alanda sınıfların kaldırılmasını amaçlamaktadır.²³ Gökalp’ın, Durkheim’den etkilendiğinin kanıtı olan yazıları, ona olan hayranlığının belirtisi olarak değerlendirilir. Gökalp, *Küçük Mecmua*’da yayınlanan “Davi’ye Göre” adlı yazısında, Durkheim hakkında:

“Avrupa’da sosyoloji kelimesi söylendi mi, hatırlara derhal Fransız sosyolojisi gelir. Bunun sebebi, en büyük sosyoloji müesseselerinin Fransa’da çıkmasıdır. İptida Montesquieu ondan sonra Condorcet, daha sonra Saint Simon, Auguste Comte, Espinas, Durkheim Fransa’da zuhur ettiler. Fransız sosyolojisi bilhassa Durkheim’in, usulünü esaslarını gayet metin olarak kurduğu şeyi içtimaiyat ilmine âlem olmuştur. Bundan başka sosyoloji Fransız darülfünunlarına iptida Durkheim’le girmiştir.”²⁴ Gökalp’ın bu görüşlerini inceleyen Ahmet Emin Yalman, “Gökalp’ın, tüm millî davaların sadece ve sadece Emile Durkheim’in sosyolojik prensipleriyle çözülebileceğine inandığını”, ifade etmektedir.²⁵

Solidarizm, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nin imgesindeki, devletçilik ve halkçılık oklarının temelini oluşturmaktaydı. Cumhuriyetçi kadrolar, Osmanlı Devleti’nin heterodoks yapısının, dağılışının ana nedeni olarak görmüş ve Osmanlı yönetimini, homojen bir toplum gerçekleştirmeye yardımcı olacak koşulları yerine getirmek için yeterince radikal kararlar almadıklarına inanıyorlardı.²⁶ Bu nedenle cumhuriyetçi elit tabaka modern bir ulus-devlet yaratmak, mahalle sisteminin cemaatçiliğine son vermek ve modern bireyin faal olacağı özerk bir toplumsal yapı oluşturma gereğini fark etti.²⁷ Bu arada ulus-devlet için

²⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz: M. Ünlü-Y. Çotuksöken), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 159.

²¹ Comte’e göre ilerleme, giderek teolojiden uzaklaşma, doğanın ve toplumun bilimsel yöntemlerle çalışılmasına olanak sağlamaktadır. İttihatçılar bu sorunsaldan yola çıkarak ilerlemeyi uzmanların ve toplumsal mühendislerin önderliği doğrultusunda bir hareket olarak algıladılar. Bu seçkin düşünce biçimi toplumun yukarıdan şekillendirilmesi doğrultusunda, toplumsal süreçleri projelere dönüştürmüştü. Ayşe Kadioğlu, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, Metin Yayınları, İstanbul, 1999, s. 79-80.

²² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Haz: Ahmet Kayuş), YKY, İstanbul, 2006, s. 465.

²³ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 159.

²⁴ Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949, s. 18.

²⁵ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. I, Rey Yayınları, İstanbul, 1970, s. 317.

²⁶ Baban, “Türkiye’de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik”, s. 60.

²⁷ Baban, “Türkiye’de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik”, s. 63.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

yapılan bu çabaların, bireyi aidiyet duygusu yerine kolektif bilince ikame etmek amacını taşıdığını belirtmek gerekir.²⁸

Cumhuriyet Türkiye’inde Solidarizm’e geçiş yapılırken, Kapitalizm ve Sosyalizm dışında üçüncü bir yol olan Korporatizm gündeme gelmiştir. Buna göre, ekonomi, siyaset ve toplumsal ilişkilerde bireyleri kontrol altına almayı, insanların bireyselleşmelerinin önüne geçmek amacıyla onları yaşadıkları cemaatlere zorunlu katılımlarını sağlamak için bütüncül bir toplum projesinin²⁹ denendiği de bilinmektedir. Bilhassa İttihat ve Terakki kadrolarının İstanbul’a mecburi dönüşü sırasında, Kara Kemal’in işbirliği oluşturmak amacıyla meslek grupları ile olan ilişkileri ve günümüzdeki ticaret odasına benzer yapılanmaların başkanlığını yapması, keza Ankara’ya giden Baha Sait’in ahiler arasında birlik sağlamaya yönelik faaliyetleri Korporatizmin açık izleri olarak görülmektedir. Böylece Korporatizm, Türk Devleti’nin kuruluş felsefesinde kendisine yer bulmuş, Milli Mücadele Dönemi’nde Mustafa Kemal Paşa tarafından Türkiye sınırları içerisinde yaşayan farklı etnik aidiyetleri bir arada tutmak için siyasi bir söylem olarak da kullanılmıştır.³⁰ Bunun dışında, Mustafa Kemal Paşa’nın altını çizerek okuduğu, Georges Clemenceau’nun *Sosyal Karmaşa* adlı eserinde, toplumun dayanışma içerisinde ilerleyebileceği ifade edilmekte ve insanların birbirlerine karşı görevlerinin olduğu belirtilmektedir.³¹

Sosyal söylem olarak, kuruluş döneminde halkının büyük bir bölümü köylü olan Türkiye’nin toplum yapısına ve doğasına Korporatizm uygun olabilirdi. Çünkü köylülüğün fazla olduğu Doğu bloğu ülkelerinde (Romanya, Çekoslovakya, Bulgaristan) Korporatizmin başarılı bir uygulaması vardı. Bununla birlikte, modern toplum kurma yolunda hedefleri olan Türkiye için Korporatizm, sosyalizm anlamına gelmekteydi.

Bu nedenle Milli Mücadele’nin kazanılmasından sonra yalnızca Korporatizmle yola devam edilmesi mümkün değildi. Korporatizm, gelirin eşit bir biçimde dağıtıldığı Sosyalizmin bir yan ürünü olup olağanüstü şartların bir sonucu olarak kendisine uygulama alanı bulmuştu. Bunun yanında Sosyalizmi çağrıştıran Korporatizmin de kendine has elit sınıf yarattığını³² ve devletin sosyal-kurumsal hiyerarşisinin işlemlerini gözetken ve kollayan bir organ olduğu gerçeği de unutmamalıdır.³³ Lozan Antlaşması sonrası yeni devletin inşa aşamasında etkili olacak Korporatist Solidarizm, hem kapitalistlerin hem de sosyalistlerin muasır medeniyete ulaşmada ve ulus-devlet inşasında kullandıkları temalardan biri olmuştur.

Türkiye Cumhuriyetini kuranlar, yeni devletin bir şekilde Osmanlı’nın sosyal ve idari yapısının devamı olduğu konusunda hemfikir idiler. Bu nedenle oluşturulacak toplum düzenine de dikkat etmek zorunda olduklarının farkındaydılar. Konu hakkında Ahmet İnsel’in de belirttiği üzere, Osmanlı toplumu ile Cumhuriyet toplumu arasında fark yoktu, zira hem Osmanlı yöneticileri hem de Cumhuriyet yöneticileri toplumlarını kontrol etmek istemişlerdir.³⁴ Bu amaca hizmet için İttihatçılar Solidarizme, Cumhuriyetçi kadrolar ise Solidarist Korporatizme yakın duruyorlardı. Tüm bunlara binaen Ziya Gökalp’in dediği gibi “*sınıf yok(Solidarizm), meslek var(Korporatizm)*”, anlayışı da Solidarist Korporatizmin ön planda tutulmasında etkili olmuştur.³⁵ Milli Mücadelenin ideolojik reformlarının geneline bakıldığında, kendi sistemlerinin korunması ve devam ettirilmesi için homojen bir toplum oluşturma mücadelesinin ön planda olduğu görülür. Bunu sağlamak için

²⁸ Ali Bulaç, *Modern Ulus Devlet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 258.

²⁹ Edî: Mümtaz’er Türköne, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara, 2006, s. 142.

³⁰ Bkz: Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan KitapYayın, İstanbul, 2008.

³¹ *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, (Ed: Recep Cengiz), Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 41.

³² Orhan Türkdoğan, *Sosyal Hareketin Sosyal Sosyolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 206–207.

³³ Gürkan Özten, “Korporatizm, Özgürlükten Yoksun Bir Üçüncü Yol Vaadi”, (Der: Birsan Örs), *19. Yüzyıldan 20.Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 528.

³⁴ Ahmet İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 19.

³⁵ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Deniz Yayınları, İstanbul, 2009, s. 75.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

halk üzerinde kontrol mekanizmasını artırmak ve otonomlar arası geçişi engelleyen sistemi kaldırma yoluna gittikleri görülür.³⁶ Kurtuluş Savaşı yıllarında revaçta olan Solidarist Korporatizm'e uygun bir beyannamenin aydın ve ileri gelen eşraf tarafından hazırlanıp meclise sunulduğu ve kabul edildiği de bilinmektedir.³⁷

1925 yılındaki Şeyh Sait İsyanı, Cumhuriyet yönetimine ulusal homojenliğe ulaşamadığını gösterdi.³⁸ İsyan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başaramadığı modern toplum oluşturma çabalarının, Cumhuriyetçi kadrolara sirayet etmesine yol açtı. Bu amaçla Solidarist Korporatizm felsefesi onlara rehber oldu. Hedefe ulaşmak için birçok kanun çıkarıldı. (İzmir İktisat Kanunu, İş Kanunu, Cemiyetler Kanunu).

Osmanlı Devleti'nin son dönem aydınlarını derinden etkileyen Solidarizm, Cumhuriyet aydınlarının da önem verdikleri bir düşünce sistemi olmuş, halkçı düşüncenin toplum ve dolayısıyla siyaset tasavvurunu biçimlendirmiştir. Son dönem Osmanlı aydınlarında toplumsal yönü öne çıkan Tesanütçülük diğer bir söylemle Solidarizm, 1930'lar Türkiye'sinde toplumsal ahengin garantörü olan devlette, toplumsal uyum projesine dönüşmüştür.³⁹ Dönemin ünlü "Ülkü Dergisi'nin" Solidarist Korporatizm'den etkilendiğini hatta Kazım Nâmi gibi yazarların Fransız Başbakan Fouillée'un kitaplarını okuyucularına tavsiye eden yazılar kaleme aldıklarını görmek mümkündür.⁴⁰

II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan ve Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasından sonra milli ve yekvücut bir toplum yaratma projesi olan Solidarist Korporatizm, ulus-devlet inşasında başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Bilhassa reformların kaygan zeminini sağlamlaştırmak için yürütülen halka rağmen halk için kendisini toplum nezdinde birleşme, dayanışma şeklinde kendisini göstermiştir. Girişilen tüm bu çalışmaların amacının toplumu homojenleştirme çabası olduğuna kuşku duyulmamaktadır. Ancak bu uygulamaların Liberalizmin dayanabileceği tarihi bir mirası da yok ettiğini belirtmek yerinde olacaktır.⁴¹

B) Cumhuriyet İlk Yıllarında Toplumsal Alanda Solidarist Korporatizm

Türkiye'de tek parti yönetiminin hâkim olduğu dönem dünya konjonktüründe, otoriter rejimlerin liberalizme sırt çevirdiği, modernleşme ve ulus-devleti kurmanın ancak ve ancak nasyonalizmle elde edilebileceği anlayışının tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu dönemdeki uygulamalar Cumhuriyet ideolojisinin gayr-i resmi ideologlarından olan Ziya Gökalp'tan yansımaların toplumsal alanda Solidarist Korporatizm kavramının içinin kültürel milliyetçilikle doldurulmaya çalışıldığı bir düzenin paydalarına yer verilmiştir. Zafer Toprak, toplumsal alanda yapılmak istenen Solidarist Korporatizmin kültürel milliyetçiliğini; "*Tek parti, milletçe kütleleşmek fikrinin milliyetçilik gereği olduğunu, bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin çekeştirici, çarpıştırıcı, ulusal birliği bozucu liberal devlet tipini benimsemeyeceğini açık bir biçimde ifade eder. Ülke gerçeğiyle ancak sınıfsız, tezatsız milli devlet görüşü bağdaşır*"⁴² şeklinde değerlendirir.

Solidarizmin temsilcilerinden Ziya Gökalp, toplumu derinlemesine tahlil ederken, Rus Narodnizmi ve Durkheim dayanışmacılığının etkisinde kalarak, Türkiye için kuramsal bir model

³⁶ Sena Karasipahi, *Muslims in Modern Turkey, Kemalizm, Modernism and Revolt Of The Islamic Intellectuals*, I.B. Tauris, New York, 2009, s. 12.

³⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün -Bugün-Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, s. 173.

³⁸ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 118.

³⁹ Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 48.

⁴⁰ Bkz: Ertan Aydın, *The Peculiarities Of Turkish Revolutionary Ideology In The 1930s: The Ülkü Version Of Kemalism 1933-1936*, Bilkent Universty, the Department of Political Science and Public Administration, Ankara, Basılmamış Doktora Tezi.

⁴¹ İnşel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, s. 84.

⁴² Zafer Toprak, *Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm*, s. 381.

sentezi yapmıştır.⁴³ Aslında bu sentez, Ziya Gökalp'tan müdevver “*halk yok vazife vardır*” anlayışının uzantısı olarak, bireylere yönelik öncelikli bir liberal toplum yapısını Cumhuriyetçi kadrolar pek düşünmemiş gibi algılanmaktadır. Bu nedenle cumhuriyet yönetimi kendi öncülü olan (Osmanlı'nın son dönemlerinde oluşan özgürlükçü yapı) Kantçı erginleşmiş birey anlayışına ket vurmuştur denilebilir.⁴⁴ Bunun yerine bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu organik, dayanışmacı cemiyet kültürü, etkili kılınmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin kurucusu ve devletin tartışmasız lideri olan Mustafa Kemal Paşayı da de etkileyen bu kuram, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ana ilke olarak kabul görmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Durkheimci bir yaklaşımla sınıfları ve birbiriyle çelişen çıkarları reddederek⁴⁵, “*Mesalik-i muhtelif (çeşitli meslek kişilerinin) menafi (çıkartları) yekdiğerine memzuç (ötekine karışmış) olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir*”⁴⁶ görüşünü dile getirmektedir.

Dönemin şartlarına uyum sağlamaya çalışan cumhuriyetin elit kadrosu ve yönetim organı olan CHP'nin Dünya konjonktüründe etkili olan bir Nasyonal Sosyalist yapılanmaya gittiği açıkça görülmektedir. Bu yapılanmanın ortak gayesi, Solidarizm etrafında birleşmek olarak açıklanabilir. 1931 ve 1935 yılındaki CHP'nin parti programı, bahsedilen ilkelerin yansımaları olarak addedilebilir. Bilhassa 1935 yılındaki CHP'nin parti programında; “*Türkiye Cumhuriyeti Halkını ayrı ayrı sınıfların karşıtı değil, fakat ferdi ve sosyal hayat için, iş bölümü bakımından, türlü hizmetlere ayrılmış bir sosyete saymak esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük zanaat sahipleri, esnaf ve işçilerle, özgür ertik sahipleri, endüstrieller, tecimerler ve işyarlar Türk ulusal kuramının başlıca örnenleridir*”⁴⁷, şeklinde bir paragrafta Solidarist Korporatizm yer verilmektedir.

CHP'nin 1931 ve 1935 yılındaki parti programını değerlendiren Taha Parla, Türk toplumunun özel karakterlerini ve bağımsız kimliğini korumak, Solidarizmi, milliyetçi bir kalkınma projesi olarak yansıtmaktadır.⁴⁸ CHP'nin değindiği bu noktalardan bakarak tekke ve zaviyelerin kapatılması, soyadı kanunu, şeyh, ağa gibi unvanların kaldırılması toplumda olan üstünlüklerin kaldırılması ve sınıfsız bir kitle yaratmak istemesinin tezahürüdür. Toplum içinde uzlaşma düşüncesini getiren, Türkiye'ye uygun görmediği sınıf mücadelesi şemasını reddeden Ziya Gökalp'ın düşünceleri özellikle Kemalist seçkinleri etkilemiştir. Halkevleri gibi bir kurumda ve Cumhuriyet döneminde girilen etnografik ve folklorik araştırmalar bu düşüncenin yansıması olarak görülebilir.⁴⁹ Gökalp kaleme aldığı, “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*” adlı eserinde savunduğu bu üç görüşün toplum için gerekli olduğunu, her birinin farklı gereksinim sonucu ortaya çıktığını⁵⁰ savunmakla beraber bu ideallerin, Solidarizm içerisinde toplumu bir arada tuttuğunu belirtmektedir.

Toplumsal Solidarizmi kabul eden diğer bir aydın olan Tekin Alp (Moiz Kohen) ise Ziya Gökalp'la kaleme aldığı *Yeni Mecmua*'daki yazılarında, toplumun ancak kültürel bir Türkçülükle bir arada tutulabileceğini ve Solidarizmin bu düşüncüyü ve harcı bünyesinde barındırdığını savunmaktadır. Zafer Toprak, Tekin Alp'in savunduğu Solidarizmi; “*Tekin Alp'e göre Solidarizm yürürlükteki ve geçerli hukuk ve toplumsal örgütle İnkılâba başvurmaya gerek görmez. Hukuki ve toplumsal düzen aynen devam etmeli, ancak toplumsal düzenin işleyişi aksadığı ya da düzende çarpıklıklar doğduğu zaman doğal oluşa müdahale edilmelidir*”⁵¹, şeklinde değerlendirmektedir.

⁴³ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)*, s. 99.

⁴⁴ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1920–1960*, C. II, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 115.

⁴⁵ Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1920–1960*, s. 112.

⁴⁶ Haz: Ali Sevim ve Diğerleri, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, AAM, Ankara, 2006, s. 97.

⁴⁷ CHP 1935 Programı.

⁴⁸ Taha Parla, *Kemalizm, Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008, s. 38.

⁴⁹ Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)*, s. 100.

⁵⁰ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, ss. 5–13.

⁵¹ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Sosyal Boyutu: Solidarizm”, s. 377.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Tekin Alp, “Yeni Mecmua’da” yayınlanan “Yeni İstikamet İstikrazı” başlıklı yazısında Solidarizm hakkında; “Türkiye için Garbî Avrupa usulünde kapitalizm devresi başlamıştır. Vesait-i istihşaliyeyi sermaye kuvvetiyle temerküz ettiren büyük şirketler, milyonlarca parçaları bir elde toplamaya muvaffak olan büyük zenginler gittikçe çoğalıyor. Avrupa’da sosyalist, sendikalist, solidarist, gibi sây-ü amel mürevvic ve müdâfîlerinin hücumlarına hedef olan kapitalizm şekl-i iktisadîsi bütün manasıyla hayat-ı iktisadiyyemize hâkim olmaya başlamıştı”⁵², görüşünü belirtir.

C) Ekonomik Alanda Solidarist Korporatizm

Ekonomik ilişkiler, kültürel ilişkileri belirler ilkesinden hareketle, Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna doğru Almanya’da ortaya çıkan devlet sosyalizmi, Türk iktisadi düşüncesinde çeşitli etkiler yapmış olmasına rağmen asıl olan vurgu dayanışmacılığın yani Solidarist Korporatizm etkisidir.⁵³ Ekonomik alandaki Solidarist Korporatizmin uygulanmasının altında yatan sebep Türkiye’nin anti-liberal ve Kapitalist evrimini tamamlayamamasından kaynaklanmaktaydı. Türkiye’de Solidarist Korporatizm, ekonomi de devlet müdahaleciliğini öneren, çalışanları ve güçsüzleri gözetken, sosyal mevzuatı gündemine alan uzlaşmacı bir öğreti olarak değerlendirilmekte ve bu amaca hizmet eder tarzda anlaşılmıştır.⁵⁴

Türkiye’de bahsi geçen dönem içinde çalışma koşulları ve ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler, iktisadi ve siyasi oluşumlar çerçevesinde anlamlandırılıp, devletçi dönemde izlenen politikalar, özellikle devlete ait iktisadi teşekküllerde bir işçi grubunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. İşçi grubunda çıkması muhtemel sorunlar, çalışma yaşamının bütüncül bir biçimde düzenlenmesini gerekli kılmıştır.⁵⁵ İzmir İktisat Kongresi’yle başlayan düzenlemeler daha sonraki yıllarda iş kanununun gündeme alınmasıyla hız kazanmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye’de ekonomik alanda uygulanmak istenen Solidarist Korporatizmin alt yapısının hazırlanmasına yönelik olduğu izlenimini vermektedir.

a) İzmir İktisat Kongresi

Türk ekonomisi 1923’te çeşitli mesleki kesimler arasındaki organik bağlantı eksikliği nedeniyle uyumsuz bir yapı özelliği göstermekteydi.⁵⁶ Bu uyumsuz yapıyı daha önce iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ileri gelenleri ve ideologları biliyorlardı. Ancak alınan önlemler ve yapılan çalışmalar (milli burjuva yaratma isteği, Teşvik-i Sanayi Kanunu) bu uyumsuz yapıyı ortadan kaldırmaya yetmedi. Bunun yanında İttihat Terakki’nin benimsemiş olduğu ideoloji de, onların birleştirici ve devleti kurtarma fikirleri arasına gizlenmişti.⁵⁷ Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan ve Türk Devleti’nin yeniden yapılanma süreci olarak değerlendirilen dönemde sınıf çatışmasının önüne geçmek⁵⁸ ve homojen bir milli burjuvazi yaratma⁵⁹ yolundaki çalışmalar kendisini İzmir İktisat Kongresi’nde göstermekle kalmamış, alınan kararlarda Solidarist Korporatizme vurgular yapılmıştır. Yapılan vurgularda, dayanışma eğilimli Fransız ekonomist Paul Cauwes ile korumacılığın ısrarlı bir savunucusu olan Alman ekonomist Friedrich List’in görüşlerinin büyük etkisi vardır.⁶⁰

⁵² Tekin Alp, “Yeni İstikamet İstikrazı”, *Yeni Mecmua*, XXXX, 18 Nisan 1918, s. 264.

⁵³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 223.

⁵⁴ Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri*, s. 19.

⁵⁵ Ahmet Makal, *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1946–1963)*, İmge Yayınevi, Ankara, 2002, s. 36.

⁵⁶ Korkut Boratav, “Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları”, der: Nevin Çoşar, *Türkiye’de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, Ankara, s. 115.

⁵⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 85.

⁵⁸ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 50.

⁵⁹ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, s. 217.

⁶⁰ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, s. 98.

1923 yılının Şubat ve Mart aylarında İzmir’de toplanan kongreye⁶¹ çok sayıda işçi, eşraf, sanayici ve köylü temsilcileri katıldı. Kongrenin amacı uygulamaya konulacak iktisat politikası hakkında, hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tacirler, sınıflı varlıklar ve sanayiciler arasında bir uzlaşma sağlamaktır.⁶² Diğer bir deyişle kongre, merkezi otorite ile sivil ekonomi kesimleri arasında bir köprü rolü üstlenecek,⁶³ bunun yanında yukarıda da değinildiği üzere milli bir burjuva kesimini yani 1980’ler Türkiye’sinde yaygın bir söylem olan ve deyim haline gelen, “orta direğin” yeniden inşa edilmesine yöneliktir. Kongrenin mesleki temsil esasına dayalı yapısı, Korporatizm tartışmalarını da beraberinde getirdi.⁶⁴

Kongrenin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa; “Efendiler, içinde olduğumuz halk devrinin, millî devrin, millî tarihini yazabilmek için kalemlerimiz, sabanlar olacaktır. Bence halk devri, iktisat devri kavramı ile açıklanabilir. Bunda başarılı olabilmek için gerçekten memleketin ve milletin ihtiyacına uygun ana program üzerinde bütün milletin birlikte ve denk olarak çalışması gerekir. Bizim halkımızı yararları birbirinden ayrılır sınıflar halinde değil, tersine varlıkları ve çalışma sonucu birbirine lüzum olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır ve işçilerdir. Bunların hangisi birbirinin karşıtı olabilir. Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, birbirine ve işçiye muhtaç olduğunu, kim inkâr edebilir”⁶⁵, diyerek dayanışmacılığa, sınıfsız topluma yani Solidarist Korporatizme ve meslek erbaplarına mesaj vermiştir. Kongrede söz alan Mahmut Esat Bozkurt ise Türkiye’de ekonomik anlamda sınıfların olmadığını, halkın dayanışma şemsiyesi altında yaşadığını; “Bugünkü vaziyet-i iktisadiyemizi tahlil ile diyebilirim ki dün olduğu gibi bugün de iktisadi manasıyla mütebellir bir sınıf meselesi mevcut değildir”⁶⁶, sözleri ile ifade etmiştir.

İzmir İktisat Kongresi’nde işçi, çiftçi, sanayici ve tüccar grupları kendi lahiyalarını (tasarılarını) hazırlayıp, bu lahiyalarla Solidarist Korporatizm doğrultusunda ortak paydalar bulunmasını amaçlamış ise de işçi grubunun; her işçi senede bir ay izin ve iş başında sakatlanması sonucu, hayatının sanayiciler tarafından emniyet altına alınması, isteğinde bulunmuştur. Bu isteğin sanayici kesimi tarafından reddedilmesi, çevrenin rûştünü ispatlamasına izin vermediği gibi merkezin de çevreyle aynı Solidarist Korporatizm içinde yer almak istemediğini göstermektedir. Yaklaşık yirmi gün süren İzmir İktisat Kongresi dayanışmacılığın bir belirtisi olarak on iki maddelik Milli İktisat Esaslarını kabul etmiştir. Milli İktisat Esaslarını on birinci maddesinde açıkça ifade edildiği üzere; “Türkler hangi sınıf ve meslekte olursa olsunlar candan sevişirler, meslek zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirini tanımak anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.”⁶⁷ Şeklinde bütün mesleki kesimleri memnun edecek tarzda bir karara yer verilmiştir.

b) İş Kanunu (1936)

Türkiye’de iş hayatına sunulan 3008 sayılı iş kanunu, Türk ekonomi yapısının paylaşımcı ve çıkarıcı bir şekilde ifade edilmesinde kullanılan delillerinin başında gelmektedir. Kanunun, Türk İnkılâbı’nın ve ekonomik terminolojisinin karşılığı olan devletçiliğin bir sonucu olarak ortaya çıktığı belirtilmelidir. Türk İnkılâpçıları, devletçiliği, halkçılık ilkesi içerisinde sınıfsız imtiyazsız, dayanışmacı bir toplumun yaratılması amacıyla savunmaktaydılar.⁶⁸ Bu amaçla İş kanununda, CHP

⁶¹ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 148.

⁶² Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, s. 148.

⁶³ Metin Bostancı, *Cumhuriyeti Anlamak*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 154.

⁶⁴ Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye; Erken Dönem Cumhuriyet Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 90.

⁶⁵ *Söylev ve Demeçler*, ss. 103–126.

⁶⁶ Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, s. 287.

⁶⁷ Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, s. 290.

⁶⁸ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 195.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

programlarında belirtilen tanzimci ruh ışığında ele alınmış, işverenlerle, iş alan arasındaki ahenk ve münasebetlerin düzenlenmesi amaçlanmıştır.⁶⁹ Aslında, 3008 sayılı iş kanunu çıkmadan önce de CHP hükümeti tarafından birçok kez iş kanunu çıkarılmaya çalışılmış ancak bazı nedenlerden dolayı yasalaşmamıştır. Bunların birincisi ve en önemlilerinden olan 1924'deki iş kanunu tasarısının meclise sunulmasıdır. Ancak yaşanan yoğun tartışmalar neticesinde bu tasarı 1926 yılında geri çekilmiştir.⁷⁰

İş kanununa ihtiyaç duyulmasında, devletçi dönemde izlenen politikaların, özellikle iktisadi devlet teşekküllerinde işçilerin gruplaşmasının ileride bir sorun oluşturması ihtimaline karşı ortaya çıktığı savunulabilir. Bu düzenlenmenin sınıfsal çıkar farklılığını reddeden halkçılık ilkesi doğrultusunda yapılması kaçınılmazdı. 1936 tarihli iş kanunu ile istenilen gerçekleştirilmiş ve iktisadi yaşamdaki devletçilik düzenlemelerle tamamlanmıştır.⁷¹ İş kanunu ortaya çıkmadan önce CHP'nin 1935 yılındaki parti programında bu yönde adımlar atılacağını Recep Peker özellikle belirtmiştir. Recep Peker, parti programını açıklarken iş dünyasına verdiği mesajda; *"İşçi sınıfının patronlarla münasebeti noktasını bütün parti programının baştan aşağıya yazılışında ve anlaşılışında ruh olan ahenk, anlaşma, uyuşma haline irca ediyor. Aralarındaki uyuşma yolu yetmezse devletin koyacağı hakem yolu, çatışmaları önleyecektir. Programda Türkiye'de grev ve lokavt sınıf çatışmasını yasak edilecektir. Bunun için grev ve lokavtı yasak eden yeni programımız onun yanında işçi ile işverenin münasebetlerinde, anlaşmalarını esas olarak koyuyor. Şu halde acaba korporatif bir devlet düşüncesi mi hâkimdir fikri hatıra gelebilir. Bunu da karşılamak için programımızda bir önemli madde vardır. Onu hatırlatayım: Türkiye'de istismarcı yolda çalışacak tröstler ve karteller de yasak olacaktır. Bilirsin, nasıl marksist sosyalist fikir bir ulusu içinde sınıf duygusu ile besliyerek parça parça çatışma saflarına ayırır, bir sınıfı öteki sınıf aleyhine uğraşa sürükleyici telkinler yaparsa, müstahsillerin aralarında birleşmeleri ve el ele vermeleri ve bu surette müstehlikler aleyhine ilk bakışta bariz görünmeyen fakat hakikatte zararlı olan bir başka çeşit sınıf mücadelesine yol açar. Hâlbuki biz Türk varlığında bu müstahsiller-müstehlikler çatışmasına da izin vermeyeceğiz"*⁷² diyerek çıkarılacak olan iş kanununun içeriği hakkında işaretler vermiştir. Yasa içerik açısından bireysel, iş ilişkileri alanında işçiyi koruyucu önlemler getirirken, toplu iş ilişkileri alanında dönemin özelliklerine uygun otoriter düzenlemeler içermekteydi.⁷³ Bununla beraber yasa, İşçi meselelerini Türkiye'de sosyal bir düşünce ve geniş bir açıyla ilk düzenleyen kanun tasarısı olmuştur. Tasarı, işçilerin ücret ve çalışma süresi bakımından durumlarını iyileştirmiş, işyerinde gerekli emniyet ve sağlık tedbirleri alınmasını düzenlemiş, çocuk ve kadın işçileri koruyucu hükümler getirmiş, işçilerin işlerinden keyfi olarak çıkarılmalarını önleyici kurallar ve sosyal sigorta güvencesi getirmiştir.⁷⁴

c) Cemiyetler Kanunu(1938)

1938'de yürürlüğe giren cemiyetler kanununun tarihsel arka planında, 1909'da önerilen cemiyetler kanunu layihası (tasarısı) yatmaktadır. Meclis ikinci başkanı ve Edirne Milletvekili Talat Bey'in isteği üzerine hükümet tarafından hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a gönderilen ve 16 Ağustos 1909'da kabul edilen cemiyetler kanunu, İkinci Meşrutiyet dönemi sonrası kurulan siyasi partilerin tüzüklerini belirtmesi açısından önem taşımaktadır.⁷⁵ Bu dönemde kurulan siyasi teşekküllerde, dernek-parti ayrımı olmadığından, cemiyetler kanununa göre faaliyette

⁶⁹ Zafer Toprak, "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, 1977, s. 27.

⁷⁰ Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936Öncesi)*, TODAİE, Ankara, 1991, s. 211.

⁷¹ Makal, *Ameleden İşçiye; Erken Dönem Cumhuriyet Emek Tarihi Çalışmaları*, ss. 36-37.

⁷² Parla, *Kemalizm, Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, ss. 124-125.

⁷³ Makal, *Ameleden İşçiye; Erken Dönem Cumhuriyet Emek Tarihi Çalışmaları*, s. 37.

⁷⁴ Kemal Oğuzman, *931 Sayılı Yeni İş Kanunun Özellikleri*, Sulhi Garan Yayınları, İstanbul, 1968, s. 2.

⁷⁵ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri*, İmge Kitabevi, 1997, Ankara, s. 280

bulunmuşlardır.⁷⁶ Osmanlı Devleti'nde ilk defa çıkarılan kanunda, dernek kurmak için izin almak gerekmiyordu, fakat kurulduktan sonra bildirim şartı bulunuyordu. Bunun yanında cemiyetler kanununa göre, dernek kurma hakkı iki bakımdan sınırlandırılıyordu. Sınırlama, derneklerin amaçları ve nitelikleriyle ilgilidir. Çıkarılan kanunlarda, umumi adabın, devletin bütünlüğünün, hükümetin değiştirilmesinin, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurların siyasal bakımdan ayrışmasına ve ortadan kaldırılmasına hizmet edecek cemiyetler kurulamazdı. İkinci sınırlama da üye olacaklar için getirilmişti. Herhangi bir cemiyete üye olabilmek için yirmi yaş sınırı konulmuştu.⁷⁷ Bu iki madde Osmanlı'da dayanışma kültürünün Cemiyetler Kanunu ile korunmak istendiğinin göstergesidir.

1938'de çıkarılan Cemiyetler Kanunu, genel itibariyle 1909 cemiyetler kanunundan büyük ölçüde izler taşıyordu. 28 Haziran 1938'de yürürlüğe giren 3512 Sayılı Kanunun en önemli özelliği aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına dayalı cemiyetlerin kurulmasını yasaklaması olmuştur.⁷⁸ Kanunla, Cumhuriyet yönetiminin, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyetine geçiş sürecinde toplumsal hayatta ortaya çıkması muhtemel infial yaratma veya toplumu bölme girişimlerini engelleme düşüncesi de amaçlanmıştır. Bu durum Türkiye'de siyasi partilerin kurulmasını dolaylı yünden kısıtlamış⁷⁹ ise de toplumda ayrışmanın önüne geçmek için bu uygulama o dönemin toplumsal şartlarında elzem görülmekteydi. Bununla beraber, bahsi geçen dönemde fiili olarak zaten bulunmayan sendikal örgütlenme özgürlüğüne de ket vurmuştur.⁸⁰

Cemiyet kanunu genel olarak değerlendirildiğinde, devletin toplumu Solidarist Korporatizm etrafında örgütleyerek toplumda oluşabilecek farklı söylemlerin önüne geçtiği ve kısıtladığı, liberalizmin gelişmesini engellediği görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı Toplumunu bütünleştirici ve dayanışma halinde yaşamasını amaç edinen son dönem fikir ve düşünce insanları, Solidarizm ve Korporatizmin ilkelerinden yoğun şekilde etkilenmişlerdir. Alfred Fouillee'nin Fransa'nın hâkimiyeti altında yaşayan toplulukların dayanışma kültü içerisinde hayatlarını sürdürmeleri için ileri sürdüğü görüşler, Solidarizm adı ile tanınmış ve uluslar arası toplumda kendine savunucular bulmuştur. Solidarizm, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde devletin dağılmasını ve yıkılışını önlemeye yönelik bir girişim olarak ortaya atılmıştı. Bu felsefenin temsilcisi olan Ziya Gökalp ve diğer aydınlar, bir ülküyü hayata geçirmek uğruna Solidarizme dört elde sarılmışlardır. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük devletlerin, Osmanlı'ya seçtiği rol, onun yaşamasına izin vermemekteydi. Türklerin, Milli Mücadele, Avrupa'nın ise Kemalist ruh adını verdikleri İstiklal Harbi'nden sonra İttihat ve Terakki'nin temsilcileri Osmanlı Devleti'nde hayata geçiremedikleri Solidarizmi günün koşullarına uygun olarak Korporatizm yani iş bölümü ve işbirliği adı verilen öğretiyle beraber yeni Türk toplumunu inşa etmek için harekete geçtiler. Artık Kemalizm'in yeni söylemi Massimo d'Azeqio'nun dediği; "*İtalya'yı kurduk şimdi de İtalyanlar yaratmalıyız*" söyleminin bizdeki karşılığı olan "Türkiye'yi kurduk sıra Türk toplumunun kurulmasında" şeklinde ifade edilebilir.

1923'ten sonra cumhuriyet rejiminin, siyasi ve sosyal söylemleri bütün olarak değerlendirildiğinde, bahsi geçen anlayışı oluşturma yolunda büyük başarı elde ettikleri görülecektir. Devletin siyasi alandaki temsilcisi olan CHP, Solidarist Korporatizmi, toplumsal

⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 46.

⁷⁷ Zehra Arslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume 3/11, s. 70-71.

⁷⁸ Adnan Mahiroğlu, *Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de İşçi Sendikacılığı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 31.

⁷⁹ Makal, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri*, s. 36.

⁸⁰ Makal, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri*, s. 39.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

öğretinin savunucusu olarak uygulamış, bu doğrultuda, halk evleri inşa edilerek cemiyet zihniyetini yerleştirmeye çalışmıştır. Ekonomi de ilk defa iş bölümünün temsilcileriyle beraber gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi ve çıkarılan İş Kanunu, Basın Kanunu, Cemiyet Kanunu, Cumhuriyet yönetimin toplumu bir arada tutma gayesinin ve toplum halinde yükselme fikrinin de yansıması olarak kabul edilebilir.

Nihayetinde Solidarist Korporatizm, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bırakılan ve toplumu düzenleyen bir öğreti olarak etkileri günümüze kadar süren bir felsefe olarak kendisine uygulama alanı hep bulmuştur. Türk Toplumu'nu büyük kesiminin etkilendiği ve bireyselliğin yerine toplumun önemli olduğu bu anlayış, Türk halkının özelliklerini yansıtmaları açısından kendisine ayrı bir önem atfedilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKPOLAT, Yıldız, *Osmanlı'da Kadın Dergileri ve Sosyoloji Dergileri*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2004.
- AKYOL, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan KitapYayıncılık, İstanbul 2008.
- ALP, Tekin, "Yeni İstikamet İstikrazı", *Yeni Mecmua*, XXXX, 18 Nisan 1918, s. 264.
- ARSLAN, Zehra, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında ittihat ve Terakki Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume 3/11, (ss. 57–72).
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, (Ed: Recep Cengiz), Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni, Dün -Bugün-Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.
- AYDIN, Ertan, *The Peculiarities Of Turkish Revolutionary İdeology İn The 1930s: The İlkü Version Of Kemalism 1933–1936*, Bilkent Universty, the Department of Political Science and Public Administration, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 1993.
- BABAN, Feyzi, "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", (Der: Fuat Keyman-Ahmet İçduygu), *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Yurttaşlık*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- BATTAL, Abdullah, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul 1968.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz: Ahmet Kayuş), YKY, İstanbul 2006.
- BORATAV, Korkut, "Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları, (Der: Nevin Çoşar), *Türkiye'de Devletçilik*, Bağlam Yayınları, Ankara s. 115. (ss.115–142)
- BOSTANCI, Metin, *Cumhuriyeti Anlamak*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- BOURGEOIS, Leon, *Solidarité*, Armand Colin etCie, Paris 1896.
- BULAÇ, Ali, *Modern Ulus Devlet*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- ÇAĞLAR Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- DURKHEİM, Emile *The Division of Labour in Society*, Macmillen Press, China 1984.
- DURU, Kazım Nami, *Ziya Gökalp*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949.
- GEORGEON, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi(1900–1930)*, (Çev: Ali Berktaş), YKY, İstanbul 2009.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz: M. Ünlü-Y. Çotuksöken), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2004.
- GÜLMEZ, Mesut, *Türkiye’de Çalışma İlişkileri(1936Öncesi)*, TODAİE, Ankara 1991.
- İNSEL, Ahmet, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- JOSEPH Emmanuel Sieyes, *Üçüncü Sınıf Nedir?*, (Çev: İsmet Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- KADIOĞLU, Ayşe, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, Metin Yayınları, İstanbul 1999.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1920–1960*, C. II, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010.
- KARAÖMERLİOĞLU, Asım, *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KARASİPAHİ, Sena, *Muslims in Modern Turkey, Kemalizm, Modernism and Revolt Of The Islamic Intellectuals*, I.B. Tauris, New York 2009.
- KONGAR, Emre, *Türk Toplum Bilimcileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.
- KÖKER, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2007.
- MAHİROĞLU, Adnan, *Cumhuriyet’ten Günümüze Türkiye’de İşçi Sendikacılığı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- MAKAL, Ahmet, *Ameleden İşçiye; Erken Dönem Cumhuriyet Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- MAKAL, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- MAKAL, Ahmet, *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri (1946–1963)*, İmge Yayınevi, Ankara 2002.
- MARDİN, Şerif, “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 342 (342–351).
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- OĞUZMAN, Kemal, *931 Sayılı Yeni İş Kanunun Özellikleri*, Sulhi Garan Yayınları, İstanbul 1968.
- ÖKÇÜN, Gündüz, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997.
- ÖZTEN, Gürkan, “Korporatizm, Özgürlükten Yoksun Bir Üçüncü Yol Vaadi”, (Der: Birsan Örs), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- PARLA, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Deniz Yayınları, İstanbul 2009.
- PHİLİP Smith, *Kültürel Kuram*, Babil Yayınları, İstanbul 2005
- SEVİM, Ali ve Diğerleri, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, AAM, Ankara 2006.
- STJERNØ, Steinar, *Solidarity In Europe*, Cambridge University Press, New York 2004.
- TAHA Parla, *Kemalizm, Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*, Deniz Yayınları, İstanbul 2008.
- TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- TOPRAK, Zafer, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923–1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul 1977, (13–31).
- TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devlet’inde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 377.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Sosyal Hareketin Sosyal Sosyolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.
- TÜRKÖNE, Mümtaz’er, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara 2006.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. I, Rey Yayınları, İstanbul 1970.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

İBRAHİM PAŞA'NIN KONYA'YI İŞGALİ ESNASINDA MEHMET SAİD HEMDEM ÇELEBİ'NİN TUTUMU*

*Serdar ÖSEN***

ÖZET

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır valisi olduktan sonra girişmiş olduğu ıslahat hareketleri neticesinde kuvvetli bir orduya sahip olmuştu. Mora İsyanı'nın bastırılması karşılığında kendisine vaad edilen Girit, Suriye ve Trablus-Şam valiliklerinden sadece Girit valiliğinin verilmesi üzerine Mehmet Ali Paşa, Şam ve Suriye valiliklerini kuvvet yoluyla almak için bahane aramaya başlamıştır. Bu doğrultuda oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusunu 1831 yılı sonlarında Akka üzerine göndermiştir. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Osmanlı kuvvetleri karşısında önemli başarılar kazandıktan sonra ilerleyerek Konya'yı işgal etmiştir.

Konya'nın Mısır kuvvetleri tarafından işgali üzerine başta Osmanlı hükümeti tarafında yer alan Konya Mevlânâ Dergâhı Şeyhi Mehmet Said Hemdem Çelebi, Konya'dan çıkarak önce Akşehir'e oradan da Karahisar'a gitmiştir. Ancak İbrahim Paşa Konya'ya girdikten sonra Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin Karahisar'a gitmesine kızmış ve dergâhta bulunan Aşçı Dede'ye Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin geri dönmesi isteğini içeren tehditkâr bir mektup yazdırmıştır. Çelebi kendisine ulaşan bu tehditkâr mektup üzerine çaresiz Konya'ya dönmek zorunda kalmıştır.

Bu çalışmada arşiv belgeleri ağırlıklı olmak üzere İbrahim Paşa'nın Osmanlı ordularına karşı kazanmış olduğu başarılar sonrasında Konya'yı işgali ve bu süreçte Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhi Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin tutumunun ne olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hemdem Çelebi, Konya, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

**Yrd. Doç. Dr. Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: serdarosen@karabuk.edu.tr

ATTITUDE OF MEHMET SAID HEMDEM ÇELEBI DURING KONYA OCCUPATION OF İBRAHİM PASHA

ABSTRACT

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, had a powerful army, as a result of his reform movement he started out, after he became governor of Egypt. After only Girit Governorship, among governorships of Girit, Syria and Tripali- Damascus, which were promised to be given to him in return for suppressing Morean uprising, was given to him, Mehmet Ali Pasha began to seek a pretext in order to take governorships of Damascus and Syria by means of armed forces. Accordingly, he sent the Egyptian army under the command of İbrahim Pasha, his son, to Akka at the end of 1831. Egyptian Army, under the command of İbrahim Pasha, put his signature under important successes against Ottoman forces, and then they proceeded and conquered Konya.

After Konya was conquered by Egyptian forces, Mehmet Said Hemdem Çelebi, sheikh of Konya Mevlevî Lodge, left Konya and he went to Akşehir, then he went to Karahisar. However, after İbrahim Pasha conquered Konya, Mehmet Said got angry with Hemdem Çelebi, as he went to Karahisar and made Aşçı Dede (Chief Grandfather) write a threatening letter in which he wants him to come back. Upon this threatening letter, Çelebi had to come back to Konya, helplessly.

In this study, it is tried to be put forward that what the attitude of Mehmed Said Hemdem Çelebi, sheikh of Konya Mevlevî Lodge, is during occupation of Konya and this process, following successes of İbrahim Pasha against Otoman forces. In this study especially archive documents are weighted.

Key Words: Hemdem Çelebi, Konya, Kavalalı Mehmet Ali Pasha, İbrahim Pasha

Giriş

Başlangıcında Osmanlı Devleti'nin dahilî bir meselesi hükmünde olan ancak zamanla devletlerarası bir mesele haline gelen Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, Sultan II. Mahmud'u oldukça zor durumda bırakan hadiselerden biridir. Kavala'da doğan Mehmet Ali Paşa, kasabanın bekçibaşısı olan babası İbrahim Ağa'nın on yedi çocuğundan hayatta kalan tek isimdir. Bu nedenle babasından büyük muhabbet ve sevgi görmüştür. Ancak bir süre sonra babasının ani ölümüyle birlikte onun için sıkıntılı günler başlamıştır. Daha sonra Kavala mütesellimi olan amcası Tosun Ağa'nın himayesine giren Mehmet Ali Paşa, bir müddet sonra amcası Tosun Ağa'nın da hükümet emri ile idam edilmesiyle koruyucusuz kalmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar onun mücadele gücünü artıran önemli etkenler olmuştur¹.

I. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valisi Olması ve İsyanı

On sekiz yaşında ordu hizmetine giren Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı işgal etmiş olan Fransızlar'a karşı hazırlanmış olan orduda Kavala'dan katılmış olan ücretli askerlerin başı olan

¹ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 22

Kavala hakiminin oğlu Ali Ağa'nın muavini olarak yer almıştı. Bir süre sonra Ali Ağa'nın memleketine dönmesi üzerine, Mehmet Ali Paşa kuvvetinin özünü teşkil eden Kavala askerinin başı olmuştur². Mehmet Ali Paşa, bu süreçte Mısır'da idareyi ele geçirmek için elinden geleni yapmaya başlamış ve kısa bir zaman zarfında da Hüsrev, Tahir, Ali ve Hurşit Paşaları bertaraf ederek Mısır'da neredeyse bağımsız bir surette idareyi ele geçirmiştir³. Bu durum, Medine'yi ellerine geçirmiş olan Vahhabiler'le mücadele etmesi ve mukaddes yerleri Vahhabiler'den kurtarması şartıyla 1805 yılında İstanbul tarafından da tasdik edilmiş ve Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğine getirilmiştir⁴.

Mısır'da kurmuş olduğu yeni düzen sayesinde⁵ tarım ve sanayiye ilerletip gelirlerini artırarak oldukça güçlenen Mehmet Ali Paşa, Mora İsyanı'nda zor durumda kalan Osmanlı Devleti'ne yardım edecek konuma gelmişti. Sultan II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa'ya Mora isyanlarındaki yardımına karşılık, Girit, Suriye ve Trablus-Şam Paşalığını vaad etmişti⁶. Ancak Mora İsyanlarının II. Mahmud'un istediği biçimde sonuçlanmaması sonrasında patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Mehmet Ali Paşa'nın yardım etmemesi⁷ gibi nedenlerle Mehmet Ali Paşa'ya vaad edilen valiliklerden sadece Girit Valiliği verilmişti⁸. Hüsrev Paşa ve diğer devlet adamlarının sözlerine uyarak Mehmet Ali Paşa'yı cezalandırmak isteyen II. Mahmud'un bu planını İstanbul'daki casusları vasıtasıyla haber alan Mehmet Ali Paşa, hem bu planı bozmak hem de kendisine vaad edilen Şam ve Suriye valiliğini kuvvet yoluyla almak için bahane aramaya başlamıştır⁹.

Cezzar Ahmet Paşa'dan sonra Akka Valisi olan Abdullah Paşa, hem Mehmet Ali Paşa'ya olan borcunu ödemekten geri duruyor hem de, Mehmet Ali Paşa'dan kaçan Kölemen beylerini himaye ediyordu. Bu durumu fırsat addeden Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusunu 1831 yılı sonlarında Akka üzerine göndermiştir¹⁰. İbrahim Paşa komutasındaki 24.000 kişilik Mısır kuvvetleri Yafa, Gazze ve Hayfa'yı ele geçirdikten sonra yaklaşık altı aylık bir kuşatmadan sonra Akka'yı da ele geçirmiştir. Kısa bir süre sonra Şam da kolaylıkla İbrahim Paşa tarafından ele geçirilmiştir¹¹. II. Mahmud'un rızası hilafına gerçekleşen bu hadiselerden sonra Edirne Valisi Ağa Hüseyin Paşa, serdar-ı ekrem ve Mısır valisi atanarak İbrahim Paşa'nın üzerine gönderilmiş ve Osmanlı Devleti ile Mısır Valisi arasında savaş başlamıştır. Mısır kuvvetleri, kendilerini Humus yakınlarında durdurmak isteyen Halep paşasını ve 29 Temmuz 1832 tarihinde Beylan'da (Belen) Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu bozguna uğrattılar¹². Bu savaş sonrasında Osmanlı ordusu yaklaşık 1000 asker kaybetmiş ve askerlerinin 1900'ü de esir alınmıştı. Bunun yanı sıra yirmi top da Mısır ordusunun eline geçmişti. İbrahim Paşa ise 102 askerini kaybetmiş, 162 askeri ise yaralanmıştı¹³. İbrahim Paşa Beylan'da elde ettiği

² Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 24.

³ Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2013, s. 62-63.

⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet 1309, c. 8, s. 26.

⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, Sadeleştiren, Neşet Çağatay, c. III- IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1992, s. 267.

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 128.

⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, c. III-IV, s. 269.

⁸ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 28.

⁹ Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM*, Yıl 1995, sy. 6, s. 199.

¹⁰ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi", *Belleten*, c.VI, sy. 23-24, s. Temmuz- I. Teşrin 1942, Ankara 1995, s. 233; Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 129.

¹¹ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*s. 61.

¹² Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2002, s. 63.

¹³ Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 64-65.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

başarıdan sonra Adana'ya kadar ilerledi. Urfa ve Maraş taraflarını da elde ederek bu suretle Anadolu yollarının kontrolünü de ele aldı. İbrahim Paşa kısa bir istirahatten sonra süratle Konya istikametinde, Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başladı. Konya'ya kadar olan bölgelerde herhangi bir mukavemet görmedi. Konya'yı sorunsuz bir şekilde ele geçiren İbrahim Paşa Konya'da yeni bir meydan muharebesinin meydana geleceğini anlayınca büyük bir gayretle ordusuna manevralar yaparak araziye tanıttı¹⁴.

Mehmet Ali Paşa, bu başarıları sonrasında yeniden İstanbul'a başvurup Suriye Valiliğinin kendisine verilmesi koşuluyla harbi durdurmayı teklif etmiştir. Ancak II. Mahmud bu teklifi reddetmiş ve Ağa Hüseyin Paşa yerine Arnavutluk'u düzene koymaya çalışan Reşit Mehmet Paşa'yı İbrahim Paşa kuvvetleri üzerine göndermiştir. Bu esnada yukarıda ifade ettiğimiz üzere İbrahim Paşa Toroslari aşarak Konya'yı ele geçirmiş bulunuyordu¹⁵. Konya'nın İşgal edildiği dönemde Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhliğinde ise Mehmed Said Hemdem Çelebi bulunmaktaydı.

II. Mehmed Said Hemdem Çelebi ve Konya Mevânâ Dergâhı Şeyhliği

Mehmed Said Hemdem Çelebi 1222/1807 tarihinde doğmuştur. Babası Konya Mevlânâ Dergâhı'nın yirmi dördüncü şeyhi Hacı Mehmet Çelebi'dir. Babasının ölümü sonrasında yaşının küçük olması sebebiyle Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin şeyh tayin olması biraz sancılı gerçekleşmiştir. Hacı Mehmet Çelebi, 1815 yılına gelindiğinde maruz kaldığı hastalığından dolayı ömrünün son demlerini yaşadığını anlamıştı¹⁶. Mehmet Çelebi, kendisinden sonra yerine geçecek kişinin tayini hususunu ölmeden önce yerine oğlu Mehmet Said Efendi'yi tayin ettirerek çözmek istemiştir. Bu hususta Hazreti Mevlânâ'nın da ruhaniyetinden izin istediğini ve izn-i ruhaninin de zuhur ettiğini ifade etmiştir. Hacı Mehmet Çelebi, 21 S 1230/ 2 Şubat 1815 tarihinde Meşihatten, yerine oğlu Mehmet Said Efendi'nin tayin edilmesinin sağlanması için Halet Efendi'ye verilmek üzere yazmış olduğu mektubu Kazancı Derviş Ahmet ile Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Yusuf Efendi'ye gönderdiğini ifade etmiştir. Şeyh Hacı Mehmet Efendi, Beşiktaş Mevlevîhânesi Şeyhi Yusuf Efendi'den mektubu getiren Kazancı Derviş Ahmet Dede ile birlikte Halet Efendi'nin yanına gitmesini ve yerine oğlu Mehmet Said Efendi'nin tayin edilmesi için gayret etmelerini niyâz etmiştir. Yine Galata Mevlevîhânesi Şeyhi Mahmud Efendi, Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Abdülbâki Efendi, Kasımpaşa Mevlevîhânesi Şeyhi Ali Efendi ve Üsküdar Mevlevîhânesi Şeyhi Abdullah Necip Dede Efendilerin de bu hususta ittifakları ve destekleri niyâz edilmektedir¹⁷. Gerçekten de Hacı Mehmet Çelebi'nin yukarıda ifade ettiğimiz vasiyet mektubundan kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine¹⁸ oğlu Mehmet Said Efendi İstanbul'a giderek¹⁹ Bâb-ı Âlîye bir dilekçe sunmuştur. Dilekçesinde babasının birkaç gün önce meşihati kendisine vasiyet ettiğini ifade ederek meşihatın kendisine tevcih edilmesini talep etmiştir. Ancak evlad-ı zükürdan Karaman Mevlevîhânesi Şeyhi Ali Efendi, Hidayetzâde Hüseyin Efendi, Mehmet Efendi ve Kayseri Mevlevîhânesi şeyhi Abdülkadir Efendi de meşihatı talep etmekte olduklarından Konya Mevlânâ Dergâhı'na kimin tayin edileceği konusunda tereddüte düşülmüştür. Meşihatın Mehmet Said Efendi'nin babası Mehmet Çelebi'nin uhdesinde olduğu da belirtilerek konunun ne şekilde halledileceği Sultan II. Mahmud'un irâdesine bırakılmıştır²⁰. Sultan Mahmud ise verdiği hükümde öncelikle yukarıda özetlenen arzuhalin Müftü Efendiye gönderilmesini, onun da Beşiktaş

¹⁴ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 28.

¹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 130.

¹⁶ BOA. HAT. D.N: 649 G.N: 31768-A

¹⁷ BOA. HAT. D.N: 649 G.N: 31768-A

¹⁸ Defter-i Dervişân'a göre Hacı Mehmet Çelebi "selh-i Safer 1230" 29 Safer 1230/ 10 Şubat 1815 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. *Defter-i Dervişân II, Yenikapı Mevlevîhânesi Günlükleri*, Haz. Bayram Ali Kaya, Sezai Küçük, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 287.

¹⁹ Mehmet Önder, *Mevlâna ve Mevlevîlik*, Milliyet Kitaplığı, İstanbul Tarihsiz, s. 199.

²⁰ BOA. HAT. D.N: 646 G.N: 31665

Mevlevîhânesi Şeyhi Yusuf Efendi'yi ve İstanbul'da olan diğer mevlevîhâne şeyhlerini toplayıp kesin bir karar verildikten sonra yine kendisine bildirilmesini istemiştir. Sultan Mahmud'un bu emri üzerine sonraki belgelerden, Müftü Efendi'nin vefat eden Konya Mevlânâ Dergâhı Şeyhi Mehmet Çelebi'nin vasiyeti, Beşiktaş Mevlevîhânesi Şeyhi Yusuf Efendi ve İstanbul'daki diğer Mevlevî şeyhlerinin de görüşlerini göz önüne alarak dergâh şeyhliğine Mehmet Said Efendi'nin tayin edilmesi kararını aldığını anlıyoruz. Sultan II. Mahmud, Hacı Mehmet Çelebi'nin vasiyeti üzere şeyhliği oğlu Mehmet Said Çelebi'ye ihsan etmiş, Bab-ı âliye çağınlarak samur hilat giydirilmesini ve gerekli olan berâtlarının daha sonra düzenlenip Beşiktaş Mevlevîhânesi Şeyhi Yusuf Efendi tarafından irsal olunmasını emretmiştir²¹. Aynı zamanda Çelebi'nin yaşının küçüklüğünden dolayı da dergâh işlerinin yürütülmesi için amcası Ferruh Çelebi nazır tayin edilmiştir²². Bununla birlikte Mehmet Said Çelebi ile birlikte İstanbul'a gelen evlad-ı zükûr ve inasdan çelebi ve mevlevîhâne şeyhlerinin mahzun edilmeyip İstanbul'dan gönüllerinin hoşnut edilerek gönderilmesini emretmiştir²³. Bu emir üzerine evlad-ı zükûr ve inasdan meşihat talebiyle İstanbul'da bulunan çelebi ailesinden dokuz kişiye münasip bir mukâtaa²⁴ tanzimi, Konya'da asitâne şeyhi bulunan Çelebi Efendi'ye de her yıl 1350 kuruş teslim edilerek Çelebi Efendi'nin de bu meblağı adı geçen dokuz nefer çelebiyâna adil bir biçimde dağıtması uygun görülmüştür. Yine Konya Asitânesi şeyhi Mehmet Said Efendi'nin, bundan sonra tevcih edeceği asitâne meşihatlerini tevcihlerinde genel uygulama ne ise o kadar tevcih harcı alması kararlaştırılmıştır. Mehmet Said Efendi, Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhliğinin kendisine ihsan buyurulduğuna teşekkür ederek Anadolu ve Rumeli'de mevcut asitâne şeyhlerine ancak bu defa meşihatlerinin kendilerinde kalmasına karşılık her birinden 18 zer-i mahubdan²⁵ fazla para alınmayacağını ifade etmiştir. Bu esnada yukarıda ifade ettiğimiz 1350 kuruşun evlad-ı zükûrun hepsine mi yoksa meşihat talebiyle İstanbul'a gelmiş olanlara mı dağıtılacağı noktasında tereddüde düşülmüş ve tekrar Padişahın görüşüne başvurulmuştur. Bu durum üzerine Sultan II. Mahmud tarafından yukarıda ifade ettiğimiz senelik tahsisatın sadece İstanbul'a gelen dokuz nefer evlad-ı zükûr ve çelebiyana değil, bütün evlad-ı zükûra eşit bir şekilde paylaştırılması emredilmiştir. Yine verilecek miktarın da senelik 1350 guruş değil 1500 guruş olmasını ve her birine ayrı ayrı berâtlarının düzenlenip verilmesini emretmiştir. Dağıtılacak olan bu meblağ Konya civarında olan mukâtaat emvalinden²⁶ tahsis edilecekti. II. Mahmûd, İstanbul'da olan Mevlevî şeyhlerinden şeyhliklerinin devam etmesi için harc alınmamasını, 1000 kuruşun postnişin tayin edilen Mehmet Said Çelebi'ye ve 3000 kuruşun da İstanbul'a gelen bütün çelebiyân ve meşâyihe dağıtılmak üzere kendisinden atıyye olarak defterdardan getirtilerek Beşiktaş Mevlevîhânesi Şeyhi Yusuf Efendi'ye dağıtması için verilmesini emretmiştir²⁷.

1807 yılında doğan²⁸ ve sekiz yaşında Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhliğine tayin olunan Mehmet Said Çelebi, mürebbî ve vekil nasbedilen babasının amcası Ebubekir Çelebi'nin halifesi sertarık Hasan Emir Dede Efendi'den âdâb-ı tarikat öğrenmiş, Hasan Dede'nin 1819 yılında vefâtı üzerine de halifesi Seyyid Süleyman Tûrabî'den seyr-i sülûkunu tamamlamıştır²⁹. Uzun yıllar Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhliğinde bulunmuş olan Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin en büyük

²¹ BOA. HAT. D.N: 649, G.N: 31768

²² BOA. C. EV. D.N: 253 G.N: 12818

²³ BOA. HAT. D.N: 646, G.N: 31664

²⁴ Yaygınlaşmış görünen şekliyle mukâtaa; "vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi" anlamında kullanılmıştır. Ancak zamanla "iltizamın konusu olan vergi birimi" anlamına doğru kaymıştır. Bkz. Mehmet Genç, "Mukâtaa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 31, s. 129-132.

²⁵ Zer-i Mahub: Altın paralardan birinin adıdır. Hicri 1202 (1787) de üç buçuk kuruş rayiç konulmuştu. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, c. III, s. 655.

²⁶ BOA, HAT, D.N: 649, G.N: 31768-B

²⁷ BOA. HAT. D.N: 649, G.N: 31768

²⁸ Seyyid Fazıl Mehmet Paşa, *Mevlevîyye Silsilesi*, Haz. Tahir Hafızalioğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 123.

²⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, (Kemâlî's-Şuarâ), Haz. M. Kayahan Özgül, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, c. II, s. 921.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

hizmetlerinden birisi Konya Mevlânâ Dergâhında bir kütüphâne kurup, vakfedilen kitapların kayıtlarını tutturmuş olması ve bir dervişin hafız-ı kutüplüğüne vererek kaybolmalarını engellemesidir³⁰.

2.1. Konya'nın İşgali Sürecinde Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin Tutumu

Mısır ordusunun kısa bir süre içerisinde hiçbir karşı koymaya rastlamadan Konya'yı ele geçirmesinden sonra Konya'ya hakim olan Mısır kuvvetlerine Konya halkı da hiçbir tepki göstermemiştir. Bu dönemde Mısır ordusunun barınma sorunu da söz konusu olmuştur. Çünkü Osmanlı ordusu, Konya'dan çekildiği esnada askerlerin şehir dışında barındığı çadırları da götürmüştür. Bu yüzden İbrahim Paşa'nın ordusu Osmanlı ordusu gibi şehrin dışında garnizonda değil de, Konya'yı terk edene kadar şehirde bulunan bazı han, konak ve dükkanlarda kalmıştır. Bunlar arasında; Mollaoğlu, Abdülfettah, Eğri ve Mevlânâ Türbesi yakınlarındaki çelebi hanları bulunmaktadır³¹.

Bu dönemde II. Mahmut, telaşlanmakla birlikte iradesini kaybetmemiş ve Rus yardımı reddetmiştir. Bununla birlikte bir yandan yardım istemek üzere Namık Paşa'yı Londra'ya göndermiş, diğer yandan Mora'da İbrahim Paşa ile birlikte Yunanlılara karşı savaşmış olan, Reşit Mehmet Paşa'yı, Anadolu'da ilerlemekte olan İbrahim Paşa'ya karşı yollamıştı³². Ekim 1832 sonuna doğru Sadrazam Mehmet Reşit Paşa, dört ana kısımdan oluşan 80.000 kişilik bir ordu oluşturmayı başarmıştır. Bu dört kısmın dağılımına baktığımızda; ilk kısım çoğu Arnavut olan ve Üsküdar'da konuşlanmış 20.000 kişilik bir kuvvetti. Bu orduya bizzat Reşit Mehmet Paşa komuta etmekteydi. İkinci kısım ise Trabzon Valisi Osman Paşa'dan talep olunan askerlerden oluşmaktaydı³³. Erzurum civarında toplanmış bu yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvvetin başında Trabzon valisi Osman Paşa bulunuyordu. Üçüncü kısım ise yaklaşık 10.000 askerden oluşmakta ve Süleyman Paşa'nın komutası altında idi. Dördüncü kısım ise Hüseyin Paşa'nın ordusundan geriye kalan 20-30.000 kişiden oluşmaktaydı. Bu ordunun da başında Rauf Paşa bulunmakta ve Konya yakınlarında yer almaktaydı. Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu hazırlıkların farkında olan İbrahim Paşa, Osmanlı kuvvetleri tamamen birleşmeden harekete geçmek istiyordu. Nihayetinde 21 Aralık 1832 tarihinde iki ordu Konya'nın kuzeyinde karşılaştı³⁴. Yaklaşık yedi saat süren mücadele sonrasında İbrahim Paşa'nın ordusu Sadrazam Reşit Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır³⁵.

Konya muharebesinden sonra İbrahim Paşa'nın Anadolu'da propaganda faaliyetleri başlamıştır. Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden İbrahim Paşa'ya kendi idaresine geçmek arzusunda olduklarına dair birçok tahrirat geldiği gibi, İbrahim Paşa'da birçok Anadolu şehirlerine ve Osmanlı büyüklerine mektuplar göndererek, bu kişileri kendi lehine çekme gayretine girmiştir³⁶. Bunun yanında Anadolu'da bazı mülki amirlerin kendi aralarında İbrahim Paşa tarafına geçmekten başka çare olmadığı yolunda yazışmaları da mevcuttur³⁷. Gerçekleştirilen bu girişimler ve yapılan propagandalar sonrasında türemiş olan İbrahim Paşa taraftarı eşkıyalar arasında Sallantioğlu gibi,

³⁰ Önder, *Yüzyıllar Boyunca Mevlevilik*, s. 63.

³¹ Salih Kış, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya 2004, s. 49.

³² Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 63.

³³ BOA. HAT. D.N:384 G.N: 20611

³⁴ Bu karşılaşma hakkında geniş bilgi için bkz. Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 155-158.

³⁵ Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, s. 66.

³⁶ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 65.

³⁷ BOA. HAT. D.N:907 G.N: 39746, BOA. HAT. D.N:907 G.N: 39746-D. Ayrıca bu hususla ilgili olarak İbrahim Paşa'nın faaliyetlerinin İç Anadolu'daki tesirleri için bkz. Efan Uzun, "Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu'ya Saldırısının Niğde ve Nevşehir Yöresindeki Tesirleri", *Zeitschrift für die Welt der Türken/ Journal of World of Turks [ZfWT]*, Vol. 4, No.2, s.149-166.

Ankara'da hükümetin başına büyük işler açanlar, umur-ı idareyi tamamıyla ellerine alarak, Osmanlı kuvvetlerini uzun süre uğraştıranlarda bulunmaktaydı³⁸.

Şinasi Altundağ, İçel mütesellimi Hacı Mehmet Sadık'ın Sadaret Kethüdasına yazdığı arızaya dayanarak, Mısır askerinin Karaman'a girmesinden itibaren bütün mücavir kazaların Larende müftüsü Hasip Efendi'nin de gayretleriyle Mısırlılara meylettiklerini, İçel ayanının da yapılan propagandalar neticesinde Halimoğlu Mehmet isminde bir haini mütesellim tayin ederek, İbrahim Paşa'yı iltizam ettiklerini bildirir. Bunun yanında Hüseyin Paşa ordusunun müdafaası elzem olan yerlerde bile hiçbir müdafaa tertibatı almadan geri çekilmek mecburiyetinde kaldığını ve bunun neticesi olarak bütün Konya havalisinde İbrahim Paşa'ya meyletmeyen kimse kalmadığını ifade etmektedir³⁹.

İbrahim Paşa, Anadolu'da kendine taraftar kazanmak amacıyla II. Mahmud tarafından kaldırılmış olan yeniçeri ocağının bakiyeleri olan yeniçerileri ve bunların taraftarlarını da tatmin etmeyi ve bu suretle hem hükümete düşman, hem de muharip, asker bir partiyi elde etmeyi düşünmüştür. Bu doğrultuda Halep'te yaptığı gibi Hacı Bektaş Velî türbesinde kurbanlar kesilerek ocakların açıldığını ve eski nizamın geri döndüğünü taraftarları vasıtasıyla ilan etmişti⁴⁰. Bu durumun bir benzeri Mevlevîlik tarikatı içinde geçerli olmuştur. İbrahim Paşa, Konya'da medfun Mevlânâ hazretlerinin ruhaniyetine olan hürmetini her fırsatta ifade etmiştir. Bu durumun en bariz örneklerinden birisi de Konya'nın işgali esnasında daha iki taraf orduları karşılaşmamış iken 27 B 1248 / 20 Aralık 1832 tarihlerinde Sadrazam Mehmet Reşit Paşa'nın Konyalılara hitaben gönderdiği yazı üzerine Konya ahalisine verdiği cevaptır. Sadrazam, Konya ahalisine yazdığı yazıda içlerinden birisi İbrahim Paşa ordusuna katıldığı takdirde Allah hakkı için altı yaşından yukarısını kılıçtan geçiririm diyerek tehdit etmiştir. Bunun üzerine Konya ahalisi Sadrazam'ın bu tehditlerinden dolayı İbrahim Paşa'ya giderek Konya'dan çıkmasını istemişlerdir. Bunun üzerine İbrahim Paşa, Hazreti Mevlânâ efendimize hürmeten Konya içinde kavga etmem çıkarım diyerek Konya'dan iki saat mesafedeki çadırlara çekilmiştir⁴¹.

Tabi bu dönemde Konya'nın İbrahim Paşa kumandasındaki ordu tarafından işgali üzerine Mehmet Said Hemdem Çelebi, ordu ile birlikte Akşehir'e gelmiş, oradan da eski ordu-yı hümayûn kaymakamı Rauf Paşa ile Karahisar'a giderek mevlevîhânede ikamet etmeye başlamıştır⁴². Aynı dönemde meydana gelen bir yangın neticesinde hanesi yanan Mehmet Said Hemdem Çelebi'ye atıyye olarak 45.000 kuruş verilmiş ve Çelebi Efendi bu ihsana teşekkür babında bir mektup kaleme alarak İstanbul'a göndermiştir. Mehmet Said Hemdem Çelebi mektubunda İbrahim Paşa gailisinin bertaraf edilmesi ve İbrahim Paşa'nın kahrolması duasına da yer vermiştir⁴³. Bu mektuptan daha Konya muharebesi gerçekleşmeden Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin tabiri caizse net bir şekilde safını belirlediği ve Osmanlı Devleti safında yer aldığını anlamaktayız.

Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin Karahisar'a gelmesinden sonra hakkında gerekli olan hürmetin gösterilmesi Sadrazam tarafından Karahisar mütesellimine yazılmıştır. Mehmet Said Hemdem Çelebi, hakkında gösterilen misafirperverliğe rağmen Karahisar'da zahmet ve meşakkat çekmekte olduğundan bir müddet ikamet etmek üzere İstanbul'a yahut Bursa'ya gitmek için izin istediğini içeren Serasker Paşa'ya ve Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'ya olmak üzere iki kıta mektup yazmıştır. Bazı kaynaklarda Çelebi'nin Mısır meselesi esnasında İstanbul'a gittiği şeklinde yer alan

³⁸ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 67.

³⁹ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 69.

⁴⁰ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 67.

⁴¹ BOA. HAT. D.N:367 G.N: 20311

⁴² BOA. HAT. D.N:355 G.N: 19946

⁴³ BOA. HAT. D.N:656 G.N: 32053

bilginin de sebebi bu izin isteği olsa gerektir⁴⁴. Zira arşiv belgelerinden anlaşıldığı ve aşağıda da görüleceği üzere Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin İstanbul'a ya da Bursa'ya gitmesi söz konusu olmamıştır.

Çelebi Efendi'nin Karahisar'da sıkıntı çekmesine sebep olarak Karahisar Mevlevîhânesi'nin bakımsız olmasından dolayı Çelebi Efendi'nin uzun süre mevlevîhânedeki ikamet esnasında rahat edemeyip Karahisar Eşrafından Hacı Bakioğlu'nun konağında ikamet etmesini gösterebiliriz. Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin İstanbul'a ya da Bursa'ya gitme hususundaki izin isteği üzerine kış mevsimi olduğundan dolayı yola düşmenin sıkıntılı olacağı ve Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'nın birkaç gün zarfında Konya'yı işgalden kurtarması beklenildiğinden dolayı Çelebi Efendi'nin yakın olan Karahisar'dan yine Konya'ya geri dönmelerinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle beş on gün daha Karahisar'da bekleyip ordunun muzafferiyeti için dua etmesi hususunda münasip bir biçimde tarafına cevap yazılması uygun görülmüştür. Ancak Konya'nın kurtarılmasıyla dergâha dönünceye kadar masraflarının karşılanması için atıyye olarak 7500 veya 10.000 gurus miktarı akçenin hazine-i amireden alınıp gönderilmesi hususu Serasker paşa ile müzakere edilerek münasip görülmüştür. II. Mahmud, 29 Z 1248/19 Mayıs 1833 tarihlerinde⁴⁵ Kaymakam Paşa'ya hitaben yazdığı emrinde bu günlerde Allah'ın yardımıyla Konya'nın asilerden temizleneceğinin umulduğunu, bu yüzden de beş on gün daha Çelebi Efendi'nin Karahisar'da ikamet etmesinin uygun olduğunu ve atıyye-i hümayûn olarak da hazineden 10.000 kuruş alınıp gönderilmesini emretmiştir⁴⁶. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı kuvvetleri Mısır ordusu karşısında ağır bir yenilgi almış, Sadrazamın gerçekleşen yoğun sisin de etkisiyle İbrahim Paşa kuvvetlerine esir düşmesi nedeniyle Konya'nın kurtarılması mümkün olmamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin son kuvvetleri de bozulmuş ve İbrahim Paşa'nın İstanbul'a kadar önüne çıkacak bir Osmanlı kuvveti kalmamıştır. Bu noktadan sonra Mısır Meselesi II. Mahmud'un Rusya'dan yardım istemesiyle uluslararası bir boyut kazanmıştır⁴⁷.

İbrahim Paşa, Konya'yı ele geçirdikten sonra Konya Mevlânâ Dergâhında bulunan Aşçı Dede'yi yanına çağırması ve tehditkâr bir ifade ile Çelebi Efendi'ye haber gönderin Konya'ya gelsin, gelmediği takdirde hepinize zararım dokunur diyerek Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin Konya'ya geri gelmesini istemiştir⁴⁸. İbrahim Paşa'nın Mehmet Said Hemdem Çelebi'yi yanına çağırmasından maksat elbette ki manevi bir nüfuzu bulunan ve o ana kadar yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı Devleti tarafını seçmiş olan Çelebi'yi kendi yanında gösterme gayretidir.

Aşçı Dede tarafından yazılan mektup, Zaire Nazırı ve Kütahya Mutesellimi Halil Kâmilî Bey'in verdiği bilgilere göre Mehmed Said Hemdem Çelebi ile Konya Mutesellimi Süleyman Bey'in birlikte oldukları ve Karahisar ileri gelenlerinden Hacı Bakioğlu'nun konağında misafir oldukları ve köçek oynattıkları⁴⁹ esnada ulaşmıştır⁵⁰. Mehmet Said Hemdem Çelebi gelen mektup

⁴⁴ Çelebi'nin İstanbul'a gittiğine dair bilgi içeren kaynaklar için bkz. Sadettin Nüzhet (Ergun)- Mehmet Ferit (Uğur), *Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyatı*, Sadeleştiren Hüseyin Ayan, T.C. Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 2002, s. 71. Mehmet Önder, "Konya Mevlevî Dergâhında Son Çelebiler", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 6, sy. 61, Ocak 1955, s. 3609-3610., İnal, *Son Asır Türk Şairleri, (Kemâlî's-Şuarâ)*, Ankara 2000, c. II, s. 921., Necati Elgin, "Mehmet Sa'id Hemdem Çelebi ve Sadrazam Mustafa Reşit Paşa", *Anıt Dergisi*, sy. 28, Nisan 1961, s. 7.

⁴⁵ Hatt-ı Hümayûnda tarih bulunmadığı için tasnif esnasında tahmini tarihlendirme yapılarak 29 Z 1248/19 Mayıs 1833 tarihi verilmiştir. Ancak gerçekleşen olaylar ve Konya muharebesi göz önüne alındığında yazılan emirnamenin tarihinin Kasım-Aralık 1832 tarihleri olması icab etmektedir.

⁴⁶ BOA. HAT. D.N:355, G.N: 19946

⁴⁷ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 65 vd; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, c. III-IV, s. 272.

⁴⁸ BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768-A

⁴⁹ Burada Halil Kâmilî Bey'in Mehmet Said Hemdem Çelebi hakkında böylesine çetrefilli bir dönemde köçek oynatmakta olduğundan bahsetmesi bize birazda Çelebi'nin İbrahim Paşa'nın tehditlerine boyun eğerek Osmanlı tarafını terk edip habersizce Konya'ya İbrahim Paşa'nın yanına gitmiş olmasının oldukça yadırgandığı ve hakkında iyi şeyler düşünülmediğini göstermesi açısından manidardır.

üzerine mütesellim Süleyman Bey ile durumu değerlendirmiş ve birlikte 16 Ş 1248/ 8 Ocak 1833 gecesini Konya'ya geri dönmüşlerdir⁵¹. Halil Kâmilî Bey, bu anı kararın sebebinin sadece bu mektup olduğu ya da başka yerlerden gelmiş tahriratların olup olmadığı hakkında bilgisi olmadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Halil Kâmilî Bey, Çelebi'nin bu hareketini yaşının gençliğine tecrübesizliğine vermiştir⁵². Zira bu hadisenin gerçekleştiği esnada Mehmed Said Hemdem Çelebi 25 yaşlarındadır.

Devletin Çelebi Efendi ve Konya Mütesellimi Süleyman Bey'in Konya'ya dönmeleri ile ilgili tahkikatı Halil Kâmilî Bey'in yukarıdaki tahrirâtı ile sınırlı kalmamış bu hususun daha etraflıca araştırılması ve sebeplerinin ortaya konulması hususu Müşir Rauf Paşa tarafından emredilmişti. Bu sebeple Karahisar'a gönderilen dört tatarın dönmeleri üzerine Mirliya Said Paşa, Karahisar taraflarına gönderilmiş ise de o da Karahisar'a gidememiştir. Bunun üzerine Mirliya Said Paşa'ya Kütahya'da ikamet etmesi emredilmekle bölgenin tahkik ve araştırılmaya devam edileceği ifade edilmiştir⁵³ (21 Ş 1248/ 13 Ocak 1833). Ancak Konya'da Osmanlı ordusunun mağlup olmasından sonra İbrahim Paşa kuvvetlerini İstanbul'a varıncaya kadar durduracak hiçbir kuvvetin olmaması ve İbrahim Paşa'nın en azından Bursa'ya kadar ilerleme gayesiyle 20 Ocak 1833 tarihinde harekete geçerek Kütahya'ya kadar ulaşmasından sonra bu mesele Rusya'nın da dahil olması ile başka bir hüviyete bürünmüştür⁵⁴.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere yaşanan bu gelişmelerden yaklaşık altı ay sonra yani Kütahya ve Hünkâr İskeleyi anlaşmalarının imzalanıp İbrahim Paşa meselesinin çözümlenmesinden sonra 11 Ra 1249/ 29 Temmuz 1833 tarihinde Mehmed Said Hemdem Çelebi'nin kendisini affettirmek için girişimlerde bulunduğunu görüyoruz⁵⁵. Mehmed Said Hemdem Çelebi kaleme aldığı dilekçesinde İbrahim Paşa'nın tehditkar ifadeler içeren mektubundan sonra mecburen Konya'ya dönmek zorunda kaldığını, Konya'ya döndükten sonra da hakaretlere maruz kaldığını hatta dergah şeyhliği makamından uzaklaştırıldığı için hanesinde ızdırab içinde bulunduğunu ve bu durumun cümle alem tarafından bilindiğini ifade etmektedir. Hemdem Çelebi, meşihate kendisinin yerine kimin getirildiğini mektubunda ifade etmemekle birlikte bazı kaynaklarda İbrahim Paşa'nın çelebilik makamının boş olması üzerine Hemdem Çelebi'nin oğlu Celaleddin Çelebi'yi şeyhlik makamına getirdiğini yazmaktadırlar⁵⁶. Hemdem Çelebi her ne kadar bu sıkıntıların bertaraf edilip tekrar meşihati geri aldığı ifade etse de aniden Konya'ya dönmesi hususunun affettirmek için çareler aramaktadır. Beklediği bu fırsat Karaman valiliğinin Ali Paşa'ya verilmesi üzerine gerçekleşmiştir. Çelebi Efendi, biri Ali Paşa'ya diğeri de Padişah'a sunulmak üzere durumdan da oldukça pişman olduğunu ifade eden ve cediti Mevlânâ hazretlerinin hürmetine kusurunun bağışlanmasını dileyen iki mektup kaleme almış⁵⁷ ve bu mektuplar Ali Paşa vasıtasıyla İstanbul'a iletilmiştir.

Çelebi'nin bu isteğine verilen cevabi yazıda; Çelebi Efendi'nin duymuş olduğu pişmanlığa vurgu yapılarak affedilmesi ve kendisine teselli mahiyetinde bir cevap yazılması kararlaştırılmıştır⁵⁸. Mehmed Said Hemdem Çelebi ile İstanbul arasındaki ilişkilerin düzeldiğine

⁵⁰ Halil Kâmilî Bey bir başka belgede Çelebi Efendi'ye bu şekilde tehdit içeren bir mektubun gelmediğini, Çelebi Efendi'nin Konya'ya dönmesinde Konya Mütesellimi Süleyman Bey'in etkili olduğunu belirtmektedir. BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768

⁵¹ BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768-A

⁵² BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768-A

⁵³ BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768-D

⁵⁴ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 78.

⁵⁵ BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-E, BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-F

⁵⁶ Önder, "Konya Mevlî Dergahında Son Çelebiler", c. 6, sy. 61, s. 1955, s. 3609-3610. Elgin, "Mehmet Sa'id Hemdem Çelebi ve Sadrazam Mustafa Reşit Paşa", s. 7.

⁵⁷ BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-E, BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-F

⁵⁸ BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844, BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-D

dair bir başka delil de yukarıda da bahsettiğimiz üzere Çelebi'nin yanan evinin inşasının tamamlanarak ikamete hazır hale gelmesi üzerine Mehmet Said Hemdem Çelebi'nin 15 B 1249 / 28 Kasım 1833 tarihinde kaleme almış olduğu teşekkür mektubudur⁵⁹.

Sonuç

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Konya'yı işgal etmesi sürecinde Mehmed Said Hemdem Çelebi ilk başta ordu kaymakamı ile önce Akşehir'e oradan da Karahisar'a gitmiştir. Hemdem Çelebi, Karahisar'da ikamet noktasında sıkıntı yaşamış ve bu süre zarfında Bursa ya da İstanbul'a gitmek için Padişah'tan izin istemesi üzerine verilen cevapta bir süre daha Karahisar'da beklemesi ve yakın zamanda Konya'nın işgalden kurtarılmasının umut edildiği ifade edilmiş ve ihtiyaçlarının karşılanması için de 10.000 kuruş atıyye verilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler sürecin ilk aşamasında Çelebi'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını göstermektedir. Ancak İbrahim Paşa'nın Konya'yı ele geçirmesinden sonra Aşçı Dede'ye yazdırmış olduğu tehditkâr ifadeler içeren mektuptan sonra işin rengi değişmiştir. Osmanlı ordusunun 21 Aralık 1832 tarihinde Konya muharebesinde Mısır ordusu karşısında almış olduğu yenilgiden sonra İbrahim Paşa bölgenin tek hakimi olduğu için Hemdem Çelebi ailesinin can güvenliği endişesiyle Osmanlı makamlarına haber vermeden ansızın Konya'ya dönmek durumunda kalmıştır.

Bu yaşanan gelişmelere bakıldığında şurası bir gerçektir ki, Konya Mevlânâ Dergâhı şeyhliği temsil ettiği konum bakımından gerek Konya için gerekse faal mevlevîhânelerin bulundukları bölgeler açısından önemli bir makamdır. Konya'nın İbrahim Paşa tarafından işgal edilmesi sürecinde görüldüğü gibi gerek Osmanlı Devleti gerekse İbrahim Paşa, Çelebi'nin kendi safında yer almasını istemiştir. Bunda elbette Çelebi'nin sosyal ve manevi nüfuzundan istifade etme düşüncesi etkili olmuştur. Çelebi'nin bu konumunun etkisiyle ki Hünkâr İskeleyi anlaşması sonrasında Mısır meselesinin çözümlenmesiyle Çelebi Efendi kendini affettirme imkânı bulmuştur. İbrahim Paşa'nın Kütahya ve Konya'dan çekilmesiyle her şey normale döndükten sonra Mehmed Said Hemdem Çelebi izinsiz olarak Konya'ya dönmüş olmasından dolayı duymuş olduğu pişmanlığı ve affedilmesini dile getiren mektuplar kaleme almıştır. Çelebi'nin bu af isteği kabul görmüş ve kendisine teselli edici bir cevap yazılmasıyla Çelebilik makamıyla İstanbul arasındaki ilişkiler normale dönmüştür.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Hatt-ı Humayun Tasnifi (HAT.)

BOA. HAT. Dosya No: (D.N) 649 Gömlek No (G.N): 31768-A

BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768-A

BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768

BOA. HAT. D.N:348, G.N: 19768-D

BOA. HAT. D.N: 646 G.N: 31665

BOA. HAT. D.N: 649, G.N: 31768

BOA, HAT, D.N: 649, G.N: 31768-B

⁵⁹ BOA. HAT. D.N:692, G.N: 33437, BOA. HAT. D.N:692, G.N: 33437-A

- BOA. HAT. D.N: 646, G.N: 31664
BOA. HAT. D.N:384 G.N: 20611
BOA. HAT. D.N:367 G.N: 20311
BOA. HAT. D.N:907 G.N: 39746,
BOA. HAT. D.N:907 G.N: 39746-D
BOA. HAT. D.N:355 G.N: 19946
BOA. HAT. D.N:656 G.N: 32053
BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-E,
BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-F
BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844,
BOA. HAT. D.N:467, G.N: 22844-D
BOA. HAT. D.N:692, G.N: 33437,
BOA. HAT. D.N:692, G.N: 33437-A
BOA. Cevdet Evkaf Tasnifi (C. EV.) D.N: 253 G.N: 12818

B. Telif Eserler:

- Ahmet Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet 1309, c. 8.
ALTUNDAĞ, Şinasi; *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
ÇELİK, Yüksel; *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2013
Defter-i Dervişân II, Yenikapı Mevlevihânesi Günlükleri, Haz. Bayram Ali Kaya, Sezai Küçük, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2011.
FAHMY, Khaled; *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
İNAL, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal; *Son Asır Türk Şairleri, (Kemâlî 'ş-Şuarâ)*, Haz. M. Kayahan Özgül, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000
KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, c. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999,
MUSTAFA Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, Sadeleştiren, Neşet Çağatay, c. III- IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1992.
ÖNDER, Mehmet; *Mevlâna ve Mevlevîlik*, Milliyet Kitaplığı, İstanbul Tarihsiz.
PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
SADETTİN Nüzhet (Ergun)- Mehmet Ferit (Uğur), *Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyatı*, Sadeleştiren Hüseyin Ayan, T.C. Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya 2002.
Seyyid Fazıl Mehmet Paşa, *Mevlevîyye Silsilesi*, Haz. Tahir Hafızalioğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2010,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

C. Tezler:

KIŞ, Salih; *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya 2004.

D. Makaleler:

ALTUNDAĞ, Şinasi; “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa’nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra’ya Gönderilmesi”, *Belleten*, c.VI, sy. 23-24, s. Temmuz- I. Teşrin 1942, Ankara 1995, s. 229-251.

ELGİN, Necati; “Mehmet Sa’id Hemdem Çelebi ve Sadrazam Mustafa Reşit Paşa”, *Anıt Dergisi*, sy. 28, Nisan 1961, s. 5-8.

GENÇ, Mehmet; “*Mukâtaa*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 31, s. 129-132

KOCAOĞLU, Mehmet; “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)”, *OTAM*, Yıl 1995, sy. 6, s. 195-210.

KUTLUOĞLU, Muhammet Hanefi; “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2002, s. 63-65.

ÖNDER, Mehmet; “Konya Mevlevî Dergahında Son Çelebiler”, *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 6, sy. 61, Ocak 1955, s. 3607-3610

UZUN, Efkan; “Mehmet Ali Paşa’nın Anadolu’ya Saldırısının Niğde ve Nevşehir Yöresindeki Tesirleri”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/ Journal of World of Turks [ZfWT]*, Vol. 4, No.2, s.149-166.

ÇOKMERZİMEN'DE (DÖRTYOL) ERMENİ OLAYLARI*

*Fatih ÖZÇELİK***

ÖZET

Milli Mücadele döneminde Güney cephesi Ermenilerle mücadelenin en yoğun yaşandığı cephelerden birisi olma özelliğine sahiptir. Bölgede bulunan Toros tünellerinin stratejik önemi bölgede başlayan işgalleri de hızlandırmıştır. Nihayette Mondros ateşkes antlaşması sonrasında ilk işgallerinde bu bölgeden başlamış olduğunu görüyoruz. Yine işgallere karşı ilk direnişte Dört Yol'da gerçekleşmiştir. 19 Aralık 1918'de Milli mücadelenin ilk kurşununun atıldığı Dört Yol'un mücadelede ki önemi açıktır.

Dört Yol, Ermenilerin bulunduğu Çokmerzimen (Eşegi bol olan yer) köyünün bir mahallesi olarak kurulmuştur. Dört Yol'un İskenderun körfezinden Anadolu'ya açılan kapı gibi oluşu nedeniyle önemi oldukça fazladır. Çalışmamızda Çokmerzimen'de (Dört Yol) yaşayan Ermenilerin giriştikleri eylemler sonrasında yaşanan çatışma hali ve Osmanlı Devleti'nin bu eylemlere karşı aldığı tedbirler anlatılmaya çalışılacaktır. Konu üzerinde yapılmış çalışmalar olmakla birlikte Çokmerzimen Ermenilerini doğrudan anlatan bir çalışmanın olmayışı bu noktada ki eksikliği ortadan kaldırma adına da önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla kaleme aldığımız çalışmamızın temel kaynağını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde ettiğimiz konu ile ilgili belgeler oluşturmaktadır.

Ermeni ve Türk toplumu, yüzyıllar boyu birlikte yaşamın en güzel örneklerini vermişlerdir. 1878 Berlin Konferansı sonrasında sıkıntıların başladığı ve giderek artan huzursuzluklar sonrasında incelediğimiz bölgede yaşayan Türk ve Ermenilerin de karşı karşıya geldiği görülmektedir.

Birinci Dünya savaşı sırasında yaşananların Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında arttığı açıkça görülmektedir. Mondros ateşkes antlaşmasının imzalanması ardından başlayan işgallerde Ermenilerin bazı bölgelerde daha çok aktif oldukları görülmektedir. Yurdun hemen hemen her yanında başlayan direniş sırasında yaşananlar bu ifademizi destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Çokmerzimen, Dört Yol, Ermeni, Anadolu, İskenderun

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Okt. Düzce Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, El-mek: fatihozcelik@duzce.edu.tr

THE ARMENIAN EVENTS IN ÇOKMERZIMEN (DÖRTYOL)

ABSTRACT

South front is one of the fronts where the most intensive fight with armenians occurred during the National Struggle . The strategic importance of Toros subways accelerated the occupations which started in the area. Ultimately, we see that the first occupations started in this area after the Armistice of Montrose. And again, the first resistance against the occupations occurred in Dörttyol. Dörttyol where the first bullet of the National Struggle was fired in December 19, 1918 is obviously important for the struggle.

Dörttyol was established as a district of Çokmirmizen Village (meaning; the place having plenty of donkeys) where Armenians lived. Dörttyol is very important because of being a gate which opens to the Gulf of İskenderun from Anatolia. Actions perpetrated by the Armenians living in Çokmirmizen (Dörttyol) and the conflicts which were experienced after these actions, also the precautions which were taken against these actions will be explained in our study. There are studies about the subject; however there is not a study which explains the Armenians living in Çokmirmizen directly, so our study will make a significant contribution to eliminate this lacking.

During the centuries the two communities have displayed the most beautiful examples of coexistence; however it has been observed that after the Berlin Conference the problems began between the two communities and after the increasing actions, both of the communities have confronted with each other.

It is obvious that the events which took place during the World War 1 have been being reckless because of the Armistice of Montrose. It's a fact that Armenians came forth in some places in the occupations which started after signing the Armistice of Montrose. The events which were experienced during the resistance started all over the country support our statement.

Key Words: Çokmerzimen, Dörttyol, Armenian, Anatolia, İskenderun

GİRİŞ

Çokmerzimen bugün Hatay ili Dörttyol ilçesinin merkezine tekabül etmektedir. 1530- 1890 yılları arasında Payas'a bağlı, Çokmerzimen olarak bilinen bir köy yerleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dörttyol 1900 yılında köy olmuş, 1902-1906 yılları arasında Payas'a bağlı kalmıştır. 1906 yılında bucak olarak 1909 yılına kadar Erzin kazasına bağlanmıştır. 1909 yılında Dörttyol merkezi Dörttyol adı ile Adana vilayeti, Cebel-i Bereket sancağına bağlı bir kaza merkezi olmuştur.¹ Bu nedenle Çokmerzimen konusu işlenirken vilayet merkezi olan Adana ile yapılan yazışmalara dikkat etmek zorundayız.

¹ Kadir Aslan, Milli Mücadele İlk Kurşun ve Dörttyol, Dörttyol Belediyesi Yayınları, Dörttyol 2008, s.18-19.

Dört Yol, Ermenilerin çoğunlukla bulunduğu Çokmerzimen köyünün bir mahallesi olarak kurulmuştur. Bu mahalle Çokmerzimen, Özerli ve Ocaklı köylerinin ortasında kurulmuştur. Bölgede yaşayan Türkler çiftçilikle, Ermeniler ise semercilik, demircilik, kalaycılık, köşger ve terzilik gibi sanat, ticaret ve yapı ustalığı işlerle uğraşmaktadırlar. Eşeklerle dağdan odun getirerek satarlardı. Muhtemeldir ki Çokmerzimen için eşeği bol olan yer denilmesi bundan olmalıdır.² Fakat Dört Yol Ermenice Çork’ Marzman (Dört Menzil) adının tercümesidir.

1910 yılında Dört Yol kazasının adı Ümraniye olarak değiştirilmiştir. Fakat bu isim değişikliğinin kısa zaman sonra yeniden düzenlendiği ve Dört Yol olarak yeniden belirlendiğini görmekteyiz. 29 Mart 1912 yılına ait bir vesika bu geri adım atışın nedenlerini ortaya koymaktadır. Hama sancağında Ümraniye adında bir yerleşimin olması dolayısıyla karışıklıkların yaşandığı görülmüştür. Çünkü başta posta işleri olmak üzere pek çok sıkıntının ortaya çıktığı rapor edilmiştir. Bu karışıklıkların önüne geçebilmek içinde Cebel-i Bereket sancağında bulunan Ümraniye kazasının tekrar eski adı olan Dört Yol olarak değiştirilmesi, Adana vilayeti, Divan-ı hümayun ve nüfus idaresinin bu konuda bilgilendirilmesine dair tezkire yazılmıştır.³

1890 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasında belirginleşen Ermeni isyanlarının bu bölgede daha farklı amaçlar taşıdığı ortadadır. 1909 Adana olaylarında Dört Yol bölgesinde yaşayan Ermenilerin aktif olarak eylemlere karıştıkları ve amaçlarının bölgede himaye edildikleri devletlerin desteği ile Kilikya Ermeni devleti kurmak olduğu sonraki süreçte açıkça belirginleşecektir.

Dört Yol’da Olayların Başlaması

1895 yıllarında hareketlenmeye başlayan bölgede, 1909 Adana olayları ile belirginleşen eylemlerin tehcir yasası ile sevk edilen Ermenilerin bölgeye yakın yerlerde iskan edilmesi durumu hassaslaştırmıştır. İçten içe büyüyen süreç Mondros Ateşkes antlaşması sonrasında ortaya çıkan tablo ile daha da büyük bir soruna dönüştüğü görülmektedir.

Dört Yol’da yaşayan Türkler, Ermenilerle yaşadıkları kötü olayların sonunun gelmeyeceğinin farkındaydılar. Çünkü, artan tacizler ve işgalci devletlerin kendilerine verdikleri destekler bu şekilde düşünmenin sebeplerindedir. Ayrıca, Osmaniye’de Türklerden alınan silahların Ermenilere dağıtılması Osmaniye’den önce Dört Yol’u ilgilendiriyordu. Çünkü, bölgedeki Ermenilerin en yoğun olduğu yer Dört Yol’du ve 19 Aralık’taki yaşanan küçük çatışmanın öcünü almak için Ermeniler sabırsızlanıyorlardı. Bunun farkında olan Dört Yol Türkleri yaklaşan tehlikeye karşı siyaset belirlemek üzere toplanma kararı aldılar. 29 Aralık’ı 30 Aralık 1918’e bağlayan gece, Dört Yol’un eski kaymakamı Ocaklı’da gizli bir toplantı organize etti. Başkanlığını kaymakamın yaptığı toplantıya Dört Yol’un seçkin aileleri de katılmıştı. Gece boyunca süren tartışmalardan sonra, Dört Yol’daki Türk gençlerinden oluşturulacak bir askeri birliğin kurulmasına karar verildi. Oluşturulacak bu birlik öncelikle silahlandırılacak daha sonra da Ermenilerin olası saldırılarına karşı onlarla mücadele edecekti. Kaymakam gençlere verilecek silahların Osmanlı yönetiminden temin edilmesini düşünüyordu. Mütareke sonrasında kurtarılan birkaç silah bazı mahalli idareciler tarafından saklanmıştı. Dört Yol’da yaşayan Türkler, yaptıkları toplantı sonrasında ellerinde kalan ve çok azı işe yarar görünen ve takviye edilemeyen silahlarla mücadeleyi göze almışlardı.⁴

1 Ocak 1919’da Adana’dan Dört Yol’a izinli giden Ermeni Lejyonunun dört askeri Özerli’de Türklerin baskınına uğradılar ve yaralandılar. Bu olay Ermeni ve Türkleri korkunç

² Kadir Aslan, a.g.e., s.18. Emekli öğretmen Musa Kazım Arıkan’dan 4.3.1998 yılında 100 yaşında iken yapılan söyleşiden.

³ BOA, DH, İD, Dn.149-1/12, 15 Mart 1328 (29 Mart 1912).

⁴ Kadir Aslan, a.g.e., s. 44. Yerel bir tarihçi olan Kadir Aslan, eserinde olaylara şahitlik etmiş şahıslarla bire bir görüşmeler yaparak kayıt altına almıştır.

gelişmelerle karşı karşıya bıraktı. Diğer Lejyoner Ermeniler arkadaşlarının öcünü almak için on üç Ermeni askeri silahlarını kuşanarak Karakese'ye giderek saldırmışlardır.⁵

Aynı gün Özerli'ye tavuk almak bahanesiyle gelen Ermeni-Fransız askerleri burada yaşayan Hacı Ali Efendi'nin evine girerek tavuklarını gaspetmek istemişler, hayvanlarını vermek istemeyen Ali Efendi'nin oğlu Mehmet'in yaralandığı kavgada bir Fransız askeri de boynundan yaralanmıştır. Durumu şikâyet etmek üzere Dörtöl'daki şikâyet kumandanına giden Fransız askerinin ardından Özerli'den Şeyhmuazzade Mehmet ve yanındaki dört Türk de şikâyet makamına başvurmaya gitmişlerdir. Ancak söz konusu kişiler Fransız kışlası önünde geldikleri sırada, buradaki askerler tarafından yakalanıp Ermeni tercümanların vasıtasıyla ifadeleri alındıktan sonra kumandana sevk edilmişlerdir. Bu arada dövülen ve tahkir edilen Türkler, kumandan tarafından yapılan tahkikat sonunda kumandanın dairesinin az ötesindeki merdivenlerden binanın üst katma çıkarılırlarken askerler tarafından kurşunlanmış ve süngülenmişlerdir. Şikâyet giden gruptaki Türklerin haince katledildiği olayda sadece üç kişi yaralı olarak kaçabilmiş ancak bunlardan Hacı Ali Efendi'nin yeğeni olan Yusuf, onu arkasından kovalayan ve önüne çıkan askerler tarafından kurşunlanarak öldürülmüştür. Şişik Oğlu Ahmet ise süngülenmesine rağmen kaçmaya çalışırken kışla bahçesinde yakalanıp tutuklanmıştır. Yalnızca Köroğlu Osman Oğlu Mehmet'in yaralanmadan kurtulabildiği bu kötü hadisenin duyulmasıyla büyük bir üzüntü ve korku içine giren Müslüman ahalî dağlara kaçmaya başlamıştır. Fransız askerlerinin, tutukluların kaçmaya teşebbüs etmeleri üzerine silah kullandıkları iddiasına karşılık, kendi arzularıyla şikâyet makamlarına giden Türklerin anlamsız yere firar etme teşebbüsünde bulundukları yalanına insanların inanmadığı ortadadır.⁶

Ermeniler, bu olayın devamında büyük bir tedhiş faaliyetine girişmişlerdir. Özerli halkını katletmek ve köyü de yağma etmek üzere silahlanan Ermeniler, bütün 1 Ocak günü Karakese ve Özerli köylerini ateş altında bırakmışlardır. Özerli ve Karakese'den kaçabilen Türklerin evlerine girerek mallarını gasp edip evlerini de ateşe veren Ermeniler dağlara kaçamayan halkın saklandıkları yerlere de girmeye çalışmışlardır. Nitekim Karakese'de Hacı Yahya Oğlunun evinin altındaki ahıra saklanan mahalle kadınları Ermenilerin baskınına uğramışlardır. Buraya gelen Ermeniler ahırın kapısını kırarak içeri girmişlerdir. Ahırdaki insanları dışarıya çıkardıktan sonra topluluğun içinde saklanan Türk erkeklerini ayıran askerler, Topal Hasan Oğlu Ali ve Esmâ oğlu Mehmet'i kadınların gözleri önünde kurşuna dizmişlerdir. *"Saklanan başka erkek varsa çıkarın öldüreceğiz, bundan başka daha iki partimiz var"* diyerek zafer naraları atmışlardır.⁷

Karakese'de işledikleri bu cinayetlerle içlerindeki intikam ateşlerini söndüremeyen Ermeniler, Türkleri öldürürken yaş ya da cinsiyet ayrımı da yapmamışlardır. Dağa firar etmeye çalışan altı yaşındaki Gülemez Oğlu Hasan'ı yaralamışlardır. Üç asker, evine de saldırarak Hasan'ın atmış beş yaşındaki karısı Havva'yı silahla yaralayarak onun ölümüne neden olmuşlardır. Bundan sonra Müslim ve gayr-i Müslim ahaliden birkaç kişinin birlikte oturdukları yere doğru ilerleyerek *"İçinizde Ermeniler varsa ayrılınlar"* deyip Ermenilerin topluluktan ayrılmalardan sonra oradaki Müslümanların hepsini öldürmüşlerdir. Bu saldırıdan sadece bir kişi firar ederek kurtulabilmiştir.⁸

Olayların hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Ermeniler Dörtöl idare azasından Mehmet Efendi'nin evinin önüne gelerek tutuklamaya çalışmışlardır. Kaçmaya çalışan Mehmet Efendi'nin arkasından silah kullansalar da onu yakalayamayan Ermeniler, Mehmet Efendi'nin evindeki yatakları ve mefruşatı tamamen yağma etmişlerdir. İmam Abdullah Efendi'nin de evine

⁵ Paul du Veou, La Passion de la Cilicie 1919-1922, Paris 1937, s.24; BOA, DHEUM., 3. şb., no.27/44.

⁶ BOA, DH. EUM., 3.şb.,No.27/44.

⁷ BOA, HR. SYS., No. 2555-3/113; BOA, DH. EUM., 3.şb.,No.27/44

⁸ Kadir Aslan, a.g.e., s.45.

tecavüz ederek alacaklarını aldıktan sonra İmam'ın bütün kitaplarını yakan Ermeniler bundan sonra da birkaç Türk'ün eviyle dükkanlarına girerek eşyaları yağma etmişler, erzak ve zahireleri yakmışlardır.⁹

Özerli ve Karakese'de yaşanan hadiseler Dörtüyl Takım Kumandanı Hasan ve Dörtüyl Kaymakamı Mithat Bey tarafından sancak merkezi olan Osmaniye'ye, vilâyet merkezi Adana'ya, Dahiliye Nezareti'ne, oradan da Sadaret'e bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti ise olayların Hariciye Nezareti'ne bildirilmesinin uygun olacağı kararını vermiştir.¹⁰ Hariciye Nezareti'ne intikal ettirmede kasıt muhtemeldir ki İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız konsolosluklarının olaylardan haber edilerek önlem alınmasını sağlamaya çalışmak olabilir.

Osmaniye Mutasarrıfı Hüsnü Bey ise Adana Valiliği'ne, Ermeniler ve Türkler arasındaki düşmanlığın sona erdirilmesinin çok zor olduğunu, Dörtüyl'daki Fransız askerlerinin buradan gitmedikleri sürece Dörtüyl'daki zulüm ve işkencenin sona ermeyeceğini, hadiselerin önlenmesi için Dörtüyl'a daha medeni ve burada huzuru sağlayacak Fransız askerlerinin gelmesi gerektiğini bildirmiştir.¹¹

Çokmerzimen Ermenileri ve Faaliyetleri

Hamidiye ve Payas kazalarında Ermeni şakavet ehlinin çok olması nedeni ile Çokmerzimen karyesine bir telgrafhane açılmasına 1895 yılında karar verilmiştir.¹² Devletin böyle bir tedbir almasını gerektirecek sebepler o yıllarda zuhur etmeye başlamıştır. Çünkü devamında, Payas Kazası'nın Çokmerzimen Köyü'nde meskûn Ermenilerin civar köylere saldırarak Müslümanları katledip asayiş bozmalarının önüne geçmek için iki bölük asker sevki için karar alınmıştır.¹³

Hadiselerin her iki tarafça farklı değerlendirdiği görülmektedir. Karşılıklı tecavüzlerin olması olasıdır. Çünkü aslı olup olmadığı belli olmamakla birlikte bölgede yaşayan Ermenilere yapılan tecavüzlerin engellenmesini isteyen katogikos vekili Kozan'dan çektiği telgraf üzerine tahkikat yapılmıştır. Diğer taraftan Çokmerzimen'deki hadiseler ve alınan tedbirlerle ilgili olarak Adana Valiliği ile merkez arasında sürekli yazışmalar yapılmaktadır.¹⁴ Payas'ın Çokmerzimen Köyü'nde Ermeniler dışında burada ikamet eden Yunan tebaasıyla Amerikalı üç kadının güvenliklerinin sağlanması için de merkezden yazışma yapılmıştır. Bu yerleşimlerin sebebi mutlaka 1909 yılına gelindiğinde daha net anlaşılacaktır.¹⁵

Bölgede, 1895'de silahlı eylemlerinde başladığını görmekteyiz. Zeytun Ermeni eşkıyasından üç bin silahlı şahsın Çokmerzimen Köyü'nü istihkâmla çevirerek giriştikleri eşkıyalık bertaraf edilip asayiş sağlanmıştır.¹⁶ Bu gelişmeler sonrasında silahları toplatılan Çokmerzimen Ermenilerine civar köylerdeki Müslümanların saldırıcaıkları şeklindeki iddialar ortaya çıkmıştır. Devlet bu iddiaların araştırılmasını ve rapor edilmesini istemiştir.¹⁷ Yapılan tahkikat neticesinde, Çokmerzimen Köyü Ermenilerinin civar köylere saldırarak sekiz Müslümanı katlettikleri tesbit edilmiştir. Payas hadisesi sonrasında bazı tedbirler alınması mecburiyet olmuştur. Ermenilerin toplanarak fesat hareketlerine girişecekleri Suriye bölgesine asker sevki gerçekleştirilmiş ve bölge

⁹ BOA, DH. EUM., 3.şb., No. 27/44.

¹⁰ BOA, DH. EUM., 3.şb., No. 27/44.

¹¹ Semra Kır, Mücadele Döneminde Dörtüyl ve Çevresi (1918-1922), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.64-67.

¹² BOA, DH. MKT. Gömlek No:9 Dosya No:433, 4/R /1313 (24 Eylül 1895).

¹³ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:3 Dosya No:616, 20/R /1313 (10 Ekim 1895).

¹⁴ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:9 Dosya No:616, 23/Ca/1313 (11 Kasım 1895).

¹⁵ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:17 Dosya No: 616, 27/Ca/1313 (15 Kasım 1895).

¹⁶ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:32 Dosya No:616, 11/C /1313 (29 Kasım 1895).

¹⁷ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:30 Dosya No:616,10/C /1313 (28 Kasım 1895).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

halkına gerekli nasihat ve telkinler yapılmıştır.¹⁸ Sonuçta, Adana dâhilindeki Çokmerzimen'de toplanmış olan Ermenilerin yapılan nasihat üzerine dağıldıkları rapor edilmiştir.¹⁹

Bölgede yaşayan Ermenilerin aldıkları destekle devamlı şikayetçi oldukları görülmektedir. Payas'ın Çokmerzimen Köyü Ermenilerinin Müslümanlar aleyhindeki şikâyetleri dolayısıyla gerekli tahkikat yapılmak üzere Zeytun'da bulunan Edhem Paşa ile birlikte bazı askeri memurların bölgeye gönderilmeleri sağlanmıştır.²⁰

Ermeni papazları tarafından Çokmerzimen, Ocaklı ve Azizli Köyleri'nde emniyet ve asayişin olmadığı yolunda devamlı telgraflar çekilmektedir.²¹ Bu tutumlarının arkasında özellikle İngilizlerin olduğu aşikârdır. Yardım bahanesiyle Payas sahillerindeki Çokmerzimenli, Ocaklı ve Çaylı adındaki Ermeni köylerine bir İngiliz harp gemisiyle gidecek olan Mersin'deki İngiltere konsolosunun engellenmesi için yapılan yazışma buna bir örnek teşkil etmektedir.²² İngiltere'nin Mersin konsolosu ve maiyyetinin Ermenilerin sakin olduğu Çokmerzimen, Ocaklı ve Çayırılı Köyleri'ne yardım dağıtmak amacıyla yapacakları ziyaret dolayısıyla gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²³

1897 yılında bölgede hareketlenmeler görülmektedir. Ermenilerin Çokmerzimen'e toplanarak bir hadise çıkarmalarına meydan verilmemesi için yazışmalar yapılmıştır.²⁴ Ermenilerin Çokmerzimen'e toplanarak bir hadise çıkarmaları ihtimal dâhilinde olduğundan Payas ve Çokmerzimen taraflarında gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁵

Bir başka belgede, Ermenileri teşkilatlandırmak ve isyana teşvik etmek maksadıyla bazı yöreleri dolaşarak Çokmerzimen'e geldiği tespit edilen Ermeni fesatçının takip edilmesi istenmiştir. Hınçak Cemiyeti tarafından Kilikya'ya memur olarak gönderilen ve çalgıcı sıfatıyla Çokmerzimen'e gelen bir Ermeni hakkında gerekli tahkikatın yapılması, Maraşlı Haçer ile sabıkalı Kırkor'a verilmek üzere David adlı şahıs aracılığı ile gönderdiği Ermenice mektubu adı geçen şahısla birlikte yakalanan Çokmerzimenli Berber Serkis'in evinde de arama yapılarak sorguya çekilmesi istenmiştir. Bölgedeki Ermenilerin reislerinden ve bu tahkikat sonrası Ermenileri kışkırtarak isyan için örgütleyen Çokmerzimenli Bogos fesat içerikli talimatla beraber yakalanmıştır.²⁶

Cebel-i Bereket Sancağı'nın Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen Köyü ile civarında ikamet eden Ermeniler tarafından ortaya atılan şikâyetin tahkiki ve emniyetin devamı için alınması gerekli tedbirlerle ilgili olarak bölgeye Adana Valisi Muavini Hacı Reşid Paşa gönderilmiştir.²⁷ Neticede, Adana'da Çokmerzimen ve havalisinde asayişe muhil bir hal kalmadığı tahkik heyeti raporu ile tespit edilerek merkeze gönderilmiştir.²⁸

1909 Adana olaylarından önce bölgede gizliden gizliye çalışmaların başladığını görüyoruz. Ermenilerin bölgedeki gizli faaliyetleri asırlardır devam eden kardeşliğe değer veren bazı Ermeniler tarafından benimsenmemiş olduğu da belgelerden anlaşılmaktadır. Ocaklı karyesinden

¹⁸ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:24 Dosya No:616, 4/C /1313 (22 Kasım 1895).

¹⁹ BOA, Y.A...HUS. Gömlek No:16 Dosya No:340, 01/C /1313 (19 Kasım 1895).

²⁰ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:47 Dosya No:616, 04/L /1313 (19 Mart 1896).

²¹ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:16 Dosya No:617, 21/Ş /1314 (25 Ocak 1897).

²² BOA, Y.PRK.DH.. Gömlek No:49 Dosya No:9, 13/L /1314 (17 Mart 1897).

²³ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:17 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897).

²⁴ BOA, İ.HUS. Gömlek No:1314/L-50 Dosya No:52, 19/L /1314 (23 Mart 1897).

²⁵ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:18 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897).

²⁶ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:19 Dosya No:617, 23/L /1314 (27 Mart 1897).

²⁷ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:28, Dosya No:617, 21/Ca/1315 (18 Ekim 1897).

²⁸ BOA, Y.A...HUS. Gömlek No:66 Dosya No:371, 16/Za/1314 (18 Mayıs 1897).

Agop vilayet merkezi olan Adana'ya göndermiş olduğu ihbar varakasında, Çokmerzimen ve Ocaklı karyelerine gizlice gelen ve kayıtları yapılmayan Ermenileri ihbar etmektedir.²⁹

Mersinli Ali Reis'in kayığı ile Çokmerzimen Kilisesi'ne silah getirildiği yolundaki ihbara binaen kilisenin aranarak silahların ele geçirilmesi, olaya adı karışanların ifadesinin alınarak gerekli muamelenin yapılması ve konu ile ilgili olarak da Babıali'ye bilgi verilmesi hususlarının Adana Valiliği'nden istenmiştir.³⁰

Yaşanan olaylar karşısında devletin her türlü tedbir yoluna gittiği belgelerden anlaşılmaktadır. İskenderun civarındaki Akbes köyü halkına can, mal, ırz teminatı verilerek bu konuda gerekli tedbirlerin alınması ve herhangi bir ayırım yapılmadan haklarının gözetilmesi, kuşatma altında olduğu haber alınan Sis katogikosunun kurtarılması, Payas ve Çokmerzimen'de asayişin sağlanarak halkın can, mal ve ırzlarının muhafazası ve bu konuda ihmali görülenlerin cezalandırılacağına ilgililere bildirilmesi hususlarının da Adana Valiliği'ne emredildiği³¹ görülmektedir.

Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı'ndan gelen telgraflara dayanarak sancağın karşı karşıya olduğu tehlike ve Ermeni tehdidine karşı acil yardım talebinde bulunan Adana Valiliği'ne, daha önce Adana'ya gönderileceği ifade edilen aiki tabura ilâveten Konya'dan dört redif taburu daha gönderileceği bildirilmiştir. Adana Valisi bulunan Cevad'ın göndermiş olduğu telgraflar ise bölgede ki gerçeği ortaya koymaktadır. Vali Bey, "mahbusların boşaldığını, Payas'da bulunanların zâbitayı tehdit ettiklerini ve cephânelerinin bitmiş olduğunu ifade etmektedir. Başa çıkmazlarsa onların tahliyesi müdüre ve kâfi cephâne yetiştirilmesi İskenderun Kumandanlığı'na yazılmıştır. Ermenilerin hücumu tezyîd ve etraf ateş içinde bulunduğundan feryadımızın is'âfiyla asker yetiştirilmesi müsterhamdır" demektedir. Başka bir telgrafta, "Müslümanlardan pek çok kişinin öldürüldüğünü eğer ric'at ederlerse maâzallah Ermeniler soluğu Adana'da alacaklarını ifade ederek, imdad, el-eman, imdad!" demektedir. Telgraflar devam etmektedir. "Dörtüol'a mücâvir karye-i ve sair karyelerdeki ahali-i Müslimesi'nin cephânesi bittiğinden serî'an İskenderun'dan martin ve kapaklı ve Winchester cephânesi yetiştirilmesi müsterhamdır. Osmaniye Tabur Deposu'nda dört yüzü mütecâviz mavzer varmış. Ahaliye tevzi' edilmesinin ve kısmen buraya irsâlinin binbaşıya irâde buyurulması müsterhamdır."³² Belgeden anlaşılabileceği gibi bölgede Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı eylemleri giderek artmış ve can kayıpları da artmıştır. Bölgede yaşayan insanların feryatları göz ardı edilemeyecek boyutlardadır.

Kozan Sancağı'nın Haçın, Sis ve Kars; Cebel-i Bereket Sancağı'nın ise Erzin, Dörtüol, Osmaniye ve Bahçe taraflarında olayların hâlâ devam etmekte olduğu, bu bölgelerden gelmekte olan haberlerin merkezdeki Müslüman ve Ermeni ahaliyi olumsuz yönde etkileyerek Adana merkezinin asayişini de tehlikeye soktuğu, buralardaki olayların önlenmesi için tam donanımlı ve kuvvetli bir süvari alayı ile 3-4 nizamiye taburu ve birkaç topa ihtiyaç duyulduğu³³ Adana Valisi Cevad tarafından tespit edilerek rapor edilmiştir.

Alınan tedbirler sonrasında kısmi de olsa bir sükûnetin sağlandığı görülmektedir. Adana merkezinde 4 gündür asayişin hüküm sürdüğü, dükkânların açıldığı, İçel ve Mersin'de vukuat olmadığı, olayların 2 gün önce başladığı Tarsus'ta da şimdilik asayişin sağlandığı belirtilmektedir. Cebel-i Bereket sancağının Dörtüol, Hassa, Osmaniye ve Bahçe kazalarıyla bunların çeşitli köylerinde olayların halen devam etmekte olduğu, Çeçen, Afşar vs. aşiretlerin zaman zaman yağmacılık maksadıyla Kozan Sancağı'nın Sis, Kars ve Haçın kasabalarına tecavüzde bulundukları

²⁹ BOA, DH. MKT. Gömlek No:21, Dosya No:710, 21/S/1321 (19 Mayıs 1903)

³⁰ BOA, A.}MKT. MHM. Gömlek No:29, Dosya No:617, 7/B/1315 (2 Aralık 1897)

³¹ BOA, 3539/265364, 10 Nisan sene [1]325, 23 Nisan 1909.

³² BOA, 3535/265123, [17 Nisan 1909]

³³ BOA, 3537/265233, [19 Nisan 1909].

ve yolları üzerindeki köyleri tahrip ettikleri, hatta bunların Sis ve Kars'a yönelik saldırılarına memur, zabıta ve ahalinin bir miktar redif askeri ile birlikte bin bir zorluk ve fedakârlıkla karşı koymaya çalıştıkları, gittikçe artmakta ve yayılmakta olan benzeri olayların önüne geçebilmek için bölgeye nizamiye taburları ve süvari bölükleri gönderilmesi gerektiği bilgisi verilmektedir. Sadareten verilen cevapta da asayişsizliğin olduğu mahallere gerekli tedbir sevkîyatın yapılacağı bu konuda Harbiye Nezaretine gereken emrin verileceği bildirilmektedir.³⁴

Fakat bu asayiş ortamı fazla sürmeyecektir. Belgede, *"Birkaç gündür asayişin hüküm sürdüğü Adana merkezinde dün ikindi vakti Ermeni mahallesinden silah sesleri duyulması üzerine Müslüman ahalinin heyecan ve galeyana içerisinde hükümet merkezine geldikleri ve derhal askerî birlikler çıkarılarak silah atılan bölgelerin kontrol altına alındığı, gece de şehrin iki ayrı noktasında çıkan yangınların söndürülmeye çalışıldığı, şimdilik asayişin yeniden sağlandığı; taşrada ise heyecanın devam ettiği Haçin'e Misis Redif Taburu ile bir nasihat heyeti gönderildiği ve birkaç güne kadar asayişin sağlanmasının beklendiği rapor edilmiştir. Cebel-i Bereket Sancağı'nın Dört Yol bölgesine gönderilmiş olan bir nizamiye taburunun da, hem orada hem de Hassa ve İslâhiye taraflarında asayiş sağlayacağı"* ifade edilmektedir.³⁵

Dört Yol Ermenilerinin Müslüman ahalîye yönelik saldırıları ve kışlayı işgal etmeleri ve bu olaylardan Müslümanların sorumlu tutulmasına karşısında Adana uleması çok sert tepki vermiş görülmektedir. Civar köylerden gelip Dört Yol etrafında toplanan Müslüman ahalinin Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Âsaf Bey'e bir yazı göndererek arada düşmanlık olmadığı halde Ermenilerin Müslümanlara aniden saldırması üzerine kendilerinin de savunmaya geçtiklerini bildirmişlerdir. Saldırının durması için gönderdikleri haberin dikkate alınmadığını, Ermenilerin askerî elbise giymekte oldukları ve Müslüman ölümlerinin başlarını silahlarına takıp slogan atarak Müslümanları tahrike çalıştıklarını, 500 kadar silahlı Ermeninin birçok Müslümanı öldürdüğünü, şayet yardım gelmezse Müslümanları tamamen yok edeceklerini ifade etmektedirler. Ermeniler kendilerine saldırmazsa kendilerinin de onlara saldırmayacaklarını bildirdikleri telgraflara yansımıştır. Ulemanın önde gelen isimlerinin altına imza attığı bu telgrafta, *"Ermenilerin asker gibi bölgede teftişler yaptıkları, köylerimiz üzerine mavzer ve marmit kurşunu yağdırmalarına ve "Yaşasın Ermenistan!..." diyerek çağrışmalarda, maktûl düşen şühedamızın başlarını keserek martinlerinin uçlarına takıp "Muhammedinizi çağırın." Deyu asabiyet-i İslâmiye'yi tehyic edecek tefevvühâtda bulunmalarına binâen hayatımız tehlikeye düşmüş ve üç geceden beri evlâd u iyâlimiz sabahlara kadar âh u enîn içinde kalarak köy haricinde perişan kalmağa mecbur olmuş ve ikide birde beşyüz kadar kişi etrafa canavarlar gibi saldırarak bir hayli nüfus-ı İslâmiye'yi telef etmiş ve "Sultan Hamid nâmında padişahımız yoktur. Buralar bizindir. Şam'a gidiniz." dedikleri belirtilmiştir. Daha sonra Âsaf Bey'in oraya gelerek bunlara nasihatte bulunduğu gibi Dört Yol'da mevzilenip asker kışlasını işgal etmiş olan Ermenilere de kışlayı ve silahlarını teslim etmeleri için bir nasihat yazısı gönderdiği ve Hükümet'ten acilen asker talep ettiği belirtilmektedir. Ahaliden bazı kişilerce daha sonra gönderilen bir telgrafta ise, Dört Yol'da 6.000 silahlı Ermeni bulunduğu, bunların Dört Yol'u silah deposu ve bir müstahkem mevki haline getirdikleri, 200'den fazla Müslümanı öldürüp yaraladıkları, bölgeye gelen askerî birliğe bir tek silah bile teslim etmedikleri, oradaki Müslüman ahalinin tehlike altında olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Adana uleması tarafından çekilen telgrafta da, olaylar Ermenilerce planlanıp uygulamaya konulduğu halde sorumluluğun Müslümanlara yüklenmeye çalışılmasının hayretle karşılandığı belirtilerek kamuoyunu yanıltmak amacıyla Ermenilerce yapılan bu gibi yayınlara itibar edilmemesinin istendiği önemle ifade edilmektedir. Cebel-i Bereket mutasarrıfı Asaf Bey, *"Dört Yol'un Payas cihetindeki Üzerli ve Karakese karyelerine Ermeniler tarafından hücum edildiğinden imdad taleb olunduğu gibi bendelerinin vürûduma kadar dahi silahın devam etmediği ve hükümetçe de malum olan ahvâl-i**

³⁴ BOA, 3538/265303, [21 Nisan 1909]

³⁵ BOA, 3539/265356, [26 Nisan 1909].

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

ma'rûza tarafeynce mûcib-i heyecan bulunduğu tahkik olmuştur. Kışlanın dünkü gün İslâmlar tarafından alındığı haberi bî-esas olup el-yevm Ermeniler içinde bulunmaktadır." diyerek tespitini orataya koymaktadır.³⁶

Adana ulemasının gönderdiği telgrafta Ermenilerin hedeflerine dairde cümleler bulmak mümkündür. "Anadolu'yu tahrib eden birkaç kanlı ihtilâlin netâyicinden ümid etdikleri Avrupa müdahalâtını ve Ermeni istiklâl-i mevhûmunu istihsâl edemeyen Ermeni ihtilâl komiteleri lede'l-hâce Avrupa'nın müdahale edebileceği Kilikya Kıt'ası'nda sinîn-i ahîre zarfında büyük bir ekseriyet teşkil etmek ve Ermeni istiklâlinin ilk temellerini buraya atmak fikriyle vilâyât-ı dahiliyeden akın akın gelerek yerleşmişler ve ilân-ı hürriyeti müteâkib bahşedilen serbestîden bi'l-istifade martin, mavzer, dinamit ve daha birçok esliha-i nâriye-i mükemmele idhal ederek bu havalide büyük bir kuvvet teşkil eyledikleri gibi kiliselerinde, kulüplerinde açıkdan Osmanlılık aleyhine irâd etdikleri müheyyci nutuklarla Ermeni efkâr-ı umumiyesini de sevda-yı istiklâl ile muvâzenesini gâib edecek bir hâle getirmişlerdir." şeklinde devam eden belge bölgede yaşayanlar nazarında Ermenilerin niyetlerini apaçık ortaya koymaktadır. Çaylı karyesinden Müderris Hasan, Ocaklı karyesinden Halil, Kuzulu karyesinden Osman ve Karakese karyesinden Mustafa'nın imzasını taşıyan telgrafta ise, Dörtüyl'da yaşayan Ermenilerin silahlarını teslim etmedikleri, yıllardır her türlü silah elde ederek depoladıklarını ve 200 Müslümanı katlettiklerini ayrıca "Yaşasın Ermenistan!..." söylemlerinin arttığı tüm bu yaşananlar karşısında can, mal ve ırzlarının tehlikede olduğunu yaşadıkları köyleri terk etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedirler.³⁷

Adana Valisi Mustafa Zihni Dâhiliye Nezaretine göndermiş olduğu telgraf ile Dörtüyl'da sükûnetin hâkim olduğunu fakat ileride yeni bir karışıklık çıkmasına fırsat vermemek için Adana Valiliğince en az 200 nizamiye süvarisi ile 2 top talep etmiştir. Dâhiliye Nezaretine bu konuya önem verdiğini ve bölgede sükûnetin devamı için gereğinin yerine getirilmesi noktasında görüş bildirmiştir.³⁸

Bölgede yaşanan olaylar İngilizler tarafından da dikkatle izlenmektedir. Adana Valisi'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, İskenderun kumandanı eşliğinde Cebel-i Bereket sancağına gelen ve ertesi gün geri dönen nasihat heyeti içerisinde yer alan Mr. Kennedy isimli Protestan bir İngiliz'in heyetle birlikte dönmeyip Dörtüyl'da kaldığı telgrafla bildirilmiştir. Bu kişinin, sanki resmî bir görevi varmış gibi davranarak Ermenilerle ilgili konularda muhabereye başladığı, önceleri Dörtüyl Hristiyanlarına nasihat için gelen birisi olarak görüldüğü, ancak Dörtüyl'a geldiği günün gecesinde Ermenilerin şiddetli ateşe başlaması ve kendisinin de dönmeyip yapılan iş ve işlemlere karışmasının oradaki Hristiyan vatandaşları kışkırttığı kanaati uyandırdığı, hatta kumandana hitaben Düvel-i Selâse konsolos ve amirallerinin temsilcisi olduğuna dair tehdit dolu bir de yazı gönderdiği, daha sonra Dörtüyl'a gelen bir amiral ile birlikte oradan ayrıldığı belirtilmektedir.³⁹

4 Mayıs 1909'da Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi Üçüncü Şubesi tarafından Adana'ya sevk edilen askeri birliklerin son durumu hakkında ve bölgede yaşanan olaylarda tahriklerin önüne geçilmesi için toplum önderlerinin uyarıldığı görülür. Muhtelif yerlerden Adana'ya sevki kararlaştırılan askeri birliklerden bazılarının planlanan yerlere mevzilendirildikleri, bir kısmının yerlerine yeni ulaştığı, kiminin de henüz yola çıkarıldığı belirtilmektedir. Adana'da hüküm süren asayişin Ermenilerin bir gece ansızın karakola ateş açıp 3 askeri şehid etmeleri üzerine bozulduğu görülmektedir. Ancak işin sıkı tutulması sonucu asayişin tekrar sağlandığı; Haçin'deki Ermeni katogikosunun bir yandan şikâyetinde bulunup bir yandan da cemaatini kışkırtmakta olduğu, bunun

³⁶ DH. MKT. PRK, 2829/124, [30 Nisan 1909].

³⁷ DH. MKT. PRK, 2829/124, [30 Nisan 1909].

³⁸ DH. MKT, 2798/99, [2 Mayıs 1909].

³⁹ DH. MKT, 2798/95, [2 Mayıs 1909].

da çok vahim sonuçlara yol açacağı bildirildiğinden, Adana Valiliği'nden Müslüman ve Hristiyan din adamları ile diğer ilgililerin, tahriklerin önlenip ahali arasında dostluk kurulmasına çalışmaları hususunda uyarılmaları istenmektedir.⁴⁰

Bu günlerde farklı bir iddia ortaya atılacak ve Adana Valiliğinden bu konuda tahkikat yaparak bilgi vermesi istenecektir. Bu iddia, Cebel-i Bereket mutasarrıfının 30 binden fazla kişiyi silahlandırıp Ermenileri öldürttüğü ve Dörtöl'da Ermenilerin silahlarını teslim etmelerini sağlamak için Halep'ten asker ve top sevk edildiği şeklindedir.⁴¹

Bölgede yaşananların bilançosu da bu süreçte tespit edilmiş görülmektedir. Adana Valisi Mustafa Zihni'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, olaylardaki can kayıpları hakkında Adana Valiliğince; Müslümanlardan 1.924 ölü, 533 yaralı ve gayrimüslimlerden 1.455 ölü, 382 yaralı olduğu, bu sayılarda hata ihtimalinin bulunduğu, kesin sayının ancak daha derinlemesine bir araştırma yapılarak tespit edilebileceği bildirilmiştir. Adana'daki toplam Ermeni nüfusunun 48.447 olduğu göz önünde tutulursa, olaylar esnasında 20-30 bin civarında Ermeni öldüğü iddialarının gerçek olamayacağının ifade edilmesi üzerine, ölü ve yaralı sayısının daha kesin ve sağlıklı bir şekilde tespit edilip bildirilmesi istenmiştir.⁴²

Yaşanan olaylardan sonra Dörtöl'un genel durumu hakkında Üçüncü Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket bin Süleyman tarafından Dâhiliye Nezaretine rapor yollanmıştır. Adana olaylarından dolayı birliğiyle beraber Dörtöl'da görev yapmış olan 16. Alay 2. Tabur kumandanı; köylerdeki tahribat, can kaybı ve asayiş, Ermenilerin kesik olan sularının akıtılıp işgal ettikleri kışla ve hastanenin teslim alınışı, dükkânların açılması, Ermeni ve Müslümanlara nasihat edilmesi, Adana'dan gelenlerin yerlerine iadesi, tahkikat ve istirdad komisyonlarının faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca, Cebel-i Bereket mutasarrıfı ve diğer idarecilerin olaylar karşısındaki basiretsiz tutumları hakkında bir rapor sunması üzerine, Adana Valiliği'nden bu idarecilerin görevden alınıp haklarında soruşturma açılması ve çıkacak sonuca göre gerekli kanunî işlemlerin yapılmasını istemiştir. Belgede, *"Dörtöl'da bahçeler içinde bini mütecâviz Ermeni hânesi ve yanlarında bir takım İslâm hânesi ve Üzerli, Ocaklı karyelerinde muhtelif İslâm ve Hristiyan ve Çaylı'da İslâm vardır."* denilmektedir. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kaleminden 30 Nisan sene [1]325'te Adana Valiliğine gönderilen telgraf ile Cebel-i Bereket mutasarrıfının ve diğer memurların derhal ellerinin işten çektilerine haklarında gerekli işlem ve muamelenin yapılması istenmiştir.⁴³

Adana olaylarının araştırılması için Heyet-i Tahkikiye oluşturulmuştur. Adana olaylarının tahkiki için kurulmuş olan Heyet-i Tahkikiye azalarından bazılarının Divan-ı Harb kararlarının uygulanmasını erteletmek ve cinayet zanlısı bazı Ermenilerin serbest bırakılmasını sağlamak için yaptıkları girişimler sonucu Sadâret tarafından Adana Valiliği'ne bu yönde talimat gönderildiğinden bahisle, Divan-ı Harb'in dışarıdan müdahale edildiği takdirde görevini gereğince yerine getiremeyeceğine ve kararlarının derhal uygulanmamasının da vilâyet asayişinin bir an önce normale dönmesini engelleyeceğine dair Adana Divan-ı Harbi Reisi Kenan Paşa'nın Harbiye Nezâreti ve Hareket Ordusu Kumandanlığı'na yapmış olduğu müracaata Sadâretçe verilen cevapta; Divan-ı Harb'in karar ve uygulamalarına hariçten müdahale edilmemesi gerektiği gibi Divan-ı Harb icraatının da kanunlar çerçevesinde cereyan etmesinin gerekli olduğu, ayrıca içte ve dışta oluşan tepki ve şikâyetleri önlemek için kurulmuş olan bu Heyeti taraflı davranmakla suçlayıp üyeleri hakkında güvensizlik ifade edilmesinin de devleti zor duruma düşüreceği belirtilerek, kanunlara uygun hareket edilmesi ve Heyet hakkında olumsuz kanaat beyanından kaçınılması hususunda

⁴⁰ BOA, 3542/265639, [4 Mayıs 1909].

⁴¹ DH. MKT, 2802/51, [5 Mayıs 1909]

⁴² DH. MKT, 2807/40, [9 Mayıs 1909].

⁴³ DH. MKT, 2810/72, [13 Mayıs 1909].

Divan-ı Harb reisine ihtarda bulunulmasının istenmiştir. Babikyan Artin Faik Yusuf Kemal, Sadarete göndermiş olduğu telgrafla olayları kendi pencerelerinden değerlendirmekte, tutuklu bulunan Ermenilerin salıverilmesi konusunda istekte bulunmaktadır. Yaratılan kamuoyu ile Divan-ı Harbin tesir altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir.⁴⁴

Olayların yatıştırılmış ve asayişin hakim olmasına karşın Rum basınında çıkan haberler ilginçtir. Dört Yol'daki Başçavuş Ruhi olayı dışında bir buçuk aya yakın bir süredir Adana'da olay yaşanmadığı halde, İzmir'deki Rum gazetelerinde olayların yeniden başladığına dair yayınlar yapılması üzerine Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi Merkez Şubesi tarafından, Aydın Valiliği'nden bu gazeteler ile sahiplerinin isimlerinin bildirilmesi ve orada çıkan gazeteler vasıtasıyla bu haberlerin tezkip edilmesini istenmiştir.⁴⁵

Adana Valiliğine gönderilen emirle görevden el çektirilen Cebel-i Bereket Sancağı eski mutasarrıfı Mehmed Âsaf Bey'in yaşadığı durum karşısında isyanı belgelere yansımıştır. Cebel-i Bereket Sancağı eski Mutasarrıfı Mehmed Âsaf Bey'in, Sadâret makamına sunduğu ve incelenmek üzere Adana'daki Heyet-i Tahkikiye'ye havale edilen arzuhalinde; kendisinin olaylardan önce Dört Yol'da Ermenilerin murahhasaları vasıtasıyla yapmakta oldukları silahlanma, üniformalı fedai alayları teşkil etme, vergi ve aşar toplanmasını engelleme vb. faaliyetlerine son verdiğini ve Dâhiliye Nezâreti'nden asker istemesine rağmen gönderilmediğini ifade etmiştir. Olayların başlamasıyla birlikte Dört Yol'da 6.000 silahlı Ermeni'nin toplanıp yağmacıların da merkeze hücum ettiğini, redif askerlerin dağılıp jandarmanın ortadan kaybolması üzerine sancak merkezini bu silahlı Ermenilerden ve Ermenileri de yağmacılardan muhafaza için kazalardan eşraf vasıtasıyla 300 kişi istediğini, sancak merkezinde kimsenin burnunun bile kanamadığını, Dört Yol merkezinde ise Hristiyanların can kaybı miktarı 10'u bulmazken 200 Müslümanın öldüğünü, İskenderun ve Mersin konsolos ve tercümanlarının işlerini engellediği için yabancıların kendisi aleyhine kışkırtıldığını, kazalardan gelen feryatların, merkezdeki buhranın, asker yokluğunun, Devlet merkezinin suskunluğunun ve memurların aciziyet ve korkaklığının kendisini şaşırttığını, iyi niyetli girişimlerinin sonuçsuz kaldığını, üzerine düşeni yaparak merkezi muhafaza ettiğini, kazalardaki sorumluluğun ise kaymakamlara ve oralara gönderilen zabıta kuvvetlerine ait olduğunu belirtmiştir. Hain olmadığı için aldığı bütün tedbirleri anında Nezâret'e ve Valiliğe yazdığını, eğer bu tedbirler yanlış ise bu makamlarca derhal düzeltilmesi gerektiğini, Ermenileri memnun etmek için birkaç memurun kurban edilmesi isteniyorsa memlekete ve onların Osmanlılaşmasına fayda sağladığı takdirde bununla iftihar edeceğini, adalet talep ettiğini ve soruları cevaplandırmak üzere Meclis-i Milli tarafından çağırılmayı beklediğini, bu olmazsa da kaderine rıza göstereceğini ifade etmektedir.⁴⁶

Mebus ve memurlardan kurulu Adana Heyet-i Teftişiyesine gönderilen telgrafnâmede; Adana merkezinde çıkan olaylarla ilgili tahkikatın oraya varıldığında yapılacağı, Cebel-i Bereket ve kazalarında çıkan olaylarla ilgili tahkikatta ise, buradaki olayların Adana'daki olaylarla bağlantılı ve planlı olduğu, Adana Valiliği'nin ve eski Mutasarrıf Âsaf Bey'in olaylar çıktığına ve tedbir olarak rediflerin silahaltına alınmasına dair çıktıkları telgrafnâmelerin halkta heyecana yol açtığı, bu durumu fırsat bilen yağmacılar ile bazı hainlerin saf kişileri yalan haberlerle kandırıp ayaklandığı, Erzin Hapishanesi ve Payas Kalesi'ndeki tutuklu ve mahkûmların serbest bırakıldığı, halkın silah depolarına yönelik hücumlarının askerî güç kullanılıp önlenmeyerek silahlanmalarına sebebiyet verildiği, Erzin'de daha henüz ortada bir şey yokken mutasarrıf tarafından ahaliye silah dağıtıldığı, bunların da olayların büyümesine yol açtığı sonucuna varıldığı ifade edilerek ilgili mercilere gerekli talimatların verilmesinin talep edilmesi üzerine, Heyet'e

⁴⁴ BOA, 3570/267681, [9 Haziran 1909].

⁴⁵ DH. MKT, 2849/28, [19 Haziran 1909].

⁴⁶ DH. MKT, 2849/10, [19 Haziran 1909].

Cevad ve Âsaf Beyler ile diğer memurların yargıya sevk edilebilmeleri için halen devam etmekte olan tahkikat-ı ibtidaiyenin sonuçlanmasının beklendiği cevabının verildiği ve Adana Valiliği'nden de söz konusu tahkikatın süratle sonuçlandırılmasını istenmiştir.⁴⁷

Cebel-i Bereket Sancağı eski Mutasarrıfı Âsaf Bey'in olaylardan dolayı yargılanıp yargılanmamasına karar verilmesi için Dahiliye Nezâretince Şura-yı Devlet'e gönderilen Valilik tahkikat evrakı ile Heyet-i Teftişîye telgrafnamesinin incelenmesi neticesinde; adı geçen istibdad taraftarı olmak, ahaliyi silahlandırıp Ermenileri öldürtmek, mal yağmalatıp ev ve çiftlik yaktırmak ve Dörtöl ahalisini kuşatma altında susuz bırakmakla suçlandığı, bu konuda Tahkik memurunca düzenlenen raporda suçlamaları doğrulayan bir delile rastlanmadığı ancak adı geçen olaylara karşı tedbir almakta acizlik göstermesi yüzünden olayların yayıldığı ifade edildiği, Heyet-i Teftişîye'nin telgrafnamesinde de adı geçen Adana'da olayların başladığına dair Valilik'ten gelen telgrafi halka açıklamak, mahbusları tahliye edip ahali ile birlikte silahlandırmak ve Dörtöl ahali üzerine silahlı bir topluluk göndermekle suçlandığı gibi olaylardan önce Liva Tahrirat Müdürü İlmî Efendi'nin azli hakkında çektiği telgrafa dayanılarak da olayları önceden bildiğinin ima edildiği, İskenderun Kumandanlığı'nın evrak içerisindeki telgrafnamesinde ise, adı geçen ahaliye nasihat etmesine rağmen ahalinin kendisini dinlemeyip Redif Taburu Deposu'nu yağmalayarak silahlandıkları ve civardaki Redif taburlarından firar edenlerin de katılımıyla tahminen 3 bin kişinin Dörtöl'de toplandığı, Dörtöl'daki Ermeniler zaten silahlı olup etraflarına kimseyi yaklaştırmadıklarından kuşatılmalarının da söz konusu olmadığı, ancak Müslümanlar tarafından sularının kesildiği ve ele geçirmiş oldukları kışlayı teslim etmeleri karşılığında suyun salıverilmesi şartıyla iki taraf arasında anlaşma sağlandığının ifade edildiği, bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde, Heyet-i Teftişîyece isnad olunan suç fiillerinin adı geçen izin ve teşviki ile değil ahalinin galeyanı sonucu gerçekleştiği anlaşılarak bu suçlamaların dayandırıldığı delillerin vicdanî bir kanaat oluşturmak için yeterli görülmediği ve şayet bunların dayandırıldığı bir tahkikat varsa ona ait evrak ile Âsaf Bey'in halka açıkladığı belirtilen Valilik telgrafnamesinin istenmesine karar verildiği, bunun üzerine Dahiliye Nezâretince Adana Valiliği'nden söz konusu evrakın hemen gönderilmesinin istendiği; Âsaf Bey'in evrak arasında bulunan dilekçesinde ise Heyet-i Teftişîye üyelerinin kendisine yönelik sözleri ile tahkikat sırasındaki icraat ve hareketlerinden örnekler verilerek tarafsız olmadıkları ve Ermenileri temize çıkarmaya çalıştıklarının dile getirdiği belirtilmektedir.⁴⁸

Bölgede yaşananlarla alakalı iddialar devam etmektedir. Bir başka hadise Dörtöl'daki Tahkikat Komisyonu Reisi hakkındadır. Reis Binbaşı Nedim Efendi'nin, halktan 500 adet mavzer ve martin isteyip tehditlerde bulunduğu, köy üzerine top atışı yaptırdığı, Ermeni ileri gelenlerini tutukladığı ve tarafsızlığına gölge düşürdüğü gibi iddialar dolayısıyla görevinden alınarak başka bir yere nakli ile hakkında soruşturma açılmasının emredilmiştir. Fakat daha sonra Nedim Bey tarafından gönderilen telgrafta, taburu ile bölgeye ilk geldiği günden itibaren yapılan icraat ve bunlardan dolayı kendilerine teşekkür edildiği anlatılarak, kendisi ve taburu hakkındaki suçlamaların Mebus Babikyan'ın kendisinden cinayet zanlısı Sahak Efendi'yi tutuklamaması yolundaki isteğini geri çevirmesinden kaynaklandığı, bu iddialardan dolayı Adana'daki Divan-ı Harb'e çağırıldığı ve taburu ile birlikte beraat ettiği belirtilerek iftiracıların cezalandırılmasının talep etmiştir.⁴⁹

Osmanlı devletinin bölgedeki Ermeni nüfusuna karşın Kafkas göçlerini bölgeye kaydıracağı da görülmektedir. Cebel-i Bereket'e bağlı Çardak yaylasında İslam muhacirlerinin iskânı için ne kadar meblağın gerekli olduğunun bildirilmesi ve Payas'ın Çokmerzimen karyesinin üst

⁴⁷ DH. MKT, 2854/6, [23 Haziran 1909].

⁴⁸ DH. MKT, 2862/85, [2 Temmuz 1909].

⁴⁹ BOA, 3571/267785, [30 Haziran 1909].

taraflarındaki ormanlık ve dağlık mevkilerde Şumnu, Kars ve Ahıska muhacirlerinden muvafakatları olanların yerleştirilmeleri konusunda Dâhiliye Nezaretinden emir gönderilmiştir.⁵⁰ Muhacirlerin yerleştirileceği bölgede Antep'te oturan Doktor Şaporn ile Çokmerzimen Ermenileri tarafından istimlakının önlenerek oralara muhacirin-i İslamiye yerleştirilmesi bu tür niyetlerin önüne geçilerek tedbirlerin alınması içinde Dahiliye Nezaretinden yazışma yapıldığını görmekteyiz.⁵¹

Verilmiş bu ara karar sonrasında Cebel-i Bereket Sancağı eski mutasarrıfı Âsaf Bey'in Adana'da yargılanmasına karar verilmiştir. Daha önce Erzin Divan-ı Harbinde yapılan yargılama ise geçersiz sayılmıştır.

Sadâret tarafından Harbiye Nezâreti'ne, Cebel-i Bereket Sancağı eski Mutasarrıfı Âsaf Bey'in Adana eski valisi ve kumandanı ile birlikte Adana'da İsmail Fazıl Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harb'de yargılanmasına dair Meclis-i Vükelaca karar alındığı belirtilerek her ne kadar kendisi Erzin Divan-ı Harbi'nde yargılanıp beraat etmiş ise de, bu karara göre Erzin Divan-ı Harbi'nin bu yargılamayı yapmaya yetkisi olmadığı, dolayısıyla da yapılmış olan yargılamanın yok sayılması gerektiğine dair tebligatta bulunulması üzerine, Erzin Divan-ı Harb Heyeti azalarının kendilerine itimat edilmediği gerekçesiyle topluca istifâ ettikleri; Âsaf Bey'in de Sadâret'e ve Meclis-i Ayan'a yapmış olduğu müracaatlarda kararı gazeteden öğrendiğini, gerekçe olarak ileri sürülen Adana Tef-tiş Heyeti raporunun yargılama sırasında dikkate alınmaması hususunun bir önemi bulunmadığını, zira Erzin Divan-ı Harbi'nde yargılandığı sırada kendisine sorulmadık soru kalmadığı gibi söz konusu raporun da bazı yanlış bilgiler ihtiva etmesinden dolayı güvenilir olmadığını vs. dile getirdiği; Meclis-i Ayan Reisliğince Sadâret'e gönderilen yazıda ise, Âsaf Bey'in yargılanmak üzere ilk önce Adana Divan-ı Harbi'ne sevk edilip orasının yetkisizlik kararı vermesi üzerine Erzin Divan-ı Harbi'nde yargılandığı göz önüne alınırsa şimdi tekrar Adana'da yargılanacak olmasının çelişkili bir durum ortaya çıkardığı, ayrıca yargı merciinin tespiti vb. hususlarda da kanun ve kurallara aykırılıklar bulunduğu belirtilerek Hükûmet'ten kanunlara uygun hareket edilmesinin istenmiştir.⁵²

Âsaf Bey'in tahkikat konusu olan telgrafları şunlar olarak görünmektedir. Osmaniye Kaymakamlığıyla Binbaşılığı'na çekilen 4 Nisan sene [1]325 tarihli ve 1069 numaralısında "ol bâbdaki emr-i telgrafi vech ile oradaki mavzerleri ahaliye dağıdarak serî'an imdad yetiştirilmesi, imdad!.". Vilâyete ve İskenderun Kaymakamlığına keşide ettiği 4 Nisan sene [1]325 ve 1064 numaralı telgrafnâmesi "Dört Yol'a mücâvir karye-i Ocaklı, Üzerli ve sair karyelerdeki ahali-i Müslime'nin cephânesi bittiğinden serî'an İskenderun'dan martin ve kapaklı Winchester yetiştirilmesi müsterhamdır." Hassa Kaymakamlığına çektiği 4 Nisan sene [1]325 tarihlerini ve 1056 ve 1055 numaraları hâvî iki kıt'a telgrafnâme "Bekleyecek vakit yoktur. Mevcud esliha ile adam yetiştiriniz." ve "Bugün Dört Yollular Erzin'e hücum etmekde olduklarından serian dört-beş yüz kişi ile yetişiniz, bekliyorum." "İskenderun Zâbitası'ndan serî'an Payas Hapishânesi Müdürlüğüne" semâmesiyle çektiği 4 Nisan sene [1]325 tarihli ve 1065 numaralı telgrafnâmede "C. Şâyed mahbusları muhafaza edemeyecek ve bırakmaktan başka çareniz kalmazsa beyhûde silah sıkmayınız. Hemen tahliye olunmak lâzımdır. Kâfi cephâne yetiştirilmesi İskenderun'a yazılmışdır. Mahbuslar boşanırsa hemen binbaşılıya ilhâk ediniz."⁵³

⁵⁰ BOA, DH. MKT., Dn.2390, Gn.77, 20/R /1318. (17 Ağustos 1900).

⁵¹ BOA, DH. MKT., Dn.2333, Gn. 48, 17/Z /1317 (19 Mart 1900).

⁵² BOA, 3669/275159, [29 Kasım 1909].

⁵³ BOA, 3669/275159, [29 Kasım 1909].

Ocaklı, Nacarlı Reis-i Ruhânî Avadis, Simyon oğlu Hacı Kirkor ve Agop oğlu Haçer isimli üç Ermeni'nin yardım talebiyle Dört Yol'dan çektikleri telgrafın incelenerek gereğinin yapılması için Adana Valiliği'ne talimat verilmiştir.⁵⁴

Osmanlı Devletinin, bölgede nüfus yapısını dengelemek adına bazı muhacirleri bu bölgede iskan ettiğini görmekteyiz. 10 Nisan 1900 tarihinde Kars ve Ahıska'dan gelen 80 hane göçmen Cebel-i Bereket'teki Çardak Yaylası civarına yerleştirildi. Buna göre söz konusu göçmenlerin Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen (Hatay iline bağlı Dört Yol ilçesi) yakınlarında bulunan Çokek, Sıvayık?, Topaktaş ve Bunlu bölgelerine yerleştirilen göçmenlere uygun yerlerdeki ormanlık arazilerden tarla açılması, kendilerine yapacakları inşaatlar ve zirai araç gereçler için yardım edilip öküz temin edilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Adana Valiliği'ne emredildi.⁵⁵ Bu noktada amaç muhtemelen bölgede ki nüfus mücadelesini dengelemek olmalıdır. Dört Yol'da Mondros ateşkes antlaşmasından sonra başlayan direnişte çeteler şeklinde örgütlenen kuvvetlerin karargâhlarını Küllü gibi bu muhacirlerin bulunduğu köylerde kurmaları da önemli bir detaydır.

Yaşanmış kötü hadiseler karşın 1914 yılında devletin Ermeni cemaatinin isteklerine kayıtsız kalmadığını görüyoruz. Örneğin; Cebel-i Bereket sancağının Ümrâniye kazasına tâbi' Çokmerzimen karyesinde Ermeni kilisesi avlusuna, otuz altı metre yetmiş santimetre tül on beş metre on beş santimetre arz ve zeminden i'tibâren on iki metre irtifâ'ında ve alt katta bir salon ile bir gezinti mahallini ve üst katında üç dershâne ile bir gezinti mahallini ve dört kapı ile altmış iki pencereyi muhtevî ve kârgîr olarak bir mekteb yapılması için gerekli müsaade verilmiştir.⁵⁶

SONUÇ

Bugün Dört Yol olarak bilinen ve üç köyün birleşmesi ile oluşan kazanın merkezi olarak karşımıza çıkan Çokmerzimen'de Ermeni ve Türkler arasındaki mücadeleye değinmeye çalıştık. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında başlayan süreçte Osmanlı topraklarında eş zamanlı olarak ülkenin pek çok farklı bölgesinde başlayan eylem ve çatışmalar telafisi mümkün olmayacak sonuçlar getirmiştir.

Çokmerzimen bölgesinde de 1890'lardan sonra başlayan kıpırdanışın 1895'lerde bazı eylemlerle kendini gösterdiği görülmektedir. 1909 Adana olayları sırasında ise olayların belli bir aşamaya geldiği ve devletin yoğun olarak bu bölge ile meşgul olduğu aşıkardır. Birinci dünya savaşının başlaması ve tehcir yasası ile bölgeye sevk edilerek güney bölgelere gönderilen Ermenilerin, Fransız ordusu içinde bölgeye gelmeleri ile hatırlanmak istenmeyecek pek çok olaya sebebiyet verecektir.

Sebepleri ortada olmakla birlikte araştırdığımız ve istifade ettiğimiz belgelere yansıyan ve aktardığımız hadiselerin her iki toplum zihninde derin yaralar açtığı gerçektir. Bu noktada asırlardır devam eden dostluğun bu kadar kısa sürede geldiği aşama üzerinde durularak gerekli dersin alınması ve sebeplerinin tahlil edilmesi önem taşımaktadır.

⁵⁴ DH. MUI, 67/37, [21 Şubat 1910].

"Dersaadet Meclis-i Mebûsân Riyâset-i Celîlesi'ne Hâdise-i zâilede Cebel-i Bereket Sancağı muzâfâtından Ocaklı ve Ermeni karyelerinde bilumum süknâ ve çiftlik hâneler ihrâk mevcudât ve mevâşiler serâpâ yağma, ziraatleri itlâf edildi. Barınacak bir çare kalmadı. Ziraat matlûb derecede devam etmedi. İhtiyaç nisbetinde zürrâ'a ve esnafa nükûd-ı mev'ûd verilmedi. Ahvâl-i ma'rûza-i müsteb'ade kaht u galâ beliiyesinin vehâmetini göstermekde olduğundan te'min-i maişetin nazar-ı dikkate alınmasını hürriyet nâmına istirhâm eyleriz."

⁵⁵ Nejla Günay, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", Biliğ, Bahar 2012 / sa. 61, 121-142. 130. (DH. MKT: 2390/77).

⁵⁶ BOA, DH. İD. 214/9, 25 Rebülevvel [1]332/8 Şubat [1]329 (21 Şubat 1914).

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, 3570/267681, [9 Haziran 1909]. 3571/267785, [30 Haziran 1909]. 3669/275159, [29 Kasım 1909]. 3669/275159, [29 Kasım 1909]. 3539/265364, 10 Nisan sene [1]325, 23 Nisan 1909. 3535/265123, [17 Nisan 1909]. 3537/265233, [19 Nisan 1909]. 3538/265303, [21 Nisan 1909]. 3539/265356, [26 Nisan 1909]. 3542/265639, [4 Mayıs 1909].
- DH. MKT., 2390/77, 20/R /1318. (17 Ağustos 1900). 2333/48, 17/Z /1317 (19 Mart 1900). 2849/28, [19 Haziran 1909]. 2849/10, [19 Haziran 1909]. 2854/6, [23 Haziran 1909]. 2862/85, [2 Temmuz 1909]. 9/433, 4/R /1313 (24 Eylül 1895). 21/710, 21/S /1321 (19 Mayıs 1903). 2798/99, [2 Mayıs 1909]. 2798/95, [2 Mayıs 1909]. 2802/51, [5 Mayıs 1909]. 2807/40, [9 Mayıs 1909]. 2810/72, [13 Mayıs 1909].
- DH. İD. 214/9, 25 Rebîülevvel [1]332/8 Şubat [1]329 (21 Şubat 1914). 149-1/12, 15 Mart 1328 (29 Mart 1912).
- DH. MUI, 67/37, [21 Şubat 1910].
- DHEUM., 3. şb., no.27/44.
- DH. MKT. PRK, 2829/124, [30 Nisan 1909]. 2829/124, [30 Nisan 1909].
- İ.HUS. Gömlek No:1314/L-50 Dosya No:52, 19/L /1314 (23 Mart 1897).
- Y.A...HUS. Gömlek No:66 Dosya No:371, 16/Za/1314 (18 Mayıs 1897). 16/340, 01/C /1313 (19 Kasım 1895).
- Y.PRK.DH.. Gömlek No:49 Dosya No:9, 13/L /1314 (17 Mart 1897).
- HR. SYS., No. 2555-3/113;
- A.}MKT. MHM. Gömlek No:3 Dosya No:616, 20/R /1313 (10 Ekim 1895). Gömlek No:9 Dosya No:616, 23/Ca/1313 (11 Kasım 1895). Gömlek No:17 Dosya No: 616, 27/Ca/1313 (15 Kasım 1895). Gömlek No:32 Dosya No:616, 11/C /1313 (29 Kasım 1895). Gömlek No:30 Dosya No:616,10/C /1313 (28 Kasım 1895). Gömlek No:24 Dosya No:616, 4/C /1313 (22 Kasım 1895). Gömlek No:47 Dosya No:616, 04/L /1313 (19 Mart 1896). Gömlek No:16 Dosya No:617, 21/Ş /1314 (25 Ocak 1897). Gömlek No:17 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897). Gömlek No:18 Dosya No:617, 19/L /1314 (23 Mart 1897). Gömlek No:19 Dosya No:617, 23/L /1314 (27 Mart 1897). Gömlek No:28, Dosya No:617, 21/Ca/1315 (18 Ekim 1897). Gömlek No:29, Dosya No:617, 7/B /1315 (2 Aralık 1897).

Kitap ve Makaleler

- ASLAN, Kadir. Milli Mücadele İlk Kurşun ve Dört Yol, Dört Yol Belediyesi Yayınları, Dört Yol 2008.
- GÜNAY, Nejla. "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı", Biliş, Bahar 2012 / sa. 61, ss.121-142.
- KIR, Semra. Mücadele Döneminde Dört Yol ve Çevresi (1918-1922), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- TEKİN, Mehmet. Hatay Tarihi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 2000.
- VEOU, Paul du. La Passion de la Cilicie 1919-1922, Paris 1937.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK BASININDA RUSYA TÜRKLERİ KONULU HABER VE MAKALELER BİBLİYOGRAFYASI (1908-1923)*

*Emin ÖZDEMİR***

*Mehmet Yusuf ÇELİK****

ÖZET

Türkistan'dan Kırım'a çok geniş bir coğrafyada yaşayan Rusya Türklerinin Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinin tarihini Osmanlı'nın kuruluş dönemine kadar götürmek mümkündür. İki bölge arasında siyasi münasebetler Rusya'nın Türk Bölgelerini işgali ile kesintiye uğrasa da kültürel münasebetler her zaman devam etmiştir. 1870'li yıllardan itibaren Osmanlı'da günlük basın yayın faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte Tasviri-i Efkar ve Basiret gazetesi gibi yayın organlarında Rusya Türkleri ile ilgili ilk haberler yayınlanmaya başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahim, Halim Sabit gibi İstanbul'a gelen Rusya muhaciri Türk aydınlarının da katkılarıyla Rusya Türkleri arasında gelişen Ceditçilik çerçevesinde tartışılan sosyal ve kültürel konular, Osmanlı aydınları tarafından yakından takip edilmiştir. Bu periyotta Osmanlı basınında Rusya Türkleri ile ilgili haberler yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı basınında Rusya Türklerine olan ilgi kültürel konularla sınırlı kalmamış siyasi konulara da yer verilmiştir. Sırat-ı Müstakim(Sebilür Reşad), Türk Yurdu, İslam Dünyası, Tearüf-i Müslimin gibi gazete ve dergiler, haberlerin yoğunlaştığı basın yayın organları arasındadır. Yapmış olduğumuz bu çalışma, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arap harfli Türkçe yayınlanan gazete ve dergiler tetkik edilerek Rusya Türkleri ile ilgili makale ve haber niteliği taşıyan yazıların tespit edilmesi sonucu hazırlanmıştır. Çalışmamız, yayınlanan haberlerin yoğunluğu dikkate alınarak 1908-1923 tarihleri arasında sınırlandırılmıştır. Konu ile ilgili gazete ve dergiler titizlikle incelenmiş olmakla beraber bir boşluğu dolduracağı düşüncesiyle hazırlanan bu bibliyografya çalışması bir deneme mahiyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Türkleri, Türk Basını, Bibliyografya, Osmanlı Devleti.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat. Fak. Tarih Böl., El-mek: ozdemiremin71@hotmail.com

*** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, samey@mynet.com

**THE BIBLIOGRAPHY OF THE NEWS AND ARTICLES ABOUT
TURKS OF RUSSIA AT THE TURKISH PRESS FROM
OTTOMAN TO REPUBLIC (1908-1923)**

ABSTRACT

It is possible to see the relations between Ottoman State and Turks of Russia, who lives in a wide range of geography from Turkistan to Crimea, beginning from the establishment era of Ottoman State. Even though the political connections were interrupted by the Russian invasion at the Turkish territories, cultural relations have always continued. From the 1870s With the spread of daily media activities in the Ottoman Empire Such as Tasviri-i Efkâr and Basiret The first news about the Russian publication has been published with the effects of the Turkish intellectual immigrants from Russia as Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Abdürreşid İbrahim, Halim Sabit. The social and cultural issues which were mentioned and evolved around the idea of neologism among the Turks of Russia have followed closely by the Ottoman intellectuals at the II. Constitutional Period. During this period, the Turkish news related to Russia have increased. Not only Cultural issues related to Russian Turks, political issues has also been presented Ottoman Press. Such as Sırat-ı Müstakim (Sebilür Reşad), Türk Yurdu, İslam Dünyası, Tearüf-i Müslimin which are among the most news in press tools. This study is prepared by examining the news and articles about Turks of Russia at the newspapers and the magazines which were published in Turkish with Arabic alphabet from Ottoman to Republic. Our study, has been limited considering the intensity of the news published between 1908-1923. This study, in which related newspapers and magazines are closely examined by the opinion that it will fill a deficit, is a bibliography work in a tenor of an essay.

Key Words: Russian Turks, The Turkish Press, Bibliography, The Ottoman Empire.

Giriş

Tarihte teşkilatçılık özellikleriyle ön plana çıkmış olan Türkler, ilk çağlardan itibaren Orta Asya'dan, Hindistan'a, Ön Asya'ya, Orta Avrupa'ya ve Balkanlara göçler yapmışlar, gitmiş oldukları bu bölgelerde muhtelif siyasi örgütler kurmuşlardır. Bu sebeplerle günümüzde Türk tarihinin sosyo-politik sınırları çok geniş alanlara uzanmaktadır. 16. Yüzyıla Osmanlı, Safevi, Babür gibi devletlerle giren Türkler, ilerleyen yüzyıllarda dünya siyasetindeki etkinliklerini kaybetmişlerdir.

20. Yüzyıla gelindiğinde bağımsızlığını muhafaza edebilen tek Türk Devleti olan Osmanlı Devleti haricinde Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölge Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki topraklardır. Altın Orda Devleti'nin 1480'de yıkılmasıyla Rusya, Türkistan yönünde yayılmaya başlamış, 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal ederek yayılma girişiminde önemli bir aşama kaydetmiştir¹. Petro ile sıcak denizlere inme siyaseti ile sistemleşen Rus yayılmacılığının yönü, bir

¹ Mehmet Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, İstanbul 1979-1980, s. 279-280.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

taftan Karadeniz ve Boğazlar istikametinde gelişirken diğer taraftan da Kazakistan ve Türkistan üzerinden Hindistan'a doğru gerçekleşmiştir. 19. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kırım, Kafkasya, Kazak Bozkırları, Türkistan ve Türkmenistan topraklarını işgal eden Çarlık Rusya'sı önemli miktarda bir Türk nüfusunu da hâkimiyeti altına almıştır.

Rusya hâkimiyetindeki Türklerin Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini siyasi ve kültürel olmak üzere iki aşamada değerlendirmek mümkündür. İki bölge arasında siyasi münasebetler Rus işgali ile sona ersede kültürel münasebetler işgallerden önce olduğu gibi sonrasında da devam etmiştir. Hac ziyaretleri ve eğitim amaçlı geliş gidişler bu alanda etkili olmuştur². Karşılıklı münasebetlerin gelişmesi, Rusya Türkleri arasında Osmanlı Devleti'ne olan ilginin artmasına etki ettiği kadar Osmanlı kamuoyunda da Rusya Türklerine karşı merakın oluşmasına neden olmuştur. İslamcılık ve Türkçülük eksenlerinde bir kimlik arayışının başladığı bir dönemde ortak dinî ve millî kimliğe sahip Rusya Türkleri ile ilgili konular Osmanlı Devleti iç ve dış siyasetinin gündemini oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı kamuoyunda Rusya Türkleri ile ilgili merakın oluşmasında Osmanlı-Rus savaşlarında müttefik arayışı etkili olmuş, 1870'li yıllardan itibaren Osmanlı'da günlük basın yayın faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte Tasvir-i Efkâr ve Basiret gazetesi gibi yayın organlarında Rusya Türkleri ile ilgili ilk haberler yayınlanmaya başlamıştır. Bunlardan Tasvir-i Efkâr'ın 1868-1869 yıllarındaki sayılarında Türkistan Hanlıkları ve Rusya'nın bu bölgedeki askeri faaliyetleri ile ilgili haberlere rastlamak mümkündür. Sultan II. Abdülhamit'in özel emriyle yayınlanan Tercüman-ı Hakikat ve İkdâm'da Türkistan Türkleri ile ilgili haberler verilmeye devam edilmiştir³.

1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra doğan özgürlük ortamında gelişen basın yayın faaliyetleri Rusya Türkleri ile ilgili haberlerin artmasına ve çeşitlenmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı düşünce hayatında Rusya Türklerine olan ilginin artmasının sebeplerinin başında, Rusya Türkleri arasında modernleşme hareketi olarak ortaya çıkan "*Ceditçilik*" ekseninde gelişen Türkçülüğün etkisindeki Rusya muhaciri Türk aydınlarının, Osmanlı matbuatında dış Türklerle ilgili kamuoyu oluşturma çalışmaları gelmektedir. Karşılıklı geliş gidişlerin artması Rusya Türkleri ile münasebetleri geliştirmiş, bu bölgelerde "*Ceditçilik*" çerçevesinde tartışılan konular, Osmanlı düşünce hayatına da yansımaya başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde sistemleşen Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık ekseninde yapılan tartışmalarda, özellikle "eğitim" ve "kadın" odaklı konulara, benzer tartışmaların yaşandığı Rusya Türklerinden referans gösterme gayreti, Osmanlı basınında Rusya Türkleri arasındaki kültürel gelişmelerle ilgili haberlerin artmasına neden olmuştur⁴.

Osmanlı basınında Rusya Türklerine olan ilgi kültürel konularla sınırlı kalmamış siyasi konulara da yer verilmiştir. Balkan savaşlarının Rusya Türkleri arasında oluşturduğu tepkiler, Cihan harbinde yaşanan Rusya'ya karşı müttefik arayışı, bu bölgede yaşayan Türklerin önemini arttırmış, Rusya Türklerinin yaşadıkları bölgelerdeki siyasi gelişmeler daha yakından takip edilme ihtiyacını doğurmuştur. Rusya'daki Şubat ve Ekim ihtilalleri ve Rusya Türklerinin bağımsızlık mücadeleleri, Osmanlı basınının ilgilendiği konular arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türk bölgelerinden gelen aydın ve siyasilerin öncülüğünde neşet eden muhacir basınının Rusya'daki gelişmelere dikkat çekebilmek amacıyla bu bölgelerdeki haberlere öncelik vermesi, bu dönemde Rusya Türklerinin gündemde kalmasını sağlamıştır.

Yapmış olduğumuz bu çalışma, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arap harfli Türkçe yayınlanan gazete ve dergiler tetkik edilerek Rusya Türkleri ile ilgili makale ve haber niteliği taşıyan yazıların

² Ahad Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 197-199; Hüseyin Bargan, "Ahmet Mithat Efendi ve İdil-Ural Türkleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.13, Bahar 2002, s. 24-25,

³ Ahad Andican, *a.g.e.*, s.260.

⁴ Şefika Kurnaz: "Rusya Türklerinde kadınlarla ilgili gelişmelerin Osmanlı Kamuoyuna Yansımaları", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, S.148-149, s. 430-434.

tespit edilmesi sonucu hazırlanmıştır. Çalışmamız, yayınlanan haberlerin yoğunluğu dikkate alınarak 1908-1923 tarihleri arasında sınırlandırılmıştır. Konu ile ilgili gazete ve dergiler titizlikle incelenmiş olmakla beraber bir boşluğu dolduracağı düşüncesiyle hazırlanan bu bibliyografya çalışması bir deneme mahiyetindedir.

I. Yazarı Belirtilen Makale ve Haberler

- A, [Aydın] Sevindik, “Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.1, S.19, 30 Zilkade 1326, s.300-302.
- A.Çelik, “Şimâl-i Kafkasya Cumhuriyeti”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 12-13.
- A.Çelik, “Şimal-i Kafkasya’da Bolşeviklerin Söyledikleri ve Yaptıkları”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 12.
- Abdullah, “Buhara’dan Mektup 31 Mayıs 1326”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.7, 24 Haziran 1326, s. 119-120.
- Abdullah, “[Munkariz Olmakta Bulunan İslam Memleketleri]: Buhara”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.96, Cemaziyelahir 1328, s. 313.
- Abdullah Bahattin, “Rusya Müslümanları ve Bolşevikler”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.375, 24 Teşrinievvel 1334, s.206-208.
- Abdülhak, “Kafkasya Muhabir-i Mahsusamızdan (Balkan Muharebesinin Bakü’deki Tesirâtı)”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.9, S.221, 22 Teşrinievvel 1328, s. 239-240.
- Abdurrahman Şerif, “Resimlerimiz: Astrahan Memleketinde (Buhara)-Bab-ı Ali Harikaları”, **Servet-i Fünun**, C.40, S.1028, 3 Şubat 1326, s. 326-329.
- Abdürreşid, “Rusya’da Kur’an’a Tecavüz ve Kelam-ı Kadimi Tahrif”, **İslam Dünyası**, C.1, S.19, 29 Teşrinisani 1329, s. 291-292.
- Abdürreşit, “Cihad ve Âlem-i İslam-2 Harb-i Umumide ve Buhara’dan Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tariki İle İstanbul’a Seyahat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.367, 29 Ağustos 1334, s. 52-54.
- Abdürreşit, “Cihad ve Âlem-i İslam-3 Harb-i Umumide ve Buhara’dan Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tariki İle İstanbul’a Seyahat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.369, 12 Eylül 1334, s. 93-94.
- Abdürreşit, “Cihad ve Âlem-i İslam-4 Harb-i Umumide ve Buhara’dan Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tariki İle İstanbul’a Seyahat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.371, 26 Eylül 1334, s. 130-131.
- Abdürreşit, “Cihad ve Âlem-i İslam-5 Harb-i Umumide Ve Buhara’dan Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tariki İle İstanbul’a Seyahat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.371, 3 Teşrinievvel 1334, s. 156.
- Abdürreşit, “Cihad ve Âlem-i İslam-6 Harb-i Umumide ve Buhara’dan Afganistan, Hindistan Ve Hicaz Tariki İle İstanbul’a Seyahat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.373, 10 Teşrinievvel 1334, s. 170-171.
- Abdürreşit, “Cihad ve Âlem-i İslam-7 Harb-i Umumide Buhara’dan Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tariki İle İstanbul’a Seyahat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.376, 31 Teşrinievvel 1334, s. 225-226.

- Abdürreşit İbrahim, “Buhara Emiri Abdülehad Han Hazretlerinin Vefatı Münasebetiyle”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.29, 30 Kânunuevvel 1326, s. 65-66.
- Abdürreşid İbrahim, “Devr-i Âlem [1]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.78, 21 Safer 1328, s. 418-420.
- Abdürreşid İbrahim, “Devr-i Âlem [2]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.80, 5 Rebiyülevvel 1327, s.34-35.
- Abdürreşid İbrahim, “Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.82, 18 Rebiyülevvel 1328, s. 67-74.
- Abdürreşid İbrahim, “Ahval-i Âlemi İslam Hakkında”, **Sebilürreşad(Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.84, 4 Rebiyülahir 1328, s. 103-109.
- Abdürreşid İbrahim, “Ahval-i Âlemi İslam Hakkında”, **Sebilürreşad(Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.85, 11 Rebiyülahir 1328, s.118-121.
- Abdürreşid İbrahim, “Ahvâl-i Müslimin ve Ulemâ Hakkında [1]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.87,25 Rebiyülahir 1328, s.152-154.
- Abdürreşid İbrahim, “Ahvâl-ı Müslimin ve Ulemâ Hakkında [2]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.88,3 Cemaziyelevvel 1328, s.175-178.
- Abdürreşid İbrahim, “Âlem-i İslam: Şarkın İntibah ve İstikbâli Hakkında [1]”, **Sebilürreşad(Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.91, 24 Cemaziyelevvel 1328, s.226-228.
- Abdürreşid İbrahim, “Âlem-i İslam: Şarkın İntibah ve İstikbâli Hakkında[2]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.93,8 Cemaziyelahir 1328, s.266-268.
- Abdürreşid İbrahim, “Rusya’da Terakki”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.156, 7 Ramazan 1329, s.410-411.
- Abdürreşid İbrahim, “Teârûf-i Müslimin”, **Sebilürreşad(Sırat-ı Müstakim)**, C.7, S.161, 12 Şevval 1329, s.71-73.
- Abdürreşid İbrahim, “Rusya’da Hüseyinof Biraderler”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.14, 2 Eylül 1326, s.228-229.
- Abdürreşid İbrahim, “Müslümanları Kim Uyandıracak”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S. 98, 14 Recep 1328, s. 343-345.
- Acaralı, “Acaristan’da Bolşevikler”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 10-11.
- Ağaoğlu Ahmed, “İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**⁵, C.III (C.6), S.72,27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 401-404.
- Ahmet Agayef (Ağaoğlu), “Türkiye’de Muhaceret (Meselesi)[2]”, **Sebilürreşad(Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102,12 Şaban 1328, s.407-408.
- Ahmet Agayef (Ağaoğlu), “Âlem-i İslam ve Siyâsiyât-ı Umûmiye [1]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.98,14 Recep 1328, s.345-347.
- Ahmet Agayef (Ağaoğlu), “Vaziyet-i Siyâsiye-i Hazıramız”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.111, 16 Şevval 1328, s. 118-119.

⁵Türk Yurdu Dergisi’nden alınan makale ve haber niteliği taşıyan yazılar, bibliyografyada şu şekilde kaydedilmiştir: Sayı, tarih bilgisi ve parantez içinde verilen cilt numarası derginin eski Türkçe kayıtlarını ifade eder. Sayfa numarası ise derginin günümüz Türkçesindeki kayıtları açıklar.

- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 1”, **Türk Yurdu**, C.I, S.I, 17 Teşrinisani 1327-30 Kasım 1911, s. 15-17.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 2”, **Türk Yurdu**, C.I, S.2, Kânunuevvel 1327- 24 Aralık 1911,s. 30-32.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 3”, **Türk Yurdu**, C.I, S.3, 15 Kânunuevvel 1327-20 Aralık 1911,s. 46-48.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 4”, **Türk Yurdu**, C.I, S.5, 12 Kânunuevvel 1327-25 Ocak 1912,s. 80-82.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 5”, **Türk Yurdu**, C.I, S.7, 9 Şubat 1327-22 Şubat 1912, s. 111-113.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 6”, **Türk Yurdu**, C.I, S.10,22 Mart 1328-4 Nisan 1912, s. 161-163.
- Ahmed Agayef(Ağaoğlu), “Türk Âlemi 7”, **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.14, 17 Mayıs 1328-30 Mayıs 1912, s. 234-236.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “İçtimaiyât: Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.44, 10 Temmuz 1329-24 Temmuz 1913,s. 356-359.
- Ahmed, Agayef (Ağaoğlu), “İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72,27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 401-404.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “Tercüme-i Hâl İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.7), S.73, 11 Kânunuevvel 1330-24 Aralık 1914,s.15-16.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “ Şark Âleminde: Rusya’daki Müslümanlar”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.154,1 Mart 1334-1 Mart 1918, s. 105-107.
- Ahmed Agayef (Ağaoğlu), “ Şark Âleminde: Rusya’daki Müslümanlar”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.155, 16 Mart 1334-16 Mart 1918,s. 121-123.
- Ahmet Münir Reşit, “Mazi ve Halimiz (Rusya Müslümanları Hakkında), **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.11, 12 Ağustos 1326, s. 181-183.
- A.N., “Azerbaycan’da Vaziyet”, **Azeri Türk**, C.1.Sene, S.12, 31 Mart 1928, s. 13-14.
- Ahmet Zeki Velidi - A. Mithat Ömer, “Türk ve Tatar Tarihi (Müellifin Mukaddeması) (Türk Akvamı - Edvar-ı Atika’da Türkler - Geçmiş Zamanlarda Türk Cemiyetleri - Eski Türklerin Maişetleri)”, **Resimli Kitap**, C.9 [b], S.50, Kânunusani 1327, s.26-40.
- Ahmet Zeki Velidi, “Kazan Hanlığının Son Günleri”, **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.19, 26 Temmuz 1328-8 Ağustos 1912,s. 312-314.
- Ahmed Zeki Velidî, “Vambery’nin Eserleri ve Eserlerinde Türklere Nazarı”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.55, 12 Kânunuevvel 1329-25 Aralık 1913, s. 122-124.
- Ahmed Zeki Velidî, “Vambery’nin Eserleri ve Eserlerinde Türklere Nazarı -2-”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.58,21 Kânunusani 1329-3 Şubat 1914, s. 169-171.
- Akçuraoglu Yusuf, “Muallime Dair”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72,27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 404-405.
- Akçuraoglu, Yusuf, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikrîye ve Siyasiyelerine Dair [1]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.39, 21 Mayıs 1325, s.201-204.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Akçuraoğlu, Yusuf, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikrîyeve Siyasiyelerine Dair [2]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S. 40, 28 Mayıs 1325, s.214-218.
- A.Y.⁶, "Türk Âleminde", **Türk Yurdu**, C.I, S.1, 17 Teşrinisani 1327-30 Kasım 1911, s.20-21.
- A.Y., "Türk Âleminde", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.17,20 Haziran 1328-11 (3) Temmuz 1912, s. 287-290.
- A.Y., "Türk ve Tatar Tarihi", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.18, 12 Temmuz 1328-25 Temmuz 1912, s. 301-302.
- A.Y., "Türk ve Tatar Tarihi", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.19, 26 Temmuz 1328-8 Ağustos 1912, s. 319-321.
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.22, 6 Eylül 1328- 19 Eylül 1912, s. 367-369.
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir. 23 Mart 1327 Çarşamba Günü Fevziye Kütüphanesi'nde Akçuroğlu Yusuf Bey Tarafından Verilmiş Konferanstır." **Türk Yurdu**, Türk Yurdu'nun Hediyesi 24. Sayıya İlave, C.I (C.2), 4 Teşrinievvel 1328-17 Ekim 1912, s. 425-430.
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Türklük", **Türk Yurdu**, C.II (C.4), Türk Yurdu Altın Armağan 2 (2. Yılın 24. Sayısına İlave), 3 Şubat 1327, s. 466-470.
- Akçuraoğlu Yusuf, "Türklük Şuûnu: Musa Efendi Bigiyef'in Yeni Matbaası", **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.50,13 Teşrinievvel 1329-16 Ekim 1913, s. 46.
- A.Y., "Geçen Yıl 1329 Senesinde Türk Dünyası", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.63, 3 Nisan 1330-16 Nisan 1914, s. 260-262.
- A.Y., "Geçen Yıl 1329 Senesinde Türk Dünyası", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.64, 17 Nisan 1330-30 Nisan 1914, s. 278-281.
- A.Y., "Geçen Yıl 1329 Senesinde Türk Dünyası", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.65, 1 Mayıs 1330-15 Mayıs 1914, s. 293-295.
- Akçuraoğlu Yusuf, "Muallime Dair", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72,27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 404-405.
- A.Y., "Türk Dünyasından-Cihan Harbi ve Türkler", **Türk Yurdu**, C.IV (C.7), S.73, 11 Kânunuevvel 1330-24 Aralık 1914, s. 19-22.
- Akçuraoğlu Yusuf, "[Asya-yı Vusta Felaketzedegânı Menfaatine Verilen Konferans:] Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.128, 16 Safer 1329, s. 398-400.
- Ali Mansur, "Lozan'dan Sonra", **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 3-5.
- Âlimcan el-İdrisî, "Buhara'da Tahsil", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.59, 6 Şevval 1327, s. 111-112.
- Alimcan el-İdrisî , "Mekteplerimizde Ulum-ı Diniye Tedrisatı [I]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.7, S.171, 16 Zilhicce 1329, s.227-228.
- Alimcan el-İdrisî, "İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra", **Türk Yurdu**, C.IV (C.7), S.74,25 Kânunuevvel 1330-7 Ocak 1914, s. 29.

⁶ A.Y.=Akçuraoğlu Yusuf.

- Alimcan el-İdrisî, “Tercüme-i Hâl: Musa Carullah Efendi Bigi”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.89,30 Temmuz 1331-12 Ağustos 1915, s. 191-195.
- Arif ve Mehmed Abdülganî, “Bahçesaray’da Medreseler”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.94, 15 Cemaziyelahir 1328, s. 283.
- Azeri, “Bolşeviklerin Telaşı”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 9-10.
- Azeri, “Azerbaycan’da Latin Alfabesi”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 4-6.
- Azeri, “Mösyö Carallah Efendinin Tevkifi”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunievvel 1339, s. 8-10.
- B. Kırımîzade İsmail Sıdkı, “Türkçe Hutbe”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.7, S.163, 26 Şevval 1329, s. 107-108.
- Bakü, “Müslümanları Hayata Davet”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.7, S.176, 28 Muharrem 1330, s. 319-320.
- Bedia Server, “Haftanama (Âlem-i İslam - Hayat-ı İctimaiyye’nin Hususuyla Hayat-ı Aile’nin Ahlakı Hakkında - Rus Müslümanları - Tatarların En Büyük Simalarından Biri Fatih Emir Han’ın Makalesi)”, **İctihad**, C.4.Sene-B, S.86, 26 Kânunuevvel 1329,s.1913-1915.
- Beyanü’l-Hak, “Türkistan’dan Rusya’ya Meyve İhracatı”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.60, 13 Şevval 1327, s. 127.
- Bir Rusyalı, “Manafî-i Milliyeye Karşı Bir Yemin”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.14, 2 Eylül 1326, s. 231-232.
- Bir Rusyalı, “Rusya’da İslam Bulunan Mahallere Mahsus Hafî Polis Heyeti Teşkili”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.15, 9 Eylül 1326, s. 249-250.
- Buhara Muhabir-i Mahsusu, “Buhara Vak’a-i Elîmesi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.76, 7 Safer 1328, s. 382-384.
- Buhara Muhabir-i Mahsusu, “Buhara Ahvâlî”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.101, 5 Şaban 1328, s. 390-391.
- Buhara Muhabir-i Mahsusu, “Buhara Muhabir-i Mahsusumuzdan”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.82, 18 Rebiyülevvel 1328, s. 74-75.
- Buharalı Abdurrauf, “Buhara Veziri Nasrullah Bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.25, 25 Teşrinisani 1326,s. 10.
- Carallah Efendi - Kaya Nuri, “Şu Günkü Halimizin Sebepleri (Rusya Müslümanlarından Carullah Efendi’nin Şimal Türkçesi İle Yazdığı Uzun Günlerde Roza Adlı Eserinden Alınmıştır)”, **İctihad**, C. 19.Sene, S.158, 1 Teşrinievvel 1923, s.3240-3242.
- Celâl Sâhir, “İsmail Gaspirinski’nin Ruhuna (13 Teşrinisani 1330)”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72,27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 399.
- Darü’l-Fünun Tarih-i Sinaat Müderrisi Asım, “Kıpçak Türkçesine Dair”, **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, C.1, 1.Sene, S.4, Eylül 1332, s. 380-388.
- Doktor Şefik Hüsnü, “Rusya İnkılabı Vesikaları / Harb-i Umumiden Evvel - Harb-i Umumi Devresi - İlk İsyân - Amele ve Asker Şuraları Teşekkülü - Kortilof Darbesi ve İtilaf Devletleri”, **Aydınlık Mecmuası**, C.1.Sene-4.Sene Arası, S.19, Teşrinisani 1923, s. 482-483.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Dr. İskender Marki, "Asya Tarihinde Turanîler", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.14, 17 Mayıs 1328-30 Mayıs 1912, s. 234.
- E. D, "Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi İctima-i Umumisi", **İslam Dünyası**, C.1, S.14, 2 Eylül 1329, s.224.
- Ebu'z-Ziya, "Türklük ve Tatarlık Bahsi -Tatar -Türk", **Mecmua-yı Ebuziyya**, C.10, 30.Sene, S.94, 5 Cemaziyelevvel 1329, s.483-488.
- Emine Sümeyye, "Sibiryalı Kardeşimiz Ayşe Hanım Efendiye", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.6, 10 Haziran 1326, s. 92-93.
- Emine Sümeyye, "Muhterem Hemşirem Sibiryalı Ayşe Hanım Efendi Hazretlerine", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.17, 30 Eylül 1326, s. 273-275.
- F. Bek Han, "Kazan'dan", **Türk Yurdu**, C.I, S.7, 9 Şubat 1327-22 Şubat 1912, s. 116-117.
- Fahri Reis Rızaeddin Bin Fahrettin - Nedve Reisi Ziyaeddin Bin İkmali, "Hilal-i Ahmer Havadisi (Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Hilal-i Ahmer - Rusya Müslümanlarının Hilal-i Ahmer'e Teşekkürü - Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Muhteremesine)", **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, C.3. Sene (b), S.27, 15 Teşrinisani 1923, s.64-65.
- Faik Sabri, "Kurtulan Türk Memleketleri - Kırım Hakkında", **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.44, 16 Mayıs 1918, s. 349-353.
- Fatih - Kazanlı Fatih Emirhan - Kırmlı Timurhan, "Tatar Kızı (Diri Diri Gömülmek İstemeyen Tatar Kızlarına Tuhfe-i Muhabbetimdir)", **İctihad**, C.3.Sene, S.42, 1 Mart 1328, s. 1017-1023.
- Fatih Kerimî, "Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri", **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.30,27 Kânunuevvel 1328-9 Ocak 1913, s. 97-98.
- Fethülkadir Süleymanof, "Kırgız Sahrasında (Rusya İslamları Hakkında)", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.12, 19 Ağustos 1326, s.197-198.
- Gültekin, "İstiklâl Şehidleri-2", **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 12-13.
- Gürcü, "Maverâ-yı Kafkas'ın İkinci Def'a İlhâkı", **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.4, 15 Teşrinisani 1339, s. 2-5.
- Hacıbay Ömeri, "İslam Havadisi: Türkistan Çini", **İslam Mecmuası**, C.1, S.1, 1332, s.22.
- Halim Sabit, "Milletçilik Tarihi-Şimal Türklerinde Türkçülük ve Tatarcılık", **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.40, 18 Nisan 1918, s.267-268.
- Halim Sabit, "Seyahat: Altaylara Doğru", **Türk Yurdu**, C.I, S.12, 19 Nisan 1328-2 Mayıs 1912, s. 198-199; C.I (C.2), S.13, 3 Mayıs 1328-16 Mayıs 1912, s. 223-225; C.I (C.2), S.14, 17 Mayıs 1328-30 Mayıs 1912, s. 238-240; C.I (C.2), S.16, 14 Haziran 1328-27 Haziran 1912, s. 271-273; C.II (C.3), S.31, 10 Kânunusani 1328-23 Ocak 1913, s. 127-128; C.II (C.3), S.33, 7 Şubat 1328-20 Şubat 1913, s. 156-158; C.II (C.3), S.35, 7 Mart 1329-20 Mart 1913, s. 189-191; C.II (C.3), S.36, 23 Mart 1329-3 Nisan 1913, s. 204-205; C.II (C.4), S.40,16 Mayıs 1329-29 Mayıs 1913, s. 297-298; C.II (C.4), S.42, 13 Haziran 1329-26 Haziran 1913, s. 325-327; C.II (C.4), S.43, 27 Haziran 1329-10 Temmuz 1913, s. 346-347; C.II (C.4), S.45,25 Temmuz 1329-7 Ağustos 1913, s. 387-388; C.II (C.4), S.46, 8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913, s. 412-414; C.II (C.4), S.47, 22 Ağustos 1329-4 Eylül 1913, s. 428-429; C.III (C.5), S.49, 19 Eylül 1329-2 Ekim 1913, s. 27; C.III (C.5), S.51,13 Teşrinievvel 1329-30 Ekim 1913, s. 58-60; C.III (C.5), S.53, 24 Teşrinisani 1329-27 Kasım 1913, s. 93-95; C.III (C.5), S.56,28 Kânunuevvel 1329-8 Ocak 1913, s. 141-142;

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- C.III (C.5), S.58,21 Kânunusani 1329-3 Şubat 1914, s. 173-175; C.III (C.6), S.63, 3 Nisan 1330-16 Nisan 1914, s. 263-264; C.III (C.6), S.67, 15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914, s. 327-330; C.III (C.6), S.68, 29 Mayıs 1330-11 Haziran 1914, s. 346-347; C.III (C.6), S.69, 12 Haziran 1330-25 Haziran 1914, s. 360-361; C.V (C.10), S.110, 19 Mayıs 1332-1 Haziran 1916, s. 96-97; C.V (C.10), S.111, 2 Haziran 1332-15 Haziran 1916, s. 108-109; C.V (C.10), S.114, 17 Temmuz 1332-30 Temmuz 1916, s. 108-109; C.V (C.10), S.120, 13 Teşrinievvel 1332-26 Ekim 1916, s. 235-236; C.V (C.10), S.118, 15 Eylül 1332-28 Eylül 1916, s. 209-211; C.V (C.10), S.117,1 Eylül 1332-14 Eylül 1916, s. 197-199; C.V (C.11), S.114, Temmuz 1332-Ağustos 1916, s. 151-152; C.VI (C.12), S.129,1 Mart 1333-1 Mart 1917, s. 26-27; C.VI (C.12), S.133, 26 Nisan 1333-26 Nisan 1917, s. 76-77; C.VI (C.12), S.130, 15 Mart 1333-15 Mart 1917, s. 37-38; C.VI (C.12), S.133, 26 Nisan 1333-26 Nisan 1917, s. 76-77; C.VI (C.12), S.135,24 Mayıs 1333-24 Mayıs 1917, s. 100-103; C.VI (C.12), S.136,9 Haziran 1333-9 Haziran 1917, s. 115-117; C.VI (C.12), S.140,2 Ağustos 1333-2 Ağustos 1917, s. 165-166; C.VI (C.13), S.142, 30 Ağustos 1333-30 Ağustos 1917, s. 200-201; C.VI (C.13), S.144, 27 Eylül 1333-27 Eylül 1917, s. 227-229.
- Hasan Sabri Bey Ayvazof, “Tercüme-i Hâl-İsmail Bey Gasprinski’nin Hayat-ı Hususiyesi”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.7), S.73, 11 Kânunuevvel 1330-24 Aralık 1914, s. 16-17.
- Hasan Sabri Bey Ayvazof, “Matbuat-İsmail Beye Dair Şimal Türk Matbuatının Efkarından”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.7), S.73, 11 Kânunuevvel 1330-24 Aralık 1914, s. 17-18.
- Hilmi, “Acaba Yanlışlık Mı? (Kırım’da Çıkan Tercüman Gazetesi Teessüfle Yanlışlık Ünvanı İle Şöyle Bir Vaka Hikâye Ediyor)”, **İslam Dünyası**, C.2, S.2, 20 Mart 1330, s.32.
- Hüseyin Hazım, “Konferans - İtikad (Direkterarası’nda Darü’l-Temsil-i Osmaniye’de Rusyalı İslam Talebesinin Delalet-i Hayriyesiyle Verilen Konferans Hakkında)”, **Beyan-ül Hak**, C.2, 1.Sene, S.54, 22 Mart 1326, s.1123-1126.
- H.D, “Haftalık Havadis (Tayyarecilerimiz – Rusya’da Türk Mektepleri - Merhum Ekrem Bey)”, **Halka Doğru**, C.1.Sene, S.43, 3 Kânunusani 1329, s. 343-344.
- H. Sami, “Mektuplar/Rusya Mektupları”, **İslam Dünyası**, C.1, S.7, 6 Haziran 1329, s. 126-128.
- H. Sami, “Mektuplar/Rusya Mektupları-Orski’den”, **İslam Dünyası**, C.1, S.11, 17 Temmuz 1329, s. 173-175.
- Ispartalı Hakkı, “Türklük Şuûnu: Harflerimizin Islahı”, **Türk Yurdu**, C.I, S.9, 9 Mart 1327-22 Mart 1912, s.152-154.
- İdil, “Müslümanların İttihadı”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.79, 3 Cemaziyelevvel 1328, s.100.
- İdil, “Avrupa’nın Siyaseti ve Osmanlı Devleti”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.88, 27 Safer 1328, s.11.
- İdil, “Girit ve Rusya Müslümanları”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.96, Cemaziyelahir 1328, s.176.
- İshak Refet, “Türkistan”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.133, 21 Rebiyülevvel 1329, s.22.
- İsmail, “Matbuat: Türklük-Osmanlılık”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.69, 12 Haziran 1330-25 Haziran 1914, s. 358-359.
- İsmail Gaspirinski, “Türk Yurducularına”, **Türk Yurdu**, C.I, S.7, 9 Şubat 1327-22 Şubat 1912, s. 109-111.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- İsmail Gaspirinski, "Türk Yurducularına", **Türk Yurdu**, C.I, S.8, 23 Şubat 1327-7 Mart 1912, s. 132-134.
- İsmail Gaspirinski, "Muhâceret-i Muntazama", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.23,20 Eylül 1328-3 Ekim 1912, s. 376-379.
- İsmail Gaspirinski, "Tercüme-i Hâl: Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72,27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 401.
- İsmail Gaspirinski, "Terakkiyat-ı İslamiye Kongresi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.48, 19 Recep 1327, s. 337-340.
- İsmail Gaspirinski, "Tedrisat-ı Umumiye Hakkında (I)", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.48, 19 Recep 1327, s. 346.
- İsmail Gaspirinski, "Tedrisat-ı Umumiye Hakkında (2)", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.49, 26 Recep 1327, s. 359-364.
- İsmail Gaspirinski, "Âlem-i İslamı Uyandıracak Çareler: Umûmî Mû'temer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.42, 6 Cemaziyelahir 1327, s. 248-250.
- İsmail Gaspirinski, "Sertâc-ı Ulema-i Şeriat-penâh Şeyhülislam Hazretlerine Açık Mektup", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.52, 17 Şaban 1327, s. 406-407.
- İstikbal, "Kırım Zindanı - Mahbusiyetimiz ve Mahbusin-i Müslimenin Elim Sergüzeştleri", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.21, 28 Teşrinievvel 1326, s. 338-339.
- Kara Bey, "Âlem-i İslam ve Rusya", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C. 4, S.100, 28 Recep 1328, s. 377-379.
- Kazanlı Abbas, "Tatar Edebiyatının Tarihçesi", **Türk Derneği**, C.1.Sene, S.5, 1327, s.156-159.
- Kazanlı Aliyyullah Şerefüddinoğlu, "Kart Eymen", **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.92, 10 Eylül 1331-23 Eylül 1915, s. 228.
- Kazanlı Ayaz, "Lisan Meselesi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.46, 5 Recep 1327, s. 316-317.
- Kazanlı Ayaz, "Lisan Meselesine Dair", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.50, 3 Şaban 1327, s. 380-381.
- Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları [1]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.51, 10 Şaban 1327, s. 398-399.
- Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları [2]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.52, 17 Şaban 1327, s. 415-416.
- Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları [3]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.53, 24 Şaban 1327, s.14-16.
- Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları [4]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.55, 7 Ramazan 1327, s.47-48.
- Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları [5]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.56, 15 Ramazan 1327, s.60-62.
- Kazanlı Hacı Ahmet, "Rusya Müslümanları", **İctihad**, C.1.Sene, S.4, Mart 1905, s.6-9.
- Kazım Şinasi, "Şuun-Kırım Hakkında", **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.37, 28 Mart 1918, s. 217.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Kazım Şinasi, “Şuun-Batum”, **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.40, 18 Nisan 1918, s. 279.
- Kete, “Petersburg’da Şark Gecesi - Piyer Jovye Vedömösti Gazetesinden (Petesburg Müslüman Cemiyeti’nin Düzenlediği Çay Gecesi Hakkında)”, **İctihad**, C. 3.Sene, S.43, 15 Mart 1328, s.1040.
- Kırımlı Yakup Kemal, “Medeniyet-i Garbiyeyi İktibasta İctimaiyyunumuzun Gösterdiği Tesamüh”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.7, 24 Haziran 1326, s.66-67.
- Kırımlı Yakup Kemal, “Âlem-i İslam’ın Nazar-ı İntibahına”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.14, 2 Eylül 1326, s.128-129.
- Kırımlı Yakup Kemal, “Cemiyet-i Hayriyelerimiz-Yahut Hayatımız!”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.21, 28 Teşrinievvel 1326, s. 336-338.
- K.N., “Türklük Şuûnu: Rusya’da Hilâl-i Ahmer ve Matbuat, Petersburg’ta Türkçe”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.27, 15 Teşrinisani 1328-28 Kasım 1912, s. 61-62.
- Kovespondaş Doryan, “Rusya Müslümanları”, **Mecmua-yı Ebuziyya**, C.31.Sene (b), S.137, 25 Rebiyülevvel 1330, s. 288.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Abdullah Tukayef”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.40, 16 Mayıs 1329-29 Mayıs 1913, s. 279-286.
- Köprülüzade Mehmet Fuat, “Türklük Âlemi (Azerbaycan Cumhuriyeti)”, **Yeni Mecmua**, C.4, S.76, 15 Mayıs 1923, s. 203-204.
- Lütfullah Ahmet, “Müslümanları Tanıyalım (Rusya Çarlığı Dâhilinde Yaşayan Müslümanların Sayısı Hakkında)”, **Donanma**, C.6, S.26, 28 Kânunuevvel 1914, s.407-410.
- M. “Türk Ocağı Konferansları: Kafkasya Hakkında”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.155, 16 Mart 1334-16 Mart 1918, s. 133-134.
- M., “Şuûn: Rus İhtilâli-Türkistan ve Kafkasya”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.156, 1 Nisan 1334-1 Nisan 1918, s. 160-162.
- M.A., “Türklük Şuûnu: Kırım Tatarlarının Metâlîbi-Rusya İhtilâlinin Buhara’daki İnîkasları-Rusya Türkleri ve Milliyet Prensibi”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.141, 16 Ağustos 1333-16 Ağustos 1917, s. 182.
- M.A., “Türklük Şuûnu: Rusya’daki İslamların Muhtariyeti”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.13), S.150, 20 Kânunuevvel 1333-20 Aralık 1917, s. 309.
- Malumat, “Orenburg Mütfûsü ve Devlet-i Aliyye Sefiri”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.84, 4 Rebiyülahir 1328, s. 112.
- Malumat, “Hedayâ-yı Seniye ve Rusya Müslümanları”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.84, 4 Rebiyülahir 1328, s.112.
- Mamur, “Petersburg (Rusya’nın Payitahtı) Dan Petersburg’ta Kurban Bayramının İlk Günü”, **Türk Yurdu**, C.I, S.5, 12 Kânunuevvel 1327-25 Ocak 1912, s. 84-85.
- Mehmed Emin, “İsmail Gaspirinski’ye”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72, 27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 399.
- M. Garib, “Türklüğün Büyük Günlerinden”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 6-7.
- M.Garib, “Azerbaycan Köylüsü Ne halde?”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 10-11.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Mehmed Niyazi, "Fâzıl-ı Muhterem İsmail Gaspirinski Bey'in Konferansını Dinlerken", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.49, 26 Recep 1327, s. 364-365.
- Mehmet Fuat Köprülüzade, "Azeri Edebiyatına Ait Notlar - 1 - Hasanoglu -Şeyh İzzettin Bor Hasan İsfarayini", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, C.4, S.1, Mart 1328, s.69-77.
- M. Kırımbayef, "Müslimelere", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.14, 2 Eylül 1326, s.127-128.
- M. (Muhammed) Aü Münir, "İsmail Gaspirinski Bey Hazretlerine", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.52, 17 Şaban 1327, s. 409-411.
- Mehmed Muhlis, "Türk Âleminde: Türk Sözü ve Rusya Müslümanları", **Türk Yurdu**, C.VI (C.13), S.145, 11 Teşrinievvel 1333-11 Ekim 1917, s. 238-240.
- Mehmet Abidullah, "Duma-Rusya Meclis-i Mebusanı", **Doğru Söz**, S.6, 31 Mayıs 1906, s. 1-5.
- Mehmet Arif Musin, "Kısm-ı Mahsus: Kırgız Hayatından", **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.32, 19 Kânunusani 1326, s. 127-128.
- Mirza Müftüzade, "Rusya Dumasında Kırım Mebusu Mirza Müftizâde'nin lisan-ı Milliye Dair İrâd Eylediği Nutuk Sureti", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.84, 4 Rebiyülahir 1328, s.61.
- M.M., "Türkistan Türk Gençler Birliğinde", **Azeri Türk**, C.1.Sene, S.17, 1 Teşrinievvel 1928, s. 14-15.
- Molla Berdi Kolkari Mehmet, "Hive'den Mektup (Kova Havarzem'in Halet-i Hazırası)", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.16, 16 Eylül 1326, s. 260-261.
- M.S. (Sad) Buharî, "Buhara'da Şeriat Namına İrtikâb Olunan Cinayât" **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.66, 26 Zilkade 1327, s. 221-222.
- M. Safvet, "Rusya Müslümanları ve Duma Meclisi", **Beyan-ül Hak**, C.2.Sene, S.66, 14 Haziran 1326, s.1312-1314.
- M. Şemsettin, "Milli Meseleler - Şimal Türkleri ve Tatarlık", **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.51, 4 Temmuz 1918, s.494-499.
- Muhyiddin b. Hacı Emin, "Kırım'da Münteşir Tercüman Ceridesi Sahibi İsmail Gaspirinski Beye", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.64, 11 Zilkade 1327, s.185-186.
- Musa, "Kazan Tatar Şivesinde Darb-Meseller", **Türk Derneği**, C.1.Sene, S.2, 1327, s.50-52.
- Musa Kazım, "Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.85, 11 Rebiyülahir 1328, s. 121-123.
- Musa Kazım, "Türkistan Felaketi İçin", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.128, 16 Safer 1329, s. 397.
- Mustafa Taki, "Rusya'da Tazyik-i İslam'a Lüzum Gösterenler", **Beyan-ül Hak**, C.4. Sene, S.126, 22 Ağustos 1327, s.2284-2286.
- Mustafa Nakî [Takî], "Rusya'da Tazyik-i İslam'a Lüzum Gösterenler", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.156, 7 Ramazan 1329, s.412-413.
- Müftüzade İsmail Mirza, "Elvah-ı İntibah: Rusya Dumasında Kırım Mebusu Müftüzade İsmail Mirzâ'nın Nutku (1)", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.45, 27 Cemaziyelahir 1327, s. 295-296.

- Nazım Ragıp, “Osmanlı İstikrazları (Kırım Muharebesinden Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresinin Teşkiline Kadar Güzeran Olan Müddette Akd Olunan İstikrazlar)”, **İstişare**, C.1, S.8, 30 Teşrinievvel 1324, s.180-182.
- Necat, “Kafkasya’da İntişar Eden Necat Refikimiz Yazıyor”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.127, 9 Safer 1329, s. 384.
- Necmettin Sadık, “İhtilalden Önce Rusya – Rusya’da Aile ve Kadın Hayatı”, **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.41, 25 Nisan 1918, s.294-295.
- Nizameddin, “Asya-yı Vusta’da İngiliz-Rus Rekabeti”, **Beyan-ül Hak**, C.2.Sene, S.75, 16 Ağustos 1326, s. 1457-1459.
- Novoye Vremya, “Müslümanlar ve Rusya”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.122, 4 Muharrem 1329, s.301-302.
- Novoye Vremya, Osmanischer Uoyd, Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.131, 8 Rebiyülevvel 1329, s.14-15.
- Novoye Vremya, “Rusya ve Müslümanlar”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.153, 13 Şaban 1329, s.363-365.
- Nuri Efendi, “Türkistan’ın Ahali-i İslamiyyesi (Hal-i Melal Engizi)”, **Beyan-ül Hak**, C.3.Sene, S.96, 24 Kânunusani 1326, s. 1798-1799.
- Nur Alizade Gıyas(eddin) Hüsnü, “Buhara’ya Dair [1] Buhara’da Sünniler Şifler”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.74, 22 Muharrem 1328, s. 350-352.
- Nur Alizade Gıyas(eddin) Hüsnü, “Buhara’ya Dair [2]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.82, 18 Rebiyülevvel 1328, s. 75.
- Nur-i Alizade Gıyas(eddin) Hüsnü, “Buhara’ya Dair [3]”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.91, 24 Cemaziyelevvel 1328, s. 228-230.
- Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102, 12 Şaban 1328, s. 412-413.
- Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara’da İntibah”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.117, 29 Zilkade 1328, s. 209-210.
- N. [Nur Alizade] Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara’da Tekrar Mektep Kavgası”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.122, 4 Muharrem 1329, s. 297-298.
- Nur-i Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara Ahvaline Dair”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.125, 25 Muharrem 1329, s. 345-347.
- Nur-i Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara Ulema-yı Muhteremesine Açık Mektup”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.106, 11 Ramazan 1328, s. 30-32.
- Nur-i Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara Ahvaline Dair”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.125, 25 Muharrem 1329, s. 345-347.
- Nur-i Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Âlem-i İslam’ın Kam-ı Mesudu Buhârîlerin Devr-i Cedidi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.126, 2 Safer 1329, s. 362-363.
- Odlu Türk, “Hususi Muhabirlerimizden: Bakü’den”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.25, 18 Teşrinievvel 1328-31 Ekim 1912, s. 27-29.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Odlu Türk, "Hususî Muhabirlerimizden Bakü'den", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.66, 15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914, s. 309-311.
- Osman Cevdi, "Novye ve Rimye'nin Mütalaalarından" **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.28, 23 Kânunuevvel 1326, s. 63-64.
- Osmanişer Loyd, "Buhara'da Yangın", **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.29, 30 Kânunuevvel 1326, s. 79-80.
- Osmanişer Loyd Gazetesi, "Şark'ta Rusya ve İngiltere", **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.29, 30 Kânunuevvel 1326, s. 80.
- Osmanişer Luid, "Rusya'daki Türkçe", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.70, 24 Zilhicce 1327, s.283.
- Osmanischer Luid, "Rusya Müslümanları", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.72, 8 Muharrem 1328, s.318-319.
- Osmanischer Uoyd, "Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C. 3, S.78, 21 Safer 1328, s.236.
- Osmanischer Uoyd, "Rusya İslâmları", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.78, 21 Safer 1328, s.420-421.
- Osmanischer lioyd, "Rusya'da İslamlar", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.97, 7 Recep 1328, s.332.
- Resulzâde Mehmed Emin, "Resulzâde Mehmed Emin Beg'in Bir Mektubu", **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 6-8.
- S. (Sadi A. (Ayn) İbrahimof, "Ulemâ-yı İslam Böyle Olmalı", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S. 62, 27 Şevval 1327, s.157.
- Sadâ, "Taşkent'te Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.69, 17 Zilhice 1327, s. 272.
- Sadâ (Bakü), "Buhara ve Bulgaristan Hükümdarları", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.80, 5 Rebiyülevvel 1327, s. 40.
- Sadâ, "Kafkas Müslümanları", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.91, 24 Cemaziyelevvel 1328, s. 230.
- Sadri Maksûdî, "Rusya Meclis-i Mebusanında Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksûdî'nin Mühim Bir Nutku", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.121, 27 Zilhicce 1328, s. 287-288.
- Safes, "Tercüme-i Hâl: Hüseyinzâde Ali Bey", **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.81, 2 Nisan 1331-15 Nisan 1915, s. 104-107.
- Safes, "Tercüme-i Hâl: Hüseyinzâde Ali Bey", **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.82, 23 Nisan 1331-6 Mayıs 1915, s. 114-116.
- Safes, "Tercüme-i Hâl: Hüseyinzâde Ali Bey", **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.83, 12 Mayıs 1331-25 Mayıs 1915, s. 123-125.
- Safes, "Türk Dünyasında: Rusya'da Sakin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilâtı; Bu teşkilâtın Islâhına Dair Arzu ve Teşebbüsler; Yeni Orenburg Müftüsü", **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.92, 10 Eylül 1331-23 Eylül 1915, s. 230-232.

- Safes, “Türk Dünyasında: Rusya’da Sakin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilâtı; Bu Teşkilâtın Islahına Dair Arzu ve Teşebbüsler; Yeni Orenburg Müftüsü”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.93, 24 Eylül 1331-7 Ekim 1915, s. 240-241.
- Seyyah, “Hind’den Dönerken”, **Türk Yurdu**, C.I, S.12, 19 Nisan 1328-2 Mayıs 1912, s. 199-200.
- Sibiryalı Veliullah Enverî, “Haftada Bir Gün İstirahat ve Tahdid-i Eşgal-Rusyalı İslam Tüccaranının Nazar-ı Dikkatine”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.25, 25 Teşrinisani 1326, s. 11-12.
- Sibiryalı Ayşe, “Osmanlı İslam Hemşirelerimize”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.4, 13 Mayıs 1326, s. 60-61.
- Sibiryalı Ayşe, “Büyük Hemşirem Emine Sümeyye Hanım Efendi Hazretlerine”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.9, 22 Temmuz 1326, s. 144-148.
- SM⁷, “Buhara’da Sûnnîlerle Şiîler”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.73, 15 Muharrem 1328, s. 336.
- SM, “Buhara Ahvalı”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.123, 11 Muharrem 1329, s. 314-315.
- SM, “Buhara İstiklaline Sû-i Kasd”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.108, 25 Ramazan 1328, s. 68-69.
- SM, “Rusya İslamlarında Maarif”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.66, 26 Zilkade 1327, s.222-223.
- SM, “Rusya’da Ulema”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.77, 14 Safer 1328, s.401.
- SM, “Kırım’da Tercüman Naşiri İsmail Bey Gaspirinski’ye”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.101, 5 Şaban 1328, s. 400.
- SM, “Hîve Hâkimi Merhum Seyyid Muhammed er-Rahim Bahadır Han”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.109, 2 Şevval 1328, s. 78-79.
- SM, “Türkistan Felaketzedegânına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.129, 23 Safer 1329, s. 414-416.
- SM, “Rusya’da Tazyikat” **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.132, 14 Rebiyülevvel 1329, s. 31.
- SM, “Orenburg Müfti-i Âlisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriye-i İftası”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.146, 18 Cemaziyelahir 1329, s. 254-256.
- SM, “İsmail Bey Gaspirinski Hazretleri Tarafından Konferans”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.47, 12 Recep 1327, s. 336.
- SM [SM Muhabiri], “Buhara’da Mektepler”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.69, 17 Zilhicce 1327, s. 267-268.
- SM Okuyucuları, “Buhara’dan Mektup”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.82, 18 Rebiyülevvel 1328, s. 74.
- Şah Ahmet, “Hive ve Islahat”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.22, 4 Teşrinisani 1326, s. 359-360.

⁷ SM=Sırat-ı Müstakim.

- Şah Ahmet, "Hive'de Mektebler Islahı Şayan-ı Dikkat Bir Meseledir", **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.26, 9 Kânunuevvel 1326, s. 26-28.
- Şerafettin, "Tarih – Kırım'da Yetişen Türk Ulemaları", **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.44, 16 Mayıs 1918, s. 353-355.
- Tahir El-Mevlevi, "Buhara'da İlim ve Ulema", **İ'tisam**, C.1.Sene, S.35, 29 Ağustos 1335, s. 427-430.
- Talebeden Canpolat, "Türkçe Hutbe", **İslam Dünyası**, C. 1, S.21, 6 Kânunusani 1329, s. 332-334.
- Tanin, "Türkistan'da Sefalet", **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.31, 13 Kânunusani 1326, s. 109.
- Tanin, "Zavallı Türkistanlılar İçin", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.131, 8 Rebiyülevvel 1329, s. 14.
- Taşdemir, "On yıl Önce Azerbaycan İstiklalini İlan Eden Şura-i Milli", **Azeri Türk**, C.1.Sene, S.9, 31 Mart 1928, s. 28-30.
- Tercüman, "İmparatorluk Haricindeki Türkler Ne Diyorlar", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.20, 9 Ağustos 1328-22 Ağustos 1912, s. 336-337.
- Tercüman, "Buhara Meselesi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.77, 14 Safer 1328, s. 403.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Validelerimiz", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.1, 2 Nisan 1326, s. 11-14.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: İslamiyet ve Noviye ve Remya", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.1, 2 Nisan 1326, s. 15-16.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Rusya İslamlarında Tiyatroculuk", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.2, 15 Nisan 1326, s. 27-29.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Bedbaht Hükümdar, Zavallı Millet", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.3, 29 Nisan 1326, s. 43-46.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Kırgızlar ve Duma'nın Son Kararı", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.4, 13 Mayıs 1326, s. 62-65.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Duma ve Hukuk-u İslam", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.5, 27 Mayıs 1326, s. 80-82.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Pan-İslamizm Etrafında Bir Misyoner - Misyoner Nedir?", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.6, 10 Haziran 1326, s. 96-100.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Rusya'da İmamet Mensubu", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.7, 24 Haziran 1326, s. 114-117.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Afganistan-Buhara", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.8, 8 Temmuz 1326, s. 128-132.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Kazan'da İn'ikad Eden Misyonerler Kongresi Münasebetiyle", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.9, 22 Temmuz 1326, s. 148-151.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: İran'a Doğru", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.10, 5 Ağustos 1326, s. 160-164.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Âlem-i İslam: Müntesibin-i İlmiyeye", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.11, 12 Ağustos 1326, s. 179-181.
- Terviskili Ahmet Tacettin, "Tiyatro Namı Verilen Sefahethaneler - Emniyet-i Umumiye'nin Nazar-ı Dikkatine!", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.12, 19 Ağustos 1326, s. 190-193.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: İslam Kadınları”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.14, 2 Eylül 1326, s. 224-228.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Buhara Talebeleriyle Bir Hasbihal”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.15, 9 Eylül 1326, s. 241-245.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Hive Hânı Mehmet Rahim Han’ın Vefatı Münasebetiyle”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.16, 16 Eylül 1326, s. 254-258.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Maverâü’n-Nehirde İngiltere”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.17, 30 Eylül 1326, s. 275-278.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Etrafımızda Donanları Donduranlara”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.18, 7 Teşrinievvel 1326, s. 290-292.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Bugünkü Mevkiimiz”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.19, 14 Teşrinievvel 1326, s. 306-309.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Osmanlı Hemşirelerime Bir İki Söz”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.22, 4 Teşrinisani 1326, s. 352-354.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Merkez-i Hilafette Hacılar”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.22, 4 Teşrinisani 1326, s. 355-358.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Talim-i Umumi, Hükümetin Entrikası ve İslamların Basiretkarane Hareketleri”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.23, 11 Teşrinisani 1326, s. 369-373.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Biz, Mazimiz ve Avrupa”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.24, 18 Teşrinisani 1326, s. 387-391.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Kırgız Sahrasından Gelen Canlı Bir Sadayı Hamiyyet - Talim-i Umumi Etrafında”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.25, 25 Teşrinisani 1326, s. 6-10.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i Lisan: Lehistan’da İslamiyet ve Lehlilerle Münasebetimiz”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.26, 9 Kânunuevvel 1326, s. 23-26.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Orenburg Mahkeme-i Şeriye-i İslamiyesi ve Heyet-i Teftişîye”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.27, 16 Kânunuevvel 1326, s. 43-47.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Orenburg Mahkeme-i Şeriyesini Teftiş Münasebetiyle Novye ve Rimye’nin Bir Makalesi”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.28, 23 Kânunuevvel 1326, s. 51-56.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Buhara’da İcraat”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.29, 30 Kânunuevvel 1326, s. 75-78.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “İntizar-ı İbrete! Şarlatanlıkla İş Dönüyor-Tedbir, İhtiyat Lazımdır”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.30, 6 Kânunusani 1326, s. 84-88.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Türkistan Felaketzedegani”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.31, 13 Kânunusani 1326, s. 101-104.
- Terviskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Orenburg Müftüsü Namına Yapılacak Jübile-Münasebetiyle”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.32, 19 Kânunusani 1326, s. 118-121.
- Troytskili Ahmed Taceddin, “Rusya İslamları”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.31, 3 Rebiyülevvel 1327, s. 73-75.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya'da İslamiyet Âlemi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.57, 22 Ramazan 1327, s. 78-80.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezâreti[1]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.61, 20 Şevval 1327, s.142-143.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezâreti [2]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.62, 27 Şevval 1327, s. 156.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Tashih-i Efkar: Orenburg'da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.66, 26 Zilkade 1327, s. 219-221.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam [1]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.71, 1 Muharrem 1328, s. 301-304.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam [2]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.73, 15 Muharrem 1328, s. 333-335.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam [3]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.74, 22 Muharrem 1328, s. 346-350.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam [4]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.77, 14 Safer 1328, s. 397-399.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Nevviyye ve Remiyye ve Âlem-i İslam", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.59, 6 Şevval 1327, s. 108-110.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Rus Maarif Nezareti'nin Beyanâtı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair [1]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.65, 19 Zilkade 1327, s. 204-206.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Rus Maarif Nezareti'nin Beyanâtı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair [2]", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.67, 3 Zilhicce 1327, s. 237-239.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya İslamları ve Üç Mesele", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.2, S.33, 17 Rebiyülevvel 1327, s. 106-108.
- Troytskili Ahmed Taceddin, "Zavallı Buhara", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.64, 11 Zilkade 1327, s. 187-190.
- Tevfik Nureddin, "Türk İbtidâî Mektep Kitapları", **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.22, 6 Eylül 1328-19 Eylül 1912, s. 362-364.
- Turanlı K., "Tarih Sahifelerinden: Dandik Mirza'nın Son Sözü (Tatarların Altınordu Zabıtlarından Olup Rusya ile Muharebelerin Birinde şehit Olurken Söylediği Son Nutkudur)", **İslam Dünyası**, C.1, S.17, 27 Teşrinievvel 1329, s. 270-271.
- Türkistan Enstitüsü Asistanlarından Cafer Oğlu Ahmet, "Mirza Şefi' Hakkında Notlar", **Türkiyat Mecmuası**, C.2, 1926, s. 261-270.
- Türkistanlı Rıfat, "Kavmî: Kırgız-Kazaklar", **Mihrab**, C.1.Sene, S.3, 15 Kânunuevvel 1339, s. 82-83.
- T.Y.⁸, "Mirza Feth Ali Ahundof", **Türk Yurdu**, C.I, S.5, 12 Kânunuevvel 1327-25 Ocak 1912, s. 77-79.

⁸ T.Y.=Türk Yurdu.

- T.Y., “Türklük Şuûnu: İmparatorluk Haricindeki Türklerde Türklük Hamiyeti, Peterburg’ta Rusça Türk-Müslüman Gazetesi”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.28,29 Teşrinisani 1328-12 Aralık 1912, s. 77-78.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Semerkand Gazetesi, Takiyef’in Cenazesi, Ayaz İshakî, İtizar”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.39, 2 Mayıs 1329-15 Mayıs 1913,s. 275.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Hive Harbiye Nâzırının Fikri”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.41,30 Mayıs 1329-12 Haziran 1913, s. 314.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Şemsi Esedüllayef”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.42, 13 Haziran 1329-26 Haziran 1913,s. 330-331.
- T.Y. “Matbuat: Dilimiz”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.47, 22 Ağustos 1329-4 Eylül 1913, s.430-431.
- T.Y., “Matbuat: Türkler İçinde Milli Hareket”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.65, 1 Mayıs 1330-15 Mayıs 1914, s. 295-297.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: İsmail Bey Gasprinski’nin İstanbul’a Gelmesi-Türkistan’da İşret ve Fuhuş Aleyhinde Tedâbir”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.69, 12 Haziran 1330-25 Haziran 1914, s. 364.
- T.Y., “İsmail Beye Türk Milletinin İhtiramı”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.72, 27 Teşrinisani 1330-10 Aralık 1914, s. 405-406.
- T.Y., “İstizâha Cevap”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.7), S.74,25 Kânunuevvel 1330-7 Ocak 1914, s. 29.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Türkiye Haricindeki Türklerde”, **Türk Yurdu**, C.V (C.10), S.105, 7 Nisan 1332-20 Nisan 1916,s. 54-55.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rusya’da Sakin Gayr-i Rus Unsurların Protestosu”, **Türk Yurdu**, C.V (C.10), S.110, 19 Mayıs 1332-1 Haziran 1916, s. 97-98.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Türkistan’da Askerlik”, **Türk Yurdu**, C.V (C.10), S.121, 27 Teşrinievvvel 1332-9 Kasım 1916,s. 249.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Kırgız ve Kafkas Türkleri ve Askerlik-Kafkasyalılar Dayanamıyorlar”, **Türk Yurdu**, C.V (C.10), S.120, 13 Teşrinievvvel 1332-26 Ekim 1916,s. 237-238.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Şark ve Şimal Türklerinde”, **Türk Yurdu**, C.V (C.10), S.118, 15 Eylül 1332-28 Eylül 1916, s. 214.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Türkistan ve Sibiryâ Türklerinin Askerliği”, **Türk Yurdu**, C.V (C.11), S.116, 18 Ağustos 1332-31 Ağustos 1916,s. 180.
- T.Y., “İçtimaiyât: Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevkii”, **Türk Yurdu**, C.V (C.11), S.115,4 Ağustos 1332-17 Ağustos 1916, s. 158-159.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rus İhtilâli ve Türkler”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.134,10 Mayıs 1333-10 Mayıs1917, s. 92.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Şimâl Türkleri ve İstanbul Meselesi-Rusya Müslümanlarının Bir İçtimar-Hive Hanlığı Müttehassıslar İstiyor-Türk Ocağında Bir Müsamere”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.135,24 Mayıs 1333-24 Mayıs1917, s. 106.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rusya’da Milliyet Meselesi”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.137,21 Haziran 1333-21Haziran 1917, s. 129.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rus İhtilâlinde Türkler”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.138,5 Temmuz 1333-5 Temmuz 1917, s. 142.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rusya’da Müslümanların Müftü ve Kadılar İntihabı ve İlk Kadın Kadı”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.140,2 Ağustos 1333-2 Ağustos 1917, s. 168.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rusya Müslümanlarının Muaveneti (19) Ağustos Tarihli “Sabah” Refikimizden-Moskova İslam Kongresi’nin Mukarrerâtı-Kazan İslam Kongresi Mukarrerâtı-Şimâl Türklerinin Kararı-Rusya Müslümanları ve Rusya Hükümetinin Mezalimi-Sibiryalıları Muhtariyet İstiyorlar”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.13), S.143, 13 Eylül 1333-13 Eylül 1917, s. 215-216.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Rusya İhtilâli ve Türkler-Yeni Gazeteler-Demokratlar Şurasında-Kırım Han Sarayının İstirdadı-Müslüman Müftüsünün Beyannâmesi-Ulemâ İttifakı İdare-i Merkeziyesinin Tamimi-Büyük Bir İslam Şirketi-Rus Gençleri İslam Dinine Giriyor”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.13), S.148, 22 Teşrinisani 1333-22 Kasım 1917, s. 277-278.
- T.Y., “Türklük Şuûnu: Kırımlıların ve Başkırların İstiklâli”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.13), S.150, 20 Kânunuevvel 1333-20 Aralık 1917, s. 309.
- Ufalı Toktamış, “Yeni Eserler: Rusya’da Türk Gazeteleri”, **Türk Yurdu**, C.VI (C.12), S.139, 19 Temmuz 1333-19 Temmuz 1917, s. 155.
- Üryanizade Vahid, “Türkçe Hutbe Örneklerinden”, **İslam Mecmuası**, C.4 (b), S.53, 15 Mayıs 1333, s. 1047-1048.
- Vakit, “Buhara Emirinin Yeni Sarayı”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.60, 13 Şevval 1327, s. 127.
- Vakit, “Medine Kazan Talebesi Cemiyeti”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.60, 13 Şevval 1327, s. 128.
- Y. Ali, “Azerbaycan’da Edebiyat Meselesi”, **Azeri Türk**, C. 1.Sene, S.12, 31 Mart 1928, s. 8-10.
- Y. Ali, “Azerbaycan’da Edebi Hayat-Son Asır Azeri Edebiyatına Bir Nazar”, **Azeri Türk**, C. 1.Sene, S.17, 1 Teşrinievvel 1928, s.4-5.
- YY, “Bakü’de İran Taksimi Aleyhinde Miting”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.116, 22 Zilkade 1328, s. 209.
- YY, “Buhara’dan Mektup”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.69, 17 Zilhicce 1327, s. 266-267.
- YY, “Buhara Emiri ve Sivastopol Cemaat-i İslamiyesi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.87, 25 Rebiyülahir 1328, s. 158-159.
- YY, “Buhara”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102, 12 Şaban 1328, s. 420.
- YY, “Buhara”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.104, 26 Şaban 1328, s. 460.
- YY, “Buhara-Hîve”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.101, 5 Şaban 1328, s. 398.
- YY, “Buhara’da Devr-i Cedid ve Merasim-i Cülûsiye”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.126, 2 Safer 1329, s. 367.
- YY, “Buhara Emirinin Türkistan Felaketzedegâni İlanesi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.130, 30 Safer 1329, s. 432.

- YY, “Müslüman Kongresi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102, 12 Şaban 1328, s. 420.
- YY, “Nahcivan’dan Mektup”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102, 12 Şaban 1328, s. 414.
- YY, “Orenburg Müftüsünün Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25. Sene-i Devriyyesi Şenliğı”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.123, 11 Muharrem 1329, s. 319-320.
- YY, “Petersburg Cami-i Kebîri”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.111, 16 Şevval 1328, s. 128.
- YY, “Pencap’tan (Mektup)”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.111, 16 Şevval 1328, s. 126-127.
- YY, “Rusya”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102, 12 Şaban 1328, s. 419.
- YY, “Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti Kulübü’nde Bir Konferans”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.103, 19 Şaban 1328, s.438.
- YY, “Rusya’da Müslümanlara Tazyikat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.104, 26 Şaban 1328, s.16.
- YY, “Rusyalı Müslüman Kardeşlerimizde Himmet”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.104, 26 Şaban 1328, s.16.
- YY, “Rusya’da Müslüman Fahrî Şehbenderi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.111, 16 Şevval 1328, s. 128.
- YY, “Rusya Müslümanlarında Faaliyet-i İktisadiye”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.115, 15 Zilkade 1328, s.192.
- YY, “Rusya’da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ve Millet Cihadları”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.115, 15 Zilkade 1328, s. 191-192.
- YY, “Rusya’da İhtida”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.116, 22 Zilkade 1328, s. 209.
- YY, “Rusya’da Hürriyet-i Diniye Meselesi”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.119, 5 Zilhicce 1328, s. 255.
- YY, “Rusya Müslümanlarının Muhafaza-i Milliyet Cihadları”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.119, 5 Zilhicce 1328, s.255.
- YY, “Müslümanlara Tazyikat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.117, 29 Zilkade 1328, s. 224.
- YY, “Müslümanlara Tazyikat”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.119, 5 Zilhicce 1328, s.255.
- YY, “Türkistan”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.4, S.102, 12 Şaban 1328, s. 420.
- YY, “Türkistan”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.118, 5 Zilhicce 1328, s.240.
- YY, “Türkistan”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.123, 11 Muharrem 1329, s.319.
- YY, “Türkistan’da Rus Mektepleri”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.109, 2 Şevval 1328, s. 86.
- YY, “Türkistan’da Sefalet”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.125, 25 Muharrem 1329, s. 351-352.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- YY, "Asya-yı Vasıtı Felaketzedegâni İane Defteri", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.125, 25 Muharrem 1329, s. 352.
- YY, "Asya-yı Vasıtı Felaketzedegâni", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.126, 2 Safer 1329, s. 368.
- YY, "Asya-yı Vasıtı Felaketzedegâni İane Defteri", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.127, 9 Safer 1329, s. 384.
- YY, "Asya-yı Vusta Felaketzedegâni Menfaatine Verilen Konferans", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.128, 16 Safer 1329, s. 397-398.
- YY, "Asya-yı Vusta Felaketzedegâni İane Defteri", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.128, 16 Safer 1329, s. 400.
- YY, "Asya-yı Vusta Felaketzedegâni İane Defteri", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.130, 30 Safer 1329, s. 432.
- YY, "Rusya'da Bulunan Müslümanların Hesabı", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.130, 30 Safer 1329, s. 432.
- YY, "Rusya İslamları Tazyik Ediyor", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.130, 30 Safer 1329, s. 431.
- YY, "Rusya'nın Kiev Şehrinde Cami Tesisi", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.130, 30 Safer 1329, s. 431.
- YY, "Orenburg Müslüman Medresesine Bu Sene Akçe Verilmiyor", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.5, S.130, 30 Safer 1329, s. 432.
- YY, "Türkistan'da Bir Misyoner", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.155, 28 Şaban 1329, s. 400.
- YY, "Şimali Kafkasya'da Arapça Gazete", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.155, 28 Şaban 1329, s. 400.
- YY, "Buhara'dan Afgan Lisan-ı Memûr-ı Siyasîsinin İhracı", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.6, S.155, 28 Şaban 1329, s. 400.
- Yeni Gazete, "Kazan Misyoner İctimaının Kararı", **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.8, 8 Temmuz 1326, s. 136.
- Zarif Beşiri, "Çuvaşlar", **Türk Derneği**, C.1.Sene, S.7, 1328, s. 223-231.
- Ziynetullah Nuşirevan, "İctimaîyât: Türk Kadınlığının Terbiyevî Mevkii", **Türk Yurdu**, C.V (C.11), S.114, Temmuz 1332-Ağustos 1916, s. 147-148.
- Z. N.(Zinetullah Nuşirevan), "Türk Âleminde: Kadınlar Hukuku", **Türk Yurdu**, C.VI (C.13), S.149,6 Kânunuevvel 1333-6 Aralık 1917, s. 290-292.
- Ziya Gökalp, "İctimaîyât: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak (8) Türk Milleti ve Turan", **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.62, 20 Mart 1330-2 Nisan 1914, s. 238-240.
- Ziya Gökalp, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?", **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.38, 14 Mart 1918, s. 233-235.
- Züfer Kasımî (Perimli), "Rusya'daki İslamların Terakkiyât-ı Diniye ve Milliyeye Hizmetleri", **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.3, S.62, 27 Şevval 1327, s.157-159.

II. Yazarı Belirtilmeyen Makaleler

- “Acaristan’da (Halk Maârifi)”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 14.
- “Acaristan’da Rus Bolşevikleri”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 15-16.
- “Akmolinsk’ten Mektup (Duma’daki İslam Mebuslarına Hitaben)”, *Tearüf-i Müslimin*, C.2, S.25, 25 Teşrinisani 1326, s. 12-13.
- “Âlem-i İslam - Rus Müslümanları Hakkında”, *Servet-i Fünun*, C. 45, S.1165, 19 Eylül 1329, s. 492.
- “Almanya-Rusya-Rusya Müslümanlarının İstikbali”, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)*, C.15, S.368, 5 Eylül 1334, s. 73-78.
- “Amerika’da Tatar Talebesi”, *İslam Dünyası*, C.1, S.7, 23 Mayıs 1329, s. 112.
- “Ateş Çalan Promete”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 1-3.
- “Azerbaycan’ın Payitahtı / Yeni Doğan Türk ve İslam”, *Yeni Mecnua*, C.3, S.63, 3 Teşrinievvel 1918, s. 204-205.
- “Azerbaycan’da Ta’kibât”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 7-8.
- “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 13-14.
- “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 12-14.
- “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 13.
- “Azerbaycan Haberleri”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 14-15.
- “Azerbaycan’da İmha Komitesinin Faaliyeti”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 13-14.
- “Azerbaycan’da Bolşevik Terörü”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 8-9.
- “Bir Telgrafname: Kırım Hanlığı Tarihi İçin Mükâfat”, *Türk Yurdu*, C.I, S.12, 19 Nisan 1328-2 Mayıs 1912, s. 200.
- “Bolşevik Mezâlimi”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 1-2.
- “Buhara Muhabirimizden: Buhara Hali Tehlikede”, *Tearüf-i Müslimin*, C.2, S.1, 15 Nisan 1326, s. 29-30.
- “Buhara’dan Aldığımız Bir Varaka”, *Tearüf-i Müslimin*, C.1, S.11, 12 Ağustos 1326, s. 183-184.
- “Buhara Emirinin Vefatı ve Tesir-i Azim”, *Beyan-ül Hak*, C. 3.Sene, S.94, 10 Kânunusani 1326, s. 1770.
- “Buhara Han’ı Cedidi”, *Tearüf-i Müslimin*, C.2, S.29, 30 Kânunuevvel 1326, s. 79.
- “Büyük Bir Kafanın Zaya’ı (Bakü Müslümanlarından Şemsi Bin Esadullah’ın Vefatı)”, *İslam Dünyası*, C.1, S.6, 9 Mayıs 1329, s. 96.
- “Cebr ve Tehdid İdaresi”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 1-2.
- “Dağıstan Haberleri (Mahâkim-i Şer’iyye’nin İlgâsı-Dağıstan Talebeleri)”, *Yeni Kafkasya*, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 14-15.
- “Duma’da İslam Mebusu Maksudof’un Parlak Bir Nutku”, *Tearüf-i Müslimin*, C.1, S.22, 4 Teşrinisani 1326, s. 361.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- “Eski Türkistan Halk Edebiyatı-Profesör Karl Berokelman”, **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, C.3. Sene, S.2, Haziran 1339, s. 109-110.
- “Filozofun Köşesi / Azerbaycan Müslümanları Latin Harflerini Kabul Ediyorlar-Olmak Başka Faziletli Olmak Başkadır-Bir Şair Kalbinin Hissi-M. Safvet Efendi’nin Risalesinden Bir Sahife-(Akşam)”, **İctihad**, C.17.Sene, S.150, 22 Teşrinisani 1922, s. 3117-3121.
- “Geçen Salı Akşamı Verilen Konferans (Rusya ve Kazan Ulemasından Hacı Abdürreşid İbrahim Efendi’nin Asya’nın Muhtelif Mahallerinde Mütamekkin Bulunan İslam Kardeşlerimizin Ahval-i İctimaiyesine) Japon”, C.2, 1.Sene, S.53, 15 Mart 1326, s. 1112.
- “Genç Tatar Müverrihi (Ahmet Zeki Velidi Efendi)”, **İslam Dünyası**, C.1, S.19, 29 Teşrinisani 1329, s. 302.
- “Gürcistan’da -Bolşevik Zayi’asına Karşû-”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 14-15.
- “Gürcistan’da”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 14.
- “Gürcistan’da”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 15.
- “Hac Seferi ve Orenburg Müftüsü”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.22, 4 Teşrinisani 1326, s. 360-361.
- “Haftanın Tarihi / İstanbul’un Fatihi-Milli Matemden Sonra-Rusya’daki Türk Kardeşlerimiz”, **Büyük Mecmua**, S.10, 19 Haziran 1335, s.160.
- “Haftalık Havadis (Türkistan’da Rus İstilas-Şer’i Mahkemelerin Kaldırılması- Elektrikli Tramvay)”, **Halka Doğru**, C.1.Sene, S.44, 6 Şubat 1329, s. 352.
- “Haftalık Havadis (Kafkasya’daki Yeni Bir İdare-Vereme Karşı-Hapishaneler)”, **Halka Doğru**, C.1.Sene, S.49, 13 Mart 1330, s. 392.
- “Haricdeki Azerbaycanlılar”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 12-13.
- “Haricdeki Azerbaycanlılar”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 14-15.
- “Havadis (Ekrem Bey’in Vefatı-İslam Mecmuası-Petersburg’da Türkçe Bir Gazete Daha)”, **Halka Doğru**, C.1.Sene, S.42, 23 Kânunusani 1329, s. 336.
- “Hayat-ı Akvam-ı İslamiyye (Rusya Müslümanları)”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.8, S.203, 12 Temmuz 1328, s. 410-411.
- “Hilal-i Ahmerin Kırım Müslümanlarına Muaveneti”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, C.1.Sene, S.8, 15 Nisan 1922, s. 179.
- “Hive Hanı İsfendiyar Han Hazretleri tarafından Sadır Olan Ferman-ı Âlî”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.23, 11 Teşrinisani 1326, s. 375-376.
- “Hive’den Hususi Haberler: Hive’de Maarif”, **İslam Dünyası**, C.1, S.22, 23 Kânunusani 1329, s. 367-368.
- “İctihad (Rusya’da Zulüm Gören Müslümanlar Hakkında)”, **İctihad**, C.1.Sene, S.4, Mart 1905, s. 9-11.
- “(İctihad) da Rusya’dan 20 Mart 1906-İslam Kardeşlerimize Mektup-Aynen”, **Doğru Söz**, C.1, S.4, 3 Mart 1906, s.8.
- “İctimaiyât: Makâm-ı Meşihat-ı Ulyâ ve Nezaret-i Evkaf Teşkilâtı”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.92, 10 Eylül 1331-23 Eylül 1915, s. 229-230.
- “İdil Gazetesi’nin Tatili”, **İslam Dünyası**, C.1, S.24, 20 Şubat 1329, s. 400.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- “İlham-ı Hak - Rusya Müslümanlarına”, **İctihad**, C.1.Sene, S.7, Haziran 1905, s.101-103.
- “İmparatorluk Haricindeki Türklerin Osmanlılara Yardımları, Bayramda Tebrik; Şımallı Türk Gençlerinin Rus Gazetelerine Protestoları, İdareden”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.29, 13 Kânunuevvel 1328-26 Aralık 1912, s. 93-94.
- “İslam Haberleri / Türkistan”, **Donanma**, C.7, S.62, 14 Teşrinievvel 1915, s. 989.
- “İslam Havadisi Türkistan-Şimal-Dağıstan-İran-Afganistan-Japonya”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.10, 1330-1332, s. 318-320.
- “İslam Havadisi / İstanbul-Türkistan-İran-Şimal”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.9, 1330-1332, s. 284-288.
- “İslam Havadisi/Necd-Türkistan-Şimal-İran-Afganistan-Hindistan”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.7, 1330-1332, s. 221-224.
- “İslam Dünyasında: Rusya Müslümanlarında Cemiyet Hayatı-Moskova Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi”, **İslam Dünyası**, C.1, S.7, 23 Mayıs 1329, s. 111.
- “İslam Havadisi: Buhara,Kazan,Evfa,Bakü”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.2, 1332, s. 63-64.
- “İslam Havadisi / Cidde-Muskat-Mısır-Trablusgarp-Somali-Kafkasya-Şimal-Afganistan-İran”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.13, 17 Temmuz 1330, s. 412-416.
- “İslam Havadisi / İstanbul-Kırım-Hindistan-Fas-İran-Cava”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.8, 1330-1332, s. 254-256,
- “İslam Havadisi / İstanbul - Mısır - Avustralya - Trablusgarp - Marakeş - İran - Afrika Afganistan-Hindistan - Çin”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.11, 1330-1332, s. 347-352.
- “İslam Havadisi / Kafkasya’daki Muharebatın Tarihçesi / Bidayet-i Harpten Şimdiye Kadar”, **İslam Mecmuası**, C.1, S.15, 6 Teşrinisani 1330, s. 442-445.
- “İstanbul’da Rusyalı İslam Talebe Kabulü”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.24, 18 Teşrinisani 1326, s. 396.
- “İstibşar (Kafkas Müslümanları Hakkında)”, **Doğru Söz**, S.7, 14 Haziran 1906, s. 4-5.
- “Kadın Şuunu;Rusya’daki İslam Kadınlarının İctimai” **Bilgi Yurdu Işığı**, I/7 (15 Teşrinievvel 1333), s.110.
- “Kafkasya’da Osmanlı İhtiyakı-İrak”, **Yeni Mecmua**, C.2, 1.Sene, S.42, 2 Mayıs 1918, s. 312.
- “Kafkasya’da Bolşevik Propagandası”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.3, 1 Teşrinisani 1339, s. 3-5.
- “Kafkasya’daki Bolşevik İstiklâli”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.6, 15 Kânunuevvel 1339, s. 6-8.
- “Kazan Müslümanlarının Bir Teşebbüsü”, **İslam Dünyası**, C.1, S.12, 1 Ağustos 1329, s. 192.
- “Kazan İmamlarının Mahkeme-i Şer’iyye’ye Müracaatları”, **İslam Dünyası**, C.1, S.20, 23 Kânunuevvel 1329, s. 320.
- “Kırım Açlarına Yardım”, **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, C. 1.Sene, S.9, 15 Mayıs 1922, s. 202.
- “Kırım’da Hayat-ı Umumiye ve Müslümanlar”, **Vakit**, 16 Kasım, 1922.
- “Kırım İlan-ı İstiklal etti”, **Tevhid-i Efkar**, 5 Ocak 1922.
- “Kırım Açları İçin Türk ve Müslüman Dünyasına Bir Müracaat”, **İkdam**, 13 Nisan 1922.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- “Kırımdaki Kardeş ve Milletdaşlarınızın Hali”, **İkdam**, 10 Nisan 1922.
- “Kırım Hariciye ve Harbiye Nazırı Cafer Seydahmet Bey’le bir Hasbihal”, **Tevhid-i Efkar**, 10 Nisan 1922.
- “Kırım Açlarına Yardım”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, C. 2.Sene, S.17, 15 Kânunusani 1923, s. 121-125.
- “Kırım’da Rüşdiye Mektepleri”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.8, 8 Temmuz 1326, s. 134-136.
- “Kırımlıların Hayat-ı Askeriye ve Terbiyesinden Bir Sahife-İstırad-Mengli Giray Han’ın Devlet-i Aliye’ye İlticası-Kalgablak Rütbesinin İhratı”, **Tedrisat Mecmuası**, C.7.Sene, S.39, Haziran 1333, s. 460-464.
- “Kısm-ı Mahsus: Rusya’da Müslümanların Telaşesi”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.21, 28 Teşrinievvel 1326, s. 340-341.
- “Kısmı Mahsus: Rus Matbuatından”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.24, 18 Teşrinisani 1326, s. 395-396.
- “Kısm-ı Mahsus: Takib-i Emvât (Rusya’da Büyüklerin Canlarına Değil Ölülerine Bile Zulüm Edildiği Hakkında), **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.25,25 Teşrinisani 1326, s. 14-15.
- “Matbuat - Türkistan ve Kırgızistan”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.366, 22 Ağustos 1334, s. 34-37.
- “Matbuat / Türkistan’ın Hali (Tercüman - Kırım)”, **İslam Dünyası**, C.1, S.12, 1 Ağustos 1329, s. 189-190.
- “Matbuat / Musa Carullah Efendi’nin Petersburg’da Çıkan (İl) Gazetesi’nde Yazdığı Şeriat-ı İslamiyeye Benim Nazarım İsimli Makalesinden”, **İslam Dünyası**, C.1, S.20, 23 Kânunuevvel 1329, s.318-319.
- “Mektuplar ve Cevaplarımız”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.33, 7 Şubat 1328-20 Şubat 1913, s. 161.
- “Mektuplar/Rusya’dan”, **İslam Dünyası**, C.1, S.1, 6 Mart 1330, s. 15-16.
- Misafir-i Fazilemiz (Türkistan-ı Çinî Ahal-i Müslimesi), **Beyan-ül Hak**, C. 2.Sene, S.71, 19 Temmuz 1326, s. 1393-1396.
- “Moskova’da Arapça Matbaa”, **İslam Dünyası**, C.1, S.19, 29 Teşrinisani 1329, s. 302.
- “Muhaberat-ı Mahsumumuzdan: Hive Ahvalı”, **İslam Dünyası**, C.2, S.2, 20 Mart 1330, s. 28-29.
- “Muktesebat: Kazan’da Vaysi Mezheb-i Siyasiyesi”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.26, 9 Kânunuevvel 1326, s. 31.
- “Müsâvât Fırkasının Protestosu”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 8-9.
- “Orenburg İslamlarında Talebelere Yardım Cemiyeti”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.10, 5 Ağustos 1326, s. 170.
- “Özbekistan Hilal-i Ahmeri”, **Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası**, C.6.Sene, S.66, 15 Şubat 1927, s. 205-207.
- “Petersburg Mektupları (Tatar Ailesi’ne Ziyaret Hakkında)”, **İctihad**, C.3.Sene, S.42, 1 Mart 1328, s.1023-1024.
- “Petersburg’da Müslüman Muallimlere”, **İslam Dünyası**, C.1, S.23, 6 Şubat 1329, s. 384.

- “Petersburg’da Yeni Bir Cemiyet (Sırat-ı Müstakim Cemiyeti)”, **İslam Dünyası**, C.1, S.24, 20 Şubat 1329, s. 400.
- “Petersburg Camii Şerifi”, **Servet-i Fünun**, C.47, S.1198, 8 Mayıs 1330, s. 22.
- “Petersburg’ta Münteşir Rossiya Gazetesinden Alınmıştır: Asya’nın İntibahı”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.69, 12 Haziran 1330-25 Haziran 1914, s. 359-360.
- “Preporeç Gazetesinden 19 Ağustos 1918 - Kırım İle Münasebet”, **İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası**, C.1, S.154, 2 Eylül 1334, s. 15-22.
- “Rus Âlem-i İslam’ında Bir Merasim (Fazıl Kemaleddin Sultanof Efendi’nin Devriye-i Memuriyesi Merasimi)”, **Beyan-ül Hak**, C.3.Sene, S.94, 10 Kânunusani 1326, s. 1770-1771.
- “Rusya İslamlarının Terakkisi”, **Servet-i Fünun**, C.49, S.1268, 17 Eylül 1331, s.310.
- “Rusya Müslümanları Arasına İlka-yı Nifak”, **Servet-i Fünun**, C.51, S.1314, 11 Ağustos 1332, s.169.
- “Rusya Müslümanları Uyanıyor”, **İctihad**, C.1.Sene, S.9, Teşrinievvel 1905, s.130-131.
- “Rusya Müslümanlarımız”, **İctihad**, C.1.Sene, S.11, Nisan 1906, s.161-162.
- “Rusya Müslümanlarının İstikbali”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.14, S.363, 1 Ağustos 1334, s.236-244.
- “Rusya Müslümanlarının Medrese ve Tahsil İşleri”, **İslam Dünyası**, C.1, S.17, 27 Teşrinievvel 1329, s.267-269.
- “Rusya’da Cuma Tatili Meselesi”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.19, 14 Teşrinievvel 1326, s. 313-314.
- “Rusya’da İslamlara İlane Sandığı Koymaya Müsaade Etmiyorlar”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.17, 30 Eylül 1326, s. 282.
- “Rusya’da Mektebler”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.21, 28 Teşrinievvel 1326, s.341.
- “Rusya’da Müslümanlar”, **Servet-i Fünun**, C.50, S.1279, 10 Kânunuevvel 1331, s.67-68.
- “Rusya’da Müslümanlara Yapılan Mezalim”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.8, S.194, 10 Mayıs 1328, s.229.
- “Rusya’da Neler Oluyor? Zulüm ve İstibdad - Hak ve Hürriyet”, **Servet-i Fünun**, C.49, S.1259, 9 Temmuz 1331, s.164-166.
- “Rusya’da Tebeddül-i Vükela”, **Servet-i Fünun**, C.51, S.1310, 14 Temmuz 1332, s. 124.
- “Rusya’daki Ahali-i İslamiye”, **Servet-i Fünun**, C.40, S.1019, 2 Kânunuevvel 1326, s.118-119.
- “Rusya’daki Partiler ve Rusya Müslümanlarının Takip Edecekleri Siyaset”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, s.373, 10 Teşrinievvel 1334, s. 172-174.
- “Rusyalı İslamların Duma Meclisinde Beyanatı”, **Servet-i Fünun**, C.49, S.1265, 29 Ağustos 1331, s. 268-269.
- “Rusya-Türkiye Münasebâtından”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.4, 15 Teşrinisani 1339, s. 15-16.
- “Sovyet Cumhuriyetleri İttifakı”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 7-8.
- “Sovyetler İttifakı ve Lehistan”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 10-11.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- “Şimal-i Kafkasya’da -Çeçenlerin Şikâyeti-”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 15.
- “Şimâl Türkleri Arasında”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 14.
- “Şuun (Azerbaycan)”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.15, S.372, 3 Teşrinievvel 1334, s. 151-152.
- “Şuûn: Kurtuluş Günlerinde Kardeş Musahabeleri”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.157, 15 Mayıs 1334-15 Mayıs 1918, s. 184-186.
- “Şuûn: Rusyalı İslam Şakirdlerine Yardım Cemiyeti”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.160, 15 Temmuz 1334-15 Temmuz 1918, s. 254.
- “Şuûn: Türk Ocağında Kırım, Kafkas ve Azerbaycan Murahhasları-Rusya Müslümanlarının Millî Matbuatı Tamamen Kapatılmıştır-Ayaz İshakî Efendi-”, **Türk Yurdu**, C.VII (C.14), S.161, 15 Ağustos 1334-15 Ağustos 1918, s. 275-277.
- “Şuun (Osmanlı İtalya Muharebesi, Mısır, Bulgaristan, Afganistan, Hindistan, Afrika, Buhara)”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.9, S.212, 13 Eylül 1328, s. 78-80.
- “Şuun - (Trablus - Mücahid’in İslamiye’nin Ahvali - Kafkasya - Neşr-i Maarif Cemiyeti – Türkistan’da İslam Kütüphaneleri - Hindistan’da İntibah-ı Milli - İskender Şah’ın Vasiyeti)”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.11, S.275, 5 Kânunuevvel 1329, s. 239-240.
- “Şuun / Harb-i Umumi ve Âlem-i İslam-İran-Kafkasya-Buhara, Kırım, Hive, Kırgız ve Tataristan-Afganistan-Mısır-Hindistan-Tunus-Cezayir-Fas-Müslümanların Ahı”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.12, S.311, 26 Eylül 1330, s. 434-436.
- “Şuun / Âlem-i İslam’ın Galeyan ve Heyecanı-Müslümanlıkta Azim Bir İntibah-İran-Kafkasya, Türkistan-Mısır-Hindistan-Aden, Somali-Habeşistan-Amerika”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.12, S.312, 9 Zilhicce 1332, s. 445-449.
- “Şuunat: Kırım Hükümeti Müslüman Parlamentosunun Mukarreratı”, **Ceride-i Sofiye**, C.5, 5.Sene, S.143, 14 Haziran 1334, s. 422.
- “Şuun-u İslam: Rusyalı İslam Tüccaranı”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.3, 29 Nisan 1326, s. 50-52.
- “Şuun-u İslam: Şehzade Abdürrahim Efendi-Ehl-i İslamın Vaziyet-i İktisadiyesi- Bi-Ruh Estib Canlanıyor-Sivastopol Sahilindeki Şühedamız-Hindistan’da Adem-i Memnuniyet Devam Ediyor”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.11, 12 Ağustos 1326, s. 184-186.
- “Şuun-u İslam: Tervisek Şehrinde Kız Mektebi-Kırgızlarda Maarife Heves-Cava Ceziresi ve Japonya”, **Tearüf-i Müslimin**, C.1, S.21, 28 Teşrinievvel 1326, s. 345-346.
- “Şuun-ı İslamiyye / Romanya ve Yeni Müslüman Tebası - Saide Hanım Müftüzade - Yeni Bir Cemiyet-i İlmiyye - Rusya’da Türkmen Mektepleri - Petersburg’ta İslam Matbaası”, **İslam Dünyası**, C.1, S.16, 7 Teşrinievvel 1329, s. 254-256.
- “Şuun-u Medeniyye- Bir Nüfus İstatistiki (Rumeli Gazetesinden)-Rusya Müslümanları-Almanya’ya Seyahat-Türkler ve Almanya”, **Servet-i Fünun**, C. 40, S.1031, 24 Şubat 1326, s. 402-405.
- “Şuun-u Mütenevvia (Terbiye-i Bedayıperverane ve Kart Postalları - Petersburg’da Seyr-i Sefain Kongresi - Uyku Hastalığı Hakkında)”, **Servet-i Fünun**, C. 35, S.895, 5 Haziran 1324, s. 174-176.
- “Tatarların Büyük Şairi Abdullah Tukayif”, **İslam Dünyası**, C.1, S.4, 11 Nisan 1329, s. 63-64.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- “Tercüman Gazetesi”, **Doğru Söz**, S.8, 27 Haziran 1906, s. 7.
- “Terviski Cemiyet-i Hayriyesinin Faaliyeti”, **Tearüf-i Müslimin**, C.2, S.32, 19 Kânunusani 1326, s. 128.
- “Türkistan - Türkistan’dan Kalan Yirmi Yedi Bin Çocuk”, **Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim)**, C.23, S.579, 13 Kânunuevvel 1329, s. 112.
- “Türkistan Ahvali ve Hareket-i Arz”, **Beyan-ül Hak**, C.3.Sene, S.95, 17 Kânunusani 1326, s. 1787.
- “Türkistan’da”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.1, 26 Eylül 1339, s. 15-16.
- “Türkistan’da -Fergana’da Açlık-”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.2, 15 Teşrinievvel 1339, s. 15.
- “Türkistan’da İsyan”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 13-14.
- “Türkistan’daki Mahakim-i Şer’iyyenin Lağvı”, **İslam Dünyası**, C.1, S.19, 29 Teşrinisani 1329, s. 301.
- “Türkiye Hangi Siyaseti Ta’kib Etmelidir?”, **Yeni Kafkasya**, C.1.Sene, S.5, 1 Kânunuevvel 1339, s. 15-16.
- “Türklük Şuûnu: Turan ve Türk Cemiyetleri”, **Türk Yurdu**, C.I, S.6, 26 Kânunusani 1327-Şubat 1912,s. 103-104.
- “Türklük Şuûnu: Mühim Bir Ziya”, **Türk Yurdu**, C.I (C.2), S.17,20 Haziran 1328-11 Temmuz 1912, s. 290.
- “Türklük Şuûnu: Kuyaş” Ceridesi ve “An” Mecmuası, Avrupa’da Şark Tetkik Cemiyetleri, Hilâl-i Ahmer İânesi”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.31, 10 Kânunusani 1328-23 Ocak 1913,s. 128-129.
- “Türklük Şuûnu: Türk Kadınlarının Faaliyet ve Fedakârlığı, Bakü’de Yaşlı Hanımlara Mahsus Dersler, Kazan’da Türk Kız Lisesi, Orenburg’da Kız Sanayi Mektebi”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.33, 7 Şubat 1328-20 Şubat 1913, s. 161-162.
- “Türklük Şuûnu: Şimal Türklerinde İktisadi Teşebbüsler”, **Türk Yurdu**, C.II (C.3), S.34, 21 Şubat 1328-6 Mart 1913,s. 177.
- “Türklük Şuûnu: Abdullah Tukayef’in Vefatı, Şimalli Hemşirelerimiz”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.38, 18 Nisan 1329-1 Mayıs 1913, s. 259.
- “Türklük Şuûnu: Türkçe Yeni Bir Ceride, Türkler Arasında İktisadi Faaliyetler, Türkmenler Arasında Taharriyât ve Tevkifât”, **Türk Yurdu**, C.II (C.4), S.47, 22 Ağustos 1329-4 Eylül 1913, s.431-432.
- “Türklük Şuûnu: İl”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.53, 24 Teşrinisani 1329-27 Kasım 1913, s. 96.
- “Türklük Şuûnu: Türk Mudhika Yazıcılarından Nefes Beyin Kırklığı-Türk Kızlarında Maarif Hevesi-Mahmud Esad Efendinin Şimal Türkleri Arasında Seyahate Dair”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.54, 28 Teşrinisani 1329-11 Aralık 1913,s. 109-111.
- “Türklük Şuûnu: Ayna Mecmuası-Bir Türk Müverrihinin İlmi Memuriyeti-Muvaffakiyetli Bir Hikâye-Çok Masraflı Bir Cenaze ve Cenaze Masraflarının Umûr-ı Hayriyeye Sarfı Kararı-Dağıstan’da Bir Türk Mektebi ”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.55, 12 Kânunuevvel 1329-25 Aralık 1913, s. 127-128.
- “Türklük Şuûnu: Kadim Tercüman Gazetesi”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.56,28 Kânunuevvel 1329-8 Ocak 1913, s. 143.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- “Türklük Şuûnu: Şimâl Türklerinde Terakkî Eserleri”, **Türk Yurdu**, C.III (C.5), S.57, 7 Kânunusani 1329-20 Ocak 1914, s. 158-159.
- “Türklük Şuûnu: Sadâ-yı Türkistan ve Sadâ-yı Fergana”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.65, 1 Mayıs 1330-15 Mayıs 1914, s. 297-298.
- “Türklük Şuûnu: Kazan'da Büyük Bir Yangın-Profesör Katanof Kütüphanesi'nin Satın Alınması”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.66, 15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914, s. 314-315.
- “Türklük Şuûnu: Kazan'da Sokak İsimleri-Kazan'da Şark Kulübü'nün Mütalâa Salonu”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.68, 29 Mayıs 1330-11 Haziran 1914, s. 348.
- “Türklük Şuûnu: Petersburg'ta Müslümanlar İçtimai”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.70, 10 Temmuz 1330-23 Temmuz 1914, s. 379.
- “Türklük Şuûnu: Petersburg'ta Müslümanlar İçtimai”, **Türk Yurdu**, C.III (C.6), S.71, 24 Temmuz 1330-6 Ağustos 1914, s. 395-396.
- “Türklük Şuûnu: Cihan Harbi'nin Türk Dünyasına Tesirleri”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.82, 23 Nisan 1331-6 Mayıs 1915, s. 117-118.
- “Türklük Şuûnu: Çanakkale Müdafaası ve Kafkasya Müsademesi”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.85, 4 Haziran 1331-17 Haziran 1915, s. 157.
- “Türklük Şuûnu: Orenburg Müftüsünün Vefatı”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.8), S.91, 27 Ağustos 1331-9 Eylül 1915, s. 218.
- “Türklük Şuûnu: Şimal Türklerinde”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.92, 10 Eylül 1331-23 Eylül 1915, s. 233.
- “Türklük Şuûnu: Rusya'da”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.93, 24 Eylül 1331-7 Ekim 1915, s. 244.
- “Türklük Şuûnu: Kırgız Türkleri Asker Edilecekmiş”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.95, 22 Teşrinievvel 1331-4 Kasım 1915, s. 263.
- “Türklük Şuûnu: Türk ve Tatar Heyeti”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.100, 31 Kânunuevvel 1331-13 Ocak 1915, s. 312-313.
- “Türklük Şuûnu: Türk ve Tatar Heyeti”, **Türk Yurdu**, C.IV (C.9), S.102, 28 Kânunusani 1331-10 Şubat 1916, s. 332.

KAYNAKÇA

- ANDİCAN, Ahad, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- BARGAN, Hüseyin “Ahmet Mithat Efendi ve İdil-Ural Türkleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.13, Bahar 2002.
- KURNAZ, Şefika, “Rusya Türklerinde kadınlarla ilgili gelişmelerin Osmanlı Kamuoyuna Yansımaları”, *Türk Yurdu*, S.148-149, Aralık 1999-Ocak 2000.
- SARAY, Mehmet, “Rusya'nın Asya'da Yayılması”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11, İstanbul 1979, 1980.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İLK RESMİ KONUĞU AFGAN KRALI AMANULLAH HAN'IN TÜRKİYE ZİYARETİNİN TÜRK BASININDAKİ YANSIMALARI (1928)*

*İlbeyi ÖZER***

ÖZET

Afganistan'ın, Kurtuluş savaşı yıllarında Ankara Hükümeti'ni tanıyan ilk devletlerin başında yer almış olması iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır. İki ülke arasında yapılan dostluk antlaşmaları, gönderilen elçiler, heyetler ve geliştirilen münasebetler neticesinde Türk-Afgan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönem içerisinde Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi iki ülke ve toplum arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi açısından oldukça önem taşımaktaydı. Bu ziyaret Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya devletleri nezdinde tanınması açısından da önemliydi. Böylelikle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti kendini dünyaya tanıtmaya açısından fırsat olarak gördüğü bu imkânı iyi değerlendirmek istiyordu. Tüm bunların yanında başta Gazi Mustafa Kemal Paşa olmak üzere devletin ileri gelenleri ilk defa yabancı bir ülke liderini misafir etmenin heyecanını yaşıyordu. Başta Gazi olmak üzere devletin zirvesi Afgan Kralı Amanullah Han'ın bu ziyaretine çok büyük bir anlam yükleyerek önem vermekteydiler. Devletin bu çabası dönemin basın organlarına olduğu gibi yansımış ve Kralın Türkiye'de geçirdiği her an tüm ayrıntılarıyla dönemin gazeteleri tarafından okuyucuya aktarılmıştır. Bu çalışmada Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye'de nasıl karşılandığı, İstanbul ve Ankara'da gerçekleştirdiği tüm ziyaret ve görüşmeleri basına yansıyan yönleriyle gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Afgan Kralı'nın Gazi ile olan münasebetleri, Türkiye'de gerçekleşen devrimlerden etkilenmesi ve bu reformları ülkesine taşıması ve sonrasında oluşan sonuçlar üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Amanullah Han, Mustafa Kemal Paşa, Türk Basını, Reform

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Fatih Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, El-mek: ilbeyi@fatih.edu.tr

THE REFLECTIONS OF THE REPUBLIC OF TURKEY'S FIRST OFFICIAL GUEST AFGHAN KING AMANULLAH HAN'S VISIT IN TURKISH PRESS (1928)

ABSTRACT

Afghanistan to be the leading country among the states that recognize Ankara Government during the Turkish War of Independence laid ground for the developing relations between two countries. With the treaties of friendship, the accreditations and the developed relations between two countries, a new period started in Turkish-Afghan relations. In this new period, Afghan King Amanullah Han's Turkey visit was all important in the sense of the development of the relations between two countries and nations. This visit was also important for Turkish Republic to be recognized by the other countries of the World. So, the newly established the Republic of Turkey was seeking for seizing this opportunity, which seemed to be a good chance for its recognition by the world. In addition to all these, notably Ghazi Mustafa Kemal Pasha and the prominent people of the state was having the excitement of receiving a foreign country leader for the first time. Firstly Atatürk and the leading people of the state were attaching great importance by assigning a great meaning to this visit of the Afghan king Amanullah Han. These efforts of the State reflected to the press organs of that period and any moment that the King spent in Turkey was transmitted in details to the reader by the newspapers. In this article, how Afghan King Amanullah Han welcomed in Turkey and his all visitations and meetings in Istanbul and Ankara have been tried to be shown as they are reflected in the press. Besides, the relations of Afghan King with Atatürk, how he was impressed by the reforms in Turkey and issued them into his country and the emerging results after all these were also emphasized.

Key Words: Afghanistan, Amanullah Han, Mustafa Kemal Pasha, Turkish Press, Reform.

Giriş

Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanlığı döneminde herhangi bir yurt dışı ziyareti gerçekleştirilmemiştir. Buna karşılık kendi döneminde birçok devlet adamı ülkemizi ziyarete gelmiştir. Bunların içinde Afgan Kralı Amanullah Han 1928'in Mayıs ayında Türkiye Cumhuriyeti'ni ilk ziyaret eden devlet adamı olmuştur. Kral Amanullah Han Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye'yi desteklemiş ve böylelikle iki ülke arasında iyi ilişkilerin temeli atılmıştır. Amanullah Han açık fikirli bir hükümdar olarak, ülkesinde bazı sosyal reformları gerçekleştirmek istiyordu. 1928'de dünyadaki değişimleri takip etme adına uzun bir Avrupa gezisine çıktı ve dönüşte Türkiye'ye uğradı. Kısa sürede ülkede yaşanan devrimlerle değişen Türkiye'yi görmesi ve Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmeler kendisini derinlemesine etkiledi ve Afganistan'da reform hareketlerini hızlandırmasında etkili oldu. Kral'ın Türkiye ziyareti Mustafa Kemal Paşa tarafından çok önem verilmiş, büyük bir samimiyetle karşılanmış ve gereken tüm protokol kuralları uygulanmıştır. Hükümetin, Kralın karşılanmasına verdiği önemi, dönemin basın kuruluşlarından takip etmek mümkündür. Hatta Afgan Kral'ı Türkiye'ye gelmeden önce Avrupa'daki seyahati ilgili haberler de gazetelerin ilk sayfalarında yer almaya başlamıştır. Kralın Türkiye'ye gelmeden

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

başlayan haber süreci ve gazetelerin bu seyahate olan ilgisi, Kralın gidişine hatta seyahatin ardından oluşan yansımalarına kadar devam etmiştir.

Türk Afgan İlişkileri

1892 yılında Afganistan'da doğan Amanullah Han, babası Kral Habibullah Han'ın, 1919'da suikast sonucu öldürülmesinin arkasından, amcaları Serdar Nasrullah Han ile İnayettullah Han'ın karşı çıkmasına rağmen tahta çıkmayı başarmıştır. Amanullah Han'ın saltanata geçtiği 1919 yılında Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa ulusal bir lider olarak adından söz ettirmeye başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'nun işgaline karşı bağımsızlık mücadelesine girdiği dönemde, Amanullah Han da Afganistan'da İngilizlere karşı yapılan mücadele neticesinde yapılan antlaşmalar ile ülkenin bağımsızlığını ilan ederek Afganistan'ın ilk kralı olmuştur.

Kral harbiye okulunda eğitim görmüş ve ordunun bir ferdi olarak ordu ile yakın temas içerisinde olmaya çalışmıştır. İngiliz karşıtlığıyla tanınan Amanullah Han, tahta geçer geçmez Hindistan'ın, Afganistan'ın tam bağımsızlığını tanımasını istemiştir. Bu durum Afganistan ile Hindistan'ı sömürgesinde tutan İngiltere arasında ciddi bir anlaşmazlığa yol açmıştı. Aynı dönemde Anadolu'da başta İngilizler olmak üzere işgalci güçlere karşı verilen bağımsızlık mücadelesi her iki ülkenin benzer süreci yaşamaları ülkeler arasındaki dostluğu pekiştirmişti.

Afgan kralı Amanullah Han'ın kayın pederi Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da yetişmiş Mahmut Tarzi'dir. 27 yaşında tahta çıkan Kral, Mahmud Tarzi'nin kızı Süreyya ile evlenmiştir. Afgan kralı Türklere çok güvenmekte ve yakınlık göstermekteydi. Bunun en güzel örneklerinden biri de, I. Dünya Savaşı sonrasında 1920'de Afganistan'a giden İttihatçıların önemli isimlerinden Cemal Paşa, Amanullah Han tarafından sevgiyle karşılanmış ve Afgan ordusunun eğitimi ile ilgili önemli bir görev verilmiştir. Kısa sürede önemli başarılar elde eden Cemal Paşa Amanullah Han'ın güvenini kazanır. Ancak Cemal Paşa'nın ansızın öldürülmesi Afganistan devleti özellikle Amanullah Han için de büyük kayıp olmuştur. Cemal Paşa'nın başlattığı gelişmeler akim kalsa da iki toplum arasında ilişkiler kesilmemiştir.

Osmanlı Tanzimat süreciyle girdiği Batılaşma serüveninde diğer İslam toplumlarından daha farklı ve hızlı yol kat etmiştir. Batı ile olan ilişkilerinde Araplar, İranlılar ve Afganlar coğrafi uzaklıklara uygun olarak daha geride kalmışlardır. Afganlar Osmanlı reformlarının özellikle askeri alanda yapılanların yakın takipçisi olmuşlardır. Fakat Afganistan Türkiye'nin tarihi süreç içerisinde geçirdiği evreleri geçirmemiştir. Afganların örnek aldığı Osmanlı'ya bakış, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Atatürk devrimlerine özenme eğilimi doğurmuştur. Aynı zamanda Afganistan daha ulusal mücadele yıllarında Ankara Hükümeti'ni tanıyan ilk devletlerin başında yer almış olması iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Böylelikle Türk-Afgan ilişkileri Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Ağustos 1920'de Abdurrahman Bey'i Afganistan'a temsilci göndermesiyle yeni bir ivme kazanmıştır.¹ 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşmasıyla ilişkilerde önemli bir adım atılmıştır. Türkiye bu antlaşma ile Afganistan'ı tanımıştır. Ayrıca Afganistan'a öğretmen subay gönderileceği, Afganlıların eğitimi hususunda yardımcı olunacağı bildirilmişti. Bu arada Afgan Kralı Amanullah Han Milli Mücadele boyunca Anadolu harekâtına olan desteğini sürdürmüş, Türk halkının yanında olmuştur. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk komutanlarına çeşitli nişanlar göndermiştir. 1922 yılında ilk Türk elçisi olarak Kabil'e gönderilen

¹ Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal imzasıyla Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya çekilen 25.08.36(1920) tarihli şifre telgrafta Kabil Mümessillğine atanan Abdurrahman Bey hakkında şu bilgiler verilmektedir: "...Anasıl Afganlı olup beş seneden beri Türkiye ordusu zabitanı meyanında bulunan Abdurrahman Bey, T.B.M.M. Hükümeti tarafından Emir-i Afgan nezdine Mümessil tayin edilmiş ve mumaileyh bundan beş gün mukaddem Erzurum ve Nahcivan'a uğramak üzere Moskova tarikile Afganistan'a azimet eylemiştir... Bu hususatin Halil Paşaya da tebliğini rica ederim..." Bilal N. Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, T.T.K. Basımevi, C.I, Ankara, 1993, s. 5.

Fahredden Paşa ile Türk-Afgan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Fahrettin Paşa'nın 16 Eylül 1922 yılında Türkiye'ye gönderdiği raporunda "Hindistan'da ordumuzun temadii muvaffakiyeti için dua edildiği gibi dünkü Cuma günü Afganistan'ın her tarafından aynı surette dua edilmesi zımında Alahazret Afganistan Emiri Hazretleri tarafından emir verilmiş olduğu..."² şeklinde verdiği beyanlarda Afgan yönetici ve halkının Türkiye'ye nasıl bir duyguyla bağlı olduklarının anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Lozan Antlaşması sonrasında Afganistan Kralı Amanullah Han, Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik eden ilk devlet başkanları içerisinde yer almıştır. Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı olması münasebetiyle gönderilen tebrik mektubu ile iki ülke arasında dostluk ilişkileri daha da pekişmiştir.

Türkiye'deki devrimler bu süreçte Afgan yönetimi tarafından dikkatle ve takdirle takip edilmiştir. Kral Amanullah Han, Türkiye'deki değişimden çok etkilenmiş ve bu değişimleri kendi ülkesine taşımak istemiştir. Cumhuriyet dönemi devrim düşünceleri Afgan ordusunu eğitmek için gönderilen Türk subayları aracılığıyla Afgan yönetici kadroları arasında yayılmaya başlamıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'da Afganistan'ın bağımsızlık yıldönümlerini kutlamış ve çeşitli hediyeler göndermiştir. Ayrıca Türkiye Afganistan'a öğretmen, subay ve doktor gibi çeşitli dallarda uzmanlar göndermenin yanında, Afgan gençlerinin Türkiye'ye eğitim amaçlı gelmesi sağlanmıştır. Ayrıca 1926 yılında bakanlar kurulu kararlarıyla Afgan ordusuna askeri malzeme ve silahlar hediye olarak gönderilmiştir. Bu karşılıklı jestler Afgan Kralının Mayıs 1928'de Türkiye'ye yaptığı ziyaret ile ilişkiler zirve yapmıştır. Ziyaret sonrası başta askeri olmak üzere birçok heyet Afganistan'a gönderilir olmuştur.³ Türkiye ile Afganistan arasındaki bu dostluk havası Hindistan ve civarında etkili olan ve bölgeyi kontrolünde tutan İngilizleri kısmen endişelendirmiştir.⁴ Bütün bu gelişmeler İngilizler tarafından dikkatle izlenmiştir. Diğer taraftan Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'deki Hilafet kurumunun kaldırılması, Hint Müslümanlarının gücünü İngilizler karşısında zayıflattığı söylenebilir. Buna bağlı olarak Amanullah Han'ın çok arzuladığı Panislamizm planlarını hayata geçirememesi bölgedeki İngiliz etkisinin daha etkili olmasına sebep teşkil etmiştir.⁵

Bütün bu gelişmelerle beraber Kral Afganistan'ı modernize etmeye çalışmış, maliye alanında da büyük ıslahatlar yapmıştır. Kral tutuculuğa karşı çıkmanın yanında hâkimiyetinin ilk yıllarında Müslümanları birleştirmeye ve İslâm dünyasından yardım almaya gayret etmiştir. Daha sonraki politikalarında din ve siyaset ayrılığı düşüncesi üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Ancak Afganistan'ın geleneksel yapısı Türkiye'ninkine benzeyen laiklik anlayışının oluşmasına engel olmuştur. Böylelikle Amanullah Han planladığı reformları hayata geçirme konusunda Atatürk gibi başarılı olamamıştır.

Afgan Kralı Amanullah Han'ın Seyahati

Afganistan'da oluşan istikrar ortamını fırsat bilen Afganistan Kralı Amanullah Han, Aralık 1927'den Temmuz 1928'e kadar, Kraliçe Süreyya başta olmak üzere parlamento başkanı, bazı bakanlar, Kabil valisi, üst düzey yöneticiler ve danışmanlarından müteşekkil kalabalık bir heyetle Hindistan, Avrupa'nın birçok ülkesi, Mısır, Türkiye ve İran gibi Müslüman ülkelerinde aralarında bulunduğu coğrafyayı inceleme maksadıyla bir gezi planlanmıştı. Kralın bu gezisi kendi ülkesinde temkinli yaklaşmış hatta Afgan kamuoyu Kralın yabancı ülkelere seyahat fikrine sıcak bakmamışlardır. Her şeye rağmen Kral "Büyük Tur" dediği gezisine çıkmıştır. Bu gezi kendi

² Şimşir, a.g.e, s. 9.

³ İkdâm, 2 Nisan 1929. ("Afganistan'da ki heyeti askeriyemiz avdet için yola çıktı" başlığı ile verilen haberde; gönderilen heyetin Kandihar'dan uçakla Rusya'ya oradan Kazım Paşa'nın riyasetinde Odesa limanından Türkiye'ye dönüş haberi konu edilmiştir.)

⁴ Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, Ankara, 2002, s. 116 vd.

⁵ Mehmet Köçer, Bolşevik İhtilali Sonrasında Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9,1, 2004, s. 79-86.

dönemi içerisinde ilk ve tek örnek olarak kabul edilebilir. Afgan kralının bu gezisi ülkesini dünyaya tanıtmaya ve Batı Medeniyeti'ni tanıma açısından ilginç bir yöntem olarak tarihte yerini almıştır.

Kral ve maiyeti önce trenle Karaçi'ye oradan 14 Aralık 1927'de Bombaya geçmiş, 17 Aralık'ta deniz yoluyla Mısır'a hareket etmek üzere kentten ayrılmışlardır. Dokuz gün süren deniz yolculuğundan sonra, 26 Aralık'ta Mısır'ın Said limanına, oradan trenle Kahire'ye geçmiştir. Büyük bir coşkuyla karşılanan Kral, On gün kaldığı Mısır'dan ayrılarak 3 Ocak 1928'de İtalya'nın Napoli kentine, oradan trenle 8 Ocak'ta Roma'ya varmıştır. Kralın heyetindeki kadınlar Roma'da peçelerini çıkartmış, törenlere büyük oranda katılır olmuşlardır. 12 Ocak tarihinde Papa tarafından da kabul edilen Kral buradan ayrılarak Fransa'ya hareket etmiştir. 23 Ocak'ta Nice'e varan Kral buradan Paris'e geçer. Daha sonra Belçika ve İsviçre ziyaretlerinden sonra 20 Şubat'ta Almanya'ya geçen heyet burada uzun süre kalıp temaslarda bulunmuştur. Kral tarihi yerleri gezmek yerine askeri tesisler, fabrikalar ve eğitim kurumlarını görmeyi tercih etmiştir. Buradan İngiltere'ye geçen Kral 23 günlük ziyaretinde Londra üzerinden uçakla uçmuş ve bir denizaltıyla seyahat etmiş, askeri tatbikatları izlemiştir. Afgan heyeti daha sonra Polonya üzerinden Sovyetler Birliğine geçmişlerdir.⁶ Nihayetinde burada on beş gün geçiren Afgan Heyeti 18 Mayıs da Kırım'dan Türkiye'ye hareket ederek yaklaşık iki hafta sürecek Türkiye gezisine başlamıştır. Türkiye'den sonra deniz yoluyla Batum, sonrasında Bakü üzerinden İran'a geçerek seyahatini tamamlayan Kral, 1 Temmuz'da Kabil'e varmıştır. Kabil'de üç gün üç gece süren şenlikler yapılmış, Kraliçe ile birlikte üstü açık bir arabayla Kabil sokaklarından geçerek halkı selamlamıştır.⁷ Afgan Kraliçesi ilk defa halkın önünde böyle bir törende yer almıştır.

Afgan Kralı'nın Türkiye'ye Gelişi

Avrupa seyahatini tamamlayan Afganistan Kralı Amanullah Han, gezisinin son bölümünde İran ziyareti öncesinde takvimler 20 Mayıs 1928'i gösterirken ve eşi Kraliçe Süreyya ile birlikte Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiş, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın resmi konuğu olmuştur.⁸ Afgan Kralı daha İstanbul'a gelmeden günler öncesinde Türk basınında bu ziyarete özel önem verildiği ile ilgili haberler çıkmaya başlamıştı. Kralın kerimesi ve kayınvalidesinin 8 Mayıs tarihinde Çatalca'ya trenle gelmesi ve burada karşılanması gazetelerde yer bulmuştu bile.⁹ 9 Mayıs tarihli gazetelerinin manşetleri, Kral'dan önce gelen yakınlarının fotoğraflarıyla süslenmesi Kral'ın ziyaretine ne kadar önem verileceğinin birer habercisi niteliğindedir.¹⁰ Kral gelinceye kadar İstanbul'da kalan misafirler İstanbul'un tarihi alanlarını gezmeyi ihmal etmemişlerdir.¹¹

Kral'ın ziyaretinin Türkiye açısından önemi büyüktü. Ankara'nın başkent olmasından sonra Türkiye'ye gelen ilk devlet başkanı unvanı taşıyordu. Batılı ülkelerin Ankara'yı daha başkent olarak görmekte zorlandığı bir ortamda bu ziyaret yeni Türkiye için önem taşımaktaydı. Bu ziyaret için her türlü ayrıntının düşünüldüğü bir program Müdafaa-i Milliye ve Hariciye Vekâleti

⁶ Hakimiyet-i Milliye, 3 Mayıs 1928.

⁷ Bilal N. Şimşir, Atatürk ve Afganistan, Asam, Ankara, 2002 s. 211.

⁸ Şimşir, age, s. 151-152.

⁹ Cumhuriyet, 8 Mayıs 1928. (Kralın kerimesi ve kayınvalidesini Çatalca'da karşılayıp Sirkeciye kadar eşlik eden İstanbul erkânı içinde İstanbul valisi Mithat Bey, Şehremini Muhiddin Bey, Polis Müdürü Şerif Bey, Halk Fırkası Müfettişi Hakkı Şinasi Paşa hazır bulunmuşlardır. Saat 18:30 da Sirkeciye gelen tren burada Jandarma ve Polis müfrezelerinin resmen selamıyla karşılanmış Kral gelinceye kadar misafirler Vali Bey'in konağında misafir edilmişlerdir.)

¹⁰ Cumhuriyet, 9 Mayıs 1928. (Gazete manşetinde "Afgan Kralı Hazretlerinin kerimesi ile kayınvalidesi hanımefendiler ve kayınbiraderi dün akşam şehrimize geldiler." ifadesine yer verirken altında ise büyük boylarda fotoğraflarla gazetenin ilk sayfasını hemen hemen bu habere ayırdığı görülmüştür.)

¹¹ Cumhuriyet, 11 Mayıs 1928. (Kralın yakınları evkaf müzesinin yanında İstanbul camilerini ziyaret etmiş, Mimar Sinan'ın mezarını özellikle görmüş, hatta adaları dahi gezmişlerdir. Gazete manşetlerinde yer bulan bu haber büyük ebatlarda fotoğraflarla da süslenmekteydi.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

tarafından kapsamlı bir ziyaret programı hazırlanmıştı. Program İcra Vekilleri Heyeti'nin 18 Nisan 1928 tarihli toplantısında kabul edilmişti.¹² Aynı toplantıda Kralı Rusya'dan getirmek için Seyr-i Sefain Müdüriyet-i Umumiyesi'nin "İzmir" vapurunun kiralanmasına ve ayrıca Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet torpido muhriplerinin de eşlik etmesi kararlaştırılmıştı.¹³ Kralı getirecek heyette Cumhurbaşkanı'nı temsilen Birinci Ferik Fahrettin Paşa ve Ferik Naci Paşalar, eşleri, Kabil sefiri Nabil Bey, Burhaneddin Bey, Âli Bey, Teşrifat Genel Müdür Muavini Sadullah Bey ve iki yaver görevlendirilmişlerdir.¹⁴ Afgan Sefiri Gulam Ceylani Han ise arzu ettikleri takdirde heyete katılabileceği bildirilmiştir.¹⁵ Heyette ayrıca gazetecilerde bulunmaktaydı.

Afgan Kralı'nın gelişi Türkiye için çok önemliydi. Karşılama törenleri adeta bir seferberliğe dönüşmüştü. Kral, eşi ve maiyeti gemiyle İstanbul'a gelecek, oradan trenle Ankara'ya getirilecekti. Hatta Kral'ın İstanbul'a getirilmesi için hazırlanan vapura iki de muhrip eşlik edecekti. Kralı getirecek İzmir vapuru masraftan kaçınılmayarak özel olarak hazırlanmıştır. Kral ve Kraliçe ve maiyetleri için özel kamaralar hazırlanmıştı. Bunlara ek olarak halılar döşenmiş yemek salonu ve üst güverte en iyi şekilde tefriş edilmiştir. İzmir vapurunda çeşitli düzenlemeler yapılmış Kral ve Kraliçe'nin kalacağı kamaralar değerli tablolarla süslenmiş, bazı kamaralar genişletilmiş, salonda bir kış bahçesi oluşturulmuş, ipek perdeler asılmış, yatak ve yastıklar tamamen kuş tüyünden yapılmıştır. İzmir vapuruna gösterilen bu ihtimam dönüş yolunda Kral tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve vapurdaki intizamı takdir ederek hatıra defterine yazdıkları takdimname sonraki günlerde gazetelerde yer almıştır.¹⁶

Kral ve mahiyetini almak üzere 16 Mayıs 1928 tarihinde İstanbul'dan hareket eden İzmir Vapuru'nun kaptanı Amerika'ya gidip gelme tecrübesi olan Lütfi Kaptandır. Gemi daha hareket etmeden basın üzerinden şöhret olmuştu bile.¹⁷ Geminin Karadeniz açıklarında yakalandığı fırtınadan Lütfi Kaptanın tecrübesiyle kurtulduğu dönemin gazetelerine yansımıştır.¹⁸ Geminin gidişindeki tüm ayrıntılar, gazeteci Kemal Salih Bey tarafından İstanbul'daki gazeteye bildiriliyordu.¹⁹ Gemi 17 Mayıs tarihinde gün ortasında Sivastopol Limanı'na vardığında Rus gemileri top atışlarıyla karşılamıştı.²⁰ İzmir Vapuru'na geçen Kral ve maiyeti Rus devlet ricaline veda ederek 18 Mayıs'ta Rusya'dan ayrılmıştı. Uğurlama töreni oldukça görkemli geçmişti. Afgan Kralı İzmir Vapuru'na geçtikten sonra karşılama heyeti ve gazetecilerle öğle yemeği yemişti. Kendisine gelen mülakat talebini kabul ederek Türkçe konuştuğu bir söyleşi de gerçekleştirmişti. "Türkler bizim ve tüm Doğu dünyasının gözbebeğidir. O ne yaparsa biz de onu yaparız" diyerek daha Türkiye'ye gelmeden Türkiye'yi model olarak alabileceklerinin ilk sinyallerini veriyordu. Bu arada Kral ve Kraliçe'yi taşıyan gemi İstanbul'a yaklaşmıştı. Tarihler 19 Mayıs günü saat 16.00'yu gösterdiğinde İstanbul boğazının 3 mil açığında görünen İzmir Vapuru donanmaya bağlı beş gemi tarafından karşılandı.²¹ Kral daha yolda iken yayınlanan 19 Mayıs tarihli Cumhuriyet gazetesi

¹² Hikmet Öksüz, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Resmi Konuğu: Afgan Kralı Amanullah'ın Türkiye Ziyareti (20 Mayıs- 2 Haziran 1928)", Pax Ottomana Studiet in Memoriam Prof. Nejat Göyünç, Neşr. Kemal Çiçek, Ankara, 2001, s. 771-772.

¹³ Cumhuriyet, 16 Mayıs 1928., İkdâm, 16 Mayıs 1928.

¹⁴ Şimşir, Atatürk ve Afganistan, s. 153., İkdâm, 17 Mayıs 1928.

¹⁵ Karşılama programı saat ve dakikasına kadar tüm ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Ayrıntı bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, s. 24-31.

¹⁶ Cumhuriyet, 21 Mayıs 1928.

¹⁷ Cumhuriyet, 15 Mayıs 1928.

¹⁸ Cumhuriyet, 18 Mayıs 1928.

¹⁹ Cumhuriyet, 17 Mayıs 1928. ("Seyahat sizin bir havada çok güzel ve neşeli bir surette devam ediyor." Şeklindeki gazete manşetinin altında tüm ayrıntılara yer verildiği görülmektedir.)

²⁰ İkdâm, 18 Mayıs 1928., Cumhuriyet, 18 Mayıs 1928. (İzmir vapuru Sivastopol'de Rus filosu tarafından selamlanarak merasimle karşılandı" şeklinde manşet Sivastopol limanından manzaralar eşliğinde gazetenin ilk sayfasında yer verilmekteydi.)

²¹ Cumhuriyet, 20 Mayıs 1928.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

büyük puntolarla ve kırmızı harflerle attığı manşetinde “Hoş geldiniz aziz misafirlerimiz...” diyerek ilk sayfayı hemen hemen bu ziyaretle ilgili haberlere ayırdığı görülmüştür.²² Hamidiye ve Mecidiye kruvazörleri 21 pare top atışıyla Kral ve Kraliçeyi selamladılar. Ayrıca misafirleri İstanbul’da 25 uçaktan oluşan bir hava filosu da karşılamıştı. Hamidiye kruvazöründen İzmir Vapuru’na çıkan heyet içerisinde ise; Vali, Kolordu ve Donanma Komutanları, Şehremini, Halk Fırkası Müfettişi, Darü’l-Fünun öğrencileri adına ise genç bir kız bulunmaktaydı.²³

İzmir Vapuru, karşılama heyeti eşliğinde İstanbul’da Boğaz’ın iki yakasında ellerinde Türk ve Afgan bayrakları sallayan kalabalık bir halk kitlesi tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştı.²⁴ İzmir Vapuru İstanbul Boğazı’nı geçerek saat 18.20’de Haydarpaşa rıhtımına yanaştı. Selimiye kılasında atılan 21 pare top ateşini müteakiben Türk ve Afgan milli marşlarının başlayan resmi karşılama töreniyle devam etmiştir. Karşılama esnasında İstanbul halkının gösterdiği samimi ilgi, merasim icabı olmaktan öte dostça ve kardeşçe bir tezahürat haline dönüşmüştür. Karşılama töreni tüm ayrıntılarıyla bir gün sonraki gazetelerde fotoğraflar eşliğinde verilmişti. Kral ve Kraliçe’nin kıyafetleri o günkü Türkiye şartlarına uygundu. Kral başında şapkası Kraliçe ise yakası kürklü paltosu ve açık saçlarıyla dikkat çekmekteydi. Cumhuriyet gazetesi ilk sayfasını Kralın gelişine ayırmıştı. İlk sayfada Kral ve Kraliçe’ye ait çok sayıda fotoğrafa yer verilmişti. Manşette ise: “Kardeş Afganistan’ın zişan hükümdarları dün şehrimize geldiler ve İstanbul halkı tarafından candan tezahürat ile istikbal edildiler” şeklinde bir ifade yer almaktaydı.²⁵ Haberin devamında ise Kral Amanullah Han’ın ilk beyanı yine manşetten duyurulmuştu. Kral şöyle demektedir; “Türkler, siz bizim göz bebeğimizsiniz, burada kardeş bir milletin içinde bulunduğumdan dolayı çok memnunum, sizleri hürmet ve muhabbetle selamlarım, Afganlılar sizin kardeşlerinizdir, bütün milletim tarafından sizi selamlar söylüyorum. Afiyetlerinizi... isterim.” Şeklinde beyanı ilk sayfadan Türk halkına duyurulmuştur.²⁶ İkdâm gazetesi ise ilk sayfasını Kral ve Kraliçenin büyük boy fotoğraflarının üzerine “...Afgan Kralı Amanullah ve kıymetli refikaları Kraliçe Süreyya Hazretleri dün şehrimize teşrif buyurdular...” şeklinde başlığın altına Afgan Kralı diyor ki: “Ben gözlerimi ne kadar seviyorsam, Türkleri de o kadar seviyorum.” beyanı eklendiği görülmüştür.²⁷ Ayrıca karşılama törenine ait çok sayıda fotoğrafta gazetenin ilk sayfasını doldurmuştur. Tören sonrası kendileri için hazırlanan özel vagona geçen Kral ve Kraliçe’yi taşıyan tren 18.50’de Ankara’ya doğru harekete geçmiştir. Trende Prenses Nurulserac, Huriye Tarzi Hanımlar ve Mesaib-i Serdar Hasan Han da bulunuyordu. Heyeti İstanbul Valisi, Kolordu Kumandanı, Şehremini ve Polis Müdürü Gebze’ye kadar refakat ederek uğurlamışlardır.

Afgan Kralı’nın Ankara’daki Temasları

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilk resmi ziyaretçisi olması ve Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye’ye destek veren Afgan Kralına Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa büyük önem göstermekteydi. Afgan Kralı 6 ay süren Avrupa gezisinden sonra Türkiye’deki değişimi görmek için Türkiye’ye gelme isteği, o dönemde dış ülkelerle yakın temas kuramamış Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslararası alanda tanınması için önem arz etmekteydi. İstanbul’da bulunan yabancı elçilikler beş yıl geçmesine rağmen Ankara’ya taşınmamaları yeni Türkiye’nin dış dünya açısından tanınmasının hangi seviyede olduğunu göstermesi açısından dikkate değeri.

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’ye resmi ziyarette bulunan ilk devlet başkanı olması dolayısıyla Afgan Kralı ile özel olarak ilgilenmekteydi. Kralın herhangi bir ülke liderinden farklı olarak dostane bir tarzda karşılanacağı ifade edilmiş ve hazırlıklar günler öncesinden başlamıştır.

²² Cumhuriyet, 19 Mayıs 1928.

²³ İkdâm, 20 Mayıs 1928.

²⁴ Cumhuriyet, 20 Mayıs 1928.

²⁵ Cumhuriyet, 20 Mayıs 1928.

²⁶ Cumhuriyet, 20 Mayıs 1928.

²⁷ İkdâm, 20 Mayıs 1928. (Fotoğrafların birçoğunda Kraliçe Süreyya’nın başı açık olarak yer aldığı görülmüştür.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Bu süreçte gazetelerde Afganistan hakkında her türlü bilgiye rastlamak mümkündür. Bütün dikkatler Afganistan üzerine yoğunlaşmış, gazetelerde Afganistan ile ilgili haberler çoğalmıştır.²⁸ Kral ve Kraliçeye uygulanacak program ve takdim edilecek hediyeler önceden belirlenmiştir. Kralın karşılanması ile ilgili hazırlıklar Ankara'da bütün hızıyla devam etmekteydi.²⁹ Ziyaret öncesi, Ankara'da hummalı bir çalışma başlamıştı. Kralın geçeceği caddenin kenarlarına başka yerlerden sökülerek getirilen ağaçlar dikilerek kısa sürede yollar yeşillendirildi. Ankara Palas inşaatına hız verilerek kralın gelmesinden önce tamamlanmıştı. Ankara'nın ilk modern otelinin ilk misafirleri Kral ve maiyeti olacaktı. Etnografya Müzesi'nin açılışı da Kralın geleceği güne yetiştirilmeye çalışılıyordu. 20 Mayıs 1928 günü Ankara'ya varan Kral ve maiyeti Ankara istasyonunda bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılanmıştır.³⁰ Karşılama protokolleri büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Karşılama heyetinde bulunanlar Reisicumhur'un sağında, solunda ve arkasında olacak şekilde protokol sıralamasında yerlerini almışlardır. Törende Meclis Başkanı Kazım Paşa, Başbakan İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa, Bakanlar Kurulu Üyeleri, Kuvvet Komutanları, Yüksek Yargı mensupları, Müsteşarlar ve diğer üst düzey yöneticiler katılmıştır.³¹ Ankara halkı büyük bir coşkuyla Kralı karşılamış Kralın geçeceği yollar Türk Afgan bayrakları ile süslenmişti. Gazeteler 21 ve 22 Mayıs tarihli nüshalarında hemen hemen ilk sayfalarını kralın gelişi ve temaslarıyla ilgili fotoğraf ve haberlere yer verdiği görülmüştür.³²

Buradan Ankara Palas oteline geçen Kral, otelin balkonundan Ankaralıları selamladı. Kral Öğle yemeğini yedikten sonra heyetiyle birlikte Çankaya Köşkü'ne iade-i ziyarette bulunmak için hareket etmiştir. Buradan Mustafa Kemal Paşa ile beraber Meclise geçerler. Mecliste Latin harflerinin ve rakamlarının kabulü ile ilgili görüşmeler yapılmaktaydı.³³ Bir müddet meclisteki çalışmaları büyük bir dikkatle izleyen Kral yapılması planlanan yeniliklerle ilgili bilgi aldıktan sonra meclisten oteline geçmiştir. Sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın, şerefine verdiği akşam yemeğine³⁴ katılan Kral yemekten sonra iki ülkenin liderleri karşılıklı dostlukları pekiştiren konuşmalar yapmışlardır.³⁵ Bu konuşmalar Fransızca çevrilip yabancı büyükelçiliklere ve basına da verilmiştir. 21 Mayıs günü Meclise gelen Kral burada yabancı sefirlerle bir görüşme gerçekleştirir ve saat 13.00'de ise, Başvekil İsmet Paşa tarafından Çankaya'da verilen öğle yemeği davetine katılır. Yemeğe Gazi'de katılmıştır. Yemek sonrasında Gazi ve Kral 16.30'da misafirlerin şerefine düzenlenen at yarışlarını izlemek üzere koşu alanına geçerler.³⁶ At yarışlarını izleyen kral ve Kraliçe, Atatürk'ün atı Algrette'nin yarışları kazanması üzerine Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik etmişlerdir.³⁷ Akşam ise Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey tarafından misafirlerin şerefine Ankara

²⁸ Cumhuriyet 15 Mayıs 1928. ("Afganistan'ın mazarine ve haline umumî bir nazar" başlığı altında Afganistan haritası eşliğinde Afganistan'ın coğrafi özellikleri ve tarihi başta olmak üzere birçok özelliği tanıtım amaçlı günlük yazı dizileri halinde okuyuculara aktarılmaktadır.)

²⁹ İkdâm, 20 Mayıs 1928.

³⁰ İkdâm, 21 Mayıs 1928.

³¹ Şimşir, a.g.e, s. 27.

³² Cumhuriyet, 21-22 Mayıs 1928.

³³ Hâkimiyet-i Milliye, 21 Mayıs 1928.

³⁴ (Yemekte Dolmabahçe Sarayından getirilen yaldızlı gümüş ziyafet takımları kullanılmıştır.) Mehmet Köçer, Türk – Afgan İlişkileri (Amanullah Dönemi 1919-1929), Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2004, s.198.

³⁵ İkdâm, 21 Mayıs 1928. (Gazete manşetinde "Reisi Cumhur Hazretleri dün gece Afgan Kralı Amanullah Hazretlerine mükellef bir ziyafet verdiler" "İki büyük devlet reisinin tarihe geçecek nutukları" şeklinde başlıklar eşliğinde ziyaretin tüm ayrıntıları okuyucuya duyurulmaktaydı.)

³⁶ Cumhuriyet, 24 Mayıs 1928. ("Ankara'da evvelki gün Gazimizin ve Hükümdar Hazretlerinin huzurunda yapılan at yarışlarına ait intibalar" başlığıyla verilen haberde at yarışlarıyla ilgili bilgi alan Kraliçe'nin görüntüsü de ilk sayfadan verilmiştir.)

³⁷ İkdâm, 22 Mayıs 1928. ("Dün öğleden sonra şereflerine tertip edilen at koşuları, halkın candan ve samimi tezahüratlarına yeni bir vesile oldu, Kral Hazretleri atı birinci gelen Başvekilimizi halkın alkışları arasında tebrik ettiler" şeklinde haber manşetiyle iki lider arasındaki münasebeti okuyucularına fotoğraflar eşliğinde sunmuştur.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Palas Otel'inde bir ziyafet verilir. Böylece Kralın Ankara'daki üçüncü günü tamamlanmış olur. 22 Mayıs günü ise Ankara'nın yerel yöneticileri Vali Vehbi Bey başkanlığında Kralı ziyaret ederler. Vali Bey, Kral hazretlerine Ankara halkının hürmet ve tazimlerini iletmiş aynı şekilde Kral da Türk halkına olan hürmet ve muhabbetlerini ifade etmiştir. Bu görüşmede Şehr Emmini tarafından Gazi'nin "Ganuniga" tarafından yapılmış büstünü ve yerli mamulâtan milli motif işlemeli iki seccade ve Kraliçenin Ankara'yı hatırlaması için Ankara fotoğraflarından oluşan bir albümü hediye olarak takdim edilmiştir.³⁸ Bu görüşme sonrasında öğle yemeğini Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'le yedikten sonra akşam saat 18.00'de Meclis Başkanı Kazım Paşa'nın köşkünde şerefine verildiği çay ziyafetine katılır. Aynı akşam Kral, Gazinin şerefine Ankara Palas Otel'inde verilen yemekte tekrar bir araya gelmişlerdir. Bu görüşme ile birlikte Kralın Ankara'daki resmi programı nihayetlenmiş olur.

Bundan sonra Ankara'da özel bir misafir olarak ağırlanmıştır. Kral ve eşi, Ankara Palas'tan ayrılıp Çankaya'ya, Maraş milletvekili Mithat Bey'in köşküne yerleşirler.³⁹ 23 Mayıs günü Gazi ile iki saat kadar özel bir görüşme gerçekleştirmiş akşam ise devlet erkânı, sefirler ve Gazi'nin katıldığı akşam yemeği için Ankara Palas Otel'i'ne geçmişlerdir. Gazi Afgan Kralı'na hediye verilmek üzere hazırlanan 18 ayar altından ve değerli taşlarla süslenmiş çerçeveli resmi ve altın ve gümüşten yapılmış bir kılıç hazırlatmış ve takdim edilmiştir.⁴⁰ 24 Mayıs da ise Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in konağında şerefine verilen Çay'a katılır. Köşkün bahçesinde İsmet Paşa ve Tevfik Bey'le tenis oynamıştır.⁴¹ Kraliçe Süreyya Hanım ise, ev sahibi paşaların eşleriyle şehir turuna katılmışlardır. 25 Mayıs günü öğle sonrasında Ankara'da resim sergisine katılan Kral buradaki resimleri inceler ve beğendiği tabloları satın alır. Buradan Gazi Çiftliği'ne geçen Kral ve maiyeti bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılanmıştır. Çiftlik gezildikten sonra⁴² Marmara Havuzu'na geçen Gazi ve Kral burada sandalla bir gezinti yapmışlardır.⁴³ Çiftliğe geri dönen gurup burada çiftlik mamullerinde hazırlanan yiyecekleri yedikten sonra köşklarine dönmüşlerdir.

Kral Amanullah Han ve eşi Ankara'da geri kalan günlerinde Numune Hastanesini, İmalat-ı Harbiye Fabrikaları'nı gezmişti. Zafer Abidesi ve Yenişehir'deki heykeli gezip incelemelerde bulunan Kral günün sonunda Çankaya köşküne çıkmıştı. Kraliçe ise, resim sergisini gezmiş özellikle Heykeltıraş Razan Hanım'ın eserini beğenmiş ve almaya talip olmuştur. Oradan Çocuk Esirgeme Derneği'nden yardım amaçlı elbiseler almıştır. Akşam ise, Hariciye Vekili Tevfik Bey, Hariciye Konağında Kral ve Kraliçe şerefine bahçede bir parti vermiştir. Bu programa Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanı Kazım Bey ve devlet erkânının önemli kişileri katılmıştır. Kral gideceği gün ise Ankara Etnografya Müzesini ziyaret etmiştir. Oradan Telsiz Telgraf İstasyon'unda incelemelerde bulunur ve takdirini gizlemez. Kral ayrıca Kabil'le telefon görüşmesi gerçekleştirmiştir.⁴⁴ Ayrılmadan önce Sadece Hakimiyet-i Milliye gazetesi muhabirini kabul ederek Çankaya köşkünde beyanatta bulunur. Kralın Ankara'dan ayrıldığı gün saat 17.00 de Mustafa Kemal Paşa, Kral'ın kaldığı köşke gelerek özel ilgi göstermişlerdir. Burada yapılan kısa veda görüşmesinden sonra İstanbul'a gidecekleri istasyona hareket edilmiştir. Burada Afgan Marşı ve İstiklal Marşı'nın çalınmasının ardından gayet samimi bir ortamda Kral, devlet erkânıyla

³⁸ Cumhuriyet, 23 Mayıs 1928. İkdâm, 23 Mayıs 1928.

³⁹ İkdâm, 23 Mayıs 1928. (Gazete bu geçişi manşetine taşır ve "Afgan Kralı, Gazi Hazretlerine daha yakın olmak arzusu ile "Ankara Palas'tan" Maraş Mebusu Mithad Bey'in Çankaya'daki köşklarine nakil ettiler." Şeklinde duruma izahat getirir.)

⁴⁰ İkdâm, 25 Mayıs 1928. (Krala hediye edilen bu tablo 26 Mayıs tarihli İkdâm gazetesinin ilk sayfasında yer almıştır.)

⁴¹ İkdâm, 27 Mayıs 1928. (Kralın gelen güç bir topu karşılaması fotoğrafçı tarafından yakalanmış ve ilk sayfadan okuyuculara sunulmuştur.)

⁴² İkdâm, 26 Mayıs 1928.

⁴³ Cumhuriyet, 28 Mayıs 1928. (İki ucunda Türk bayrağının asılı olduğu sandalda çekilen Gazi ve Kralın fotoğrafı gazetenin ilk sayfasında yayınlanmıştır.)

⁴⁴ Cumhuriyet, 28 Mayıs 1928. (Bu ziyaret esnasında Dâhiliye vekili Şükrü Kaya ve Posta ve Telgraf Müdürü Fahri Bey eşlik edip bilgi verdiği beyan edilmektedir.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

vedalaşarak trenlerine geçmişlerdir. Böylelikle 27 Mayıs günü ise Kral ve Kraliçe devlet erkânı ve kalabalık bir halk topluluğunun katıldığı törenle ve bizzat Gazi'nin de katılımıyla İstanbul'a uğurlandılar. Mustafa Kemal Paşa jest yaparak Gazi istasyonuna kadar trende konuğuna eşlik etmiştir. Kralın yaptığı açıklamalardan Ankara'dan çok memnun ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu seyahatinde Türkiye'nin kısa sürede aldığı mesafeden etkilendiği gözlenmekteydi.

Afgan Kralının Türkiye'den Ayrılışı

Ankara'dan uğurlanan Kral ve maiyeti 28 Mayıs Pazartesi sabah 10.00'da Haydarpaşa İstasyonu'na varmışlardı. Kral'a İstanbul'a kadar Meclis başkanı Kazım Paşa eşlik etmiştir. İstanbul'un yerel yöneticileri tarafından karşılanan Kral askeri kıtaları selamladıktan sonra halkın sevgi gösterileri arasında ve Selimiye açıklarından Türk ve Rus donanmalarından atılan selam torpidoları arasında görkemli bir karşılama töreni hazırlanmıştır.⁴⁵ Karşılama heyetinde Vali Mithat Bey, Şehir Emmini Muhittin Bey, Kolordu komutanı Şükrü Bey, Parti Müfettişi Hakkı Şinasi Paşa, Darülfünun Emmini Neşet Ömer Bey, askeri ve mülki memurlar, erkek ve kız öğrenciler tarafından karşılanmıştı. Tören sonrası Kral ve maiyeti Haydarpaşa İstasyonundan "Söğütlü" yatıyla ikamet edecekleri Dolmabahçe Sarayı'na hareket etmişlerdir.⁴⁶

İstanbul'da Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi)⁴⁷ ve Harbiye Mektebini ziyaret eder ve eğitimleri hakkında bilgi alır. Daha sonra İhtiyat Zabıt Mektebi, Askeri Telsiz Şubesi, Harita Mektebi ve Sipahi Ocağı'nı da ziyaret etmiştir.⁴⁸ Burada Yıldız Harp Akademisinde şerefine verilen Çay'a katıldıktan sonra Dolmabahçe'ye dönmüştür. İstanbul'daki ikinci gününde Topkapı sarayı, müzeler, Çapa Kız Muallim Mektebi, Darülfünun ve bazı camileri gezmiş temaslarda bulunmuştur.⁴⁹ Sarayburnu'nda bulunan ve Türkiye'nin ilk heykeli olan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın büstünü dikkatle incelerken belki de bir gün Kabil'de kendi heykelinin dikileceği günleri hayal etmişti. Ayrıca Kral onuruna İstanbul'da kayık yarışları düzenlenmiş bu yarışlara Türk ve Rus filolarından da katılanlar olmuştur.⁵⁰ 30 Mayıs 1928 günü Kurban Bayramı'na denk gelmiş bu günde tebrikler yapılmış kutlamalar kabul edilmiştir. 31 Mayıs günü İstanbul Belediyesi tarafından Afgan Kralı onuruna Tarabya Konak Otelinde bir öğle yemeği düzenlenmiş yemek sonrası Kral'a hediyeler sunulmuştu. Kral'a verilecek hediyeler daha kral gelmeden günler öncesinde gazetelerde haber olmuştu.⁵¹ Bu hediyeler içerisinde; ipekten elbiseler, çay takımı, İstanbul manzaralarından müteşekkil bir albüm⁵², kıymetli bir seccade, bir kılıç ve at hediye edilmiştir. 1 Haziran günü Hürriyeti Ebediye tepesinde bir geçit resminden sonra coşkulu bir kalabalık tarafından uğurlanan Kral ve maiyeti İzmir Vapuru'na binerek Türk ve Rus Filosu'nun eşliğinde Batum'a doğru hareket etmiştir.⁵³ Kral hareketinden önce gazetecilere "Türkler

⁴⁵ Cumhuriyet, 29 Mayıs 1928. (Bu karşılamada çok sayıda İstanbullunun da katılması gazete tarafından "Afgan Hükümdarını şehrimizde tezahüratla karşıladılar" şeklinde bir haber ve fotoğraf eşliğinde ilk sayfadan okuyucularına duyurduğu görülmüştür.)

⁴⁶ İkdâm, 28 Mayıs 1928.

⁴⁷ Fahrettin Paşa anılarında Kral'ın Güzel Sanatlar Akademisinde yaptığı ziyarette resim salonunda öğrencilere modellik yapan çınlıplak bir kadın model olduğu salonda modele bakmaksızın öğrencilerin yaptıkları resimlere bakarak takdirlerini belirttiğini anlatmıştır. Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922), İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s. 425-430.

⁴⁸ Cumhuriyet, 29 Mayıs 1928.

⁴⁹ Cumhuriyet, 30 Mayıs 1928. (Kral Topkapı Sarayı ziyareti esnasında Hırka-yı Şerifi bizzat görmek istemişse de bu arzusu yerine getirilemediği haber konusu olmuştur.)

⁵⁰ İkdâm, 31 Mayıs 1928.

⁵¹ Cumhuriyet, 7 Mayıs 1928. (Verilecek hediyeler tüm ayrıntılarıyla haber konusu yapılmıştır.)

⁵² Cumhuriyet, 15 Mayıs 1928. (İstanbul manzaralarından oluşan albüm ve içindeki fotoğraflar gazete tarafından tanıtılmaktadır.)

⁵³ Cumhuriyet, 3 Haziran 1928. (İlk sayfasının önemli bir kısmını kralın gidiş haberine ayıran gazete Kuleli öğrencilerinin resmigeçit törenini ve kralın katıldığı Moda deniz yarışlarının fotoğraflar eşliğinde gezinin tüm ayrıntılarını okuyucularına sunmuştur.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Afganlıların ağabeyleridir. Bize daima küçük kardeşiniz gözü ile bakınız. Benim iki gözüm var; biri sizsiniz birde Afganlılardır. İşte sizin sevginizi Afgan milletine götürüyorum.”⁵⁴ Diyerek Türkiye’den ayrılmıştır. Kralın Türkiye’den ayrılışından sonra gazetelerde bir müddet daha haberler yayınlanmaya başlamıştır. Kralın Batum’a ulaşması “Afgan Hükümdarı hazretleri Batum’a vasil oldular”⁵⁵ başlıklı haberle okuyuculara sunulmuştur.

Amanullah Han ve Atatürk

1928 yılında Kral’ın Türkiye’yi ziyareti iki ülke arasındaki ilişkileri oldukça ilerletmişti. Kral Türkiye’yi ve Türkiye’deki değişimleri kendi ülkesinde de uygulamak istemiştir. Bu noktada Türkiye’yi model olarak görmekteydi. Amanullah Han, Gazi’yi takdir etmiş ve onu örnek alınacak bir lider olarak görmüştür. Kendi ülkesinde yapacağı ıslahatlar için onun tavsiyelerini istemiştir. Gazi yapacakları konusunda aceleci davranmaması gerektiği öncelikle orduyu güçlendirip iç dengeleri kontrol altında tutması gerekliliği uyarısını yapmıştır. Afgan Kralı’nın isteği üzerine Ankara ziyaretinin son gününde, daha önce 1921 yılında imzalanan Türk-Afgan İttifak Antlaşmasına ek olarak yeni bir dostluk antlaşması imzalanmıştı. Böylelikle iki ülke arasında dostluk ve işbirliği en iyi seviyeye çıkarılmaya çalışılmıştı. 1928’de ikincisi imzalanan sözleşmenin adı “Türk-Afgan Dostluk ve Teşriki Mesai Muahedenamesi” olarak konulmuştur.⁵⁶ Afgan Kralı Bu antlaşma gereğince Afganistan’ın kalkınması için gereksinim duyacağı her türlü araç gerecin yanında çeşitli alanlarda uzmanlar, hukukçular, bilim adamları ve askeri uzmanlar gönderilmesi konusunda anlaşmalar yapılması da öngörülmüştü. Bu antlaşma ile Türkiye, Afganistan’ın askeri ve eğitim alanlarında yardımcı olmak amacıyla ilmi ve askeri uzmanlar gönderileceği sözü verilmiştir.⁵⁷

Amanullah Han’ın Temmuz 1928’de Avrupa ve Türkiye gezisinden Afganistan’a dönmesinden sonra modernleşme programını ve reform faaliyetlerini devrimci bir hızla hayata geçirmeyi planlamıştı. Afgan kralı sosyal alanla ilgili giyim kuşam alanında değişime çok önem vermiştir. Erkekler için Avrupai tarz giyinmeleri, kadınların ise peçelerini açma zorunluluğu getirmişti. Halkın geleneksel giysilerini Avrupai tarzda değiştirmek, yeni bayrak seçimi, tatil gününün Cuma’dan Perşembe’ye alınması gibi konular üzerinde değişiklikler yapmak istemiştir. Kral yurt dışı seyahatinde eşinin örtüsüz olması bu ıslahatların belirtisiydi. Bu reform girişimlerine 29 Ağustos 1928’de büyük mecliste yer alan üyelere, yerel kıyafetler yerine siyah uzun ceketler ve pantolonlar, gömlek, kravat ve şapkalar giyinmelerini istemiştir. Hatta kıyafetler delegelere ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Ayrıca Kraliçenin halk karşısına peçesiz çıkmasını sağlayarak iyice tepkileri üzerine çekmiştir. 31 Ağustosta başlayan diğer radikal reformlarda ise Afganistan’daki unvan ve tüm sivil rütbelere kaldırılıyordu. Hitap edilen devlet görevlilerine “aziz” yerine “sayın” ifadesi kullanılmasına karar veriliyordu. Bunların yanında yönetim ve uygulama alanlarında da birçok reform hayata geçirilmeye çalışılıyordu. Eğitim alanında da birçok ıslahata imza atan Kral ilk olarak ülkenin birçok bölgesinde okul açtırmıştır. Dünya ile irtibatın artırılması adına gelişmiş ülkelerle kültürel bağlar kurulmuş ve yurtdışından birçok alanda eğitimci getirilmiştir. İlk defa kızların eğitim alabilmesi için okullar açılmıştır. Bunlara ek olarak Kral, Afganistan’da eğitim, hukuk, sağlık gibi pek çok alanda reformlar yapmaya çalışmıştır.

Kral Afganistan’da sosyal alanla ilgili ıslahatlarda öncelikle kılık kıyafete yer vermişti. Erkeklerin Batı tarzı kıyafet giyinmesi ve kadınların peçelerini açması zorunluluk haline getirmeye

⁵⁴ İsmail Akbaş, Afgan Kralı Amanullah Han’ın Türkiye Gezisi ve Türk Afgan İlişkileri, 9 Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008, s. 88.

⁵⁵ Cumhuriyet, 4 Haziran 1928. (Kralı götüren İzmir Vapuru Samsun’un 3 mil açığından geçerken Samsun limanında demirli tüm tekneler demir alarak Kralın içinde bulunduğu vapuru selamlamışlardır.)

⁵⁶ İkdam, 27 Mayıs 1928. (Gazetenin manşetine taşıdığı haberde Anlaşmanın Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey ile Afgan Hariciye Nazırı Vekili Gulam Sadık Han tarafından imzalandığını manşetten duyumuştur.)

⁵⁷ Mehmet Saray, Türk-Afgan Münasebetleri, İstanbul, 1984, s.197-198.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

çaba sarf etmiştir. Kadın kıyafetinin değişiminde Kralın eşi Kraliçe Süreyya peçesini açarak Afgan kadınına örnek olmaya çalışmıştır. O dönemde kadınları Çaduri (Burka) denen bir kıyafet giyinmekteydiler. Amanullah Han Afganistan'a döndüğünde tepkilere aldırış etmeden başkentteki bazı caddelere "burkayla girilmez" yazılı tablolar astırmıştır. Bu emri uygulama adına ise güvenlik güçleri cadde başlarında önlem almışlardı.

Kral bu uygulamaları yaparken Batı ülkelerinin yanında özellikle Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı devrimleri örnek almaktaydı.⁵⁸ Hâlbuki Mustafa Kemal Paşa Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşen devrimler içerisinde kadın kıyafetinin düzenlenmesinde herhangi bir kanun çıkartmamıştır. Paşa, kanun ile kadınların peçesini çıkarmak yerine bu işi kendi doğal akışına bırakarak çözmeyi tercih etmiştir. Hatta Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye'ye yaptığı ziyarette devrim hareketlerinden etkilenecek kadın giyimi konusunda Afganlı kadınların geleneksel giysisi "Çaduri"ye devlet zoruyla müdahale yapıldığını öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Kabil elçisi Yusuf Hikmet Bayur vasıtasıyla Kralı uyardığı bilinmektedir. Afgan kralının bu uyarı karşısında merak etmeyin ordu arkamda şeklinde cevap vermesi manidardır. Hâlbuki Gazi, Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretinde de, onu yapacağı reformlar için uyarı, "Bir toplumun kökleşmiş örf ve adet, hissiyat ve telakkiyatı mühimdir. Müteşebbis fertler üzerinde adeta amir ve hâkim bir tesir ederler" diyerek toplum koşullarına riayet etmesi konusunda dikkatini çekmişti. Afgan kralının bu uyarıları pek dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Avrupa ve Türkiye ziyareti sonrası Amanullah Han Afganistan'ın şartlarını tam olarak tahlil etmeden giriştiği reform süreci kısa sürede tepki yaratmıştı. Afgan kralının başta kadınlar üzerinden yaptığı reform girişimleri Afganistan'da çeşitli isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Ayaklanmalar artınca da, yayınladığı bildiriyle ıslahatları geri çekmiştir. Böylece Amanullah Han'ın ıslahat planları başarısızlıkla noktalanmıştır. Kral'ın başına gelecekleri önceden sezen Gazi'nin düşünceleri Hasan Rıza Soyak'ın anılarında şöyle ifade edilmişti, "Amanullah Han Türkiye ziyareti dönüşünde buradan aldığı ilhamla bazı reform girişimlerinde bulundu. Kadın kıyafeti hakkında kanun çıkartmıştı. Bunu Atatürk'e arz ettiğimde çok üzüldü, "Eyvah adam gitti demektir. Ben kendisine ısrarla bu mevzu girmemesini tavsiye etmişim. Çok yazık oldu." demiştir."⁵⁹ Toplumsal ve ekonomik alt yapının oluşmasını göz ardı eden Kral yaptığı ıslahatların zamansız olduğunu fark etmesi ve oluşan tepkiler yüzünden çoğu reform girişimi, öneri ve taslaktan öteye gidememiş hayata geçirilememiştir.

Gazi'nin tüm bu gelişmeler neticesinde Afganistan'ın nazik durumunu göz ardı eden Kralı yadırgadığı bir gerçektir.⁶⁰ Afgan Kralı Amanullah Han reformları hayata geçirme konusunda Mustafa Kemal Paşa gibi başarılı olamamıştır. Batı tarzı ıslahat düşüncelerini hayata geçirmeyi planlayan Kral, Afganistan'da ki Muhalefetin tepkileri neticesinde ülkede başlayan ayaklanmaları bastıramamıştır. Ülkesini terk etmek zorunda kalan Kral 1929'da İsviçre'ye yerleşir ve 1960 yılında orada vefat edinceye kadar bir daha ülkesine geri dönemez. Sonuç olarak Afganistan'ın o zamanki sosyal durumunu gözetmeden hızlı bir girişim yapan ve Türkiye'deki laik sisteme benzer bir düzen kurmaya çalışan Amanullah Han'ın ıslahat planları başarısızlıkla noktalanmıştır. Bunun en önemli sebebi Afganistan halkının bu tür reformlara hazır olma düzeyinin iyi hesaplayamaması ve her şeyden önemlisi Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine tavsiye ettiği düzenli ve kendine bağlı orduyu kurmadan faaliyetlere girişmesidir. Kralın aceleci davranması hem reformları hayata geçirememesine hem de ağır bir bedel ödeyerek düşündüğü reformları hayata geçiremeden tahtını kaybetmesine sebep olmuştur.

⁵⁸ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 261.

⁵⁹ Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, C.I, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, s. 278.

⁶⁰ Oğuz Hamşioğlu, Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933), Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006, s. 243-244.

Sonuç

Yeni Türk Devleti'nin Afgan misafirlerine uyguladığı protokol büyük bir samimiyet ortamında gerçekleşmişti. Basın günlerce ilk sayfa haberlerini Kralın ziyaretlerine ayırmaktaydı. Bu durum Türkiye'yi ilk ziyarete gelen Kral ve Afgan halkına verilen önemi göstermekteydi. Türkiye bu davranışlarıyla Müslüman Doğu toplumlarına çağdaş uygarlığa geçiş sürecinde rehberlik misyonu üstlenebileceği görüntüsü vermektedir. Mustafa Kemal Paşa bu ziyaret esnasında yaptığı konuşmalarda iki ülkenin bağımsızlık ve hürriyet alanlarında yaptığı mücadeleye vurgu yapmış, bunun korunması için askeri, siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda çağa ayak uydurulması gerektiğini belirtmiştir. Bu söylemlerinin yanında Afganlı dostlarına reformları yürütürken Afganistan coğrafyasının jeopolitik ve sosyo-kültürel özelliklerine dikkat edilmesi gerektiği uyarısını altını çizerek belirtmiştir. Afgan Kralı'nın Türk basınında çok yankı bulan ve Türk halkı tarafından yakından takip edilen ziyareti iki ülke arasında ilişkileri geliştirmiş olsa da, modern toplum oluşturma düşüncesiyle kendi ülkesinde gerçekleştirmek istediği reformlar neticesinde Kral, kendi ülkesinde itibar görmemiş hatta tahtını kaybetmek durumunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

- AKBAŞ, İsmail (2008), Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye Gezisi ve Türk Afgan İlişkileri, 9 Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ALTAY, Fahrettin (1970), 10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922), İnsel Yayınları, İstanbul.
- Cumhuriyet
- Hakimiyet-i Milliye
- HAMŞİOĞLU, Oğuz (2006), Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933), Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara
- İkdam
- KÖÇER, Mehmet (2004), Bolşevik İhtilali Sonrasında Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9,1.
- KÖÇER, Mehmet (2004), Türk – Afgan İlişkileri (Amanullah Dönemi 1919-1929), Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi.
- ÖKSÜZ, Hikmet (2001), “Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İlk Resmi Konuğu: Afgan Kralı Amanullah'ın Türkiye Ziyareti (20 Mayıs- 2 Haziran 1928)”, Pax Ottomana Studiet in Memoriam Prof. Nejat Göyünç, Neşr. Kemal Çiçek, Ankara.
- SARAY, Mehmet (1984), Türk-Afgan Münasebetleri, İstanbul, 1984.
- SARAY, Mehmet (2006), Afganistan ve Türkler, Ankara.
- SARIHAN, Zeki (2002), Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- SOYAK, Hasan Rıza (1973), Atatürk'ten Hatıralar, C.I, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul.
- ŞİMŞİR, Bilal N.(1993), Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, T.T.K. Basımevi, C.I, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N.(2002), Atatürk ve Afganistan, Asam, Ankara.

BİR SİYASİ İMGE OLARAK ÇOCUK VE SAVAŞLAR: I. DÜNYA SAVAŞI ÖRNEĞİ*

*Tunca ÖZGİŞİ***

ÖZET

Çocuklar, eski devirlerden beri toplumların ayrılmaz bir parçası olagelmışlerdir. Ancak çocuğa olan bakışın niteliği, kapsamı ve biçimi tarihsel perspektif göz önünde tutulduğunda farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, toplumların sosyal, kültürel gelişmesine, örgütlenmesine ve içinde oldukları egemenlik koşullarına bağlı bulunmaktadır. İlk olarak çocuğa, “ekonomik yarar sağlayan bir varlık” biçiminde bakılmıştır. XX. yüzyılda ise çocuk, toplumun geleceğini belirleyen en önemli insan kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzyıl aynı zamanda, filozofların, eğitimcilerin, psikologların ve hukukçuların çocukları incelemeleri, onların gelişimleri ve hakları konusunda fikirler ileri sürmeleri dolayısıyla “çocuk yüzyılı” olarak da adlandırılmıştır. Aynı zamanda bu yüzyıl bir “savaş yüzyılı”dır.

Savaşlar toplumların belleğinde unutulmayacak olayların başında gelir. İnsanların psikolojilerini ve hayat şartlarını etkileyen, toplumları dönüştüren savaşlarda çeşitli propaganda araçları kullanılmıştır. Bu araçların en önemlilerinden birisi de çocuklardır. Özellikle I. Dünya Savaşı’nda, modern savaş anlayışının başladığı, silah imkanlarının arttığı, savaşın cephelerden kentlere sıçradığı görülmektedir. Çocuk imgesinin toplumları yönlendirmekte yaygın bir araç olarak kullanılması da bu döneme denk gelmektedir. Bu çalışmada I. Dünya Savaşı döneminde çocukların bir propaganda aracı olarak nasıl kullanıldığı yerli ve yabancı çeşitli arşiv taramalarından elde edilen afişlerle ve resimlerle betimlenecek ve bir döneme ışık tutulacaktır.

Bu kapsamda I. Dünya Savaşı’na kısaca değinilecek ve savaş döneminde ülkelerin propaganda araçlarını nasıl kullandıklarına dair örnekler verilecektir. Dönemin etkin güçlerinin çocuklara bakışı anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Savaş, Propaganda, I. Dünya Savaşı

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Yalova Üniversitesi, İnsan Hakları Hukuku, El-mek: tuncaoz@hotmail.com

AS A POLITICAL IMAGE CHILDREN AND WARS: EXAMPLE OF WORLD WAR I

ABSTRACT

Children has been the integral parts of societies since ancient times. However, the quality, extent and manner of the viewpoints to child change regarding the historical perspective. These differences depend on the social and cultural development of societies, their organization and the principles of sovereignty in the societies. Firstly, the child was regarded as a “living assets who provides economic benefits”. In 20th century, however, the child was regarded as the most important human resource which determines the future of the society. This century was also called “child century” because of the researches which philosophers, educators, psychologists and lawyers carried out and their suggestions for their developments and rights. This century is also a “war century”.

Wars come first in the memory of societies. In wars, which aggrieve people, affecting their psychologies and transforms societies, a lot of propaganda tools were used. Children come first among these tools. Especially in the First World War, it is seen that modern war concept came up, the opportunities to get weapons increased and the war spread from the front lines to the cities. This is also the period in which children were commonly used as tools to lead societies. In this paper, how these children were used as tools to lead societies will be described by means of banners and pictures gained by scanning various local and foreign archives and a period will be shed light on.

In this perspective, the First World War will be mentioned briefly and examples of countries’ propaganda tools in the war period will be given. The viewpoints of the powers of the period to children will be explained.

Key Words: Children, War, Propaganda, First World War.

Giriş

I. Dünya Savaşı, tüm dünyayı etkileyen bir savaş olmasının yanında, propaganda çalışmalarının gerçek içerik ve anlamına ulaştığı bir dönemi de ifade etmektedir. Savaş yıllarında, günümüzde etkin olarak kullanılan radyo, televizyon gibi belli başlı kitle iletişim araçları yaygın kullanıma geçecek kadar geliştirilememiş, buna karşılık seri baskı teknolojisi çok önemli aşamalar kaydetmiştir. Bununla birlikte seri kitaplar, fotoromanlar, afişler ve kartpostallar en önemli kitle iletişim aracı haline gelmiştir.

İnsanları etkilemenin, kitleleri harekete geçirmenin en kısa yolu olarak propaganda afişleri kullanılmıştır. Bu afişlerde kullanılan imgeler özenle seçilmiştir. Ayrıca cepheden ve cephe gerisinden karelerin yer aldığı fotoğraflar da etkin olarak kullanılmıştır. Bu açıdan psikolojik savaşın önemli olduğu “Büyük Savaş”ta cephe savaşlarının yanında propaganda savaşları da yaşanmıştır. Caddelerde, sokaklarda gezinen insanlar duvarlarda ki afişler aracılığıyla savaş propagandasını kolektif olarak algılamışlardır. İnsanlara yapmaları gerekenleri devlet adına ileten afişler, savaşa asker toplamaktan, cephe arkasında savaşa nasıl destek olunacağına kadar birçok

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

konuda topluma yol göstermeyi amaçlamıştır. Afişler aynı zamanda cephe gerisinde savaşı ve düşmanı tam olarak algılayamayan kitlelere savaşı anlaşılır kılmamanın da bir yolu olmuştur. Öyle ki cephenin uzağında kalan yerleşim yerlerindeki afişler uzaktaki düşmanı yakına taşıyarak toplumda savaşı sürekli gündemde tutmuştur.

Bu dönemde çocuklar savaş propagandalarının değişmez sembollerinden biri haline gelmişlerdir. Çocuklar, ne için yapıldığından hiç de haberi olmadıkları bu savaşlarda anne-babalarını, yurt-yuvalarını, arkadaşlarını, kaybetmenin hüznünü yaşamak zorunda kalmışlardır. Bir de savaşın çirkin yüzü, çocukların masum yüzleri ön plana alınmaya çalışılarak örtülmeye çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında üretilen propaganda araçları aslında çocukları, genç nesilleri savaşlara, yıkımlara hazırlamıştır. İki dünya savaşı arasında yaşanacak siyasi krizlere zihinler o günlerde yapılan propagandalar sayesinde hazırlanmıştır.

Türkiye’de I. Dünya Savaşı döneminde devletlerin yürüttükleri propaganda faaliyetleriyle ilgili kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu konu çok geniş bir alanı kapsadığı için bu çalışma da propaganda araçlarından biri olan çocuklar seçilmiştir. O dönemde etkin olarak kullanılan afişlerden yola çıkılarak çocukların savaş malzemesi olarak kullanılıp kullanılmadığı sorgulanmıştır.

I. Dünya Savaşı’nda Propaganda Faaliyetleri

Latince “propaganda” sözcüğü “yayılacak şeyler” anlamına gelmektedir. Güncel anlamına baktığımızda propaganda “bir öğretiyi, düşünceyi, inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek yaymak ereğiyle, sözle, yazıyla ve benzeri türlü araçlarla gerçekleştirilen her türlü çalışma” anlamında kullanılmaktadır.¹

Propagandanın amacı, insanlar arasındaki ortak noktaları bularak kitleleri aktif politikaya çekmektir. Mevcut güç dengelerinin ele alınması; ele alınan güç ve dengeyi değiştirerek bir birey veya grubun mevcut fikir ve eylemlerini planlı olarak yönlendirilmesi önemlidir. Bu yol ile istenilen yönde ve şekilde değişim gerçekleştirerek, hedef kitlenin beklenti ve tutumları üzerindeki mevcut güç dağılımının propagandanın yararına daha değişik bir şekilde çevrilmesi sağlanacaktır. Bu sayede kitle iletişim sistemleri kontrol altında tutularak, kamuoyunun görüşlerinin ve tutumlarının kontrol altına alınması, yönlendirilmesi veya değiştirilmesi, toplumsal kontrolün sağlanmasını da beraberinde getirecektir.² Bu formül özellikle 20. yüzyılın başlarında I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla daha da önem kazanacaktır.

I. Dünya Savaşı’nda modern anlamda savaşın gelişmesinin yanı sıra psikolojik savaş da sistemleştirilmeye başlanmıştır. Propaganda savaşları; Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya’nın propaganda örgütlerince yürütülmüştür. Savaşın önde gelen diğer devletleri arasında yer alan Çarlık Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, propaganda çalışmalarında nispeten daha amatörce ve plansız çalışmalar yürütmüşlerdir.

Bu dönemde insanlarla birlikte zihinleri de seferber etmek adına, devletler propagandaya başvurmuşlardır. Sansür ve mektuplar üzerindeki denetimler, kamuoyunun durumu hakkında bize bir fikir verebilir. Ancak izne gelen askerlerin öyküleri, cephe gerisinde de gerçeğin erkenden öğrenilmesini sağlamıştır. Resmî propaganda, savaşa katılan ülke halklarının derin vatanseverlik duygularına seslenmiş, afişler, kitaplar, gazeteler ve okullar aracılığıyla yayılmıştır. Kahramana dönüştürülen komutanlar gerçek birer idol haline gelmiştir. Dev boyutlara varan bir ticarî üretim, savaşı reklam malzemesi olarak kullanılmıştır. Bu ürünlerin büyük oranlarda satın alınmış olması, Avrupa halklarının da savaşın hedeflerini benimsediğinin kanıtıdır.

¹ Hasan Eren, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, C:II Ankara, TDK Yayınları, 1988, s. 1201.

² Jean Marie Domenach, *Politika ve Propaganda*, Çev: Tahsin Yücel, İstanbul, Varlık Yayınları, 1969, s.114.

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde savaşa katılan büyük devletler propaganda faaliyetlerine hız vermişlerdir. Fransızlar, Fransa'nın büyüklüğünü ve şerefini vurgularken; İngilizler ekonomik güçlerini ortaya koymakta ve Almanlar da Alman ırkının üstünlüğünü ve yenilmezliğini vurgulamışlardır. Çünkü psikolojik harpte kullanılan en önemli husus haklılık ilkesidir. Haklı güçlüdür, prensibinden hareketle taraflar kendilerini haklı çıkarma gayretleri içerisine girerler. Böylece gerek ülke içerisindeki kamuoyunu gerekse dünya kamuoyunu yanlarına çekmeyi amaçlamaktadırlar.³

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin propaganda yönünden üstünlüğü söz konusudur. Savaş boyunca, İngiliz savaş propagandası Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolündedir. Bakanlık, 1914 yılında Wellington House'da Savaş Propaganda Ofisi'ni (War Propaganda Bureau) kurmuş ve başkanlığına Lordlar Kamarası'ndan C. F. Mastermann'ı getirmiştir. 1916 Aralığında Lloyd George başbakan olduğunda, savaş propagandası, başında Albay John Buchan'ın ve vekili C. F. Mastermann'ın bulunduğu Enformasyon Dairesi (Department of Information) tarafından organize edilmiştir. Mart 1918'de ise başında Lord Beaverbrook'un bulunduğu Enformasyon Bakanlığı bünyesinde devam etmiştir. Resmi yapısı ne olursa olsun, İngiliz propagandası "Wellington House" ismi altında bilinmeye devam etmiştir. Wellington House, İngiliz hükümeti çalışanlarının ve akademisyenlerinin en parlak beyinlerini kendi bünyesinde toplamıştır. Bunların birisi de tarihçi Arnold Toynbee'dir.⁴ (Toynbee'nin Türkçeye çevrilmiş eserleri var; bu eserlere atıf yapılabilir)

İngilizler savaş boyunca beyannameler bastırmışlar ve masraftan çekinmemişlerdir. Bu beyannameleri uçakları vasıtasıyla rahatça istedikleri yere atabilmişlerdir. Yine İngilizler evrensel değerlere sahip çıkan ve muhatap kitlelerin milli değerlerine en fazla saygı duyan ülkenin İngiltere olduğunu en iyi şekilde propaganda etmişlerdir.⁵

1917 yılı civarında, Wellington House'ın 54 personeli vardır. Mevcut kayıtlar, Wellington Evi'nin kitlesel bir girişim olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlar aynı zamanda dağıtılan yayınların sayılarını da göstermektedir. Wellington House'ın ilk raporu (1915 Haziranı) 17 ayrı dilde yazılarak yayınlanmış olan yaklaşık 2.5 milyon nüsha kitap, broşür ve diğer yazılı propaganda malzemesini listelemektedir. İkinci rapor (1916 Şubatı) ise dağıtılan 7 milyon nüshanın listesini göstermektedir. İngiliz Propagandası 1914 yılında 45 değişik yayın dağıtmıştır; bu rakam 1915 yılında 132'ye, 1916'da 202'ye ve 1917 yılında ise 469'a çıkmıştır.⁶

İngiltere'nin propaganda yaptığı başka bir alan ise uluslararası arenadır. Bu propagandanın amacı düşmanı "korkunç barbarlar" olarak göstermek ve bu şekilde diğer ülkeleri, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ni (ABD), İngiltere'nin savaşmakta haklı olduğuna inandırmaktır. Çünkü ABD, savaş Üçlü İtilaf lehine bitirebilecek maddi güce sahip olan tek devlettir. Ayrıca ABD'nin I. Dünya Savaşı'na 3 yıl sonra girmesi de onu Üçlü İttifak'ın başat gücü Almanya'ya karşı çok üstün bir duruma getirecektir ki bu da İngilizlerin yararına olacaktır.⁷

Bu dönemde Almanlar propaganda çalışmalarında İngilizleri takip etmişlerdir. Almanlar özellikle hazırladıkları afişlerle etkili olmaya çalışmışlardır. Almanya'da savaş afişleri daha çok yarışma yoluyla seçilmiştir. "Verein der Plakatfreunde" (Afiş Sevenler Derneği) adlı Alman afiş kuruluştur, afiş yarışmaları düzenleyerek, kazanan tasarımcılara ödül veriyor ve bu şekilde ünlü

³ Nevzat Tarhan, *Psikolojik Savaş, Gri Propaganda*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003, s.20.

⁴ Justin Mc Carthy, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu, *Ermeni Sorunu* I, No:37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.474-483.

⁵ Sadık Sarısan, I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Psikolojik Harp, *Türkler Ansiklopedisi*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.461.

⁶ Justin McCarthy, İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler, *Türkler Ansiklopedisi*, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.469-481.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, İmge Kitabevi, 1989, s. 399-400.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

profesyonel sanatçılar için de yarışmaya katılmayı çekici hale getirmiştir. Daha sonra “Das Plakat” adlı savaş süresince yayınlanacak olan dergide, bu tür afişlerle yurtseverlik, idealist bir biçimde özveri üzerinden betimlenmiştir. Kişisel cesaret, asker kahramanların özverileri, erkeksi değerler ve savaşa yapılan askeri katkı, işlenen başlıca konulardır. “Das Plakat” değerleri -basit, yoğun görseller, düz renk, dolu gölgeler ve yine yoğun bir doku ile işlenmiş tipografi- Alman afişlerini diğer ülkelerinkinden farklı kılmıştır.⁸

Almanların en büyük rakiplerinden olan Fransa’da propaganda çalışmalarıyla öne çıkmayı hedefleyen bir ülke olarak göze çarpmaktadır. 2 Ağustos 1914’te ilan edilen genel seferberlikle birlikte Fransa duvarlarında yaklaşan büyük savaşın izleri okunmaya başlamıştır. Fransa’da bu doğrultuda geliştirilecek olan propaganda yaklaşımında sansür oldukça belirleyici bir unsurdur. 4 Ağustos’tan itibaren gazetelere ve 1914 sonbaharından itibaren de karikatürlere yansıtılacak olan sansürün etkisi savaş boyunca kendisini hissettirecektir. 1915 yılında 18 milyar franka ulaşan bütçe açığı devleti para aramaya yöneltmiş ve bu doğrultuda afiş üzerinden gelişecek olan bir "halka borçlanma kampanyası" başlamıştır. Valilerin yürütme sorumluluğunu üstlendiği bu propaganda çalışması, basılacak kağıt para karşılığında halktan altın birikimlerini toplamak şeklinde geliştirilecek bir işbirliği fikri üzerine temellenmiştir. 1915’de Jules Adler, Abel Faivre, Barbier Poulbot, bu vatansever mali çağrının ilk imgelerini tanımlamıştır Savaş boyunca Howard Chandler Christy, Wladyslaw Theodore Benda, J.C. Leyendecker, Lucian Bernhard, Ludwig Hohlwein ve Walter Schnackenberg gibi dönemin önde gelen poster sanatçıları ve illüstratörleri bu propaganda posterlerini hazırlayan sanatçılar arasında yer almışlardır.⁹

ABD’nin 1917’de I. Dünya Savaşı’na İtilaf Devletleri safında katılmasıyla devlet, ulusu bu fikir etrafında toplamak üzere propagandaya başlamıştır. “The Committee on Public Information” (CPI) (Halk Enformasyon Komitesi) kurularak, tüm ABD’nin propagandasından sorumlu, merkezi koordine ajansı olarak görevlendirilmiştir. CPI’nin resimli yayınlar bölümünü, illüstratör Charles Dana Gibson ve uluslararası üne sahip grafik sanatçısı Joseph Pennell yürütmüştür Bu bölümde, devletin ilgili bölümlerinin taleplerine göre afişler hazırlanmıştır Savaş esnasında ABD, dünyanın her yerinden daha fazla sayıda afiş üretmiş ve bu afişler ya tanınmış dergi ve kitapların illüstrasyonlarını yapan ünlü sanatçılar ya da sanat akademileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Joseph Pennell, Frank Brangwyn gibi sanatçılar özellikle savaş için maddi katkı, bağış toplamak doğrultusunda kampanyalar için afişler tasarlamışlardır.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu ise, klasik yaklaşımına devam etmiş ve çevre ülkelere adalet ve düzen vaat etmeyi sürdürmüştür. Ancak propaganda da başarılı bir performans sergileyememişlerdir. Harp Mecmuası, Yeni Mecmua gibi birtakım dergiler vasıtasıyla halka ulaşılmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda Balkan Hezimetini ile zirveye çıkan kültürel ve edebi üretim, Birinci Dünya Savaşı’na girildikten sonra giderek azalmıştır. Bu dönemdeki üretim Türkçülük akımı etrafında devlet dışında gelişir. Savaşın manevi ve maddi açıdan ağır koşullarının etkisiyle azalan kültürel ve edebi üretime, sonrasında devlet desteğiyle ivme kazandırılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Çanakkale Zaferi ve Bolşevik Devrimi’nin ardından Kafkasya’da sağlanan ilerleme, Ziya Gökalp’ın Yeni Mecmua’sı etrafında şekillenecek milliyetçilik anlayışını yansıtan yazıların üretimine ivme kazandırmış, lakin savaşa son verecek Mondros Mütarekesi anlaşmasıyla tüm bu propaganda etkinliği ve edebi üretim son bulmuştur.¹¹

⁸ Kerem Rızvanoğlu, *Propaganda Afişlerinin Tarihsel Gelişimi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisan Tezi, 2001, s.18.

⁹ Rızvanoğlu, age, s.29.

¹⁰ Richard Wood, *Film And Propaganda in America*, Connecticut, Greenwood Publications, 1990, s. 285 vd.

¹¹ Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity*, London, Tauris Publications, 2007, s.194-195.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Çocukların Bilinçaltına Savaşın Yerleştirilmesi

Savaş sürecinde çocuklar için savaşın detaylıca anlatıldığı çeşitli foto romanlar, hikaye ve boyama kitapları piyasaya sürülmüştür. Bu şekilde babaları cepheye giden çocukların dirençleri diri tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu yıllarda yaşları 5-10 arasında değişen bu çocuklar, I. Dünya Savaşı'nın bitiminden yaklaşık 20 yıl sonra başlayacak II. Dünya Savaşı'nda cephe görevleri başında birer asker olacaklardır. Çocukların bilinçaltına savaş tohumları ta o dönemlerde ekilmiştir.

Aşağıda Fransızlar tarafından çocuklar için basılan 1916 tarihli bir boyama albümü görülmektedir. Slogan olarak kapağa "Şan olsun müttefiklere" yazılmıştır. Çıkılması zor bir tepenin başında geleneksel kıyafetleriyle bir Fransız çocuk bulunmaktadır. Sonrasında İngiliz, Rus, İtalyan ve Japon çocukları birbirlerinin elinden tutarak yine aynı tepeye çıkmaya çalışmaktadırlar. Günümüz çocuklarının boyama kitaplarını uçurtmalar, balonlar, balıklar süslerken, o dönemdeki çocuklar, top, tüfek, kılıç resimleri boyamışlardır (Resim 1).

İngilizler de çocukları için bu tür araçlar kullanmışlardır. İngilizlerin savaş boyunca en çok övündükleri kurumların başında "yenilmez armadaları" gelmektedir. Savaş yıllarında donanmanın önde gelen gemilerinin içindeki harfler kullanılarak bir alfabe kitabı hazırlanmış ve önde gelen yayıncılardan "Thomas Nelson and Sons" tarafından basılmıştır (Resim 2).

Kitapçığın son bölümünde ise çocuklara bir mesaj yer almaktadır. Bu mesajda denizci üniforması giymiş bir çocuk arkasını dönüp okuyucuya şunları söylemektedir: "*Şu anda ben yedi yaşındayım. Jellicoe ile Iron Duke gemisine gideceğim ve en iyi atışımı yapıp Almanların savaş gemisini batıracağım. Büyüdüğümde belki de amiral olacağım. O zaman kılıcımı kuşanıp denizci şapkası takacağım ve dokuzdan önce asla yatağa girmeyeceğim.*" (Resim 3)

Avustralya da benzer kitapların basıldığı ülkeler arasında yer almıştır. Will Donald'ın hazırladığı bu kitap bunun çarpıcı örneklerindendir.(Resim 4)

Savaş yıllarında yaşları biraz daha büyük çocuklar için romanlar piyasaya sürülmüştür. Özellikle Fransızların bu konuda ciddi çalışmaları vardır. Bunlardan iki örnek aşağıda verilmiştir. Önde gelen Fransız yayınevi "Hachette" tarafından basılan ve Profesör Victor Giraud'a yazdırılan "Büyük Savaşın Tarihi" adlı kitap bunlardan biridir (Resim 5).

Diğeri ise dönemin önde gelen illüstratörü L. Fillol tarafından kaleme alınan ve çocuklar için özel hazırlanan "Savaş-1914" adlı kitaptır. Bu kitapta savaş tüm detaylarıyla ve bol görsel malzemeye çocuklara aktarılmaya çalışılmıştır, cephe yaşanan hava cephe gerisinde evlere misafir edilmiştir. (Resim 6)

O dönemde fotoromanlarla ayakta tutulan savaş-savaşçı ruhu günümüzde çeşitli bilgisayar oyunları, sinema, tiyatro vs. gibi etkinliklerle diri tutulmaktadır. On-line strateji ve savaş oyunları, Amerikan sineması başta olmak üzere çekilen savaş odaklı filmler buna örnek oluşturabilir.

Savaşın Başlangıcında Çocukların Devlet Sembolü Olarak Kullanılması

I. Dünya Savaşı insanlık tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Savaş stratejilerinin ve tekniklerinin değişmesi insanlık için yeni bir sayfayı da beraberinde getirmiştir. Eski çağlarda savaşlar cephelerde yapıldığından çoğunlukla masum halkların en az zarar gördüğü bir biçimde tarihte yerlerini almışlardır. I. Dünya Savaşı ile bu değişmiştir.

İlk olarak bu durum savaş aletlerinin üretiminde kendini göstermiştir. Kadınlar, üretim sektöründe kitleler halinde erkeklerin yerine geçmişler; silah fabrikalarında onlara "cephanecikler" adı takılmıştır. Yalnızca kadınlar yeterli olmadığından, çocuklar da savaş üretimine katılmışlardır.

Bu üretim yalnızca fabrikalarla sınırlı kalmamıştır. Fransa Başbakanı René Viviani, 2 Ağustos 1914'te yaptığı seferberlik çağrısında da bu görülebilir (Resim 7).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

“Eli silah tutan herkesin orduya alınması tarlalardaki işleri kesintiye uğrattı. Hasat yarım kaldı, bağbozumu yaklaşıyor. Cumhuriyet hükümeti adına, onun arkasında toplanmış tüm ulusumuz adına, sizlerin, cesaretleri olmadığından değil yaşları çok genç olduğundan savaşmaktan alıkonan çocukların yiğit yüreklerine sesleniyorum. Sizden tarlalardaki faaliyeti canlı tutmanızı ve bu yılın ürününe kaldırmanızı, gelecek yılını hazırlamanızı istiyorum...”

Bu bildirinin bir propaganda aracı olarak değerlendirilmesini bir kenara koyacak olursak, bilinçaltında yatan bir gerçeğin ifadesi görülmektedir: “Mümkün olsa çocuklar da asker olarak orduya alınacaktır”

Çocukların devlet sembolleri olarak kullanılması yönündeki propaganda afişleri en çok Almanlar tarafından kullanılmıştır. Osmanlı Devleti’nin bu tür malzemeleri kullanmadığı aşıkardır ancak Almanların hazırladığı afişlerden ve kartpostallardan istifade edilmiştir.

Aşağıdaki kartpostalda Osmanlı’yı simgeleyen çocuğun İttifak Grubuna katılmaktan duyduğu memnuniyet ifade edilmiştir. Bu çocuk Alman ve Avusturyalı çocuklarının elinden tutarak bunu dile getirmiştir. Türk çocuğun daha küçük olması ise manidardır. (Resim 8)

Bir başka afişte ise Almanların meşhur bir savaş marşının ilk sözleri -Türkçe tercümesiyle “Askerler şehirde yürüdüklerinde...”- yer almıştır. Burada çocuklar askerlerin yerine konmuştur. Önde Alman, Sonrasında Avusturyalı, Türk ve Bulgar çocuklar ellerinde ülke bayraklı yürürken tasvir edilmişlerdir. Bu marştan esinlenerek daha sonra bir çocuk kitabı basılmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ise meşhur Alman aktris “Marlene Dietrich” tarafından seslendirilen bu marş, uzun süre Alman birliklerine dinletilmiştir. (Resim 9)

Almanlar tarafından hazırlanan bir başka kartpostalda yamalı şemsiyesinin altında helva satan bir Osmanlı esnafının, etrafında toplanan İttifak devletlerini temsil eden çocuklara helva ikram etmesi –sempatik buluşma- alt yazısıyla resmedilmiştir. (Resim 10)

ABD’nin savaşa girmesiyle benzer kartpostallar hazırlanmıştır. Kararlı bakışlarıyla Amerikan topraklarına sıkıca basan eli tüfekli bir çocuk “Daima Amerika” başlığı altında durmaktadır. (Resim 11)

Bir Propaganda Aracı Olarak Çocuk

Savaş için hazırlanan propaganda malzemeleri, devletlerin kendi halklarına savaşa katılmayı haklı göstermenin yanı sıra askeri hareketlar için insan, para ve kaynak sağlama amacını da taşımıştır. Özellikle Amerika ve İngiltere tarafından piyasaya sürülen savaş tahvillerine ilginin artırılması için çocuk imajı çokça kullanılmıştır.

Savaş döneminde ciddi ekonomik sıkıntılara maruz kalan devletler savaş bonoları-tahvilleri piyasaya sürmüşlerdir. Bu şekilde savaş masraflarının bir kısmını buradan karşılama gayretine girmişlerdir. (Resim 12,13) Başka açıdan savaş halk için bir –yatırım- aracı olmuş ve devlete destek verme bilincinin kişisel çıkarlarla birlikte sunulması hedeflenmiştir.¹²

Ayrıca savaş yılları sırasında tasarruf yapılması üzerine de propaganda yapılmıştır. Bunun için savaş pulları satışı ile ilgili geniş çaplı çalışmalar yapılmıştır. Burada hedef kitle yine çocuklardır. Çok az paralarla alınan bu pullardan elde edilen gelir askeri harcamalarda kullanılmıştır.

1918’de Amerikan hükümeti tarafından bastırılan afişte, bir askerin elini tutan ve askere hayranlıkla bakan iki çocuk resmedilmiştir. Bu durumun askerin yüz ifadesine en zor anında

¹² Aynı uygulama II. Dünya Savaşı’nda da sürdürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. James J. Kimble, *Mobilizing The Home Front: War Bonds And Domestic Propaganda*, Texas, A&M University Press, 2006, s. 4-8.

yardımına gelen bir dosta duyulan güveni andırır bir ifade vardır. Çocuklara savaş pulları alarak devletlerine hizmet edecekleri söylenmektedir. (Resim 14)

Savaş yıllarında yine Amerika’da ilginç bir uygulama daha yapılmıştır. Bu ise *Amerika Birleşik Devletleri Okul Bahçesi* Ordusu’dur (USSGA). Okul çocukları arasında gıda üretimi teşvik için 1917 yılında kurulmuştur. Bu şekilde Amerikan hükümeti gıda krizini yerel odaklı ve sürdürülebilir üretim formülüyle önlemeyi ummuştur.¹³ Orduya katılımı teşvik için çağrılar yapılmış afişler hazırlanmıştır. (Resim 15)

Almanlar ise meyve çekirdeklerinden yağ üretmek için bir “çekirdek toplama kampanyası” açmıştır. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere devletlerin ekonomik durumları pek de iç açıcı değildir. Kampanya için yine çocuklar birer simge olarak kullanılmıştır. Julius Gipkens tarafından 1916’da çizilen afişte çocuklara meyve çekirdeklerini en yakın toplama merkezine göndermeleri direktifi verilmiştir. (Resim 16)

O dönemde özellikle gıda ve beslenme noktasında ciddi sıkıntılar vardır. Üretimin önemli bir bölümü cephelere aktarıldığından cephe gerisinde sivil halk arasında kıtlık ve sefalet boy göstermiştir. Çocuklar açlıktan en çok etkilenen grupların başında gelmektedir. Aşağıdaki afiş William Anderson tarafından Belçika’da hazırlanıp yayınlanmış ve çocuklar için kurulan süt bankasına destek için çağrıda bulunulmuştur.

Afişte geleneksel Belçika elbisesi giymiş bir kadın ve çocuk gösteren yer almaktadır. Kadın elindeki küpten doldurduğu sütü çocuğa içirirken arkasındaki süt arabasını bir köpeğin çekmesi de ilginç bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır. (Resim 17)

Çocuklar ayrıca savaş hakkında bazı çekinceleri olan bireylere karşı psikolojik baskı unsuru olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Bunun en çarpıcı örneklerinde düşünceli ve bezgin bir babaya “Baba sen savaşta ne yaptın?” diye soran kız çocuğunun betimlendiği afiştir. Erkek çocuk ise savaş oyuncakları ile koltuğun yanı başında oturmaktadır. 1915 yılında basılan bu afiş İngiliz Parlamentosu tarafından basılıp dağıtımı yapılmıştır. (Resim 18)

Yine İrlandalılar için hazırlanan benzer bir gazete ilanında “Oğlun ‘sen 1915’te İrlanda’nın bağımsızlığı için ne yaptın’ diye sorunca ona nasıl cevap vereceksin?” ibareleri yer almıştır. Bu afişte baba oğlun silüetleri yer almıştır. Çocuk izci üniforması giymiş, babası ise kafasını kaşıyarak mahcubiyetini ifade etmiştir. (Resim 19)

Ayrıca çocuklar düşman olarak görünen devletleri ve liderlerini küçük düşürmek için de kullanılmıştır. Fransız Bernard, Édouard tarafından hazırlanan 1914 baskılı bu afişte Alman lider Kaiser Wilhelm’e kartopu atan çocuklar resmedilmiştir. (Resim 20)

1918:Dünya Çocuk Yılı

1918’e kadar geçen dört yıl tüm dünya için hiç de iyi geçmemiştir. Savaşın, felaketin boyutu her geçen gün daha da anlaşılır hale gelmiştir. Açlık, yoksulluk, psikolojik çöküntü tüm insanlığı içine çekmiştir. Tabii bu olumsuz süreçten en çok çocuklar etkilenmiştir. Amerikan hükümeti dünya çapında bir kampanya başlatarak 6 Nisan 1918 ile 6 Nisan 1919’u kapsayan dönemi “çocuk yılı” olarak ilan etmiştir. Bu kampanyada hedef, sağlıklı doğum oranının artırılması, çocukların sağlıklı gelişiminin sağlanması için sürekli izlenmesi, okula gitme oranlarının artırılması şeklinde açıklanabilir. Geç kalınmış olarak nitelendirilebilecek bu kampanya ile bir yılda 100.000 bebeğin sağlıklı bir şekilde dünyaya getirilmesi amaçlanmıştır.

¹³ Daha geniş bilgi için bkz. Belasco, Warren and Philip Scranton, eds. *Food Nation: Selling Taste in Consumer Societies*. New York: Routledge, 2002 ve Breen, William J., *Uncle Sam at Home: Civilian Mobilization, Wartime Federalism, and the Council of National Defense, 1917-1919*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1984.

Bunun için afişler hazırlanmış, kongreler toplanmış, 11 milyona yakın kadın bu kampanyaya destek vermiştir. Bu kampanya için 478.220 dolarlık bir bütçe ayrılmıştır. Savaş için ayrılan bütçenin yaklaşık 12 milyar dolar olduğu (toplam bütçenin %72'sine karşılık gelmektedir¹⁴) düşünülürse çocuklar için ayrılan paranın pek de fazla olmadığı anlaşılabılır.(Resim 21)

Kampanya kapsamında çocuklar için parklar yapılmış, çocuk işçiliğinin önlenmesi için denetimler artırılmış, anne ve çocuklar sağlık taramalarından geçirilmiştir.¹⁵ Bütün bunlarla birlikte “iyi niyetli” bir yaklaşımla gündeme gelen bir açıdan da “günah çıkarma” sayılabilecek Çocuk Yılı çalışmaları tarihte bu şekilde yerini almıştır.

Savaşın Sonra Çocuk Hakları İle İlgili Çalışmalar

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1919 yılında İngiltere’de çocukları korumak üzere Çocukları Koruma Fonu (Save the Children Fund) kurulmuştur. Bu fonda görev yapan Eglantyne Jebb 1922 yılında çocuk hakları üzerine bir taslak (Charter of the Right of the Child) hazırlamıştır. Hazırlanan taslakta, her ulustan, ırktan ve inançtan çocukların sömürüye karşı korunması, fiziksel, zihinsel ve ahlaki gelişimlerinin tam olarak sağlanması, yetişkin hayatına hazırlanmaları konusunda çocuklara karşı sorumluluklar dile getirilmiştir. Bu taslak daha sonra, Milletler Birliği tarafından 1924’de Çocuk Hakları Cenevre Bildirgesi (Geneva Declaration of the Rights of the Child) olarak kabul edilmiştir. Çocuk Hakları Cenevre Bildirgesi, uluslararası alanda çocukların korunmasına yönelik yapılan ilk uluslararası belgedir. Cenevre Bildirgesi’nde; çocukların doğal biçimde gelişmesine olanak sağlanması, aç çocukların beslenmesi, hasta çocukların tedavi edilmesi, terk edilmiş çocukların korunması, felaket anında yardımın öncelikle çocuğa yapılması, çocukların her türlü istismara karşı korunması ve kardeşlik duyguları içinde eğitilmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Ancak 1939 yılında yeni bir dünya savaşının çıkması, Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin bir süre ertelenmesine neden olmuştur. 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nca kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Sözleşmesi’nde çocukların hak ve özgürlüklerine yeterince değinilmediği için çocukların özel durumları ve özel korunma gereksinimleri nedeniyle çocuklara özgü ayrı bir belge hazırlama çalışmaları başlatılmıştır. Nihayet 19 Ekim 1959 gününde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 78 ülkenin temsilcilerinin katıldığı genel oturumda Çocuk Hakları Sözleşmesi’ni oybirliğiyle kabul etmiştir.¹⁶

Sonuç

I. Dünya Savaşı’nda ilk kez bu kadar ulus ve nüfus, küresel bir şekilde mücadeleye katılmıştır. Milyonlarca insanın savaşa dahil edilmesi ve savaş boyunca bunların savaşı devam ettirebilmesi için gerekli olan alt yapı, propaganda sayesinde hazırlanmıştır. O zamana kadar dünyanın gördüğü topyekûn savaşların en uç noktası olan bu savaşta, ülkeler propaganda doğrultusunda kendi halklarının savaşı kazanacaklarına dair inancını ve savaşa desteklerini canlı tutmaya çalışmıştır. Diğer taraftan diğer ülke halklarını, karşı tarafın savaşmakta haksız, kendi ülkelerinin ise haklı olduğuna inandırmaya çalışmışlar; bu doğrultuda da uluslararası arenada destek kazanmayı hedeflemişlerdir.

Propaganda savaşları, ağırlıklı bir şekilde İngiliz, Amerikan ve Alman propaganda örgütleri arasında geçmiştir. Savaşın diğer devletlerden Rusya ve Osmanlı Devleti propaganda işlerinde daha geri ve plansız durumda kalmışlardır.

¹⁴ http://www.usgovernmentspending.com/total_spending_1918USmn.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Children’s Bureau, Seventh Annual Report of The Chief, *Children’s Bureau to The Secretary of Labor*, Washington, Government Printing Office, 1919, s. 5 vd.

¹⁶ İsmail Doğan, *Akıllı Küçük Çocuk Kültürü ve Çocuk Hakları Üzerine Sosyo – Kültürel Bir İnceleme*, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2000, s.182.

Savaş boyunca çocuklar bir propaganda malzemesi olarak kullanılmışlar. Çocukların propaganda malzemesi olarak en çok kullanıldığı ülkeler İngiltere, Almanya ve ABD olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuklar genelde savaş hakkında çekinceleri olan insanları ikna etmek, savaş ekonomisini katkı sağlamak, yardım kampanyaları düzenlemek için afişlerde yerlerini almışlardır.

Çocuklar ister doğrudan ister dolaylı olsun, her zaman silahlı çatışmalardan ilk etkilenen nüfus kesimini oluşturmuştur. Silahlı çatışma çocukların yaşamında birçok yönden değişikliğe yol açmıştır. Ayrıca çocukların bilinçaltına savaşın işlenmesi, sonraki dönemlerde yapılacak savaşlara adam devşirme de önemli bir rol üstlenmiştir. “Çocuk” ve “savaş” birbirlerine hiç yakışmayan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. I. Dünya Savaşı ile başlayan gelişmeler maalesef çocukların savaşın kucağında büyüdüğü bir ortamı da beraberinde getirmiştir.

Çocukların propaganda malzemesi olarak en çok kullanıldığı ülkeler İngiltere, Almanya ve ABD olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuklar genelde savaş hakkında çekinceleri olan insanları ikna etmek, savaş ekonomisini katkı sağlamak, yardım kampanyaları düzenlemek için afişlerde yerlerini almışlardır.

KAYNAKÇA

- BELASCO, Warren and Philip SCRANTON, eds. Food Nation: Selling Taste in Consumer Societies. New York: Routledge, 2002 ve Breen, William J. Uncle Sam at Home: Civilian Mobilization, Wartime Federalism, and the Council of National Defense, 1917-1919. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1984.
- Children's Bureau, Seventh Annual Report of The Chief, Children's Bureau to The Secretary of Labor, Washington, Government Printing Office, 1919.
- DOĞAN, İsmail, Akıllı Küçük Çocuk Kültürü ve Çocuk Hakları Üzerine Sosyo – Kültürel Bir İnceleme. İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2000.
- DOMENACH, Jean Marie, Politika ve Propaganda, Çev: Tahsin Yücel, İstanbul, Varlık Yayınları, 1969.
- EREN, Hasan, Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, C:II Ankara, TDK Yayınları, 1988.
- <http://www.iwm.org.uk/>
- <http://www.loc.gov/index.html>
- http://www.usgovernmentspending.com/total_spending_1918USmn.
- JUSTİN, Mc Carthy, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu, Ermeni Sorunu I, No:37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.474-483.
- KIMBLE, James J., Mobilizing The Home Front: War Bonds And Domestic Propaganda, Texas, A&M University Press, 2006.
- KÖROĞLU, Erol, Ottoman Propaganda and Turkish Identity, London, Tauris Publications, 2007.
- MCCARTHY, Justin, İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler, Türkler Ansiklopedisi, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.469-481.
- RIZVANOĞLU, Kerem, Propaganda Afişlerinin Tarihsel Gelişimi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e. Ankara, İmge Kitabevi, 1989.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

SARISAMAN, Sadık, I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Psikolojik Harp, Türkler Ansiklopedisi, C.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.453-468.

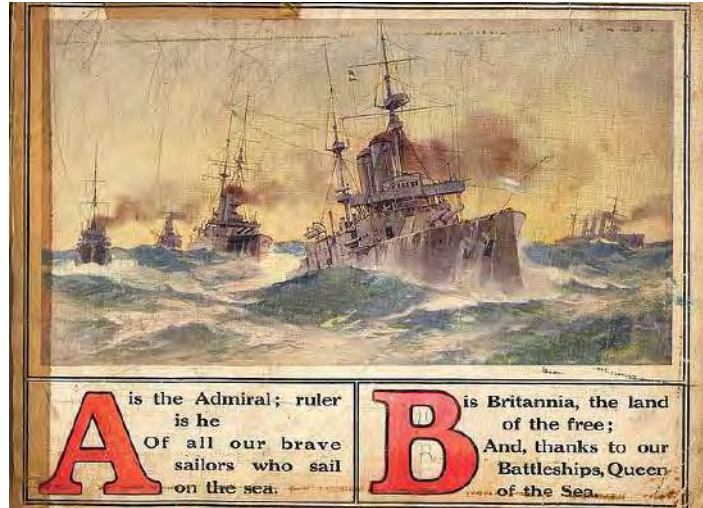
TARHAN, Nevzat, Psikolojik Savaş, Gri Propaganda, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003.

WOOD, Richard, Film And Propaganda in America, Connecticut, Greenwood Publications, 1990.

Ekler¹⁷

Resim 1: Fransız Bovama Kitabı

Resim 2: İngiliz Alfabe Kitabı

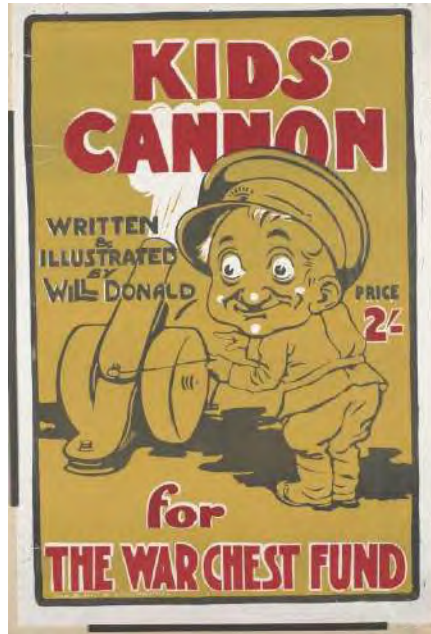
¹⁷Fotograflar <http://www.loc.gov/index.html> sitesinden alınmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 3: İngiliz Alfabe Kitabı

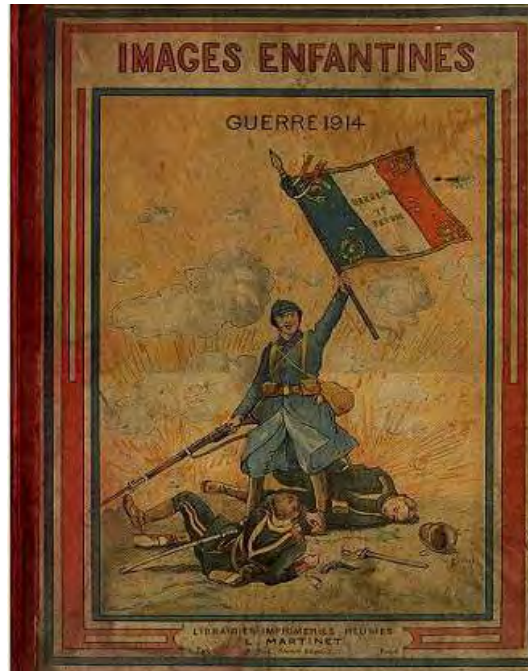
Resim 4: Avustralya'dan Fotoroman Örneği

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 5: Fransa’da basılan “Büyük Savaşın Tarihi” adlı kitap

Resim 6: Fransa’da basılan “Savaş-1914” adlı kitap

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 7: Fransa Başbakanı René Viviani, , 2 Ağustos 1914'te yaptığı seferberlik çağırısı

Resim 8: Alman Savaş Kartpostali

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 9: Alman Savaş Kartpostalı

Resim 10: Alman Savaş Kartpostalı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 11: Amerikan Savaş Kartpostalı

Resim 12-13: Amerikan Savaş Tahvili afişleri

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 14: Savaş Pulu alınmasına dair Amerikan afişi

Resim 15: Amerika Birleşik Devletleri Okul Bahçesi Ordusu (USSGA) afişi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 16: Alman Çekirdek Toplama Kampanyası afişi

Resim 17: Belçika Süt Toplama Kampanyası afişi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 18: İngiliz vatandaşlara savaşa katılma çağrısı yapan bir afiş

Resim 19: İrlandalılara savaşa katılma çağrısı yapan bir afiş

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Resim 20: Fransız Bernard Édouard tarafından hazırlanan afiş

Resim 21: Çocuk Yılı afişi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

19. YÜZYILDA URFA'DA BİR TARİKAT ŞEYHİ: ERBİLLİ EL-HÂC ABDÜLKÂDİR EFENDİ (Ö. 1898)*

Yasin TAŞ**

ÖZET

Tekkeler, Osmanlı toplumunda tasavvufun ve gündelik dinî hayatın en önemli merkezlerindendir. Bu mekânların her biri, belli bir tarikatın tasavvuf düşüncesi doğrultusunda şekillenmiş ve yine bu düşünceler doğrultusunda topluma hizmet vermiştir. Buralarda gerçekleştirilen irşâd faaliyetleri, insanları “iyi ve güzel” olana sevk ettiği gibi onların dünya ve ahiret telakkilerini şekillendirerek ulvî bir gaye etrafında toplanmalarını sağlamıştır. Birçok halkası bulunan bu faaliyetlerin merkezinde, tarikat şeyhleri yani postnişinler olmuştur. Urfa tekkelerinde hizmet etmiş 19. yüzyıl şeyhlerinden biri de Kadîrî, Nakşibendî ve Halvetî tarikatlarında icazet sahibi olan Abdülkâdir Efendi'dir. Arşiv kaynakları ışığında hazırladığımız bu makalede onun hayatı ve Urfa tekkelerindeki hizmetleri ortaya konulmuştur.

Erbil'de doğup temel eğitimini burada alan Abdülkâdir Efendi, doksan yılı aşkın ömrünün son kırk yılını Urfa'da geçirmiştir. Önce Urfa Kâdirî dergâhlarından Sâkıbiye Tekkesi'nin postnişini olmuş, daha sonra Halvetî erkânının icra edildiği Hacı Gazi Tekkesi'nin meşihat ve tevliyyetine geçmiştir. Vefatına kadar bu hizmeti ifa eden Abdülkâdir Efendi, tekkenin vakfına ait mülkleri tespit ettirerek maddi kaynakları düzenlemenin yanı sıra tekke mescidinin ihyasına, buradaki Kur'an eğitime ve hatiplik hizmetlerine eğilerek irşâd faaliyetlerini yeniden başlatmıştır. Vefatından kısa zaman önce harabe haldeki tekkeyi yeniden inşa ettirerek yapının günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Büyük bir sûfî olan Abdülkâdir Efendi aynı zamanda önemli bir müelliftir. Kaleme aldığı çok sayıdaki eserde, tasavvufa ve onun çeşitli konularına dair düşüncelerini anlatmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Abdülkâdir Erbili, Sâkıbiye (Kadîrî) Tekkesi, Hacı Gazi (Halvetî) Tekkesi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: yasintas_34@hotmail.com

A TARIQAT SHEIKH IN URFA IN THE 19TH CENTURY: EL-HAC ABDULKADIR EFENDI FROM ERBIL (D. 1898)

ABSTRACT

Dervish lodges is one of the most important centers of daily religious life and sufism in Ottoman society. Each of these locations took form in accordance with the idea of sufism belonging to a certain tariqat and also served to the community in accordance with these thoughts. Guidance activities that occurred here both orientated people to "well and good" and provided them to gather around a divine aim by shaping their world and the afterdeath viewpoint. Tariqat sheikhs namely postnishin had become in the center of these activities that has lots of branch. One of 19th century's sheikhs that served in the Urfa lodges is Abdulkadir Efendi who has ratification at the tariqat of Qadiri, Naqshbandi and Khalwati. In this article, which we have prepared in the light of archival sources, his life and his services in the lodges of Urfa have been presented.

Born in Erbil and having taken his basic education there, Abdulkadir Efendi spent the last forty years of his ninety years' life in Urfa. First he became the sheikh of Sakibiye Lodge which is a dervish convent of Qadiri in Urfa, then he became the meshikhat and manager of Hacı Gazi Lodge where the Khalwati ritual is professed. Abdulkadir Efendi, who performed this service until his death, identified the possession belonging to the foundation of the lodge and arranged pecuniary sources. In addition to these, he restarted the guidance services by giving importance to Quran education, oratory services and the revivify of the masjid belonging to the lodge. Shortly before his death, he rebuilt the lodge which was in ruin and made this structure survive until today. Abdülkadir Efendi is also important author, he wrote mystical views a large number of the book.

Keywords: Urfa, Abdulkadir Erbili, Sakibiye (Qadiri) Lodge, Hacı Gazi (Khalwati) Lodge.

1. GİRİŞ

İslam medeniyetinin önemli bir müessesesi olan tekkeler, erken dönemlerden itibaren şehirlerin İslamlaşması, dinî hayatın geniş halk kitleleri tarafından yaşanması, ihtiyaç sahiplerinin barınması, fakirlerin doyurulması, insanlara meslekî ve ahlakî terbiyenin kazandırılması gibi birçok fonksiyon icra etmişlerdir.¹ Osmanlı topraklarında geniş halk kitleleri tarafından benimsenen ve hemen her mahallede faaliyet gösteren bu müessesenin, Cumhuriyet döneminde kapatılmasına karşın medeniyetimiz ve kültürümüz üzerinde derin tesirleri olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu tesirin bütün yönleriyle ortaya çıkarılması ve daha iyi anlaşılabilmesi ancak tekkelerde hizmet etmiş şeyhlerin ve hizmetlerinin bilinmesi ile mümkündür.

"Peygamberler şehri" Urfa, tarihin birçok döneminde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de önemli bir dinî merkezdir. Bu dönemde şehirde, birçok büyük tarikat ve bu tarikatlara bağlı çok

¹ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2000, s. 238-239.

sayıda tekke faaliyet göstermiştir.² Tekkelerin başında bulunan tarikat şeyhleri, bilhassa yaptıkları irşâd hizmetleriyle şehrin manevi hayatına yön vermişlerdir. Bu çalışmada, yakın tarihimizde Urfa'nın iki büyük önemli tekkesinde irşâd faaliyetlerinde bulunan zatlardan birini, Abdülkâdir b. Muhyiddin Efendi'yi tanıtmaya çalışacağız.

Abdülkâdir Efendi, Osmanlı'nın son dönem âlim ve mutasavvıflarındandır. 19. yüzyıl başlarında Kerkük Sancağı'na tâbi Erbil kasabasında doğmuş, doksan yılı aşan ömrünün sonunda Urfa'da vefat etmiş ve burada defnedilmiştir. Mezar kitabesindeki kayda göre tam künyesi Ebû Muhammed Muhyiddin es-Seyyid eş-Şeyh Abdülkâdir b. eş-Şerif Muhammed Muhyiddin es-Sıddıkî el-Hüseyinî'dir.³ Bu kayıttan soyunun Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'ye dayandığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ismi, Abdülkâdir Sıddıkî,⁴ Abdülkâdir Kemâleddin⁵ ve Abdülkâdir Erbili⁶ şeklinde de yer almaktadır. Doğum tarihi konusunda şu an için açık bir kayıt mevcut değildir. Ancak yine mezar kitabesinde yer alan bilgilerden ve Urfa Halvetî Dergâhı'nın meşihatına tayin edildiği tarihteki yaşıyla ilgili kayıtlardan yola çıkarak aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmak mümkündür.

Bugün Kurtuluş Meydanı'ndaki Halvetî Tekkesi'nin hemen yanında yer alan mezar kitabesinde Abdülkâdir Efendi'nin, 1315 yılı Ramazan (1898 Ocak/Şubat) ayında 91 yaşında vefat ettiği kaydedilmiştir.⁷ Bu kayda göre onun doğum yılı, 1224 (1809/1810) senesi olmaktadır. Bu konuda elimizde bulunan ikinci kaynak, Urfa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan ve onun Halvetiye Tekkesi meşihatına tayin edildiği belgedir. Bu kayıta, 13 Şaban 1300 (19 Haziran 1883) tarihinde yani meşihat makamına tayin edildiğinde, Urfa Nüfus İdaresi tarafından şer'i mahkemeye gönderilen ilmühabere tezkiresinde 79 yaşında olduğu beyan edilmiştir.⁸ Dolayısıyla 1300 senesinde 79 yaşında bulunduğuna göre, 1221 (1806/1807) yılında doğmuş olmalıdır. Bu kayıt aynı zamanda, onun vefat ettiğinde 94 yaşında olduğunu göstermektedir. Her iki kayıttan da Abdülkâdir Efendi'nin XIX. yüzyılın ilk yıllarında doğduğu anlaşılmaktadır. Ancak sicillerde yer alan kaydın, daha erken bir dönemde, onun sağlığında ve bilgisi dâhilinde yazılmış olduğunu, daha da ötesi Osmanlı'nın resmî nüfus kayıtlarına dayandığını hatırlatmakta fayda vardır. Bütün bunlar dikkate alındığında, doğum tarihi ile ilgili yaptığımız tespitlerden ikincisi, yani onun hicrî 1221 senesinde doğduğu ve 1315 senesinde 94 yaşında iken vefat ettiği, daha doğru bir tespit olmaktadır.

² Urfa, tarikatların erken girdiği bir merkez olmanın yanı sıra İslam dünyasında ortaya çıkan birçok tarikatın farklı kollarının da teşkilatlandığı bir şehrimizdir. Kâdirî, Halvetî, Şazeli, Rifaî, Mevlevî ve Melamîler buraya erken dönemde yerleşen tarikat mensuplarıdır. Daha sonra burada Yesevîlik, Nakşî tarikatının Müceddidiye ve Halidiye kolları teşkilatlanmıştır. Ali Tenik, "Tekkeler ve Zaviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 201-211; Bu tarikatlar şehrin çeşitli yerlerinde çok sayıda tekke, dergâh ve zaviye imar etmişlerdir. Nitekim 17. yüzyıl ortalarında şehre uğrayan Evliya Çelebi, şehir halkının "sahibi sülûk" olduğunu ve her mahallede iki-üç tekke bulunduğunu aktarmaktadır. *Seyahatnâme*, Yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, III, 92; Şehrin Osmanlı idaresine girdiği dönemden yani 16. yüzyıldan itibaren inşa edilen tekkelerin sayısı gün geçtikçe artmış ve bu tekkelerin önemli bir kısmı Osmanlı'nın son yüzyılına kadar ayakta kalarak hizmetlerine devam etmiştir. 19. yüzyılda hizmet veren tekkelerden, Mevlîd-i Halil ile Sâkıbiye tekkeleri Kadirî, Halilî'r-Rahman Dergâhı Nakşibendî, Hacı Gazi Tekkesi Halvetî, Sıddikiye Tekkesi Rufâî'dir. Ayrıca bu dönemde şehirde; bir Mevlevîhane, bir Hindîyan Dergâhı, bir Afgan Tekkesi ve Cami Kebir bünyesinde bir Buhârî Tekkesi ile çok sayıda zaviye mevcuttur. Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 286.

³ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Konya 2012, s. 273.

⁴ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 200, I, 140.

⁵ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ty, I, 36; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 11.

⁶ Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-Matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrabe*, Kahire 1928, I, 420; Hayreddin Zirikî, *el-'Alâm*, Beyrut 2007, IV, 46.

⁷ "Tuviyye 'an ihda ve tis'ine senete / fi şehri ramazan rahimehu er-rahman / senete 1315", Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s. 273.

⁸ Urfa Şer'iyye Sicilleri, defter: 226, sayfa: 198, belge: 422. Bundan sonraki dipnotlarda, sicillerin defter, sayfa ve belge numaraları aynı sıralamayla kısaltılarak verilecektir (UŞS. 226/198-422).

Abdülkâdir Efendi'nin Erbil'deki hayatıyla ilgili kayıtlarda onun, "beytü'l-'ilm ve's-sulehâdan Şeyh Abdurrahman Hâlisî kudduse sirruhû hazretlerinin halkasından tarîk-i 'aliye-i Kâdiriyye ve Halvetiyye ve Nakşibendiyye'de irşâda me'zûn" bulunduğu kaydedilmiştir.⁹ Şeyh Abdurrahman Hâlisî, diğer adıyla Şeyh Ziyâeddin Abdurrahman et-Tâlebânî (ö. 1859), Kerküklü Şeyh Ahmed et-Tâlebânî'nin oğlu olup, bugün Kuzey Irak ve çevresi olarak bilinen bölgede Kâdirî Tarikatı'nın Hâlisîlik kolunu kurmuş ve yaymıştır.¹⁰ 1842-1849 yılları arasında dönemin Bağdat Valisi Necîb Paşa'dan aldığı destek ve yardımlarla Kerkük'teki Kadirî tekkesine bir medrese, bir cami, derviş odaları ve çeşitli birimler ilave ederek 200 kişinin kaldığı geniş bir külliye meydana getirmiştir.¹¹ Uzun yıllar bu tekkedeki manevi halkadan ve Şeyh Abdurrahman Efendi'den eğitim alan Abdülkâdir Efendi, 50 yaşına yani Urfa'ya gelene kadar bu çevrelerde kalmış olmalıdır. Kaleme aldığı eserlerden ve üç tarikattaki icâzetlerinden büyük bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple onun, küçük yaşlardan itibaren İslâmî ilimler sahasında son derece iyi bir tahsil gördüğünü ve daha sonra devrinin önde gelen mutasavvıflarından tasavvuf öğrendiğini anlamak zor değildir. Ancak çocukluğu, gençliği, eğitimi, Abdurrahman Tâlebanî dışındaki hocaları, kısacası Erbil'deki hayatı ve ailesine dair elimizde şu an için fazla bir bilgi mevcut değildir. Çeşitli kaynaklarda ailesi hakkında sadece Muhammed Muhyiddin ve Mustafa adında iki oğlu olduğu yer almaktadır ki, çalışmamızın ilgili bölümlerinde yeri geldikçe bu isimlere temas edilecektir.

2. URFA'YA GELİŞİ VE SÂKİBİYE TEKKESİ'NE TAYİNİ

Urfa'yı ikinci vatan ittihaz eden Abdülkâdir Efendi'nin¹² Urfa Halvetî Dergâhı meşihatına tayin edildiği 1300 (1883) tarihli şer'î mahkeme kaydında, onun 1275 (1858/1859) yılında Erbil'den Urfa'ya geldiği belirtilmiştir.¹³ Hocası Abdurrahman Hâlisî de, aynı sene içinde Kerkük'te vefat etmiş ve buradaki dergâhın yanına defnedilmiştir.¹⁴ Abdülkâdir Efendi'nin hocasının vefatından önce mi yahut sonra mı Urfa'ya geldiği hususu belli değildir. Fakat birazdan da belirteceğimiz üzere, hocasının izni ve görevlendirmesiyle Urfa'ya gelerek şehre yerleştiği açıktır. Tespitlerimize göre Abdülkâdir Efendi'nin ismi Urfa'da ilk olarak 1276 (1859) tarihli Sâkibiye Vakfı'na ait vakfiyede yer almaktadır. Buradaki kayda geçmeden önce, onun Urfa'ya

⁹ UŞS. 226/198-422; Bağdatlı İsmail Paşa da, Abdülkâdir Erbilî'nin, Şeyh Abdurrahman Talebanî'nin öğrencileri arasında bulunduğunu kaydetmiştir. *Esmâü'l-Müellifin Âsaru'l-Musannifin*, İstanbul 1951, I, 605; Kâdirîlik, Şeyh Abdülkâdir-i Geylanî (ö.561-562/1166-1167) tarafından kurulan bir tarikat olup Anadolu'da Eşrefoğlu Abdullah Rumî vasıtasıyla yayılmıştır. Eşrefiyye, Rûmiyye, Hâlisîyye, Garîbiyye, Hilaliyye, Yâfiyye, Esediyye ve Ekberiyye gibi kolları bulunan tarikatta, birçok hususun yanı sıra riyâzat ve zikr-i cehrî ön plandadır. Daha geniş bilgi için bkz. Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *DİA*, XIV, s. 131-136; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 240-242; Halvetîlik Tarikatı, Ebû Abdullah Sirâceddin Ömer b. Ekmeleddin Lahcî el-Halvetî (ö.750/1349) tarafından bugünkü Azerbaycan topraklarında kurulmuş ve zamanla Anadolu'da faaliyet gösteren Sünnî tarikatların en etkililerinden biri olmuştur. Çok geniş bölgelere yayılmış olan tarikatı Anadolu'ya, Pîr İlyas Amâsî (ö.837/1433-1434) getirmiştir. Ruşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye gibi büyük kolları bulunan Halvetîlikte; halvet, esma-i seb'a ve tevhid zikri öne çıkmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, XV, 393-395; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2000, s. 185-204; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 260-262; Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, 535-563; Şeyh Bahaeddin Nakşibend (ö.791/1389) tarafından kurulan Nakşibendî tarikatının Anadolu'ya girmesi ve yayılması Molla İlahî (ö.896/1491) ve halifeleri vasıtasıyla olmuştur. Tarikat, Maveraünnehrin gelişmiş Sünnî çevrelerinde Moğol putperestliğine tepki olarak teşekkül etmiş, Sünnî karakteri sayesinde Anadolu'da hızla yayılmıştır. Birçok esası bulunan tarikatta zikr-i hafî, hatme-i hâcegân, sohbet ve rabita önemli esaslardan bir kaçıdır. Daha geniş bilgi için bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 108-110; 116-118; Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. 117-154; Hamit Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 335-342.

¹⁰ Azamat, "Kâdiriyye", s. 134.

¹¹ Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, İstanbul 2007, s. 44.

¹² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 36.

¹³ UŞS. 226/198-422.

¹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 37.

geliş sebebi olan ve yıllarca hizmet ettiği Sâkıbiye Tekkesi hakkında kısaca bilgi vermekte fayda görüyoruz.

XIX. asrın ortalarında Akarbaşı mevkiinde inşa edilen Sâkıbiye Tekkesi'nin bânisi, Narıncı Mahallesi'nden "hâcegân-ı divân-ı hümayûn ve ashâb-ı hayrattan el-Hac Mehmed Emin Sâkıb Efendi b. Mustafa Efendi"dir.¹⁵ Bugün ayakta olmayan yapının, inşâ kitâbesi de mevcut değildir. Kâdirî Tarikatı erkânının icra edildiği tekkenin berât talebi 9 Rebiulahir 1286 (6 Eylül 1870) yılında olmuşsa da,¹⁶ vakfiyesi 10 Recep 1276 (2 Şubat 1860) tarihinde kaleme alınmış ve tasdik edilmiştir.¹⁷ Ayrıca 5 Rebiulevvel 1276 (5 Ekim 1859) tarihli bir terekede Bağdatlı Seyyid Ahmed b. Seyyid Osman'ın Sâkıbiye Tekkesi'nde vefat ettiği kaydedildiğinden¹⁸ tekkenin bu tarihlerde açık olduğu anlaşılmaktadır. Külliye'nin müstemilatında tekkenin yanı sıra câmi, medrese, sıbyan mektebi, muvakkithâne ve imarethâne bulunmaktaydı. Sâkıb Efendi, inşa ettirdiği bu eserlere ait masrafların karşılanması için de şehrin dört bir tarafında yer alan çok sayıda dükkân, fırın, bağ-bahçe gibi gayrimenkulünü vakfetmiştir.¹⁹

Vakfiyesine göre Sâkıbiye Tekkesi'nin meşîhatı şeyhine, tevliyet ve nezâreti ise diğer vakıf eserlerle birlikte evlâda meşruttur. Tekkeyi hayatta oldukça Hacı Sâkıb Efendi'nin kendisi, vefatından sonra oğlu Halîl Bey, ondan sonra da onun oğlu Ahmed Bey idare etmiştir. Ahmed Bey'in 1316 (1899) senesindeki vefatından sonra oğlu Halîl'in küçük olması hasebiyle tekkeye, Efendizâde Hacı Fazlullah Efendi "kâimmakâm" tayin edilmiştir.²⁰ Hacı Sâkıb Efendi'nin masraflarını karşılamak için servetinin büyük bir kısmını vakfettiği külliye'de, Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa'nın ilim ve kültür hayatına yön veren Ahmed Lamî, Mehmed Admî, Mustafa Âlim, Mustafa Reşîd, Ahmed Fehîm, Ahmed Hikmet gibi çok sayıda âlim ve şair yetişmiştir.²¹

Kâdirî Tarikatı'na müntesip olan Sâkıb Efendi, yaptırdığı tekkenin tamamlanmasından sonra aynı tarikattan bir şeyhin idaresi için Erbil'deki şeyhi Ziyâeddin Abdurrahman Hâlisî Efendi'ye müracaat etmiştir. Sâkıb Efendi'nin "mürşid-i âgâhım" dediği Kâdirî şeyhi Abdurrahman Hâlisî de bu talep üzerine kendisine, halifelerinden Abdülkâdir Efendi'yi göndermiştir. Bu husus vakfiyede "müşârun ileyh efendim hazretlerinden niyâz ve istid'â etmiş olduğum cihetle lütfen ve keremen 'ulemâ ve hulefâsından bi'l-intihâb nasb ve irsâl buyurmuş oldukları reşâdetlü Şeyh Abdülkâdir Efendi hazretleri" ifadesiyle belirtilmiştir. Vakfiyede ayrıca Abdülkadir Efendi'nin Urfa'ya geldikten sonra "hânkâh-ı mezkûrun kâffe-i vâridât ve masârîfâtına ve derûnunda mevcûd bulunan fukarâ ve dervîşânın i'tâ-yı nân ve it'âm-ı ta'âmına ve hulâsa-i kâffe-i umûr ve husûsâtına nezâret-i şâmileli derkâr olmak üzere meşîhat ve inâmet ve nezâret ve hatim ve du'âhânlık cihetleri"ne "ihâl ve tefvîz" olunduğu kaydedilmiştir.²²

Sâkıbiye Tekkesi'nin tevliyet ve meşîhat cihetleri ile bu cihetlerin idaresi, vakfiyede ayrı şekillerde belirlenmiştir. Vakfın tevliyetini alakadar eden davalarla, hayatta oldukça Sâkıb Efendi'nin kendisi, vefatından sonra da çocukları ilgilenmiştir. Bu sebeple, tekkenin şeyhi olan Abdülkâdir Efendi'nin ismi bu dönemde kadı mahkemesi kayıtlarında hemen hemen hiç yer almamaktadır. Onun söz konusu dönemde, sadece tekke'deki manevi eğitimle, irşâd hizmetleriyle,

¹⁵ UŞS. 228/162-9.

¹⁶ UŞS. 206/582-643

¹⁷ VGMA, 2167, s. 131; Vakfın ayrıca 25 Zilkade 1286 (26 Şubat 1870) tarihli bir vakfiyesi daha mevcuttur. VGMA, 585, s. 37-42. Vakfiyenin bu metni ve transkripsiyon edilmiş hali Mehmet Kurtuluş tarafından yayınlanmıştır. "Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2011, Sayı 35, ss. 131-148.

¹⁸ UŞS. 205/231-534.

¹⁹ UŞS. 206/582-643.

²⁰ UŞS. 216/436-1063.

²¹ Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa 1986, I, 38, 192.

²² VGMA, 2167, 128.

derviş ve halifelerin yetiştirilmesiyle alakadar olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca vakfiyede geçen ifadeler esas alındığında, onun tekke de meşihatın yanı sıra imâmet, nezâret, hatim ve du‘âhânlık cihetlerinden de sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülkâdir Efendi, 1275 (1858/1859) yılında şeyhi Abdurrahman Hâlisî’nin intihâbı üzerine nezâret etmeye başladığı Sâkıbiye Tekkesi’ndeki görevini, birkaç yıl sonra bırakmıştır. Elimizdeki arşiv kaynaklarında, onun postnişinlikte tam olarak ne kadar süre kaldığı, bu görevi ne zaman ve niçin bıraktığı hususunda ayrıntılı bir bilgi mevcut değildir. Sicil defterlerinde yer alan kayıtlardan takip edebildiğimiz kadarıyla 1290 yılının Safer ayında (Nisan 1873’te) hala bu görevdedir.²³ Ancak 1 Rebiulahir 1293 (24 Haziran 1876) tarihli bir başka belgede, tekkenin aynı görevinde Abdülğanî Efendi b. Abdülkâdir Efendi b. Veliyuddin Efendi’nin bulunduğu görülmektedir.²⁴ Kanaatimizce burada tahminen on beş sene civarı postnişinlik yapan Abdülkâdir Efendi yerine Abdülğanî Efendi’yi bırakmıştır. Zira aynı kayıta Abdülğanî Efendi’nin de Kerküklü ve selefi Abdülkâdir Efendi’nin halifelerinden olduğu belirtilmiştir. 1322 (1905) yılında Urfa’da vefat eden Abdülğanî Efendi, muhtemelen vefatına kadar da bu görevi devam ettirmiştir.²⁵

Sâkıbiye Tekkesi’ndeki görevi bıraktıktan sonra Abdülkâdir Efendi’nin, çeşitli seyahatlerde bulunduğu şer‘i mahkeme defterlerinde yer alan “bu kere seyâhatten Urfa’ya ‘avdet etmekle” ifadesinden anlaşılmaktadır.²⁶ Ancak bu seyahatlerin nerelere yapıldığı konusunda herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Kaynaklarda Abdülkâdir Efendi’nin büyük oğlu Muhammed Muhyiddin’in, 1289 (1272/1273) senesinde İstanbul’da vefat ettiği yer almaktadır. Eyüp’te Kaşgarî Dergâhı yokuşuna defnedilmiş olan Muhammed Muhyiddin, Bursalı Mehmed Tahir Efendi’nin ifadesine göre üç lisanda inşâ ve şiire muktedir, faziletli bir şair olup Zehâvî Efendi’den icâzet almış ve şiirlerinde “mahvî” mahlasını kullanmıştır.²⁷ Abdülkâdir Efendi’nin hem Sâkıbiye Tekkesi’ndeki görevinden hem de bir müddet için Urfa’dan ayrılmasına sebebiyet veren olay, kanaatimizce çok sevdiği oğlunun vefatı ve sonrasındaki gelişmeler olmuştur. Oğlunun İstanbul’da vefat ettiği ve buraya defnedildiği dikkate alınırsa Abdülkâdir Efendi, seyahatlerinin bir kısmını bu şehre yapmıştır. Nitekim o dönemde, henüz küçük yaşta olan diğer oğlu Mustafa’nın bir ara İstanbul’da eğitim gördüğü ve daha sonra sırasıyla İskenderiye ve Kahire’de eğitimini sürdürdüğü belirtilmektedir.²⁸

Arşiv kaynaklarından Abdülkâdir Efendi’nin söz konusu dönemlerde İskenderiye ve Kahire’ye gittiğini henüz tam olarak tespit edebilmiş değiliz. Ancak daha sonra da üzerinde duracağımız gibi, aynı yıllarda onun iki eseri İskenderiye’de basılmıştır.²⁹ 1299 ve 1300 yıllarında gerçekleşen bu baskılar, onun bu tarihlerde İskenderiye’de bulunduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Kanaatimizce Abdülkâdir Efendi Urfa’ya dönüşünden hemen önce, bir müddet Mısır’da bulunmuş, burada çeşitli eserler kaleme almış ve bu eserlerden ikisi kendisi orada iken yahut oradan ayrıldıktan kısa bir süre sonra İskenderiye’de basılmıştır. Hiç şüphesiz eserlerinin sadece Mısır’da basılmış olması, kendisinin oradaki ilim çevreleri arasında iyi tanındığını göstermektedir.

²³ UŞS. 228/405-733.

²⁴ UŞS. 225/18-17; UŞS. 222/125-203.

²⁵ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, s. 3.

²⁶ UŞS. 226/198-422.

²⁷ Büyük bir şair olduğu anlaşılan Muhammed Muhyiddin’in; Müktesebât-ı Mahviyye, Ravzatü’l-Maârif ve Mazbûbâtü’l-Fünûn adlı eserleri bulunmaktadır. *Osmanlı Müellifleri*, II, 234; Bedri Alpay, onun 1821 yılında Urfa’da doğduğunu belirtmekteyse de bu mümkün değildir. *Şanlıurfa Şairleri*, I, 50; Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi babası 1858/1859’da Urfa’ya gelmiştir. Muhammed Muhyiddin’in eşi Erbil ahalisinden Hatice bint Seyyid Ahmed’dir. Hatice Hanım, kocasının vefatından sonra bir müddet Urfa’da kalmış daha sonra memleketi olan Erbil’e geri dönmüştür. UŞS. 228/405-733.

²⁸ Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, I, 69.

²⁹ Serkis, *Mu‘cemü’l-Matbû‘âtü’l-‘Arabiyye*, I, 420.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

3. HALVETİYE TEKKESİNE GEÇMESİ

Abdülkâdir Efendi, yapmış olduğu seyahatlerinden sonra 1300 senesinde tamamen Urfa'ya dönmüş ve Tahtamor yani Hasan Paşa Mahallesi'nde "yirminci numara birinci hane"ye yerleşmiştir.³⁰ Bu dönüşten bir müddet sonra, aralarında dönemin Urfa Müftüsü ve İhlâsiye Medresesi Müderrisi Abdüllatif Efendi ile Halvetiye Tekkesi Vakfı mütevellisi Osman Efendi'nin de bulunduğu bazı şehir sakinleri, ondan Halvetiye Tekkesi'nin meşihatına geçmesini istemiştir. Birazdan da zikredeceğimiz kayıta, onun İhlâsiye Medresesi avlusunda söz konusu kimselerin de hazır bulunduğu bir mecliste meşihat görevini kabul ettiği yer almaktadır.³¹ Ancak Abdülkadir Efendi'nin bu göreve gelişinden önce Halveti Tekkesi'nin kuruluşu ve tekkenin bu tayinden önceki durumu hakkında kısaca bilgi vermekte fayda görüyoruz.

Osmanlı döneminde Hacı Gâzî Mahallesi'nde bulunan Urfa Halvetî Tekkesi, bugün hala ayakta olup Kurtuluş Meydanı'nda yer almaktadır. Bu tekke XVII. yüzyıl ortalarında ashâb-ı hayrattan Şeyh Ramazan Şânî Efendi b. el-Hâc Gâzî Halife tarafından inşa ettirilmiştir. Tekkenin sicil defterlerine de kaydedilmiş olan vakfiyesi, 1 Rebiulevvel 1067 (18 Aralık 1656) tarihli'dir.³² Buradaki vakfiyeye göre tekke, biri seccâdenişin, biri ferrâş, dördü de dervişler için olmak üzere altı oda, bir mutfak, iki eyvan, bir su kuyusu, iki helâ ve yeterince avluyu müstemildir. Şeyh Ramazan Efendi buradaki hizmetler için altı dükkân, üç ev, iki bahçe ve hissedarı olduğu iki değirmen ile tekkede okunması ve dışarı çıkartılmaması şartıyla otuz üç kitap ile üç adet Mushaf-ı şerif vakfetmiştir. Gallenin yani vakıf gelirinin, imara meşrut olduğu tekkenin inşa gayesi, Halvetî dervişleri ile fukara için "evrâd, zikr, tevhîd ve tahlîl" olarak belirtilmiştir. Vefatından sonra tekkeye ehil bir kimsenin postnişin olmasını şart koşan Ramazan Efendi, tevliyetin de aynı kişide olmasını ve bu kimseye ifa ettiği hizmetler için yevmî on akçe vazife tahsis edilmesini istemiştir. Ayrıca tekkede imam olacak zâta yevmî beş, müezzine üç, ferrâşa iki, loğkeşe bir, câbiye beş, sıbyan muallimine üç, hatibe iki, cuma müezzine bir, tekkedeki dört odadan her birine üçer akçe ödenmesini ve tekkenin kandil, hasır, kuyu gibi ihtiyaçları için yevmî beş kuruş tahsisat ayrılmasını şart koşmuştur.³³

Urfa Halvetiye Tekkesi inşa edildikten kısa bir süre sonra Osmanlı tahrirlerinde yer almıştır. Önceki yıllara ait kayıtlarda görmediğimiz bu tekke, ilk olarak 1566 yılına ait vakıf tahririnde "tekye-i cedîd" adıyla yer almış, bânisi ve şeyhi olarak da Şeyh Ramazan Efendi kaydedilmiştir. Aynı kayıta tekkenin geliri 22.440 akça gösterilmiş ki, dönemin şartları itibariyle oldukça yüksek bir meblağa tekabül eden bu miktar, tekkenin bina edildiğinde önemli bir yapı olduğunu göstermektedir.³⁴ 19. yüzyıla ait arşiv kaynaklarımızda bu tekkenin ismi, bânisinin adına izafetle "Hacı Gâzî Tekkesi" ve "Şeyh Ramazan Şânî Dergâhı" olarak geçmektedir. Ancak bugün halk arasında, son şeyhlerinden Mustafa (Safvet) Efendi'ye nisbetle daha ziyade "Şeyh Safvet Tekkesi" olarak bilinmektedir.

XIX. yüzyılın başlarında Halvetî Tekkesi'nin meşihat makamına 29 Recep 1228 (28 Temmuz 1813) tarihli bir berât ile Şeyh Abdurrahim Halife tayin edilmiş, ancak onun "bilâ veled" vefatından sonra postnişinliğe kimse tayin edilmemişti. Şeyh Ramazan Şânî Efendi'nin vakfiyeye koyduğu "Tarîk-i Halvetiyeden hak celle şânuhû hazretlerinin rızâ-i şerifleri ve kerem ve lütûf ve hidâyeti her kime mukarrer ve müyesser olur ise ol kimse seccâdenişin olub orada ezkâr ve tevhîd ve tahlîl ide ve fakr-u dervişâna enfa' olduğu takdirce sâkin olub ahardan bir ferd müdâhale ve

³⁰ UŞS. 226/198-422.

³¹ UŞS. 226/339-714.

³² UŞS. 225/114-285. Tekkenin, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde de iki adet vakfiyesi kayıtlıdır. Bu vakfiyeler için bkz. *VGMA*, 586; *VGMA*, 2150/2.

³³ UŞS. 225/113-285.

³⁴ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005, s. 158.

mu'âraza eylemeye"³⁵ şartı gereği Şeyh Abdürrahim Efendi'nin vefatından sonra tekkenin postnişinliği kimseye nasip olmamıştı. Meşihat için evlâd-ı vâkıf şartının olmaması ve münasip bir şeyhin ortaya çıkmaması nedeniyle dergâhın ve vakfın işlerini Halil Efendizâde Osman Efendi b. Halil Efendi mütevellî sıfatıyla idare etmekteydi. Daha önce vefat eden Abdurrahim Efendi'nin bu makamda ne kadar süre kaldığı bilinmemektedir. Ancak 1846 yılına ait vakıf kayıtlarında, tekkenin 85 kuruş Evkâf-ı Hümâyûn hissesi, 80 kuruş da hazine hissesi bulunduğu ve mütevellîsinin Osman Efendi olduğu yer almaktadır.³⁶ Aynı şekilde 5 Rebiulevvel 1274 (24 Ekim 1857) tarihli bir dava belgesinde Nimetullah Beg Cami'inden tekkeye akan suyun mecrasının değiştirilmesi üzerine, tekkenin suyunun kesildiği ve mütevellî Osman Efendi'nin mahkemeye müracaatta bulunarak suyun eski mecrasında akmasını sağladığı görülmektedir.³⁷ Dolayısıyla son postnişin Abdurrahim Efendi'nin, söz konusu tarihlerden önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Abdülkâdir Efendi'nin, Hacı Gazi Tekkesi olarak bilinen Halvetiye Dergâhı'na kadılık kararıyla tayin edilmesi 13 Şaban 1300 (19 Haziran 1883) tarihinde olmuştur. Yusuf Paşa Mahallesi'nde yer alan Urfa Şer'iyye Mahkemesi'nde evkâf müdürü ve yardımcılarının da hazır bulunduğu heyet tarafından imtiyan edilen Abdülkâdir Efendi için, "bil-imtihan ve't-teftiş ehil ve mütehakkık olduğu bi'l-vucûh tebeyyün ve tahakkuk ettiği" belirtilmiştir.³⁸ Aslında aynı kayıta yer alan "dergâh-ı mezkûr fukarâlarının ve ehl-i meclisin iltimâsiyle orada ikâmet ve irşâda muvâfakat gösterdiği" ifadesinden, Urfa'daki sûfi çevreler arasında iyi tanındığı ve şehirdeki Halvetî Tarikatı mensuplarıyla meclis heyeti tarafından bu göreve layık görüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Urfa müftüsünün bu iş için Abdurrahman Efendi'ye müracaat etmiş olması, onun Urfa'daki dinî ve ilmî çevrelerce en uygun kişi olarak görüldüğü sonucunu ortaya koymaktadır. Bu tarihten yaklaşık yirmi üç sene önce Urfa'ya yerleşen Abdülkâdir Efendi'nin, bu süre zarfında bilgisi ve takvasıyla, şehirdeki ilim çevreleri ve tarikat büyükleri arasında iyi tanındığı ve kendisine büyük hürmet duyulduğu anlaşılmaktadır. Urfa Kadı Sicilleri'nde yer alan "meşâyih-i kirâm ve fudalâ-i zevi'l-ihtrâmıdan reşâdetlü el-Hâc Abdülkâdir Efendi"³⁹ ifadesi bu saygının kayıtlara geçmiş halidir.

Halvetiye Tekkesi'nin meşihatına tayin edilen Abdülkâdir Efendi, kendi ifadesine göre burada aynı zamanda imamlık, müezzinlik ve ferâset cihetlerini de yerine getirmekte ve buna karşılık vakıftan aylık 300 kuruş almaktaydı.⁴⁰ Tekkede imametle beraber müezzinlik ve ferâset hizmetlerinin şeyhi tarafından ifa edilmiş olması, burada derviş ve talebelerin, hatta hizmet için hiçbir görevlinin bulunmadığını göstermektedir. Anlaşılan o ki, bir önceki postnişin Abdurrahim Efendi'den sonra mülkleri, vakfı ve mütevellîsi bulunmasına rağmen tekkenin meşihat cihetinde kimsenin bulunmaması sebebiyle buradaki dinî hizmetler aksamış ve binası zamanla metruk hale gelmiştir. Aslında şer'î mahkemeye yansıyan ve sicil defterlerinde kayıt altına alınan bir dava, bu yıllarda tekkenin içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu dava, Abdülkâdir Efendi'nin göreve tayin edilmesinden yaklaşık bir sene sonra Hacı Gazi Mahallesi ahalisinden yaklaşık 20 kişinin mahkemeye yaptığı şikâyetidir. 12 Rebiulevvel 1301 (11 Ocak 1884) tarihli bu şikâyet kaydına göre mahalle sakinleri, Osman Efendi'nin uzun bir müddetten beri tekkenin mütevellîsi bulunduğunu ancak "vâridât-ı vakfî menâfî-i zâtiyesine sarf ve hasr ve ekl ve bel' iderek dergâh-ı mezkûr külliye metruk ve derûnunda bulunan hücerâtı dahi hayvan ahuru ittihâz eylediğini" ve bu sebeple "cihet-i tevliyet-i mezkûrenin mezbûr Osman Efendi üzerinden ref' ile ehil ve erbâbından birine tevcihi"ni talep etmişlerdir. Şikâyet üzerine başlatılan

³⁵ UŞS. 225/113-285.

³⁶ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Elazığ 2007, s. 151.

³⁷ UŞS. 205/175-418.

³⁸ UŞS. 226/198-422.

³⁹ UŞS. 221/273-5; UŞS. 227/269-255.

⁴⁰ UŞS. 226/339-714; UŞS. 226/431-43.

tahkikat neticesinde, olayın bu minval üzere olduğu, mütevellinin dergâhın mülklerini korumak bir yana, vakfı ve tekkeyi kendi menfaati için kullandığı tespit edilmiştir.⁴¹

Çeşitli vesilelerle kayıt altına alınan konuyla ilgili benzer kayıtlarda, Osman Efendi'ye izafe edilen suçlar; “vâridât-ı vakfı menâfi-'i zâtiyesine sarf ve istihlâk etmek”, “hücerât-ı dergâhı ahur ittihaz etmek”, “bazı mevkufât-ı vakfı bi-gayri vech-i şer'î kedike rabt ve tahvîl etmek” ve bu suretle “vakfa hıyanet etmek” şeklinde ifade edilmiştir.⁴² Mahkeme tarafından ifadesi alınan Osman Efendi, söz konusu suçları reddedememiş, böylece vakfa ihanetinin sabit olması üzerine de tevliyet görevinden azledilmiştir. Yerine Hacı Gazi Mahallesi'nden Arabîzâde Mehmed Şerif b. Abdülkâdir Efendi müteveli nasb edilmiştir.⁴³

Halvetiye Tekkesi'nde mütevellinin değışmesi üzerine Abdülkâdir Efendi, mahkemeye müracaat ederek yaklaşık 10 aydan beri burada ifa ettiği imamet, hitabet, müezzinlik ve ferâşet hizmetlerinden kalan 2400 kuruş ücretini talep etmiştir. Bu müracaatta kendisi, yaklaşık 10 ay önce vakfın eski mütevellisi Osman Efendi ile İhlâsiye Medresesi'nde şehir müftüsünün de hazır bulunduğu mecliste, tekkedeki söz konusu hizmetlere mukabil aylık 300 kuruşa anlaştıklarını ancak göreve geldiği tarihten bu yana sadece 560 kuruş alabildiğini belirtmiştir. Mahkemede hazır edilen önceki müteveli Osman Efendi, bu talebi reddederek söz konusu mecliste, Abdülkâdir Efendi ile aylık 150 kuruşa anlaştıklarını iddia etmiştir. Ancak o dönemde İhlâsiye Medresesi'nde talebe olarak bulunanlardan bazı kimselerin şahitliği ve ifadesi üzerine Abdülkâdir Efendi'nin haklılığı ortaya çıkmıştır.⁴⁴

Arz ettiğimiz bu davaya rağmen söz konusu paranın daha sonra Abdülkâdir Efendi'ye ödenip ödenmediği belli değildir. Zira tekkenin mütevellileri ile yaşanan ücret anlaşmazlığından birkaç ay sonra rızasıyla şer'î mahkemeye müracaatta bulunarak tekkede eda etmekte olduğu hizmetlere mukabil kendisi için, kadılık kararıyla “emsâla kıyasen, vakıf gallesinden kadar-ı ma'rûf bir ücret” belirlenmesini talep etmiştir. Mahkeme bu başvuru üzerine, vakıf galesinden yani gelirinden ödenecek ücretin tespiti için dört kişilik bir heyet görevlendirmiştir. Aralarında Urfa Mevlevî Tekkesi şeyhi Seyyid Ahmed Efendi b. Abdülhamid Dede'nin de bulunduğu bu heyet, gerekli tahkikat ve değerlendirmelerden sonra, tekkede ifa ettiği hizmetlerine mukabil Abdülkâdir Efendi'ye “galle-i vakıftan beher şehriye 300 kuruş” ödenmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁴⁵

Urfa Halvetî Tekkesi'nde müteveli Osman Efendi'nin azli ve yerine Mehmed Şerif Efendi'nin tayin edildiği hususu, şehir yetkilileri tarafından Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bir arz ile bildirilmişti. Ancak buradan gelen cevabî yazıda, dergâha ait vakfiye suretinde tevliyet cihetinin, postnişin olan şeyhe meşrut olduğu belirtilince livâ meclisi tarafından tahkikat başlatılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde, Osman Efendi'nin azlinden sonra aynı görevin Mehmed Şerif Efendi'ye tevcihin “hilaf-ı şart-ı vâkıf” olduğu belirlenmiş ve onun bu görevden istifası sağlanmıştı. Tekke'de bulunan Abdülkâdir Efendi'nin meşihat cihetine tevcihi için gönderilen arz üzerine ise İstanbul Halvetî tekkelerinden, hırka-i saadete yakın olan Uşşâkî Tekkesi'nin⁴⁶ postnişini Şeyh Hasan Hilmî Efendi, onun “irşâda me'zûn ve erbâb-ı te'lifden” bir zât olduğunu belirterek kendisine meşihat ve tevliyet için berât tevcih edilmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁴⁷ Bu arz üzerine, daha evvel Urfa Kadılığı'nın kararıyla Halvetî Tekkesi meşihatına tayin edilen Abdülkâdir Efendi için 1304 (1887) senesinde padişah berâtı tevcih edilmiştir.

⁴¹ UŞS. 226/304-638.

⁴² UŞS. 226/510-213.

⁴³ UŞS. 226/304-638; UŞS. 226/510-213.

⁴⁴ UŞS. 226/339-714.

⁴⁵ UŞS. 226/431-43.

⁴⁶ Şeyh Mahmud Bedreddin Efendi el-Halvetî el-Uşşâkî tarafından 1179 (1765/1766) yılında kurulan bu tekkeye dair geniş bilgi için bkz. Fatih Köse, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, İstanbul 2012, s. 248 vd.

⁴⁷ UŞS. 226/510-213.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Aslında bu dönemde tekkenin vakfiyesinde yer alan tevliyet ve meşihat cihetlerinin aynı kişide olması gerektiği şartının, hem vakıf hem de şehir yetkilileri tarafından bilinmediği anlaşılmaktadır. Zira 19 Zilhicce 1301 (10 Ekim 1884) tarihli bir sicil kaydında Abdülkâdir Efendi, vakfın “sicillât-ı mahkemede ve defter-i evkafda mukayyed vakfiyesi olmadığı gibi der-dest vakfiyesi dahi olmadığı”nı belirtmiştir.⁴⁸ Kanaatimizce tekkenin, zaman içinde kaybolmuş olan vakfiyesi, bu dönemde Evkâf Nezâreti’ne gönderilen arz üzerine ortaya çıkartılmış ve daha sonra şehrin sicil defterlerine de kaydedilmiştir. Vakfiyenin ortaya çıkmasıyla Şeyh Ramazan Efendi’nin burada belirttiği “tekke-i mezbûrede seccâdenişin olân kimesne mütevellî ve mutasarrıf ola”⁴⁹ şartı yerine getirilerek, tekkenin maddî ve manevî idaresi yani tevliyet ve meşihâtı bir arada Abdülkâdir Efendi’nin uhdesine verilmiştir.

Abdülkâdir Efendi’nin, tekkenin meşihâtı ile beraber maddî anlamdaki sevk ve idaresi olan tevliyetini de üstlendikten sonra öncelikle vakfın mülklerini tespit cihetine gittiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, bazen bir-iki nesil vakıf mülklerinde kiracı olarak bulunanlar, zamanla varislerinden devraldıkları mülklerin sahibi olduklarını ve vakfa ödemekte oldukları bedellerin sadece birer mukataadan ibaret olduğunu iddia ederek kira artırımına izin vermemekte ve hatta kiralarnı vermeyebilmektedirler. Mesela 1296 (1879) yılına ait bir şer’î mahkeme kaydına göre Halvetiye Vakfı’nın Attar Pazarı’nda bulunan bir bâb dükkânı, daha önce şehir sakinlerinden Molla Halil adlı bir şahıs tarafından kiralanmış ve senevî kirası olan 50 kuruş vakfa düzenli olarak ödenmişti. Ancak Molla Halil’in vefatından sonra, çocukları İshak ve Osman, söz konusu dükkânın babalarından miras kaldığı zannıyla dükkâna el koymuş ve kirayı ödemekten imtina etmişlerdi. Tekkenin mütevellisi Osman Efendi’nin başvurusu üzerine açılan dava neticesinde dükkânın vakıf mülküne kayıtlı olduğu anlaşılmış ve İshak ile Osman kardeşlerin dükkânı vakfa teslim etmeleri sağlanmıştır.⁵⁰

Değişen ekonomik şartlarla beraber kiralarn artırılamaması ve mevcut kira bedellerinin zaman içinde oldukça cüzî oranlarda kalması, vakıf gelirlerinde azalmaya yol açmaktaydı. Zamanında tedbir alınmayan hallerde, bazen vakıf mülkleri kiracıların eline de geçebilmektedir. Abdülkâdir Efendi, tekkenin tevliyet görevini üstlendikten hemen sonra söz konusu nedenlerle kirası ödenmeyen veya kiracıları tarafından zapt edilmiş olan mülkleri geri alabilmek için sicil defterlerinden takip edilebildiği kadarıyla şer’î mahkemede davalar açmıştır. Onun vakıf mütevellisi sıfatıyla mahkemeye yaptığı başvurulardan biri Hızanoğlu Mahallesi’nden Zabtiye Süleyman b. Hacı Mehmed’e açtığı 7 Cemaziyelevvel 1303 (11 Şubat 1886) tarihli davadır. Bu davada Abdülkâdir Efendi, Neccâr Pazarı’nda bulunan ve vakfa olan ait bir bâb dükkânın, önceki mütevelliler eliyle kiraya verile geldiğini ancak dükkânda kiracı bulunan Zabtiye Süleyman’ın, dükkânı zapt ederek kendi mülkü olduğu zannıyla kiraya verdiğini belirterek iadesini talep etmiştir. Süleyman’ın vekili Ermeni Artın veledi Estibân, dükkânın müvekkilinin mülkü olduğunu ve 40 seneden beri söz konusu vakfa yıllık 30 kuruş mukataalı bulunduğunu iddia etmişse de, görülen dava neticesinde vakıf kayıtları ve şahitlerin ifadesi esas alınarak dükkânın vakfa ait olduğuna karar verilmiştir.⁵¹ Aynı şekilde bir sonraki senenin Ramazan ayında, mahkeme yoluyla söz konusu dükkânda Zabtiye Süleyman’ın marifetiyle kiracı bulunan Neccar Süleyman bin Hameş’ten, o zamana kadar ödemediği kiralarn toplam bedeli olarak 558 kuruş tahsil edilmiştir.⁵²

Halvetiye Tekkesi’nin vakıf emlakı arasında yukarıda da belirttiğimiz gibi arazi ve bahçeler de mevcuttu. Abdülkâdir Efendi, bu mülklerin vakıf menfaatleri doğrultusunda en uygun şekilde kullanılması için çeşitli ortaklıklar akdetmiştir. Mesela bu çerçevede 1 Recep 1304 (26

⁴⁸ UŞS. 226/431-43.

⁴⁹ UŞS. 225/114-285.

⁵⁰ UŞS. 210/246-120.

⁵¹ UŞS. 227/11-409.

⁵² UŞS. 227/266-250; UŞS. 227/328-324.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Mart 1887) tarihinde vakfın Harran şakkasında bulunan ve tahminen beş kîle olan bahçesinin ekilmesi hususunda “Sarı Silo Oğlu” diye bilinen Hacı Bekir b. Mikâil ile musâkât akdi yapılmıştır.⁵³ Bilindiği gibi bu akit, ağaçlar bir taraftan, bakım ve sulama diğer taraftan, hâsıl olacak meyve ve ürünlerin de aralarında belirlenen bir oran dâhilinde taksimini esas alan bir tür ortaklıktır.⁵⁴ Nitekim Hacı Bekir Efendi ile yapılan akitte de onun, masrafı kendisine ait olmak üzere vakıf bahçesine sebze ve meyve ekmesi, elde ettiği geliri de tekke vakfı ile yarı yarıya paylaşması kararlaştırılmıştır.

Osmanlı'da vakıf mülklerinin tamirat ve tadilatları için yapılacak yüklü miktardaki harcamalara ilişkin olarak, yetkililerinin şer'î mahkemelerden harcama izni alması gerekmektedir.⁵⁵ Bu çerçevede Abdülkâdir Efendi döneminde Halvetiye Tekkesi'nin mülkleri için alınan izinler, onun vakıf mülkünü koruma noktasındaki hizmetlerini belirleme açısından önemli bir husustur. Mesela 16 Rebiulahir 1315 (14 Eylül 1897) tarihli bir belgede oğlu Mustafa Efendi, Karaköprü'de bulunan ve tekkenin de hissedarı olduğu değirmenin tamiri için babasının vekili sıfatıyla mahkemeden izin talebinde bulunmuştur.⁵⁶ Hiç şüphesiz vakıf gelirinin devamı için talep edilen bu iznin, Abdülkâdir Efendi'den habersiz ve onun tasarrufu dışında gerçekleşmiş olabileceğini düşünmek mümkün değildir.

Bu dönemde, tekkedeki hizmetlerin tekrardan başlaması ve dolayısıyla tekkenin yeniden ihyasını müteakip Abdülkâdir Efendi'nin gayretleriyle tekkeye çeşitli vakıflar da yapılmıştır. Bunlardan biri 8 Şaban 1306 (9 Nisan 1889) tarihinde Hoca Ahmed Mahallesi'nden Ali Hüseyinîzâde Bekir Efendi'nin yaptığı bağıştır. Bekir Efendi, Harran şakkasında hissedarı olduğu bahçedeki sülüs yani 1/3 hissesini, mütevellî Abdülkâdir Efendi'nin de hazır bulunduğu mahkeme meclisinde tekkeye vakfettiğini belirtmiştir.⁵⁷

Bir taraftan vakfın gelirlerini vakfiyede belirtilen mülkler çerçevesinde düzene koyarak tekkenin gelirlerini artırma gayretinde olan Abdülkâdir Efendi diğer taraftan tekkenin varlık sebebi olan irşâd faaliyetleri için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Dergâhın vakfiyesinde yevmî iki akçe vazife ile bir hatibin tayini belirlenmiş ancak “sâbık mütevellîlerin tekâsul ve şart-ı vakfa ‘adem-i riayetlerinden nâşî cihat-ı mezkûre müddet-i medîden beru metrûk ve mu‘attal’ kalmıştı. Bu hususa özel bir ehemmiyet verdiği anlaşılan Abdülkâdir Efendi, daha evvel tekke Kur'an muallimi olarak görevlendirilen oğlu Mustafa'nın aynı zamanda burada hatiplik görevi de yapması için 3 Zilhicce 1303 (2 Eylül 1886) tarihinde şer'î mahkemeden izin talebinde bulunmuştur. Mahkeme huzurunda Urfa Evkaf Müdür vekili Arabîzâde Ömer Efendi b. Mehmed Necib Efendi başkanlığındaki komisyon tarafından imtihan edilen Mustafa'nın, tekke hitabet hizmetine de ehliyetinin olduğu tespit edilmiş ve bu göreve tayini yapılmıştır.⁵⁸

Abdülkâdir Efendi, 1308 (1891) senesine kadar Urfa Halvetiye Dergâhı'nın tevliyet ve meşîhat cihetlerini ilerlemiş yaşına rağmen yalnız başına yürütmüştür. Ancak bu yılda vakfın idaresi hususunda kendisine yardım edecek emin bir kişiye ihtiyaç hissetmiş ve tevliyet görevini başka birine tevdi etmek istemiştir. Bu çerçevede 21 Cemaziyelevvel 1308 (2 Ocak 1891) tarihinde kendi isteğiyle şer'î mahkemeye müracaat ederek, vakfı ve tekkeyi tesis eden Şeyh Ramazan Şânî Efendi'nin evladından 24 yaşındaki Mehmed Bakır'ın kendisine yardımcı olması için mütevellî nasb edilmesini talep etmiştir.⁵⁹ Şeyh Abdülkâdir Efendi'nin yaşlılığı sebebiyle vakıf işlerinde acze düştüğü, vakıf mülklerinin kiraya verilmesi, gelirinin icab eden yerlere sarf edilmesi hususlarında

⁵³ UŞS. 227/269-255.

⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty, VII, 127.

⁵⁵ Ahmet Akgündüz, *İslam hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 385.

⁵⁶ UŞS. 216/298-796.

⁵⁷ UŞS. 221/300-43.

⁵⁸ UŞS. 227/62-545.

⁵⁹ UŞS. 221/538-298.

istemeden de olsa tekkeye zarar ihtimalinin bulunduğu göz önüne alınarak 21 Rebiulahir 1308 (4 Aralık 1890) tarihinde bu isteği kabul edilmiş ve Mehmed Bakır, kendisine yardımcı olmak gayesiyle müteveli tayin edilmiştir.⁶⁰

Vakfiyedeki tevliyet meşihat hizmetlerinin aynı kişi tarafından yürütülmesi gerektiği şartına rağmen Abdülkâdir Efendi'nin kendisine bir yardımcı tayin etmesinin ve bu görevi evladı vakfa devretmek istemesinin temel sebebi, vakıf mülkünün en güzel şekilde korunmasını sağlamak ve vakfa bir zarar gelmesini önlemektir. Zira kadı tarafından tayin edilen vakıf mütevellilerinin, vakıf mülklerini koruması, ecr-i misliyle kiraya vermesi, kiralarnı toplaması, bu husus için icap ettiğinde mahkemede dava açması, ihtiyaç halinde mülklerin tamirlerini yaptırması, vakfa ait kayıtları düzenli bir şekilde tutması ve bu kayıtların muhasebesini yapması gerekmektedir.⁶¹ Ancak zikredilen bu tedbirlerin zamanında ve en uygun şekliyle alınması, seksen yaşını çoktan aşmış olan Abdülkâdir Efendi'nin kudret ve takatini aşmaktaydı. İşte söz konusu nedenlerle, tekkenin maddî işlerini düzenlemek ve bu konularda Abdülkâdir Efendi'ye yardımcı olmak için evlâd-ı vakıftan Mehmed Bakır'ın görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Halvetiye Tekkesi'nin bugün mevcut olan kitabesine göre yapı, Abdülkâdir Efendi döneminde tamir edilmiştir. Söz konusu tamirata tam olarak ne zaman başlandığı bilinmemekle birlikte yukarıda zikrettiğimiz ve Şeyh Abdülkâdir Efendi'ye heyet marifetiyle maaş belirlenen 19 Zilhicce 1301 (10 Ekim 1884) tarihli belgenin sonunda, tekkenin tamirine ilişkin bir kayıt da bulunmaktadır. Bu kayıta ona, tekkedeki hizmetleri için aylık 300 kuruş tahsisat ayrılmasının uygun olacağı, ancak tekkenin tamire muhtaç olduğu ve şeyhinin tahsisatından fazla gallenin tamire kâfi olmakla birlikte şeyhe de vazifesinin verilmeyip tüm gelirin evvela tamire sarf edilmesi gerektiği kaydedilmiştir.⁶² Bu kayıtlar tekkenin, muhtemelen sadece vakıf geliriyle tamir edildiğini ve söz konusu tamirata bu senelerde başlandığını göstermektedir. Tekkenin kapısı üzerindeki kitabeye göre bu tamir 1308 (1890) senesinde tamamlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu tamirat beş yıl civarı sürmüş olmalıdır. Abdülkâdir Efendi'nin oğlu ve tekkenin hatibi Mustafa Efendi tarafından bu tamirden sonra kaleme alınan inşa kitabesinin kaydı şu şekildedir:⁶³

“Zuhûr etti Hüdâvendi kerîmin lütf-i ihsânı
Göründü nagâh halvetime feth-i rabbânî
Bu câ-yi dilküşâ-yı Şeyh Abdülkâdir'in feyzi
Serâser eyledi reşk ol firdevs-i rızvânî
Yapıldı himmetiyle minâr-i enfas-i pâkinde
Mücedded bir minâre hücrelerle bâb-ı zî-şânî
Bu asariyle mesrûr oldu rûh-i bani-i vakıf
Mukîm-i ravza-i cennet-i cenâbı hazreti Şânî
Hitâmında safâ-yı fikre safvet gelüb der târihi
Serâpa revnak efzâ oldu bu dergâh-ı rahmânî
Sene 1308”.

Tekkenin tamir edilmesinden sonra, iyice yaşlanmış olan Abdülkâdir Efendi, tekkenin işlerini idare etmesi amacıyla oğlu Mustafa Efendi'yi kendisine vekil tayin etmiştir. Mustafa Efendi, bu dönemde çeşitli vesilelerle tekkenin müdahil olduğu davalarda babasının vekili sıfatıyla

⁶⁰ UŞS. 221/520-274.

⁶¹ Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, V, 77.

⁶² Belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: “tekye-i mezbûre ta'mir ve termime muhtâc olub ve şeyh mûmi ileyhın mahsusât ve mu'âyyenâtından fazla galle, vakıf ta'mirine kâfi olduğu halde şeyh mumi ileyhe tahsis kılman vazîfesi verilmeyüb galle-i vakfın, kâffeten tekye-i mezbûrenin evvela ta'mir ve termimine sarfına dahi kezalik müteveli mumi ileyhe tenbiye olduğu”, UŞS. 226/431-43.

⁶³ Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s. 271.

şer'î mahkemede hazır bulunmuştur.⁶⁴ Mevcut kayıtlara göre, Abdülkâdir Efendi, 1315 senesinin Ramazan ayında, yani 1898 yılının başlarında (Ocak/Şubat) vefat etmiş, cenazesi yıkanıp kefenlendikten sonra yıllarca hizmet ettiği Halvetî Tekkesi'nin kenarına defnedilmiştir. Vefatından sonra tekkenin başına oğlu Mustafa Efendi tayin edilmiştir. 19 Şevval 1315 (13 Mart 1898) tarihli bir mahkeme kaydında, Abdülkâdir Efendi'nin "yâlnız sulbi sahîh oğlu Mustafa Efendi'yi terk ederek" vefat ettiği ve tekkenin "yevmi 10 akçe vazife ile meşîhat ve meşîhate meşrû olan tevliyet ve yevmî 5 akçe ile dahi imâmet cihetlerine" bu hususlara ehliyet ve iktidarı bulunan Mustafa Efendi'nin getirildiği belirtilmiştir.⁶⁵ Aynı belgede Urfa Evkâf Müdürü Süleyman Efendi'nin başkanlığında toplanan komisyon heyetinin, 1282 (1865/1866) doğumlu Mustafa Efendi'yi imtihan ettiği, Mustafa'nın Kâdirî ve Halvetî tarikatlarında icâzet sahibi olmasının yanı sıra âlim, zâhid ve muttaki bir zât olduğu, Urfa'daki Kâdirî ulemasının imzalı şahadetnamesiyle beyan edilmiştir.⁶⁶

4. KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Tasavvufa ve sûfliğin meselelerine hâkim olan Abdülkâdir Efendi, aynı zamanda bu durumu haline ve hayatına da yansıtmış olan bir zâttır. Nitekim Sâkıbiye Vakfı'na ait vakfiyede kendisinin hangi vasıfları sebebiyle tekkenin şeyhliğine getirildiği ve sahip olduğu ulvî hasletlerin neler olduğuna dair önemli kayıtlar mevcuttur. Burada onun, "menba-i i'âm ve irfân ve serfirâz-ı kerem ve hulefâ ve dervîşân olub her vecihle mücerreb ve müstakîmü'l-etvâr ve umûr-i me'mûresinde mukdim ve perhîzkâr olduğu" ifade edilmiştir.⁶⁷ Bir başka ifadeyle onun; âlim, ârif, cömert bir sûfî olduğu, işlerinde tecrübeyle hareket ettiği, dürüst ve çalışkan bir mizaçta bulunduğu, dünya lezzetlerinden sakınarak zühd ve kanaatle yaşamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Abdülkadir Efendi'nin Kâdirî, Halvetî ve Nakşibendî tarikatlarında şeyhlik icâzeti alması ve bu tarikatların inceliklerine vukûfiyeti bir yana, kendisi aynı zamanda bu alanda yaklaşık 15 eser de telif etmiş âlim bir kişidir. Kaleme almış olduğu bu eserler yaşadığı dönemde ilmî çevreler tarafından büyük takdirle karşılanmıştır. Nitekim yukarıda arz ettiğimiz belgelerde de görüldüğü üzere, Abdülkâdir Efendi'ye Halvetî Tekkesi meşîhatı tevcihinde, İstanbul Uşşâkî Tekkesi Postnişini Hasan Hilmî Efendi, onun eserlerine dikkat çekmiş ve neşrettiği risalelerin fazlalığından hareketle onun "erbâb-ı te'lîf ve tesânîf" bir zat olduğunu belirtmiştir. Bu durum İstanbul'daki kimi tarikat çevrelerinin, onun eserlerinden haberdar olduğunu ve bu eserlerden istifade ettiğini göstermektedir. Aynı şekilde, henüz hayatta iken bazı kitaplarının İskenderiye'de basılmış olması, Mısır'daki ilmi çevrelerin kendisine ve eserlerine rağbet ettiğine işaret etmektedir. Şunu da ifade edelim ki, Abdülkâdir Efendi aynı zamanda Urfa'daki tarikat çevreleri arasında eser telif etmiş olan tek sûfidir.⁶⁸

⁶⁴ UŞS. 216/298-796.

⁶⁵ UŞS. 216/153-516.

⁶⁶ Şiirlerinde "Safvet" mahlasını kullanan Mustafa Efendi, Urfa'da doğmuş, ilk eğitimini burada aldıktan sonra bir müddet İstanbul, İskenderiye ve Mısır'da tahsil görmüştür. 1897 senesinde babasının yerine Halvetiye Tekkesi'nin meşîhatına geçmiş, aynı dönemlerde Urfa İdâdi Mektebi'nde Farsça ve Ahlak dersleri muallimliği de yapmıştır. 1908 senesinde Urfa mebusu olarak İstanbul'a gitmiş, burada 1911 senesinde "Tasavvuf" adlı bir dergi çıkarmıştır. 1918 senesinde "Meclis-i Meşâyih" reisliğine getirilmiş, bir sene sonra azledilerek önce "Mushafı İnceleme Kurulu", ardından "Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye"nin üyeliğine getirilmiştir. 1922 senesinde Urfa milletvekili olarak Ankara'da oluşturulan yeni meclise girmiş ve 1924 yılında hilafetin kaldırılması için önerge verenler arasında yer almıştır. 1927 senesinde milletvekilliğinden emekli olmuş ve 1950'de Ankara'da vefat etmiştir. Cumhuriyet döneminde Yetkin soyadını alan Mustafa Safvet Efendi aynı zamanda meşhur edebiyatçılarımızdan Suud Kemal Yetkin'in de babasıdır. Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, I, 69; Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, s. 294-295; Saffet Efendi'nin siyasi hayatı ve görüşlerine dair daha fazla bilgi için bkz. Ulaş Salih Özdemir, *Bir Siyasi Kişilik Olarak Urfa Mebusu Mustafa Kemaleddin Yetkin (Şeyh Safvet Efendi)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir 2013.

⁶⁷ VGMA, 2167, 128.

⁶⁸ Ali Tenik, "Maneviyat Önderleri", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, s. 232.

Kaleme aldığı eserlerinde Abdülkâdir Efendi, İslâm tasavvufunun ana konuları olan iman, marifet, hakikat, şeriat gibi kavramları, şeyh mürid ilişkisini, nefis terbiyesini, tarikat büyüklerinin kerametlerini ve daha birçok hususu ele almıştır. Bu eserlerinden iki tanesi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendisi henüz hayatta iken İskenderiye’de basılmıştır. 1299 senesinde basılan ilk eseri “Muhabbetü’z-Zâkirîn fi Reddi ‘ale’l-Münkirîn”de, tasavvufu savunarak, sufiliğe yöneltilen eleştirilere güçlü delillerle cevaplar vermiştir.⁶⁹ Bir sonraki sene yani 1300 senesinde basılan diğer eseri “Tefrîhu’l-Hâtır fi Menâkıbı’ş-Şeyh Abdülkâdir”de ise, kendisinin de müntesibi olduğu Kadîrî Tarikatı’nın kurucusu Abdülkâdir Geylânî’nin çeşitli menkıbelerine ve kerametlerine yer vermiştir.⁷⁰

Tasavvufun birçok meselesi hakkında eser bırakan Abdülkadir Efendi, çeşitli eserlere şerhler de yazmıştır. “ed-Düreru’l-Mü’tebira fi Şerhi’l-Âyâtı’s-Semâniyye ‘Aşere Min Mukaddimeti’l-Mesnevi Şerîf” adlı eserinde Mevlan’a Mesnevisi’nin ilk 18 beytini şerh etmiştir. Aynı şekilde “Şerhu Kelimâtu Farisiyye Mine’l-Leme’âtı’l-İrakiyye”, “Şerhu’s-Salâti’l-Muhtasıra li’l-Şeyhi’l-Ekber”, adlı eserleri mevcuttur. “el-Kavâ’idu’l-Cem’iyye fi’t-Tarîki’r-Rufâ’iyye”de ise Rufâilîk Tarikatı ve temel prensipleri hakkında bilgi vermiştir. Çeşitli kaynaklarda kendisine nispet edilen diğer eserler arasında şunlar bulunmaktadır: et-Tarîkatu’l-Rahmâniyye fi’r-Rucû’i ve’l-Vusûli ila’l-Hazreti’l-‘Aliyye, İlhamâtü’l-İlahiyye fi Ma’rifeti’l-Hakikati’l-İnsaniyye, (el-İlhamâtü’r-Rahmâniyye fi Merâtibi’l-Hakîkati’l-İnsâniyye, en-Nefesu’r-Rahmâniyye fi Ma’rifeti’l-Hakîkati’l-İnsâniyye), Mir’âtu’ş-Şuhûd fi Beyâni Vahdeti’l-Vücûd, Hadîkatü’l-Ezhâr fi’l-Hikmeti ve’l-Esrâr, Mecmû’atu’l-Eş’âr fi’r-Rekâik ve’l-Âsâr, Misku’l-Hitâm fi Ma’rifeti’l-İmâm, Âdâbu’l-Mürîdîn ve Necâtu’l-Müsterşidin, ed-Durru’l-Meknûn fi Ma’rifeti’s-Sırrı’l-Masûn.⁷¹

SONUÇ

Urfa’yı ikinci vatan kabul ederek ömrünün son kırk yılını bu şehirde geçiren Abdülkâdir Efendi, burada biri Kâdirî diğeri Halvetî olan iki tekkeye yaklaşık otuz sene postnişinlik makamında bulunarak her iki tekkeye büyük hizmetlerde bulunmuştur. Kâdirî, Halvetî ve Nakşibendî’ye tarikatlarında şeyhlik icâzeti almış olması bir yana düşünce ve uygulamaları itibariyle birbirlerinden tamamen farklı, iki ayrı tarikata bağlı tekkelerde görev ifa etmiş olması onu diğer tarikat şeyhlerinden ayıran önemli bir özellik olmuştur. Ayrıca usul ve erkânlarını bizzat kendisinin belirlediği Sâkıbiye Tekkesi’ni halifesi Abdülganî Efendi’ye, Hacı Gazi Tekkesi’ni ise oğlu ve halifesi Mustafa Efendi’ye bırakarak, bu uygulamaların aynı şekilde devam etmesini sağlamıştır. Büyük bir müellif de olan Abdülkâdir Efendi, kaleme aldığı tasavvufî eserler ve tekkelerde yaptığı hizmetlerle hiç şüphesiz yaşadığı dönemin önemli âlim ve ariflerinden biridir. Bu açıdan hem yaptığı irşâd faaliyetleri, hem bıraktığı halifeleri, hem de kaleme aldığı eserlerle kendisinden sonra Urfa’da tarikat kültürünün ve dolayısıyla dinî hayatın şekillenmesinde önemli bir rolü olmuştur.

Hayatının son on beş yılını, seksen yaşının üstünde olduğu halde Halvetiye Tekkesi’nin meşihatında geçiren Abdülkâdir Efendi, bu dönemde harabe bir halde bulunan ve hizmetleri aksamış olan tekkenin vakıf gelirlerini yeniden düzenlemiş, tekkede başlattığı irşâd faaliyetleriyle burayı tekrardan ihya etmiştir. Ayrıca tekkeyi tamir ettirmeye muvaffak olduğu gibi tekkenin meşihatını oğlu Mustafa Efendi’ye bırakarak buradaki dinî hizmetlerin tekke zaviye kanuna kadar devam etmesini sağlamıştır. Cumhuriyet döneminden önce inşa edilmiş olan Urfa tekkelerinin çoğu, zamanla kaybolmasına karşın Halvetiye Tekkesi, Abdülkâdir Efendi’nin yaptığı hizmetler ve tamiratlar sayesinde ayakta kalabilmiştir. Kısa süre öncesine kadar viran halde bulunan bu tekke

⁶⁹ Serkis, *Mu’cemü’l-Matbû’ât*, I, 420.

⁷⁰ Serkis, *Mu’cemü’l-Matbû’ât*, I, 420.

⁷¹ Zirikli, *el-‘Alâm*, IV, 46; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 36; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-‘Arifîn Esmâ’l-Müellifîn ve Âsârü’l-Musannifîn*, İstanbul 1951, I, 605; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 140.

şimdilerde Şanlıurfa Valiliği’nin destekleriyle yeniden restore edilmektedir. Bu şekildeki sevindirici haberleri, en kısa zamanda Osmanlı’dan geriye kalan diğer önemli tarihî yapılarımız için de duymayı umut etmekteyiz.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Urfa Şer‘iyye Sicili (UŞS) Defter No: 205, 206, 210, 216, 221, 222, 225, 226, 227, 228.

VGMA: 585, 586, 2150/2, 2167.

2. Diğer Kaynaklar

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996.

ALGAR, Hamit, “Nakşibendiyye”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 335-342.

ALPAY, Bedri, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa 1986.

AŞKAR, Mustafa, “Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye’nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, XXXIX, 535-563.

AZAMAT, Nihat, “Kâdiriyye”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 131-136.

BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, *Hediyetü’l-‘Arifin Esmâü’l-Müellifin ve Âsârü’l-Musannifin*, İstanbul 1951.

BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı*, Elazığ 2007.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty.

BURSALI MEHMET TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ty.

DEVELİOĞLU, Abdullah, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, Yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY Yayınları, İstanbul 1999.

HÜSEYİN VASSÂF, *Sefîne-i Evliyâ*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2006.

KARAKAŞ, Mahmut, *Şanlıurfa Evliya ve Alimleri*, Şanlıurfa 1996.

_____, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Konya 2012.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1984.

KÖSE, Fatih, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, İstanbul 2012.

KURTOĞLU, Mehmet, “Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar”, *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2011, Sayı 35, ss. 131-148.

MUSLU, Ramazan, *Anadolu’da Tasavvuf Yolları*, İstanbul 2007.

ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu’da Sûfîler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2000.

- ÖZDEMİR, Ulaş Salih, *Bir Siyasi Kişilik Olarak Urfa Mebusu Mustafa Kemaleddin Yetkin (Şeyh Safvet Efendi)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir 2013.
- SERKİS, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arrabe*, Matbaâtu Serkis, Kahire 1928.
- TAŞ, Yasin, *Kadı Sicillerine göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- TENİK, Ali, "Maneviyat Önderleri", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 223-233.
- _____, "Tekkeler ve Zaviyeler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Ankara 2011, ss. 195-211;
- TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa 2005.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 393-395.
- YILMAZ, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- ZİRİKLİ, Hayreddin, *el-'Alâm*, Beyrut 2007.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

MISIR İRSALİYE HAZİNESİNİN 1751-1753 YILLARINA AİT BÜTÇESİ*

Özen TOK**

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Mısır Beylerbeyliğinin merkezî yönetime karşı olan yükümlülüklerinin başında, her yıl düzenli olarak İstanbul'a gönderilmesi gereken Mısır irsaliye hazinesi yer almıştır. Bunun yanı sıra, ihtiyaç duyulması durumunda Osmanlı sultanının seferlerine yardımcı kuvvet olarak istenilen miktarda Mısır askerlerinin Ordu-yı Hümayun'a iştirak ettirilmesi, talep edilen askerî mühimmatın muayyen miktarda ve vaktinde olmak üzere belirlenen yere sevk edilmesi ve ayrıca Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı)'nin ihtiyacı olan yiyecek ve içecek gibi malzemelerin tedariki de yer almıştır. XVIII. yüzyılda, merkezî hükûmetin artış gösteren harcamaları ve nakit paraya olan ihtiyacı irsaliye hazinesine olan talebi de artırmıştır. Mısır eyalet hazinesiningelir ve giderleri hesaplandıktan sonra geriye kalan miktarın İstanbul'a irsaliye hazinesi adıyla gönderildiği görülmektedir. Mısır irsaliye hazinesi sultanın şahsi hazinesi olduğundan bu hazineden yapılacak harcamalar da padişahın bizzat onayı ile tahakkuk edebilir idi. Mısır irsaliye hazinesinden yapılan harcamalar ağırlıklı olarak, imparatorluk yararına olan harcamalar, Mısır eyaletinde yapılan harcamalar ve Haremeyn (Mekke ve Medine) için yapılan harcamalar olarak gerçekleşmekteydi. Bununla beraber, XVIII. yüzyılda Mısır'da artan masraflar ve idari sorunlar nedeniyle Mısır irsaliye hazinesi düzenli olarak gönderilememiştir.

Bu çalışma, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)'nde D. 2604 ile kayıtlı bulunan icmal defterine dayamaktadır. Bu defterdeki muhasebeye göre Mısır eyaletinin üç yıllık irsaliye hazinesi gelirleri her bir yıl için 1415 Mısır kesesi ile 6948 para (35.381.948 para) olarak kararlaştırılmıştır. Harcamalar ise yıllara göre farklılık arz etmiştir.

Anahtar Kelimeler: XVIII. Yüzyıl, Osmanlı, Mısır Eyaleti, İrsaliye Hazinesi, Bütçe.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ozen@erciyes.edu.tr

THE BUDGET OF THE TREASURY OF EGYPT FOR THE PORTE FROM 1751 TO 1753

ABSTRACT

In the period of the Ottoman Empire, one of the responsibilities of the Egypt Provinceto the central government was to send regularly the annual irsaliyya remittance to Istanbul. The other was to supply a certain number of Egyptian soldiers for the Imperial Army as reinforcements for the sultan's military campaigns and to deliver the specified amount of military ammunition to the specified locations on time as requested and to acquire the supplies needed by the sultan's kitchen. In the XVIIIth century, the demand of the annual remittance was increased much more because of increasing the need for cash money. The revenues and expenditures of the treasury of Egypt were arranged to provide an annual surplus, which were send annually as (irsaliyya khazina) remittance to the Porte. The spending could be done and with the permission of sultan because the irsaliye was belonged to the sultan. The spendings, which were spend with irsaliye, were the benefit of the imperial and the spending in Egypt and in the Holy cities. On the other hand in the XVIIIth centuruy the annual remittance couldn't be sent regularly because of the increasing matters in Egypt.

This study is based upon "summary register" numbered 2604 at Topkapı Palace Museum Archives. According to this register, the balance of Egypt's budget was sent for three years as irsaliyya khazina (remittance of the treasury) to İstanbul. The amount of the annual remittance was decided as 35.381.948 paras. The spendings were different according to the years.

Key Words: XVIIIth Century, The Ottoman, Province of the Egypt, Annual Remittance, Budget.

1. Giriş

Bu çalışmanın konusunu Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)'nde D. 2604 numara ile kayıtlı bulunan icmal defterinin hicri 1165, 1166 ve 1167 yıllarına (M. 1751-1753) ait Mısır irsaliye hazinesinin muhasebesi teşkil etmektedir. H. 1165-1167 yıllarına ait harcamaların yer aldığı bu irsaliye hazinesi Şerif Abdullah Paşa (1164-1165), Mehmed Paşa (1166-1167) ve Mustafa Paşa (1167-1168)'nın Mısır beylerbeyliği dönemlerine tekabül etmektedir¹. Hazine serdarı Hamza Bey vasıtasıyla gelen Mısır irsaliye hazinesinin belli başlı işlem kalemleri arasında: Cidde muhafızlarının mühimmatı; Kilâr-i Âmire'ye gönderilen şeker, pirinç, mercimek vs. bedelleri; Süveyş İskeleyi'ndeki mirî kalitelerin salyaneleri; Harem-i Nebevi şeyhineverilen inam; Yenbu hâkimine verilen meblağ; Kâbe örtüsünün bedeli; hac güzergâhında bulunan Müveylih Kalesi muhafızlarının mühimmatı; Mısır hac emirine verilen meblağ; Haremeyn'e gönderilen zahire ve nakliye ücretleri; Tersane-i Âmire için satın alınacak üstüğü bedeli; Menzile Köprüsü'nün tamiri ile

¹Şerif Abdullah Paşa'nın (1164-1165) Mısır valiliğinden sonra Halep'e vali olarak gönderildiğine, kendisinden sonra görev yapan Mehmed Paşa'nın (1166-1167) valiliği esnasında vefat edip, Kahire'de İmam Şafî Mezarlığı yakınında bir yere defnedildiğine ve 1165, 1166 ve 1167 senelerine ait üç yıllık irsaliye hazinesinin talep edildiğine dair bilgi için bkz. el-Emir Ahmed ed-Demurtaş, *Kitabü'd-Durretü'l-Musane fi Ahbari'l-Kinane*, Hazırlayan: Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1989, s. 261. Mustafa Paşa'nın biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, C. IV, İstanbul 1308, s.438.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

başka yerlere sarf edilen meblağlar yer almaktadır. Ayrıca irsaliye içinyapılan ilave zamlarla beraber Enderun Hazinesi (İç Hazine)'ne nakit olarak teslimi gereken meblağla, tahsili mümkün olmayan meblağların miktarları da belirtilmiştir.

Muhasebenin üç yıla ait olduğu belgede; “*Bin yüz altmış beş ve altmış altı ve altmış yedi senelerine mahsuben Mısır valisi sabık vezir-i mükerrem Mustafa Paşa hazretlerinin taraflarından olmak üzere ümerâ-i Mısıryeden Hazine serdari Hamza Bey yediyle bu defa Dersaâdet'e gelen Mısır irsaliyeleri hazinesinin Mısır ruznamçesinden verilen icmâl mucebince Başmuhasebe'den tahrir olunan hülâsasıdır*” şeklinde belirtilmektedir².

Mısır'daki Osmanlı yönetiminin esas amacı, eyaletin gelir getiren kaynaklarını güvence altına almak ve buralardan elde edilen gelirleri İstanbul'daki merkezî hükûmetin emrine, Mısır'ın ihtiyaçlarına ve İslam dünyasının mukaddes toprakları kabul edilen Hicaz'a aktarmaktır. Mısır eyaletini imparatorluk merkezi tarafından beylerbeyi olarak görevlendirilen bir Osmanlı devlet adamına verilen bir mukataa olarak tanımlamak mümkündür. Mısır beylerbeyi eyaletteki mali düzenden ve vergi toplama işlerinden, askerî teşkilatından ve dinî görevlilerden sorumlu idi. Ayrıca, devlet görevlilerine maaş ödenmesinden, Mısır'daki harcamalardan ve her yıl eyalet gelirlerinin fazlasını “irsaliye hazinesi” adı altında İstanbul'a göndermesinden sorumluydu³.

Sözlükte “göndermek” manasında irsalden yapma mastar olan irsaliye kelimesinin mali bir tabir olarak kullanılışı, salyâne sisteminin Kanunî Sultan Süleyman zamanında merkeze uzak doğu ve güney vilayetlerinde tatbikinden sonra başlamıştır. Mısır, Osmanlı Devleti'nin ilk salyâneli eyaletidir. Eyaletin ilk devresinde, devlet merkezine irsaliye yerine sadece beylerbeyi tarafından kıymetli hediyeler gönderilmiştir. Mısır'a tayin edilen beylerbeyi öncelikli olarak Divan-ı Âlî'de irsaliye emvalini zapt için selefinin muhasebesini yaptırır, hazineye eksik çıkarsa devlet merkezine arz ederdi. Ayrıca ruzname ve muhasebe defterlerine dayanarak divan üyelerinden kurulu bir heyeti mirî emvalin teftişiyle görevlendirirdi. Bu heyet, mirîye olan borç miktarını hâkim ve mübaşirlerle tespit ve tahsile çalışır, bakaya emvalden kimlerin zimmetinde hangi zamana ait ne tür mahsulden kaldığını belirleyip ayrıntılı olarak devlet merkezine arzını sağlardı. Beylerbeyinin ertesi yıl görevinde kalması irsaliyesini eksiksiz ve zamanında göndermesine bağlı idi⁴.

Bilindiği üzere Ruznamçe, eyalet ya da taşra hazinesinin giriş çıkış kayıtlarının tutulduğu defterdir. Ruznamçe kayıtlarına dayanarak hazırlanan eyalet bütçelerinin kapsadığı zaman zarfı bir seneden az söz gelişi üç, altı ya da sekiz ay olabildiği gibi, bir seneden fazla da olabilirdi. Eyalet bütçelerinde nispi bir istikrarı muhafaza etme zarureti hâkimdi. Eyalet hazinelerinin gelir kaynakları sayımlarla tespit edilen düzeyde muhafaza olunurdu. Eyalet hazinelerinin harcamaları da gelirleri gibiydi. Bir kere tayin edildikten sonra izinsiz hiçbir değişikliğe konu teşkil etmezdi⁵.

Mısır eyaletinin mali muamelatı da Tut ayı ile başlayan ve Tutiye denilen Kıptî takvimine göre icra olunurdu. Bütün gelir ve giderler bu takvime göre düzenlenmekle birlikte Haremeyn suresi hicri takvime göre düzenlenmekteydi⁶.

İrsaliye hazinesi sultanın hazinesi olduğundan bu hazineden yapılacak harcamalar ancak padişahın onayı ile mümkün olabilirdi. Harcamayı beylerbeyi yapabilirdi ve bütün harcamaları da hüccetle belgelendirilmesi gerekmekteydi. İrsaliye hazinesinden yapılan harcamaları ağırlıklı

²Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) D. 2604, s. 5.

³ Necmi Ülker, “XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, (1994), s. 2-3.

⁴ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, “İrsaliye”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 452.

⁵ Erol Özvar, “Rum Eyaletine Ait 1043-44 / M. 1634-35 Tarihli Bütçe'nin Tahlili”, *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999, s.151.

⁶ Kıptî takvimin Osmanlı dönemi Mısır'da idari ve mali alanda kullanımı için bkz. Özen Tok, “Osmanlılarda Kıptî Takviminin İdari ve Mali Alanda Kullanımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:21, Yıl:2006/2, s.365-379.

olarak merkezin yararına olan harcamalar, Mısır'da yapılan harcamalar ve Haremeyn'e yapılan harcamalar şeklinde tasnif etmek mümkündür⁷.

XVIII. yüzyılda Mısır irsaliyesi düzensiz ve eksik olarak gönderilmeye başlanmıştır. Hatta bazen irsaliye hazinesinin büyük bir kısmı Mısır'da mütegalibe ve Memlûk emirlerinin zimmetlerinde kalıp yerine sadece temessük⁸ gönderildiği de olmuştur. Mesela 1740 yılının irsaliyesi iki yıl sonra 20.849.000 pare/para⁹, 1742 yılının irsaliyesi yine iki yıl sonra 18.512.999 para olarak (bunun da 15.317.387 parası temessük şeklinde, sadece 3.195.612 parası nakden) gönderilebilmiştir. 1795'te Mısır'dan sevk edilen son irsaliye hazinesinin miktarı sadece 11.652.127 para idi. Fransızların 1798'de Mısır'ı işgali sırasında eyaletin geliri 117.614.443 gideri 89.218.628 paraydı¹⁰.

Padişah sarayının özel hazinesi olup Enderun-ı Hümayun veya Ceb-i Hümayun hazinesi¹¹ adlarıyla da anılan ve uzun süre hemen sadece Mısır irsaliyesiyle dolan İç Hazine'den genellikle saray masrafları ile cülus bahşişleri ve Enderun mensuplarının maaşları için harcama yapıldı. Ancak ihtiyaç anında devlet ve hükûmet giderlerine de sarf edilirdi¹². XVIII. yüzyılda Memlûk emirleri, beylerbeyilerin irsaliyeyi zamanında göndermelerini engelleyince 1786'da I. Abdülhamid, Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa kumandasında İskenderiye'ye sefer düzenletmişti¹³.

2. Hicri 1165-1167 Yıllarına Ait İrsaliye Hazinesinin Harcama Kalemleri

Hicri 1165, 1166 ve 1167 senelerine ait Mısır irsaliyesi, Hazine serdarı olan Hamza Bey tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Bu yüzyılda irsaliye hazinesinin kararlaştırılan gelirleri toplamda 1415 Mısır kesesi¹⁴ ile 6948 para (pare-i Mısırî)'dır. 1 Mısır kesesi 25.000 para olarak hesaplandığından irsaliyenin toplam miktarı 35.381.948 paradır. Deftere göre, 1165 yılının irsaliye hazinesinden yapılan harcamalar ve miktarları Tablo-1'de gösterildiği üzere gerçekleşmiştir.

⁷ Stanford Jay Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962, s.305-307.

⁸ Temessük: bir borcun ödenmesinin kabul edilmesi, bir şeyin teslim alındığının gösterilmesi gibi hususlarda karşı tarafa verilen bir nevi senettir. Temessük ve çeşitleri hakkında bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, MEB, İstanbul 1993, s. 453; Mübahat Küçüköğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 281-290; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 677.

⁹ Osmanlılar Mısır'ı alınca, kökenleri 15. yüzyılın başlarına giden ve "medin" adı verilen küçük gümüş sikkeyi sürdürmeye karar verdiler. Bu sikke ya da para birimi Osmanlı bölgelerinde parça anlamına gelen pare ya da para olarak anılmaktadır (Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2008, s. 53); Bir mahallî sikke olan para, 1685 yılı sonlarından itibaren İstanbul'da Osmanlı sikkesi olarak darp edilmeye başlanmıştır. Akçeye nazaran daha büyükçe olan bu gümüş sikkelerin 1000 adedi 240 dirhem ağırlığında ve % 70 gümüş ve % 30 bakır alaşımından darp edilmiştir. I. Mahmud 1733'te 1000 adedinin ağırlığı 181 dirhem gelen paraları 1740'da da 1000 adedi 175 dirhem gelen paraları bastırmıştır ki her ikisinin de ağırlığı % 60 idi (Nezihi Aykut, "Para Tarihi Bakımından Osmanlı Gümüş Sikkeleri", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990, s.729).

¹⁰ es-Seyyid Mahmud, *a.g.m.*, s. 453.

¹¹ Ceb-i Hümayun hazinesi, padişahın özel hazinesi olup, bazı gelirler burada toplanırdı. Mısır irsaliye hazinesinin yanında; a) Her ay Divan-ı Hümayun'dan verilen 50.000 kâmil akçe, b) Padişah haslarıyla malikâneler gelirleri, c) Haremeyn evkafı gelir fazlası, d) İstanbul ve Edirne bostancıbaşlarının has bahçeler mahsulatından topladıkları hasılat, e) Darphane faizleri, f) Muhallefat ve müsadere gelirleri, g) Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının vergilerinden oluşurdu. Bu toplanan gelirlerin belli başlı sarf yerleri arasında; Mekke ve Medine'ye her yıl surre adıyla gönderilen para ve hediyeler, fitreler, çeşitli vesilelerle verilen ihsan, sadaka ve bahşişler, harem aylıkları, yabancı devlet hükümdarları başta olmak üzere verilen hediyeler idi. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, C.XLII, Sayı: 165, Ankara 1978, s.79-80).

¹² es-Seyyid Mahmud, *a.g.m.*, s. 453.

¹³ Ülker, *a.g.m.*, s. 1-30.

¹⁴ Kese, Osmanlılar zamanında miktarı muayyen olan altın ve gümüş paranın konulduğu meşin torba olup, keselerin miktarı zaman zaman değişmişti. Osmanlı maliyesinde üç türlü kese bulunmaktaydı: 1) Kese-i Rumî denilen ve miktarı 500 kuruş olan kese, 2) Mevcudu 416 kuruş olan kese-i Divanî, 3) Yalnız Mısır'da kullanılıp mevcudu 600 kuruş olan Mısır kesesi idi. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 354.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Tablo-1: H. 1165 Senesi İrsaliye Hazinesinden Yapılan Harcamalar

Harcama Kalemleri	Kese-i Mısırî	Para
Cidde muhafızlarının mühimmatına	22	16.521
Kılâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker, pirinç, mercimek vs.	66	65
Süveys'teki mirî kalitaların salyanelerine	16	--
Harem-i Nebevi şeyhine inam	8	--
Yenbu hâkimi Şerif Abdulmuin'e inam	7	5000
Kâbe örtüsüne	7	17.535
Hac güzergâhında bulunan Müveylih Kalesi'ndeki Müteferrika Cemaati'nin mühimmat bedellerine	7	5440
Mısır Hac Emirine	250	--
Tersane-i Âmire mübayaasına	28	5350
Ciddelilerin ilave buğday bedeline	3	21.000
Mısır-ı Kadim'deki savak-ı hassanın temizlenmesine	--	4000
Haremeyn'in ilave bal mumu bedeline	1	15.623
Menzile Köprüsü'nün tamir masraflarına	30	22.500
Hac güzergâhındaki Akabe Kalesi tamirine	160	13.796
Haremeyn ahalisine gönderilen gılalın nakliyesine	108	19.690
Haremeyn ahalisinin gıllarının ücretine	9	23.934
Haremeyn ahalisinin gıllarının develerle nakli için ilave ücret	14	15.826
Hacıların istikbaline memur cerde ¹⁵ askerinin mühimmat bedellerine	120	--
Süveys'te gılal nakline memur Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşlarından Mehmed Ağa'ya tayinat bedeli	5	15.000
Hac güzergâhındaki Acrut sakiyesinin tamirine	1	24.298
Mısır-ı Kadim'deki savakın tamirine	1	--
Mahfil-i şerif bayrağının yenilenmesine	1	6748
Toplam	873	7326

1165 yılı irsaliye hazinesinde olduğu gibi, 1166 yılı irsaliye hazinesinin de kararlaştırılmış olan miktarı 1415 Mısır kesesi ile 6948 paradır. Bu miktardan yapılan harcamalar ise Tablo-2'de verildiği gibidir. Buna göre 1166 yılında yapılan harcamaların önceki yıldan daha az olduğu görülmektedir.

Tablo-2: H. 1166 Senesi İrsaliye Hazinesinden Yapılan Harcamalar

Harcama Kalemleri	Kese-i Mısırî	Para
Cidde muhafızlarının mühimmatına	22	16.521
Kılâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker, pirinç, mercimek vs.	66	65
Süveys'teki mirî kalitaların salyanelerine	16	--
Harem-i Nebevi şeyhine inam	8	--
Yenbu hâkimi Şerif Abdulmuin'e inam	7	5000
Kâbe örtüsü için ilave verilen	7	17.535
Hac güzergâhında bulunan Müveylih Kalesi'ndeki Müteferrika Cemaati'nin mühimmat bedellerine	7	5440
Mısır Hac Emirine verilen	250	--
Haremeyn'in ilave bal mumu bedeline	1	15.623
Haremeyn ahalisinin gıllarının develerle nakli için ilave ücret	9	23.934
Tersane-i Âmire için alınması ferman olunan üstüpü bedeline	28	5350

¹⁵ Cerde, Osmanlılar zamanında Müslümanların güven içinde hacca gidip gelmelerini sağlamak maksadıyla kurulan hafif süvari birliğidir (Mehmet İpşirli, "Cerde", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s.392-393).

Mısır-ı Kadim'deki savak-ı hassanın temizlenmesine	--	4000
Ciddelilerin ilave buğday bedeline	3	21.000
Kâbe örtüsü için ilave verilen	5	19.204
Haremeyn ahalisinin gılallerinin develerle nakli için ilave ücret	9	15.000
Haremeyn ahalisinin gılalleri için nakil ücreti	80	--
Toplam	523	23.672

Önceki iki irsaliye hazinesinde olduğu gibi 1167 yılı irsaliye hazinesinin de kararlaştırılmış olan miktarı 1415 Mısır kesesi ile 6948 paradır. Bu miktardan yapılan harcamalar da Tablo-3'de verilmiştir. Buna göre 1167 yılında yapılan harcamaların önceki iki yıldan daha da az olduğu görülmektedir.

Tablo-3: H.1167 Senesi İrsaliye Hazinesinden Yapılan Harcamalar

Harcama Kalemleri	Kese-i Mısır	Para
Cidde muhafızlarının mühimmatına	22	16.521
Kılâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker, pirinç, mercimek vs.	66	65
Süveys'teki mirî kalitelerin salyanelerine	16	--
Harem-i Nebevi Şeyhine inam	8	--
Yenbu hâkimi şerif Abdulmuin'e inam	7	5000
Kâbe örtüsü için ilave verilen	7	17.535
Hac güzergâhında bulunan Müveylîh Kalesi'ndeki Müteferrika Cemaati'nin mühimmat bedellerine	7	5440
Mısır Hac Emirine verilen	250	--
Haremeyn'in ilave bal mumu bedeline	1	15.623
Haremeyn ahalisinin gılallerinin develerle nakli için ilave ücret	9	23.934
Tersâne-i Âmire için satın alınması ferman olunan üstüğü bedeline	28	5350
Mısır-ı Kadim'deki savak-ı hassanın temizlenmesine	--	4000
Ciddelilerin ilave buğday bedeline	3	21.000
Velin(?) Köprüsü'nün tamir masraflarına	--	10.000
Toplam	428	24.468

Üç senelik Mısır irsaliye hazinesinin geliri her yıl için 1415 Mısır kese ve 6948 para olmak üzere toplamda 4245 Mısır kesesi ve 20.844 para olarak gerçekleştiği görülmektedir. Üç yıllık harcamaların hangi kalemlerde olduğu ve miktarları yukarıda verilen tablolarda görülmektedir. Burada harcanmasına önceden onay verilmiş olanlar yani “mesarif-i mukarreren” olanlarla, önceden onaylanmayan veya onaylanan miktardan fazla gerçekleşen harcama kalemlerinin üzerine “mahsûbu fermân-ı âliye mevku” şeklinde izne bağlı olduğu belirtilmiştir. Mesarif-i mukarrerenolanların miktarları da değişmemektedir. Aşağıda verilen Tablo-4'te üç yıl içinde harcama kalemlerinden miktarları değişmeyenler verilmiştir. Bunlar merkez yararına olan harcamalar (Kılâr-ı Âmire ve Tersane-i Âmire), Haremeyn için yapılan harcamalar ve Mısır'da kamu yararına olan harcamalar şeklindedir.

Tablo-4: Miktarı Değişmeyen Harcama Kalemleri

Harcama Kalemleri	1165 senesi		1166 senesi		1167 senesi	
	Kese-i Mısır	Para	Kese-i Mısır	Para	Kese-i Mısır	Para
Cidde muhafızlarının mühimmatına	22	16.521	22	16.521	22	16.521
Kılâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker, pirinç, mercimek vs. bedellerine	66	65	66	65	66	65
Süveys'teki mirî kalitelerin	16	--	16	--	16	--

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

salyanelerine						
Harem-i Nebevi şeyhine inam	8	--	8	--	8	--
Yenbu hâkimi Şerif Abdulmuin'e inam	7	5000	7	5000	7	5000
Kâbe örtüsü için verilen	7	17.535	7	17.535	7	17.535
Hac güzergâhında bulunan Müveylîh Kalesi'ndeki Müteferrika Cemaati'nin mühimmat bedellerine	7	5440	7	5440	7	5440
Mısır Hac Amirine verilen	250	--	250	--	250	--
Tersâne-i Âmire mübayaasına	28	5350	28	5350	28	5350
Haremeyn'in ilave bal mumu bedeline	1	15.623	1	15.623	1	15.623
Ciddelilerin ilave buğday bedeline	3	21.000	3	21.000	3	21.000
Haremeyn ahalisinin gılallerinin develerle nakli için ilave ücret	9	23.934	9	23.934	9	23.934
Mısır-ı Kadim'deki savak-ı hassanın temizlenmesine	--	4000	--	4000	--	4000

Tablo-5'te de Tablo-4'ten farklılık arz eden harcama kalemleri ve miktarları gösterilmiştir. Bu tabloda H.1165 yılına ait harcamaların hem kalem bakımından hem de para bakımından 1166 ve 1167 yıllarına göre daha fazla olduğu görülmektedir. Buradaki harcamalar daha ziyade kale, köprü, savak, su arkı tamiri gibi önceden kestirilemeyen harcama kalemlerinden oluşmaktadır. Yine önceden kararlaştırılmış olan harcama kalemlerinden olmasına rağmen, tahsis edilen miktarın kifayet etmemesiyle yapılan harcamalardan oluşmaktadır.

Tablo-5: Kalemleri ve Miktarları Değişiklik Gösteren Harcamalar

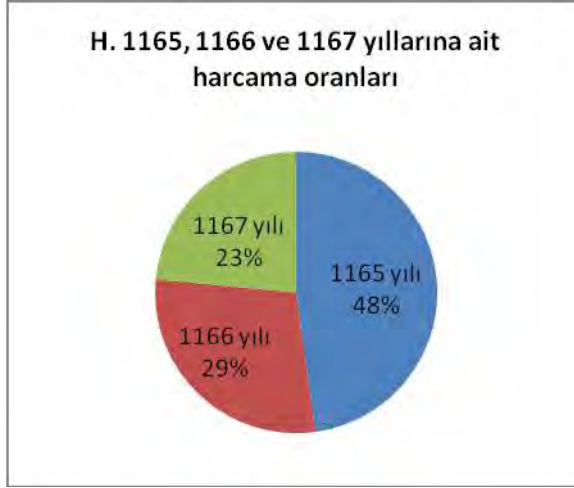
Harcama Kalemleri	1165 senesi		1166 senesi		1167 senesi	
	Kese-i Mısır	Para	Kese-i Mısır	Para	Kese-i Mısır	Para
Kâbe örtüsü için ilave verilen	--	--	5	19.204	--	--
Menzile Köprüsü'nün tamir masrafları	30	22.500	--	--	--	--
Hac güzergâhındaki Akabe Kalesi tamiri	160	13.796	--	--	--	--
Velin(?) Köprüsü'nün tamir masrafları	--	--	--	--	--	10.000
Haremeyn ahalisinin gılallerinin develerle nakli için ilave ücret	--	--	9	15.000	--	--
Haremeyn ahalisine gönderilen gılalın nakliye bedelleri	108	19.690	--	--	--	--
Haremeyn ahalisine gönderilen gılalın nakliye ücreti	--	--	80	--	--	--
Haremeyn ahalisi gılallerinin develerle nakli için ilave ücret	14	15.826	--	--	--	--
Hacıların istikbaline memur cürde askerinin mühimmat bedelleri	120	--	--	--	--	--
Süveyş'te gılal nakline memur Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşlarından Mehmed Ağa'ya tayinat bedeli	5	15.000	--	--	--	--
Hac güzergâhındaki Acrut sakiyesinin tamiri	1	24.298	--	--	--	--
Mısır-ı Kadim'deki savakın tamiri	1	--	--	--	--	--
Mahfil-i şerif bayrağının yenilenmesi	1	6748	--	--	--	--

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

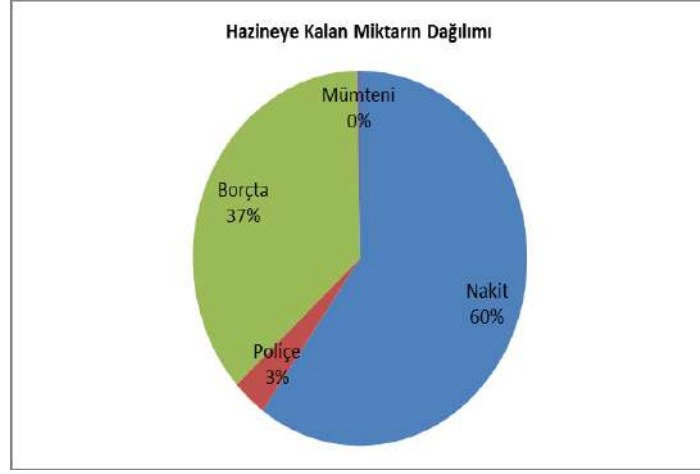
İrsaliye hazinesinden üç yıl zarfında yapılan harcamaların 1165 yılı için 873 Mısır kesesi ile 7326 para; 1166 yılı için 523 kese ile 23.672 para ve 1167 senesi için de 428 Mısır kesesi ile 24.468 para olmak üzere toplamda 1826 Mısır kesesi ile 5466 para olarak gerçekleştiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle 1165 yılında 21.832.326 para; 1166 yılında 13.098.672 para ve 1167 yılında da 10.724.468 para olmak üzere toplamda 45.655.466 para harcandığı kaydedilmiştir. Bu harcamanın yüzdelik olarak yıllara dağılımı Grafik:1’de görüldüğü üzeredir.

Grafik:1

İlgili kalemlerce yapılan tetkikat neticesinde üç sene içerisinde (Ciddeliler için masraf gösterilen 13 Mısır kesesi ile 19.382 paranın da ilavesiyle) masraflardan sonra bakiye olarak toplamda 2433 Mısır kesesi ile 9760 paranın Enderun hazinesine kaldığı hesaplanmıştır. Bu miktarın 1457 Mısır kese ile 2477 para hazineye nakit olarak kaydedilmiştir. Tüccardan poliçe yoluyla alınmak üzere kaydedilen 5 adet temessük meblağı ise 81 kese ile 5232 paradır. Yine Cidde valisinin zimmetine mahsup gösterilen miktar her yıl için 3 kese 5380 para olmak üzere toplamda 9 kese ile 16.140 paradır. Ayrıca Buhayre vilayetine tabi iki köyün hesabından olmak üzere 7 kese ile 6413 para için tahsili imkânsız (mümteni') kaydı düşülmüştür. Ayrıca zimmette olduğu belirtilerek Rıdvan Kethüda'ya 878 kese ile 4508 paranın 1168 ve 1169 Mısır irsaliyesiyle beraber ödenmek üzere borç olarak yazıldığı görülmektedir. Bu durum tahsilin sonraki senelere kaldığını göstermektedir.

Hazineye kalan toplam 2433 Mısır kesesi ile 9770 paranın da kendi içinde nakit para, temessük, zimmette ve tahsili imkânsız şeklinde kaydedilmiştir. Kaydedilen bu meblağların yüzdelik oranları Grafik:2’de verilmiştir. Buna göre para cinsinden olmak üzere hazineye nakit olarak (altın ve para) giren miktar 36.427.477 para; poliçe temessükü olarak 2.030.232 para; zimmet olarak kaydedilen 22.195.647 para ve tahsili imkânsız (mümteni') olarak da 181.413 para olmak üzere toplam 60.834.770 paradır.

Grafik:2**3. Sonuç**

Mısır irsaliye hazinesinden yapılan harcamaların ağırlığını genellikle merkezin yararına olan harcamalar ile askerî ve dinî nitelikli harcamaların oluşturduğu görülmektedir. Harcamaların ilgili kısımlarında yapılan açıklamalar irsaliye hazinesinden yapılan harcamaların daha önceki yıllarda yapılan harcamalarla uygunluğu hem harcama kalemi açısından hem de miktarı bakımından murakabealtına alındığını ortaya koymaktadır. Sultanın izni olmaksızın yapılan harcamaların ise mahsup edilmemesi ve muhatabından tahsili cihetine gidilmesi söz konusu olmuştur. XVII. yüzyılda 1.200 Mısır kesesi olarak gerçekleşen irsaliye hazinesinin yine bu yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın başlarından itibaren 1268 Mısır kesesi ve XVIII. yüzyılın ortalarına geldiğinde ise bu rakamın 1415 keseye ulaştığı görülmektedir. Bununla birlikte irsaliye hazinesinin vaktinde ve kararlaştırılan miktarda hazineye teslim edilemediği görülmektedir. Nitekim 1751-1753 yılları için düzenlenen irsaliyeye ait muhasebe icmaline göre Enderun hazinesine kalan miktarın yaklaşık % 40'ının ya zimmette kalarak tahsilinin sonraki yıllara bırakıldığı yada ödemenin poliçe üzerinden gerçekleştirildiği, geriye kalan % 60'nın ise hazineye nakit olarak teslim edildiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak farklı dönemler için yapılacak yeni çalışmalar, Mısır irsaliyesinin Enderun hazinesi için gösterdiği tablonun ortaya çıkarılması yönünde önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) D. 2604.

AYKUT, Nezihi, "Para Tarihi Bakımından Osmanlı Gümüş Sikkeleri", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990, s.727-731.

EL-EMİR AHMED ED-DEMURTAŞI, *Kitabü'd-Durretü'l-Musane fi Ahbari'l-Kinane*, Hazırlayan: Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1989.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Ceride", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s.392-393.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.

MEHMED SÜREYYA, *Sicil-i Osmanî*, C. IV, İstanbul 1308.

ÖZVAR, Erol, "Rum Eyaletine Ait H.1043-44 / M. 1634-35 Tarihli "Bütçe"nin Tahlili", *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999, s.150-157.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2008.
- SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD MAHMUD, “İrsaliye”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 451-453.
- SHAW, Stanford Jay, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962.
- TOK, Özen, “Osmanlılarda Kıptî Takviminin İdari ve Mali Alanda Kullanımı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:21, Yıl:2006/2, s.365-379.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I-III, MEB, İstanbul 1993.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- _____, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, C.XLII, Sayı: 165, Ankara 1978, s.79-80.
- ÜLKER, Necmi, “XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, (1994), s.1-30.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.

EK:

TSMA.d. 2604

(s. 2) Mısır ruznâmçesinden gelen defter mucebince 1165 ve 66 ve 67 senelerine mahsûben bu defa hazine serdarı Hamza Bey yediyle gelen Mısır irsaliye hazinesinin hesabı hülâsasıdır.

Fî'l-asl

Bin yüz altmış beş senesi irsaliye hazinesi malı

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre	
1268	19055	İrsaliye-i kadim
0146	12893	muzaf
-----	-----	
1414	31948	
0001	25000	nakl-i kese
-----	-----	
1415	6948	

Minha

Hattı- hümayûn-ı şevket-makrûn ile muânven verilen evâmir-i şerîfe ile ve bilâ emr-i şerîf masraf yazdıkları

* Cidde-i mamûre muhafızlarının mühimmat bahâları için verilen

(Masârif-i mukarrerden olmağla mahsub olunmuştur)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
22	16521

*Kılâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker ve erz ve mercüme ve hummas bahâları için verilen

(Mal-ı irsaliyeden ocaklık olmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
66	65

*Bender-i Süveys'de olan mirî kalitaların salyaneler için verilen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- (Mukaddema iki küt'a firkateleri için emr-i şerîf ile tayin olunmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)
Kese-i Mısırî
16
- *Şeyhü'l-harem-i Nebevîye in'âm olmak üzere verilen
(Mukaddema emr-i şerîf ile maaş tayin olmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)
Kese-i Mısırî
8
- *Yenbu' hâkimi Şerif Abdulmuîn'e in'âm olmak üzere verilen
(Şerîf-i mumâileyhe mukaddema senevî yedi Mısırî kese ile iki bin pâre tayin olunup emr-i şerîf verilmekle üç bin pâre ziyâdesinin mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
Kese-i Mısırî Aded-i pâre
7 5000
- *Kisve-i şerîfenin mühimmat bahâsı için verilen
(Bu masrafın dört kesesi masârif-i mukarereden olup ziyâdesinin mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
Kese-i Mısırî Aded-i pâre
7 17535
- *Tarîk-i hâcc-ı şerîfde vâki' MüveylihKal'ası muhafazasına memur Mütferrika Cemaati'nin mühimmat bahâları için verilen
(Emr-i şerîf verilmemiştir. Geçen sene dahi bu vechle tahrir olmağla mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
Kese-i Mısırî Aded-i pâre
7 5440
- *Mısır mirü'l-hâccına müsâade tarîki ile verilen
(Mesârif-i hâc için altmış üç irsaliyesinden yüz Mısırî kese i'tâ ve mahsubu bâbında emr-i şerîf ısdarı iltimas olundukda sene-i atîye sirâyet eylememek şartıyla ancak elli Rumî kesenin mahsubu için altmış beş senesinde emr-i şerîf verilüb ve kadim yazdıkları yüz elli Mısırî keseden mâadâ yüz Mısırî kese dahi altmış dört senesi irsaliyesinden mahsub olunub altmış beş senesi irsaliyesinden mahsubu emr-i âlîye mevkufdur.)
Kese-i Mısırî
150 kadim
100 cedîd

250
- *Tersâne-i Âmire için mübâyaaşı fermân verilen
(Mukaddema mübâyaaşı için emr-i şerîf verilmekle mahsubu iktiza eder.)
Kese-i Mısırî Aded-i pâre
28 5350
- *Ciddelûyânın hintaları es'ar ziyâdesi olmak üzere verilen
(Ziyâde olmak üzere geçen sene dahi bu mikdar akçe yazılmakla mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
Kese-i Mısırî Aded-i pâre
3 21000
- *Mısır-ı Kadim'de vâki' savak-i hassa tanzîfi için verilen
(Fermân-ı âlî ile olan masârifden olmayub öteden berî mahsub oluna gelmiştir.)
Aded-i pâre
4000
- *Haremeyn-i şerîfeynin şem'-i asel bahâsının ziyâde-i es'arı için verilen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- (Ziyâde-i mezkûrun mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 1 15623
- *Menzile cisrinin tamiri mesârifi için verilen
 (Masârîf-i mezkûr için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 30 22500
- *Tarîk-i hâcc-ı şerîfde vâki' Akabe Kal'ası tamiri için verilen
 (Akka'da vâki' kal'anın tamirâtı masârifi yüz altmış Mısırî keseye baliğ olmağla ale'l-hesab seksen Mısırî kesesi altmış dört senesi irsaliyesine mahsub için emr-i şerîf verilmiş lâkin sene-i mezbûreye mahsub olmayub tamamen altmış beş senesi irsaliyesine yazılmış.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 160 13796
- *Haremeyn-i muhteremeyn ahâlisinin mülâki sefineleriyle nakl olunan gılâlın navulları için verilen
 (Mesârîf-i mezkûre için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 108 19690
- *Haremeyn-i muhteremeyn ahâlisinin gılâlleri nakli için ücret-i şütürân olmak üzere verilen
 (İrsaliye hazinesinden mahsubu için mukaddema hatt-ı hümayûn-i şevket-makrûn ile muânven emr-i şerîf verilmekle mahsubuna dahi bu vechle mahsub olmuşdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 9 23934
- *Haremeyn-i muhteremeyn ahâlisinin gılâlleri nakli için ziyâde ücret-i şütürân olmak üzere verilen
 (Masârîf-i mezkûr için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 14 15826
- *Huccâc-ı Müslimînin istikbâline memur cürde askerinin mühimmat bahâları için verilen
 (Urban eşkıyasının huccâc-ı Müslimîn üzerinden def-i mazarratları için cümle marifetiyle Cirde'ye memur ümerâ ve ağayân ve asâkiri bu mikdar akçe masraf olduğu yazılmış lâkin emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî
 120
- *Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşlarından bender-i Süveys'de gılâl nakline memur Mehmed Ağa'ya tayinat bahâsı için verilen
 (Emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 5 15000
- *Tarîk-ı hacc-ı şerîfde vâki' Acrud sakiyesinin tamiri için verilen
 (Tamirat-ı mezkûr için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 1 24298
- *Mısır-ı Kadim'de vâki' savakı tamir için verilen
 (Emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)
 Kese-i Mısırî
 1
- *Mahfil-i şerîfin bayrağı tecdidi için verilen
 (Gayet âtık olmağla tecdidi içi bu mikdar masârîf yapılmış emr-i şerîf ile olan masraftan olmamağla mahsubu fermân-ı âlîye mevkufdur.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 8/ 11 Fall 2013

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
1	6748
Yekûn	
Bin yüz altmış beş senesi irsaliyesi malından masraf yazdıkları	
Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
873	7326

(s.3)

Bin yüz altmış altı senesine mahsub olmak üzere yazılan Mısır irsaliye hazinesinin hesabı hülâsasıdır.

Fi'l-asl

İrsaliye hazinesinin malı

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre	
1268	19055	kadim
0146	12893	muzaf
-----	-----	
1414	31948	
0001	25000	nakliye-i kese
-----	-----	
1415	6948	

Minhâ

Hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn ile muânven verilen evâmîr-i şerife ve bilâ emr-i şerîf masraf yazdıkları

*Cidde-i mamûre muhafızlarının mühimmat bahâları için verilen

(Masârîf-i mukarerereden olmağla mahsub oluna gelmiştir.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
22	16521

*Kilâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker ve erz ve mercüme ve hummas bahâlar için verilen

(Mal-ı irsaliyeden ocaklık olmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
66	65

*Bender-i Süveys'te olan mirî kalitelerin salyaneler için verilen

(Mukaddema iki kıta fırkateler için emr-i şerîf ile tayin olunmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)

Kese-i Mısırî
16

*Şeyhü'l-harem-i Nebevîye in'âm olmak üzere verilen

(Mukaddema emr-i şerîf ile maaş tayin olunmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)

Kese-i Mısırî
8

*Yenbu' hâkimi Şerif Abdülmuîn'e in'âm olmak üzere verilen

(Şerîf-i mumâileyh mukaddema senevî yedi Mısırî kese ile iki bin pâre tayin olunup emr-i şerîf verilmekle üç bin pâre ziyâdesinin mahsubu fermân-ı âlîye mevkuftur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
7	5000

*Kisve-i şerîfenin mühimmat bahâsı için ziyâde verilen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

(Bu masrafın dört kesesi masârif-i mukarereden olmağla ziyâdesinin mahsubu fermân-ı âliye mevkufdur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
7	17535

*Tarîk-i hacc-ı şerîfde vâki' Mevliç Kal'ası muhafazasına memur Mütferrika Cemaati'nin mühimmat bahâları için verilen

(Emr-i şerîf verilmemiş geçen sene dahi bu vechle tahrir olmağla mahsubu fermân-ı âliye mevkufdur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
7	(5)440

*Mısır mirü'l-haccına müsâade tariki ile verilen

(Mesârif-i hac için altmış üç irsaliyesinden yüz Mısırî kese i'tâ ve mahsub bâbında emr-i şerîf ısdarı iltimas olundukda sene-i atıyeye sirâyet eylememek şartıyla ancak elli Rumî kesenin mahsubu için altmış beş senesinde emr-i şerîf verilüb ve kadim yazdıkları yüz elli Mısırî keseden mâadâ yüz Mısırî kese dahi altmış dört senesi irsaliyesinden mahsub olunub altmış altı irsaliyesinden mahsubu için emr-i şerîf bulmamakla mahsubu fermân-ı âliye mevkufdur.)

Kese-i Mısırî	
150	kadim
100	cedîd

250

*Haremeyn-i şerîfeynin şem'-i asel bahâsının ziyâde-i es'arı için verilen

(Ziyâde-i mezkûrun mahsubu fermân-ı âliye mevkufdur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
1	15623

*Haremeyn-i şerîfeyn ahâlisinin gılâlleri nakli için ziyâde-i ücret-i şütürân olmak üzere verilen

(İrsaliye hazinesinden mahsubiyeti için mukaddema hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn ile muânven emr-i şerîf verilmekle mahsubu iktiza eder.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
9	23934

*Tersâne-i Âmire için mübâyaası fermân olunan üstübî bahâsı için verilen

(Mukaddema mübâyaası için emr-i şerîf verilmekle mahsubu iktiza eder.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
28	5350

*Mısır-ı Kadim'de vâki' savak-ı hassa tanzîfi için verilen

(Fermân-ı âliye ile olan masârifden olmayub ancak öteden berü mahsub oluna gelmiştir.)

Aded-i pâre
4000

*Ciddelûyânın hıntaları es'ar ziyâdesi olmak üzere verilen

(Ziyâde olmak üzere geçen sene dahi bu mikdar akçe olmağla mahsubu fermân-ı âliye mevkufdur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
3	21000

*Kisve-i şerîfenin mühimmat bahâsı için ziyâde olmak üzere verilen

(Kisve-i şerîfe için bâlâda yazılan ziyâdeden başka tekraren ziyâde olmak üzere yazılan meblağ-ı mezbûr harîr ve penbe ve sâir mühimmatın guluuv esârından ziyâde iktiza eylemiştir deyu şerh verilmekle mahsubu fermân-ı âliye mevkufdur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- 5 19204
 *Haremeyn-i şerîfeyn ahâlisinin gılâlleri nakli için ziyâde şütürân olmak üzere verilen
(Haremeyn ahâlisinin gılâl nakli için ziyâde ücret-i şütürân olmak üzere bâlâda yazılan ziyâde ücret-i şütürândan başka bu ziyâde yazılan ücret için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âliye mevküfdir.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 9 15000
 *Haremeyn-i şerîfeyn ahâlisinin mülâki sefineleriyle nakl olunan gılâlin navulları için verilen
(Masârîf-i mezkûre için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âliye mevküfdir.)
 Kese-i Mısırî
 80

Yekûn

Bin yüz altmış altı senesi irsaliye malından masraf yazdıkları

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
523	23672

(s.4)

Bin yüz altmış yedi senesine mahsub olmak üzere yazılan Mısır irsaliye hazinesinin hesap hülâsasıdır.**Fi'l-asl****İrsaliye hazinesinin malı**

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
1268	19055 kadim
0146	12893 muzaf
-----	-----
1414	31948
0001	25000 nakliye-i kese
-----	-----
1415	6948

Minhâ**Hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn ile muânven verilen evâmîr-i şerîfe ve bilâ emr-i şerîf masraf yazdıkları**

- *Cidde-i mamûre muhafızlarının mühimmat bahâları için verilen
(Mesârîf-i mukarrereden olmağla mahsub oluna gelmiştir.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 22 16521
 *Kilâr-ı Âmire'ye irsaliye olan şeker ve erz ve mercüme ve hummas bahâlar için verilen
(Mal-ı irsaliyeden ocaklık olmağla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)
 Kese-i Mısırî Aded-i pâre
 66 65
 *Bender-i Süveys'de olan mirî kalitelerin salyaneler için verilen
(Mukaddema iki kıta fırkateler için emr-i şerîf ile tayin olunmakla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)
 Kese-i Mısırî
 16
 *Şeyhü'l-harem-i Nebevîye in'âm olunmak üzere verilen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 8/11 Fall 2013

(Mukaddema emr-i şerîf ile maaş tayin olunmakla beher sene mahsub oluna gelmiştir.)

Kese-i Mısırî

8

*Yenbu' hâkimi Şerîf Abdulmuîn'e in'âm olmak üzere verilen

(Şerîf-i mumâileyh mukaddema senevî yedi Mısırî kese ile iki bin pâre tayin olunub emr-i şerîf verilmekle üç bin pâre ziyâdesinin mahsubu fermân-ı âliye mevkûfdur.)

Kese-i Mısırî

Aded-i pâre

7

5000

*Kisve-i şerîfenin mühimmat bahâsı ziyâde verilen

(Bu masrafın dört kesesi masârif-i mukarererden olub ziyâdesinin mahsubu fermân-ı âliye mevkûfdur.)

Kese-i Mısırî

Aded-i pâre

7

17535

*Tarîk-i hacc-ı şerîfde vâki' Mevliç Kal'ası muhafzasına memur Mütferrika Cemaati'nin mühimmat bahâları için verilen

(Emr-i şerîf verilmemiştir. Geçen sene dahi bu vechle tahrir olunmağla mahsubu fermân-ı âliye mevkûfdur.)

Kese-i Mısırî

Aded-i pâre

7

5440

*Mısır emirü'l-haccına müsâade tarîki ile verilen

(Mesârif-i hacc için altmış üç irsaliyesinden yüz Mısırî kese i'tâ ve mahsubu bâbında emr-i şerîf ısdarı iltimas olundukda sene-i atıyye sirâyet eylememek şartıyla ancak elli Rumî kesenin mahsubu için altmış beş senesinde emr-i şerîf verilüb ve kadim yazdıkları yüz elli Mısırî keseden mâadâ yüz Mısırî kese dahi altmış dört senesi irsaliyesinden mahsub olunub altmış yedi senesi irsaliyesinden mahsubu için emr-i şerîf verilmemekle mahsubu fermân-ı âliye mevkûfdur.)

Kese-i Mısırî

150 kadim

100 cedîd

250

*Haremeyn-i şerîfeynin şem'-i asel bahâsının ziyâde-i es'arı için verilen

(Ziyâde-i mezkûrun mahsubu fermân-ı âliye mevkûfdur.)

Kese-i Mısırî

Aded-i pâre

1

15623

*Haremeyn-i şerîfeyn ahâlisinin ziyâde-i ücret-i şütürân olmak üzere verilen

(İrsaliye hazinesinden mahsub için mukaddema hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn ile muânven emr-i şerîf verilmekle mahsubu iktiza eder.)

Kese-i Mısırî

Aded-i pâre

9

23934

*Tersâne-i Âmire için mübâyaası fermân olunan üstübî bahâsı için verilen

(Mukaddema mübâyaası için emr-i şerîf verilmekle mahsubu iktiza eder.)

Kese-i Mısırî

Aded-i pâre

28

5350

*Mısır-ı Kadim'de vâki' savak-ı hassa tanzîfi için verilen

(Fermân-ı âlî ile olan masârifden olmayub öteden berû mahsub oluna gelmiştir.)

Pâre

4000

*Ciddelûyanın hıntaları es'arı ziyâdesi olmak üzere verilen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

(Ziyâde olmak üzere geçen sene dahi bu mikdar akçe yazılmakla mahsubu fermân-ı âlîye mevkûfdur.)

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
3	21000

*Velin(?) kantarasının tamiri mesârifi için verilen

(Zikr olunan kantaranın tamiri mühim ve muktezi olmağla tamirine bu miktar masraf yazılmış emr-i şerîf ile olan masarîfden olmamağla mahsubu fermân-ı âlîye mevkûfdur.)

Aded-i pâre
10.000

Yekûn

Bin yüz altmış yedi senesi irsaliye malından masraf yazdıkları

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre
428	24468

Cem'an Yekûn

Üç senelik irsaliye hazinesinin malı

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre	
1415	6948	sene 1165
1415	6948	sene 1166
1415	6948	sene 1167
-----	-----	
4245	20844	

Minhâ

Üç senelik yazdıkları masârifin mikdarı

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre	
873	07326	sene 1165
523	23672	sene 1166
428	24468	sene 1167
-----	-----	
1824	55466	
0002	50000	nakl-i be-kese
-----	-----	
1826	5466	

el-Bâki

Üç senelik mal-ı irsaliyeden gayr-i ez masraf bâki iktiza eden akçenin mikdarı

Kese-i Mısırî	Aded-i pâre	
2419	15378	
0013	19382	üç senelik fazla-i Ciddelûyân
-----	-----	
2432	34760	
0001	25000	nakl-i be-kese
-----	-----	
2433	9760	

Minhâ

Meblağ-ı mezbûrdan nakden ve poliçe vechiyle gelen ve zimmet ve mümtenia yazılan akçenin miktarı

Meblağ-ı mezbûrdan nakden gelen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Pâre-i cedîd		
Kese-i Mısrî		
60		
Zer mahbûb-ı cedîd		
Aded		
317522		
Be hesab-ı pâre		
Aded		
34927477		
Be-hesab-ı		
Kese-i Mısrî	Aded-i pâre	
1397	2477	
Bazirgânlardan alınmak üzere poliçe temessükâtı gelen		
Temessükat kıt'a		
5		
Kese	Pâre	
81	5232	
Keşûfiyeden Cidde valisinin zimmetine yazılan		
<i>(Cidde valisinden taleb ve tahsile muhtaçdır deyü beher sene bu vechle yazılır)</i>		
Kese-i Mısrî	Aded-i pâre	
3	5380	sene 1165
3	5380	sene 1166
3	5380	sene 1167
-----	-----	
9	16140	
Vilâyet-i Buhayra'da vâki el-Beyza ve Akrişe(?) karyelerinin mümteni' olan malları		
<i>(Sene-i sabık hazinesiyile gelen ruznâmçede dahi bu vechle tahrir olunmuşdur.)</i>		
Kese-i Mısrî	Aded-i pâre	
2	10471	sene 1165
2	10471	sene 1166
2	10471	sene 1167
-----	-----	
6	31413	
1	25000	nakl-i be-kese
-----	-----	
7	6413	

(s.5)

Azebân kethüdası Rıdvan Kethüda ve tevâbiînin zimmetlerine yazılan

(Bin yüz altmış beş ve altmış altı ve altmış yedi seneleri irsaliyesinden mezbûr Rıdvan Kethüda ve tevâbiînin sekiz yüz yetmiş sekiz kese-i Mısrî deynleri olub kavlı ve kararları sebebi ile irsaliye hazinesine kesr ve noksan gelmemek üzere zabt ve tasarruflarında olan kura ve mezariîn bedel-i hulvânlarından ziyâde olmak üzere ümerâ-i Mısıriye ağyânı bin Mısrî kese akçeye kabul ve meblâğ-ı mezbûr bin Mısrî kesenin nisf-i altmış sekiz ve nisf-i ahârı altmış dokuz senesi Mısır irsaliyesiyle maân irsal olunmak üzere olduğu defterde şerh verildiğinden başka verilen hüccet-i şer'iyye ve temessük dahi mümzî sureti gelüb bâ-fermân Başmuhasebe'ye kayd olunmağla iş bu mahalle şerh verildi.)

Kese	Aded-i pâre
878	4508

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Yekûn

Nakden ve poliçe temessükatı gelen ve zimâm ve mümteniâta yazılan

Kese-i Mısırî	Aded-i Pâre
1457	2477 nakden gelen
0081	5232 poliçe temessükatı gelen
-----	-----
1538	07709
0887	20647 zimem olmak üzere yazılan
0007	06413 mümteniât
-----	-----
2432	34770
0001	25000 nakl-i be kese
-----	-----
2433	9770

Bin yüz altmış beş ve altmış altı ve altmış yedi senelerine mahsuben Mısır valisi sabık vezir-i mükerrrem Mustafa Paşa hazretlerinin taraflarından olmak üzere ümerâ-i Mısıryeden Hazine serdarı Hamza Bey yediyle bu defa Dersâdet'e gelen Mısır irsaliyeleri hazinesinin Mısır ruznâmçesinden verilen icmâl mucibince Başmuhasebe'den tahrir olunan hülâsasıdır. Fi'l-asl irsaliye hazinesi maa zamm-ı cedîd bin dört yüz on beş kese ile altı bin dokuz yüz kırk sekiz pâre olmağla üç senelik mal-ı irsaliye dört bin iki yüz kırk beş Mısırî kese ile yirmi bin sekiz yüz kırk dört pâreye baliğ olub ve sene be-sene her maddesinin üzerlerine şerh ile işaret olunduğu üzere masârif-i muayyene ve bilâ-emr-i şerif üç senelik yazdıkları masârifin mecmûu bin sekiz yüz yirmi altı Mısırî kese ile beş bin dört yüz altmış altı pâreye baliğ olmağla bu masraf aşağı varıldıkda fazla-i Ciddelûyân ile maan bi'l-cümle iki bin dört yüz otuz üç Mısırî kese ile dokuz bin yedi yüz altmış pâre irsaliye iktiza etmekle meblağ-ı merkumdan bin dört yüz elli yedi Mısırî kese ile iki bin dört yüz yetmiş yedi pâresi nakden gelmekle Enderûn-ı hümâyûn hazinesine teslim olunub ve beş kıt'a poliçe temessükatı natık olduğu üzere seksen bir Mısırî kese ile beş bin iki yüz otuz iki pâresi bazirgânlardan tahsil olunmak üzere poliçe olunmağla poliçe temessüklerini dahi mîr-i mumâileyhe teslim eylemiştir. Meblağ-ı mezbûrun dokuz Mısırî kese ile on altı bin yüz kırk pâresi keşüfiyeden Cidde valisi ve sekiz yüz yetmiş sekiz Mısırî kese ile dört bin beş yüz sekiz pâresi Rıdvân Kethüda ve tevâbii zimmetlerinde yazılıb lâkin bu irsaliyeye yazılan zimmet mukabili zapt olunan kura ve mezarîin bedel-i hulvânlarından ziyâde olmak üzere ümerâ-i Mısırye ve a'yânı bin Mısırî kese akçeye kabul etmeleriyle meblağ-ı mezbûrun nısf-ı bundan sonra gelecek altmış sekiz ve nısf-ı ahârı altmış dokuz senesi irsaliyesiyle maan gönderilmek üzere verdikleri hüccet-i şer'iyye ve temessükün dahi mümzî sureti Başmuhasebe'ye kayd olunduğu ve yedi Mısırî kese ile altı bin dört yüz on üç pâresi dahi mümteni' yazılmağla gerek nakden ve gerek poliçe temessükatı gelen ve Cidde valisi ve Rıdvân Kethüda ve tevâbîinin zimmetleri ile mümteni' yazılan akçelerin mecmûu iki bin dört yüz otuz üç Mısırî kese ile dokuz bin yedi yüz yetmiş pâreye baliğ olub bu suretle gayr-i ez-masraf bâki irsaliye iktiza eden meblağ-ı mezbûr zahiren kapanmış olur. Gelen sûret-i ruznâmçede evâmîr-i şerife ile tasrih olunandan mâadâ bilâ emr-i şerif yazılan mesârifin mahsubatı fermân-ı âlîlerine mevkufl olduğu malûm-ı devletleri buyuruldukda emr ve fermân devletlü inâyetlü sultanım hazretlerindir.

DR. BAFRALI YANKO VE YOZGAT SEYAHATNAMESİ*

*Muammer ULUTÜRK***

ÖZET

Dr. Bafralı Yanko, bir hekim olarak tıbbıa dair yazdığı kitaplar ve makaleler yanında, siyasi yazılar, edebi öyküler ve çeviriler yapmış bir müverrihimizdir. Türkiye’de yeterince tanınmadığını düşündüğümüz Dr. Yanko tarafından kaleme alınan Yozgat Seyahatnamesi, bir seyahatnamede gördüğümüz özellikleri taşımamaktadır. Yazar, Samsun’dan Yozgat’a bir yolculuğa çıkmış ve bu uzun olmayan mesafede gördüğü bazı yerleşim yerlerini oldukça kısa hikâye etmiştir. Ebuz’z-Ziya Tefik’in ısrarı üzerine 1889 yılında İstanbul’da basılan bu risale, daha önce Tarık gazetesinde yayınlanmıştır.

Dr. Yanko eserinde bu seyahati niçin yaptığı konusunda bilgi vermemektedir. Yazarın yol güzergâhında yer alan ve hakkında kısa bilgiler verdiği yerleşim yerleri; Kavak, Havza, Merzifon, Çorum, Alaca ve 55 gün kaldığı Yozgat’tır. Eserde Yozgat’ın tarihi ve kültürel özelliklerine dair bilgilere çok az yer verilmiştir.

Eserde umumiyetle dönemin Osmanlı şehir ve kasabalarının hemen her bakımdan perişan olduğuna vurgu yapılmaktadır. Dr. Yanko, Yozgat’ın en temel sorunlarının, sağlıklı su tüketiminin azlığı, hanelerde temizliğe dikkat edilmemesi sonucu ortaya çıkan hastalıklar ve gençlerin erken yaşlarda evlendirilmelerinden kaynaklanan problemler olduğunu ortaya koymaktadır. Seyahatnamesine o dönem Yozgat’ta görev yapmakta olan Ahmet Şemsi Paşa hakkında açtığı kısa bir bahis ile son vermiştir. Bütün bunlara rağmen bu kısa seyahat notlarının bir dönemin daha iyi anlaşılması adına fayda sağladığını ifade edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Dr. Bafralı Yanko, Seyahatname, Yozgat

DR. YANKO OF BAFRA AND HIS YOZGAT JOURNEYBOOK

ABSTRACT

Dr.Yanko of Bafra is one of our historians who carried out political essays, literary stories and translations as well as books and manuscripts he wrote about medicine as a physician. Yozgat Travel Book written by Dr.Yanko, who, we think, is not known well in Turkey, conveys all peculiarities that are necessary to be in a travel book. He set

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, El-mek: m.uluturk@gmail.com

out a travel from Samsun to Yozgat, and he narrated quite briefly what he had seen in some settlement places on the route which was not so long. This booklet, which was published in Istanbul in 1889 upon Ebuz'z-ZiyaTevfik's insistence, had been published in the newspaper called Tarık.

In his work, Dr.Yanko does not provide any information about why he performed this trip. The settlement places which take place on author's route and about which he gives brief information are Kavak, Havza, Merzifon, Çorum, Alaca, and Yozgat where he stayed for 55 days. His work provides very little information about historical and cultural characteristics of Yozgat.

The work generally emphasizes on Cities and towns that are in miserable state in almost every respect. Dr.Yanko puts forth the primary concerns aroused from the problems covering lack of healthy water consumptions, diseases emerging from ignoring hygiene in households, and early marriage of young people. Travelogue ended with short subject about Ahmet Şemsi Pasha, who worked in Yozgat at that time. Nevertheless, it can be expressed that this short travel notes provide beneficial knowledge for a complete understanding of a related period.

Key Words: Dr.Yanko of Bafra, Travel Book, Yozgat

1.Giriş

1.1.Dr. Bafralı Yanko'nun Şahsiyeti ve Yozgat Seyahatnamesi Hakkında

Doğum yeri ve tarihini tespit edemediğimiz Tabip Kolağası Bafralı Yanko, tıp, düşünce ve edebiyat sahalarında eserler vermiş bir ilim adamıdır. 1936 yılında İstanbul'da ölen Dr. Yanko'nun Bafralı olarak tanınmış olması doğum yerinin Bafra olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Bafralı Orduluoğlu olarak da tanınan Dr. Yanko, Bab-ı Vâlâ-yıSeraskerî Hastahanesi'nde çalışmış, 1867 yılında kurulan ve dönemin tıp derneği olarak faaliyet yürüten Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye âzâlığında bulunmuştur. Dernek günümüzde Türkiye Tıp Akademisi olarak bilinmektedir. Bafralı Yanko adı, bu kuruluşun 1867/1911 kayıtlarında geçmektedir.¹

Türkiye'de çocuk hekimliğinin ilk dergisi Emrâz-ı Etfâl'in yayın kurulunda yer alan² ve hastalarını Mahmudiye Caddesi 22 numaralı muayenehanesinde kabul eden Dr. Yanko³, doktor yarbaylığından emekli olmuş⁴ ve 28 Aralık 1936 tarihinde İstanbul'da ölmüştür.⁵

Hekimliğinin yanında birçok eser kaleme alan Dr. Yanko, resmi görevinin dışında vakit buldukça fen ve felsefe ile meşgul olduğunu ve yazdıklarını neşretmeye çalıştığını ifade

¹<http://turkiyetipakademisi.org/default.asp?id=5>, erişim 12.10.2012.

²<http://www.iudergi.com/tr/index.php/oba/article/viewFile/11212/10471>, erişim 12.10.2012.

³Cumhuriyet gazetesi, 7 Kasım 1930, ilan metni, erişim 05.11.2013

⁴<http://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1936/12/29/5.xhtml>, erişim 05.11.2013

⁵ 29 Aralık 1936 tarihli Cumhuriyet Gazetesi, vefatını "Dr. Bafralı Yanko öldü" başlığıyla okurlarına şöyle duyurmuştu: "Doktor Yarbaylığından müteakid Bafralı Yanko vefat ederek cenazesi evvelisi gün defnedilmiştir. Doktor Bafralı Yanko matbuat âleminde malum bir şahsiyetti. Eski gazetelerde fenni ve edebi birçok yazıları vardır" (Cumhuriyet gazetesi, 29 Aralık 1936, sayfa 5). Aynı gazetede yer alan diğer bir taziye ilanı şöyledir: "Doktor müteakid Kaymakam Bafralı Yanko vefat etmiştir. Memleketin edebiyatına ve tababetine yazdığı eserlerle senelerce hizmet etmiş olan mumaileyhin cenaze merasimi bugün saat üçte Bakırköy'deki Rum kilisesinde icra edilecektir" (Cumhuriyet gazetesi, 27 Aralık 1936, sayfa 4).

etmektedir.⁶Dr. Yanko, bilim olmadan ilerlemenin olmayacağına vurgu yaparak şöyle demektedir: “Bugünkü şerait-i ictimaiye altında yaşayan medeniler fenne intisab etmedikçe, fennin efrad-ı ahali beyinde layıkıyla tamim ve intişarına himmet etmedikçe, hakayık-ı fenniyeyi fakir ve gani herkesin zihnine yerleştirmedikçe nizam-ı umumi mevcudiyet sırasında birincilerle bir sırada bulunamazlar.”⁷

Yozgat Seyahatnamesi, H. 1306/M. 1889 yılında İstanbul’da Ebu’z-Ziya Matbaasında basılmıştır.Eserin aynı nüshaları,Konya Koyunoğlu Şehir Müzesi Kütüphanesi’nde 51358 ve Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin ÖZEGE Salonu’nda 15661 demirbaş numarası ile kayıtlıdır.

Eser, yazarının belirttiği gibi “uzak ülkelerle ilgili seyahatnamelerden biri olarak görülmemelidir.” Dr. Yanko bu hususu; amacının “ne dünyada meçhul kalmış bir takım coğrafyaların topoğrafyasını anlatmak ne de bu coğrafyalarda yaşayan çeşitli kavimlerin ahlak, adet ve yaşam biçimlerini araştırmak olduğunu, elli beş günlük ikametinde abartılı olmaktan kaçınarak, gördüklerini bir Osmanlı vatandaşı bilinciyle nakil ve hikâye etmek” olduğunu belirtir.

Yazarın hayat öyküsünü aktarabileceğimiz kaynaklara ulaşma zorluğu, kişiliğine dair bilgi vermemize imkân vermemiştir.⁸ Aynı şekilde, eserin başka bir nüshası bulunmadığından karşılaştırma imkânı olmadığını belirtmekte yarar görüyoruz.

1.2. Dr. Bafralı Yanko’nun Telif ve Çevirileri

1. “Şeriat-ı Garra-yı İslâmiye’ye Dair Mütalâat-ı Sıhhiye”, A. Kristidi, Çeviren: Bafralı Yanko, Mihran Matbaası, 1887.
2. “Yozgat Seyahatnamesi”, Ebu’z-ziya Matbaası, İstanbul, 1306/1889.
3. “Fikir ve Kalem Tecrübelerimden”, Âlem Matbaası, İstanbul, 1315/1899.
4. “Hengame-i İftirak” (öykü), Posta Hikayeleri, Hazırlayan: Turgut Çeviker, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2004.
5. “Elifba-yı Lisan-ı Ermeni”, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1316/1900.
6. “Elifba-yı Lisan-ı Rumi”, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1316/1900.
7. “Kütübhane-i Etfal”, Breto, Çeviren/Hazırlayan: Bafralı Yanko, Esad Efendi Matbaası, İstanbul, 1299/1882.
8. “ZebedlerinTahlilât-ı Kimyeviyeleri Hakkında Tecârib-i Cedide”, Johny Josef, Çeviren/Hazırlayan: Bafralı Yanko-H. Hulki, İstanbul, 1300/1883.
9. “Bir Askeri Hastahanesinde Bir Hasta Koğuşu” Servet-i Fünûn, cilt:39, sayı:1000, sayfa: 201, Âlem Matbaası, İstanbul, 22 Temmuz 1326.
10. “Bir İn’ikadnamenin Cevabı”, Servet-i Fünun, cilt:14, sayı:342, sayfa:53-54, Âlem Matbaası, İstanbul, 18 Eylül 1313.
11. “Dimağ Faaliyetleri”, Berk, cilt:1, sayı:1, sayfa:45-49, Mehmed Remzi Matbaası, İstanbul, 1302.

⁶ Bafralı Yanko, Fikir ve Kalem Tecrübelerimden, Âlem Matbaası, İstanbul, 1885, s.36.

⁷ Yanko, a.g.e., s. 40.

⁸ Bu amaçla İstanbul Bakırköy Rum Kilisesi ve Fener Rum Partikhanesi’ne gidilmiş fakat yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır.

12. “Dimağ Faaliyetleri”, Berk, cilt:1, sayı:3, sayfa: 79-86, Mehmed Remzi Matbaası, İstanbul, 1302.
13. “Fünûn”, Berk, cilt:1, sayı:8, sayfa: 236-243, Mehmed Remzi Matbaası, İstanbul, 1302.
14. “Müessesat-ı İlmiye Ziyaretlerimden”, Malumat, Cilt:12, sayı: 281, sayfa:816-821, Mehmed Tahir Matbaası, İstanbul, 18 Mart 1317.
15. “Tıp İlimler Kanunu”, Ceride-i Adliye, 1. sene, 3. sayı, sayfa 105-109, Adliye Vekaleti Matbaası, İstanbul, 2 Kanunisanı 1325. (Derginin 1929 yılına kadar olan sayıları “Ceride-i Adliye”, 1930-1944 yılları arası “Adliye Ceridesi”, 1945 1-3 sayıları “Adliye Dergisi” adını taşımaktadır.)
16. “Tıp İlimler Kanunu: Bizde Tıp İlimler Kanununa Dair Birkaç Söz”, Ceride-i Adliye, 1. sene, 2. sayı, sayfa 60-63, Adliye Vekâleti Matbaası, İstanbul, 19 Kanunievvel 1325.
17. “Hasbihallerim: Tabî’iyyat ve Tıbbiyat”, Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmuası, cilt: III, sayı: 52, sayfa: 425-428, İstanbul, 1336/1918.
18. “Manastır Beldesine Tuhfe-i Ziyaretim Yahut 10 Temmuz Merasiminde Manastır’da”, Neyyir-i Hakikat (nüsha-i mümtaze), Neyyir-i Hakikat Matbaası, Manastır, 1325, s. 38-40.
19. “Makri Köyü ve Müteverrimler”, Servet-i Fünûn, 1313.

1.3.Türkçe Çeviriye Dair

Eserin çevirisinden önce bütün metin taranmış sonra da günümüz Türkçesine çevrilmeye çalışılmıştır. Eserde anlamayı zorlaştıran uzunca ifadeler yer almaktadır. Çeviride günümüz telaffuzunu esas aldık. Bunu yaparken, uzun cümleleri daha küçük cümlelere bölerek daha iyi anlaşılmasına çalıştık. Tarafımızdan yapılan müdahaleleri köşeli parantez içinde göstererek anlam korumasına dikkat ettik. Eserde geçen tıp terimlerinin karşılığını Osmanlıca sözlüklerle mukayese ederek kullandık.

2.Yozgat seyahatnamesi

Şahsi ifadem,

Eğer, Ebu’z-Ziya Tevfik Beyefendi Hazretleriyle olan bir görüşmemde, Tevfik Bey bana: “Doktor! Yozgat seyahatnamesini bana bırak ben onu kendi matbaamda gönlümden gelerek basarım” demeseydi bu risale meydana gelmeyecekti. İlk önce Tarık gazetesinde yayımlanan bu makale bütün gözlemleri anlatmaya yetseydi; mesela Yozgat’taki evler ve yerleşim, evlerin aydınlatılma şekli, evlerin ısıtılma şekli, Hristiyan evlerindeki hariciyeler, Hristiyan kadınların tesettür usülleri ve mahremiyete riayetleri, Yozgat’ta sağlık hizmetleri ve bu sağlık hizmetlerinin kolları olan cerrahlık, ebelik, hastane, v.s. konularını da kapsayabilseydi çok daha detaylı bir araştırma ve gözlem [sayılacak] bir [yere] gelebilirdi.

Fakat elli beş günlük bir ikamette, birçok bilim dalına ait [fikir ve görüşlerin] araştırılması ve bunlar hakkında bilgi verilmesi çok az kişiye [mahsus olacağından] bu konulara bu makalede yer verilememiştir.

Yalnız açıkça söylemeye borçlu olduğum bir gerçek vardır; o da Tevfik Bey Hazretlerinin bu makaleyi kendi isteği ile bir mecburiyet duymadan basmak konusundaki ısrarı, memleketin fikri ilerlemesine katkısı, kendisinin cömertlik ve kadirşinaslığıdır.

Doktor Kolağası Bafırlı Yanko

Teşekkür ederim.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Seyahatnamemizin başlığını görenlerin, uzak ülkelerle ilgili seyahatnamelerden birini gözlerinin önüne getirmeye hakları yoktur. Çünkü maksat, görüldüğü gibi ne dünyada meçhul kalmış bir takım coğrafyaların topoğrafyasını anlatmak ne de bu coğrafyalarda yaşayan çeşitli kavimlerin ahlak, âdet ve yaşam biçimlerini araştırmaktır. [Amacım], Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Anadolu'da büyük bir öneme sahip olan Yozgat'ta; gerek oraya varışımızda ve gerek oradan ayrılışımızda, oraya giderken ve bizzat oradayken, elli beş günlük ikamette abartılı ve esprili olmaktan kaçınarak, gördüklerimi ciddi şekilde bir Osmanlı vatandaşı bilinciyle nakil ve hikâye etmektir.

Bundan dolayı anlatacağım şeylerin [objektiflikten] uzak olma ihtimali yoktur. Makale yazarların olayları kendi bakış açılarıyla yazdıkları gibi, benim yazdıklarımda düşmanlık bulunmaz. Her türlü tarafgirlikten uzak, sadece gerçekleri söylemekten ibaret [olan] sözü söylemek benim mesleğimin gereklerinden olduğu için, söylediklerimin doğruluğu da açıkça ortada olacaktır.

Yozgat'ın en işlek iskelesi olan Samsun'dan çıkılır. Vaktiyle bin türlü imkânsızlığa maruz [kalınarak] at veya katır ile on üç günde varılamayan Yozgat'a bugün altı günde veya istenilirse beş günde kolaylıkla ve rahat bir şekilde varılır. Bu kolaylığı sağlayan; Padişahımızın doğunun bölgelerini birleştirme amacıyla yaptığı [modern] ve gıpta edilen eserler [konusunda] bütün imkânları sağlaması ve engelleri kaldırması olmuştur. Geçmişte yapılan hatalar göz ardı edilir ve bugünkü emniyet ve kolaylıklar göz önünde bulundurulursa kalbinde biraz olsun minnettarlık bulunan her bir Osmanlı vatandaşının, eğer taştan yaratılmış bir insan değilse, sevgili Padişahına canı yürekten şükran duymaması mümkün olamaz. Fakat böyle bir teşebbüsün kadri bilinmemekte, Padişahımız tarafından temeli atılan hayır eserlerinin hatırası asla düşünülmemektedir. Bazı yerlerin yıkılmaya yüz tutmuş ve bazı yerlerin de araba ile geçilemeyecek derecede zarar görmüş olması, çoğunlukla arabaların kırılmasına sebep olmakta, yolcuların kış mevsiminde sadece kar ve buzla kaplı olan yalçın kayalardan [oluşan] ulu dağlarda, korkunç ovalarda ümitsiz ve perişan olmalarına [yol açmaktadır]. Bazen de kol, ayak kırılması ve baş ezilmesi gibi nice kaza belâya sebep olmaktadır. Pek büyük fedakârlıklarla meydana getirildiği [anlaşılan] bu köprüler ve yollar hakkındaki kayıtsızlığın nankörlükten ileri geldiğine inanmaktan başka çare kalmıyor.

Ümit ediyoruz ki, yolun bu kısmına yakında özen gösterilerek Osmanlı ordusunu [oluşturan] Anadolu kahramanları ile bunca askeri ve idari memurların ve birçok garibanın geçmesine yardımcı olacak bu eserler layık olduğu yere [gelecektir].

Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi Samsun ile Yozgat arasında da gündüzleri istirahat edilecek birçok geçit ve geceleri misafir olunacak birden çok konaklar vardır.

Kavak, Havza, Merzifon, Çorum, Hüseyinâbâd adındaki kasabalar, Yozgat ile Samsun arasındaki yolun başlıca konaklama yerlerinden olup daha birçokları varsa da bunlar önceki sayılanlar kadar işlek olmadığı için ikinci derecede öneme haiz kalmışlar ve bunlardan bahsedilmemiştir. Fakat ismi zikredilen konakların genel durumlarından bahsetmek uygun görülmüştür.

Samsun'dan Yozgat'a gitmek üzere hareketlenirken yolcular için ilk istirahat yeri olarak kabul edilen Kavak, yüksek ve taşlık bir tepe üzerinde, mevki itibarıyla gelip geçenler için yol olması hasebiyle gelişmeye son derece elverişli görünmekle beraber, her nedense yıkık dökük birkaç haneden ibaret bir nahiye merkezi olarak kalmıştır.

Kasabanın içini abartısız on dakika dolaşmış olduğum için gözüme dikkate değer hiçbir şey çarpmamış olduğundan Kavak'tan hemen sonra ikinci istirahat yeri kabul edilen Havza konusuna [geçiyoruz].

Havza gerçekten Anadolu'nun bütün güzelliklerini toplaması, birçok sulardan ve özellikle "Ters Akan" denilen nehirden beslenen alanı, Anadolu'lular arasında Havza Ovası [olarak] bilinen çok geniş bir ova üzerinde, gönüllere huzur veren bir yerdir. Burada zikredilmeye değer şeylerden ilki, Havza'ya bu ismin verilmesine sebep olan bir kaplıcadır. Adı geçen kaplıca, memleketimizin doğal, içinde demir madeni barındıran sıcak su kaynağından olup bulunduğu yer adı bir hamam şeklindedir ve kasaba sakinlerinin yıkanmalarına hizmet etmektedir. İçinde çelik madeni bulunan ve 40-45 santigrat derece sıcaklığına ulaşan kaplıca Anadolu halkı nezdinde hastalıkların günöbirlik tedavisine pek elverişli [olup], yegâne şifa yeri olarak kabul edilmektedir.

Bu sebepten ilkbahar ve sonbaharda birçok hasta, uzak mesafelerden gelerek Havza'yı ziyaret etmekte ve çoğunun hasta gelip memleketine sağlam olarak dönmekte oldukları yapılan gözlemlerden anlaşılmaktadır.

Böyle şifa kaynağı menbâların, içeriğinde çelik madeni bakımından zengin ve hastalıklara faydalı maden sularının boşa dökölerek heba olmasının vicdanen uygun görölmeceğı ve memleketin kasasından çıkan binlerce liralara karşılık, Avrupa'dan alınan içeriğı daha az faydalı ve olsa olsa bizimkilere ancak model olabilecek "vals", "kontraksvil", ".....", "....."⁹ve bunun gibi suların satın [alınması yerine] sivil ve askeri hastanelere verilmesinde hiçbir engel olmayacağı açıkça ortadadır.

Havza'dan sonra Merzifon'a ulaşılır.

Merzifon uzaktan, gerçekten de şairlerin anlattığı kadar göz alıcı ve Havza ile aralarındaki geniş ovanın ortasında bulunan yüksek bir tepenin üzerinde olduğundan, buraya giden bir seyyahta, şair olmadığı halde şairlik hissi uyandıracak kadim bir şehirdir. Çünkü şehrin içine yarım saat kala iki tarafı üzüm bağlarıyla çevrili dar bir boğazdan gidilir ki, mevsime göre sahip olduğu güzellikten istifade [edememişsek de] ilkbahar ve sonbaharda oraların nasıl olabileceğı hakkında bir fikir sahibi olduk. Fakat ne yazık ki, şehrin içine girilir girilmez insanın kalbinde yer tutan ferahlamanın yerini kasvet ve ümitsizlik alıyor.

Padişahımız sıhhî hayır kurumlarının korunmasını istemekte, masraflarını sürekli karşılamakta ve hizmetleri ertelemeye izin vermemektedir. Merzifon gibi dünyada nadir bulunan ve emsali olmayan güzel ve kadim bir beldenin sokak ve çarşılarının şehrin dış manzarasıyla tezat içinde bulunmasına göz yumulması çok garip bir durumdur.

Şehrin sağlık çalışmalarının kesinlikle idari değil de, belediye hizmetlerinden olması lazımdır. Geline [noktada], bu olumsuzluğun ortadan kaldırılması için bir çare bulunmalıdır. Adı geçen kasabanın şan ve kabiliyetine yaraşır bir surette şekillendirilmesi gereğı vardır.

Merzifon halkının, esnaf ve sanatkârlarının el emeğı harika kumaş üretiminin, şarap, zahire ve emsali hububat ticaretinin memleketi yardımcı dokunmuyor değilse de çağın gereğine uygun olarak el emeğı kumaşların kalitesini artırma, üretimi çoğaltma ve bütün zahire ticaretinin [modernize] edilmesi halinde mahalli servetin artmaya başlayacağı ve memleketin kazancının da o nispette artacağından şüphe yoktur.

Merzifon'dan çıkıldıktan sonra Çorum istikametine doğru yola devam edilir.

Bereketli topraklarda, jeoloji ve maden kitaplarında isimleri geçen granit ve bazalt kayalarından müteşekkil olduğu [anlaşılan] o heybetli ve gökyüzüne kafa tutmuş dağlardan geçildikten sonra Çorum, Havza ve Merzifon'unkinden daha geniş bir ovanın ortasına kurulmuş bir mevkie ulaşılır.

⁹Tırnak içerisindeki kelimeler maden sularının yabancı marka isimleridir. Bunlardan son ikisini okuyamadığımızdan boş bıraktık.

Samsun ile Yozgat arasındaki yol üzerinde, mesafece biri diğerinden daha uzak bulunan konaklama yerleri Merzifon ile Çorum olduğundan, gerek gidişte gerekse dönüşte bahsetmekten keyif aldığımız Çorum'a akşam namazından sonra varılmış olduğundan, maalesef kasabanın içi gezilememiştir. Bu hususta her türlü değerlendirmenin yersiz olacağı malumdur.

Çorumdan sonra Hüseyinabâd'a, diğer adıyla Alaca'ya varılır.

Bu küçük kasaba ortasından akan ufak bir derenin iki tarafına kurulmuş büyükçe bir nahiye merkezidir. Mevkii olarak çukurda olması suların birikmesine sebep olmakta ve durgun sulardan kaynaklanan hastalıkların kaynağı olmaktadır.

Ufak bir çarşı ile birkaç yüz hane ve bir-iki cami ile birkaç hana sahip küçük bir kasaba olması nedeniyle anlatılmaya değer bir şey görülmediğinden kısa keserek asıl konu olan Yozgat'a [geçiyoruz].

Yozgat'ın Coğrafi Konumu

Denizden 1200 metre yükseklikte olan bu memleket, Ankara vilayeti dâhilinde olan "Muslubelen", Kabaktepe" ve "Çamlık" diye bilinen küçük dağ silsilesi eteklerinde kurulmuştur. Adı geçen dağ, doğal bir sur ile çevrilmiş ve bazen dağların yükseklerinden ve bazen kayaların içinden çıkarak kasabanın içini her taraftan güzelleştiren çeşitli güzel sulardan faydalanmaktadır. Yaklaşık 6,000 haneye ve 40,000 nüfusa sahip ve kendisine bağlı yerleşim birimleriyle birlikte 260,000 nüfusu barındıran toplam dokuz kazanın merkezidir. Bundan 25 sene önce vilayet merkezi kabul edilmiş olması ve vilayet dâhilindeki diğer vilayetlere nispetle kalabalık bir nüfusa sahip olması itibarıyla 137 senedir birinci derecede vilayet olarak anılmayı hak etmiştir.

Memleketin konum itibarıyla gayet yüksek bir yerde olması yüzünden diğer memleketlerde olduğu gibi dört mevsim [yaşanmamaktadır]. Mesela kış mevsiminde sürekli ve çok miktarda kar yağdığı için, ilkbahar mevsimi kış mevsiminin devamı, sonbahar mevsimi de yine kış mevsiminin başlangıcı gibi [olmaktadır]. Yozgat'ta yaz günleri sıcaklık 20-25 dereceyi geçmemekte olup, halkından elde edilen bilgiler de bu konudaki tahminlerimizi teyit etmiştir.

Böylece Yozgat'ın, Anadolu'da en yüksek yer olan Erzurum kadar olmasa da hemen hemen ona yakın soğuk memleketlerden sayılması gerektiği [düşünülebilir].

Ayrıntılardan [anlaşılabileceği gibi], Yozgat'ta, Havza, Merzifon ve Çorum'daki gibi bağ ve bahçe yetiştirme ve fidan ekimiyle memleketin imarına kalkışmanın oldukça [problemlili] bir girişim olacağı belde halkı tarafından anlaşılmış olmalıdır. Yalnız doğu tarafında kendiliğinden yetişen çam ağaçları sayılmazsa Yozgat cıscıplak kalır.

Fakat doğal güzellikten yoksun olan bu memleket, ta öteden beri arpa, buğday, yün, yapağı, cehri, filik, koyun, keçi, sığır, at, merkep velhasıl oranın tüccarından bir zâtın anlattığına göre 36 çeşit mal ticaretinin yegâne merkezi durumundadır. Nakliye vasıtalarının olmaması, adı geçen malların ihraç edilememesini ve orada yok pahasına satılarak çiftçilerin bekledikleri faydayı elde edememesi sonucunu [doğurmaktadır]. Bununla beraber, yine de devlet hazinesine yılda 68 ila 70.000 lira kadar hasılat sağlamaktadır. Ve eğer Padişah tarafından Ankara'ya kadar [uzatılacağı] söylenen Timur yolunun oradan geçirilmesi durumunda bu memleketin ticaret bakımından hakikaten Anadolu'da benzeri bulunmayacak derecelere ulaşacağı gözlemlenebilen bir husus olacaktır. Zikrettiğimiz [iklimin] sonucu olarak Yozgat'ta tarımsal ürün çeşidi oldukça nadirdir. Soğuk iklimde yetişebilen kış ürünlerden lahana, turp, yer elması, nadiren ıspanak ve pırasa en çok yetiştirilen sebzelerindendir. İşte bu sebeple ahalinin gıdası et ve hububata kalmış gibidir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Yozgat Kelimesinin Asıl Anlamı, Yozgat'ın Kurulması ve Yozgatlıların Bazı Özellikleri

Bu memlekete ulaştığım zaman, “Yozgat” kelimesinin ne demek olduğunu sordum. “Yoz” ve “gat” kelimelerinin terkibi olduğunu, “yoz”un genel bir isim olup sürü yahut ağıl; “gat”ın ise “katmak” fiilinin emir kipi olarak “yaylat” manasına geldiğini, ikisinin birden bir vasıflandırma teşkil ederek “sürüyü yaylat” anlamına geldiğini, memleketin bu isimle adlandırılmasının sebebininse; bundan yaklaşık 138 sene evvel oraya yerleşenlerin, sürülerine yaylak yaptıklarını, sonradan şehir kurulduğunda da Yozgat adının bu şekilde yerleşmiş olduğunu” söylediler.¹⁰

Şehrin kuruluşunun başlangıcında [buralar] boş arazi iken daha sonra Kayseri köylerinden ve özellikle Kermir ve Talas gibi köylerden insanlar Yozgat’a göç etmiş ve orayı vatan edinerek bir buçuk asır zarfında bugünkü haline gelmiştir. Yozgat’ın büyük kısmı Kayseri göçmenlerinden oluştuğu için yerlilerin lisani, âdet, ahlâk ve gelenekleri, şekilleri, bünye ve karakterleri tamamen Kayserililerin köküne benziyorsa da iklimin tesiriyle Yozgatlılar daha ziyade asabi mizaçlı olarak şekillenmiş ve sert iklim sebebiyle âdeta Kayserililerin yeni şekli olarak kabul edilmişlerdir.

Bünyeleri öyle bir haldedir ki, bugün on dört yaşındaki bir erkek çocuğun kilosunu İstanbul’da yirmi beş yaşında bir gencin kilosuna eşit olacak derecede geliştirmiştir. Hele onların yüzündeki duruluk ve zindelik her gün biftek, fileto, Şato Lafayet ve Saint Julien şaraplarıyla beslenen gençlerimizin hiç birinde yoktur. On iki yaşındaki kızların, yirmi iki yaşındaki kızlarımızı [bedensel olarak] fersah fersah geçtikleri ve bazıları bu yaşta evlendikleri halde –dinen yasak edilmiş şeyler hariç- doğurgan oldukları dahi görülmüştür. Yirmi yaşında genç bir kadının beş çocuk anası ve üç aylık da hamile olduğunu sözlü anlatımlardan öğrendik.

Yozgat’ta En Çok Karşılaşılan Hastalıklar

Yozgat soğuk bir memleket olduğundan, kış mevsiminde bazen -12 ve bazen -16 dereceyi görmekte ve soğuk iklime sahip memleketlerde karşılaşılan hastalıklar burada da hüküm sürmektedir.

Akciğer iltihabı, akciğer dış zarı iltihabı, romatizma, nefes borusu iltihabı, akciğer şişmesi, ihtimal ki romatizma ve akciğer şişmesi sonucu ortaya çıkan kalp hastalığı türleri bu memleketin daimi hastalığı olmuştur. Yozgat’a bağlı olan kasabalarla çevre kasabalarda görülen humma, frengi, verem burada çok nadir ise de, havasının çok temiz olmasına bağlı olarak ne yazık ki bu şehirde bağırsak solucanı, karahumma ve rahim hastalıklarının meydana getirdiği sakatlık ve ölümler özellikle dikkatimizi çekmiştir. Bununla birlikte bu konuda genel sağlık adına bazı açıklamalar ve uyarılar yapmak herkesin faydası için gerekli görülmüştür.

Şimdi ilkin bağırsak solucanı illetini ve hayret edilecek çokluğuyla karahumma hastalığının ortaya çıkış sebeplerini anlamak için evlerin en önemli detaylarından olan tuvaletlerin durumundan ve inşa biçimlerinden bahsedelim.

İnsan ihtiyacı için en gerekli olan şey, ahlak ve sağlığı her şeyden fazla korumaktır. Bazı zengin kişilerin evleri istisna edilirse, genellikle sokak kapısına bitişik sayılacak şekilde evin dışında [yer alan] ve içeriye girer girmez güzel kokular saçan çeşitli çiçeklerle süslü güzel bahçeler yerine ilk önce göze ve buruna çarpan şey alelâde, kapısı açık bir tuvalettir.

Tuvaletlerin yersiz vaziyetleri şöyle dursun, bir kanalizasyona bağlı olmamaları sebebiyle bu durum dışkının günden güne birikmesine sebep olmaktadır. Genel bir su kaynağı ile karışmış olanlar da –bunlar şehrin içinden yer yer geçen sulardır- iki türlü sakınca doğurmaktadır. Bunlardan biri dışkının içme suyuna karışması, diğeri ise dışkının tuvaletin içinde birikmesidir.

¹⁰Bu rivayetin gerçeğe yakın olması gerekir. (y.n).

Şimdi, bugün konunun uzmanlarının malumu olan şudur ki, solucan tohumlarının insana bulaşma sebeplerinden başlıcası su olup, gerek lezzet ve nefasette ve gerekse hazminin kolaylığında benzeri dünyada nadiren görülen ve eğer abartılı olmazsa halis Karakulak suyumuzla denk güzelim “Şeker Pınarı” suyu gibi, en uzağı kasabaya on dakika mesafede olan sulardan zenginler haricinde halk istifade edememektedir. Halkın çoğunun yukarıda bahsettiğimiz içme suları ile karışan sulardan kullanıyor olması, abartısız, kundaktaki çocuktan ta doksan yaşındaki adamlara varıncaya kadar kadın ve erkeklerde solucan oluşmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden hasta için çağrılan bir doktor tedavisini yapacağı hastanın bağırsaklarını bu kötü misafirlerden kurtarmayı tedbir ve tedaviye başlamamayı görevinin gereği olarak bilir.

Şurasını da bildirmek isterim ki, Yozgat’ta tuvaletler konusundaki kayıtsızlık öyle bir yere varmıştır ki, bugün yol üzerindeki birkaç evde adeta balkon misali bitişik tuvaletler bulunmaktadır. Dışkının sokağa [akmasının], herkesin nefret etmesine ve tiksinsmesine sebep olduğu, gelip geçtiğimizde şahit olduğumuz tuhaf ve üzücü olaylardır.

İşte havale, iştahsızlık, halsizlik hissi, ishal ve bazen de karahummaya tamamen benzeyen belirtiler, dolayısıyla vücutta kırgınlık, bu ilginç varlıkların bağırsaklarda bulunmasından kaynaklanan sorunların başlıcalarıdır.

Karahummanın ortaya çıkma meselesine gelince, bu husus zayıf insanları fazlasıyla meşgul etmiştir. Çünkü tıp kitaplarında açıkça ve ayrıntılı yazılmış olan bulaşma sebeplerinden hiçbiri Yozgat’ta görülmemiş olduğundan karahummanın kaynağı konusunu bir müddet anlamadım. Daha sonra [yapılan] araştırmalar, hastalığın çıkış yerinin tuvaletler olduğunu ortaya çıkardı. Paris Tıp Üniversitesi hocalarından ve asrımız doktorlarından meşhur Jako’nun “Traité de pathologieinterne” adlı kitabının üçüncü cildinin karahumma maddesinde, hastalığın kaynağı hakkında makale yazanların “Originefecale” diye adlandırdığı dışkının sebep olduğu hastalıklar bahsini hatıra getirerek meseleyi açıklığa kavuşturdum.

Bu açıklamalardan, solucan ve karahummanın meydana getirdiği bunca hastalık ve ölüme başlıca sebebin malum yerler olduğu anlaşıldı. Yozgat gibi bütün sağlık tedbirlerinin bulunduğu bir memlekette bu kötü durumlar bu memlekette önceden inşa edilen mekânların ıslahı ile giderilecek ve sonra inşa edileceklerin zamanın şartlarına uygun olarak yapılmamasına asla müsaade edilmeyecektir. Bu kötü hale bir son verilerek bir taraftan solucanlar [sebebiyle] çeşitli hastalıkların çoğalmasından diğer taraftan karahumma gibi tahminen yüzde seksen ölümle sonuçlandığı [bilinen] bir hastalığa yakalanmaktan sakınılması zamanın gereğidir.

Solucanlarla karahummanın yegâne kaynağının tuvaletler olduğuna bilimsel olarak kanaat getirdikten sonra şimdi biraz da kadınların bünyelerinin zayıflamasına, sağlık ve güzelliklerinin kaybolmasına, genç yaşlarda yaşlanmalarına sebep olan iltihaplı ve müzmin rahim hastalıklarının çok görülmesinin sebebi olan durumlara bir göz atalım.

Eski doktorların nazik yaradılışlı kadınlardan bahsederken eserlerine başlık olarak [koydukları] Latince kelam o kadar hikmetlidir ki, [bu]; “Propteruterummuliertotamorbus” yani “bütün ıstıraplar kadın rahminden doğar” sözünden ibarettir. Yozgat’ta her an bunu hatırlamamak imkânsız idi.

Şimdi, Yozgat’ta rahim hastalıklarının görülme sebebi başlıca iki şekilde ortaya çıkıyor. Bunlardan ilki hekimlerin [öngördüğü] yaş sınırına ulaşmadan evvel kızların evlendirilmesi, ikincisi ise bu erken evlenmenin sonucu kötü ve acı bir şey olarak kabul edilmesi gereken cenin düşürmedir.

Bugün tıbben bilinen şeylerdendir ki, erkekler medeniyet merkezi kabul edilen başkentlerde, hekimlerin olgunluk yaşı olarak tespit ettikleri yirmi beş yaşına gelinceye kadar

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

olgun olarak kabul edilmezler. Yine kızlar da bu şehirlerde yirmi iki yaşına gelinceye kadar olgun olarak görülmezler. Bu sebepten erkekler yirmi beş, kızlar yirmi iki yaşına gelmeden evlenecek olursa [bunun] her iki [cins için] de iyi olmayacağı sağlık kitaplarında açıklanmıştır. Fakat ovalarda, çöllerde ve kırsalda büyüyen erkeklerin yirmi bir-yirmi iki yaşında evlenmesine izin verilmiş ve kızların on altı yaşından önce evlendirilmesi de kesinlikle yasaklanmışken, bugün Yozgat'ta on iki yaşında masum bir kızın yaş olarak kesinlikle kendisine denk olmayan bir erkeğin nikâhı [altına alındığını] gözlerimizle gördük. Eğer kız on beş yaşına geldiğinde henüz kocaya varmamış ise ona “kalık” [denmekte olduğunu] ve artık şehirden birisi ile evlenme ümidi azaldığından köylerden bir talibi olursa ona varmaktan başka çaresi olmadığını, bu sebepten şehirlerden köylere kız vermemek âdeti varken on beşini geçmiş kızların çoğunun köylülerle evlenmek mecburiyetinde kaldığını kulaklarımızla işitmiş bulunmaktayız.

İşte bunlardan anlaşılıyor ki, kızların erken evlendirilerek yirmi beş yaşına geldiğinde dokuz çocuk annesi olduğunu varsayarsak, buna ne rahim dayanır ne de vücut tahammül eder.

Şu halde, dokuz senede [bunca] çocuk anası olmak, diğer taraftan evlilik için organların olgunlaşmamış olma hali, birçok olumsuzluklara doğal olarak sebep olmakta ve rahim hastalıklarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Kadının diyeti elli kuruş olduğundan eğer birisi vefat ederse elli kuruş daha vererek bir daha evlenmekten kolay bir şey olmadığı inancına [sahip] merhamet ve şefkatten yoksun bazı erkeklerin zalim ellerinde ve kadirbilmezliklerinde zavallı kadınlar usanmış bir şekilde hamile olduklarını hisseder hissetmez ilk iş olarak çocuk düşürmenin yollarını arıyor ki, bahsedilen rahim hastalıklarının ortaya çıkması için bundan iyi sebep aramaya gerek yoktur.

Bunlara bağlı olarak, Anadolu'nun başka yerlerinde de meydana gelme ihtimali olan bu üzücü durum, ciddi olarak tartışmayı ve araştırmayı gerekli kılmaktadır. Ebeveynlerin kızları evlendirmede acele etmeleri ise bahsedilen hastalıkların ortaya çıkma sebebi olarak kabul edilebileceğinden, bu konuda vaktiyle çocuk düşürme hakkında kadınlara hitaben yazılıp asrımız edebiyatçılarından değerli Ebu'z-Ziya Tevfik Beyefendinin, isteğimiz üzerine bize ödünç olarak verdikleri (Mecmua-i Ebu'z- Ziya) adlı çok faydalı olan kitabın konumuzla ilgili bazı maddeleri, bugün Yozgat'ta [gördüğümüz] bela ve hastalıklara sebep olduğu anlaşılan ebeveynin aydınlatılması için daha iyi ve daha etkili bir kaynak değerindedir.

Dünyada akla hayret verecek bir şey varsa o da kadınlarımızın çocuk düşürmeye düşkün olmalarıdır.

Üç gün yüzünü gördükten sonra kaybettiği bir çocuğu için senelerce gözlerinden kanlı yaşlar akıtan anne, karnında taşıdığı ve daha bir kerecik olsun güzel yüzünü görmediği kendisinden doğacak güzel bir varlığı pervasızca kendi eliyle telef ediyor. Ne Allahtan korkuyor ne de peygamberden utanıyor! Ne de kendi çocuğunu öldürmek için kendi canını tehlikeye atmak gibi akreplere, yılanlara yakışmayacak bir gaddarlık yaptığını düşünüyor! Bir anne ki, rahatı için rahmindeki masumun hayatına kasteder de, acaba niçin karnını doyurmak için kedi gibi doğurduğu çocukları yemez?

Dünyada mazeret göstermekten başka hiçbir işe yaramadığı yetmiyor gibi bir de şefkatlerine emanet edilmiş bir masumu birkaç ay rahimlerinde taşımamak için doğmadan mezara gönderiyorlar. İnsanlığa bu kadar aykırı kötü bu işin, Allah'ın cezalandırması takip ederek kadını ömrü boyunca rahat edemeyecek eziyetli bir hayatla baş başa bırakacağını ya da ahirette hesabını görmek için ecelin yakasına yapışarak sürükleye sürükleye divan-ı kübraya götüreceğini hiç düşünmezler mi?

“Ne kadar garip bir şeydir ki, insanlar içinde en merhametsiz olan katiller, hayvanlar içinde en yırtıcı olan aslanlar yabancı bir masuma kıyamasın da kurtlara, kuşlara ve özellikle kendi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

evladına muhabbetler besleyen müşfik anneler daha dünyasını görmemiş bir ciğerparesine merhametsizce kıyabilsin!(Mecmu'a-yıEbu'z-Ziyâ)

Bu hikmetli sözlerin üstüne söz söylemek bizce imkânsız olduğundan Allah'ın mutlak adaleti hürmetine, Yozgat'ta bu gibi feci ve kötü işlerin sebebi olan ebeveynin, kızları on altı yaşına gelmedikçe şefkatli kucaklarından ayırarak ehil olmayanlara teslim etmemeleri ve şayet içlerinde tesadüfen evlenenler bulunursa bile onların bu kötü fiilden korkarak yanlış yola sapmamaları için Allah kalplerine şefkat hissi ve rahmet koysun duasıyla yetiniyoruz.

Lâhika (Ek)

Osmanlılığın en büyük fazilet ve ahlaklarından olan bu soylu misafirperverlik, asaletleri damarlarına işlemiştir. Zenginleri, fakirleri ve garibanı hanelerinde misafir [eden], cömert ve bir lokma yedirmekle bile kendilerini hoşnut sayan Yozgatlıların, üniversitelerde tahsil yapanlarda bile nadiren görülebilen harika zekâlarına bakılırsa, bu memleketin en dikkate değer eğitimhane olarak örnek gösterilmesi gerektiği hafızamızdan çıkmamıştır. Birkaç gündür yazılarımız nedeniyle meşgul etmekte olduğumuz bu güzel beldede yeniliklere uymakta kusur olmadığını görmemekle birlikte, bazı sebeplerden dolayı yaşadığımız çağda görülmesi gereken gelişmenin sonuçlarını bugün toplum nazarında paylaşmanın zor olacağını düşünüyorum.

Yozgat'taki askeri durum konusuna gelince, bugün Yozgat Redif Komutanı olan değerli Ahmet Şemsi Paşa hazretlerinin mükemmel idaresinden bahsetmek yerinde olacaktır. Her nerede olursa olsun [onun] maiyetinde [olmak] askeri duygulara bir nebze sahip olan bir asker için iftihar vesilesidir.

Ahmet Şemsi Paşa hazretleri gibi bir zâtı [öne çıkaran]; cömertlik ve mütevazılığı, Yozgat gibi bir yerde askerleri eğitmesi, Padişahın emirlerini eksiksiz uygulaması, Padişahımız hazretlerine sadakati, hizmetini yürekten yapması sebebiyle ışık [olması] ve hâlâ Osmanlı edebiyatına ve özellikle yeni askeri edebiyata olan ilgisidir. Asrımızın askerî gelişmeleri konusunda bilgi sahibi olmaları için maiyetindeki redif taburları komutanlarına dağıtılmak ve fakat ücreti kendilerine ait bulunmak üzere (Millet-i Müsellaha) adlı harika eserden otuz üç nüsha, diğer kitaplar, mühendislikle ilgili makaleler ve edebi eserlerden birden çok nüsha getirterek fikirleri ve kişileri geliştirmeye çabalamaktaki metaneti defalarca takdir edilmiş [olup bu durum] kendisinin gerçek bir asker ve edip olduğunun göstergesidir.

Kısaca sadakat, namus, istikamet, güzel fikir, azim gibi sıfatlarla donanmış böyle bir kumandanı Cenabı Hak Padişahımıza ve cümlemize bağışlasın duasından başka bir diyeceğimiz yoktur.

İşte Samsundan Yozgat'a kadarki seyahatimizde ve Yozgat'taki elli beş günlük ikametimizde tesadüfen şahit olduğumuz şeylerin en önemlileri bunlardan ibarettir. Bu konuda söylenen sözlerin, başkalarının amaç ve fikirleri ve belki de şahsi menfaatleri hilafında [olduğumuz] gibi bir kanaat uyanmış olabilir.

Fakat bizim maksadımız, Padişahımıza ve ülkeye hizmettir. Kamunun menfaatini hiçbir hâl ve zamanda kendi menfaatimize tercih eden kimselerden olmadığımızdan bu konuda halk varsın istediğini söylesin. Mademki halis niyetimiz ortadadır, o zaman Hak katında kabul olacağından şüphe yoktur.

Sonuç

Dr. Bafralı Yanko'nun Yozgat Seyahatnamesi, kendi ifadelerinde de görüldüğü üzere bir seyahatname özelliği taşımaz. Ancak bir Osmanlı müverrihinin kaleminden, dönemin Anadolu'suna dair tespitler aktarması, sorunları ve çözüm yollarını objektif bir bakış açısıyla ortaya koyması

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

bakımından önemli bilgiler ihtiva eder ve Osmanlı Devleti'nin son çeyreğini yaşayan bazı Anadolu şehir ve kasabalarının içler acısı durumunu ortaya koyar.

Samsun Limanı'ndan Yozgat'a ulaşan karayolları ve köprülerin bakımsızlığı, yerleşim yerlerinin ekonomik sorunları, Anadolu'nun imardan yoksun durumu, halkın sağlıksız şartlarda yaşaması, kadın ve çocuk hastalıklarının yaygınlığı gibi konular eserin ana temasını oluşturur.

Yazar, Yozgat şehir merkezini anlattığı bölümlerde bulaşıcı hastalıkların sebepleri üzerinde durur, bir hekim olarak bunların ortadan kaldırılmasına dair önerilerde bulunur. Erken yaşta yapılan evliliklerin sosyal ve tıbbî sonuçlarına vurgu yapar. Eser, dönemin Yozgat Redif Komutanı olan Ahmet Şemsi Paşa'nın askeri niteliklerini anlatan bir lahika ile son bulur.

KAYNAKÇA

Bafralı Yanko, Yozgat Seyahatnamesi, Ebu'z-Ziya Matbaası, İstanbul, 1889.

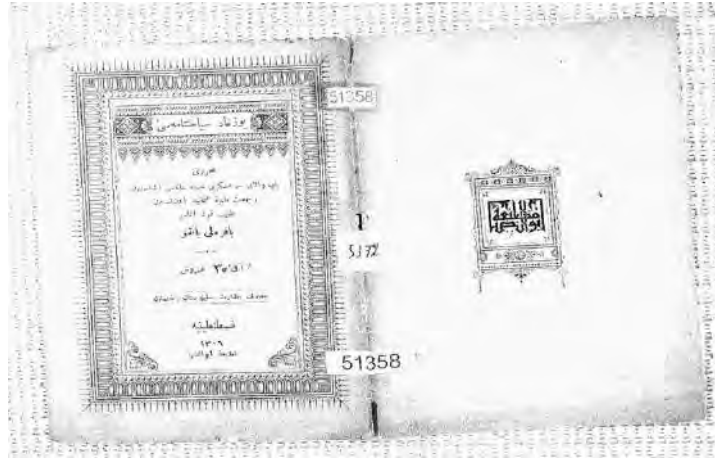
Bafralı Yanko, Fikir ve Kalem tecrübelerimden, Alem Matbaası, İstanbul, 1885.

Cumhuriyet gazetesi, 7 Kasım 1930, (ilan metni), erişim 05.11.2013.

<http://turkiyetipakademisi.org/default.asp?id=5>, erişim 12.10.2012.

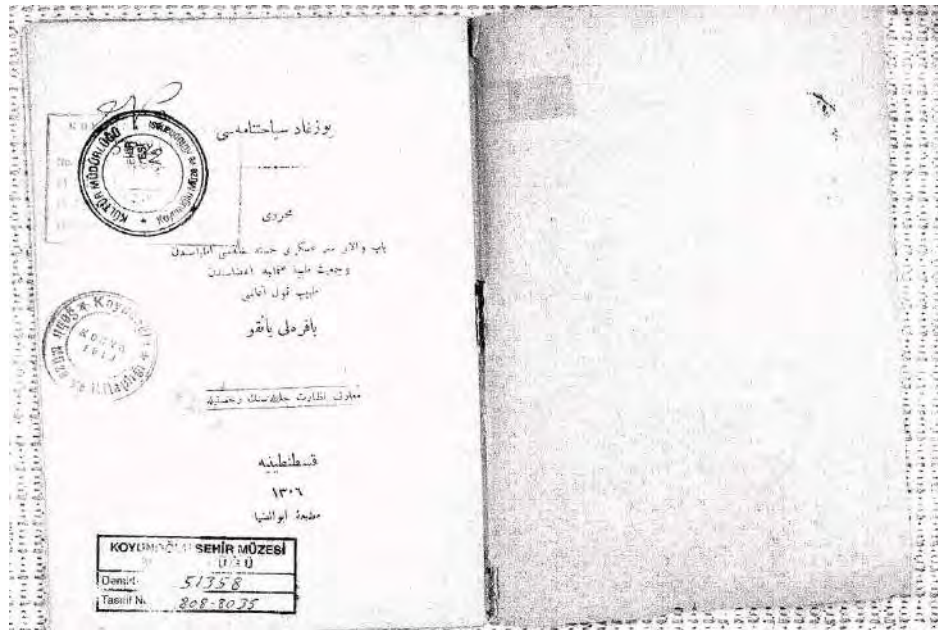
<http://www.iudergi.com/tr/index.php/oba/article/viewFile/11212/10471>, erişim 12.10.2012.

Ek: Eserin Matbu Metni

Turkish Studies

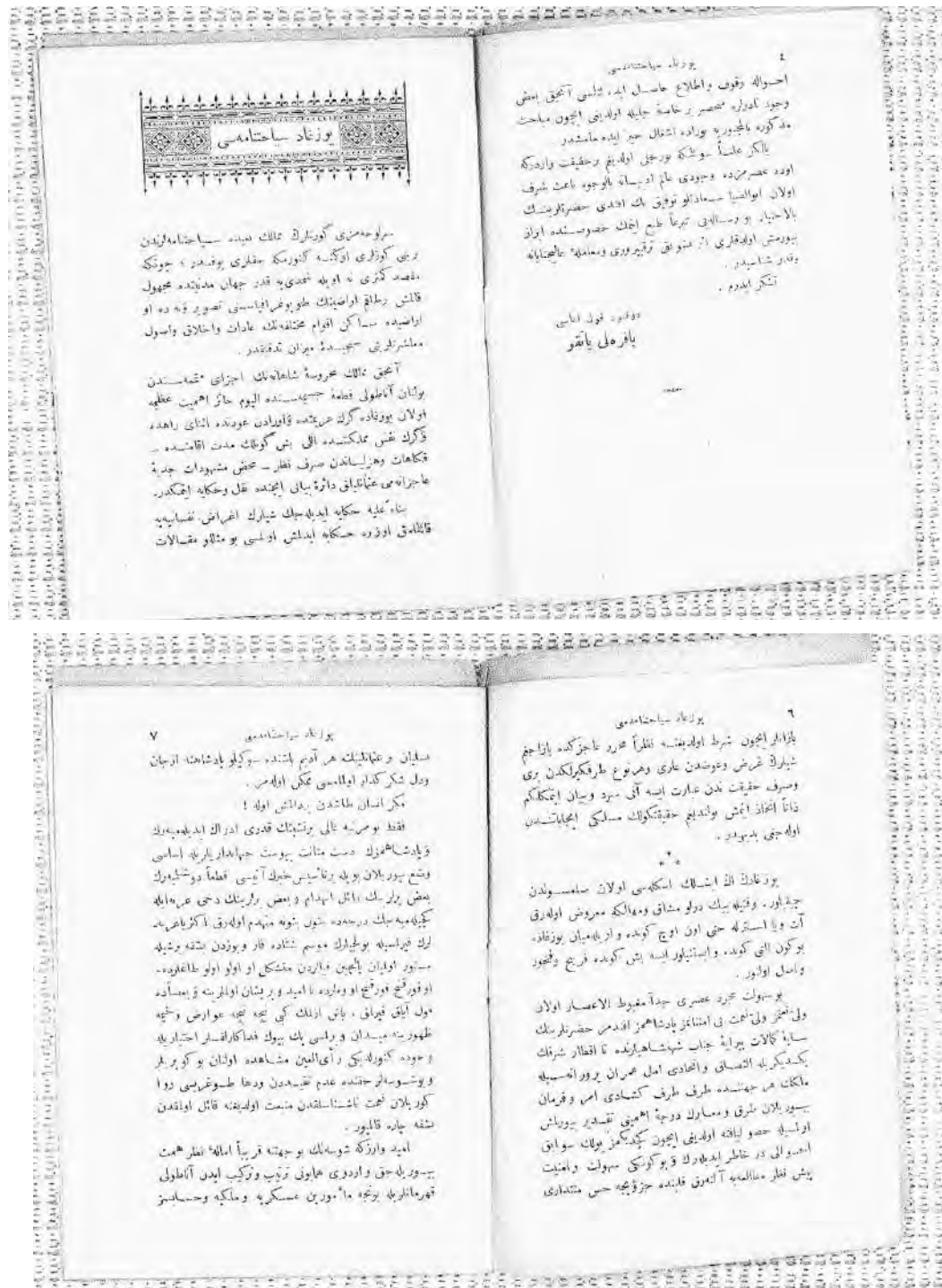
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

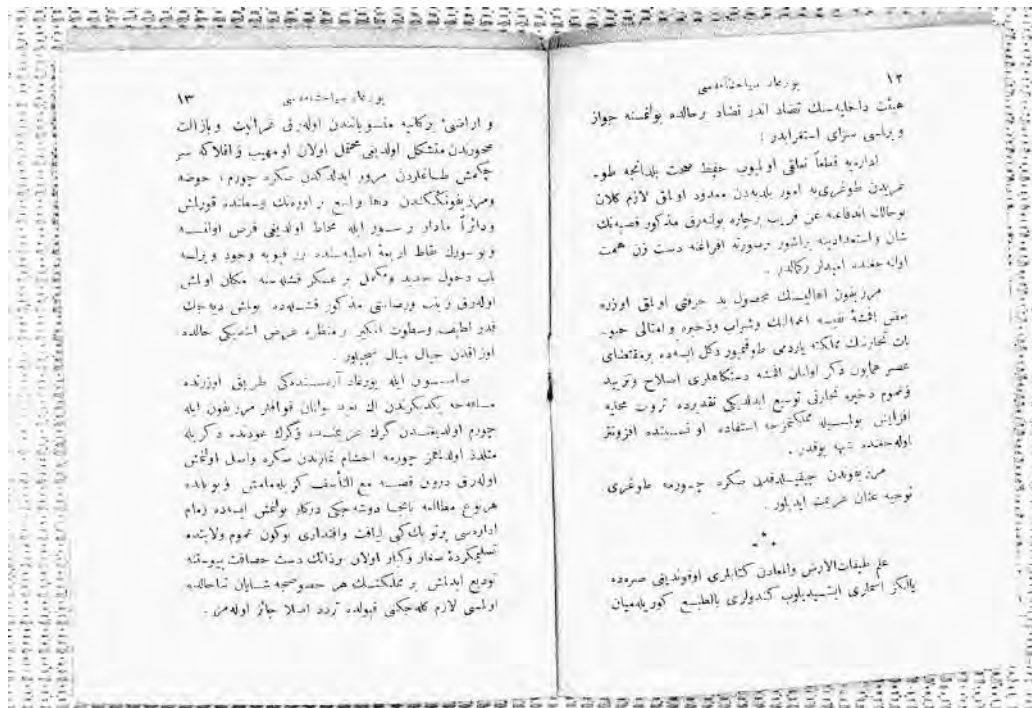
Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

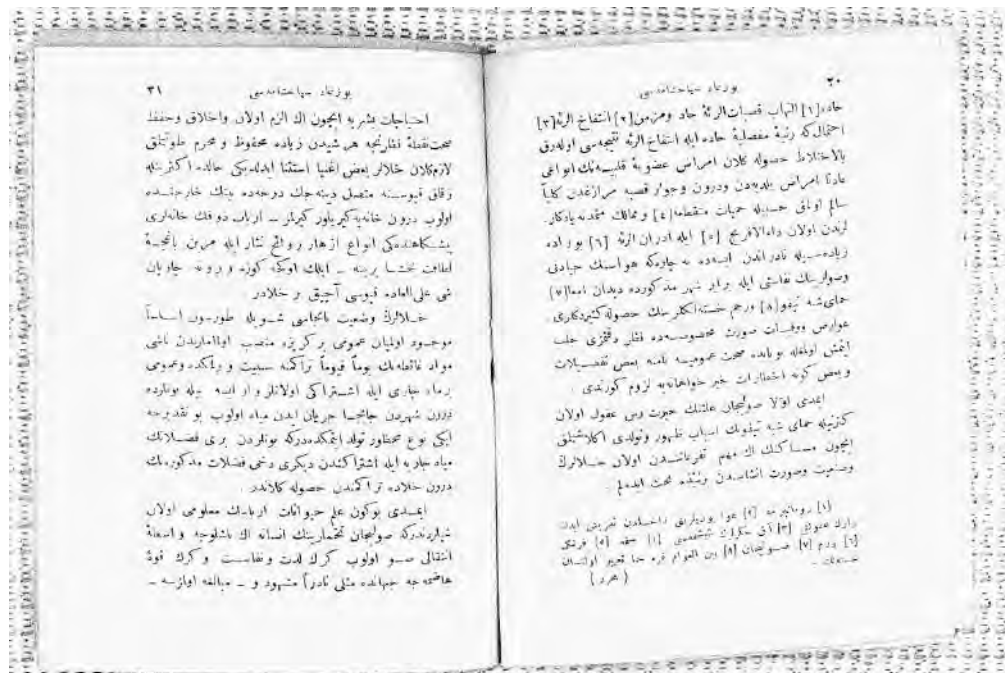

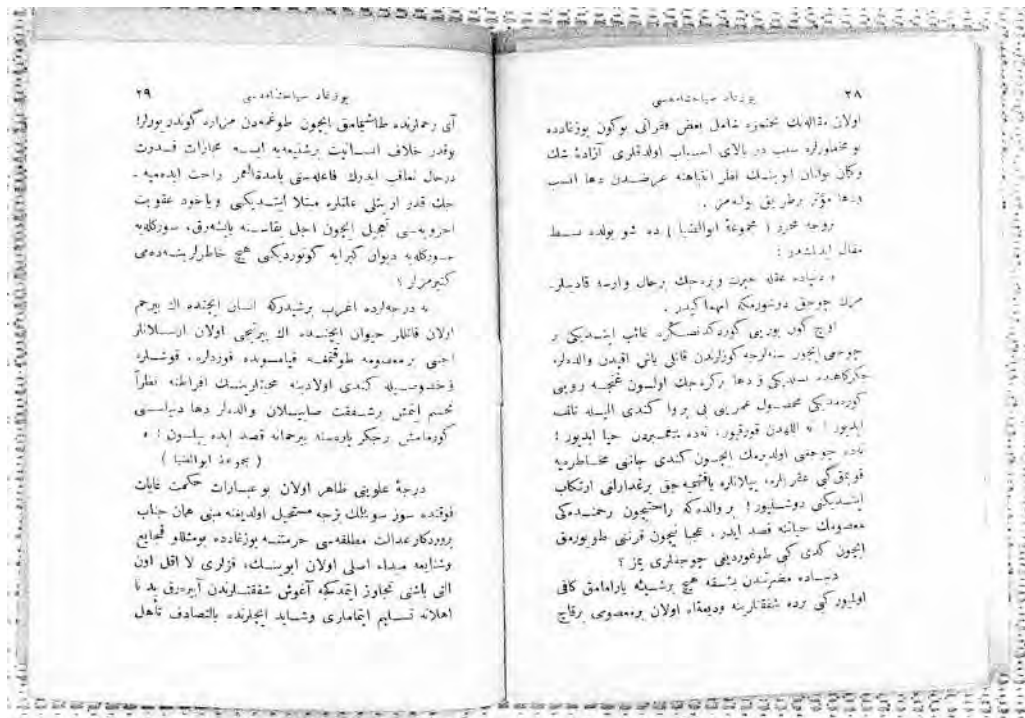
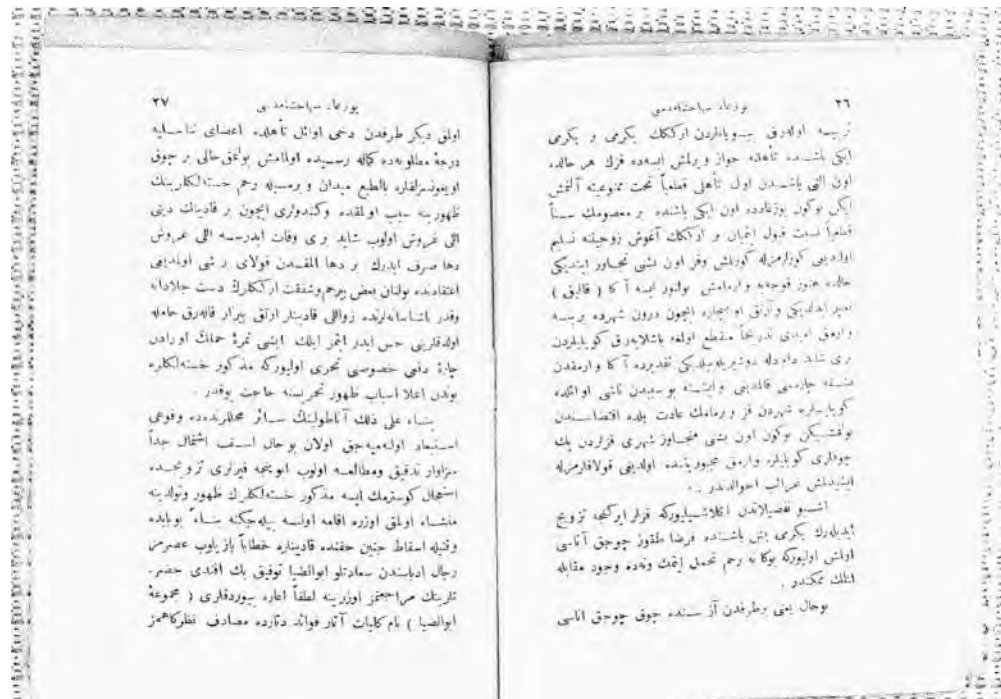

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

OSMANLI TARİHÇİLERİNİN (VEKAYİ'NÜVİS) GELİR KAYNAKLARI*

*Efkan UZUN***

*Şahin ORUÇ****

ÖZET

Vak'a-nüvis veya Vekayi'nüvis; Osmanlı'da devlet tarihçisine verilen unvandır. Ne zaman veya hangi padişah döneminde başlatıldığı kesin olarak belirlenemeyen ama üzerinde muhtelif görüşler ileri sürülen bu memuriyet; Osmanlı Devleti'ne ait tarihi olayların, önemli kişilerin ve kronolojinin kaydedilmesi amacıyla ulema sınıfından insanlara tevcih edilirdi.

Ülkemizde ve dünyada, Osmanlı tarihi ile uğraşan bilim adamları tarafından Osmanlı tarihçileri, eserleri ile bu eserlerin tıpkıbasımı ve transkripsiyonları hakkında hatırı sayılır miktarda yayın yapılmış olmasına rağmen, bu insanların gelir kaynakları üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamıştır.

Bu çalışmada: Devlet tarihçiliğinde istihdamları için ehl-i ilim olmak, düşünme kabiliyetinde yükseklik ve kalite, güzel yazı yazabilmek, idrak sahibi olmak ve sürekli üretkenlik şartı aranan Osmanlı tarihçilerinin; gelir kaynaklarının neler olduğu, bu insanların hayatlarını nasıl idame ettirdikleri, geçinmeleri için gerekli olan maaş, ihsan, hediye ve ihtiyaçları için dile getirdikleri isteklerinin; resmi makamlar tarafından nasıl algılandığı ve yaşam standartları hakkında bilgi verilecektir.

Yapılan bu çalışma, nitel araştırma tekniklerinden biri olan tarama modeli ile hazırlanmıştır. Tarama modeli, geçmişte ve halen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan yaklaşımlardır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde var olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları herhangi bir şekilde değiştirmek, etkileme çabası gösterilmez.

Araştırmanın evrenini Osmanlı tarihçileri oluşturmakta olup ağırlıklı örnekleme ise 19. yy Osmanlı tarihçileridir.

Osmanlı tarihçilerinin ekonomik gelirlerinin ve yaşam standartlarının oldukça iyi seviyede olduğunu söylemek mümkündür. Tarihçilik vazifelerini ve diğer çalışmalarını yaparken ekonomik kaygılar içerisine düştükleri söylenemez.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir. Bu makale, 16-18 Haziran 2010 tarihleri arasında Erzurum'da düzenlenen 1. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilip düzenlenmiş halidir.

**Yrd. Doç. Dr. Niğde Ün. Fen-Edb. Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: efganuzun@gmail.com

***Yrd. Doç. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, El-mek: sahinoruc44@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Vekayi'nüvis, Tarih, Maaş, Atiyye, Paye.

INCOMES OF OTTOMAN HISTORIANS (VEKAYİ'NÜVİS)

ABSTRACT

Vak'a-nüvis or Vekayi'nüv is was the title given to State Historians in the Ottoman State. When this service was initiated in the Ottomans is not known, however, there have been various opinions and speculations about this important service. This duty was given to people who were among Ulema class so as to record historical events, important people, and chronology of Ottoman State. Although considerable number of publications has been issued on Ottoman historians, their works, and transcriptions of these works by scholars in our country and in the world who deal with Ottoman history, no detailed study has been carried out about the incomes of these people.

In this paper, information about the incomes of the Ottoman historians who had high capability of thinking, calligraphy and always were productive is given. It is also about how these people earned their livings, their salaries, their life standards, gifts and benefaction that they were given, their demands for their needs and how these demands were perceived by public officials.

This study was carried out with the help of scanning model which is one of the qualitative research techniques. Scanning model is an approach which aims to characterize a situation which existed in the past and still exists today. The incident, individual or object which are in the scope of their search are tried to be explained and described with in their own conditions. It is not tried to change or affect them in anyway.

The universe of the study consists of Ottoman historians, and the sampling of the study is mainly Ottoman historians in the 19th century. It can be noted that incomes and life standards of Ottoman historians were considerably in good state and they had no worries about their livelihood when they worked.

Key Words: Vekayi'nüvis, History, Salary, Baksheesh, Honour

1. GİRİŞ

Vak'anüvis kelimesi; Farsça vekayi'nüvis kelimesinden galat olup, lügat manasında, Türkçe'de "vekayi" diye kullanılan ve aslı Arapça "vak'a"nın çoğulu olan "vaka'i" ile Farsça yazan, yazıcı anlamına gelen "nüvis" kelimelerinden oluşan birleşik bir sıfattır.

İstilahî manada, vak'a-nüvis veya vekayi'nüvis; Osmanlı merkez teşkilatı içerisinde görev yapan devlet tarihçisine verilen unvandır. Ne zaman veya hangi padişah döneminde başlatıldığı kesin olarak belirlenemeyen ama üzerinde muhtelif görüşler ileri sürülen bu memuriyet; Osmanlı Devleti'ne ait tarihi olayların, önemli kişilerin ve kronolojinin kaydedilmesi amacıyla ulema sınıfından insanlara tevcih edilirdi. Üzerinde çeşitli görüşler ileri sürülmesine rağmen, XVIII. Yüzyılın başlarında kurumsallaştığı kabul edilmektedir. (Kütükoğlu, 1994: 103; Pakalın, 1993: 574; Ünal, 2011: 709-710; Ahmed Vefik Paşa, 2000.)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Bu güne kadar yapılan araştırmalara göre; yarı resmi tarihçilik anlamına gelen ve Fatih sultan Mehmed döneminde başladığı kabul edilen “*şehnâmeciliğin*” son temsilcilerinden olan, IV. Murad dönemi tarihçisi **İbrahim Mülhimi**, yazdığı *Şehinşâh-nâme*'sinde kendisini bu sıfatla vasıflandırmıştır. (Kütükoğlu, 1994: 103; Özcan, 2003: 58) Yine IV. Murad döneminde yaşamış olan münşî **Nergisî Mehmed Efendi** de 1635 tarihinde Revan Seferi'nde gördüğü hadiseleri tasvir etmek amacıyla orduya “*vekayi'nüvis*” olarak katılmıştır. (Akün, 1962: 194-197)

Vekayi'nüvisliğin çıkış noktası hakkında da çeşitli görüşler ileriye atılmıştır. Bunlardan en çok kabul edileni; Kanunî Sultan Süleyman devrinden itibaren resmi bir devlet görevi halinde devam eden **şehnâmeciliğin** zaman içerisinde değişime uğramış bir şekli olduğu görüşüdür. Ama bu görüş, iki kurum arasındaki belirgin farklar dolayısıyla eleştirilmiştir. Bu konuda bir diğer iddia da; vekayi'nüvisliğin, II. Bayezid'in ulemadan bazı kimseleri Osmanlı tarihi yazmaya me'mur etmesiyle başladığı tezidir. Zaten padişahların tarih yazdırma gibi bir an'anelerinin var olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. (Kütükoğlu, 1994: 104)

Bu görüşlere rağmen; bu konu hakkında en yaygın olarak bilinen, **Naîmâ Mustafa Efendi**'nin ilk vekayi'nüvis olduğu tezidir. Mevzu Naima'nın halefi Raşid'in tarihinde geçen kayıtlar da iyice pekiştirilmiştir. Bu kurum, 18. Yüzyılın hemen başlarında eserini yazmış olan **Râşid**'den itibaren süreklilik kazanmış ve 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren de bu gün kullandığımız manayı tam olarak ifade eder hale gelmiştir. (Kütükoğlu, 1994: 104-105; Baysun, 1960: 44-49; Ünal, 2011: 709-710.)

Vekayi'nüvisler, belirgin bir şekilde, daha önceki tarihi süreç içerisinde gelişen İslami tarih yazıcılığı geleneklerine bağlıdır. (Bu konuda bir örnek için bkz. Çelik, 2003) Osmanlı resmi tarihçiliğine atanmak için bazı özel meziyetlere sahip olmak gerekmektedir. Hünerli ve marifetli olmak, dindar ve iyi huylu olmak, etraflı düşünme ve kavrayış sahibi olmak, ilim ve maarif erbabından olmak, gece-gündüz yazı yazmak ve ilmini yaymakla meşgul olmak, ilmi liyakatiyle tanınmış olmak, güzel yazı yazabilme yani inşâ sanatında kabiliyetli olmak, akıl-ilim ve insaf sahibi olmak, müstakim olmak, tecrübeli, ketum ve hakikatli olmak gibi bazı hususlar vekayi'nüvislerde ilk bakışta aranan özelliklerindendi. (Kütükoğlu, 1994: 105-106; Aktepe, 1993: 363-365)

Vekayi'nüvislerin asli vazifeleri, içerisinde bulundukları zamanın olaylarını tespit etmek ve yazmaktır. Bunun yanında, kendilerinden önce vazife yapan tarihçilerin eksik bıraktıkları devre ait tarihi yazmak da onların mes'uliyet sahasına girmektedir. Bu amaçla önceki tarihçiden kalan bütün bilgi ve belgeler yeni vekayi'nüvis teslim edilir, o da olayları kaldığı yerden başlayarak yazardı. (Kütükoğlu, 1994: s.107; Örneğin: BOA, HH., 1343/52514¹; BOA, Y.EE.KP., 35/3438²; BOA, HH., 277/16255³; Yılmaz, 2008: LV-LVI.) Hatta bazı dönemlerde, bir önceki tarihçiden kalan evrakın tespiti ve yeni tarihçiye teslimi için komisyonlar teşkil edildiği de görülmektedir. Cevdet Paşa'nın görevinin sona ermesiyle böyle bir uygulama yapıldığı bilinmektedir. (BOA, MF.MKT., 1142/18)

Vekayi'nüvisler, yazacakları eserlerine dâhil edecekleri olaylara ait bilgi ve belgeleri temin etmede farklı yöntemlere sahiptiler. Kayda değer görülen tarihi hadiselerle ait maddeler, üzerinde çalışıldıktan ve bürokrasiye ait muameleler tamamlandıktan sonra, Sadaret mektupçusu, Beylikçi ve Âmedci'nin dâhil olduğu bir heyet tarafından Reisü'l-küttâbın da izni alınarak

¹ Örneğin Bkz. Yazmağa memur olduğu devlet vekayinin tanzim etmiş olduğu dibace ve mukaddemesinin bir defa görülmesi gerektiği ve selefinin nereye kadar yazdığını bilmediğinden son cüz'ü görmesi icab ettiği hakkında Vekayi'nüvis Ataullah Efendi'nin arzısı.

² Neşredilmekte olan *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye* adlı eseri hususunda Kâmil Paşa'ya verilen bilgiyi havi vesika.

³ Selefî Asım Efendi'den müdevver vekayi suretleri hakkında Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi'nin talepleri.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

vekayı'nüvisetlesim edilirdi. (BOA, HH., 1235/48063)⁴ Memurların tayin ve azil işlerine ait hususlar, Tahvil ve Ruus kalemlerinden; devlet protokolüne ve merasimlere ait bilgi ve belgeler ise Teşrifât kaleminden temin edilirdi. Devlete ait neredeyse tüm bilgi ve belgeler tarihçilere verilir, gizli ve devlet sırrı sayılan hususlar bile onlardan gizlenmezdi. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihçilere duyulan bu güven kaybolmuş ve devlete ait sırlar kendilerinden saklanır hale gelmişti. Bu durum doğal olarak yazılan eserlere faydasız hususların girmesine sebep olmuştur. Bunu fark eden III. Selim, “*esrar-ı devlettir*” diye vukuatın tarihçilerden gizlenmemesini bir fermanla ilgilere duyurmuştu. Bu konular dışında, dünya tarihi hakkında, özellikle de münasebetimiz olan Avrupalı devletlere ait hususlardan da haberdar olunması maksadıyla, tarihçilere düzenli olarak her ay Avrupa haberleri de ulaştırılırdı. (Kütükoğlu, 1994: 107-108; Vâsıf, 1978: XLVI-XLVII; BOA, HH., 123/5094)⁵

Tarihçiler her sene başlangıcında yazdıkları tarihe dair cüz veya kısımları padişaha sadrazamlar vasıtasıyla takdim ederlerdi. Yapılan incelemelerden sonra, Padişah tarafından beğenildiğine veya belirtilen yerlerde düzeltme yapılmasına dair emirler kendilerine ulaştırılırdı. Eğer gerekliyse düzeltmeler yapıldıktan sonra, bu düzeltmeler ilgili kısımlara eklenir ve esere son hali verilirdi. (Kütükoğlu, 1994: 108-109; BOA, HH., 124/5150,⁶ BOA, İ.DH., 940/74459)⁷

Yukarda kimlikleri, kişilikleri, nasıl çalıştıkları, nasıl eser verdikleri, nerelerden bilgi aldıkları gibi konularda vekayı'nüvisler hakkında kısaca bilgi verilerek konumuza bir giriş yapılmıştır. Ülkemizde ve dünyada, Osmanlı tarihi ile uğraşan bilim adamları tarafından Osmanlı tarihçileri, eserleri ile bu eserlerin tıpkıbasımı ve transkripsiyonları hakkında hatırı sayılır miktarda yayın yapılmış olmasına rağmen, bu insanların gelir kaynakları üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Şimdi çalışmamızın ana mevzuu olan; Osmanlı tarihçilerinin gelir kaynaklarının neler olduğu, bu insanların hayatlarını nasıl idame ettirdikleri, geçinmeleri için gerekli olan maaş, ihsan, hediye ve ihtiyaçları için dile getirdikleri isteklerinin; resmi makamlar tarafından nasıl algılandığı ve yaşam standartları hakkında bilgi verilecektir.

2. ARAŞTIRMANIN MODELİ

Yapılan bu çalışma, nitel araştırma tekniklerinden biri olan tarama modeli ile hazırlanmıştır. Tarama modeli, geçmişte ve halen var olan bir durumu olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan yaklaşımlardır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde var olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez. (Karasar, 2000.)

2.1 Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 17. Yüzyıldan itibaren konuyla ilgili tüm Osmanlı tarihçileri oluşturmaktadır. Ağırlıklı örneklem ise; Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ve diğer kaynaklarda haklarında daha fazla bilgi ve belge bulunan 19. Yüzyılda görev yapan Osmanlı tarihçilerinden seçilmiştir.

2.2 Veri Toplama Aracı

Çalışmamızda veri toplama aracı olarak; Osmanlı Arşivinde bulunan konuyla ilgili, bu güne kadar yapılmış olan tasniflere ait kataloglardan taranan belgeler kullanılmıştır. Bu belgelerin

⁴Vekayı-i tarihiyeninzabt ve tahriri için vakanüvisde ceride-i vekayiezabt ve tesbiti şayan olan ahval ve vekayiinmektublarıamedci ve beylikci tarafından bildirilmesi hakkında.

⁵Vak'anüvisAhmed Yusuf Efendi, yazmakta olduğu tarihe Avrupa vekayiiini de ilave etmek istediğinden tahrire şayan vakaların kendisine bildirilmesi istizanına dair.

⁶Zabt-ı vekayieme'murAhmed Vasıf efendi'nin bir senelik vekayii tedvin ile takdim kılındığı.

⁷Vak'anüvis Lütüf efendi'nin cem ve tertib eylediği tarihlerin arzı.

listesi kaynakça kısmında detaylı olarak sunulmuştur. Ayrıca gerekli yerlerde, belgelere ait açıklamalar dipnotlar aracılığıyla verilmiştir. Veri toplama araçlarımız arasında; vekayi'nameler, bu konuda yapılmış çalışmalar ve diğer ilgili kaynakları da saymak mümkündür.

2.3 Verilerin Analizi

Çalışmamızın giriş bölümünde vekayi'nüvislere ait toplanan genel veriler (terminoloji, kurumun ortaya çıkışı ve gelişmesi, tarihçilerin eserlerini nasıl yazdıkları, bilgi ve belge kaynakları vd hususlar) paragraflar halinde analiz edilmiştir.

Konuya ilişkin esas bilgi ve belgeler, Bulgu ve Yorumlar kısmında beş ana başlık halinde analize tabi tutularak değerlendirilmiştir. Bunlar aynı zamanda tablolaştırılarak konu detaylandırılmıştır.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

Osmanlı bürokrasisi içerisinde; Divan-ı Hümayun kalemlerinde veya ilmiye içerisinde asli bir hizmette bulunurken, vekayi'nüvis olarak atanan kimselere bu yeni görevleri için de ek gelir tahsisi yapılmış, bu yolla yeni işlerinde onlar teşvik edilmiştir. Tarihçilerin bu şekilde ek gelir kaynakları ile taltif edilmeleri sadece son dönemlerde değil çok eskiden beri yapılagelen, "*âdet-i mülukaneden*" olan bir uygulamaydı. (Kütükoğlu, 1994: 109)

Bu türden gelirler, mansıplar ve makamlar çok çeşitli alanlarda olabiliyordu. Örneğin; Dal Mehmed Çelebi (Âsafî) (Ölm. 1597-98), Tebriz'in fethinden sonra muhtemelen hamisi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın himmeti ile dokuz yüz bin akçelik hasla Kefe (Theodosia) beylerbeyliğine, ardından da Şirvan beylerbeyliğine atanmıştı. (Eravcı, 2008).

Zübde-i Vekayiat yazarı Defterdâr Sarı Mehmed Paşa (Ölm. 1717), 23 Sevval 1115 (29 Şubat 1704) tarihinde üçüncü defa baş defterdarlığa getirilmiş, daha sonra da kısa müddetler ile (Safer 1117/Haziran 1705 ve Zilkade 1119/Şubat 1708) defterdarlık vazifesi yapmıştır. 6 Receb 1121/11 Eylül 1709 tarihinde vezaret ve beylerbeylik payesiyle ödüllendirilmiş, arpalık olarak ise Selanik mutasarrıflığına Kocaeli Sancağı da eklenmişti. (Özcan, 2006; Afyoncu, 1999: 86-87.)

3.1 Vekayi'nüvislerin Maaşları

Gelir kaynakları içerisinde tarihçiler için öncelikli ve önemli olanı şüphesiz sürekli aldıkları maaşlarıydı. Çünkü bir defaya mahsus olan gelirlerden ziyade, süreklilik arz eden gelirlerinin olması tarih yazarlarının rahat bir hayat sürmeleri hususunda önemli kabul edilmelidir.

Vekayi'nüvislerin maaşları ve maaş artışları hakkında hem arşivde hem de yazılan tarih kitaplarında muhtelif bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgi ve belgelere göre tarihçilerin maaşları hakkında bazı çıkarımlarda bulunabilmemiz de mümkün olmaktadır.

Es'ad Efendi'nin 250 Kuruş olan maaşı 1838 Kasım'ında 4 kat bir artışla 1000 kuruşa çıkartılmıştır. (BOA, C. MF., 48/2368) Es'ad Efendi'nin 1840 yılında aldığı maaşı ise; 1000 kuruşu vekayi'nüvislikten, 1000 kuruşu Takvim-i Vekayi hasılatından, 1500 kuruşu ise hayat boyu cizye malından olmak üzere 3500 kuruş olmuştur. (BOA, C.MF., 12/578; BOA, C.MF., 44/2174.) 1845 yılına gelindiğinde ise, Es'ad Efendi'nin maaşının 4000 kuruşa çıkartıldığını görmekteyiz. (BOA, C.MF., 163/8102.)

Daha sonraki bir tarihte vekayi'nüvislik görevine getirilen Lütfi Efendi'nin hayat standartlarından şikâyet ettiği bir yana bırakılırsa, 1886 yılında verilen zamlı beraber 5000 kuruş maaş aldığı görülmektedir. (BOA, İ.DH., 987/77922) 1892 yılında kendisine 3600 kuruş daha zam verildiği yine belgelerden görülmektedir. (BOA, BEO, 73/5418)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Tarih	Vekayi'nüvisin Adı	Görevi	Maaşı ve Artışı
Safer 1241 (Eylül 1845)	Şânî-zâde Mehmed Efendi	Vekayi'nüvis	250 Kuruş ⁸
6/L/1254 (23 Aralık 1838)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis ve Takvim-i Vekayi Nazırı ⁹	250 kuruştan 1000 krş. ¹⁰
12/Za/1255 (16 Şubat 1840)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis	Maaş 1000 Kuruş ¹¹
25/B/1256 (22 Eylül 1840)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis	Maaş 2.500 Kuruş ¹²
6/B/1261 (11 Temmuz 1845)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis	Maaş 4000 krş. ¹³
26/B/1303 (30 Nisan 1886)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis (Şura-yı Devlet Azası)	Zam 5000 krş olmuş. ¹⁴
27/S/1310 (20 Eylül 1892)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Maaş zammı 3600 krş. ¹⁵

Tablo 1: Vekayi'nüvislerin Maaşları

3.2 Vekayi'nüvislere Verilen Mansıp, Arpalık, Tevcihât¹⁶ ve Payeler

Vekayi'nüvislerin tarihçilik görevinden aldıkları maaşları yanında belki ondan daha önemli olanı ve onları daha fazla memnun edeni, kendilerine verilen mansıplar, payeler ve arpalıklardan elde ettikleri gelirleriydi. Bu görevler arasında; kadılık, kazaskerlik, mukataa sahipliği, zeamet sahipliği vb saymak mümkündür.

1707 yılında görev değişikliği nedeniyle, vekayi'nüvislik görevini bırakmış olan Halil Efendi'ye bu tarihte *has mukataacılığı* (konu için bkz. Çakır, 2003: 23-24, 101-102) payesi verilmişti. (BOA, C.M.L., 765/31167.) Şehzade medresesi müderrisi ve vekayi'nüvis (Kütükoğlu, 1994: 109) olan Küçük Çelebi-zâde Asım İsmail Efendi'ye, ek gelir getirmesi amacıyla 1731 yılında, Taşköprü kadılığı arpalık olarak verilmişti. (BOA, C.M.F., 8/393.) AmediHulefası iken 1769 yılında kendisine vekayi'nüvislik tevcih edilen Pertev Efendi'ye aynı zamanda Haremeyn Mukataacılığı payesi ile beraber başka bir takım Ruus-ı Hümayun da verilmişti. (BOA, C.M.F., 20/975.) Bu şekilde iltifatlara ve mansıplara çokça nail olan bir başka tarihçi de devleti yönetenler nezdinde gözde birisi olan Vâsıf Efendi'dir. Ömrünün sonlarına doğru Reisü'l-küttaplık da yapan Vâsıf Efendi'nin tarihçiliği Sultan III. Selim tarafından da takdir edilmiş ve sık sık mükâfatlandırılmıştır. 1791 yılında sınır tespiti memuriyeti ile görevlendirilen Vâsıf Efendi'nin bu görevi 6 ay kadar devam etmiştir. İstanbul'a döndüğünde kendisine başka mansıplar verilmediği

⁸Bursa Mukataasından.

⁹1831-1838 tarihleri arasında Takvim-i Vekayi Nazırlığı yapmıştır.

¹⁰Vekayi'nüvis Esad Efendi'nin 250 kuruş olan maaşının 1000 kuruşa tamamlanması.

¹¹Vekayi'nüvislik maaşının itasına dair M. Es'ad mühürlü takrir.

¹²Takvim-i Vekayi hasılatından 1.000 ve hayat boyu Cizye malından 1.500 kuruştan ibaret vekayi'nüvislik maaşının verilmesi için M. Es'ad mühürlü takrir.

¹³Vekayi'nüvis MehmedEs'ad Efendi'nin bir aylık maaşı olan 4.000 kuruşun itası.

¹⁴Şura-yı Devlet Azası, Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'ye kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilen maaşın 5.000 Kuruş'a çıkarılması hak. İrade.

¹⁵Vekayi'nüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin maaşına zam olunacak 3600 kuruşun Daire-i Şer'iyye muvazenesine ithalen tesviyesi.

¹⁶Osmanlı tarihçileri başta olmak üzere müverrihlerinin memuriyet kayıtları hakkında Erhan Afyoncu tarafından yakın zamanda yayınlanan ve Osmanlı müverrihlerine ait tevcihât kayıtlarını muhteva olan yoğun emek mahsulü çalışma bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bkz. Kaynakça.

için ekonomik yönden sıkıntıya düşen Vâsıf, etrafa bir hayli borçlanmış ve durumu şu beyit ile tarihine not düşmüştür:

“Tali'in olmaz ise burc-ı sa'âdetdekavî
Senevî mansıp ile besleyemezsin sen evi.

Bu tarihten kısa süre sonra kendisine Anadolu Muhasebeciliği verilmiş ve akabinde Enverî Efendi'nin yerine vekayi'nüvis tayin edilmiştir. (Vâsıf, 1978: XIV-XXXIX; Afyoncu, 1999: 124-125.) Çalışkanlığı, yaptığı işinde kendini ispat etmiş birisi olması ve devleti yönetenler tarafından tutulan bir isim olması sebebiyle, Vâsıf Efendi, maddi yönden oldukça kazançlı bir hayat sürmüştür denilebilir. 21 Ekim 1806 tarihinde öldüğünde, miri adına zabtedilen terekesinden 100.000 kuruş mühürlü İspanyol altını ve 100 kese tam ayar dinar çıkmıştı. Asım tarihine göre; bu durum halk arasında dedikoduya sebep olmuştu. (Asım Efendi, Tarihsiz: C.I, s.259)

1838 yılında Vekayi'nüvisEs'ad Efendi'ye *Rumeli Kazaskeri Payesi* tevcih edilmiş ve o da bu durum karşısında kaside ve beraberinde de teşekkür amaçlı bir tahrirat yazmıştır. (BOA, HH., 695/33538) Anlaşılan Es'ad Efendi, ya işini çok iyi yaparak yetkilileri memnun etmesini biliyordu, ya da devletlilerden bir hamisi vardı. Çünkü Rumeli Kazaskeri payesini almasından 1 yıl sonra 1839 yılında *Ahkâm-ı Adliye Azalığı*'na tayin edilen Es'ad Efendi, bu paye karşılığında 10.000 kuruş maaş ile de ödüllendirilmişti. (BOA, C.ADL.29/1752) Bununla da kalınmamış ve Es'ad Efendi'ye, 1842 yılında, *Takvim-i Vekayi*'den, *Cizye*'den, *Ahkâm-ı Adliye*'den ve *Nekabet*(Nakiplik) *Dairesi*'nden toplam 5.500 kuruş daha ödeme yapılmıştır. (BOA, C.MF., 39/1934) Bir diğer Osmanlı tarihçisi *Neticetü'l-Vekayiyazarı* MehmedDanış'in (Safiye Sultanzade, ölm. 1837) de, Akçaabad mukataası gelirinden kayd-ı hayat şartıyla yıllık 500 kuruş ve 1251/1836 yılı cizye fazlasından da aylık 500 kuruş maaş aldığı tespit edilmiştir. (Mutlu, 2006)

Meclis-i Valâ azası olan Mehmed Naili Bey'e, 1853 yılında hem *Takvim-i Vekayi* Nezareti hem de vekayi'nüvislik görevi verilmişti. (BOA, C.DH., 285/14228) Naili Bey'in bahsedilen iki görevinden de tatmin edici şekilde maaş ve gelir elde etmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Meşhur vekayi'nüvislerden Lütü Efendi ise muhtemelen mesleğindeki mahareti ve donanımlı bir şekilde yetişmiş olması sebebiyle aynı anda birkaç yüksek rütbeyi uhdesinde toplayabilmişti. Lütü Efendi, 1877 yılında *Şura-yı Devlet* azalığına atanmış, (BOA, İ.DH., 745/60912) ardından 1879 yılında ise *Anadolu Kazaskerliği* payesi ile taltif edilmişti. (BOA, İ.DH., 796/64606) 1887 yılında kendisine *Rumeli Kazaskerliği* payesi tevcih edilen Lütü Efendi'nin arpalık maaşına, 1892 yılında zam verilmiş ve 1901 yılında da *Şura-yı devlet* azalığı için kendisine maaş tahsis edilmiştir. (BOA, A.} MKT.MHM., 495/65; BOA, Y.MTV., 65/98; BOA, İ.ML., 46/1319//Ca-39)

Tarih	Vekayi'nüvisin Adı	Görevi	Arpalık ve Payeler
2/S/1119 (5 Mayıs 1707)	Halil Efendi	Sabık Vekayi'nüvisHotin Defterdarı	Has mukataacılığı payesi
10/L/1143 (18 Nisan 1731)	Küçük Çelebi-zâde Âsım İsmail Efendi	Şehzâde Medresesi Müderrisi ve Vekayi'nüvis	Taşköprü Kadılığı (arpalık olarak) ¹⁷
15/B/1183 (14 Kasım 1769)	EnverîSa'dullah	Vekayi'nüvis-Anadolu Muhasebeciliği	Birgi'de zeamet sahibi ¹⁸
01/M/1221 (21 Mart 1806)	Pertev Efendi	AmediHulefâlığından Vekayi'nüvisliğe	Haremeyn Mukataacılığı ve Başka Ruus-ı Hümayun ¹⁹
22/B/1205 (27 Mart 1791)	Ahmed Vasıf Efendi	Anadolu Muhasebecisi Vakayi'nüvis	İstanbul Mukataacılığı ²⁰
6/L/1254 23 Aralık 1838	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis ve Takvim-i Vekayi Nazırı ²¹	Rumeli Kazaskeri Payesi ²²
24/N/1255 (1 Aralık 1839)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis	Ahkam-ı Adliye azalığına tayin 10.000 Krş. maaş ²³
27/Ra/1258 (8 Mayıs 1842)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis	Çeşitli görevlerden 5.500 krş. ²⁴
19/Ca/1269 (28 Şubat 1853)	Mehmed Nail Bey	Takvim-i Vekayihane Nezaretî	Vekayi'nüvis İnzimamıyla ²⁵
23/R/1294 (7 Mayıs 1877)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Şura-yı Devlet Azalığına tayin ²⁶
9/M/1297 (23 Aralık 1879)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Anadolu Kazaskerliği Payesi tevcihi ²⁷
28/R/1305 (13 Ocak 1888)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Rumeli Kazaskerliği tevcihi ²⁸
27/S/1310 (20 Eylül 1892)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Arpalık maaşına zam verilmesi ²⁹
13/Ca/1319 (28 Ağustos 1901)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Şura-yı Devlet azalığından maaş tahsisi ³⁰

Tablo 2: Vekayi'nüvislere Verilen Mansıp, Arpalık ve Payeler

¹⁷Vekayi'nüvis Asım Efendi'ye Taşköprü Kazası tevcih olunmakla emr-i şerif ısdarı.

¹⁸Günlük; 2 kile arpa, 4 okka et, ve 6 çift ekmek.

¹⁹AmediHulefasındanMehmed Pertev Efendi'ye Haremeyn Mukataacılığı payesiyle vekayi'nüvislik tevcih buyrularak...

²⁰Anadolu Muhasebecisi olan Vekayi'nüvisAhmed Vasıf Efendi'ye...

²¹1831-1838 tarihleri arasında Takvim-i Vekayi Nazırlığı yapmıştır.

²²Esad Efendi'ye Rumeli Kazaskeri payesi tevcih olunduğuna teşekkürten gönderdiği tahrirat ve kasidenin huzura takdimi.

²³Sudurdan Melek Paşazâde Kadri, İsmet Beyzâde Arif ve Vekayi'nüvisEs'ad Efendilerin onar bin kuruş maaşla Ahkâm-ı Adliye azalığına tayin olundukları.

²⁴Vekayi'nüvisMehmedEs'ad Efendi'ye; Takvim-i Vekayi'den, Cizye'den, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'den ve Nakabet (Nakiplik) Dairesi'nden cem'an 5.500 kuruşun ödenmesi talebi.

²⁵Vekayi'nüvislik inzimamıyla Takvim-i Vekayihane Nezaretî, Meclis-i Vela azasından Mehmed Nail Bey'e tevcih olunduğu.

²⁶Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin Şura-yı Devlet Azalığına tayini hakkında irade.

²⁷Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'ye Anadolu Kazaskerliği payesi tevcihi hakkında irade.

²⁸Vekayi'nüvisAhmed Lütfi Efendi'ye Rumeli Kazaskerliği tevcihi.

²⁹Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin arpalık maaşının artırılması hakkında meşihat dairesinin izin yazısı.

³⁰Şura-yı Devlet Azası Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'ye maaş tahsisi.

Turkish Studies

International PeriodicalFortheLanguages, LiteratureandHistoryofTurkishorTurkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

3.3 Vekayi'nüvislere Verilen Atıyyeler

Kendilerine ait maaşları ve tahsisatları yanında, teamül haline gelmiş olan *Atıyye-i Seniyye* ödemeleri de tarihçiler için vazgeçilemez gelir kaynakları arasındaydı. Çünkü bu atıyyeler bazen aldıkları maaşlarının çok üzerinde olabilmekteydi.

Bu atıyyelerden birincisi, genellikle her yıl Muharrem aylarında padişahlara arz edilen vekayiname cüzleri ile elde edileniydi. Bu cüzlerin padişahlara veriliş amaçlarından birisini vekayi'nüvislerin doğrudan maddi çıkar temin etmelerine dönük bir uygulama olarak değerlendirmek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Bu uygulama mutad bir hal almış ve her tarihçiye cüz takdim edildiği esnada Ahmed Vasıf Efendi örneğinde olduğu gibi genellikle 1000 Kuruş Atıyye-i Seniyye ödenmiştir. (BOA, C:MF., 50/2478) Belgelerden anlaşıldığına göre; atıyye ödemeleri çeşitli bahaneler ile Osmanlı'nın son dönemlerine kadar devam ettirilmiştir. Atıyye almak için en geçerli yollar; yazılan cüzlerin takdimi yanında, padişahın kendisi ve çocuklarının doğumu için yazılan tebrikler ve şiirler ile yeni yıl tebrikleriydi. Lütfi Efendi yazmış olduğu bir yeni yıl tebriği dolayısıyla atıyye almaya hak kazanmıştı. (BOA, İ.DH., 1050/82497) Tarihçi Mütercim Asım bir defasında yazdığı cüzünü yetiştiremeyince maddi açıdan sıkıntıya düşmüş ve bu hali dilekçe ile ilgili mercilere bildirmekten çekinmemiştir. Bunun üzerine kendisine atıyyesi verildiği gibi başka bazı tahsisatlar da yapılmıştır. (BOA, HH., 1275/49493; Kütükoğlu, 1994: 110) Olağanüstü bazı durumlar karşısında ve istek halinde devlet yetkilileri tarihçilere verdikleri atıyye miktarlarında ciddi oranlarda artışlar yapabiliyorlardı. 1801 yılında İstanbul'da çıkan bir yangında evi yanan Vasıf Efendi, o sene yazdığı cüzleri takdim ederken durumu yetkililere bildirmiş ve kendisine 7.500 kuruş atıyye ihsan edilmiştir. (Kütükoğlu, 1994: 110-111) Daha da ilginç olanı ise Kanlıca'da yalı alabilmek için talepte bulunan Es'ad Efendi'ye, bu isteği karşılığında 20.000 kuruş atıyye verilmesidir. (BOA, i.DH., 3/128; Kütükoğlu, 1994: 111) Bir başka atıyye ödemesi ise; yazılan vekayi cüzlerinin kitap halinde basılması esnasında yapılmaktaydı. Lütfi Efendi yazmış olduğu tarihinin 8. Cildinin basımı için maddi açıdan desteklenmesi gerektiği düşüncesiyle 4-5 bin kuruşa ihtiyacı olduğunu bildiren bir dilekçe ile yetkililere müracaat etmiştir. (BOA, Y.A.HUS., 256/28)

Vekayi'nüvisliğin son dönemlerinde devleti yönetenler tarihçilere artık eskisi kadar cömert davranmamaya başlamışlardır. Bu durum, yazdığı tarihin VI. Cildini takdim eden Lütfi Efendi'nin bir taktirinden anlaşılmaktadır. Lütfi Efendi burada kendinden öncekilere verilen atıyyelerin, lütufların, makam ve mansıpların bolluğundan bahsederek, şimdi bunların verilmediğini, hatta bir yıl evvel yazdığı cüzlerin atıyyesini bile alamadığını söylemiştir. Bunun üzerine kendisine 200 liralık bir atıyye verilmiştir. (BOA, İ.DH., 970/76614; Kütükoğlu, 1994, s.111) Selefleri vekayi'nüvislik görevi haricinde yaptıkları; meclis üyelikleri gibi bir takım görevler sebebiyle yüklü miktarlarda gelirler elde edebilirken³¹ (BOA, C. ADL., 29/1752) Lütfi Efendi, *Şura-yı Devlet* azalığından maaş alamamaktaydı. Bu amaçla yazdığı bir takım dilekçelerden ve 5-6 yıl aradan sonra, azalığı sebebiyle kendisine maaş tahsis edilmiş ve vekayi'nüvislik maaşına zam yapılarak bu maaşı kayd-ı hayat şartıyla 5.000 kuruşa çıkartılmıştı.³² (BOA, DH.MKT., 409/59; BOA, İ.ML., 46/1319//Ca-39; BOA, İ.DH., 987/77922;)

³¹ Mesela Es'ad Efendi, Ahkam-ı Adliye azalığından 10.000 kuruş maaş almaktaydı.

³² Bu muhtemelen Osmanlı kuruşunun değer kaybıyla da ilgili bir durumdu ve devlet ekonomisinin tüm alanlarında kendisini hissettirmişti. Çünkü 1800 yılından 1870 yılına kadar ki dönemde kuruş büyük bir taşıya uğramış ve önde gelen yabancı paralar karşısında değerini %90 oranında kaybetmişti. (Bkz. Pamuk, 1999)

Tarih	Vekayi'nüvisin Adı	Görevi	Aldığı Atıyyeler
15/B/1183 (14 Kasım 1769)	EnverîSa'dullah	Vekayi'nüvis- Anadolu Muhasebeciliği	Sefer esnasında ³³
29/Ş/1200 (27 Haziran 1786)	Ahmed Vasıf Efendi	Vekayi'nüvis ve Matbaa-i Amire Nazırı	Ecza-yı vekayi arzı üzerine 1000 Kuruş atıyye ³⁴
15/Z/1215 (30 Mart 1801)	Ahmed Vasıf Efendi	Vekayi'nüvis	Evi yandığı için cüz atıyyesi ile beraber 7500 krş.
21/M/1225 (25 Ağustos 1810)	Asım Efendi	Vekayi'nüvis	Sefer esnasında ³⁵
29/Z/1226 (15 Aralık 1811)	Asım Efendi	Vekayi'nüvis	Atıyye-i seniyye ³⁶
5/B/1255 (14 Eylül 1839)	MehmedEs'ad Efendi	Vekayi'nüvis	20.000 KrşAtıyye ³⁷
11/M/1305 (29 Eylül 1887)	Lütfi efendi	Vekayi'nüvis	Atıyye-i seniyye ³⁸
7/B/1309 (6 Şubat 1892)	Lütfi Efendi	Vekayi'nüvis	Yazdığı tarihin tab'ı için 5000 krş. ³⁹

Tablo 3: Vekayi'nüvislere Verilen Atıyyeler

3.4 Vekayi'nüvislere Yapılan Diğer Ödeme ve Yardımlar

Savaşlar esnasında hadiseleri kaydetmeleri için görevlendirilen tarihçilere de çeşitli şekillerde ek ödemler yapılmaktaydı. Bu ödemeler veya yardımlar nakdi olabildiği gibi aynı de olabilmekteydi. Vekayi'nüvis, Anadolu Muhasebecisi ve Birgi'de zeamet sahibi olan, Enverî Sadullah Efendi'ye (Aktepe, 1993: 281-283; Afyoncu, 1999: 80,122-124)1769 tarihli müracaatı üzerine, günlük 2 kile arpa, 4 okka et ve 6 çift ekmek tahsisatı yapılmıştır. (Kütükoğlu, 1994: 109; BOA, HH., 16792; BOA, C.MF., 134/6693.) Ekim 1774 tarihinde, Rus orduları baş komutanı Romantsov ile görüşmek için Yaş'a giden heyete başkanlık eden Vâsıf Efendi ve heyetindeki görevlilere, mutad harçlıktan başka, 2000 kuruş da Padişah tarafından hediye edilmişti. (Vâsıf, 1978: XXV; Afyoncu, 1999: 124-125) 1810 yılına ait başka bir kayıttan ise, yine sefer esnasında kullanması için Asım Efendi'ye çadır mühimmatı verildiğini öğrenebiliyoruz. (BOA, C.DH., 63/3138.) 1807 tarihli başka bir belgeye göre; tarihçilik görevi ile orduya katılması istenen Vardani Efendi'ye de mutad uygulama üzerine tayinat verilmesi istenmektedir. (BOA, C.DH., 322/16058)

Günümüzde küçük bir mesele gibi görünebilir ama döneminde önemli bir ihtiyaç olduğu muhakkak olan, tarihçilerin yazı yazmak için kullandıkları kâğıdın da devlet tarafından kendilerine verildiğini belgelerden öğrenebiliyoruz. (BOA, C.MF., 172/8581) Tarihçiler bunlardan başka; zarar gören evlerinin tamir masrafı, kendilerine müsait olan bir ev tahsisi gibi çeşitli talepleri ile de

³³ Günlük; 2 kile arpa, 4 okka et, ve 6 çift ekmek.

³⁴ Ahmed Vasıf Efendi tarafından telif olunup, arz olunan ecza-i vekayi üzerine mutadvechile 1000 kuruş atıyye verilmesi.

³⁵ Vakanüvis el-Hac Asım Efendi'ye çadır mühimmatı verilmesi.

³⁶ Asım Efendi'nin her sene ibtidasındaatıyye-i seniyye ile kayırlmış olmasına mebni bu sene de atıyye verilmesi.

³⁷ Vekayi'nüvisEs'ad Efendiye 20.000 kuruş atıyye verilmesi.

³⁸ Yeni yıl tebriği için vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin atıyye-i seniyye ve nişan ve rütbe ile taltifleri.

³⁹ Lütfi Efendi'nin tertib etmekte olduğu tarihin 8. Cildinin basımı için gerekli para ihtiyacını bildiren dilekçe.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

devlet yetkililerinden yardım istemeye devam etmişler ve bu istekleri mümkün mertebe yerine getirilmeye çalışılmış görünmektedir. (BOA, A.}MKT., 5/66; BOA, Y.EE., 143/39)

3.5 Vekayi'nüvislerin Yakınlarına Yapılan Yardım ve İyilikler

Osmanlı tarihçileri, her zaman kendi namı hesaplarına devlet adamlarından bir karşılık beklememişlerdir. Bu iyiliklerin bazen kendi evlatları, torunları ve diğer akrabaları için de yapılmasını istemişlerdir. Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi'nin ölümü (Ocak 1827) üzerine tek varisi olan annesi, terekesini çıkarttırmış ve borçları ödendikten sonra kalan 3.884 kuruşun 2584 kuruşunu Ataullah Efendi'nin iki cariyesine paylaştırmıştır. (Şânî-zâde, 2008: C.I, LIX.) Arşivde karşımıza çıkan belgeler genellikle vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin yakınları ile ilgilidir. 1885 tarihli bir iradede; Lütfi Efendi'nin oğlu Raif Paşa'nın münasip olan bir mutasarrıflıkta istihdamı istenmektedir. (BOA, İ.DH., 958/75777) Bu iradeden sonra oğlu bir yere işe alınmamış olmalı veya başladığı yerden memnun olmamış olmalı ki, 1888 yılında, Lütfi Efendi yazdığı tarihinin 12. Cildini Padişaha sunduğu esnada, hedefini biraz daha yüksek tutarak, oğlu Raif Paşa için bir mutasarrıflık verilmesini istirham etmiştir. (BOA, Y.PRK.AZJ., 14/33) Anlaşılan bu isteği devleti yönetenlere fazla gelmiş olacak ki, oğlu Raif Paşa 1891 yılında münasip bir memuriyete atanmış ve mesele bu şekilde çözümlenmişti. (BOA, İ.DH., 1248/97832) Bir diğer belge de Lütfi Efendi'nin torunu Ali Şefik Bey hakkındadır. Buna göre; Ali Şefik Bey'in ilmiye rütbesi mülkiyeye çevrilmiş ve rütbe-i sani tevcihi ile Amedi Odasına tayin edilmiştir. Lütfi Efendi'nin bir diğer isteği ise küçük torununun Mabeyn'de istihdamına ait istirhamıdır. (BOA, İ.TAL., 1/1310/M-044; BOA, Y.PRK.AZJ., 34/80) Burada bunların sadece Lütfi Efendi'nin isteği ile olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak Lütfi Efendi'nin tecrübeleri ve bürokrasideki tanıdıkları vasıtasıyla bu işleri kolaylaştırmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Tarih	Vekayi'nüvis Adı	Yakını	İstek	Hakkında Yapılan İş ve İşlemler
2/Z/1302 (13 Ağustos 1885)	Lütfi efendi	Mahdumu (oğlu) Raif Paşa		Münasip bir mutasarrıflıkta istihdamı ⁴⁰
29/Z/1305 (7 Ağustos 1888)	Lütfi efendi	Mahdumu (oğlu) Raif Paşa	Bir mutasarrıflık verilmesi ⁴¹	
4/Ra/1309 (8 Ekim 1891)	Lütfi efendi	Mahdumu (oğlu) Raif Paşa	Bir me'muriyete tayini ⁴²	
2/M/1310 (27 Temmuz 1892)	Lütfi efendi	Hafidi (torun) Ali Şefik Bey		Rütbe-i İlmiyesinin mülkiyeye tahvili ve Rütbe-i Sani tevcihi ile Amedi Odası'na tayin ⁴³
4/S/1315 (5 Temmuz 1897)	Lütfi efendi	Torunu	Küçük torunun Mabeynde istihdamı ⁴⁴	
24/L/1325 (30 Kasım 1907)	Lütfi efendi	Zevcesi	Kocasının ölümünden sonra kendisine maaş tahsisi ⁴⁵	

Tablo 4: Vekayi'nüvislerin Yakınları Vasıtasıyla Elde Ettikleri Gelir Durumu

⁴⁰Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin mahdumu Raif Paşa'nın münasip bir mutasarrıflıkta istihdamı.

⁴¹ Lütfi Efendi'nin tarih kitabının 12. Cildini padişaha sunduğu ve oğlu Raif Paşa için bir mutasarrıflık verilmesini istirhamı.

⁴²Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin mahdumu Raif Paşa'nın bir memuriyete tayini.

⁴³Vekayi'nüvis Lütfi Efendi'nin hafidi Ali Şefik Bey'in Amedi Odası'na tayini.

⁴⁴ Lütfi Efendi'nin küçük torununun Mabeyn'de istihdamına müsaade buyrulması istirhamı.

⁴⁵ BOA, DH. MKT., 1214/2.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İlmiye sınıfı içerisinde belirli şartları haiz olan ve çeşitli cephelerden tebarüz etmiş kimselerden seçilen vekayi'nüvislerin; meslekleri ve gelir kaynakları ele alınırken, meseleye bir kaç farklı açıdan bakmak gerekmektedir.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden beri özel bir kıymet verilen tarihçilik (vekayi'nüvislik) mesleği, her ne kadar önceki devirlerde biraz farklı algılansa da, 18 ve 19. Yüzyıllarda o işi yapan şahısların kişisel durumlarına göre değişiklik arz etmektedir. Bazı tarihçiler için bu iş birinci derecede yaptıkları memuriyet olup, bunlar sadece vekayi'nüvis olarak tanınmaktadırlar. Ama bazıları için bu işin sadece ikinci hatta üçüncü veya dördüncü bir meslek olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. Devleti idare edenler onların bu yöndeki meziyetlerini takdir etmişler ve tarihçilik görevini ilave olarak onlara vermişlerdir. Bu açıdan elde ettikleri gelirleri ele alırken de meseleye bu yönüyle bakmanın faydası vardır.

Bu gelirler; sadece vekayi'nüvislik maaşı olarak değerlendirildiğinde bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Osmanlı merkez bürokrasisi içerisinde çalışan diğer birçok seçkin memur ve yönetici de olduğu gibi, tarihçilerin gelir kaynaklarını da bir bütün olarak ele almakta fayda vardır. Çünkü vekayi'nüvis olanlara bu görevleri karşılığında devletin çeşitli birimlerinden; taşrada veya merkezde farklı farklı gelirler tahsis edilmekteydi. Önceki yaptıkları iş karşılığında aldıkları ücretler, vekayi'nüvis olunca elde ettikleri gelirler, arpalıklar ve atıyyeler hepsi birlikte düşünüldüğü zaman; bu insanların gelirlerinin hangi düzeylerde olduğunu anlamamız kolaylaşmaktadır.

Vekayi'nüvislerin Padişahlar ve Sadrazamlar tarafından nasıl algılandıkları meselesi de onların gelirleri üzerinde etkili olan unsurlardan biriydi. Padişah yapılan işten, yani yazılan tarih kitaplarından hoşnut olursa, o zaman tarihçinin maddi yöndeki taleplerinin karşılığı da genellikle olumlu neticelenmekteydi. İşini iyi yapanlar, kanlıca sahillerinde yalı almak istedikleri zaman dahi talepleri olumlu karşılanabiliyordu.

Zamanın şartları içerisinde düşünmek ve ona göre değerlendirme yapmak tarihçinin en başta gelen görevlerinden birisidir. Bu pencereden bakıldığında; mesleki kariyerlerinin en üst basamaklarına tırmanabilmiş Osmanlı vekayi'nüvislerinin, her ne kadar son dönemlerde bazı sıkıntılar yaşamış olsalar da, gelirlerinin; çeşitlilik ve yaşam standardına katkı açısından yeterli olduğu ve refah düzeylerinin oldukça yüksek seviyelerde olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, C.ML., 2/S/1119, 765/31167.

BOA, C.MF., 10/L/1143, 8/393.

BOA, HH., 15/B/1183, 16792.

BOA, C.MF., 15/B/1183, 134/6693

BOA, C:MF., 29/Ş/1200, 50/2478.

BOA, C.MF., 22/B/1205, 172/8581.

BOA, C.DH., 13/ZA/1207, 51/2546.

BOA, C.DH., 29/M/1222, 322/16058

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- BOA, HH., 29/Z/1210, 1235/48063.
BOA, HH., 24/R/1217, 123/5094.
BOA, C.MF., 01/M/1221, 20/975,
BOA, C.DH., 21/M/1225, 63/3138.
BOA, HH., 29/Z/1226, 1275/49493.
BOA, HH., 29/Z/1234, 1343/52514.
BOA, HH., 29/Z/1235, 277/16255.
BOA, C.MF. S/1241, 2368.
BOA, C. MF., 16/Ş/1254, 48/2368
BOA, HH., 06/L/1254, 695/33538.
BOA, İ.DH., 15/B/1255, 3/128.
BOA, C.ADL., 24/N/1255, 29/1752,
BOA, C.MF., 12/Za/1255, 12/578.
BOA, C.MF., 25/B/1256, 44/2174.
BOA, C.MF., 27/Ra/1258, 39/1934.
BOA, A.}MKT., 14/L/1258, 5/66.
BOA, C.MF., 06/B/1261, 163/8102.
BOA, C.DH., 19/Ca/1269, 285/14228.
BOA, HH., 29/Z/1271, 124/5150.
BOA, İ.DH., 23/R/1294, 745/60912.
BOA, İ.DH., 9/M/1297, 796/64606
BOA, İ.DH., 02/Z/1302, 958/75777.
BOA, İ.DH., 29/S/1303, 970/76614
BOA, İ.DH., 11/M/1305, 1050/82497.
BOA, A.}MKT.MHM., 28/R/1305, 495/65.
BOA, Y.PRK.AZJ., 29/Z/1305, 14/33.
BOA, İ.DH., 4/Ra/1309, 1248/97832.
BOA, Y.A.HUS., 7/B/1309, 256/28.
BOA, İ.TAL., 2/M/1310, 1/1310-(M-044).
BOA, Y.MTV., 22/M/1310, 65/98.
BOA, BEO, 27/S/1310, 73/5418.
BOA, DH.MKT., 17/S/1313, 409/59.
BOA, Y.PRK.AZJ., 4/S/1315, 34/80.
BOA, İ.ML., 13/Ca/1319, 46/1319//Ca-39.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

BOA, DH. MKT., 24/L/1325, 1214/2.

BOA, Y.EE., 6/R/1327, 143/39.

BOA, MF.MKT., 8/L/1327, 1142/18.

BOA, Y.EE.KP., 17/Ra/1329, 35/3438.

1. Diğer Kaynaklar

AFYONCU, Erhan, (1999), “Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihât Kayıtları –I”, *Belgeler*, XX/24, s.77-155.

AFYONCU, Erhan, (2005), “Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihât Kayıtları –II”, *Belgeler*, XXVI/30, s.85-193.

AHMED VASİF EFENDİ, (1978), *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (Yay. M. İlgürel), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmânî*, (Haz. R. Toparlı), Ankara: TDK.

AKTEPE, Münir, (1993), “Enverî”, *İA*, IV, s.281-283, İstanbul: MEB.

AKTEPE, Münir, (1993), “Es’ad Efendi”, *İA*, IV, s.363-365, İstanbul: MEB.

AKÜN, Ömer Faruk, (1962), “Nergisî”, *İA*, IX, s.194-197, İstanbul: MEB.

ÂSİM EFENDİ, (Tarihsiz), *Tarih*, C.I, İstanbul.

BAYSUN, Cavid, (1960), “Naîmâ”, *İA*, IX, s.44-49.

ÇAKIR, Baki, (2003), *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi Yay.

ÇELİK, Ali, (2003), “Tarih Yazıcılığında ‘İsnad’ın Kullanılışı ya da ‘Rivayetçi Metod’”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III*, S.2, ss.5-21.

ERAVCI, Mustafa, (2008), “Dal Mehmed Çelebi”, *Historians of the Ottoman Empire*. (Ed. C.Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer), (Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (CMES), (<http://www.ottomanhistorians.com>.)

KARASAR, N. (2000). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, (10.b.), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, (1994), *Vekayi’nüvis – Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

MEHMED CEMÂLEDDİN, (2003), *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Âyîne-i Zurefâ)*, (Haz. Mehmet Arslan), İstanbul: Kitabevi Yay.

MUTLU, Şamil, (2006), “MehmedDâniş”, *Historians of the Ottoman Empire*. (Ed. C. Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer), (Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (CMES), (<http://www.ottomanhistorians.com>.)

ÖZCAN, Abdülkadir, (2006), “Mehmed Paşa, Defterdar, Sarı, Bakkalzâde”, *Historians of the Ottoman Empire*. (Ed. C. Kafadar, H. Karateke, C. Fleischer), (Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (CMES), (<http://www.ottomanhistorians.com>.)

ÖZCAN, Abdülkadir, (2003), “Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, *Sosyal BilimlerEnstitüsü Dergisi*, S. 14 Yıl : 2003/1, s.55-62.

PAKALIN, Mehmed Zeki, (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul: MEB. Yay.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

-
- PAMUK, Şevket, (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: TVYY.
- ŞÂNÎ-ZÂDE MEHMED ATA'ULLAH EFENDÎ, (2008), *Şâni-zâde Tarihi*, C.I, (Haz. Z. Yılmaz), İstanbul: Çamlıca Basım yay.
- ÜNAL, Mehmet Ali, (2011), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

BAHRÎ MEMLÜKLER DÖNEMİNDE TAHT DEĞİŞİKLİĞİNDE SALTANAT NÂİBİNİN ROLÜ*

*M. Fatih YALÇIN***

ÖZET

Memlûkler, 1250-1517 yılları arasında yaklaşık iki buçuk asır Mısır ve Suriye coğrafyasında hüküm sürdü. Memlûkler Devleti askeri esaslara dayanan bir devlettir. İdarî teşkilatın oluşturulduğu, hakimiyetin yerleştirildiği, Moğollarla ve Haçlılarla yapılan mücadelelerden büyük başarılar elde edildiği Bahri Memlûkler dönemi, bu çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır. Veraset sisteminin tam olarak uygulanamadığı Bahri Memlûkler döneminde tahta geçen yirmi dört sultanın tahttan indirilmelerinde ve tahta çıkışlarında, sultandan sonra ikinci güç sahibi olan saltanat nâiblerinin rolünü ortaya koymak bu çalışmanın amaçları arasındadır. Ayrıca incelenen yüz otuz iki yılda saltanat nâiblerinin taht değişikliklerindeki etkilerinde meydana gelen değişim seyri de ele alınmıştır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İncelenen birinci bölümde saltanat nâiblerinin taht değişikliğinde en önemli faktör olduğu görülmektedir. Saltanat nâiblerinin taht değişikliğinde etkin olmalarının sebepleri üzerinde durmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra tahta çıkmayı başaran saltanat nâiblerinin bunu nasıl başardıklarını da incelenecektir. İkinci bölümde ise saltanat nâibleri, tahtın değişmesinde eskisi gibi etkili olamamaktadır. Hatta zamanla taht değişikliğinde hiçbir etki gösterememektedir. Onların bu güç kaybı başka emirlerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu bölümde, saltanat nâiblerinin güç kaybına neden olan etkenlerin neler olduğu üzerinde de durulmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada, kronolojik sıraya riayet edilerek, dönemin kaynaklarından tespit edilebildiği kadarıyla saltanat nâiblerinin taht değişikliklerindeki rolleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bahri Memlûkler, Saltanat Nâibi, Taht Değişikliği

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, El-mek: mfyalcin@sakarya.edu.tr

Bu makale, yazarın “Bahri Memlûkler’de Nâib-i Saltanatlık” başlıklı tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

ROLE OF THE NAIB AS-SALTANA IN SUCCESSION TO THE THRONE IN THE BAHRI MAMLUKS PERIOD

ABSTRACT

The Mamluks ruled Egypt and Syria for nearly two centuries between 1250 and 1517. The state structure of Mamluks was based on the military principles. The period of Bahri Mamluks, when the administrative structure was created, the period of successful struggle with the Mongols and Crusaders, is the limit of this study. The one of the objectives of this study is to present the role of the naibs as-saltana who were only second to the Sultan himself, in a period in which there is no clear line of succession. In the period of Bahri Mamluks, the naibs as-saltana played a considerable role in the succession of twenty four sultans in their way to the throne. In addition, the change of the role of the naibs as-saltana in the succession is taken into consideration for the hundred thirty two years that we examined closely. This study has two parts. In the first part, we see that the naibs as-saltana as the most important figure in the succession to the throne. We try to examine the reasons of their power in effecting the succession. In addition, we will study the naibs as-saltana who made their way to the throne and how they achieved this. In the second chapter, the naibs as-saltana were not so effective as used to be in the past. Even in time, they lost all their power of effecting the succession to the throne. In this period their lack of power caused the other amirs take more active roles in the succession. In this chapter, we try to underline the reasons behind this loss of power of the naibs as-saltana. In this study we try to examine the change of role of the naibs as-saltana in the succession to the throne, in the light of primary sources, in the chronological order.

Key Words: Bahrî Mamluks, Naib as-Saltana, Succession to the Throne

GİRİŞ

İki buçuk asır Mısır, Şam ve Hicaz gibi İslâm dünyasının önde gelen bölgelerinde hüküm süren, dönemin tarihçilerinin Türk devleti olarak adlandırdığı Memlükler (648-923/1250-1517), Bahrî (648-784/1250-1382) ve Burcî (784-923/1382-1517) şeklinde iki döneme taksim edilmektedir. Devletin idarî teşkilatı oluşturulurken Selçuklu mirasını kullanan Eyyûbîler'den yararlanılmıştır.¹

Memlükler idarî teşkilatı askerî sınıf, divan görevlileri ile dinî ve adlî görevliler olmak üzere üç kategoride sınıflandırılmaktadır.² Bu üç kategoride yer alan görevliler arasında en önemli ve en etkilisi askerî sınıftır.³ Devletin idarî teşkilatının temelini atıldığı ve şekillendirildiği Bahrî

¹ Bu iki dönemin isimlendirilmesi ile ilgili bk. David Ayalon, "Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate", *Târih*, I, (1990), s. 3-53. Selçuklu-Memlükler irtibatı için bk. Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri" *Belleten*, Cilt LXVIII/251, (2004), s. 105-131.

² Kalkaşendî, *Subhu 'l-a'sâ fî sinaati 'l-inşâ*, (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-XV, Beyrut 1910-1920, IV, 16-38.

³ Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 145.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Memlûkler döneminde sarayda askerî sınıfa mensup yirmi beş görevliden en yüksek rütbedeki görevli saltanat nâibidir.⁴

Memlûkler Devleti'nde sultandan sonraki en güçlü emîr, saltanat nâibiydi. Önemli bir nüfûza sahip olan saltanat nâibi, orduyu denetleme, mezâlîm meclislerini yönetme, iktâlarla ilgili istekleri ve bu konuda yapılan şikayetleri dinleme gibi görevleri icra ederdi. Yalnızca vezirlik ve kadılık gibi birkaç önemli görev hariç bütün vazifelere doğrudan tayinler yapabiliyordu. Vezirlik ve kadılık gibi görevlere tayin hususunda yaptığı teklifler Sultan tarafından genellikle kabul edilirdi.⁵

Önemli yetkileri haiz saltanat nâiblerinin saltanat değişikliğinde de etkin olması beklenir. Özellikle veraset sisteminin tam olarak uygulanamaması saltanat nâiblerinin taht değişikliğinde ne gibi roller üstlendiğini merak konusu etmektedir. Şu da belirtilmelidir ki Bahrî Memlûkler döneminde, askerî hiyerarşi içinde yetenekleri sayesinde yükselerek, kendisini destekleyen memlûk zümresinin rakiplerine üstünlük sağlamasıyla tahta el koyan güçlü emîrlere de mevcuttu.⁶ Bu güçlü emîrlere arasında tahta geçmeyi tercih eden saltanat nâiblerinin var olup olmadığı sorusu da ilgi çekmektedir.

Veraset sisteminin uygulanamadığı bir dönemde sultandan sonraki en güçlü emîr olan saltanat nâibinin, taht değişikliğinde üstlendiği rolü ve etkisini ele aldığımız bu çalışma, Bahrî Memlûkler dönemi ile sınırlıdır. Çalışmada saltanat nâiblerinin taht değişikliğindeki rolü iki bölümde incelenmiştir.

İlk Dönem

655 (1257) yılında el-Melikü'l-Mu'iz Aybek'in öldürülmesinden sonra 10 veya 15 yaşındaki⁷ el-Melikü'l-Mansûr Nûreddîn Ali emîrlerin ittifakıyla tahta geçince, saltanat nâibliği görevine Aybek'in memlûkü Kutuz getirildi. Kutuz, sultanın yaşının küçüklüğü dolayısıyla devlet yönetimini tamamen eline geçirdi.⁸ Nüfûz sahibi bir saltanat nâibi olan Kutuz, siyasi dehası ve kabiliyeti sayesinde tahtın sahibi olmayı başardı. Devletin kuruluşunun daha ilk yıllarında saltanat nâibliğinin çok önemli bir konumda olduğunun çarpıcı bir örneği olan Kutuz, 656 (1258) yılında bazı Bahrî Memlûk liderlerinin desteğiyle Mısır'ı tehdit eden Kerek emîri el-Melikü'l-Mugis'i Sâlihiye'de mağlup etti. Bunun dışında Mısır ve Suriye üzerinde beliren bir başka tehlike de Moğolları. İç ve dış tehditlerin devletin bekasını tehlikeye düşürdüğü bir halde emîrleri toplayan Kutuz, Nûreddîn Ali'nin içinde bulunulan şartlarda tahtta kalmasının doğru olmadığını, onun yerine cesur, güçlü, Moğollar'la mücadele edebilecek, herkesin itaat edeceği bir kişinin sultan olması gerektiğini bildirdi. Orada bulunan emîrlerin bu vasıfların onda bulunduğunu işaret etmeleri

⁴ Kalkaşendî, *Subh*, IV, 16-17.

⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-ebzar fî memaliki'l-emsar devletü'l-memaliki'l-ula*, (nşr. Dorothea Krawulsky), Beyrut 1986, s. 54; Makrizî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), I/1-IV/3, Kahire 1956-1973, I/1, 373; Kalkaşendî, *Subh*, IV, 16-17; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 133; İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, 2004, s. 94.

⁶ İsmail Yiğit, *Siyâsi-Dini- Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991, s. 182-183; Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar 'Sultanı Öldüren Sultan Olur', *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:32 Sayı:53, (2013) s. 161.

⁷ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-mulukiyye fî'l-devleti'l-Türkiyye: Târîhu devleti'l-memalik el-bahriyye fî'l-fitra min 648-711 hicriyye*, (nşr. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987, s. 39; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer*, (nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb), I-III, Kahire t.y., III, 231; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XII, Kahire 1956, XIII, (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1970, XIV (nşr. Cemal Muhammed Muhriz-Fehim M. Şeltût), Kahire 1971, XV, (nşr. İbrahim Ali Tarhan), Kahire 1972, XVI, (Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972, VII, 41.

⁸ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, (nşr. Ulrich Haarmann), VIII, Kahire 1971, (nşr. Hans Robert Roemer), IX, Kahire 1960, VIII, 33; Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, (nşr. Hasan İsmail Merve- Mahmûd Amaut), Beyrut 1999, s. 360; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefa ve'l-mülûk ve's-selatin*, (nşr. Saîd Abdülfettah Aşur), Mekke 1962, s. 262.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

üzerine “el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn” unvanıyla Kutuz, Nûreddîn Ali'nin yerine tahta geçirildi.⁹ Böylece Kutuz, sultanın nâibi iken tahta geçen ilk saltanat nâibi oldu.¹⁰

Kutuz'dan sonra tahta geçen, yaptığı idarî düzenlemeler ve kurduğu müesseselerle devlet teşkilatının oluşumunda önemli bir yeri olan ve devletin gerçek kurucusu sayılan Sultan Baybars, Dimaşk'ta seferde iken 28 Muharrem 676 (1 Temmuz 1277) tarihinde vefat etti. Böyle güçlü bir sultanla birlikte uzun yıllar saltanat nâibi olarak çalışan ve aynı zamanda Baybars'ın memlûkü de olan Bedreddîn Bîlik, idarî alanda etkin bir konumdaydı. Sultan Baybars'ın ölümü ve sonrasında herhangi bir isyanın patlak vermesini engelleyerek yeni sultanın tahta geçiş sürecini başarılı bir şekilde yürüttü. Bîlik, Dimaşk'taki ordunun yönetimini ele alarak orduyla birlikte Kahire'ye kadar geldi. O, Baybars'ın ölümünü askerlerden gizleyerek, sanki Baybars hastaymış gibi onu Kahire'ye getirmekle kalmadı, ayrıca Dimaşk'tan hareket etmeden önce Baybars'ın ölüm haberini bir mektupla oğlu Bereke'ye de bildirdi. Kahire'ye ulaşınca kadıların huzurunda Bereke için askerlere yemin ettirdi ve büyük emîrlerle birlikte “el-Melikü's-Saîd” unvanıyla onun tahta geçmesini sağladı (676/1277).¹¹ Saltanat nâibi Bîlik örneğinde, veliahdın saltanat nâibinin süreci doğru bir şekilde yönetmesiyle tahta geçebildiğini görmekteyiz. Saltanat nâibi tahtın yeni sahibini herhangi bir isyan ortaya çıkmaksızın tahta geçirdi. Bu durumu onun siyasî kabiliyetine bağlamak mümkündür.

Sultan Bereke'nin babası Sultan Baybars döneminin önde gelen emîrlerinden biri olan Kalavun, Bereke ile kızını evlendirerek sultanla akrabalık ilişkisi kurdu ve kazandığı başarılar ile de itibarını daha da artırdı. Hatta emîrlerin teklifine rağmen tahta geçmeyi reddeden Kalavun, Bereke'nin tahttan indirilip yerine Baybars'ın yedi yaşındaki bir diğer oğlu olan Sülemiş'in “el-Melikü'l-Adil” unvanıyla tahta çıkmasını sağladı (678/1279).¹² Bu dönemde o, hem atabek hem saltanat nâibi görevlerini üstlendi. Kalavun'un bu dönemde fiilen sultan olduğu ve bastırılan sikkelerin bir yüzünde Sülemiş'in diğer yüzünde Kalavun'un isminin bulunmaktaydı.¹³ Her ne kadar tahta Sülemiş'i geçirse de gücünü ve yetkilerini kullanarak saltanatı ele geçirmek için fırsat kollamaktaydı. Zaten ülkeyi yönetmesi beklenmeyen çocuk yaştaki sultan Sülemiş yerine ülke işlerinde tek başına hüküm sürmeye başladı. Sultan Sülemiş için emîrlerden bağlılık yemini alan Kalavun, bir taraftan emîrlere ihsanlarda bulundu diğer taraftan da bazı emîrlere de Şam bölgesinde nâiblik vermek suretiyle emîrlerin desteği için zemin hazırladı. Ayrıca Baybars ve Bereke'ye ait memlûklerin önde gelenlerini hapsederek onların muhtemel tehditlerinden de emin oldu. Bu faaliyetleri neticesinde Kalavun, kendisine tahta giden yolu açtı. Sultan Sülemiş'in tahtta kaldığı yaklaşık 5 ay boyunca devlet yönetimi zaten onun elindeydi. Emîrlerle ve askerlerle ilişkisinde

⁹ Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 40-42; İbn Haldun, *Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-Sultani'l-ekber*, I-V, Beyrut 1992, V, 449; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VII, 44-47; Aynî, *İkdü'l-cümân fî tarihi ehli'z-zaman*, (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-IV, Kahire 1982, I, 181-183; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, 234; Makrîzî, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), I/1-IV/3, Kahire 1956-1973, I/2, 414-417.

¹⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (nşr. Hellmut Ritter vd), I-XXXI, Wiesbaden 1962-2004, XXIV, 252; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 39; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VII, 55; Aynî, *İkdü'l-cümân*, I, 220; İbn Dokmak, *en-Nefhatü'l-miskiyye fî'd-devleti'l-Türkiyye*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Sayda 1999, s. 254; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, III, 238-239.

¹¹ Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 86; Makrîzî, *Sülûk*, I/2, 644-645; Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm: sene 671-680*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Beyrut 2000, s. 31; Baybars, *Muhtârü'l-ahbar*, (nşr. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1993, s. 65; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VIII, 209-210, 219, 225; İbn Haldun, *Iber*, V, 466; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 87; Aynî, *İkdü'l-cümân*, II, 185; Makrîzî, *Sülûk*, I/2, 642-643; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VII, 175-177.

¹² İsmail Yiğit, “Kalavun”, *DİA*, XXIV, 2001, s. 227; Linda Northrup, *From Slave To Sultan The Career Of al-Mansur Qalawun and The Consolidation Of Mamluk Rule In Egypt and Syria*, s. 75.

¹³ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VII, 270; a.mlf., *el-Menhelü's-safi ve'l-mustevfi ba'de'l-vafi*, (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-VIII, Kahire 1984-1999, IX, 91; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeylü aleyhâ*, (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-1974, III, 203.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

sultan gibi davranması da devleti tek başına yönettiğinin bir göstergesiydi.¹⁴ Kalavun'un 678 (1279) yılında tahta geçmesinde, sultanın yaşının küçüklüğü yanında kurduğu güçlü ilişkiler ve iyi bir devlet adamı olmasının etkili olduğunu söylenebilir.

Kalavun, tahta geçince memlûkü Toruntay'ı saltanat nâibi olarak tayin etti.¹⁵ Kalavun'un ölümünden (689/1290) sonra saltanat nâibi Toruntay, yeni sultanın seçilmesinde etkili bir rol üstlendi. Başta Toruntay olmak üzere diğer emîrlere bir araya gelip yeni sultanı Kalavun'un oğlu el-Melikü'l-Eşref Halil olarak belirlediler (689/1290).¹⁶ Eşref Halil, sultan olunca kendisinin tahta çıkmasında katkısı bulunan Toruntay'ı, babasının zamanındaki gibi saltanat nâibliği görevinde bıraktı.¹⁷ Fakat Sultan Halil, Toruntay'ı sevmezdi. Bu yüzden atamasından birkaç gün sonra yakaladığı ilk fırsatta Toruntay'ı azlederek öldürttü.¹⁸ Saltanat nâibi Toruntay örneğinde, sultanın değişiminde saltanat nâibinin etkili olduğunu ve veliahdın tahta geçtiğini görmekteyiz.

el-Melikü'l-Eşref Halil, Toruntay'ın yerine aslen Kalavun'un memlûkü olan Emîr Baydarâ'yı saltanat nâibi olarak atadı. Ancak Baydarâ saltanat nâibi olmasına rağmen yönetimde etkili olamadı. Onun nâiblik görevine getirilmesinden sonra vezâret makamına getirilen ve daha önce hiçbir vezirin elde edemediği büyük bir saygınlığa ulaşan İbnü's-Sel'ûs, sultandan aldığı destek ile başta saltanat nâibi Baydarâ olmak üzere diğer emîrlere itibar göstermedi.¹⁹

İbnü's-Sel'ûs'a aşırı itibar gösteren Sultan'a karşı saltanat nâibi Baydarâ'nın husumeti arttı. Baydarâ, Sultan'ı öldürmek üzere fırsat kolladı ve zaman içerisinde bazı emîrlerin de desteğini almayı başardı. Aradığı fırsatı, Sultan'ın 693 (1293) yılında av için Kahire'den uzaklaşmasıyla yakaladı. Saltanat nâibi Baydarâ ve veziri İbnü's-Sel'ûs'un da aralarında bulunduğu emîrlerle İskenderiye yakınlarında avlanan Sultan, av esnasında تنها bir yerde korunmasız kaldı. Bu durumu değerlendiren Baydarâ ile beraberindeki bazı emîrlere onu öldürdü.²⁰ Suikastın ardından Baydarâ, oradaki emîrlere tarafından "el-Melikü'l-Kâhîr" ya da "el-Melikü'l-Rahîm" unvanıyla sultan ilan edildi. Ancak Baydarâ bir gün sonra Kalavun'un önde gelen memlûklerinden olan emîr Zeyneddîn Ketboğa tarafından katledildi. Ardından Ketboğa, Kalavun'un henüz dokuz yaşındaki oğlu Muhammed'in "el-Melikü'n-Nâsır" unvanıyla sultan ilan edilmesini sağladı (693/1293).²¹ el-Melikü'n-Nâsır Muhammed, tahta oturunca kendisinin tahta geçmesinde etkili olan Ketboğa'yı

¹⁴ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, VII, 270; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 293-294; İbn Habîb, saltanat süresinin üç ay olduğunu ifade etmektedir (*Tezkiretü'n-nebih fî eyyami'l-mansur ve benih*, (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-III, Kahire 1986, I, 142).

¹⁵ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 296.

¹⁶ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 303-304.

¹⁷ Aynî, *İkdü'l-cûmân*, III, 26; Baybars, *Zübdetü'l-fikre fî tarihi'l-hicre*, (nşr. D. S. Richards), Beyrut 1998, s. 274.

¹⁸ Aynî, *İkdü'l-cûmân*, III, 28-30; Baybars, *Zübdetü'l-fikre*, s. 274-275; İbn Haldun, *İber*, V, 478-479; İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1938, VIII, 99-101; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 757-758; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 310.

¹⁹ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VIII, 108-109; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 761-762; a.mlf., *Kitâbü'l-mukaffâ'l-kebir*, (nşr. Muhammed Ya'lavi), I-VIII, Beyrut 1991, VI, 206-208; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire, ts. XIX-XXVII (nşr. M. Ebü'l-Fazl-Ali M. el-Bicâvî-Hüseyin Nassâr v.dğr.), Kahire 1975-1985, XXIX (nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, XXX (nşr. Muhammed A. Şaîre - M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990, XXXI (nşr. el-Bâz el-Arîni-Abdülaziz el-Ehvânî), Kahire 1992, XXXI, 191-192 [diğerlerinin sayfa numaraları nerede?]. Sultanın geniş yetkiler verdiği ve devlet idaresinde kendisinden sonraki ikinci adam haline getirdiği vezir İbnü's-Sel'ûs için bk., Fatih Yahya Ayaz, "Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: V, sayı: 1, (2005), s. 91-122.

²⁰ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 313.

²¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, (nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Cize 1998, XVII, 663; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 691-700, s. 27; İbn Haldun, *İber*, V, 482; Kütübî, *Fevât*, I, 407; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, VIII, 17-20; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 259-267; İbnü'l-Cezerî, *Târîhu havâdisi'z-zaman ve enbâ'uhu ve vefâyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yan min ebâ'ihî*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-III, Beyrut 1998, I, 191; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 316; Baybars, *Muhtar*, s. 96-97.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

saltanat nâibi olarak tayin etti.²² Görülen odur ki, Baydarâ, ülke yönetiminde etkisiz kalsa da kendisine destek veren emîrlar sayesinde önce Sultan'ı katletti ve ardından da Sultan ilan edildi. Fakat topladığı güç yetersiz olunca Baydarâ da katledildi. Baydarâ'yı öldüren ve Kalavun'un oğlunu tahta getiren Ketboğa'nın güçlü bir emîr olduğu ve dönemin nüfûz sahibi emîrlarının getirildiği en yüksek rütbedeki askerî makam olan saltanat nâibliğine atandığı görülmektedir.

Makrîzî, dokuz yaşındaki el-Melikü'n-Nâsır Muhammed (693-694/1293-1294) döneminde devleti Ketboğa'nın idare ettiğini, sultanı devre dışı bıraktığını, sultanın da sadece sultanlık unvanını taşıdığını zikreder.²³ Bu durum karşısında iktidarı ele geçirmek isteyen vezir Şücâî, saltanat nâibi Ketboğa aleyhine gizliden gizliye bir mücadele başlattı. Ülke yönetimini onun elinden almak için Burcî memlûklerinin²⁴ desteğini sağladı. Ancak bunu öğrenen Ketboğa, baskın çıkarak Şücâî'yi öldürdü. Onu destekleyen Burcî memlûklerin ileri gelenlerini tutuklattı.²⁵ Böylece vezir ile saltanat nâibi arasındaki güç mücadelesinden saltanat nâibi Ketboğa başarılı çıktı. Bu olaydan sonra Ketboğa, devlet idaresinde rakipsiz hale geldi.²⁶ Bunun ardından sultanlık makamını ele geçirmeyi hedeflediği anlaşılan Ketboğa, durumun kendi lehine dönmesini bekledi ve bu arada etkili emîrların gönlünü almaya çalıştı. Ketboğa, 694 yılı Muharrem ayında (Kasım 1294) halife başta olmak üzere kadıları ve emîrlari bir toplantıya çağırdı. Toplantıda sultanın yaşının küçüklüğü sebebiyle yeterli ehliyetinin olmadığını gerekçe göstererek tahttan indirilmesini ve kendisinin "el-Melikü'l-Adil" unvanıyla sultan ilan edilmesini sağladı.²⁷ Ardından emîrlari ve memlûklerini bir araya getirmek için düzenlediği törende, memlûklerine emîrlik payesi verdi. Saltanat nâibliği görevine de kendisinin tahta çıkmasında önemli katkıları olan ve Kalavun'un memlûklerinden Laçin'i getirdi.²⁸ Saltanat nâibi Ketboğa örneğinde, saltanat nâibinin tahta çıkardığı küçük yaşta veliahdın, yine saltanat nâibi tarafından tahttan indirildiği görülmektedir. Sultanın yaşının küçüklüğünü iyi değerlendiren Ketboğa, rakiplerini de ortadan kaldırdı. Tahta çıkmak için uygun ortamı hazırlayan Ketboğa'nın saltanat nâibliğinden tahta çıkan dördüncü emîr olduğunu görmekteyiz.

Ketboğa'nın tahtta kaldığı iki yıl içerisinde emîrların ve halkın tepkisini çeken birtakım gelişmeler vuku buldu. Bu dönemde yaşanan kıtlık, fiyat artışı ve salgın hastalıklar ile İlhanlı tahtına oturan Gazan Han'dan²⁹ (ö. 703/1304) kaçan Uyrat kabilesine³⁰ mensup binlerce gayrimüslim Moğol, Memlûk topraklarına göç etti. Moğol asıllı olan Sultan Ketboğa, onları çok iyi karşıladı. Onların henüz Müslüman olmayan emîrlarına da önemli görevler verdi ve iktâ dağıttı. Sultan'dan aldıkları destek ile devlet işlerinde etkili olmaya başlayan Uyratlar, memlûklerin düşmanlığını kazandılar. Ülkede yaşanan kıtlıkla birlikte çok sayıda Uyrat mensubunun Kahire'ye

²² İbn Tağrıberdî, *Menhel*, X, 268; İbn Haldun, *İber*, V, 483; Kütübî, *Fevât*, IV, 35; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 268-270; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 316-7; İbn Habîb, *Tezkire*, I, 169; İbnü'l-Cezerî, *Târîhu havadisü'z-zaman*, I, 196; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VIII, 20, 24; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VIII, 173.

²³ Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 794.

²⁴ Kalavun'un yeni bir hanedan kurmak amacıyla çok sayıda satın aldığı ve Türk memlûklerle karışmaması için yerleştirdiği Kalatü'l-Cebel'deki burçlara nispetle adlandırılan Burcî memlûkler için bk. Kazım Y. Koprıman, "Burciyye", *DİA*, VI, 419-420.

²⁵ Baybars, *Zübde*, s. 300-301; İbnü'l-Furât, *Târîh*, VIII, 178-179; Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 798-802; İbn Tağrıberdî, *Menhel*, X, 269-270; İbn Haldun, *İber*, V, s. 483-484. Vezir Şücâî için bk. İbnü'd-Devâdârî, VIII, 353-355.

²⁶ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VIII, 183.

²⁷ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VIII, 49-50; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VIII, 191-193.

²⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVII, 673; İbn Habîb, *Tezkire*, I, 178; Baybars, *Muhtar*, s. 101; Baybars, *Zübde*, s. 305; *Tuhfe*, s. 144; İbnü'l-Furât, *Târîh*, VIII, 193; Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 806-807; İbnü'l-Cezerî, *Târîhu havadisü'z-zaman*, I, 247; İbn Haldun, *İber*, V, 484; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 282-283; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 320; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VIII, 56.

²⁹ Gazan Han ile ilgili bk. Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

³⁰ Bu dönemde Memlûklere sığınan Uyratlılar ile ilgili detaylı bilgi için bk. Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Târîh İncelemeleri Dergisi*, XV, (2000), s. 105-120.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

gelmesi ve onlara gösterilen ihtimam, halk arasında ve askerî sınıfta büyük bir muhalefet oluşturdu. Bu olumsuz şartları çok iyi değerlendirip muhalefeti körükleyen saltanat nâibi Laçin, Zilkâde 695 (Ağustos 1296) tarihinde Ketboğa'nın Suriye'ye doğru yola çıkmasını iyi bir fırsat olarak telakki etti ve Ketboğa'yı tahttan indirmek için muhalif emirlerle anlaştı. Bölgedeki işlerini bitirdikten sonra Mısır'a dönmek için yola çıkan Sultan Ketboğa, memlûklerinden bazılarının Laçin tarafından öldürüldüğü ve kendi aleyhine birtakım işler çevrildiği haberini alınca kaçarak Dimaşk'a geri dönmek zorunda kaldı ve burada bir süre ikamet etti.³¹ Saltanat nâibi Laçin liderliğindeki muhalif emirler, bir araya gelerek yaptıkları toplantıda Ketboğa'yı saltanat makamından indirerek Laçin'i "el-Melikü'l-Mansur" unvanıyla sultan ilan ettiler (Muharrem 696/ Kasım 1296).³² Durumu öğrenen Ketboğa, Laçin'den eman istedi.³³ Ketboğa'nın iktidara getirilmesini sağlayarak saltanat nâibliğini üstlenen Laçin örneğinde, sultanın bazı zafiyetleri neticesinde yaşanan huzursuzlukların ortaya çıkardığı muhalefeti örgütleyen ve bu muhalefetin liderliğini üstlenen saltanat nâibinin sultan olduğunu görmekteyiz.

Laçin, tahta çıkınca önce hoşdaşı³⁴ Karasungur'u saltanat nâibi olarak görevlendirdi. Ancak kısa bir süre sonra onu görevden alarak tutuklattı. 696 yılı Zilkâde ayına (1297 Ağustos) gelindiğinde Laçin, memlûkü Mengutemur'u saltanat nâibi olarak tayin etti.³⁵ Ancak sultan ve memlûkü olan saltanat nâibinin tutumları emirlerin hoşnutsuzluğunu sebep oldu ve bu durum sonunda isyana dönüştü.³⁶ 698 yılı Rebûlâhîr ayında (Ocak 1299) Sultan Laçin ve saltanat nâibi Mengutemur, Emîr Seyfeddîn Gürcî ve Emîr Seyfeddîn Tuğçî³⁷ önderliğindeki muhalif Burcî memlûkler tarafından öldürüldü.³⁸ Laçin ve Mengutemur'un öldürülmesinde etkili olan emirler el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'i ikinci defa tahta çıkarma ve Seyfeddîn Tuğçî'yi de saltanat nâibi yapma hususunda anlaştılar. Ancak planlananlar istenildiği gibi gerçekleşmedi. Zira tahta geçmesi için davet edilen el-Melikü'n-Nâsır, Kahire'ye ulaşmadan önce Gürcî ve Tuğçî öldürüldü.³⁹

Kahire'ye ulaşan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed, emirlerin ona bağlılık yemini etmesiyle yaklaşık 15 yaşında 698 yılı Cemâziyelevvel ayında (Şubat 1299) ikinci kez tahta geçti. Onun Sultan olması konusunda Sellâr başta olmak üzere Kalavun'un memlûklerinin rolü büyüktü. Bu emirleri önemli mevkilere getiren Nâsır, Sellâr'ı saltanat nâibi, Baybars el-Çaşnigir'i üstadâr ve Bektemur'u da emîr-i candâr olarak atadı.⁴⁰

³¹ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VIII, 60-63; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 320-321; İbn Habîb, *Tezkire*, I, 184-185; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, 691-700, s. 39, 44, 51-52; Baybars, *Zübde*, s. 310-312; İbnü'l-Cezerî, *Târihu havadisü'z-zaman*, I, 331-332, 256-257, 335-336; İbnü'l-Furât, *Târih*, VIII, 221; Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 818-820; Kütübî, *Fevât*, III, 219; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 312-313, Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 307-308

³² Baybars, *Muhtar*, s. 104; Baybars, *Zübde*, s. 313; İbnü'l-Furât, *Târih*, VIII, 223-224; İbnü'l-Cezerî, *Târihu havadisü'z-zaman*, I, 332-333; Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 820.

³³ İbn Habîb, *Tezkire*, I, 193.

³⁴ Memlûkler döneminde, aynı efendinin hizmetindeki arkadaş anlamında kullanılan hoşdaş ile ilgili bk. David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (çev. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), s. 238-247.

³⁵ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 323; İbn Habîb, *Tezkire*, I, 194; İbnü'l-Cezerî, *Havadisü'z-zaman*, I, 341; Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 829; İbnü'l-Furât, *Târihu İbnü'l-Furât*, VIII, 232.

³⁶ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 324; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, VIII, 90-95, 99-100; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 345-348; Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 364.

³⁷ Hayatı için bk: Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'yânü'n-nasr*, (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), I-VI, Beyrut-Dimaşk 1998, II, 604-605.

³⁸ Yûnînî, *Zeylû mir'atî'z-zamân*, (nşr. Hamza Ahmed Abbas), I-II, Abu Dabi 2007, I, 182-183; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 358-360.

³⁹ Yûnînî, *Zeylû mir'atî'z-zamân*, I, 184-5; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 366.

⁴⁰ İbn Tağrıberdî, *Menhel*, X, 271; İbn Habîb, *Tezkire*, I, 213; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, s. 691-700; Baybars, *Muhtar*, s. 110; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, XI, 6-7; Baybars, *Zübde*, s. 325-326; Makrîzî, *Sülûk*, I/3, 872-873; Ebû'l-Fidâ, *Muhtasar*, IV, 52; İbnü'l-Cezerî, *Târihu havadisü'z-zaman*, I, 446; İbn Haldun, *Iber*, V, 488-9; Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 452. Saray teşkilatının başı konumundaki üstadâr, Sultanın mal varlığı ile ilgilenirdi. Ayrıca Saray hizmetlilerinden de sorumluydu. Üstadâr ile ilgili bk. Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstadarlık (1250-1382)*, İstanbul 2008. Saray muhafız komutanı emîr-i candâr ile ilgili bk Kalkaşendî, *Subh*, IV, 19-20.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Nâsır'ın ikinci saltanatı döneminde de devlet yönetiminde sultanın sadece ismen var olduğu, ülke idaresini saltanat nâibi Sellâr ve üstâdâr Baybars el-Çaşnigir'in ele geçirdikleri görülmektedir. Ancak bu iki emîrin tahakkümünden iyice sıkılan sultan Nâsır, Kahire'den ayrılarak Kerek'e doğru yola çıktı. İkinci saltanatı döneminde yaklaşık 10 yıl tahtta kalan sultan Nâsır, Kerek'e varınca burada tahtı bıraktığını açıkladı (Şevval 708/ Nisan 1309).⁴¹

Bundan sonraki süreç içerisinde dirayetsiz bir sultan karşısında devlet idaresinde etkili olan saltanat nâibinin tahta geçemediği görülmektedir. Saltanat nâibi Sellâr, kendisine sultanlık teklif edildiği halde hayatının tehlikeye gireceği endişesiyle bu teklifi reddetti. Sellâr'ın evinde yapılan toplantı neticesinde Sultan Nâsır'dan sonra Baybars el-Çaşnigir, "el-Melikü'l-Muzaffer" unvanıyla sultan ilan edildi (Şevval 708/ Mart 1309). O, yaptığı işlere muhalefet etmemesi ve Müslümanların faydasına çalışması kaydıyla Sellâr'ı saltanat nâibi olarak tayin etti.⁴² Çerkez asıllı sultan Baybars'ın yaklaşık 11 ay süren saltanatı boyunca Çerkez memlûkler, sultanı sürekli olarak Sellâr aleyhine kışkırttılar. Onların isteği onun görevden alınıp tutuklanmasıydı.⁴³ Ancak Çerkez memlûkleri hedeflerine bir türlü ulaşamadılar. Çünkü Kerek'te bulunan Nâsır, muhalif nâib ve emîrlerin desteğiyle önemli bir güç toplayarak Dımaşk'a doğru harekete geçti.⁴⁴ Kısa sürede Suriye bölgesinin tamamı ona katıldı ve bölgede hutbe onun adına okunmaya başladı. Bu gelişmeler sultan Baybars el-Çaşnigir'in saltanatını tehlikeye soktu. 16 Ramazan 709'da (17 Şubat 1310) saltanat nâibi Sellâr öncülüğündeki bir grup emîr, onun huzuruna çıkarak tahtı bırakmasını istediler. Bu durum karşısında Baybars el-Çaşnigir, mücadeleyi göze alamadı ve tahttan feragat ettiğini ilan etti.⁴⁵ Ardından gerekli önlemleri alan Sellâr, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in üçüncü kez tahta oturmasında önemli bir rol üstlendi (709/1310).⁴⁶

İki sultan döneminde saltanat nâibliği vazifesini yürüten Sellâr'ın el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in tahta çıkmasında önemli roller üstlendiği ve tahta çıkmasından sonra devlet idaresinde söz sahibi olduğu görülmektedir. Baybars el-Çaşnigir'in tahta çıkmasında Çerkez memlûklerle birlikte rol üstlenen Sellâr, onun tahtı bırakmasında da etkili olabilmiştir.

Sonuç itibarıyla birinci dönemde sultandan sonra devlet yönetiminde en etkin konumda olan saltanat nâiblerinin taht değişikliğinde belirleyici olduklarını söylemek gerekir. Veliahtların tahta çıkmasında birinci derece etkili faktör saltanat nâibleri olmuştur. Bunun yanı sıra siyâsî dehalarını iyi kullanan saltanat nâibleri özellikle çocuk yaştaki sultanları tahttan indirerek tahta geçmeyi başarmışlardır. Tahta geçmeyi başaran saltanat nâibleri Kutuz, Kalavun, Baydarâ, Ketboğa ve Laçin olmak üzere beştir. görülmektedir.

İkinci Dönem

Bahrî Memlûkler döneminde el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un üçüncü kez tahta oturduğu 1310 yılından Sultan Berkuk'un 1382 yılında tahta geçmesine kadar geçen 72 yılın en belirgin özelliklerinden birisi, saltanat nâibliği makamının ilk döneme göre hem nüfuzunu hem de istikrarını yitirmiş olmasıydı. Bu dönemde saltanat nâibliği uzun zaman dilimlerinde boş kalmasına rağmen yirmi farklı ismin yirmi iki kere bu vazifeyi üstlendiği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde görev alan saltanat nâiblerinin görevde kalma süresi Ergun Şah hariç ilk döneme göre

⁴¹ İbn Habîb, *Tezkire*, I, 286; Baybars, *Zübde*, s. 405; İbn Haldun, *İber*, V, 500; Yûnînî, *Zeylû mir'at 'iz-zamân*, II, 1209.

⁴² Makrîzî, *Mukaffe'l-kebir*, II, 543; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 338; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, IX, 158; Baybars, *Zübde*, s. 406; İbn Haldun, *İber*, V, s. 485; Yûnînî, *Zeylû mir'at 'iz-zamân*, II, 1209-1210.

⁴³ Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebir*, II, 548; Makrîzî, *Sülûk*, II/1, 60-61; Cüneyt Kanat, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigir 1309-1310", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII, (1998), s. 107.

⁴⁴ Makrîzî, *Sülûk*, II/1, 66-69.

⁴⁵ İbn İyâs, *Bedâiü'z-zühûr fî vekâii 'd-dühûr*, (nşr. Muhammed Mustafa), I-IV, Kahire 1982-1984, I/1, 428-429.

⁴⁶ Kanat, 116-117.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

daha kısa oldu. Bu dönemin konumuz açısından dikkat çeken hususu saltanat nâiblerinin taht değişikliklerinde etkilerini yitirmiş olmasıydı.

el-Melikü'n-Nâsır'ın üçüncü saltanatından Çerkez dönemine kadarki süre zarfında saltanat nâibliğinin uzun sayılabilecek zaman dilimlerinde boş kalmadığı da belirtmek gerekir. Saltanat nâibliği makamının önemini yitirmesinde üçüncü kez tahta çıktığında devlet yönetimindeki otoritesini artırmak isteyen el-Melikü'n-Nâsır'ın diğer bazı müesseselerin yanı sıra bu önemli ve etkin müesseseyi lağv etmesi gelmektedir. Sultanın saltanat nâibliği görevini ilga etmesinde bir taraftan bazı emîrlerin telkininin, diğer taraftan daha önce yaşamış olduğu kötü tecrübelerin etkili olduğunu söylemek gerekir. Onun ardından tahta geçen el-Melikü'l-Mansûr Ebubekir devrinde yeniden saltanat nâibi atandığı görülmekle birlikte bu tarihten itibaren saltanat nâiblerinin eski güçlerinde olamadıkları ancak bazılarının yine de devlet idaresinde zaman zaman etkili olabildikleri görülmektedir. Saltanat nâibliği müessesesinde yaşanan nüfûz kaybının sebepleri arasında sultanların küçük yaşta olması ve bundan dolayı idareyi bir ya da birkaç emîrin birlikte yürütmesi öne çıkmaktadır.

Saltanat nâiblerinin taht değişikliğindeki etkilerinin azaldığı ikinci dönemin özelliklerinden birisi de el-Melikü'n-Nâsır'ın 727 (1326) yılında Ergun Şah'ın azledilmesinden sonra ve özellikle saltanat nâibliğinin ilga edildiği yıllarda atabek, üstâdar, hâcib, emîr-i âhûr⁴⁷ ya da re'sü nevbe⁴⁸ unvanlı emîrlerin, sultanları kontrol edebildikleri hatta istedikleri gibi tahtın sahiplerini değiştirebildikleri ve ülkeyi yönetebilmeleri olarak karışımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte az sayıdaki saltanat nâiblerinin de taht değişikliğinde kısmen de olsa etkin olmaya çalıştıklarını belirtmek gerekmektedir. Ancak son beş sultan zamanında ve özellikle ilk defa *emîr-i kebir* unvanını alarak atabek vazifesini üstlenen Emîr Şeyhûn'dan sonra atabek makamında bulunan emîrler, saltanat nâibinin varlığında dahi idarî alanda söz sahibi olabildikleri hatta saltanat nâibinden de nüfûzlu olabildikleri belirtilmelidir.

el-Melikü'n-Nâsır'ın 32 yıllık üçüncü saltanatından sonra tahta çıkan ve sadece iki ay tahtta kalan el-Melikü'l-Mansûr Ebu Bekir'in tahttan indirilmesinde (741/1341) Emîr Kûsun'un liderliğini üstlendiği bazı emîrler etkili oldu. Saltanat nâibi Dokuztemur ile birlikte emîrlerden bazılarını görevlerinden uzaklaştıran Kûsun,⁴⁹ 742 yılı Safer ayında (Temmuz 1341) henüz 6 yaşındaki el-Melikü'l-Eşref Küçük'ün tahta geçirilmesini sağladı ve saltanat nâibi olmayı başardı.⁵⁰ Bu saltanat değişikliğinde el-Melikü'l-Mansûr'un tarafını tutan Dokuztemur, diğer emîrlerin Kûsun'a destek vermesi üzerine sultanı kaderiyle baş başa bırakmak zorunda kaldı.⁵¹ Görüldüğü gibi saltanat nâibi tahtın el değiştirme sürecinde başarısız bir konumdayken, taht değişikliğinde başarılı olan emîr, saltanat nâibliğine getirilebiliyor.

Çocuk sultan el-Melikü'l-Eşref Küçük döneminde saltanat nâibliği görevinde bulunan Kûsun, yönetimde tek söz sahibi oldu ve baskıcı bir yönetim tarzı benimsedi. Bu durum bazı emîrlerin muhalefetine sebep oldu. Özellikle Suriye'deki muhalif emîrler, Kûsun'un el-Melikü'l-Mansûr Ebubekir'i ve bazı emîrleri haksız yere öldürdüğünü düşünmekteydiler.⁵² Bu emîrler güçlü bir muhalif hareket başlatınca Kûsun, onlarla da mücadele etmek zorunda kaldı. Bunlar arasında Kûsun'dan sonra saltanat nâibi olan dönemin Halep nâibi Taştemur el-Ahdar ile daha sonra yine saltanat nâibi olarak karışımıza çıkacak olan dönemin Trablus nâibi Erkutay da vardı.⁵³ Bu sırada

⁴⁷ Sultan ahırındaki hayvanlardan sorumludur. Bk. Kalkaşendî, IV, 18-19.

⁴⁸ Sultan memlûklerinden sorumlu re'sü nevbe için bk. Kalkaşendî, Subh, IV, 18, V, 455.

⁴⁹ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 368; Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 570; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 16.

⁵⁰ İbn Tağriberdî, *Menhel*, XII, 309; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 12-13; İbn İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, (nşr. Abdülkadir Arnaut), I-X, Beyrut 1986-1993, VIII, 258; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVIII, 429.

⁵¹ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 568-569.

⁵² İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 37-38.

⁵³ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 579, İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kadi Şühbe*, I-IV, (nşr. Adnan Derviş), Dimaşk 1994, II, 213-215.

Kerek'te bulunan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in diğer oğlu Ahmet ise Kûsun'u Halep nâibi Taştumur'a şikayet ederek muhalefeti körükledi. Kûsun'u görevinden uzaklaştırarak tahtı kardeşi el-Melikü'l-Eşref Küçük'ten almak isteyen Ahmet, Kerek'ten Mısır'a doğru hareket etti.⁵⁴ Kûsun, onu engellemek için Kerek'e askerî bir birlik gönderdi. Fakat istediği sonucu elde edemedi. Suriye bölgesinde kontrolü ele geçiren muhalifler, Kûsun'dan memnun olmayan Mısır'daki emîrlerin desteğiyle Sultan Küçük'ün kardeşi Ahmet'i "el-Melikü'n-Nâsır" unvanıyla sultan ilan ettiler (742/1342).⁵⁵ Bu gelişmeler karşısında Kûsun, bu güçlü muhalefete daha fazla dayanamadı ve sonunda muhalif emîrler tarafından tutuklanarak hapsedildi.⁵⁶

Kûsun'un, saltanat nâibi Dokuztemur'a rağmen el-Melikü'l-Mansûr Ebubekir'i tahtan indirerek çocuk yaştaki yeni sultanın belirlenmesinde etkili olmayı başardığı ve saltanat nâibliği vazifesini üstlenebildiği görülmektedir. Yeni Sultan Küçük döneminde devleti idare eden fakat uygulamaları sonucu ortaya çıkan muhalefet karşısında iktidarını kaybeden Kûsun'un, Sultan Küçük'ün tahttan indirilerek yerine Ahmet'in geçirilmesine engel olamadığını belirtmek gerekir.

Ahmet'ten sonra 743 (1342) yılında tahta geçen el-Melikü's-Salih İmadüddîn İsmail döneminde re'sü nevbe görevine getirilen sultanın üvey babası Ergun el-Alâî, devlet yönetiminde etkili oldu. O, saltanat nâibi ataması esnasında sultanın karar almasında da önemli bir rol oynadı.⁵⁷

el-Melikü's-Salih, ölüm döşğinde iken üvey babası Ergun el-Alâî, saltanat nâibi Âl-i Melik ve bazı emîrler bir araya gelerek onunla kendisinden sonra tahta kimin geçeceği hususunu görüştüler. Ergun, Seyfeddîn Şaban'ın sultan olmasını isterken başta saltanat nâibi Âl-i Melik olmak üzere bazı emîrler buna karşı çıktılar ve bu konuda sultan memlûklerinin görüşünün alınmasını teklif ettiler. Onlar da Şaban lehine fikir beyan edince Rebûlâhîr 746 (Ağustos 1345) tarihinde "el-Melikü'l-Kâmil" unvanıyla tahta çıkarıldı. Saltanat nâibi Âl-i Melik, onun sultan olmasına karşı olsa da ısrarından vazgeçmek zorunda kaldı. Birkaç gün sonra da görevinden affını istedi.⁵⁸ Bundan sonra el-Melikü'l-Kâmil Şaban döneminde saltanat nâibliğinin boş kaldığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında Ergun el-Alâî'nin nüfûzunu artırması etkili oldu. Nitekim Safedî'ye göre, Ergun el-Alâî'nin nüfûzu çok arttığı ve saltanat nâibinden de etkili bir pozisyona sahipti.⁵⁹ Ancak, yeni konulan bazı vergiler ve sultan ile nâibi Ergun el-Alâî'nin emîrlere baskısı onların sonunu getirdi. Oluşan muhalefetin liderliğini üstlenen üstâdâr Ergun Şah, Sultan'ı tahttan indirmeyi başardı.⁶⁰

Burada karşımıza çıkan durum, saltanat nâibinin varlığına rağmen onun taht değişikliğinde etkili olamamasıdır. Taht değişikliğinde etkili olamayan saltanat nâibi görevinden istifa edince yerine yeni bir atama yapılmayıp, tahtın yeni sahibini belirleyen emîr, saltanat nâibinin yokluğunda saltanat nâibinden daha etkili bir konuma yükselerek devleti bir süre idare edebilmektedir. Fakat yeni yönetime karşı oluşan muhalefetin liderliğini üstlenen üstâdâr, iktidarın el değiştirmesini sağlasa da saltanat nâibliği vazifesini kabul etmemektedir.

el-Melikü'l-Kâmil Şaban'dan sonra 747 yılı Cemâziyelaîr ayında (Eylül 1346) 15 yaşında tahta geçirilen⁶¹ el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddîn Haccî, öncelikle Ergun el-Alâî'yi gündemine aldı ve onun etkisini azaltmaya çalıştı. Zira onu İskenderiye'ye gönderdiği gibi iktâlarını da tahtta çıkmasında etkili olan üstâdâr Ergun Şah'a ihsan etti.⁶² Ardından Ergun Şah'a saltanat nâibliği

⁵⁴ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 31.

⁵⁵ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 34.

⁵⁶ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 42, 44.

⁵⁷ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 640.

⁵⁸ İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, II, 426; Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 680-681; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 95-96, 118.

⁵⁹ Safedî, *Vâfi*, VIII, 355.

⁶⁰ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 712-714.

⁶¹ İbn Tağriberdî, *Menhel*, V, s. 51; Sehâvî, *Vecizü'l-kelam fi'z-zeyl ala düveli'l-İslâm*, I, 21.

⁶² İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 149, 152.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

görevini teklif etti. Ancak o, bu teklifi kabul etmedi. Yaklaşık bir yıldır boş olan saltanat nâibliği vazifesine emîrlerin gönülsüz de olsa ittifaklarıyla Erkutay getirildi.⁶³

Haccî döneminde, emîr-i âhûr Şücaüddîn Gurlu, sultanı hakimiyeti altına aldı. Sultanın bolca ihsanda bulunduğu Gurlu, sır kâtibi İbn Fazlullah el-Ömerî ve nâzırı'l-has⁶⁴ İbn Zenbur'un görevlerinden alınmasını ve mallarına el konmasını isterken, saltanat nâibi Erkutay ise bunu engellemek için sultanı ikna etmeye çalıştı. Erkutay'ın bu faaliyetine karşılık Gurlu onun da görevinden alınması ve katledilmesi çabası içine girdi. İki emîr arasında cereyan eden mücadeleden saltanat nâibi Erkutay başarılı çıktı. Sultan Haccî, emîrlere karşı kötü tutumu, kendisine danışmadan hareket etmesi ve devlet yönetiminde etkisini giderek artırması üzerine Gurlu'nun öldürülmesini istedi. Yönetimde daha etkin olma mücadelesi sırasında yaşanan olaylarda Gurlu'nun karşısında yer alan bazı emîrler, saltanat nâibi hatta sultan olmayı amaçladılar.⁶⁵ Diğer taraftan 748 (1347) yılına gelindiğinde emîrler arasındaki mücadele ve devletin aşırı maaş ödemesinden dolayı istikrar bozuldu.⁶⁶ Ortaya çıkan karışıklıklar esnasında Ergun el-Alâî katledildi. Bu durumdan istifade etmeye çalışan saltanat nâibi Erkutay kendisi aleyhine çalışan emîrleri ortadan kaldırmaya başladı.⁶⁷

Haccî'nin bir yıldan biraz fazla süren hükümdarlığından sonra 748 yılı Ramazan ayında (Aralık 1347) 11 ya da 13 yaşında olan kardeşi el-Melikü'n-Nâsır Hasan tahta geçirildi. Taht değişikliğinde saltanat nâibi Erkutay, herhangi bir etkide bulunamadı. Taht değişikliğinden bir ay sonra da Erkutay emîrlerden affını isteyerek nâiblik görevini bıraktığını açıkladı. Sultan Hasan ise, kendisinin tahta geçmesini sağlayan altı emîrin kontrolü altında kaldı. Önemli görevlere atanan bu emîrler arasında Beyboğa Arûs saltanat nâibliğini, kardeşi Mencek el-Yûsufî vezirliği ve üstâdarlığı ve Şeyhûn da re'sü nevbeliği üstlendi.⁶⁸

Kerhen saltanat nâibliğine getirilen Erkutay'ın, iktidar mücadelesinde bazı emîrlere üstün geldiği fakat yeni sultanın belirlenmesinde etkili olamadığı ve bu yüzden görevini bıraktığı görülmektedir. Yeni sultanın belirlenmesinde etkili olan emîrlerden biri olan Beyboğa Arûs, Erkutay'ın yerine saltanat nâibliği görevine getirilmiştir.

Emîrler arasındaki nüfûz mücadelesi ile geçen Sultan Hasan döneminde devlet yönetimini ellerine alan iki kardeşin karşısında muhalif bir grup oluştu. Devrin önde gelen emîrlerinden re'sü nevbe Şeyhûn ile saltanat nâibi Beyboğa Arûs arasında zaman zaman gerginlikler yaşandı.⁶⁹ Bir süre sonra ülke yönetimini eline almayı hedefleyen Sultan, Ramazan 751 (Kasım 1350) tarihinden itibaren başta saltanat nâibi Beyboğa Arûs⁷⁰ olmak üzere kendisini baskı altına alan emîrleri görevlerinden uzaklaştırdı.⁷¹ Sultan Hasan, daha sonra saltanat nâibliği görevini büyük emîrlerden

⁶³ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 718; Safedî, *Vâfi*, VIII, 362; İbn Şahin, *Neylû'l-emel fî zeyli'd-düvel*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-IX, Beyrut 2002, I, 136; Makrîzî, *Mukaffê'l-kebir*, III, 123.

⁶⁴ Fâtımîler'den Memlûklere geçen bir müessese olan nâzırı'l-hâslık, önceleri sultana ait hazinelerden sorumlu iken el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in 729/1329 yılında vezirliği ilga ederek vezirin görevlerini ve yetkilerini nâzırı'l-hâs'a vermesiyle güçlü ve etkili bir müessese haline geldi. Bk. Kalkaşendî, III, 452 Halil b. Şahin, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik*, s. 107-109; Hassanein Rabie, *The Financial System Of Egypt*, s. 138-144; Donald Little, "Notes On The Early Nazar al-Khass", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philipp, Ulrich Haarmann, Cambridge 1998, s. 235-253.

⁶⁵ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, X, 164-165.

⁶⁶ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 724.

⁶⁷ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 735-6; İbn Habîb, *Tezkire*, III, 92; İbn Şahin, *Neylû'l-emel*, I, 148.

⁶⁸ İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 387; İbn Haldun, *İber*, V, 531; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, II, 509; Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 748; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, X, 189.

⁶⁹ İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, X, 191.

⁷⁰ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 820.

⁷¹ Tam künyesi Abdullah b. Taceddin b. Ahmed b. İbrahim b. Zenbur olan İbn Zenbur ile ilgili olarak bk: Makrîzî, *Mukaffê'l-kebir*, IV, s. 426-433; Safedî, *A'yânü'l-asr*, II, 652-656.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

bazılarına teklif etti. Ancak onlardan kesin bir dille red cevabı aldı. Nihayetinde, ilk anda bu göreve mesafeli durmasına rağmen Beyboğa et-Tatar teklifi kabul etti.⁷² Tüm bu gelişmeler, Sultan Hasan'ı devlet idaresiyle ilgili tasarruflarda daha güçlü bir konuma getirdi. Ancak onun bu girişimleri tahtta uzun yıllar kalmasına yetmedi. Çünkü sultanın tutumu emîrlerle arasının açılmasına neden oldu. Emîr Tâz'ın liderliğindeki muhalif emîrler onu tahttan indirdi ve 14 yaşında olan kardeşi el-Melikü's-Salih Selahaddîn Salih'i 752 yılı Cemâziyelahtî ayında (Temmuz 1351) tahta geçirdiler.⁷³

Sultan Hasan'ın iktidara gelmesini sağlayan emîrler arasında bulunan ve saltanat nâibliği vazifesine getirilen Beyboğa Arûs'un bir süre sonra görevinden azledildiği ve yerine Beyboğa et-Tatar'ın getirildiği görülmektedir. Ancak Beyboğa et-Tatar'ın etkili olamadığı ve taht değişikliğinde rol oynayamadığı belirtilmek isabetli olacaktır.

el-Melikü's-Salih Selahaddîn döneminde devlet yönetimi ilk günden itibaren önce Emîr Tâz'ın daha sonra Emîr Şeyhün'un elindeydi. Saltanat nâibliğinin eski güçlü konumundan çok uzak olduğu bu yıllarda Emîr Tâz'ın nüfuzunu giderek artırması bazı emîrlerin husumetine yol açtı. Nitekim saltanat nâibi Beyboğa et-Tatar ve ona destek olan emîrler, Nâsır Hasan'ı tekrar tahta çıkarıp Emîr Tâz'ı devre dışı bırakmak için harekete geçtiler. Bunu öğrenen Tâz, gerekli tedbirleri aldı.⁷⁴ Muhalif hareketi bastıran ve saltanat nâibinin azledilmesini sağlayan Emîr Tâz, atabek görevine getirildi ve Şeyhün'un tekrar re'sü nevbe görevini üstlenmesini sağladı. Ancak bir süre sonra bu ikili kendi aralarında mücadele etmeye başladı.⁷⁵ Şeyhün öncelikle Tâz'ı ve destekçilerini ortadan kaldırdı. Ardından Tâz'a meyilli olan el-Melikü's-Salih'in tahttan indirilmesi ve el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın yeniden sultan olmasını sağladı (Şevval 755 /Ekim 1354).⁷⁶ Görüldüğü gibi taht değişikliği hareketinin içinde saltanat nâibinin olmaması dikkat çekicidir.

İkinci kez tahta geçtiği dönem saltanat nâibi tayin etmeyen Sultan Hasan, yaklaşık üç yıl Şeyhün'un devleti yönetmesine göz yumdu. Onun ölümünden sonra idareyi ele alabilmek için bazı emîrleri tutuklattı.⁷⁷ Ancak bu sefer Sultan Hasan'ı memlükü emîr-i meclis Yelboğa el-Ömerî nüfuzu altına aldı. Yelboğa, nüfuzunu sultanın icraatlarına karşı çıkabilecek derecede artırdı.⁷⁸ Kısa bir süre sonra 762 yılı Cemâziyelevvel ayında (Mart 1361) Sultan Hasan'ı öldüren Yelboğa,⁷⁹ 14 yaşındaki el-Melikü'l-Mansûr Selahaddîn Muhammed'i amcasından sonra tahta çıkardı.⁸⁰ Bundan sonra Yelboğa, katledildiği 768 (1366) yılına kadar idarenin tek hâkimi oldu.⁸¹ Saltanat nâibinin olmadığı bir dönemde emîr-i meclisin taht değişikliğinde etkin olduğu da görülmektedir.

el-Melikü'l-Mansûr Selahaddîn 762 (1361) yılında saltanat nâibliğine Kaştemur'u atadı. Ancak devlet işleri sultanı tahta çıkaran ve atabek olarak görevlendirilen Yelboğa'nın elindeydi. Çocuk yaştaki el-Melikü'l-Mansûr Selahaddîn Muhammed'in adı dışında yönetimde bir ağırlığı

⁷² İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 389; Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 822-3; Safedî, *Vâfi*, XVI, 212; İbn Tağriberdî, *Menhel*, VI, 258; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 218-220.

⁷³ İbn Habîb, *Tezkire*, III, 148.

⁷⁴ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 844-848; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 255-259; İbn Habîb, *Tezkire*, III, 148.

⁷⁵ Makrîzî, *Sülûk*, II/3, 889-890.

⁷⁶ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 286-287. emîr-i meclis

⁷⁷ İbn Habîb, *Tezkire*, III, 213; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 138; İbn Haldun, V, 536-537; Makrîzî, *Sülûk*, III/1, 35; İbn Tağriberdî, *Menhel*, VI, 260; İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 397.

⁷⁸ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 311-312.

⁷⁹ İbn Tağriberdî, *Menhel*, V, 128-129; Makrîzî, *Sülûk*, III/1, 62-63; İbn İmâd, *Şezerât*, VI, 162.

⁸⁰ İbn Tağriberdî, *Nücûm*, X, 314.

⁸¹ Yelboğa el-Ömerî'nin hayatı ve idareye hâkim olduğu sıradaki faaliyetleri için bk. Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlükler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredaki Nüfuzu", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, (2007), s. 81-100.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

olmadı.⁸² Sultan'ı tahta geçiren Yelboğa, yine sultanın değiştirilmesinde de aktif rol oynadı ve 764 (1363) yılında sultanı tahttan indirerek hapsetti ve yerine 10 yaşındaki el-Melikü'l-Eşref Şaban'ı saltanat makamına getirdi.⁸³ Bir süredir boş olan saltanat nâibliği makamına atama sultan eliyle değil devlet idaresinde etkili olan atabek tarafından yapıldı.

el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın 13 yıllık saltanatının ilk 5 yılında saltanat nâibliği makamı boş kaldı. Daha sonra göreve getirilen altı saltanat nâibi de devlet idaresinde etkisizdiler. Daha ziyade atabek unvanlı emîrlerin baskısı altında kalan el-Melikü'l-Eşref Şaban, atabek Karatay liderliğindeki emîrler tarafından tahttan indirildi. Onun yerine 7 yaşındaki oğlu el-Melikü'l-Mansur Alaüddîn Ali tahta çıkarıldı (Zilkâde 778/ Mart 1377). Tahta çıkmasından bir süre sonra saltanat nâibliği makamını boş bırakan Sultan, 779 yılı Zilhicce ayında (Mart 1378) Berkuk'u atabek olarak tayin etti.⁸⁴ Yaşının küçüklüğü sebebiyle yönetimde hiçbir rolü olmadığı görülen el-Melikü'l-Mansûr Ali, yaklaşık beş yıllık bir saltanat sürdü ve 783 yılı Safer ayında (Nisan 1381) öldü. el-Melikü'l-Mansûr'un ölümünden sonra atabek Berkuk'un sultan olacağı, insanlar ve emîrler arasında iyice yayıldı. Fakat önde gelen emîrler böyle bir şeye rıza göstermeyeceklerini bildirdiler. Emîrlerin kendisinin desteklemediğini öğrenen atabek Berkuk, önde gelen emîrleri, halifeyi [hangisi] ve başkadıları [kaç tane var] topladı. Toplantıya el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın üç oğlu İsmail, Ebu Bekir ve Haccî de davet edildi. Neticede içlerinden en büyüğü olan dokuz yaşındaki Haccî'yi seçerek "el-Melikü's-Salih" unvanıyla tahta geçirdiler (783/1381).⁸⁵ Berkuk, karşısında güçlü bir emîrin olmadığı bu dönemde tahtı ele geçirmek için çalışmalar yürüttü ve bu çabaları neticesinde 784 yılı Ramazan ayında (Kasım 1382) atabeklik vazifesinden tahta oturmayı başardı.⁸⁶

Görüldüğü gibi Eşref Şaban, Mansûr Ali ve Haccî'nin tahta çıkması ve tahtan indirilmesinde atabek unvanlı emîrler önemli rol oynadılar. Burada Berkuk'u özellikle vurgulamak gerekmektedir. O sadece yeni sultanı belirlemekle kalmayarak kendisinin tahta geçmesini de sağladı.

Sonuç itibarıyla saltanat nâibliği, iktidara tek başına hakim olmak isteyen el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatı ile birlikte önemini biraz kaybetti. Bu durum saltanat nâiblerinin taht değişikliklerindeki etkili rollerini de zayıflattı. İlk döneme göre ikinci dönemde saltanat nâibleri istedikleri gibi taht değişikliklerini gerçekleştiremedi. Onların yerine daha ziyade atabek unvanlı emîrler taht değişikliklerinde önemli roller üstlendi.

Sonuç

Sultandan sonra en güçlü emîr olan saltanat nâibleri Memlûkler döneminde devletin ikinci adamı mesabesinde. Onların bu güçleri Bahrî Memlûkler döneminde taht değişikliklerinde önemli roller üstlenmelerini sağlamıştır. Özellikle birinci dönemde görev alan saltanat nâiblerinin tahtın yeni sahibini belirlemede öne çıktıklarını belirtmek gerekir.

Sultan Nûreddîn Ali'nin küçük yaşta olması ve Moğol tehlikesi nüfuzlu saltanat nâibi Kutuz'u harekete geçirmiştir. O, devletin içinde bulunduğu zor dönemde veliahdın sultan olmasının sorunları çözemediğini, bu durumun emîrlerin devlete bağlılığını azalttığını ve sorunların üstesinden gelebilmek için dirayetli bir sultanın gerekli olduğunu vurgulayarak kendisini tahta çıkartmıştır. Böylece saltanat nâibinin ne kadar önemli bir konumda olduğunu daha devletin ilk yıllarında göstermiştir.

⁸² İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn*, s. 406; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 182; Makrîzî, *Sülûk*, III/1, 64-5; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, XI, 3-4; İbn Habîb, *Tezkire*, III, 240; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhur fî vekâii'd-duhur*, I/1, 581.

⁸³ Makrîzî, *Sülûk*, III/1, 82; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, XI, 6-7.

⁸⁴ İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, III, 555; Makrîzî, *Sülûk*, III/1, 323-324; İbn Haldun, *İber*, V, 557; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, XI, 162-163; İbn Şahin, *Neylû'l-emel*, II, 135; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zühûr fî vekâii'd-dühûr*, I/2, 220.

⁸⁵ Makrîzî, *Sülûk*, III/2, 439; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, XI, 207; İbn Şahin, *Neylû'l-emel*, II, 175.

⁸⁶ İbn İyâs, *Bedâiü'z-zühûr*, I/2, 321; İbn Tağrıberdî, *Menhel*, VI, 105; İbn Şahin, *Neylû'l-emel*, II, 196.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Sultan Baybars'ın ölümü üzerine saltanat nâibi Bîlîk de tahtın el değiştirmesinde etkili olan saltanat nâiblerindendir. Devletin müesseseseleşmesinde önemli adımlar atan Baybars'ın oğlunu herhangi bir isyanın ortaya çıkmasına izin vermeyerek tahta çıkarmıştır.

Çocuk yaştaki Sultan Sülemiş döneminde saltanat nâibi olan Kalavun da hem ülkeyi yönetmiş hem de kendisine tahta giden yolu hazırlayarak saltanat nâibliğinden sonra sultan olmayı başaran ikinci emîr olmuştur.

Sultan Eşref Halil döneminde devlet idaresinde yeterince başarılı olamayıp vezirin gölgesinde saltanat nâibliği vazifesini yürüten Baydarâ da Sultan Halil'e düzenlediği suikast sonucu sultan ilan edilmiştir. Fakat bir gün içinde kendisi de katledilmiştir.

Çocuk yaşta tahta geçen Sultan Nâsır'ın ilk döneminde saltanat nâibi Ketboğa, devleti idare etmekle kalmamış ve iktidarını sağlamlaştırarak rakiplerini ortadan kaldırmayı başarmıştır. Şartları uygun hale gelince de tahta geçmiştir.

Moğol asıllı Sultan Ketboğa'nın ülkeye sığınan Moğol asıllıları önemli mevkilere getirmesi ve ülkede yaşanan kıtlık gibi etkenler emîrleri ve halkı rahatsız etmiştir. Oluşan güçlü muhalefetin liderliğini üstlenen saltanat nâibi Laçın, Ketboğa'yı tahttan indirerek yerine kendisinin geçmesini sağlamıştır.

Ülke yönetiminde dirayetsiz kalan Sultan Nâsır'ın ikinci döneminde saltanat nâibi Sellâr, etkili olmayı başarmıştır. Ayrıca, tahtın el değiştirmesinde aktif rol üstlenerek iktidarın yeni sahibinin Baybars olmasını sağlamıştır. Yine Sellâr, Baybars'ın tahttan indirilerek Sultan Nâsır'ın üçüncü kez tahta çıkmasında da rol üstlenmiştir.

Devletin kuruluşundan (1250) Sultan Nâsır'ın tahta çıktığı 1310 yılına kadar 60 yılda saltanat nâibliğini üstlenen emîrler taht değişikliğinde belirleyici olmuşlardır. Hatta bu dönemde saltanat nâibliğinden tahta çıkmayı başaran beş emîr mevcuttur.

Sultan Nâsır'ın üçüncü kez tahta çıktığı 1310 yılından Berkuk'un tahta çıktığı 1382 yılına kadarki ikinci dönemde saltanat nâibliğinin nüfûzunu kaybettiği bazen de bu göreve atama yapılmadığı görülmektedir. Bu 72 yılın ilk yıllarında saltanat nâiblerinin taht değişikliğinde rol almaya çalıştıkları fakat bunun dışında hiçbir etkiye bulunamadıkları görülmektedir. Bu dönemde re'sü nevbe, emîr-i meclis, üstâdar ve atabek unvanlı emîrler taht değişikliğinde önemli roller üstlenmiştir. Özellikle 1361 yılında atabek olarak tayin edilen Yelboğa ile birlikte atabeklerin taht değişikliğinde belirleyici olduklarını belirtmek gerekmektedir. Atabek unvanlı bir başka Emîr Berkuk da taht değişikliğinde önemli bir diğer isimdir. O, üç sultanın -Eşref Şaban, Mansûr Ali ve Haccî- tahta çıkarılıp tahttan indirilmesinde aktif rol aldıktan sonra tahta geçmeyi başararak Bahrî Memlûkler döneminin sona ermesine neden olmuştur.

Veraset sisteminin tam olarak uygulanamadığı Memlûkler döneminde, saltanat nâibleri Kutuz, Kalavun ve Ketboğa'nın iktidarı ele geçirirken öne sürdükleri "Çocuk yaştaki sultanlar yerine, dirayetli ve tecrübeli sultana ihtiyaç vardır." argümanı başarılı olmuştur.

KAYNAKÇA

AYALON, David, "Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate", *Târîh*, I (1990), s. 3-53.

_____, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (çev. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV (1989), s. 238-247.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- AYAZ, Fatih Yahya, “Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el- Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfûzu”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, (2007), s.81-100.
- _____, Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382), İstanbul 2008.
- _____, “Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü’s-Sel’ûs (ö. 693/1294)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: V, sayı: 1, (2005), s. 91-122.
- AYNÎ, Bedreddin Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *İkdü'l-cümân fî tarihi ehli'z-zaman*, (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-IV, Kahire 1982.
- BAYBARS, Rükneddin en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâî (ö. 725/1325), *et-Tuhfetü'l-mulukiyye fî'd-devleti't-Türkiyye: Târîhu devleti'l-memalik el-bahriyye fî'l-fitra min 648-711 hicriyye*, (nşr. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987.
- _____, *Muhtârü'l-ahbar* (nşr. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1993.
- _____, *Zübdetü'l-fikre fî tarihi'l-hicre* (nşr. D. S. Richards), Beyrut 1998.
- ÇETİN, Altan, “Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri” *Belleten*, cilt LXVIII/251, 2004, 105-131.
- _____, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- EBÜ'L-FİDÂ, İmâdüddin İsmail b. Ömer b. Keşîr (ö.732/1331), *el-Muhtasar fî ahbari'l-beşer*, nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, I-III, Kahire t.y.
- İBN DOKMAK, Sarimüddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir (ö. 809/1407), *el-Cevherü's-semin fî siyeri'l-hulefa ve'l-müluk ve's-selatin*, (nşr. Saîd Abdülfettah Aşur), Mekke 1962.
- _____, *en-Nefhatü'l-miskiyye fî'd-devleti't-Türkiyye*, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Sayda 1999.
- İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, Şihabeddin Ahmed b. Yahya (ö. 749/1349), *Mesalikü'l-ebzar fî memaliki'l-emsar devletü'l-memaliki'l-ula*, (nşr. Dorothea Krawulsky), Beyrut 1986.
- İBN HABÎB, Bedreddin Hasan b. Ömer (ö. 779/1377), *Tezkiretü'n-nebih fî eyyami'l-mansur ve benih*, (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-III, Kahire 1986.
- İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-Sultani'l-ekber*, I-V, Beyrut 1992.
- İBN İMÂD, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb* (nşr. Abdülkadir Arnaut), I-X, Beyrut 1986-1993.
- İBN İYAS, Muhammed b. Ahmed (ö. 930/1524), *Bedaiü'z-zuhur fî vekai'd-duhur*, (nşr. Muhammed Mustafa), I-IV, Kahire 1982-1984.
- İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed (ö. 851/1448), Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed (ö. 851/1448), *Târîhu İbn Kadi Şühbe*, I-IV, (nşr. Adnan Derviş), Dimaşk 1994.
- İBN ŞAHİN EZ-ZÂHİRÎ, Garsüddin Halil (ö. 873/1468), *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyânü't-turuk ve'l-mesâlik*, (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1893.
- İBN ŞAHİN, *Neylû'l-emel fî zeyli'd-Düvel* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-IX, Beyrut 2002.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf (ö. 874/1469), *el-Menhelü's-sa'fi ve'l-mustevfi ba'de'l-vafi*, (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-VIII, Kahire 1984-1999.
- _____, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XII, Kahire 1956, XIII (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1970, XIV (nşr. Cemal Muhammed Muhriz-Fehim M. Şeltût), Kahire 1971, XV (nşr. İbrahim Ali Tarhan), Kahire 1972, XVI (Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972.
- İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek (ö.736/1336'dan sonra)*Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer* (nşr. Ulrich Haarmann), VIII, Kahire 1971, (nşr. Hans Robert Roemer), IX, Kahire 1960.
- İBNÜ'L-FURÂT, Nasıruddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali (ö. 807/1405), *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, VIII (nşr. Kostantin Züreyk-Necle İzzeddin), Beyrut 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necle İzzeddin), Beyrut 1938.
- KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fi sinaati'l-inşâ* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-XV, Beyrut 1910-1920
- KANAT Cüneyt, 'Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnığır 1309-1310', *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII, 1998, 97-119
- _____, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Târîh İncelemeleri Dergisi*, XV, 2000, s. 105-120.
- KOPRAMAN, Kazım Y., "Burciyye", *DİA*, VI, 419-420.
- KÜTÜBÎ, Muhammed b. Şakir (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeylû aleyhâ*, (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-1974.
- LITTLE, Donald, "Notes On The Early Nazar al-Khass", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philipp, Ulrich Haarmann, Cambridge 1998, s. 235-253.
- MAKRÎZÎ, Takıyyüddin Ahmed b. Ali (ö. 845/1441), *Kitâbü'l-mukaffa'l-kebir*, (nşr. Muhammed Ya'lavi), I-VIII, Beyrut 1991.
- _____, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), I/1-IV/3, Kahire 1956-1973.
- NORTHROP, Linda, *From Slave To Sultan The Career Of al-Mansur Qalawun and The Consolidation Of Mamluk Rule In Egypt and Syria*, Stuttgart 1998.
- NÜVEYRÎ, Ahmed b. Abdülvehhab (ö.733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l- edeb*, I-XVIII, Kahire, ts. XIX-XXVII (nşr. M. Ebü'l-Fazl-Ali M. el-Bicâvî-Hüseyin Nassâr v.dğr.), Kahire 1975-1985, XXIX (nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, XXX (nşr. Muhammed A. Şaîre - M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990, XXXI (nşr. el-Bâz el-Arîni-Abdülaziz el-Ehvânî), Kahire 1992.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- ÖZBEK, Süleyman, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar 'Sultanı Öldüren Sultan Olur', *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 53, (2013), s.155-172.
- RABİE Hassanein, *The Financial System Of Egypt 564-741/1169-1341*, London 1972.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

- SAFEDÎ, Selahaddin Halil b. Aybek (ö. 764/1363), *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr* (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), I-VI, Beyrut-Dımaşk 1998, II, 604-605.
- _____, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. Hellmut Ritter vd), I-XXXI, Wiesbaden 1962-2004.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961.
- YİĞİT, İsmail, “Kalavun”, *DİA*, XXIV, (2001) s. 227-228.
- _____, “Memlûkler”, *DİA*, XXIX, (2004), s. 90-97.
- _____, *Siyâsî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991.
- YÛNÎNÎ, Kutbüddin Ebû'l-Feth Musa b. Muhammed (ö. 726/1326), *Zeylu Mir'ati'z-zamân* (nşr. Hamza Ahmed Abbas), I-II, Abu Dabi 2007.
- ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Hasan İsmail Merve- Mahmûd Arnaut), Beyrut 1999.
- _____, *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşahir ve'l-a'lâm: sene 671-680* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Beyrut 2000.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

FARKLI İKİ MECLİSTEN BİR PORTRE: ABDULKADİR CAMİ BEY R.1293 (1878) - 1949*

*Abdulnasır YİNER***

ÖZET

Abdülkadir Cami 1878 tarihinde doğmuştur. Askeri okuldan mezun olduktan sonra uzun süre Trablusgarp'ta görev yapmıştır. Bilgi ve beceri sahibi olmasıyla dikkat çekmiştir. Trablusgarp Valisi ve Kumandanı Recep Paşa'nın dikkatini çekmiş ve kendisine yaver yapmıştır. Hem kendisi hem de Recep Paşa İttihad ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkiler kurmuştur. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Meclisine Fizan Mebusu olarak katılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi açılınca Aydın ilini temsilen seçilmiştir. Önce çok kısa süren bakanlık görevinde bulunmuş ve daha sonra Roma'ya Büyük Millet Meclisi temsilcisi olarak atanmıştır. Roma temsilciliği birkaç ay sürmüş ve yeni atama yapılmıştır. Ancak Abdülkadir Cami Bey hemen yurda dönmemiştir. Roma temsilciliği bittikten sonra dönmemiş ve yurt dışında yaşamını sürdürmüştür. Atatürk'ün ölümünden sonra yurda dönmüştür. Bir taraftan öğretmenlik yaparken diğer taraftan siyasi ve sosyal faaliyetlerde bulunmuştur. Emekli aylığı bağlanması talebinde bulunmuşsa da bu talebi gerçekleşmeden 1949 yılında vefat etmiştir. Ölümünün üzerinden 20 yıl geçmiş olmasına rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi haberdar olmamıştır. Meclis 17 Ocak 1969 yılında İstanbul Valiliği'ne yazı yazarak Cami Bey'in durumunun incelenmesini istemiştir. Belirtilen adrese gidilmiş ise de Cami Bey'in orada bulunmadığı Meclise bildirilmiştir. Görev yaptığı ve seyahatler yaparak bulunduğu Afrika ile ilgili seyahat notlarını kitap haline getirerek önemli bilgiler vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Cami Bey, Fizan, Gat, Trablusgarp, Meclis-i Mebusan

A PORTRAIT OF TWO DIFFERENT PARLIAMENTARIES: ABDULKADİR CAMİ BEY R.1293 (1878) - 1949

ABSTRACT

Abdulkadir Cami was born in 1878. After he graduated from military school, he served in Tripoli for a long time. His knowledge and skill attracted attention. He drew the attention of Recep Pasa, the governor and commander of Tripoli, and Recep Pasa deployed him as an

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Siirt Ü. Fen Edb. F. Tarih Bl., El-mek: nyiner@gmail.com

adjutant. Both Abdulkadir Cami and Recep Pasa had close relations with the Committee of Union and Progress. After the announcement of 2nd Constitutionalism, he attended to the Assembly of Ottoman as a deputy of Fizan. As the Grand National Assembly of Turkey opened, he was selected to represent the province of Aydın. First he served as a minister for a short time, and then he was appointed to Rome as a representative of Grand National Assembly of Turkey. The representation to Rome lasted for a few months, and new appointment wasn't done. However, Abdulkadir Cami didn't return home soon. After the end of representation to Rome, he didn't return and continued his life abroad. After the death of Atatürk, he returned home. While he was serving as a teacher, he was engaged in political and social events as well. Though he demanded the old-age pension, he died in 1949 without his demand being accepted. Although twenty years had passed since his death, the Grand National Assembly of Turkey didn't know. The Assembly asked by writing to the governor of Istanbul for the inspection of Cami Bey's situation on 17 January, 1969. Even if the given address was searched, Cami Bey's not being there was informed to the Assembly. He gave significant information on Africa, where he served and travelled, by making his travel notes into book.

Key Words: Cami Bey, Fizani, Gat, Tripoli, the Assembly of Deputy (Meclis-i Mebusan)

Giriş

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Trablusgarp (Fizan) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Aydın milletvekili olarak görev yapan Abdulkadir Cami Bey¹ 1293 (1877/1878) tarihinde doğmuştur. Doğum yeri olarak İstanbul gösterilmekle birlikte² TBMM Arşivi'nde bulunan bir belgede Bağdat olarak da görülmektedir (Belge No. 8). Adı sadece Abdulkadir iken, Trablusgarp'ın ünlü kumandan ve valilerinden olan Recep Paşa tarafından Molla Cami'ye atfen ismine eklenen "Cami" ilavesiyle Abdulkadir Cami" olarak anılmaya başlanmış ve bu yeni isimle tanınmıştır.³

Abdulkadir Cami Bey ilköğrenimini tamamladıktan sonra Soğukçeşme Askeri Rüstiyesi'ne girmiş, Kuleli ve Harbiye mekteplerinde okuduktan sonra 1896 tarihinde teğmen olarak mezun olmuştur. Mezuniyet sonrası dört arkadaşı ile birlikte Trablusgarp'a atanmıştır. Osmanlılar'ın son döneminde bölgenin önemli unsurlarından olanTevanklar'la münasebetlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.⁴ Bu arada Müşir Recep Paşa'nın koruması altında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenme faaliyetlerini de yürütmüştür.⁵ 1905-1906 yıllarında Fransızların işgaline uğrayan Canet

¹ Abdulkadir Cami Bey ile ilgili olarak kullandığımız arşiv belgeleri TBMM Başkanlığınca tarafımıza gönderilen ve Meclis Arşivi'nde bulunan belgelerden oluşmaktadır.

² Abdulkadir Cami Beyin oğlu M. Vedat Baykut Emekli Sandığı'na verdiği 17.8.1990 tarihli dilekçesinde babasının doğum yerini İstanbul olarak belirtmiştir.

³ Abdulkadir Bey Trablusgarp Vali Vekili ve Kumandanı olan Müşir Recep Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Recep Paşa bilgi ve donanımından ötürü kendisinden övgüyle söz etmiş ve ismine ilave yaparak "Abdulkadir Cami" olarak değiştirmiştir. Daha sonra bu ilaveli isimle anılmaya devam etmiştir. Bkz. Abdulnasır YİNER; Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908), İÜ. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 177.

⁴ Erhan Afyoncu, BUGÜN GAZETESİ 13 Ocak 2013

⁵ Müşir Recep Paşa'nın özellikle sürgünle gelen İttihad ve Terakki mensuplarına iyi davranması, koruyup kollaması ve yanında bulundurarak himaye etmesi Cemiyet içinde büyük bir sempatiye yol açacak ve II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Harbiye Nazırlığı'na atanarak İstanbul'a davet edilecektir. Daha geniş bilgi için Bkz. YİNER; a.g. doktora tezi, s. 257-270.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Vahası'nı geri alma başarısını göstermiştir. Abdulkadir Cami Bey, Fizan'da görev yaparken İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensuben Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçilmiştir. Meclis çalışmaları sırasında Cemiyetin Hizb-i Terakki kanadının kurucuları arasında yer almıştır.⁶

Fizan Mebusluğu

Fizan mebusluğu için yapılan seçimde kullanılan 24 oydan; Hacı Sünüsü Sofu Efendi 14, Cami Bey 4, Abdullatif Bey 3, Beşir Zaid, Habibullah ve Şeyh Abdurrahman Busiri efendiler ise birer oy almışlardır (Belge No. 40). Bu seçimden sonra Fizan Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan mazbatada; Hacı Sünüsü Sofu Efendi'nin seçimden en fazla oy alan kişi olduğu ancak, bu şahsın istifa ettiği, dolayısıyla ikinci sırada bulunan Cami Bey'in seçiminin tasdik edildiği ifade edilmiştir (Belge No. 39). 31 Aralık 1908 tarihli mazbata hazırlandıktan sonra durum Cami Bey'e tebliğ edilmiştir. Seçim Teftiş Heyeti tarafından yapılan tebligatta; birinci gelen şahsın istifa ettiği, istifa dilekçesinin 27 Aralık 1908 tarihinde kendilerine ulaştığı, bunun üzerine seçimde ikinci sırada bulunan Cami Beyin seçiminin tasdik edildiği belirtilmiştir (Belge No. 38).

Fizan'da gerçekleşen seçim ve sonraki gelişmeler Trablusgarp Valiliği'ne bildirilmiştir. Valilik ve ilgili kişilerin imzasıyla seçim sonucu ibraz ve tasdik edilmiştir (Belge No. 41).

Abdulkadir Cami Bey'in mebus olarak İstanbul'a gelmesi bazı itirazları ve şikayetleri de beraberinde getirmiştir. Bunlar iki konuda yoğunlaşmıştır. Birincisi toplanan bazı vergilerin kendi kaymakamlığı sırasında nerelere harcandığının ibraz edilmemiş olması, ikincisi ise Fizan nüfusuna kayıtlı olmadığı halde Fizan mebusluğuna seçilmiş olması.

Cami Beyin seçilmesinden sonra kendisi ile ilgili şikayet ve itirazlar Mebusan Meclisi'ne yazılmıştır. 9 Haziran 1910 tarihinde Meclis Riyasetine gönderilen şikâyet dilekçesinde; Cami Bey'in Gat kazası kaymakamlığı yaptığı sırada tüccar kabilelerinden 170.000 kuruşu aşkın muhafaza vergisini topladığı, toplanan paraların nerelere harcandığının kesin bir şekilde ibraz edilmediği iddia edilmiştir. İddia sahibi tarafından, Cami Bey döneminde toplanan vergilerin zimmete geçirildiği imasıyla, akıbetini kesin bir şekilde ibraz etmediği sürece milletvekilliğinin tasdik edilmemesi istenmiştir (Belge No. 42).

Hakkında ortaya atılan iddiaları kabul etmeyen Abdulkadir Cami Bey, 19 Haziran 1909 tarihinde Mebusan Meclisi Riyasetine bir yazı yollamıştır. Hakkında ortaya atılan iddianın Fizan mebusluğuna karşı çıkan Trablusgarp mebuslarından bir zat tarafından ileri sürüldüğünü, söz konusu iddiayı Tanin gazetesinin 277 nolu nüshasından öğrendiğini ve kendisinin de yayın üzerine adı geçen gazeteye müracaat ettiğini belirtmiştir. Cami Bey savunmasında;

Vahşi kabilelerin kendisinden önceki dönemde tecavüzü yüzünden Gat kazasını yıkıntı halde devraldığını ve devlete mal ettiğini yazmıştır. Dâhili idaresini ve maliyesini düzelttiğini, ticaretle uğraşan ahaliyi kabile ve eşkıyanın saldırılarından kurtardığını dile getirmiş, kendi uhdesinde olduğu iddia edilen vergilerin ilgili kişilerin malumu olduğunu, hazineye ait vergilerin doğrudan doğruya kaza mal müdürlüğünün kontrolünde ve belediyenin tasarrufunda olduğunu yazmıştır. Toplanan vergilerin silsileli bir şekilde kimin uhdesinde olduğunun belli olduğunu; kaza, liva ve vilayet muhasebe-maliye kalemlerinin bilgisi dâhilinde olduğunu, bu konuda herhangi bir olumsuzluk varsa bunların incelenerek ortaya çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. Devamında iddia sahibinin iddialarını ispatlaması halinde, ilgili makamların girişimlerini beklemeden mebusluktan hemen çekileceğini ifade etmiştir. Son olarak Meclisi Mebusan Dâhili Nizamnamesi'nin 5. ve 80. Maddelerinin verdiği hakka dayanarak kendisine isnat edilen zimmete geçirme iddialarının delillerinin ortaya konmasını istemiş, iddia sahibini de iddiasını ispatlamaya davet etmiştir (Belge No. 26).

⁶ <http://arsiv.indigodergisi.com/71/a-serifoglu.htm#.USUhAh3vi7Y>

Cami Bey hakkında şikâyet ihtiva eden bir başka belge ise 11 Haziran 1909 tarihini taşımaktadır. Maliye Nezaretine gönderilen bu belgede Cami Bey'in Gat kaymakamlığı sırasında Sudan'a gidip geldiği, tüccar kabilelerinden malları başına "3 adet sim-i bahri"nin vergi olarak tahsil edildiği, toplanan verginin 5000'i aştığı halde kayda geçirilmediği, sözü edilen verginin yapılan resmi yazışmalarla kayda geçirilmediğinin sabit olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca Cami Bey'in Gat kasabası civarından da 50.000 kuruş yıllık vergi tahsil ettiği ve bu verginin de kayda geçirilmediği, herhangi bir masrafa karşılık olarak da gösterilmediği belirtildikten sonra, bakanlıktan durumun Trablusgarp Valiliği Defterdarlığı'ndan sorularak açıklığa kavuşturulması istenmiştir (Belge No. 29).

Mebusluğuna yapılan itiraza karşılık Abdulkadir Cami Bey, kendisi de boş durmamış ve Trablusgarp Valiliği'ne başvurmuştur. Başvurusunda; seçim kanununun 78. maddesi⁷ uyarınca mebusluğunun ancak Meclis-i Mebusan tarafından reddedilebileceğini, kendi uhdesinde bulunan mazbatasının 55. madde⁸ gereğince tasdikini istemiştir. Bu talep üzerine Trablusgarp Vali ve Kumandanı Ahmet Fevzi paşa Dâhiliye Nezareti'ne 3 Şubat 1909 tarihinde yazılı olarak başvurmuştur (Belge No. 37). Dâhiliye nezaretine ulaşan yazıda teftiş komisyonunun iki karşı oya karşılık 16 oy ile tasdik edildiği de kaydedilmiştir (Belge No. 36).

Trablusgarp Valiliği'nin yazısını değerlendiren Dâhiliye Nezareti konuyu Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne arz etmiştir. Nezaret yazısında; seçimde birinci gelenin istifası sebebiyle, ikinci durumda olan Abdulkadir Cami Bey'in mebusluğunun teyidi, şayet tasdik edilmezse üçüncü sırada bulunan Abdullatif Bey'in ismi de zikredilerek netice beklenmiştir.

Abdulkadir Cami Bey'in Fizan nüfusuna kayıtlı olmadığına binaen yapılan itiraza cevap olarak, Cami Bey'in 1318 senesinde nüfusa kaydedilmiş olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık üçüncü sırada bulunan Topçu Yüzbaşı Abdullatif Bey'in ise Trablusgarp doğumlu ve buranın eski sakinlerinden olduğu kaydedilmiştir. Bu arada Cami Bey'in nüfusa kaydedilirken yerli veya yabancı defterlerden hangisine kayıtlı olduğunun tespiti de istenmiştir. Buna göre Abdulkadir Cami Bey yabancı defterine kaydedilmişse tabii olarak mebusluğunun düşeceği (caiz olamayacağı), üçüncü sırada bulunan Abdullatif Bey'in mebus olacağı ifadelerine yer verilmiştir. Meclis Riyaseti'ne yazılan yazıya, Cami Bey'in 78. Madde uyarınca mebusluk için nihai kararın Meclis-i Mebusan'da olduğu şeklindeki ifadeleri de ilave edilmiştir (Belge No. 35).

Abdulkadir Cami Bey, mebusluğunun tasdiki için uğraşırken karşı olanlar da duruma seyirci kalmamıştır. Fizan'dan Meclis-i Mebusan'a gönderilen yazıda; Cami Bey'in seçimden sonra Trablus'ta bulunduğu, mazbatanın telgrafla kendisine verildiği belirtilmiştir. Cami Bey'in mebusluğuna vilayetin karşı olduğu, halkın büyük ekseriyetinin karşı çıktığı, böyle bir temsilciliğin zor olacağı, arzu edilmeyen birine temsilciğin verilmesinin adaletle aykırı olduğu vurgusu yapılmıştır. Akabinde Cami Bey'in mebusluğunun tasdik edilmemesi talep edilmiştir (Belge No. 34).

Dâhiliye Nezareti 7 Şubat 1909 tarihinde Meclis Riyasetine gönderdiği tezkereye ek olarak 21 Şubat 1909 tarihinde bir yazı daha yollamıştır. Yazıda Abdulkadir Cami Bey'in mazbatasının

⁷ Kanun-i Esasinin 78. Maddesi: Heyeti Mebusanın müzakeratı alenidir. Fakat bir madde-i mühimmeden dolayı müzakeratı hafî tutulmak vükela canibinden veyahut Heyeti Mebusanın azasından onbeş zat tarafından teklif olunduktan heyetin içtima ettiği mahal azanın maadasından tahliye edilerek red veya kabûlü için ekseriyeti araya müracaat edilir. Bkz. Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük; Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze", TİB Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 39

⁸ 55. Madde: Bir kanun layıhası evvela Heyeti Mebusanda badehu Heyeti Ayanda bend bend okunup ve her bendine rey verilüp ekseriyeti ara ile karar verilmedikçe ve badel karar heyeti mecmuası için dahi betekrar ekseriyetle karar hâsil olmadıkça kabul olunmuş olmaz. Bkz. a.g.e., s. 37

ikiye karşı 16 oyla kabul edildiği hatırlatıldıktan sonra konuyla ilgi Trablusgarp Valiliği'nden gönderilen telgraf sureti de gönderilmiştir (Belge No. 33).

İtirazla karşılaşılın Abdulkadir Cami Bey'in mebusluğu ve ilgili yazılar Mebusan Meclisi'nde okunarak görüşme yapılmış, ekseriyetin oyunu alan şahsın istifa etmiş olması, ekalliyette kalan bir şahsın mebusluğunun caiz olamayacağı kararına varılmıştır. Bu karar üzerine durum 2 Mart 1909 tarihinde Dâhiliye Nezaretine Meclis tarafından yazılmış, Fizan Sancağı seçiminin yenilenmesi için gereğinin yapılması tebliğ edilmiştir (Belge No. 32).

Fizan'dan Meclis başkanlığına gönderilen ve seçilen kişilerin seçildikleri bölge sakinlerinden olması gerektiği üzerinde tahşidatta bulunulan belgelerden bir tanesi de 5 Haziran 1909 (23 Mayıs 1325) tarihini taşımaktadır. Belgede Kanun-u Esasi'nin 72. Maddesine⁹ atıf yapılarak mebusun vilayet ahalisinden olmasının Osmanlı Hükümetini teşkil eden muhtelif unsurların milli hâkimiyete katılmaları ve iştirak hakkının temin edildiği, bu durumun muhakkak ve adaletin gereği olduğu vurgusu yapılmıştır. Cami Bey'in 8-10 sene evvel memur olarak Gat kazası kaymakamlığına atandığı ve aslen İstanbul ahalisinden olduğu belirtilmiştir. Cami Bey'in mutasarrıf ve diğer memurlarla aralarında muhabbet halkasını oluşturduğu, hem buradaki memurlar hem de Fizan teftiş heyeti ile meclis idaresi üzerinde kurduğu etki ile mebus olmaya çalıştığı, hatta teftiş heyetinin tasdikini beklemezsizin Meclis'e geçmeye çalıştığı iddiası ileri sürülmüştür. Cami Bey'in seçimde ikinci sırada olduğu, birinci gelen şahsın istifası üzerine dilekçe vererek mebus olmaya çalıştığı, oysaki Meclisin 1 Mart 1909 (16 Şubat 1324) tarihli toplantısında; bir mebusun istifası halinde ondan sonra gelen kişilerin aldıkları oylara bakmaksızın seçimin yenilenmesi yönünde karar alındığı, Cami Bey'in de vilayet ahalisinden olmadığı için reddedildiğinin "cümlelerin malumu" olduğu ileri sürülmüştür. Akabinde sırf bölgedeki memurları etkisi altına alarak cebir yoluyla mebus seçiminin ahali üzerinde olumsuz etki yapacağı ve bunun kabul edilmemesi gerektiği vurgusu yapılmıştır (Belge No. 30).

Yapılan itiraz ve şikâyetlerden sonra durum "Meclis-i Mebusan Birinci Şube Tetkik-i İntihab Encümeni" tarafından incelenerek sonuca bağlanmıştır. 12 Haziran 1909 tarihli Encümen Kararı'nda; Abdulkadir Cami Bey'in usulüne uygun seçildiği, vilayet ahalisinden olmadığı halde mutasarrıf ve diğer yabancı memurların kendi aralarında anlaşılarak seçimi gerçekleştirdikleri, vilayet ahalisinden olmadığı için mebusluğunun reddedildiği ifadelerine yer verilmiştir. Bunun üzerine Trablusgarp mebuslarından iki zat imzasıyla Encümene dilekçe verildiği, Cami Bey'in nüfuzunu kullanarak kendisini seçtirdiği ve seçimin kabul edilemeyeceği gerekçesi ileri sürülmüştür. Tetkik-i İntihab Encümeni; Cami Bey'in vilayet nüfusuna kayıtlı olduğunun, incelenen seçim evraklarından mebusluğunun reddedilmediğinin anlaşıldığını, kanuna uygunluğunun incelendiğini kayda geçirmiştir. Alınan kararda mazbatanın yeniden tanzim edildiği ifade edilmiştir (Belge No. 28). Böylece uzun süren gelişmelerden sonra Cami Bey'in mebusluğu kesinlik kazanmıştır.

Hacı Sünüsü Sofu Efendi'nin seçildiği halde mebusluktan istifa etmesi, yerine ikinci sırada bulunan Abdulkadir Cami Bey'e mazbatanın verilmesi ve sonrasındaki itirazlar üzerine seçimin yenilenmesi yönünde emir verildiğini yukarıda belirtmiştik. Dâhiliye Nezaretinden Trablusgarp Valiliği'ne 7 Mart 1909 tarihinde telgraf çekilerek Fizan seçimlerinin yenilenmesi gerektiği tebliğ edilmiştir. İkinci kez icra edilen seçim neticesinde oy çokluğu ile süvari kolağası Abdulkadir Cami Bey seçilmiş ve teftiş heyeti tarafından mazbatası verilmiştir. Diğer taraftan Fizan Merkez Komutan Vekili Kolağası Ali b. Musa ve 7 azanın imzasını taşıyan mazbatası tasdik edilmiştir. Yazıda; Abdulkadir Cami Bey'in seçilme şartlarına haiz olduğu, her ne kadar Trablusgarp vilayeti ahalisinden olmasa bile 15 seneden beri vilayette ve Gat kazasında bulunarak bölgenin durumuna

⁹ Kanun-i Esasinin 72. Maddesi: Muntehipler intihap edecekleri mebusları mensup oldukları dairesi vilayet ahalisinden intihap etmeye mecburdur. Bkz. S. Kili-A.Ş. Gözübüyük; a.g.e., s. 39

vakıf olduğu, diğer bütün kanuni özellikleri taşıdığı ve bütün bunlara dayanılarak seçim teftiş komisyonunun verdiği mazbatanın tasdik edildiği imza altına alınmıştır. Yine bu seçim sonucuna da Tahrirat Müdürü Abdülkerim Şevki Bey 72. Maddeye dayanarak itiraz şerhini koymuş ve aleyhte oy kullanmıştır. Bunun üzerine son kararın Mebusan Meclisi'nde olduğu belirtilerek 12 Haziran 1909 tarihini taşıyan belge tanzim edilmiştir (Belge No. 31).

Fizan seçimleri sonrası tanzim edilen belge ve mazbata Trablusgarp Valiliği'ne gönderilmiştir. Burada ilgili kişilerce gerekli tetkikat yapıldıktan sonra seçim sonucuna valilik onayı çıkmıştır. Trablusgarp valisi ve 19 azadan oluşan heyet tarafından durum görüşülmüştür. Seçimin tasdiki yönündeki karar oy çokluğu ile alınmıştır. Burada da itirazla karşılaşmış ve vilayet ahalisinden olmadığı gerekçesiyle oylamada itiraz şerhi konmuştur (Belge No. 27).

Birincisinin geçersiz sayılması üzerine ikinci kez seçilen Abdulkadir Cami Bey ile ilgili bilgi ve belgeler Fizan'dan Trablusgarp'a (Belge No. 25) ve oradan da Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Yazılarda Cami Bey'in iki karşı oya karşılık 15 oy ile seçildiği belirtilmiş ve 23 Nisan 1909 tarihinde ilgili yazılar Dâhiliye Nezaretine ulaşmıştır (Belge No. 24). Söz konusu belgelerde Trablusgarp valisi ve kumandanı ferik Ahmet Fevzi Beyin imzası yer almıştır. Dâhiliye Nezaretinden Meclis-i Mebusan'a gönderilen yazılardan sonra Cami Bey'in mebusluğu tasdik edilmiş ve harcırahının ödenmesi için talimat verilmiştir (Belge No. 22, 23).

Abdulkadir Cami Bey'in İkinci Dönem Fizan Mebusluğu

Fizan mebusluğu için yapılan seçimi 15 oyla kazanan Abdulkadir Cami Bey ikinci kez Mebusan Meclisi'nde temsil etme hakkını elde etmiştir. Yapılan seçim sonucunda Cami Bey 15, Ahmet Fazıl Efendi 8, Ömer Diyaeddin Efendi 5, Sabri Efendi 3 oy almışlardır. Bu sonuçlardan sonra seçim teftiş komisyonu tarafından 9 Nisan 1912 tarihli mazbata tanzim edilip imzalanmıştır. Fizan'da tanzim edilen mazbatadan sonra 2 Mayıs 1912 tarihinde aralarında Trablusgarp valisi ve müftüsünün de bulunduğu heyet seçim sonucunu ve tanzim edilen mazbatayı tasdik etmiştir (Belge No. 21). Dâhiliye Nezareti'ne seçim sonucunun ulaşmasından sonra 6 Mayıs 1912 tarihinde belgeler Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne ulaştırılmıştır (Belge No. 20). İkinci kez seçilen Cami Bey'in durumu Meclis genel kurulda görüşülmüş ve seçim sonucu tasdik edilerek mebusluğu kesinlik kazanmıştır (Belge No. 17.18.19).

TBMM Üyeliği

İki dönem Mebusan Meclisi'nde Fizan mebusu olarak hizmet eden Abdulkadir Cami Bey, Birinci Mecliste ise Aydın mebusu olarak yer almıştır. Birinci Mecliste görev yapmaya başlayan Cami Bey, 3 Mayıs - 14 Temmuz 1920 tarihleri arasında kısa süreli İçişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur (Belge No. 15, 9, 10). Aynı bakanlıkta 1915-1920 yılları arasında müsteşarlık görevinde de bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır (Belge No. 13). 1921 yılı sonuna kadar Aydın milletvekili olarak görev yapmaya devam eden Cami Bey, 1921 yılı Şubatı'nda BMM temsilcisi olarak Roma'ya gitmiştir. Roma'daki temsilcilik görevi sona erdikten sonra, yarım kalan bir kısım işlerini tamamlamak için ek süre istemiştir. Yerine atama yapıldığı halde Ankara'ya geri dönmeyince 21 Aralık 1922 tarihinde müstafi (Belge No. 1/sicil no: 33) sayılmış ve böylece Roma temsilciliğinden sonra milletvekilliği de sona ermiştir (Belge No. 14, 15).

Roma Temsilciliği ve Milletvekilliğinin Sona Ermesi

Roma temsilciliğine BMM temsilcisi olarak atanan Cami Bey'in görev yerine ulaştığına dair bilgi 5 Şubat 1921 tarihinde TBMM Riyaseti'ne ulaşmıştır (Belge No. 3). Abdulkadir Cami Bey'in Roma temsilciliği sadece birkaç ay sürmüştür. 27 Nisan 1922 tarih ve 234/928 nolu tezkere ile temsilcilik görevinin bittiği Hariciye Vekâleti aracılığıyla kendisine iletilmiştir.¹⁰ Kendisine

¹⁰ Şubat ayı başları esas alındığında Roma temsilciliğinin 3 aydan daha kısa sürdüğü anlaşılmaktadır.

tebliğ edilen yazıya üç gün sonra cevap verilmiştir. Cevapta; hükümet işlerinden kaynaklanan bazı meselelerin çözülmesi, "...derdesti tahsil kalan mebalığın muhakemesi neticesine kadar tehiri azimete mecbur ..." kalacağı Cami Bey'den alınan bilgiye atfen bildirilmiştir. Cami Bey'in cevabı sonrasında Meclis Başkanlığının 3 Mayıs 1922 tarihli 10. Toplantısı'nda konu görüşülmüştür. Görüşme sonucunda Cami Bey'in Roma'da kalmasında zaruretin bulunup bulunmadığı, yerine atanan Celaleddin Arif Bey'in gönderilmesinin uygun olup olmadığının Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti ile Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne sorulması kararlaştırılmıştır. Adı geçen makamlardan gelen cevaplarda Cami Bey'in dönmesi ve kalan işleri yeni temsilciye devretmesinde bir mahzur olmadığı belirtilmiştir. Bu cevaplar üzerine Meclis Başkanlığının 14 Haziran'daki toplantısında Cami Bey'in bir an evvel Ankara'ya dönmesi istenmiştir. 15 Haziran 1922 tarih ve 2451 nolu tezkere ile durum Hariciye Vekâletine tebliğ edilmiştir.

Roma temsilciliğine tayin edilen Celaleddin Arif Bey 16 Haziran'da Meclis kararını Cami Bey'e tebliğ ettiğini, 14/193 sayılı yazı ile Ankara'ya bildirmiştir. Buna rağmen geri dönüş gerçekleşmeyince Cami Bey'in durumu 5 Temmuz tarihinde gerçekleşen 18. Meclis Riyaseti toplantısında yeniden ele alınmış ve bir kez daha Ankara'ya dönmesinin sağlanması için Hariciye Vekâletine yazı yazılmıştır. 16 Temmuz'da Cami Bey'in yola çıkmak üzere vapura yetişmeye çalıştığı, yetişmediği takdirde bir sonraki vapurla döneceği haber verilmiştir. Ancak yine Cami Bey Roma'dan dönmemiş ve 16 Eylül 1922 tarihinde kendisine dönme hususunun bir kez daha tebliğ edildiği bildirilmiştir. Cami Bey bu tebligata da bir süre cevap vermemiş, 5 Ekim 1922'de Meclis Riyasetine bir telgraf çekerek tedavi gördüğünü, ayrılmasına doktorunun izin vermediğini, yakın zamanda ailesini Almanya'ya yerleştirip döneceğini haber vermiştir. Meclis Riyasetinin 18 Ekim 1922 tarihli toplantısında durum tekrar gözden geçirilmiş, uzun zamandan beri dönmediği için ilgili kanun maddesi gereği milletvekilliğinin sona erdirilmesi hususunun araştırılması karara bağlanmıştır. Cami Bey'in durumu Meclisin 21 Aralık 1922 tarihli Genel Kurul Toplantısı'nda görüşülmüş ve üyeliğinin düşürülmesi için oylama yapılmıştır. Toplam 175 vekilin katıldığı oylama sonucu 126 beyaz oy kullanılmış (üyeliğinin sona erdirilmesi yönünde), 30 kırmızı (karşı-ret) ve 19 yeşil (çekimser) oy neticesinde milletvekilliği sona erdirilmiştir (Belge No. 16).¹¹

Abdulkadir Cami Bey'in Aylık Bağlanması Talebi ve Son Yılları

Uzun süre yurt dışında yaşayan Abdulkadir Cami Bey M. Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra yurda dönmüş ve gazetelerde köşe yazarlığı yapmaya başlamıştır. Bu arada Robert Koleji ile Erenköy Kız Lisesi'nde öğretmenlik de yapmıştır. Siyasi faaliyetlerde bulunarak "Emekçi Köylü Sosyalist Partisi"ni kurmak istemişse de bunu gerçekleştirememiştir. Aralarında Mareşal Fevzi Çakmak, Zekeriya Sertel ve Tevfik Rüştü Aras'ın bulunduğu ünlü simalarla İnsan Hakları Derneği'nin kuruluş girişiminde de bulunmuştur (1948).¹²

Cami Bey, vefatından önce Başbakanlık Makamına dilekçe ile başvurarak daha önce yaptığı görevlerden ve milletvekilliğinden ötürü aylık bağlanması talebinde bulunmuştur. Dilekçe tarihini belgeleyecek vesika elimizde olmamakla birlikte, Emekli Sandığı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazmış bulunduğu 26.02.1949 tarih ve 64263/4970 sayılı yazılarından müracaatı kesin olarak öğrenmekteyiz (Belge No. 10). Başbakanlık başvuru sonrası Emekli Sandığı'na tebligatta bulunmuş, Emekli Sandığı da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'ndan Cami Bey hakkında bilgi istemiştir. Cami Bey başvuru dilekçesinde adres olarak; Ayazpaşa Mezarlık Sokak, No: 21 Taksim/İstanbul adresini göstermiştir. Emekli Sandığı'na Başbakanlıktan gelen cevabi yazı ise 6-5/465-3-808 sayı ve 28.01.1949 tarihini taşıdığına göre bu tarihten kısa bir süre önce başvuru yapıldığı tahmin edilebilir. Emekli Sandığı yazısında; Cami Bey'in Fizan vekilliğinden söz

¹¹ 4 Nolu belgede Cami Beyin müstafî sayılması ile ilgili toplantının 21 Aralık 1922 tarih ve 18/2631-2632 numaralı kararlarla gerçekleştiği kaydedilmiştir.

¹² Osmanlı'nın Son Afrikası <http://arsiv.indigodergisi.com/71/a-serifoglu.htm#.USUhAh3vi7Y>

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

edilmemiş, Büyük Millet Meclisi Birinci Dönem Aydın milletvekilliği kaydı düşülmüştür. Cami Bey dilekçesinde 5269 Sayılı Kanun'a dayanılarak aylık bağlanmasını istemiştir. Emekli Sandığı söz konusu kanunun 3. maddesi hükmü gereğince durumunun incelenerek maaşa müstahak olup olmadığının bildirilmesi ricasında bulunmuştur (Belge No. 10).

TBMM Başkanlığı Genel Kâtipliği Kanunlar Müdürlüğü, Emekli Sandığı'na 1 Mart 1949 tarihinde cevap yazmıştır. Cevabi yazıda; "Cami Baykut, TBMM'nin 1. Dönemine Aydın Milletvekili olarak katılmış ise de 21.10.1338 tarihinde müstafi sayıldığını ..." (Belge No. 2) bildirmiştir.

Yaptığımız çalışma sırasında, TBMM Arşiv belgeleri arasındaki iki belgenin mahiyeti dikkatimizi çekmiştir. Belgelerden biri TBMM Başkanlığı Kâtipliği Kanunlar Müdürlüğü başlığını taşıırken, ikinci belge ise İstanbul Vilayeti Emniyet Müdürlüğü tarafından kaleme alınmıştır. TBMM Başkanlığı direktifleriyle İstanbul Valiliğine 17.11.1947 tarihinde Abdulkadir Cami Bey'in durumu ile ilgili bilgi talebinde bulunulmuştur. Başkanlığın yazısında; "TBMM'nin Birinci Dönemine Aydın milletvekili olarak katılmış olan ve halen ilinizde oturmakta bulunan Cami Baykut'un hayatının türlü değişikliklerinin bilinmesine lüzum hâsıl olmuştur. Tarihi bir önemi haiz olan bu hususu sağlamak üzere ilişik olumluğun kendisine doldurtularak geri çevrilmesi ..." (Belge No. 6) istenmiştir. Cami Beyin ikametgâh yeri yukarıda kaydettiğimiz Ayazpaşa'daki adres olarak verilmiştir.

Meclis Başkanlığının talebini yerine getiren İstanbul Emniyet Müdürlüğü tahkikattan sonra 18.12.1947 tarihinde cevap yazmıştır. Emniyet Müdürlüğü tarafından Cami Bey'in belirtilmiş olan adresine gidilerek "olumluk" kâğıdı kendisine doldurtulmuş ve belge Meclis Başkanlığına gönderilmiştir (Belge No. 5).

Abdulkadir Cami Bey'in aylık talebinde bulunduğu yıl vefat ettiği ve aylık talebinin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır (Belge No. 11-15). Vefat ettiği zaman arkasında bir eş ve 4 çocuk bırakmıştır (Belge No. 7, 14). Eşi Fatıma Zekiye ise 1965 yılında vefat etmiştir (Belge No. 14).

Cami Bey'in Oğlu Vedat Baykut'un Talebi

Abdulkadir Cami Bey'in yapmış olduğu hizmetlere istinaden talep ettiği emekli aylığının bağlanmamış olduğunu, oğlu Vedat Baykut'un Emekli Sandığı'na başvurusu ve sonrasındaki yazışmalardan öğrenmekteyiz. M. Vedat Baykut; babası Abdulkadir Cami Bey'in VH. 619.886 emekli sicil numarasına sahip olduğunu, dedesi Hacı Mehmet Münir Paşa ve babaannesinin isminin Ayşe olduğunu belirttikten sonra babasının 1293 İstanbul doğumlu olduğunu kaydetmiştir. Babasının 1915-20 yılları arasında İçişlerinde müsteşar, 1920-22 yılları arasında milletvekili ve İçişleri Bakanı, akabinde Roma temsilciliğini hatırlattıktan sonra 1949 yılında öldüğünü yazmıştır. Ayrıca annesi Fatıma Zekiye Baykut'un da 1965 yılında öldüğünü eklemiştir. Kendisinin çalışamaz, yatalak ve sakat durumda olduğunu belirttikten sonra babasından dolayı emekli maaşı bağlanmasını talep etmiştir. 17.08.1990 tarihini taşıyan dilekçesinde adres olarak; Boğaz Sok. 7/7 Gaziosmanpaşa/Ankara adresi gösterilmiştir (Belge No. 14).

M. Vedat Baykut'un dilekçesini işleme koyan Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü TAH.12/VH 619 886 sayı ve 06.09.1990 tarihli yazı ile TBMM Genel Sekreterliği'ne yazı yazmıştır. Yazıda M. Vedat Baykut'un¹³ dilekçesi ve ekli bazı belgeler gönderilerek; Cami Bey'in TBMM'de geçen hizmet sürelerini gösterir belgenin gösterilmesi, hizmetlerine karşılık sağlığında kendisine, vefatından sonra dul ve yetimlerine herhangi bir işlem veya ödemenin yapılıp yapılmadığının bildirilmesi istenmiştir (Belge No. 13). TBMM Başkanlığı Genel Sekreterliği

¹³ Abdulkadir Cami Beyin soyadı "**Baykut**" olmakla birlikte bazen sehven "**Baykurt**" olarak yazıldığı ve yanlış bir kısım yayınlarda aktarıldığı görülmüştür.

Personel ve Muhasebe Dairesi Başkanlığı Personel Özlük Müdürlüğü tarafından Emekli Sandığı'na 25 Aralık 1990 tarihinde cevap yazılmıştır. Cevabi yazıda; Cami Bey'in söz konusu hizmetleri sıralandıktan sonra Cami Bey'in sağlığında kendisi, ölümünden sonra dul ve yetimleri ile ilgili herhangi bir emeklilik işleminin yapılmadığı bildirilmiştir (Belge No. 15).

Abdulkadir Cami Bey ve varislerine herhangi bir emekli aylığı bağlanmamıştır. Diğer taraftan kendisi hakkında 17 Ocak 1969 tarihli TBMM Genel Sekreterliği Zat İşleri ve Evrak Müdürlüğü'nün İstanbul Valiliği'ne yazı yazılarak bir araştırmanın yapıldığını görmekteyiz. Yazıda; "TBMM'nin Birinci Döneminde Aydın'dan milletvekili olarak Meclise katılan, lüzumuna binaen bazılarının adı ve soyadı ile aranmasına yarayacak, dosyasında mevcut malumat aşağıya çıkarılmıştır. Hayatta olup olmadığının, vefat etmiş ise tarihinin, hayatta ise ikametgâh adresinin tahkikiyle mümkün olduğu kadar kısa bir müddet içinde bildirilmesi..." (Belge No. 11) istenmiştir. İkametgah olarak, Mezarlık sokağı No: 28 Ayazpaşa/Beyoğlu adresi yazıya eklenmiştir.

İstanbul Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan tahkikatta söz konusu adreste Cami Baykut'un bulunmadığı, Gürsel Oğuzcan adlı bir şahsın oto tamirciliği yaptığı bildirilmiştir (Belge No. 12). Dolayısıyla TBMM'de Aydın Milletvekili olarak görev yapmış, kısa süreli de olsa bakanlık görevinde bulunmuş bir şahsiyetin varlığı hakkında Meclisin haberdar olmaması, vefat etmiş olduğunu bilmemesi ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Abdulkadir Cami Bey, Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinden ve aynı zamanda en sıkıntılı bölgelerinden biri olan Trablusgarp'ta önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ünlü Trablusgarp Valisi ve Kumandanı Müşir Recep Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Hem kendisi hem de Recep Paşa'nın İttihad Terakki Cemiyeti ile olan yakın ilişkileri Meclise girmesinin önünü açmıştır.

Fizan nüfusuna kayıtlı olmaması milletvekili olarak meclise katılmasını geciktirmişse bile, seçimin yenilenmesi sonucu mebusluğu elde etmiştir. Bu çalışma sırasında dikkatimizi çeken bir husus da; Fizanlı birkaç kimsenin itirazı ve ısrarlı talepleri olmuştur. Henüz seçim sisteminin yeni uygulanıyor olmasına rağmen demokratik hak olarak seçime itirazları dikkate değer bulunmuştur. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde görev yaptığı gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de Aydın ilimizi temsil etme şansını elde etmiştir. Kısa süren bakanlığı, sonrasındaki Roma temsilciliği, akabinde yurt dışında yaşamış olması, döndükten sonra siyasi faaliyetlerine devam etmesi onun hareketli bir hayat sürdüğünü gösterir.

Yapmış olduğu hizmetlere rağmen emekli maaşını alamadan vefat etmiştir. Emekli maaşının bağlanmamış olması da ayrı bir husus teşkil etmektedir. Daha da önemlisi; vefat ettikten yıllar sonra bile TBMM'nin haberdar olmamış olması ayrı bir ilginç durumu önümüze sermiştir. Hem Mebusan Meclisi hem de TBMM bünyesinde hizmet etmiş olmasına rağmen yalnız başına vefat etmesi, hakkında herhangi bir faaliyetin yapılmamış olması, iyi bir vefa örneği olarak görünmemektedir.

KAYNAKÇA

AFYONCU, Erhan; BUGÜN GAZETESİ 13 Ocak 2013

Cami Bey (Fizan Mebusu); Osmanlının İç ve Dış Düşmanları, (sadeleştiren Vecihi Enver Yaşarbaş), Dost Yayıncılık, İstanbul 1994.

<http://arsiv.indigodergisi.com/71/a-serifoglu.htm#.USUhAh3vi7Y>

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

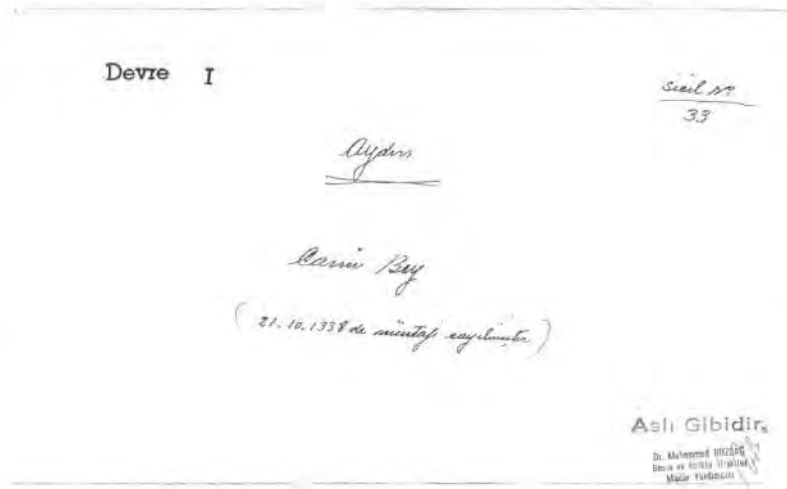
Kili, Suna – Gözübüyük, A. Şeref; Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze", TİB Kültür Yayınları, Ankara 1985.

Osmanlı'nın Son Afrikası <http://arsiv.indigodergisi.com/71/a-serifoglu.htm#.USUhAh3vi7Y>

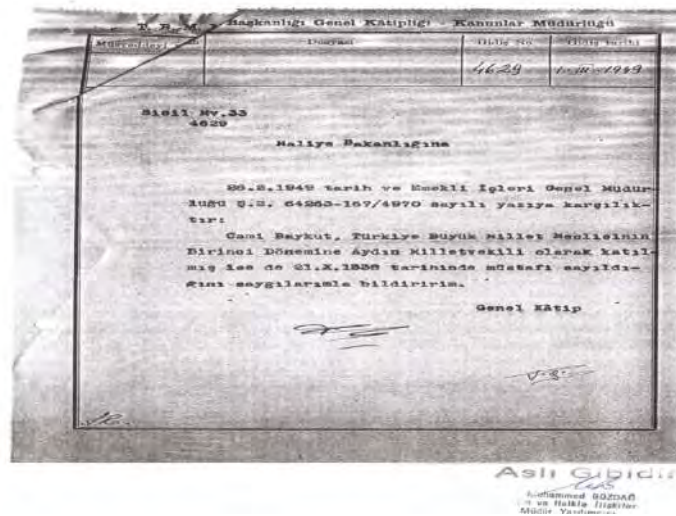
YİNER Abdulnasır; Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908), İÜ. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 177.

EKLER

Belge No: 1

Belge No: 2

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Belge No: 3

Belge No: 4

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

Belge No: 5

Belge No: 6

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

**T. B. M. M. Başkanlığı Genel Kâtipliği- Kanunlar
Müdürlüğü**

Müstemleziyet No	Dünyası	Gönderi No	Gönderi Tarihi
		2161	14-8-1949

1 İstanbul Valiliğine

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Birinci
Dönemine Aydın Milletvekili olarak katılmış olan
ve bu ilinde oturmakta bulunan Cemî Bayraktar
hakkında sorulan değişikliklerinin bilmesine
husus husus olmaktadır.

Tarihi bir Genel Reis olan bu hususa ses-
lenmek üzere ilgilik olumların kayıtlarına vaktiyle
gerekleri görülmüş ve bu kararlar ile ilgilidir.

Genel Kâtip

Adresi: Bayraktar
Cami
Honorable Sokak No 28
Lazıpasa
Bayraktar

Dr. Muhammed BOZDAĞ
Genel Kâtip
M. Y. Yardımcısı

Belge No: 7

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Dönemi 4244 Milliyetçilik Genel Başkan

Bakanlık Bakanlığı

Adı ve Soyadı	Cami Bayraktar	Soyadı	Soyadı
Taahhüt ve Soyadı	Ahmed Mustafa Bayraktar	İlmi (Soyadı)	
Doğum yeri	İstanbul	Soyadı ve Soyadı	Bayraktar
Doğum tarihi	1293	Milliyetçilik Soyadı ve Soyadı	Genel Başkan
Öğrenim	Meclis-i Milliye	Milliyetçilik Soyadı ve Soyadı	Bayraktar
Yatırım tarihi		Soyadı ve Soyadı	Bayraktar
Doğum tarihi		Soyadı ve Soyadı	Bayraktar

Hayatının türlü değişikliklerine ait tamamlayıcı bilgiler

(*) Başka Bakanlıklar ve diğer Bakanlıkların bu belgeye girmesi.

Dr. Muhammed BOZDAĞ
Genel Kâtip
M. Y. Yardımcısı**Turkish Studies**International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

Belge No: 10

Emekli İşletme Kurulu
MUTTERAN-CHOCOLATE-CHOCOLATE
Sıra No: 64263-167
Tarih: 28.11.1949

Buyuk Millet Meclisi Genel Kuruluna

Ek: Cami Baykurt'un meazı bağ-
Osm: lamasına dair olan dilek
B.

İstanbul, Taksim, Ayaspaşa, Mazarlık sokak NO. 31 de eski
işçileri Bakanı Cami Baykurt imasıyla Başbakanlık Yüksek Meclisi
verilip 19/2/1949 tarihli ve 6-5/465-3-806 sayılı yasa ile Bakan-
lıktan tevdi buyrulmuş 28/1/1949 tarihli dilekçede; Büyük Millet
Meclisinin birinci döneminde Aydın Milletvekili olarak iştirak et-
mediği bildirilmekte ve 5269 sayılı kanuna tevfiğin aylık beşan-
ması istenmektedir.

Başbakanlık yazısında Büyük Millet Meclisinin 31/10/
1938 tarihli ve 298 sayılı kararıyla müdafî... add edildiği bildir-
len adı geçen, 5269 sayılı kanunun 3 üncü maddesi hükmü müvace-
hesinde durumunun incelenerek maaşa müstahak olup olmadığının bil-
dirilmesini rica ederim.

Maliye Bakanı Y.

Dr. Muhammed HIZIR
Bakan ve Halkla İlişkiler
Müfettişi

11.11.1949
No: 33
No: 1673

Belge No: 11

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ
GENEL SEKRETERLİĞİ

Tatilleri ve Evrak Müdurluğu
No: 33
Tarih: 11/11/49
Konu: 51036

Ek: 1

İstanbul Valiliğine

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Birinci Döneminde Aydın'da
Milletvekili olarak Meclise katılan, lüzumuna binaen bazılarının
adı ve soyadı ile aramasına yarayanak, dosyasında mevcut maluma
aşağıya çıkarılmıştır.

Hayatta olup olmadığının, vefat etmiş ise tarihinin, hayat-
ta ise ikametgâh adresinin tahkikiyle mümkün olduğu kadar kısa t-
müddet içinde bildirilmesini rica ederim.

Rifat Çalgüner
T.B.M.M. Genel Sekreteri

Mehmet Minir oğlu Cami Baykurt
İstanbul - 1293-1877 doğumlu.
Adresi: Mazarlık sokak No: 26
Ayaspaşa
Beyoğlu

Dr. Muhammed HIZIR
Bakan ve Halkla İlişkiler
Müfettişi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

Belge No: 12

Belge No: 13

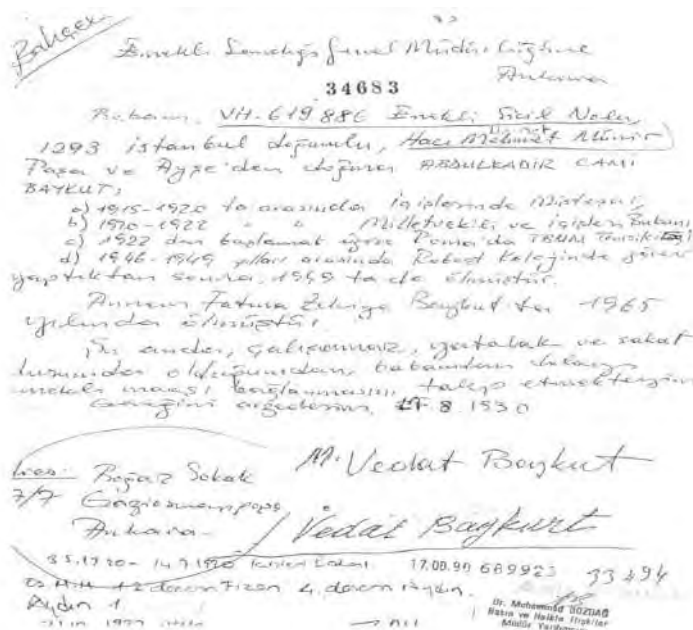
Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Belge No: 14

Belge No: 15

Belge No: 16/1

Belge No: 16/2

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Belge No: 17

Belge No: 18

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

Belge No: 21

Belge No: 22

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

Belge No: 23

Belge No: 24

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Belge No: 25

Belge No: 26

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

Belge No: 29

Belge No: 30

Belge No: 31

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Belge No: 32

دائرة التعليم

تاريخ	١٩١٦	عدد	١
موضوع	١٩١٦	ملاحظات	
تاريخ	١٩١٦	عدد	١
موضوع	١٩١٦	ملاحظات	

هذا هو نص الوثيقة المكتوبة بخط اليد، وهي عبارة عن تقرير أو مذكرات تتعلق بالدراسة أو البحث في التاريخ أو الأدب. النص مكتوب باللغة العربية الفصحى ويحتوي على فقرات متعددة تبدأ بـ "هذا هو نص الوثيقة..." وتتناول موضوعات تاريخية وأدبية. في الأسفل، يوجد توقيع "Dr. Muhammad BAZDAG" و "Basın ve Halkla İlişkiler Müdür Yardımcısı".

Belge No: 33

مجلس شورى علماء

١٩١٦

هذا هو نص الوثيقة المكتوبة بخط اليد، وهي عبارة عن تقرير أو مذكرات تتعلق بالدراسة أو البحث في التاريخ أو الأدب. النص مكتوب باللغة العربية الفصحى ويحتوي على فقرات متعددة تبدأ بـ "هذا هو نص الوثيقة..." وتتناول موضوعات تاريخية وأدبية. في الأسفل، يوجد توقيع "Dr. Muhammad BAZDAG" و "Basın ve Halkla İlişkiler Müdür Yardımcısı".

Belge No: 34

Belge No: 35

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ ... Fall 2013

Belge No: 36

Belge No: 37

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/... Fall 2013

[illegible]

۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

[illegible]

Handwritten text in Urdu script, likely a letter or document, with a signature and date at the bottom right.

Belge No: 40

19 - 10 - 1900

N° d'arrivée 10 - 10 - 1900

Transmis par 10 - 10 - 1900

h. m. du 10 - 10 - 1900

Commencé à 10 - 10 - 1900

Fin à 10 - 10 - 1900

Signature de l'Employé 10 - 10 - 1900

Signature de l'Employé 10 - 10 - 1900

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

De	Pour	Al	En
N° du dépôt	Nombre de mots	Groupes	Date du dépôt
Item	Matin	Matin ou soir	Vois
Indications non taxes			

Dr. Muhammad BOZDAĞ
ve Halka 11

Belge No: 41

19 - 10 - 1900

N° d'arrivée 10 - 10 - 1900

Transmis par 10 - 10 - 1900

h. m. du 10 - 10 - 1900

Commencé à 10 - 10 - 1900

Fin à 10 - 10 - 1900

Signature de l'Employé 10 - 10 - 1900

Signature de l'Employé 10 - 10 - 1900

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie.

De	Pour	Al	En
N° du dépôt	Nombre de mots	Groupes	Date du dépôt
Item	Matin	Matin ou soir	Vois
Indications non taxes			

Dr. Muhammad BOZDAĞ
ve Halka 11

H.1259/ M.1843 TARİHLİ CİZYE DEFTERLERİNE GÖRE KAYSERİ'DE RUM VE ERMENİLER*

Doğan YÖRÜK**

ÖZET

Karaman eyaletindeki şehir ve sancaklar içerisinde Kayseri, bünyesinde barındırdığı gayrimüslim nüfus itibarıyla her dönemde öne çıkmıştır. Gayrimüslimlerin buradaki sayıca kabarıklığı, Selçuklu-Bizans mücadeleleri esnasında Bizans imparatorluğunun takip ettiği tehcir siyasetiyle ilişkilendirilmiş ve mevcut yapı Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadar devam etmiştir. Nitekim 19. yüzyıl seyahatname kitapları, vergi kayıtları ve nüfus sayımlarına göre, şehir ve çevresinde ciddi bir gayrimüslim nüfusun varlığı görülmektedir. Bu çerçevede araştırmanın dayandığı 1843 tarihli Kayseri sancağındaki gayrimüslimlerin cizye vergilerine yönelik hazırlanmış iki defterdeki kayıtlar da bu hususu teyit eder mahiyettedir.

İncelenen dönemde Kayseri sancağı Kayseri, Develü, İncesu, Karahisar, Sarıoğlan ve Zamantu kazalarından oluşmakta ve bu kazalarda Ermeni ve Rumlar ayrı ayrı kayıtlı oldukları mahalle ve köylere göre yazılmışlardır. İlk defter ikamet ettikleri yerlerinde bulunan ve cizye vergilerini ödeyenlere, diğeri kayıtlı oldukları mahalleri terk edip başka yerlere giden ve cizye vergilerini de bulundukları yerlerde vermeleri istenenlere aittir.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Ege ve Çukurova bölgelerinde tarımsal üretimin artmaya başlamasıyla birlikte iş gücü açığa çıkmaya başlamış, bu açık Doğu ve Orta Anadolu'dan gelenlerle kapatılmaya çalışılmıştır. Göçler tarım sektörünün yanında çeşitli meslek kollarıyla da yoğunluk kazanmıştır. Bu bağlamda Kayseri ve çevresinden de başta İstanbul, İzmir ve Adana olmak üzere çeşitli bölgelere doğru büyük bir göç dalgası yaşanmıştır.

Cizye vergisi kendi içinde üç sınıfa ayrılmış, Kayseri şehir merkezi, kaza merkezleri ve köylerindeki gayrimüslimlerden genellikle orta ve düşük seviyeden cizye vergisi alınmıştır. Buradaki Ermeni ve Rumlar birbirinden farklı meslek kollarında faaliyet göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, Gayrimüslim, Rum, Ermeni, Cizye, Nüfus, Göç

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: dyoruk@selcuk.edu.tr

THE RUMS AND THE ARMENIANS IN KAYSERİ: ACCORDING TO THE JIZYA RECORDS DATED 1259 A.H / 1843 A.D

ABSTRACT

Among the sanjaks and the cities in Karaman Province, Kayseri, came into prominence in each period in terms of its non-Muslim population. The preponderance of the non-Muslims in there has been associated with the relocation policy, imposed by the Byzantine Empire during the struggles between the Seljuks and the Byzantines and the existing structure had kept on till the end of the Ottoman Empire. Thus, a large Muslim population can be seen in and around the city in 19th century traveller notes, tax records and censuses. In this concept, the records in two registers in 1843, being the basis of our study, prepared for the jizya taxes of thenon-Muslims in Kayseri sanjak, are thought to be the sufficient materials to confirm this case.

In the analysed period, Kayseri Sanjak occurred from Kayseri, Develü, İncesu, Karahisar, Sarioğlan and Zaman tu district and Armenians and Rums have been written according to districts and villages where they were registered separately. First register is belong to those who paid their Jizya taxes in their places of residence, second register is belong to those who went else where by leaving from their places of residence and was wanted to pay in places of residence.

Towards middle of the nineteenth century, labors hortage emerged with the increase of agricultural production in the Aegean and Çukurova areas; this shortage was struggled to be balanced with those who came from east and middle Anatolia. The migrations intensified with various professions in addition agricultural sector. In this connection, there was a large wave of immigration from Kayseri and its areas to towards variety regions and particularly to İstanbul, İzmir, Adana.

Jizya tax in itself was divided into three classes, Jizya tax were generally taken as middle and low-level from non-muslims in Kayseri city center, district centers and village, Armenians and Rums, in there, operated in different Professional sectors.

Key Words: Kayseri, Non-Muslim, Rum, Armenian, Jizya, Population, Migration.

Giriş

Osmanlıların gayrimüslimlerle ilgili uygulamaları İslam hukukunun zimmet hukuku çerçevesinde şekillenmiştir¹. Bu çerçevede gayrimüslimlerden kendilerine sağlanan can ve mal emniyetine karşılık cizye adı altında bir vergi istenmiştir². Cizye vergisi hasta, sakat, işsiz ve din

*** Bu makale 26-30 Temmuz 2010 tarihinde Van'da gerçekleştirilen Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumuna (CIEPO-19) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir. Aynı zamanda bu bildiri SÜBAP tarafından 10701520nolu projeye desteklenmiştir.

¹ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s.7-8; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.19-20.

² C. H. Becker, "Cizye", *İA*, III, Eskişehir 1997, s.199.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

adamı olmayan 14-75 yaş arasındaki faal bütün gayrimüslim erkeklerin³ iktisadî durumları dikkate alınarak zengin, orta ve fakir olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Sözü edilen kategorik ayırımın nakit karşılığı her zaman aynı olmamakla birlikte üç gruba ayrılması ilkesi, Osmanlı yöneticileri tarafından da kabul edilmiştir. Cizye vergisi gayrimüslim tebaanın yetişkin erkeklerinden alındığı için baş vergisi olarak da adlandırılmıştır⁴. Fakat genel olarak, kırsal alanlarda, köylü hanesinin reisi, bütün ev halkı için tek bir cizye ödemiştir⁵. Bu husus daha çok klasik dönemde görülen bir özellik iken sonraki dönemlerde, üzerinde çalışılan defterler örneğinde olduğu gibi vergi mükelleflerinin her biri ayrı ayrı yazılmıştır.

İncelemeye konu olan defterlerden ilki BOA MAD 4349 numarada kayıtlı, 147 sayfadan müteşekkildir. Kapağında “İşbu elli dokuz senesi Kayseriyye sancağında mütemekkin ve mevcûdolubesnâf-ı selaseüzre cizye-i şer’iyeleritahsîl olunan ehl-i zimmet reâyânıncibâyet defteridir” ifadesi yer almaktadır. Kayseri şehir merkezi ve köylerin ardından Develü, İnce(su), Sarioğlan, Karahisar ve Zamantu kazalarındaki Ermeni ve Rumlar ayrı başlıklar halinde yazılmıştır. Defterin sonunda Kayseri’ye dışarıdan gelip şehir merkezindeki han, hamam ve bezirhaneler demisafir olarak kalan ve cizyelerini burada ödeyenlerin isimleri bulunmaktadır. Mahalle ve köy başlığı altında vergiye tâbi kişilerin isimleri, varsa meslekleri ile beraber veya isim yerine meslekleri yazıldıktan sonra hangi sınıftan cizye vergisi ödedikleri isimlerinin üstünde belirtilmiştir. Ayrıca mahalle ve köy ünitesinin sonunda vergiye tâbi nefer sayısı vergi sınıfına göre üç ayrı grupta toplanmıştır.

İkinci defter ise BOA MAD 4592 numarada kayıtlı, 84 sayfadan ibaret olup, 52-57, 61-65, 79-84 sayfaları boştur. “Kayseriyye sancağı reâyâsındanolub işbu elli dokuz senesi hânelerinde bulunmayub li-eclî’t-ticâre taşrada bulunur ve cizyeleri tahsil olunmayan nefer defteridir” şeklinde adlandırılmıştır. Bu defterin önceki defterden farkı içerisinde sadece Kayseri şehir merkezi ile köylerinin bulunmasıdır. Dışarıya giden Ermeni ve Rumlar kayıtlı oldukları mahalle ve köy başlıkları altında ayrı ayrı yazılmışlar, isimleri, varsa meslekleri belirtilmiş, bunun üstüne de nerede oldukları zikredilmiştir.

Cizye vergisi için düzenlenen bu defterlerden gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik durumları hakkında tespitler yapmak mümkündür⁶. Buradan hareketle inceleme esas olarak nüfus tahminleri, şehir ve köylerdeki meslek kolları, ödenen cizye vergisinin sınıfına göre raiyyetin gruplandırılması ve 19. yüzyılın ortalarına doğru başta İstanbul olmak üzere, Batı Anadolu ve Çukurova bölgelerine yapılan göç hareketlerinin izlerini Kayseri’deki gayrimüslim unsur üzerinden sürmeye odaklanacaktır.

Kayseri, Osmanlı egemenliğine geçtiği andan itibaren idari taksimat içerisinde sancak statüsünde yer almış, hatta bir ara Karaman eyaletinin yönetim merkezi (paşa sancağı) konumuna gelmiştir⁷. XIX. yüzyıl ortalarına kadar bu eyalet bünyesindeki sancak statüsü devam etmiştir⁸. 1845’de Sivas eyaletine bağlanmış, Kayseri, Develü, Karahisar-ı Develü, İncesu, Sarioğlan ve

³ Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII, Ankara 1944, s.621; Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, LV/213, Ankara 1991, s.371.

⁴ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s.42-45; Halil İnalcık, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s.45-48.

⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktaş, Edt. Halil İnalcık – Donald Quataert, İstanbul 2000, s.61.

⁶ Bkz. Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s.36-48.

⁷ M. Akif Erdoğan, “Karaman Vilâyetinin İdarî Taksimatı”, *OA*, XII, İstanbul 1992, s.424-430; T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I*, Ankara 1996, s.2.

⁸ Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s.101-116.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Zamantu kazalarına ayrılmıştır⁹. 1850 tarihli Devlet Salnamesi'nde Bozok eyaletine aktarılmış, 1856'da aynı eyalet içinde yedi nahiye (Kayseri, Sarioğlan, Karahisar-ı Develi, İncesu ma'aKozanlı, Zamantı ve Köstere) taksim edilmiştir. 1876 ve 1908 senelerinde Ankara sancağına bağlanmış, 1923'de ise il olmuştur¹⁰. Üzerinde çalışılan 1843 tarihli deftere göre Kayseri sancağı, Kayseri, İncesu, Sarioğlan, Zamantu, Karahisar ve Develü olmak üzere altı kazadan oluşmaktadır.

A-Kayseri Kazasındaki Gayrimüslimler

1-Şehir

Son zamanlarda Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalar giderek artmaktadır. Bu aşamada Kayseri üzerine yapılanların dikkat çekici olduğunu söylemek mümkündür. Bu husus, Müslümanların yanında çeşitli gayrimüslim unsurların da varlığıyla yakından ilişkili olsa gerek. Bu bağlamda Kayseri, Osmanlı Devleti'nin farklı toplulukları bir arada yaşatma anlayışının sergilendiği en güzel örneklerden birisidir. Gerek Kayseri şehir merkezi, gerekse köy ve kazalarında Ermeni ve Rumlar önemli ölçüde kalabalık bir nüfus teşkil etmektedirler¹¹. Bu iki gruptan özellikle Ermeniler nüfus kesafeti itibarıyla öne çıkmaktadırlar. Ermenilerin Rumlara nazaran daha kalabalık olmaları Selçuklu-Bizans mücadeleleri esnasında Bizans imparatorluğunun takip ettiği tehcir siyasetiyle doğrudan alakalıdır. Bizans Anadolu'nun fethi öncesinde Doğu Anadolu'daki 40.000 Ermeni'yi Sivas ve Kayseri çevresine iskân etmiş, fetihten sonra da Rumları Balkanlara göçürerek buradaki Rum nüfusun azalmasını sağlamıştır¹². Bölge nüfusundaki bu durum XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir¹³.

Osmanlı egemenliğinden önce nüfus çehresi bu şekilde oluşan Kayseri XVI. yüzyılda Karaman eyaleti sancakları arasında en fazla gayrimüslim nüfusu barındıran sancaktır. Bu dönemde, Karaman vilayetinin diğer sancak ve kazalarında müslim-gayrimüslimler arasındaki oran yaklaşık % 1-9 arasında¹⁴ iken Kayseri'de % 14-22 arasındadır¹⁵. Yüzyılın sonlarında şehir nüfusu 30.000¹⁶-35.000¹⁷ dolayında tahmin edilmektedir. Bu nüfus potansiyeli ile Kayseri Bursa'dan sonra Anadolu'nun en büyük şehri olarak dikkat çekmektedir¹⁸.

Oysaki XVII. yüzyılda Kayseri nüfusu, şehirdeki vergiye tâbi 1.618 hane gayrimüslim, 1.389 hane Müslüman, toplamda 2.929 hane¹⁹ üzerinden yaklaşık 16.000 kişilik bir nüfusa sahiptir. Söz konusu nüfus dikkate alındığında XVII. yüzyılda şehrin bir önceki yüzyıla göre % 50'den fazla nüfus kaybına uğradığı anlaşılmaktadır. Bu durum Kayseri ile sınırlı kalmayıp Bursa, Bor, Bozok,

⁹ Gökhan Yıldız, *1260-1265 (1844-1847) Yılları Arasında Zamantı Kazasının Müslim ve Gayr-i Müslim Teb'asının Demografik Yapısı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2002, s.22.

¹⁰ Baykara, *Anadolu'nun*, s.126-142; Ali Güler, "Kayseri'de Demografik Durum (1831-1914)", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, s.204-206.

¹¹ M. Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1996, s.73; Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, 7, 1978, s.28.

¹² Ahmet Akşit, "Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1996, s.9.

¹³ Mehmet İnbaşı, "Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. ve XVII. Yüzyıl Kayseri'sinde Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, III, (Haz. M. Metin Hülagu vd.), Kayseri 2007, s.14-31; Güler, "Demografik Durum", s.215.

¹⁴ Erdoğan, "Kayseri Zimmileri", s.72.

¹⁵ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul 2009, s.57; Krş. Mehmet İnbaşı, *XVI. YY. Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992, s.48-50; İnbaşı, "Ermeniler", s.21; Mehmet İpşirli, "Kayseri", *DİA*, XXV, İstanbul 2000, s.98.

¹⁶ Erdoğan, "Kayseri Zimmileri", s.71; Jennings, "Urban Population", s.51.

¹⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2004, s.301.

¹⁸ Faroqhi, *Orta Halli*, s.55.

¹⁹ Faroqhi, *Orta Halli*, s.61.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Canik, Amasya²⁰, Larende²¹ gibi sancak ve kazalarda da görülmektedir. 1621-1699 yıllarındaki avarız vergisi kayıtları üzerine yapılan bir çalışmada Kayseri kazasının 340-386,25 arasında avarızhaneye sahip olduğu tespit edilmiş²², fakat bir avarızhanenin kaç gerçek haneden oluştuğu zikredilmediği gibi²³, nüfus tahmini de yapılmamıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarında 6.000 hane Türk, 2.000 hane Ermeni ve 1.500 hane Rum'un yaşadığı ifade edilmekte, toplam nüfusun 40.000 civarında olduğu belirtilmektedir²⁴. Buna göre, XVII. yüzyılda Kayseri’de meydana gelen göçler, bulaşıcı hastalıklar²⁵ ve Celâli isyanları nedeniyle nüfusun aşırı bir kayba uğradığını söylemek mümkündür. Ancak Celâli isyanlarının XVIII. yüzyılda da sürmesi, hatta buna ek olarak bazı devlet görevlilerinin baskıları ve ayanların bir birleriyle mücadele etmeleri halkı olumsuz yönde etkilemesine²⁶ rağmen, bu dönemde görülen artış oldukça ilginçtir.

XIX. yüzyıla ait nüfus verileri bazı seyyahlara, nüfus sayımlarına, temettuat kayıtlarına ve cizye defterlerine dayanmaktadır. 1831 tarihli ilk nüfus sayımı sonuçları bağlamında şehirde 13.466 erkekten bahsedilmekte, ancak burada Müslim ve gayrimüslim ayırımına gidilmemektedir²⁷. 1834’te Kayseri’ye gelen Texier şehirde 10.000 Türk, 1.500 Ermeni, 400 Rum olmak üzere toplam 11.900 hane bulunduğunu, bunun sayısal karşılığının da 60.000 kişi olduğunu yazmaktadır²⁸. Yüzyılın sonlarına doğru V. Cuinet²⁹ ve Ş. Sâmî³⁰ şehir nüfusunu 70.000 civarında vermekteler, bunun da % 64’ünün Müslüman, % 36’sının gayrimüslim olduğunu kaydetmektedirler.

İncelemeye konu olan 1843 tarihli cizye defterlerine göre şehirdeki mahallelerin 39’unda gayrimüslimlerin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu mahallelerden 25’i Ermenilerden, 3’ü Rumlardan³¹ müteşekkil iken, 11’nde de Ermeni ve Rumlar birlikte³² yaşamaktadırlar (Tablo I). Ancak Müslüman nüfus ve mahallelerinden bahsedilmediği için hangi mahallelerde Müslümanların bulunduğu veya bulunmadığı belli değildir. 1834 tarihli Kayseri Temettuat defteri Müslüman nüfusa yönelik hazırlandığından buna göre, Müslümanlar 51 mahallede toplam 4.749 hane nüfusa sahip oldukları görülmektedir³³. 1831-1860 tarihli Kayseri Müfredat defteri verileri dikkate

²⁰ Yunus Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s.545-546.

²¹ Ahmet Gökhan Kağnıcı, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Larende*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.80-87; Doğan Yörük, “1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Larende Kazası”, *Karaman Ulusal Kültür ve İnanç Turizmi Sempozyumu Bildirisi*, Karaman 2012, s.30-32.

²² Kayseri kazasının 1621-1699 arasındaki avarızhanelerindeki dalgalanmalar için bkz. Süleyman Demirci, “DemographyandHistory: The Value of TheAvârızhâneRegistersforDemographicResearch a Case Study of theOttomanSub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğde, c.1620s-1700”, *Turcica*, 38, 2006, s.190, 203.

²³ 1642 tarihli bir kayda göre bir avarızhanenin 15 gerçekhaneden oluştuğu belirtilmişse de bu oran araştırmacı tarafından genelleştirilmemiştir. Bkz. Demirci, “DemographyandHistory”, s.184, 188.

²⁴ İpşirli, “Kayseri”, s.98

²⁵ Faroqi, *Orta Halli*, s.60.

²⁶ İpşirli, “Kayseri”, s.97.

²⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s.153; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, s.113, 203.

²⁸ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, III, çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran Kâzım Yaşar Koprman, Ankara 2002, s.71; 19. yüzyıl seyyahlarının Kayseri nüfusuyla ilgili verdikleri rakamlar ve bilgiler için bkz. Osman Eravşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri 2000, s.99, 115, 123, 135-136, 140-141, 145, 161-163, 176 vd.; Beşim Darkot, “Kayseri”, *İA*, VI, Eskişehir 1997, s.486.

²⁹ Eravşar, *Kayseri*, s.176; Darkot, “Kayseri”, s.486.

³⁰ 45.000 Müslüman, 9.000 Ermeni, 14.400 Rum, 800 Ermeni katolik, 1.200 protestan, toplamda 70.400 yapmaktadır. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s.3802.

³¹ Ahi İsa, Sasık ve Şarkıyan mahalleleridir.

³² Eslim Paşa, Genlik, Gürcü, Hacı Kasım, Kışıkapa, Mermerli, Rumiyan, Selaldı, Sımkıç, Sisliyan ve Sultan mahalleleridir.

³³ İsmet Demir (Haz.), *Kayseri Temettuat Defteri (H.1250/M.1834 Tarihli)*, I, Kayseri 1998, s.20-24.

alındığında ise şehirdeki 75 mahalleden, 36'sında Müslümanlar, 2'sinde Rumlar³⁴, 17'sinde Ermeniler, 20'sinde de Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları anlaşılmaktadır³⁵.

Tablo I- Kayseri Şehrindeki Gayrimüslim Mahalleleri

		ERMENİ				RUM				Toplam Nefer
		Âlâ	Evsât	Ednâ	Nefer	Âlâ	Evsât	Ednâ	Nefer	
1	Ahi İsa	-	-	-	-	2	1	12	15	15
2	Batman	6	16	22	44	-	-	-	-	44
3	Bektaş	1	7	34	42	-	-	-	-	42
4	Dadır	4	19	33	56	-	-	-	-	56
5	Emir Sultan	8	22	36	66	-	-	-	-	66
6	Eslim Paşa	12	17	12	41	3	21	36	60	101
7	Firuncu	5	23	20	48	-	-	-	-	48
8	Genlik	-	5	8	13	-	10	16	26	39
9	Gürcü	4	10	9	23	1	8	29	38	61
10	Hacı Kasım	1	13	11	25	-	7	24	31	56
11	Hacı Mansur	1	10	9	20	-	-	-	-	20
12	Harput	9	49	65	123	-	-	-	-	123
13	Hasan Fakih	-	5	10	15	-	-	-	-	15
14	Hasinli	-	-	-	0	-	-	-	-	-
15	Hisayunlu	-	9	11	20	-	-	-	-	20
16	Karabet	-	12	34	46	-	-	-	-	46
17	Karakiçi	6	15	26	47	-	-	-	-	47
18	Karakürkçü	-	2	10	12	-	-	-	-	12
19	Kayadibi Oduncu Belkesi	-	-	-	0	-	-	-	-	-
20	Kıçıkapa	7	17	12	36	1	6	20	27	63
21	Konaklar	-	3	14	17	-	-	-	-	17
22	Köyyıkan	-	22	123	145	-	-	-	-	145
23	Mermerli	1	2	4	7	5	8	10	23	30
24	Mürekkebeci	-	8	21	29	-	-	-	-	29
25	Oduncu	4	54	102	160	-	-	-	-	160
26	Puşegân	-	6	22	28	-	-	-	-	28
27	Rumiyan	2	22	47	71	-	9	22	31	102
28	Sasık	-	-	-	-	5	15	23	43	43
29	Sayacı	4	21	18	43	-	-	-	-	43
30	Selaldı	1	35	93	129	-	1	3	4	133
31	Sınıkcı	1	56	110	167	-	3	4	7	174
32	Sisliyan	1	21	46	68	-	1	6	7	75
33	Sultan	-	4	10	14	4	11	13	28	42
34	Süleyman	-	40	85	125	-	-	-	-	125
35	Şarkıyan	-	-	-	-	7	22	36	65	65
36	Tavukçu	9	64	68	141	-	-	-	-	141
37	Tus	3	24	33	60	-	-	-	-	60
38	Tutak	1	13	13	27	-	-	-	-	27
39	Varsak	2	24	15	41	-	-	-	-	41
	Toplam	93	670	1186	1949	28	123	254	405	2354

³⁴ Ahi İsa ve Mermerli mahalleleridir.

³⁵ Mustafa Keskin, "1247-1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tâbi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, s.291-292.

a- Ermeniler

Şehirdeki Ermeniler Müslüman ve Rumlarla birlikte aynı mahallelerde ikamet ettikleri gibi sadece kendilerinden oluşan mahallelerde de yaşamaktadırlar. 1843 yılında Kayseri’de Ermeni nüfusun en kalabalık olduğu mahalle Sınıkçı (167 nefer)’dir. Bunu Oduncu (160 nefer) ve Köyyıkan (145 nefer) mahalleleri takip etmektedir. En az sayıda Ermeni’nin yaşadığı, muhtemelen Müslümanların yoğunlukta olduğu, mahalleler ise Mermerli (7 nefer), Karakürkçü (12 nefer) ve Genlik (13 nefer)’dir (Tablo I).

Şehir merkezinde mevcut 1.949 nefer Ermeni’den 1.186’sı ednâ, 670’i evsât, 93’ü de âlâ seviyeden cizye vergisi ödemişlerdir (Tablo I). Bu dönemde cizye vergisinin fakirden 15, orta halliden 30, zenginden 60 kuruş alındığı dikkate alındığında³⁶, toplam 43.360 kuruş cizye tahsil edilebilmiştir. Âlâ sınıftan vergi ödeyenlerin diğerlerine göre zengin olduğu söylenebilir. Buradan hareketle, hangi mahallelerden, ne kadar, üst dilimden vergi alındığı tespit edilebilir ve mahalleler arasında bir karşılaştırma yapılabilir. Toplamda en üst dilimden vergi ödeyen 93 kişiden 12’si Eslim Paşa mahallesinde oturanlardır. 9’u Tavukçu, Harput, 8’i Emir Sultan, 7’si de Kışıkapa mahallelerinde ikamet etmektedirler. Eslim Paşa mahallesindeki toplam 41 neferden 12’sinin âlâ sınıftan vergilendirilmesi, bu mahallenin diğerlerine göre farklı bir sosyal algıya sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bunun yanında nüfus bakımından çok daha kalabalık olan Sınıkçı ve Oduncu gibi mahallelerde âlâ statüsünde vergi ödeyenlerin sayısının azlığı da dikkat çekicidir (Tablo I).

Şehir nüfusuna kayıtlı vergi mükellefi bazı gayrimüslimler ile babalarının lakap ve mesleklerinin zikredilmesi nedeniyle, bunların niceliği yanında nitelikleri hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Buradaki ağırlık şehirde mevcut olanlardayken, Kayseri dışındakilerin çok azında bu tür açıklamalara yer verilmiştir. 2.615 nefer Ermeni’den 689’unun meslekleri tespit edilebilmekte, en fazla çerçi (70 nefer), kuyumcu (45 nefer), terzi (45 nefer), eskici (40 nefer) ve pabuççu (38 nefer) gibi mesleklerin icra edildiği anlaşılmaktadır. Amele (16 nefer), ırgat (10 nefer), hizmetkâr (6 nefer) ve hammal (1 nefer) gibi vasıfsız işlerle uğraşanların azlığı ise dikkat çekmektedir. Şehirde Ermenilerin uğraştıkları meslek dalları 111’i bulmaktadır (Tablo II).

Cizye vergisinin kişilerin ekonomik durumuna göre âlâ, evsât ve ednâ biçiminde konulduğu yukarıda belirtilmişti. Şu halde, kişilerin uğraştıkları meslek dalları ile gelir seviyeleri arasında doğrusal bir paralellik olduğu kabul edilebilir. Buna göre, 689 meslek sahibi Ermeni’den sadece 42’sinin yüksek gruptan cizye ödemesi, bunların da 21 tüccardan 15’inin, 4 poliçeciden de 3’ünün âlâ kaydedilmesi, diğer mesleklere oranla bunları icra edenlerin zengin kabul edildiğine işaret etmektedir. Diğer taraftan 45 adet kuyumcudan sadece 2’sine âlâ sınıftan vergi yazılması, o dönemde kuyumcuların zenginlik açısından diğer mesleklerden herhangi bir farkının olmadığını göstermektedir.

³⁶ Süleyman Sûdî, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Yay. Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996, s.85; Zafer Gölen, “1267 (1851) Cizye Nizam-nâmesi”, *Belgeler*, XXIV/28, Ankara 2005, s.41-44.

Tablo II- Şehirdeki Meslekler³⁷

Meslek	E	R	T	Meslek	E	R	T
Abacı	4	1	5	Kasap	24	-	24
Abacı Kalfası	1	-	1	Kasap Çırağı	1	-	1
Amele	16	6	22	Kasarcı	4	-	4
Aşçı	1	-	1	Katırcı	1	-	1
Attar	6	6	12	Kavcı	3	-	3
Bağcı	2	-	2	Kazgancı	22	2	24
Bakırcı	1	-	1	Kazzaz	14	-	14
Bakkal	-	2	2	Kemancı	1	-	1
Balıkçı	3	-	3	Kendirci	1	-	1
Baltacı	1	1	2	Keşkekçi	1	-	1
Basmacı	11	4	15	Keşkel Çırağı	1	-	1
Basmacı Kalfası	1	-	1	Kibritçi	1	-	1
Berber	7	1	8	Kitapçı	-	1	1
Bezzaz	28	7	35	Köşker	8	-	8
Bıçakçı	2	-	2	Kundakçı	1	-	1
Boğçacı	16	2	18	Kutucu	4	-	4
Boyacı	5	1	6	Kuyumcu	45	3	48
Bozacı	1	-	1	Kûlahçı	3	-	3
Camcı	1	-	1	Kûlhancı	1	-	1
Camkûş	1	1	2	Kürkçü	10	6	16
Cevherci	1	-	1	Lüleci	1	-	1
Çadırcı	2	-	2	Meyhaneci	-	1	1
Çakıcı	1	-	1	Muallim	-	1	1
Çakmakçı	1	-	1	Muytab	5	6	11
Çalgıcı	2	-	2	Müstecir	1	-	1
Çaycı	2	-	2	Müstecir Berber	1	-	1
Çerçi	70	4	74	Nalçacı	2	-	2
Çırak	1	-	1	Pabuççu	38	-	38
Çiçekçi	-	1	1	Palancı	5	-	5
Çilingir	-	2	2	Pastırmacı	4	2	6
Çubukçu	1	-	1	Payasçı	-	3	3
Dellal	1	-	1	Penbeci	7	-	7
Demirci	9	-	9	Poliçeci	4	-	4
Dikici	1	-	1	Rakıcı	1	-	1
Duhancı	2	9	11	Rençber	-	1	1
Duhankıyıcı (?)	-	4	4	Saatçi	3	-	3
Düğmeci	3	-	3	Sabuncu	-	2	2
Dülger	15	3	18	Salcı	1	-	1
Dülger Kalfası	1	-	1	Sarıcı (?)	5	-	5
Elekçi	8	-	8	Sazende	3	-	3
Eskici	40	1	41	Semerci	1	-	1
Ekmekçi	5	-	5	Sıvacı	13	1	14
Haffaf	3	-	3	Simsar	5	2	7
Hallaç	1	-	1	Sucu	1	-	1

³⁷ 1834’de şehirdeki Müslümanların icra ettikleri meslekler için bkz. Demir, *Kayseri Temettuatı*, s.25-26.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Hamal	1	-	1	Taşçı	14	6	20
Hamamcı	2	-	2	Tellak	-	1	1
Hasılcı	1	1	2	Tellal	1	-	1
Hekim	2	1	3	Tenekeci	3	1	4
Hekim Çırağı	1	1	2	Terzi	45	1	46
Hizmetkâr	6	1	7	Terzi Çırağı	1	-	1
Irgat	10	1	11	Terzi Kalfası	2	-	2
İğneci	2	-	2	Tüccar	21	2	23
İmameci	1	-	1	Tüfenkçi	4	-	4
İncirci	1	-	1	Urgancı	1	5	6
İplikçi	11	4	15	Yağlıkçı	3	-	3
Kahveci	1	-	1	Yamakçı	1	-	1
Kalaycı	13	-	13	Yemenici	2	1	3
Kalemkâr	1	-	1	Yorgancı	1	-	1
Kaliçeci	2	-	2	Yorgancı Hizmetkârı	1	-	1
Kaltakçı	4	1	5	Yüzükçü (?)	1	-	1
Kapçı (?)	3	3	6	Zeytinci	1	-	1
Genel Toplam					689	117	806

E: Ermeni, R: Rum, T: Toplam

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu şehirlerinde ülkenin farklı yerlerinden gelmiş insanların varlığına sıkça rastlanılmaktadır. Bu bağlamda Kayseri de dışarıdan göç alan şehirler arasında zikredilebilir. Nitekim şehirdeki Ermenilerden bir kısmının Kayseri dışındaki şehir ve köylerden gelip zamanla buraya yerleştikleri ve lakap olarak da geldikleri yerlerle anıldıkları görülmektedir. Amasya, Boğazlıyan, Bor, Bozok, Bursa, İstanbul, İzmir, Konya, Merzifon, Nevşehir, Palu, Rumdığın, Silile, Tokat ve Yozgat gibi Anadolu şehirlerinin yanında Efke, Erkilet ve Germir gibi Kayseri köyleri ile Acem, Bağdat, Bosna, Macar ve Mısır gibi farklı memleketlerden gelmiş olanlara da rastlanılmaktadır (Tablo III). Bu şekilde gelip zamanla Kayseri şehir ahalisi arasına karışan nefer sayısı 44’tür.

Tablo III- Kayseri Şehrine Dışarıdan Gelip Yerleşenler

Memleketi	E	R	T	Memleketi	E	R	T
Acem oğlu	6	-	6	Konyalı	1	-	1
Amasyalı	1	-	1	Macar oğlu	4	-	4
Bağdatlı	1	-	1	Merzifonlu	1	-	1
Boğazlıyanlı	1	-	1	Mısır oğlu	1	-	1
Borlu	1	-	1	Nevşehirli	1	-	1
Bosnalı	1	-	1	Niğdeli	2	-	2
Bozoklu	3	-	3	Palulu	1	-	1
Bursalı	1	-	1	Rumdığınli	3	-	3
Efkereli	1	-	1	Silleli	1	-	1
Erkiletli	5	-	5	Tokatlı	1	-	1
Germirli	1	-	1	Tosyalı	-	1	1
İslambollu	3	-	3	Yozgatlı	1	-	1
İzmirli oğlu	2	1	3	Toplam	44	2	46

E: Ermeni, R: Rum, T: Toplam

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu kentlerinden kıyı bölgelerine yönelik iş veya ticaret maksatlı başlangıçta geçici, zamanla kalıcı göçler dikkat çekmektedir. İncelenen dönemde,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Kayseri'den dışarıya büyük bir göç dalgasının meydana geldiği anlaşılmaktadır. Öyle ki bazı mahallelerin gayrimüslim nüfus açısından tamamen boşaldığı görülmektedir. Şehirde 69 nefer ile en fazla göç veren Oduncu mahallesini, Selaldı (49 nefer) ve Süleyman (48 nefer) mahalleleri takip etmektedir. Bunun yanında, Hasinli (3 nefer) ve Kayadibi Oduncu Belkesi (12 nefer) mahalleleri de tamamen boşalmıştır³⁸ (Tablo IV). Ancak bu mahallelerde Müslüman nüfusun varlığı göz ardı edilmemelidir³⁹.

Tablo IV- Kayseri Mahallelerinden Dışarıya Gidenler

		ERMENİ			RUM			Toplam Nefer
		KİÖ	KDO	Toplam	KİÖ	KDO	Toplam	
1	Ahi İsa	-		-	15	6	21	21
2	Batman	44	14	58	-	-	-	58
3	Bektaş	42	14	56	-	-	-	56
4	Dadır	56	16	72	-	-	-	72
5	Emir Sultan	66	18	84	-	-	-	84
6	Eslim Paşa	41	13	54	60	28	88	142
7	Fıruncu	48	9	57	-	-	-	57
8	Genlik	13	10	23	26	7	33	56
9	Gürcü	23	2	25	38	18	56	81
10	Hacı Kasım	25	3	28	31	8	39	67
11	Hacı Mansur	20	8	28	-	-	-	28
12	Harput	123	48	171	-	-	-	171
13	Hasan Fakih	15	6	21	-	-	-	21
14	Hasinli	0	3	3	-	-	-	3
15	Hisayunlu	20	-	20	-	-	-	20
16	Karabet	46	14	60	-	-	-	60
17	Karakıçı	47	14	61	-	-	-	61
18	Karakürkçü	12	2	14	-	-	-	14
19	Kayadibi Oduncu Belkesi	0	12	12	-	-	-	12
20	Kıçıkapa	36	7	43	27	6	33	76
21	Konaklar	17	10	27	-	-	-	27
22	Köyyıkan	145	41	186	-	-	-	186
23	Mermerli	7	2	9	23	22	45	54
24	Mürekebeci	29	16	45	-	-	-	45
25	Oduncu	160	69	229	-	-	-	229
26	Puşegân	28	18	46	-	-	-	46
27	Rumiyan	71	16	87	31	15	46	133
28	Sasık	-	-	0	43	14	57	57
29	Sayacı	43	14	57	-	-	-	57
30	Selaldı	129	49	178	4	3	7	185
31	Sınıkcı	167	16	183	7	1	8	191
32	Sisliyan	68	47	115	7	2	9	224
33	Sultan	14	11	25	28	20	48	73
34	Süleyman	125	48	173	-	-	-	173
35	Şarkıyan	-	-	0	65	51	116	116

³⁸ BOA. MAD 4592, s.67, 71, 78.

³⁹ Keskin, "Müfredat Defterine Göre", s.291.

36	Tavukçu	141	44	185	-	-	-	185
37	Tus	60	25	85	-	-	-	85
38	Tutak	27	9	36	-	-	-	36
39	Varsak	41	18	59	-	-	-	59
	Toplam	1949	666	2615	405	201	606	3321

KİO: Kayseri İçinde Olanlar, KDO: Kayseri Dışında Olanlar

Şehirdeki Ermenilerin Kayseri dışındaki şehir ve bölgelere verdikleri göçün oranı % 25’e tekabül etmekte, bu da azımsanmayacak bir miktarı teşkil etmektedir⁴⁰. Ermeniler açısından en büyük cazibe merkezlerinin başkent İstanbul (153 nefer), Adana (98 nefer), Bozok (51 nefer) İzmir (30 nefer) ve Karaman (30 nefer) olduğu anlaşılmaktadır (Tablo V).

Ticaret yapmak veya farklı maksatlarla Kayseri dışına giden 666 neferin vergilerini gittikleri yerlerde ödeyecekleri belirtilmiş, fakat hangi sınıftan verecekleri zikredilmemiştir (Tablo V). 1691 cizye reformundan sonra cizye mükellefiyetinin neredeyse tüm erkek nüfusa teşmil edilmesinden dolayı, toplam nüfusu elde etmeye yönelik çabalarda 2 veya en fazla 2,5 kat sayısının kullanılması gerektiği üzerinde durulmuştur⁴¹. Buradan hareketle bu çalışmada da en yüksek değer olan 2,5 kat sayısı kullanılacaktır. Şehirde mevcut olanlar ile şehir dışına çıkan Ermenilerin toplamı 2.615 neferi bulmakta, bunun 2,5 kat sayısı ile çarpımı sonucunda da 6.537,5 kişilik bireysel nüfusa ulaşılmaktadır.

Tablo V- Kayseri Şehrinden Başka Şehirlere Gidenler

Gittiği Yer	E	R	T	Gittiği Yer	E	R	T
Acem	4	-	4	Kemerlik (?)	1	-	1
Adana	98	13	111	Kırşehir	5	2	7
Akçahisar	-	1	1	Konsolos Yanında	1	-	1
Aksaray	17	2	19	Konya	21	-	21
Amasya	1	-	1	Kötürüm-i Miskin	1	-	1
Ankara	1	-	1	Kudüs	1	-	1
Arabistan	27	6	33	Manisa	2	-	2
Aydın	1	-	1	Maraş	4	-	4
Bağdat	2	3	5	Miskin Tekkesi	1	-	1
Beyrut	1	-	1	Misli	2	-	2
Bozok	51	5	56	Murt	8	-	8
Bursa	1	-	1	Mücrim ehl-i ferraş	4	-	4
Çaşnigir Köprüsü	-	2	2	Nevşehir	25	8	33
Çorum	-	1	1	Niğde	27	9	36
Der-aliyye	153	58	211	Okunamayan	10	-	10
Diyarbakır	1	-	1	Rumdiğin	3	-	3
Eğin	1	-	1	Samsun	-	1	1
Ereğli	1	-	1	Sis	2	-	2
Ereğil (?)	3	-	3	Sivas	-	4	4
Erkilet	4	-	4	Sungurlu	4	-	4
Ermenek	1	-	1	Şam	-	3	3
Erzincan	-	1	1	Tarsus	19	5	24
Erzurum	5	-	5	Tokat	11	-	11

⁴⁰ Benzer durum için krş. Doğan Yörük, “1843 Tarihli Cizye Defteri’ne Göre Aksaray Kazâsı’ndaki Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.170, İstanbul 2007, s.154-157.

⁴¹ Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, *Bilgi*, S.65, Ankara 2013, s.187.

Everek	2	-	2	Ürgüp	9	1	10
Gaib	31	-	31	Vezirköprü	2	-	2
Gürün	2	-	2	Yahyalı	6	-	6
Hacin	8	-	8	Yozgat	11	4	15
Halep	3	-	3	Zeytun	2	-	2
Harput	1	1	2	Zile	1	2	3
İncesu	2	1	3	Tosya	-	3	3
İzmir	30	47	77	Uşak	-	1	1
Karaman	30	7	37	Malatya	-	1	1
Kastamonu	1	6	7	Yazılmamış	-	3	3
Genel Toplam					666	201	867

E: Ermeni, R: Rum, T: Toplam

b- Rumlar

Rumlar şehirde 14 mahallede yaşamaktadırlar. Bunlardan sadece Ahi İsa, Sasık ve Şarkıyan mahallelerinde Ermenilerden ayrı ikamet etmektedirler. 1831-1860 tarihli Müfredat defteriyle karşılaştırıldığında Ahi İsa'da yalnız Rumlar, Sasık'da Müslümanlarla, Şarkıyan mahallesinde de Ermenilerle birlikte oldukları görülmektedir⁴². Rumların en kalabalık olduğu mahalle 65 nefer ile Şarkıyan iken, bunu 60 nefer ile Eslim Paşa takip etmektedir. En az oldukları mahalle 4 nefer ile Selaldı iken bunu 7 nefer ile Sınıkçı ve Sisliyan mahalleleri izlemektedir (Tablo I).

Şehirde mevcut 405 nefer vergiye tâbi Rum'dan 254'ü ednâ, 123'ü evsât, 28'i de âlâ cinsinden olmak üzere toplam 9.175 kuruş cizye vergisi alınmıştır. Ermenilerde olduğu gibi Rumlarda da âlâ kategorisinden vergi ödeyen kişi sayısı oldukça düşüktür. Öyle ki toplam Rum nüfus içerisinde % 6,9'luk bir orana tekabül etmektedir. En üst dilimden vergi ödeyen 28 neferden 7'si Şarkıyan, 5'i Mermerli ve yine 5'i Sasık mahallelerinde oturmaktadırlar. Ermeniler özelinde zenginlik açısından Eslim Paşa mahallesi öne çıkarken, Rumlarda ise Şarkıyan mahallesinin ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hacı Kasım, Rumiyan, Selaldı, Sınıkçı ve Sisliyan mahallelerinde üst dilimden hiçbir kimsenin vergilendirilmemesi burada yaşayanların orta ve alt sınıftan olmalarıyla ilişkilendirilmelidir⁴³ (Tablo I).

Şehirdeki 405 nefer Rum'un 117'sinin meslekleri tespit edilebilmekte, en fazla duhancı (9 nefer), bezzaz (7 nefer), attar (6 nefer), kürkçü (6 nefer), muytab (6 nefer) ve taşçılık (6 nefer) mesleklerini icra edenlere rastlanılmaktadır. Amele (6 nefer), ırgat (1 nefer) ve hizmetkâr (1 nefer) gibi niteliksiz işlerle uğraşanların azlığı ise dikkat çekmektedir. Tablo II'de de açıkça görüleceği üzere Rumlar birbirinden farklı 46 meslek dalında faaliyette bulunmuşlardır.

Kişilerin ödedikleri cizye vergisinin cinsi ile uğraştıkları meslekleri arasında zenginlik yönünden, doğrusal bir ilişki kurulduğunda, zengin addedilen Rum sayısının oldukça düşük kaldığını belirtmeliyiz. 46 farklı meslek dalıyla uğraşan Rumlardan sadece 8 nefer [bezzaz (2), hasılcı (1), muytab (1), pastırmacı (1), sabuncu (1), urgancı (1), tüccar (1)] meslek erbabının en üst seviyeden cizye vergisi ödedikleri görülmektedir. Bunlar belli bir meslek dalında yoğunlaşmak yerine 7 ayrı iş koluna dağılmışlardır (Tablo II).

⁴² Keskin, "Müfredat Defterine Göre", s.291-292.

⁴³ Nitekim 17. yüzyılın sonlarında Selaldı mahallesinin Kayseri'nin yoksul mahallelerinden olduğu zikredilmiştir. Bkz. Faroqhi, *Orta Halli*, s.179.

Şehir merkezindeki Rumlar içerisinde İzmir ve Tosya’dan gelip yerleşen ve zamanla Kayseri ahalisi arasına karışanlar da vardır. Bunların sayısı, 2 nefer gibi oldukça düşük olsa da, Kayseri şehrinin demografik yapısının oluşumu bağlamında önemi yadsınamaz (Tablo III).

Kayseri’den ticaret maksadıyla farklı şehirlere göç edenler de bulunmaktadır. Rum nüfusun yaşadığı mahallelerden 51 nefer ile en fazla göç veren Şarkıyan iken⁴⁴ bunu 28 neferle Eslim Paşa, 22 neferle Mermerli ve 20 neferle Sultan takip etmektedir (Tablo IV). Rumlardan Kayseri dışındaki şehir ve bölgelere gidenlerin kendi nüfuslarına oranı % 33’ü bulmaktadır. Göç edenlerin en fazla başkent İstanbul (58), İzmir (47) ve Adana’yı (13) tercih ettikleri görülmektedir (Tablo V).

Kayseri dışına giden 201 neferin cizyelerini bulundukları yerlerde vermeleri istenmiş, fakat hangi kategoriden ödeyecekleri belirtilmemiştir (Tablo V). Bu durumda şehirde mevcut olanlarla şehir dışına çıkan Rumların sayısı 606 neferi bulmakta, bu da 2,5 kat sayısı ile çarpıldığında 1.515 kişilik bir nüfusa ulaşılmaktadır.

c- Şehirdeki Gayrimüslim Nüfus

1843 yılında şehirde kayıtlı Ermeni ve Rumların yanında, Kayseri’deki han, hamam, bezirhane vs. yerlerde geçici olarak kalan veya misafir olan 142 neferin⁴⁵ varlığından da söz etmek gerekir (Tablo VI). Şehir merkezinden 867 nefer gayrimüslim çeşitli sebeplerden başka yerlere giderken, Kayseri’ye memleketin farklı yerlerinden bilhassa Suvirmez (29 nefer), Harput (25 nefer) ve Gürün (11 nefer) gibi merkezlerden gelenler sayıca kabarıp bir yekûnu teşkil etmektedirler.

Tablo VI- Kayseri Şehir Merkezinde Misafir Olarak Kalanlar

Memleketi	Nefer	Memleketi	Nefer	Memleketi	Nefer
Bahçecikli	1	Kankallı	1	Safranbolulu	1
Çurçuk’dan	3	Kemahlı	2	Sivaslı	1
Darendeli	9	Küncüklü (?)	6	Sungurlu	1
Der-aliyyeli	1	Madenli	1	Suvirmezli	29
Diyarbakirli	2	Malatyalı	1	Şamlı	1
Gürünlü	11	Maraşlı	3	Taköm’dan	1
Hacinli	4	Mardinli	9	Termanlı Harput’tan	1
Harputlu	25	Nevşehirli	3	Tokatlı	3
Hoylu’dan	2	Niğdeli	9	Vanlı	3
Hövik’dan	3	Palulu	3	Zartarcı’dan	2
Toplam					142

Şehirde kayıtlı mevcut ve başka yerlerde olan 2.615 nefer Ermeni, 606 nefer Rum ve 142 nefer misafir olarak kalanlarla birlikte toplam 3.363 nefer yapmaktadır. Bunlardan tahsil edilebilen cizye vergisi 52.535 kuruştur. Kayseri raiyyeti olmayan 142 nefer misafiri çıkardığımızda 3.221 nefer olmakta, bu da 2,5 kat sayısı ile çarpıldığında 8.052,5 kişilik bir nüfus ortaya çıkmaktadır. Bu nüfusun 6.537,5’u Ermeni, 1.515’i de Rum’dur. 1834’de ise Müslüman nüfus 4749 hane⁴⁶ yaklaşık 23.745 kişidir. Aynı dönem için, Texier’in verdiği rakamlarla⁴⁷, Ainsworth’un 1839’daki

⁴⁴ BOA. MAD 4349, s.23; BOA. MAD 4592, s.58, 60.

⁴⁵ BOA. MAD 4349, s.143.

⁴⁶ Demir, *Kayseri Temettuatı*, s.24.

⁴⁷ 1.500 hane Ermeni 7.500 kişi, 400 hane Rum 2.000 kişi, 10.000 hane Türk 50.000 kişi, toplam 11.900 hane, 59.500 kişi. Bkz. Eravşar, *Kayseri*, s.99.

değerleriyle⁴⁸ ve Mordtmann'ın 1849 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına dayanan verileriyle⁴⁹, farklılaşmaktadır.

Kayseri şehir merkezinde Ermeniler gerek nüfus, gerekse uğraştıkları meslek dalları itibarıyla, Rumlara göre öne çıkmaktadırlar. Her iki unsurun önemli bir kısmının şehirde zanaat ve ticaretle uğraştıkları, nitelikli insanlar oldukları, ticaret için daha iyi ortam ve şartları değerlendirmek için memleketin farklı bölge ve şehirlerine gittikleri anlaşılmaktadır.

2- Köyler

Cizye defterinde köyler “İş bu bin iki yüz elli dokuz senesi medîne-i Kayseriyye sancağında kâin-i mütemekkin ehl-i zimmet bulunan reâyanın kurâlarında mevcûd bulunan neferleri Ermeni ve Rum milletlerinin cizye defteri beyân olunur”⁵⁰ başlığı altında verilmiştir. Kayseri kırsalında gayrimüslimler ağırlıklı olarak Efkere, Endürlük, Germir, Talas, Tomarza ve Zincidere gibi merkezlerde yaşamaktadırlar⁵¹. Bu yerleşmeler defterlerde köy adıyla zikredilmelerine rağmen, gerek mahalle sayıları, gerekse vergiye tâbi erkek nüfusları itibarıyla birçok şehri gölgede bırakacak mahiyettedirler. Gayrimüslimlerin kayıtlı olduğu 25 köy olup, bir kısmı tamamen Ermeni veya Rumlardan müteşekkil iken her iki grubun birlikte zikredildiği köyler de mevcuttur. Söz konusu köylerin bir kısmında Müslümanların yaşadığını da kabul etmek gerekir⁵². Gayrimüslim yerleşmelerden Talas 39 mahallesiyle en büyük köy olarak dikkat çekmektedir.

Tablo VII- Kayseri Kazası Köylerindeki Ermeniler

Köy	Mahalle	Âlâ	Evsât	Ednâ	Nefer	Cizye	KDO.
Bâlâ Gesi	-	-	25	65	90	1725	36
Bâlâ Gesi	Manastır-ı Bâlâ Gesi	-	3	4	7	150	-
Belviran	-	-	13	17	30	645	-
Cucun	-	-	41	32	73	1710	6
Darsiyak	-	-	2	6	8	150	6
Derevenk	-	3	10	22	35	810	48
Efkere	-	-	-	-	-	-	17
Efkere	Demirci	1	43	73	117	2345	-
Efkere	Han	1	25	51	77	1575	-
Efkere	Kuzey	-	24	32	56	1200	-
Efkere	Manastır-ı Efkere	1	8	10	19	450	-
Erkilet	-	-	22	36	58	1200	83
Germir	Acısehak	-	4	33	37	610	154
Germir	KıçibegPedros	-	11	38	49	900	126
Germir	Kirişçi	-	4	17	21	375	68
Germir	Koyuncu	-	3	6	9	180	65
Gesi	-	-	2	6	8	150	10
Mancasun	-	-	17	73	90	1590	65
Muncusun	-	1	52	37	90	2175	11
Nize	-	1	22	58	81	1660	26
Sarımsaklı	-	-	13	31	44	855	11

⁴⁸ 5.200 Ermeni, 1.100 Rum, 12.176 Türk, toplam 18.476 kişi. Bkz. Eravşar, *Kayseri*, s.123.

⁴⁹ 1.666 aile Ermeni 8.330 kişi, 374 aile Rum 1.870 kişi, 4.927 hane Türk 24.635 kişi, toplam 6.967 aile 34.835 kişi. Bkz. Eravşar, *Kayseri*, s.135.

⁵⁰ BOA MAD 4592, s.42

⁵¹ Krş. Yıldız, *Zamantı*, s.62-67; Keskin, “Müfredat Defterine Göre”, s.293-298.

⁵² Bkz. Keskin, “Müfredat Defterine Göre”, s.293-298.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Talas ⁵³	Arakil	-	-	19	19	285	58
Talas	Atam	1	1	10	12	240	47
Talas	Bağdaser	-	1	10	11	180	28
Talas	Ciğerci	1	2	10	13	270	44
Talas	Cünbüş	-	3	11	14	255	29
Talas	Çerkes	-	2	17	19	315	28
Talas	Demirci	-	4	13	17	315	48
Talas	Gülbenk	3	6	12	21	540	47
Talas	Hobaser	1	2	6	9	210	25
Talas	Kasbar	-	1	8	9	150	44
Talas	Kemer	-	1	2	3	60	15
Talas	Kervanbaşı	-	2	6	8	150	36
Talas	Kiçiköy	-	7	24	31	570	98
Talas	Mihal	-	2	7	9	165	27
Talas	Reis	-	2	10	12	210	55
Talas	Salır	-	5	4	9	210	46
Talas	Turabi	1	6	19	26	525	74
Tavlusun	Ermeni	1	17	14	32	780	87
Tomarza	Aşağı ve Yukarı	12	279	181	472	11805	228
	Ermeni	28	687	1030	1745	37690	1796

KDO: Kayseri Dışında Olanlar

Ermeniler 16 köy, 27 mahalle ve 2 manastırda (Tablo VII), Rumlar da 16 köy, 50 mahalle ve 2 manastırda kaydedilmişlerdir (Tablo VIII). Manastırlarda yazılanların papaz ve keşiş oldukları belirtilmiştir.

Tablo VIII- Kayseri Kazası Köylerindeki Rumlar

Köy	Mahalle	Âlâ	Evsât	Ednâ	Nefer	Cizye	KDO
Ağırnas	-	1	12	15	28	645	4
Çukur	-	-	16	62	78	1410	-
Darsiyak	-	-	15	39	54	1035	42
Endürlük ⁵⁴	Apardılı	-	2	6	8	150	50
Endürlük	Çagalı	1	4	5	10	255	75
Endürlük	Düğüncülü	-	4	5	9	210	138
Endürlük	Kayalu	-	3	4	7	150	35
Endürlük	Kostandil	-	7	3	10	255	44
Endürlük	Kuzucaklı	2	8	6	16	450	75
Endürlük	Şamlı	1	5	5	11	285	93
Endürlük	Taşçılı	-	8	4	12	300	59
Endürlük	Zorbazlı	-	3	5	8	165	75
Erkilet	-	1	13	42	56	1080	122
Gerekme	-	-	4	13	17	315	6
Germir	Acısehak	1	7	12	20	450	46

⁵³ Krş. Hüseyin Cömert, “19. Yüzyıl Vergi Kayıtlarında Talas”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, s.85-99; Hasan Özsoy, “XIX. Yüzyılda Talas ve Talas’ın Amerikalılar Tarafından Misyon Merkezi Olarak Seçilmesinin Sebepleri”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1996, s.255-259.

⁵⁴ Krş. Cengiz Kartın, “1862 Tarihli Vergi Kayıt defterine Göre Endürlük Köyü”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s.323-331.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

Germir	Baba Abraham	1	4	11	16	345	41
Germir	Baba Yivan	1	4	10	15	330	57
Germir	Balban	1	2	6	9	210	34
Germir	Bostancı	-	8	8	16	360	55
Germir	Çorbacı	1	7	18	26	540	51
Germir	Karşu	-	8	22	30	570	43
Germir	Kuşhane	-	4	26	30	510	64
Germir	Pehli	-	5	7	12	255	52
Germir	Sodamin	-	2	16	18	330	62
Germir	Şirin	2	6	13	21	495	55
Gesi	-	2	6	4	12	360	29
İstefene	-	2	17	18	37	900	-
Molu	-	1	6	9	16	375	21
Sarımsaklı	-	1	36	82	119	2370	72
Talas ⁵⁵	Arslan	-	3	13	16	285	68
Talas	Bağdaser	-	-	2	2	30	26
Talas	Çaputçu	-	3	6	9	180	34
Talas	Çerkez	-	2	4	6	120	21
Talas	Çukur	-	2	12	14	240	65
Talas	Çüngüş	-	-	9	9	135	-
Talas	Derviş	1	9	30	40	780	108
Talas	Dolaylı	-	5	15	20	375	38
Talas	Estek	-	9	17	26	525	41
Talas	Han	-	1	6	7	120	25
Talas	Hancı	1	1	18	20	420	40
Talas	İbiş	-	-	7	7	105	15
Talas	Karaca	-	2	1	3	75	15
Talas	Kaytaz	1	7	7	15	315	32
Talas	Kemer	-	2	9	11	195	55
Talas	Kıçıköy	-	5	15	20	375	76
Talas	Köseli	2	3	10	15	360	39
Talas	Melik	-	7	22	29	540	86
Talas	Menkuş	-	-	-	-	-	43
Talas	Mihal	-	1	3	4	75	25
Talas	Okasi	1	4	7	12	285	46
Talas	Şehbalioglu	-	7	11	18	375	49
Talas	Yukarı	-	-	4	4	60	15
Tavlusun	-	-	-	-	-	-	127
Tavlusun	Herdem	3	8	8	19	540	-
Tavlusun	Uğurlu	2	12	7	21	585	-
Üskübi	-	-	11	14	25	540	11
Vekse	-	1	7	7	15	375	22
Zincidere ⁵⁶	Çavdaroglu	1	15	14	30	720	109
Zincidere	Hanbaşı	-	2	9	11	195	41

⁵⁵ Krş. Cömert, “Talas”, s.85-99; Özsoy, “XIX. Yüzyılda Talas”, s.255-259.

⁵⁶ Krş. Hüseyin Cömert, “1873 Yılında Zincidere”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s.111-124.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

Zincidere	İspiroğlu	-	18	12	30	720	62
Zincidere	Kayıkçıoğlu	1	11	11	23	555	61
Zincidere	Kırkoroğlu	1	5	9	15	345	72
Zincidere	Küçükoğlu	-	3	7	10	195	42
Zincidere	Manastır-ı Zincidere	4	5	11	20	555	-
-	Manastır-ı Pınartaş	1	1	3	5	155	-
	Rum	39	397	816	1252	26555	3009

KDO: Kayseri Dışında Olanlar

Vergiye tâbi 1.745 nefer Ermeni’den 1.030 ednâ, 687 evsât ve 28 âlâ; 1.252 nefer Rum’dan 816 ednâ, 397 evsât, 39 âlâ olmak üzere 64.245 kuruşluk bir cizye vergisi tahsil edilebilmiştir. Fakat ticaret veya çeşitli maksatlarla Kayseri kazası dışına giden 1.796 nefer Ermeni ve 3.009 nefer Rum’un cizye vergilerini bulundukları yerlerde vermeleri istenmiştir. Bu durumda köylerdeki 3.541 nefer Ermeni’nin nüfusu 8.852,5 kişi, 4.261 nefer Rum’un nüfusu ise 10.652,5 kişidir. Her iki grubun toplamı 19.505 kişi yapmaktadır. Buradaki köylerden Cucun, Darsiyak, Efker, Endürlük, Mancusun, Nize, Talas, Tavlusun, Tomarza ve Zincidere köyleri 1842-1844 tarihli cizye defterlerinde Zamantu kazasında, 1845 tarihli Temettuat defterinde ise yine Kayseri kazasında gösterilmiştir⁵⁷.

Kırsal kesimde faaliyet gösteren 1.745 nefer Ermeni’den 496’sının, 1.252 nefer Rum’dan da 317’sinin hangi meslekleri icra ettiklerini, cizye defterindeki kayıtlardan öğrenebilmekteyiz. Buna göre; Ermeniler 72, Rumlar da 65 olmak üzere toplamda 95 farklı meslek dalıyla işgal etmektedirler. Bunların dışında balıkçı, bezirci, ciğerci, deveci, hekim, ibrikçi, kantarcı, keçeci, kürkçü, leylekçi, menzilci, nalband, pabuççu, sandalçı, sarraç, sarraf, semerci, sirkeci, tacir, turpçu, tuzcu, urgancı, yağcı, yaldızcı, yazıcı, yılcı, yoğurtçu ve zurnacı gibi mesleklerin vergi mükelleflerinin babaları aracılığıyla yürütüldüğünü de belirtmemiz gerekir. Ermenilerin en fazla yoğunlaştıkları meslek demirci (107 nefer), ekserci (?) (33 nefer), sıvacı (22 nefer) ve taşçılık (22 nefer) iken, Rumların ise daha çok taşçı (46 nefer), çerçi (32 nefer), keresteci (23 nefer) ve dülgerliktir (21 nefer). Köylerdeki insanların daha çok ziraatla uğraşmaları beklenirken buradaki Ermeni ve Rumların sadece 19’unun çiftçilikle, diğerlerinin esnaf ve zanaatkarlıkla uğraşmaları oldukça ilginçtir (Tablo IX).

Tablo IX- Kayseri Kazası Köylerindeki Meslekler

Meslek	Ermeni	Rum	Toplam	Meslek	Ermeni	Rum	Toplam
Abacı	1	1	2	Katırcı	1	2	3
Amele	9	10	19	Kavukçu	1	-	1
Arabacı	1	-	1	Keresteci	1	23	24
Aşçı	1	2	3	Kıncı	-	2	2
Bakkal	4	10	14	Kılarcı	1	-	1
Basmacı	-	3	3	Kiracı	1	1	2
Berber	8	5	13	Köşker	11	1	12
Bezirci	-	2	2	Kundakçı	2	-	2
Bezzaz	7	8	15	Kuyumcu	8	2	10
Bıçakçı	14	-	14	Kürkçü	4	-	4
Boğçacı	2	6	8	Merkepçi	-	4	4
Boyacı	7	1	8	Muallim	-	1	1
Camkûş	1	3	4	Muytab	1	2	3
Çakıcı	1	-	1	Mübayaacı	-	1	1

⁵⁷ Yıldız, *Zamantu*, s.24-25, 39, 41-42, 64-65.

Çerçi	20	32	52	Müdür	2	8	10
Çıkrıkçı	1	-	1	Müstecir	2	-	2
Çiftçi	17	2	19	Oymacı	-	2	2
Çilingir	5	-	5	Pabuççu	7	-	7
Çoban	4	1	5	Papaz	15	17	32
Çömlekçi	6	-	6	Penbe tüccarı	-	1	1
Çubukçu	-	1	1	Penbeci	-	2	2
Çuvalcı	-	1	1	Pideci	1	-	1
Değirmenci	1	3	4	Rahip	2	-	2
Demirci	107	1	108	Rençber	3	1	4
Doğramacı	17	6	23	Rendeci	-	1	1
Duhancı	8	5	13	Saatçi	-	2	2
Düğmeci	5	2	7	Sandalcı	-	2	2
Dülger	15	21	36	Sarraf	-	1	1
Dülger çırağı	-	1	1	Sepetçi	2	2	4
Ekinci	-	1	1	Seyis	1	-	1
Ekmekçi	1	2	3	Sıvacı	22	5	27
Ekserci (?)	33	3	36	Sürücü	1	-	1
Eskici	10	1	11	Şarabdar	1	-	1
Fırıncı	1	1	2	Tacir	1	-	1
Hamamcı	7	-	7	Tanburcu	1	-	1
Hammal	1	-	1	Tasvirici	-	8	8
Hekim	3	-	3	Taşçı	22	46	68
Hizarcı	1	1	2	Taşçı uşağı	-	1	1
Hizmetçi	2	-	2	Terzi	8	5	13
Hurdacı	-	2	2	Tuğlacı	-	1	1
İrgat	10	7	17	Tüccar	8	19	27
İmameci	-	2	2	Tüfenkçi	2	-	2
Kahveci	2	-	2	Yağcı	1	-	1
Kalaycı	17	1	18	Yapıcı	1	2	3
Kalpakçı	2	-	2	Yazıcı	1	-	1
Kalyoncu	1	-	1	Yemenici	5	1	6
Kantarıcı	-	1	1	Yüzükçü	1	-	1
Kasap	2	2	4	-	-	-	-
Genel Toplam					496	317	813

Kırsal kesimdeki 3.541 nefer Ermeni'den 1.796'sı, 4.261 nefer Rum'dan da 3.009'u Kayseri dışındaki şehir, köy ve kasabalara gitmişlerdir. Her iki grupta da gidenlerin kalanlardan fazla olduğu aşikârdır. Bilhassa Rum nüfusun neredeyse % 70'i yaşadıkları mekânları terk ederek başka yerlere gitmeleri oldukça ilginçtir. Köylerinden başka yerlere gidenlerin daha çok Kayseri şehir merkezi ile İstanbul, İzmir ve Adana gibi dönemin cazibe merkezi olan yerleri tercih ettikleri anlaşılmaktadır⁵⁸. Başlangıçta geçici gibi görünen bu hareketliliğin zamanla kalıcı hale geldiğini tahmin etmek zor değildir.

⁵⁸ Bkz. BOA. MAD 4592.

3- Kayseri Kazasındaki Gayrimüslimlere Ait Hususiyetler

1843 yılı cizye defterlerine göre Kayseri kazasına kayıtlı Ermenilerin nüfusu 15.390 (2.615’i şehirde, 3.541’i köylerde olmak üzere toplam 6.156 nefer) iken, Rumların nüfusu 12.167,5 (606’sı şehirde, 4.261’i köylerde olmak üzere toplam 4.867 nefer)’dir. Her iki unsurun toplamı ise 27.557,5 kişilik bir nüfusa karşılık gelmektedir. Ancak Kayseri dışındaki (5.672 nefer) 14.180 kişi dikkate alınmadığında bu rakam 13.377,5 kişiye düşmektedir⁵⁹. 1845 tarihli temettuat kayıtlarından hareketle yapılan bir çalışmada Kayseri merkez ve köylerinde 5.608 hane müslim ve gayrimüslimin bulunduğu, bunun da 28.040 kişilik bireysel nüfusa karşılık geldiği bildirilmektedir⁶⁰. İki yıl arayla düzenlenmiş cizye ve temettuat kayıtları arasında nüfusta büyük bir fark ortaya çıkmaktadır. Bu husus Kayseri kazasına kayıtlı olup da Kayseri dışına gidenlerin temettuat defterlerinde yer almamasından, bazı köylerin farklı kazalara kaydırılmış olmasından veya cizye defterleri ile temettuat defterleri arasındaki yazım usulündeki değişikliklerden kaynaklanmış olsa gerek. Gayrimüslimlerin 1843’deki 13.377,5 kişiye indirilmiş nüfusuyla bile 1845’deki toplam nüfus içerisindeki oranı neredeyse Müslümanlarla eşit çıkmakta (% 47,7) ki bu da Kayseri özelinde kabul edilebilecek bir durum değildir.

Kayseri şehir ve köylerinde kayıtlı gayrimüslimlerden Ermenilerin şehir merkezinde, Rumların da köylerde sayıca kabarıp olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca her iki unsurdan da kayseri dışına gidenler olmasına rağmen, Rumların Ermenilere göre daha fazla bir yekûn teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu oran Ermenilerde şehir merkezi için % 25, köylerde % 51 iken, Rumlarda şehir için % 33, köylerde % 71’dir. Toplamda ise Ermenilerde % 40, Rumlarda % 66 civarındadır. Kayseri’den dışarıya doğru gerçekleştirilen göçlerin 1830’lardan itibaren başladığı, bunun da metropolitlik verilerine yansıdığı belirtilmektedir. Öyle ki 1834 tarihli Kayseri Rum Metropolitliği kayıtları Kayseri’de bulunan çalışabilir erkeklerin % 60’ının kıyı kentlerine gitmek üzere evlerinden ayrıldıklarını göstermektedir⁶¹.

Hanelerinde bulunan 3.694 nefer Ermeni’den 81.050 kuruş, 1657 nefer Rum’dan da 35.730 kuruş cizye vergisi alınmıştır.

B-Develü, İncesu, Sarıoğlu, Karahisar ve Zamantu Kazalarındaki Gayrimüslimler

Kayseri kazası dışında Develü, İncesu, Karahisar, Sarıoğlu ve Zamantu’da da gayrimüslimlere rastlanılmaktadır. Develü ve Sarıoğlu’da hem Ermeni, hem de Rumlar bulunurken, Zamantu’da Ermenilerin, İncesu ve Karahisar’da da Rumların yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu beş kaza içerisinde gayrimüslim nüfusun en kalabalık olduğu idarî birim Develü’dür. Develü ve İncesu kazalarında zanaat dalları bakımından neredeyse Kayseri şehir merkezi ile köylerini aratmayacak bir çeşitlilik ve zenginlik göze çarparken diğer kazalarda meslek erbabına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır.

1- Develü Kazası

Develü kazasındaki 1049 neferin (574 ednâ, 445 evsât 30 âlâ) 776’sı Ermeni, 273’ü Rum’dur. 1.049 neferin bireysel nüfus karşılığı 2.622,5 kişidir⁶². Bunlardan tahsil edilen cizye miktarı 25.260 kuruştur. Ermeniler Çomaklı, Everek, Fenese, İlbe, İncesu, Karacaviran köylerinde, Rumlar da Faraşa, İktisat (?) ve Karacaviran köylerinde ikamet etmektedirler⁶³.

⁵⁹ 1834’de Müslüman nüfus şehirde 24.965, Kayseri kazası köyleri ile Köstere ve Karahisar-ı Develü nahiyesiyle birlikte 49.030, toplamda ise 73.995 kişidir. Bkz. Demir, *Kayseri Temettuat*, I, s.24; II, s.XIII.

⁶⁰ Yıldız, *Zamantu*, s.52-54.

⁶¹ Olcay PullukçuoğluYapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006, s.38.

⁶² Krş. Yıldız, *Zamantu*, s.49-51, 53; Mustafa Oflaz, “XVI. Yüzyıl Başlarında Karahisar-ı Develi Kazası”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, s.342-347.

⁶³ BOA. MAD 4349, s.95-110.

Develü kazasına Kayseri ve çevresinden, farklı köylerden veya ülkenin çeşitli yerlerinden gelip yerleşenler Ermeni ve Rumlar da mevcuttur. Bunlar Kayseri, Tomarza, Taşkapı, Hacin, Bağdad, Halep, Harput, Acem, Karacaviran, İncesu, Maden, Uluğağaç ve Afşarköy olmak üzere toplam 31 neferdir.

Tablo X'dan da takip edilebileceği üzere, Develü kazasında babaları veya kendileri 60 ayrı meslek dalı ile ilişkilendirilmiş 121 neferin varlığı dikkat çekmektedir. Bu kadar farklı meslekleri icra eden esnaftan sadece 4'ü (Sarıbasmacı, Keresteci, Değirmenci ve Balcı) âlâ cinsinden cizye vergisine muhatap olmuştur. Meslek kollarının çeşitliliği ticari ve ekonomik hayatın bütününe kapsamaktadır. Meslek erbabının çok azı hariç, kahır ekseriyeti Ermenilerden müteşekkildir.

Tablo X- Develü Kazasında Meslekler

Meslek	E	R	T	Meslek	E	R	T
Arpacı	-	1	1	Karakuyumcu	2	-	2
Attar	1	-	1	Kasap	3	-	3
Ayrancı	1	-	1	Katırcı	-	1	1
Balcı	2	-	2	Katrancı	-	1	1
Balıkçı	-	1	1	Kazancı	-	1	1
Basmacı	4	-	4	Keresteci	1	-	1
Baytar	1	-	1	Kılınççı	2	-	2
Bıçakçı	1	-	1	Köşker	-	1	1
Boyacı	6	1	7	Kuyumcu	9	-	9
Camkûş	2	-	2	Külâhi	2	-	2
Cebeci	4	-	4	Kürkçü	1	-	1
Çakıcı	5	-	5	Lüleci	2	-	2
Çerçi	1	-	1	Mıhçı	-	1	1
Çıkıcı	1	-	1	Mumcu	2	-	2
Çilingir	1	-	1	Okçu	-	1	1
Değirmenci	3	-	3	Pabuççu	2	1	3
Demirci	3	-	3	Papaz	1	-	1
Düdükcü	2	-	2	Pastırmacı	1	-	1
Düğmeci	1	-	1	Rahip	2	-	2
Dülger	3	-	3	Sarıbasmacı	1	-	1
Dümbekçi	1	-	1	Sarraf	1	-	1
Eskici	-	1	1	Sıvacıbaşı	1	-	1
Ekmekçi	1	-	1	Tarhana	3	-	3
Ekserci	2	-	2	Terzi	5	-	5
Eskici	2	-	2	Topçu	1	-	1
Hamamcı	2	1	3	Toprakçı	1	-	1
Kadifeci	1	-	1	Tuğrameci (?)	3	-	3
Kalaycı	7	-	7	Tuzcu	1	-	1
Kalaycı çırağı	1	-	1	Tüfenkçi	1	-	1
Kalyoncu	1	-	1	Yağcı	1	-	1
Genel Toplam					109	12	121

E: Ermeni, R: Rum, T: Toplam

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

2- İncesu Kazası

İncesu kazasındaki 503 nefer (197 ednâ, 266 evsât, 40 âlâ) gayrimüslimin tamamı Rum’dur⁶⁴. Buradaki nefer sayısından hareketle kaza nüfusu 1.257,5 kişi yapmaktadır. Rumların Anehi ile İncesu’daki 6 mahallede yaşadıkları görülmektedir⁶⁵. Bunlardan tahsil edilen cizye vergisi miktarı 13.335 kuruştur.

Bölge sakinleri içerisinde Bozok, Kozan, Zile, Kayseri, Ankara, Gernir, Gülek, Konya, Niğde, Ürgüb, İstanbul, Afşarköy, Uluğaç ve Karacaviran’dan gelip yerleşmiş 26 neferin varlığından da bahsetmek gerekir. Bu kişilere ait veriler Kayseri ve çevresindeki nüfus hareketliliği bakımından oldukça önem arz etmektedir. Zira çalışılan sahadan dışarıya doğru tek yönlü bir göçün yanında küçük çaplı da olsa içeriye yönelik bir göçün mevcudiyetinden söz etmek mümkündür.

Kazadaki nüfusa paralel olarak babaları veya kendileri 24 ayrı iş koluyla ilişkilendirilebilen 42 neferin kaydı yer almaktadır.

Tablo XI- İncesu Kazasında Meslekler

Meslek	E	R	T	Meslek	E	R	T
Attar	-	1	1	Kazakçı	-	1	1
Bağcıvan	-	1	1	Küfeci	-	1	1
Bakkal	-	1	1	Pabuççu	-	1	1
Berber	-	1	1	Pekmezci	-	1	1
Boyacı	-	3	3	Rahip	-	2	2
Çamuşucu	-	1	1	Sarraı	-	1	1
Demirci	-	2	2	Sıvacı	-	2	2
Döğenci	-	1	1	Tandırıcı	-	1	1
Duhancı	-	2	2	Taşçı	-	8	8
Eskici	-	1	1	Tavukçu	-	1	1
Kalaycı	-	5	5	Yağcı	-	1	1
Kasap	-	2	2	Yükçü	-	1	1
Genel Toplam					-	42	42

E: Ermeni, R: Rum, T: Toplam

3- Sarıoğlan Kazası

Kazadaki 78 neferin (72 ednâ, 6 evsât) 55’i Ermeni, 23’ü Rum’dur⁶⁶. Ermeniler Sarıoğlan merkez ile Keyki (?) köyünde, Rumlar da Karacaviran köyünde kayıtlıdır⁶⁷. Toplamda 1.360 kuruş cizye tahsil edilebilen gayrimüslimlerin bireysel nüfusu 195 kişidir.

4- Karahisar Kazası

Kazadaki 52 nefer (9 ednâ, 28 evsât, 15 âlâ) gayrimüslim unsurun tamamı Rum’dur⁶⁸. Ortaköy ve Til köyleri sakinlerinden olan 130 kişilik Rum nüfustan alınan cizye vergisi 1.875 kuruştur.

5- Zamantu Kazası

Kazadaki 213 nefer (112 ednâ, 101 evsât) gayrimüslimin tamamı Ermeni’dur⁶⁹. Bunların Ekrek ve Samagır köylerinde yaşadıkları görülmektedir. Toplam 4.710 kuruş cizye ödeyen, vergiye

⁶⁴ Krş. Yıldız, *Zamantı*, s.46-49, 53, 62-67.

⁶⁵ BOA. MAD 4349, s.118-121.

⁶⁶ Krş. Yıldız, *Zamantı*, s.51-53.

⁶⁷ BOA. MAD 4349, s.127-128; krş. Yıldız, *Zamantı*, s.51-52.

⁶⁸ Krş. Yıldız, *Zamantı*, s.49-53; Ofıaz, “Karahisar-ı Develi”, s.345-347.

tâbi Ermenilerin bireysel nüfusu 532,5 kişidir (Tablo XII). 1845'te Ekrek köyü nüfus yoğunluğu itibarıyla dikkat çekmekte, 66 vergi hanesi ve tahmini 330 kişilik nüfusuyla kaza nüfusunun % 20'sine tekabül ettiği belirtilmektedir⁷⁰. 1843'te de burada (181 nefer) ciddi bir nüfus potansiyelinin olduğu anlaşılmaktadır.

6- Develü, İncesu, Sarıoğlu, Karahisar ve Zamantu Kazalarındaki Gayrimüslimlere Ait Hususiyetler

Develü, İncesu, Karahisar, Sarıoğlu ve Zamantu kazalarında kayıtlı 1.044 nefer Ermeni nüfus 2.610 kişiye, 851 nefer Rum nüfus da 2.127,5 kişilik bireysel nüfusa karşılık gelmektedir. Her ikisinin toplamı ise 4.737,5 kişiye ulaşmaktadır⁷¹. Özellikle Develü ile İncesu kazalarındaki gayrimüslimlerin uğraştıkları zanaat dalları itibarıyla nitelikli insanlar oldukları ve önemli bir kısmının ticaretle iştigal ettiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Diğer üç kazada sâkin 343 nefer Ermeni ve Rum nüfusun sosyal ve ekonomik durumları ise ancak ödedikleri cizye vergisinin cinsinden anlaşılabilmektedir. Zamantu'da 213 ve Sarıoğlu'da 78 nefer vergi neferinden hiç biri üst düzeyden cizye vermezken, Karahisar kazasındaki 52 neferden 15'i en üst dilimden vergilendirilmiştir⁷².

Develü, İncesu, Sarıoğlu, Karahisar ve Zamantu kazalarında tahsil edilen cizye oranlarının dağılımına bakıldığında ednâ grubu, en yaygın vergi türünün teşkil ederken, ikinci sırada evsât, en son olarak da âlâ sınıf gelmektedir. Bunlardan toplanan cizye vergisinin miktarı 46.540 kuruşu bulmaktadır.

Kayseri şehir merkezi ve köylerinden dışa dönük göçün kayıtları BOA.MAD 4592 numaralı defterden takip edilebilmekteyken, diğer kazalara ait göç verileri bu defterde bulunmamaktadır. Buradan hareketle söz konusu kazalardan dışarıya yönelik nüfus hareketlerinin olmadığı yönünde tespit yapılabilir. Ancak 1840'lardan itibaren Anadolu genelinde köylerden kentlere, kentlerden de büyük şehirlere doğru - başlangıçta geçici daha sonra kalıcı- büyük bir göç dalgasının yaşandığı bir dönemde Develü, İncesu, Sarıoğlu, Karahisar ve Zamantu kazalarından dışarıya tek bir kimsenin bile gitmediği düşünülemez. O halde, buralardan göç edenler MAD 4592 numaralı deftere değil de başka bir defter veya defterlere kaydedilmiş olmalıdır.

Tablo XII- Develü, İncesu, Sarıoğlu, Karahisar ve Zamantu Kazalarındaki Cizye Mükellefleri

Köy	Mahalle	M.	A	T	Nâ	Nefer	Cizye
Çomaklı	-	E	-	43	53	96	2085
Everek	İhtiya (?)	E	6	58	41	105	2715
Everek	Kasaboğlu	E	4	56	35	95	2445
Everek	Su	E	7	56	41	104	2715
Everek	Tikevşe	E	3	44	33	80	1995
Fenese	Aşağı	E	6	43	37	86	2205
Fenese	Yukarı	E	4	49	43	96	2355
İlbe	-	E	-	2	4	6	120
İncesu	-	E	-	31	43	74	1575
Karacaviran	-	E	-	13	21	34	705

⁶⁹ Yıldız, *Zamantu*, s. 53, 62-67.

⁷⁰ Yıldız, *Zamantu*, s.44.

⁷¹ Krş. Yıldız, *Zamantu*, s.48-49, 53, 66; Zamantu'nun XVI. yüzyıldaki nüfusu için bkz. İbrahim Solak, *XVI. Yüzyılda ZamantuKazası'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Konya 2007, s.44-45; Aynı Müellif, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarisında ZamantuKazası'nın Nüfus Yapısı ve Yerleşim Yerleri", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, s.473-481.

⁷² Krş. Yıldız, *Zamantu*, s.53, 54.

Faraşa	-	R	-	-	167	167	4005
İktisat (?)	-	R	-	38	36	74	1680
Karacaviran	-	R	-	12	20	32	660
Develü Kazası Toplam			30	445	574	1049	25260
Anehi	-	R	4	130	62	196	5070
İncesu	Kilisa	R	5	19	17	41	1125
İncesu	Mulu	R	4	15	11	30	855
İncesu	Orta	R	7	25	20	52	1470
İncesu	Salanda	R	8	29	32	69	1830
İncesu	Saraga (?)	R	5	28	40	73	1740
İncesu	Tercanlı	R	7	20	15	42	1245
İncesu Kazası Toplam			40	266	197	503	13335
Nefs-i K. Sarıoğlu	-	E	-	-	41	41	615
Keyki (?)	-	E	-	3	11	14	255
Karacaviran	-	R	-	3	20	23	490
Sarıoğlu Kazası Toplam			0	6	72	78	1360
Ortaköy	-	R	15	18	7	40	1545
Til	-	R	-	10	2	12	330
Karahisar Kazası Toplam			15	28	9	52	1875
Ekrek	-	E	0	91	90	181	4080
Samagır	-	E	0	10	22	32	630
Zamantu Kazası Toplam			0	101	112	213	4710
Genel Toplam			85	846	964	1895	46540

M: Milliyeti, E: Ermeni, R: Rum, A: Âlâ, T: Evsât, Nâ: Ednâ

C- Kayseri Sancağında Gayrimüslimler

Osmanlı imparatorluğu 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başından itibaren kapitalist dünya ekonomi sistemine katılmış⁷³, bu süreç öncelikle İzmir, Selanik, Trabzon, Beyrut ve İskenderiye gibi liman kentlerinde ortaya çıkmış⁷⁴, Batı Anadolu’da tarımsal üretimin artmasıyla kendini göstermiştir.⁷⁵ Öyle ki 1840 ile I. Dünya Savaşı arasında Osmanlı ekonomisinde kayda değer bir büyüme meydana gelmiştir. İş ve ticaret imkânı artan şehir ve bölgelerde gelişen ekonomik ilişkiler ağı gayrimüslim cemaatlere varlık ve nüfuzlarını geliştirme imkânı vermiştir⁷⁶.

Batı Anadolu’da tarımsal üretimin artmasıyla birlikte iş gücü açığı çıkmış, bu açık Anadolu’nun doğu illerinden ve Orta Anadolu’dan gelenler ile aşiretlerden temin edilmiştir⁷⁷. Göçler tarım sektörüyle sınırlı kalmamış yeni fırsatlar ortaya çıktıkça yoğunluk kazanmıştır. Nitekim 1830-1840’lara ait nüfus kayıtları⁷⁸, 1840’lara ait temettuat⁷⁹ ve cizye defterleri⁸⁰ muazzam bir nüfus hareketliliğini gözler önüne sermektedir.

⁷³ Reşat Kasaba, “Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar, 1840-1876”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, s.75.

⁷⁴ Reşat Kasaba, “Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toplumsal Değişim”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, s.132.

⁷⁵ Reşat Kasaba, “Batı Anadolu’da Göçer İşçiler, 1750-1850”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, s.25.

⁷⁶ Kasaba, “Toplumsal Değişim”, s.132.

⁷⁷ Reşat Kasaba, “Batı Anadolu’dan Göçmen Emeği”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, çev. Zeynep Altok, Edt. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul 1998, s.119,-127; Kasaba, “Göçer İşçiler”, s.24-32.

⁷⁸ Kasaba, “Toplumsal Değişim”, s.144; Cahit Telci, “Aydın Livası’nın Nüfusu Hakkında H. 1261/M. 1845 Tarihli Bir Defter”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXI/1, İzmir 2006, s.165-198; Mehmet Yılmaz, “Population and Settlement in

İnceleme gayrimüslimler üzerine odaklandığından Müslüman ahalinin nüfusu, niteliği ve sosyal hareketliliği bu çalışmanın sınırlarının dışında kalmaktadır. Bu çerçevede Kayseri şehir ve köylerinin yanında sancağa bağlı kaza merkezleri ile köylerindeki gayrimüslim nüfusta yer değiştirmeye yönelik büyük bir hareketlilik gözlenmektedir. Bunların kahr ekseriyeti Kayseri sancağı dışına dönük iken çok az da olsa sancak içine veya sancak içerisindeki yerleşmelerden içe dönük bir göç hareketi gerçekleşmiştir.

Sancak genelinde yürütülen meslek kolları ve mesleklerin icra edildikleri yerleşim merkezlerine baktığımızda Kayseri şehri ve diğer kaza merkezlerinin yanında köylerde bile oldukça canlı bir ekonomik ve ticari hayatın varlığı kuvvetli bir şekilde hissedilmektedir. Köylerde tarımsal faaliyetlerin ön planda olması gerektiğinden hareketle, buralarda yaşayanların toprak işçiliğiyle ilişkilendirilmesi gerekirken daha çok şehir hayatı içerisindeki mesleklerin yer alması, köylerin ufak birer kasaba halini almaya başladığını göstermektedir. Ayrıca bazı köylerin (Efkere, Endürlük, Germir, Talas, Tomarza, Zincidere vs.) birden çok mahallelere ayrılması, bu dönemde köylerin nüfus itibarıyla de kalabalıklaştıklarına işaret etmektedir.

Artan iş ve ticaret imkânları gayrimüslimlerin yeni fırsatlar aramalarına veya daha iyi koşulların varlığına inandıkları şehir veya bölgelere doğru hareket etmelerine neden olmuş, neticede Kayseri köylerinde yaşayan Ermeni ve Rum nüfustan daha fazlası dışarıya göç etmiştir. Dışarıya göçün ticaret amacıyla yapıldığı belirtilmekte⁸¹, fakat çok azının herhangi bir meslek sahibi olduğu anlaşılmakta, diğerlerinin durumu hakkında açıklayıcı bir bilgi yer almamaktadır. Bu bağlamda memleketlerinden göç edenlerin bir kısmının ticaret yapmak, ekseriyetinin de geçimini sağlamak amacıyla hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim 1830'lu yıllarda İzmir ve hinterlandında iş gücüne ihtiyaç duyan zengin Osmanlı toprak sahipleri Batı Anadolu kıyılarına binlerce Rum köylü getirip yerleştirmişlerdi⁸².

Kayseri şehir ve köylerinde kayıtlı gayrimüslimlerden Ermenilerin şehir merkezinde, Rumların da köylerde sayıca kabarık olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca her iki unsurdan da kayseri dışına gidenler olmasına rağmen, Rumların Ermenilere göre daha fazla bir yekûn teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu oran Ermenilerde şehir merkezi için % 25, köylerde % 51 iken, Rumlarda şehir için % 33, köylerde % 71'dir. Toplamda ise Ermenilerde % 40, Rumlarda % 66 civarındadır. Kayseri dışındaki Develü, İncesu, Karahisar, Sarioğlan ve Zamantu kazalarındaki gayrimüslim nüfustan ne kadarının dışarıya göç ettiğini maalesef bilemiyoruz.

Tablo XIII- Kayseri Sancağı

	Kazası	A	E	Nâ	N	KDO	N	Nfs	Cizye
-	Misafir Olanlar	-	71	71	142	-	142	142	3095
	Toplm	-	71	71	142	-	142	142	3095
Ermeniler	Kayseri Şehir	93	670	1186	1949	666	2615	6537,5	43360
	Köyler	28	687	1030	1745	1796	3541	8852,5	37690
	Develü Kazası	30	395	351	776	-	776	1940	18915
	Sarioğlan Kazası	-	3	52	55	-	55	137,5	870

theSudiremiSubdistrictAccordingtothe 1844 Census”, 20th Symposium of the International Committee for Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO), 27.06-01.07.2012, Retymno. Yayınlanmamış Bildiri.

⁷⁹Hüseyin Muşmal, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Beyşehir ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1790-1864)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2005, s.92-101; Hüseyin Muşmal, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Beyşehir Bölgesinden İzmir ve İstanbul’a Yapılan Göçler”, *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı 11-13 Mayıs 2006 Beyşehir*, Konya 2006, s.209-284; Yapucu, *Aydın Sancağı*, s.35-42, 189-193.

⁸⁰ Yörük, “Gayrimüslimler”, s.155-157.

⁸¹ BOA. MAD 4592, s.1.

⁸²Yapucu, *Aydın Sancağı*, s.38-39.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

	Zamantu Kazası	-	101	112	213	-	213	532,5	4710
	Toplam	151	1856	2731	4738	2462	7200	18000	105545
Rumlar	Kayseri Şehir	28	123	254	405	201	606	1515	9175
	Köyler	39	397	816	1252	3009	4261	10652,5	26555
	Develü Kazası	-	50	223	273	-	273	682,5	6345
	İncesu Kazası	40	266	197	503	-	503	1257,5	13335
	Sarıoğlan Kazası	-	3	20	23	-	23	57,5	490
	Karahisar Kazası	15	28	9	52	-	52	130	1875
	Toplam	122	867	1519	2508	3210	5718	14295	57775
	Genel Toplam	273	2723	4250	7388	5672	13060	32437	166415

A: Âlâ, T: Evsât, Nâ: Ednâ, N: Nefer, Nfs: Nüfus, KDO: Kayseri Dışında Olanlar

Bu veriler doğrultusunda Kayseri şehir merkezinde kayıtlı gayrimüslimlerin nüfusu 8.052,5 kişi iken Kayseri kazasında 27.557,5 kişi, Kayseri sancağı genelinde ise 32.437 kişidir. Bu nüfusun 18.000’i Ermeni iken, 14.295’i Rum’dur. Osmanlı nüfus sayımları çerçevesinde 1831 ve 1877-1878 sayımları ayrıntılı tutulmadığından Kayseri için kullanılabilir veriler sunmamaktadır. Sancak genelinde 1831’de 55.386 kişilik erkek nüfusa⁸³ işaret edilirken, 1877-1878’de bu rakam 65.443 kişiye çıkmıştır⁸⁴. Sancak nüfusu genelinde gayrimüslimlerin sayısı 1881/82’de 62.982 (% 34,3) kişi iken, 1906-1907’de 70.311 (% 33,70), 1914’te ise 78.782 (% 29,95) kişiye çıkmış, aynı şekilde Müslüman nüfusun da artmasıyla⁸⁵ toplam nüfus içerisindeki oranları düşme eğilimi göstermiştir.

Sancak genelinde 273 nefer âlâ, 2723 nefer evsât, 4250 nefer edna olmak üzere toplam 7388 neferden 166.415 kuruş cizye vergisi alınmıştır. En üst dilimden cizye vergisi verenlerin oranı % 4,4 iken, orta dilimden % 36,6, en alt dilimden ise % 58’dir. Bu durum Osmanlı yönetiminingayrimüslim tebaaya gösterdiği müsamahanın bir sonucu olarak bunları orta ve düşük gruptan vergilendirmesiyle yakından ilgilidir.

Sonuç

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar gayrimüslim nüfusun gerek Kayseri köyleri gerekse Kayseri şehir merkezi bağlamında önemli bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. İncelenen dönemde Ermeniler Kayseri şehir merkezinde, Rumlar da köylerde yoğunlaşmaktadırlar. Şehir merkezi, köyler ve kazalarla birlikte Kayseri sancağı genelinde 32.437 kişilik gayrimüslim unsur bulunmaktadır. Müslümanların nüfusu bilinmediğinden gayrimüslimlerin toplam nüfus içerisindeki oranları da tespit edilememiştir.

Şehir merkezi ile diğer kaza merkezleri ve kırsalındaki Ermeni ve Rumların genellikle nitelikli işler yaptıkları, özellikle şehir merkezindekilerin ekseriyetinin bir meslek dalıyla ilişkili oldukları görülmektedir. Bunun yanında amele, ırgat, hamal, hizmetkâr gibi vasıfsız işlerle uğraşanların sayısı oldukça düşüktür. Buna rağmen cizye vergilerini daha çok orta ve düşük gruptan ödemişlerdir.

Kayseri kazasına kayıtlı gayrimüslimlerin ekseriyetinin yerinde kalıp işleriyle uğraşmaları beklenirken, dışarıya gidenlerin sayısı (5672 nefer) kalanlardan (5351 nefer) daha fazladır. Bu husus bölgedeki ekonomik faaliyetlerin zorlaştığı veya gayrimüslimlerin Kayseri dışında daha iyi

⁸³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.153; Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s.113, 203; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, II, Ankara 2003, s.23

⁸⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.159.

⁸⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.167, 200, 201, 224, 225; Güler, “Demografik Durum”, s.215.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

imkânlar bulma ümidine kapıldıkları şeklinde yorumlanabilir. Gidenlerin İstanbul, İzmir, Adana gibi merkezlerde yoğunlaşmaları, bu şehirlerin ticarî potansiyellerinin arttığına işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler (BOA.MAD): 4349, 4592.
- AKŞİT, Ahmet, “Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 2000, ss.3-12.
- BECKER, C. H., “Cizye”, *İA*, III, Eskişehir 1997, ss.199-201.
- BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, II, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.
- CÖMERT, Hüseyin, “1873 Yılında Zincidere”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, ss.111-124.
- CÖMERT, Hüseyin, “19. Yüzyıl Vergi Kayıtlarında Talas”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, ss.85-99.
- DARKOT, Besim, “Kayseri”, *İA*, VI, Eskişehir 1997, ss.484-491.
- DEMİR, İsmet (Haz.), *Kayseri Temettuat Defteri (H.1250/M.1834 Tarihli)*, I, Kayseri 1998.
- DEMİRCİ, Süleyman, “Demography and History: The Value of The Avârızhâne Registersfor Demographic Research a Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğde, c.1620s-1700”, *Turcica*, 38, 2006, ss.181-211.
- ERAVŞAR, Osman, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri 2000.
- ERCAN, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, LV/213, Ankara 1991, ss.371-391.
- ERDOĞRU, M. Akif, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1996, ss.71-77.
- ERDOĞRU, M. Akif, “Karaman Vilâyetinin İdarî Taksimatı”, *OA*, XII, İstanbul 1992, ss.424-430.
- ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, ss.42-45.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.
- FAROQHI, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul 2009.
- FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2004.
- GÖLEN, Zafer, “1267 (1851) Cizye Nizam-nâmesi”, *Belgeler*, XXIV/28, Ankara 2005, ss.41-51.
- GÜLER, Ali, “Kayseri’de Demografik Durum (1831-1914)”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, ss.201-218.
- İNALCIK, Halil, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, ss.45-48.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, çev. Halil Berktaş, Edt. Halil İnalcık – Donald Quataert, İstanbul 2000.

- İNBAŞI, Mehmet, “Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. ve XVII. Yüzyıl Kayseri’sinde Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, III, Haz. M. Metin Hülagu vd., Kayseri 2007, ss.9-32.
- İNBAŞI, Mehmet, *XVI. YY. Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Kayseri”, *DİA*, XXV, İstanbul 2002, ss.96-101.
- JENNINGS, Ronald C., “Urban Population in Anatolia in theSixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *IJMES*, 7, 1978, ss.21-57.
- KAĞNICI, Ahmet Gökhan, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Larende*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.
- KARTIN, Cengiz, “1862 Tarihli Vergi Kayıt defterine Göre Endürlük Köyü”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, ss.323-331.
- KASABA, Reşat, “Batı Anadolu’dan Göçmen Emeği”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, çev. Zeynep Altok, Edt. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul 1998, ss.119-127
- KASABA, Reşat, “Batı Anadolu’da Göçer İşçiler, 1750-1850”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, ss.24-32.
- KASABA, Reşat, “Sivil Toplumun Ekonomik Temelleri: Batı Anadolu Ticaretinde Rumlar, 1840-1876”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, ss.73-82.
- KASABA, Reşat, “Uzun 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toplumsal Değişim”, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2005, ss.127-153.
- KESKİN, Mustafa, “1247-1277 Tarihli (Kayseri) Müfredat Defterine Göre Kayseri ve Tâbi Yerleşim Yerlerinde Nüfus Dağılımı (1831-1860)”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, ss.289-298.
- KOÇ, Yunus, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Nüfus Yapısı (1300-1900)”, *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, ss.535-550.
- KOÇ, Yunus, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları”, *Bilig*, S.65, Ankara 2013, ss.177-202.
- MUŞMAL, Hüseyin, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Beyşehir ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1790-1864)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2005.
- MUŞMAL, Hüseyin, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Beyşehir Bölgesinden İzmir ve İstanbul’a Yapılan Göçler”, *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı 11-13 Mayıs 2006 Beyşehir*, Konya 2006, ss.209-284.
- NEDKOFF, BorisChristoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII, Ankara 1944, ss.599-649.
- OFLAZ, Mustafa, “XVI. Yüzyıl Başlarında Karahisar-ı Develi Kazası”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, ss.335-347.
- ÖZEL, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, ss.33-50.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 11 Fall 2013

- ÖZSOY, Hasan, “XIX. Yüzyılda Talas ve Talas’ın Amerikalılar Tarafından Misyon Merkezi Olarak Seçilmesinin Sebepleri”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1996, ss.255-259.
- YAPUCU, OlcayPullukçuoğlu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006.
- SOLAK, İbrahim, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında ZamantuKazâsı’nın Nüfus Yapısı ve Yerleşim Yerleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)*, Kayseri 2003, ss.473-481.
- SOLAK, İbrahim, *XVI. Yüzyılda ZamantuKazâsı’nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Konya 2007.
- SÜLEYMAN SÛDÎ, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Yay. Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûsu’l-A’lâm*, V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.
- T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *387 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I*, Ankara 1996.
- TELCİ, Cahit, “Aydın Livası’nın Nüfusu Hakkında H. 1261/M. 1845 Tarihli Bir Defter”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/1, İzmir 2006, ss.165-198,
- TEXIER Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, III, çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran Kâzım Yaşar Koprman, Ankara 2002.
- YILDIZ, Gökhan, *1260-1265 (1844-1847) Yılları Arasında Zamantu Kazasının Müslim ve Gayr-i Müslim Teb’asının Demografik Yapısı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2002.
- YILMAZ, Mehmet, “Population and Settlement in the Sudiremi Subdistrict According to the 1844 Census”, 20th Symposium of the International Committee for Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO), 27.06-01.07.2012, Retymno. Yayınlanmamış Bildiri.
- YÖRÜK, Doğan, “1843 Tarihli Cizye Defteri’ne Göre Aksaray Kazâsı’ndaki Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 170, İstanbul 2007, ss.143-160.
- YÖRÜK, Doğan, “1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Larende Kazası”, *Karaman Ulusal Kültür ve İnanç Turizmi Sempozyumu Bildirisi*, Karaman 2012, ss.21-34.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/11 Fall 2013

